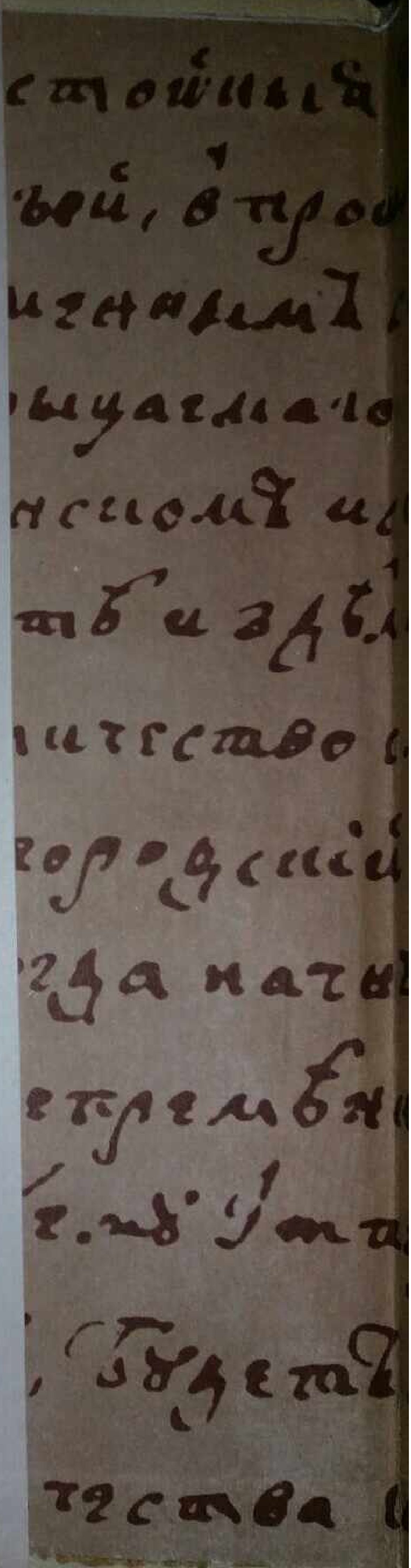
ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ФІЛОСОФСЬКІ ТВОРИ

ТРИТОМНИК ТВОРІВ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА — ВИЗНАЧНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО МИСЛИТЕЛЯ КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТ.— Є ВПЕРШЕ ЗДІЙСНЕНИМ ПЕРЕКЛАДОМ З ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ЙОГО ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ. ДО ЗІБРАННЯ УВІЙШЛИ КУРСИ ЛЕКЦІЙ, ПРОЧИТАНІ МИСЛИТЕЛЕМ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ ПРОТЯГОМ 1705—1709 РОКІВ, ТА ІНШІ ТВОРИ.

У ТРЕТЬОМУ ТОМІ ДРУКУЮТЬСЯ: «МАТЕМАТИКА» — ЧАСТИНА КУРСУ НАТУРФІЛОСОФІЇ; ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ; ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА; ВІРШІ; «ЖИТТЄПИС ПРОКОПОВИЧА», СКЛАДЕНИЙ У XVIII СТ. Т.-Г. З. БАЙЄРОМ; ВИТЯГ З ОПИСУ БІБЛІОТЕКИ ВЧЕНОГО, СПИСОК ЙОГО ПРАЦЬ. УСІ ЦІ МАТЕРІАЛИ ДОПОВНЮЮТЬ ХАРАКТЕРИСТИКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ПРОКОПОВИЧА, РОЗКРИВАЮТЬ ЙОГО РОЛЬ В ІДЕЙНІЙ БОРОТЬБІ ЕПОХИ. ТОМ ІЛЮСТРУЄТЬСЯ МАЛОВІДОМИМИ ПОРТРЕТАМИ ПРОКОПОВИЧА ТА ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ XVI—XVIII СТ., ФАКСИМІЛЕ РУКОПИСІВ І ЗРАЗКІВ СТАРОДРУКІВ.

ВИДАННЯ ПЕРЕДПЛАТНЕ. РОЗРАХОВАНЕ НА НАУКОВЦІВ, ВИКЛАДАЧІВ, СТУДЕНТІВ.



П. [illegible] Утпкр: охл.

...льые годы, ~~[illegible]~~ ...

...своимъ указомъ прик...

Библію, ветхозавѣт...

...правлити съ Греческаго...

...ано. А после того, ...

...словесно Афанасію Арх...

...й, приказывалъ, дабы...

...ую Библію печата...

...но: а пересправлии по п...

...гр: величеству (Сино...

и указовалъ Библія

ли ~~[illegible]~~, ...

...изволеніе, и [illegible]

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР
ІНСТИТУТ
ФІЛОСОФІЇ
КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1981

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ФІЛОСОФСЬКІ
ТВОРИ
В ТРЬОХ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД
З ЛАТИНСЬКОЇ

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

ФІЛОСОФСЬКІ ТВОРИ

ТОМ ТРЕТІЙ

МАТЕМАТИКА

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

ВІРШІ

ЛИСТИ

THEOPHANES PROCOPOWICZ

OPERA
PHILOSOPHICA

VOLUMEN
TERTIUM



1ФС
П80

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
В. І. ШИНКАРУК (голова),
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО,
В. М. НІЧИК

УПОРЯДНИКИ
М. Д. РОГОВИЧ,
В. М. НІЧИК

ФІЛОСОФСЬКА РЕДАКЦІЯ
В. М. НІЧИК

ПЕРЕКЛАЛИ
З ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ
В. Д. ЛИТВИНОВ,
Ф. Й. ЛУЦЬКА,
Ю. Ф. МУШАК,
М. Д. РОГОВИЧ

МОВНА РЕДАКЦІЯ
ПЕРЕКЛАДУ
В. Д. ЛИТВИНОВА
ТА М. Д. РОГОВИЧА

ПРИМІТКИ СКЛАЛИ
В. Д. ЛИТВИНОВ,
Ф. Й. ЛУЦЬКА,
М. Д. РОГОВИЧ

РЕЦЕНЗЕНТИ
І. П. ГОЛОВАХА,
Є. К. ДУЛУМАН,
А. О. ПАШКОВА

РЕДАКЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКОЇ
ТА ПРАВОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

П $\frac{10501\text{-}048}{М221(04)\text{-}81}$ передплатне. 0302010000

МАТЕМАТИКА

ПЕРЕДМОВА ДО АРИФМЕТИКИ Й ГЕОМЕТРІЇ...[1]

Хоч і палке прагнення до знання, яким творець природи наділив людський розум, проте воно невпинно і бурхливо росте й посилюється, щоб охопити не тільки ту чи іншу галузь знання, а й щоб з якоюсь ненаситною жадобою поглинути всі без винятку науки, на свіжі сліди яких розум наш щойно натрапив.

Однак я дуже часто помічав сам за собою і за багатьма іншими, що жодна наука не запалює так сильно бажанням пізнання, як математика,— наука вельми цікава й захоплююча. Адже ти не знайдеш жодної людини, яка б, почувши навіть про одне якесь незрозуміле й загадкове геометричне чи оптичне явище, не виявила надзвичайної цікавості й захоплення. І якби трапилася нагода дослідити подібне явище, то ти побачив би, що ніяка інша робота не може викликати у людини більшого інтересу. Очевидно, людський розум має таку особливість, що його завжди приваблюють тільки та їжа і тільки ті страви, найприємніші й найсмачніші для нього, які він здобув своєю власною працею, і саме через це він віддає їм перевагу.

Причиною цього, на мій погляд, є те, що математика може нам переконливо пояснити й довести такі речі, що якби це пообіцяв зробити хтось інший, а не математик, то те здавалося б нам дуже далеким від істини і малоймовірним. Адже, хто, питаю, може одразу повірити, коли почує, що людина, стоячи на одному березі, не переходячи на той бік, не натягаючи шнура, без обчислення пальмів[2] і ліктів[3], одразу, майже без труднощів і з одного лише погляду, може визначити точно розміри широченного гирла будь-якої великої ріки, // яке б воно широке не було. Отже, наскільки мало- 4/38.
ймовірно, коли про це чуєш, настільки викликає велике здивування й захоплення, коли бачиш, як воно здійснюється. І коли б хтось сказав, що й ти можеш зробити те саме, якщо осягнеш цю науку, то ти не міг би не відчути в душі найпалкішого бажання вивчати її.

Навряд чи можна передати словами, як приємно і радісно, нарешті, відкривати те й оволодівати тим, чого ми з такою жадібністю прагнемо.

До цього треба додати ще й ту обставину, що предметом математичної науки є такі речі, спостереження й дослідження

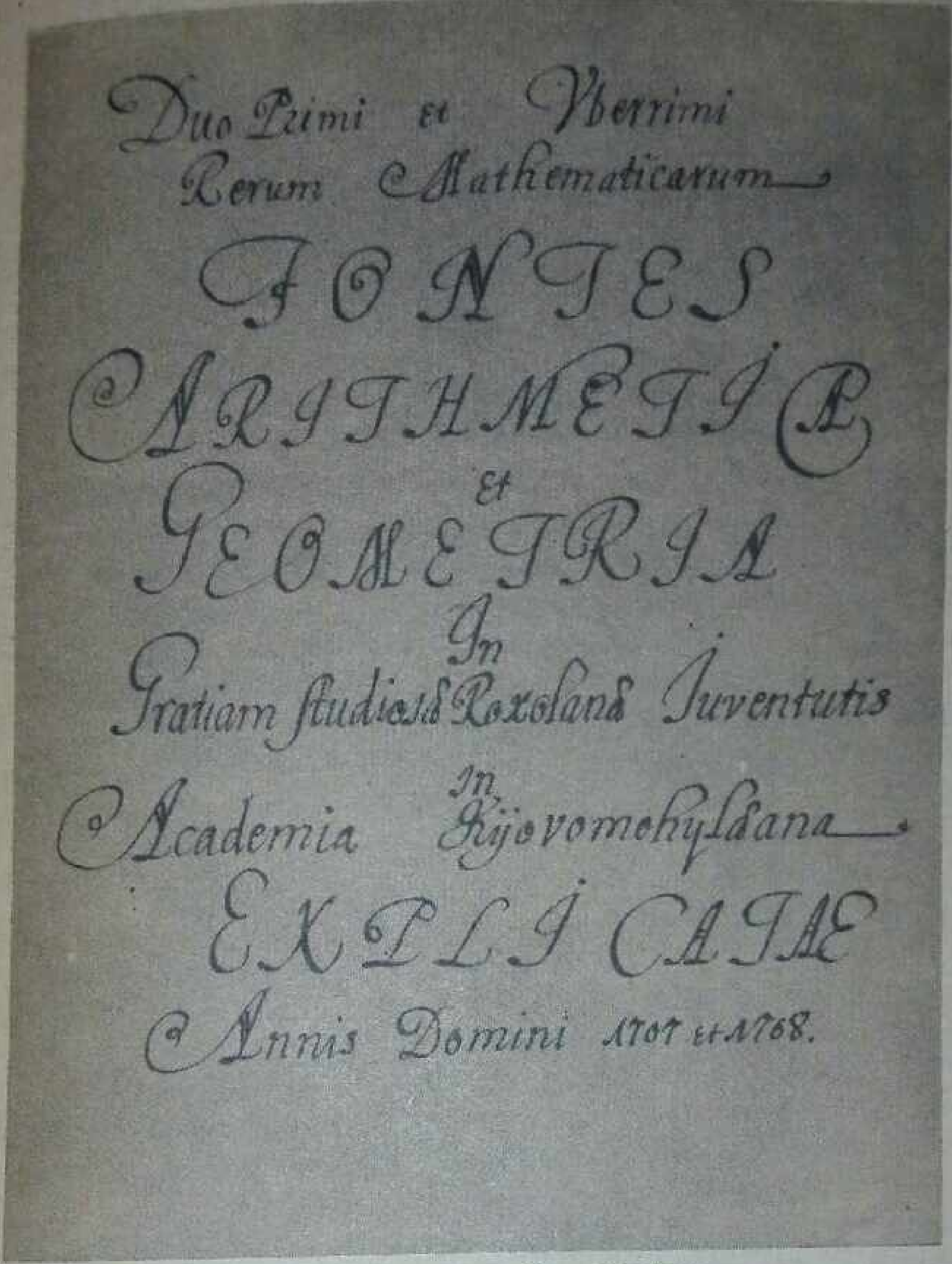
яких могли б здатися неможливими тому, що вони нібн зовсім віддалені від наших почуттів. Проте вони надзвичайно прості, ясні й можуть сприйматися почуттями. Завжди, коли ми це помічаємо, ми дивуємося й радіємо водночас: дивуємося, бо можемо пізнати те, що здається важким для пізнання, радіємо, бо не уявляли, як легко можна було ці речі пізнати. Ось саме через це, гадаю, всіх нас охоплює найпалкіша пристрасть до математичних наук.

І тому, що я добре відчув це на власному досвіді, я впевнений, що й серед моїх учнів не знайдеться жодного, хто б від усього серця не намагався оволодіти цією галуззю науки. Отже, я вважаю, що несправедливо скривдив би найкращих представників молодого покоління, якщо б, збудивши у них такі прекрасні прагнення, не виправдав їхніх сподівань, позбавивши можливості пізнати таку науку.

Викладаючи філософію, я пообіцяв у передмові подати принаймні чотири її розділи: діалектику, фізику, етику та метафізику, бо математичні науки такі численні й трудомісткі, що вимагають для себе окремого місця. Однак, частково за своїм власним наміром, частково йдучи назустріч бажанням інших, я вирішив у ті самі два роки, визначені для викладання філософії, присвятити вільні якісь години і час, що залишається від інших дисциплін, роз'ясненню деяких найважливіших розділів математики. Ми не маємо наміру, та й не
5 передбачається для цього можливості, //викладати математичну науку у повному обсязі, подаємо тільки ті її розділи, які я, наскільки зміг засвоїти їх шляхом самостійного вивчення і читання, не чувши живого слова викладачів, у свою чергу охоче передам іншим, а саме — арифметику та геометрію. Вони ж бо суть перші, але, разом з тим, найширші основи всієї математичної науки: адже від них починаються найскладніші астрономічні розрахунки.

І все, що в математиці точного й дослідженого, зобов'язане своєю точністю цим двом її розділам. А щоб легше було перейти до їх викладу, слід було б, здається, в передмові сказати коротко про назву, зміст і розділи математики.

Математика, якщо йдеться про її назву,— слово грецьке, і означає воно грецькою мовою те саме, що й латинською: disciplina, doctrina або scientia [4]. Адже назву цю утворено від слів μάθησις або μάθημα, які також означають «знання», «наука». Отже, назва «математика» є спільною для всіх наук, однак арифметика і геометрія та інші споріднені з ними науки називаються математикою внаслідок антономасії [5], або тому, що вони були широко вживані у давніх народів, або тому, що їх докази найясніші і найточніші від усіх інших. Математика — це наука, що розглядає кількість


Duo Primi et Uberrimi
Rerum Mathematicarum
FONTES
ARITHMETICAE
et
GEOMETRIA
In
Gratiam studiosæ Roxolanæ Juventutis
In
Academia Kijovomohylaana
EXPLICATAE
Annis Domini 1707 et 1708.

Титульна сторінка «Математики»
Ф. Прокоповича

у матеріальних предметах, або, як вважають інші,— кількість абстрактну (при цьому вони нічого не кажуть, чи знаходиться ця кількість у матеріальних тілах, чи поза ними). Однак іноді одержана у такий спосіб дефініція стосується взагалі всіх математичних наук разом узятих, а не лише арифметики й геометрії, бо й ці останні, оскільки вони є частинами математики, і всі інші її розділи розглядають кількість, що міститься в певних предметах.

А тому перший розподіл математики може бути такий: одні її розділи вивчають кількість абстрактну, інші — конкретну, тобто пов'язану з якимсь певним об'єктом. До першого

виду належать два основні розділи, про які ми вирішили тут
5 // розповісти,— арифметика й геометрія. Однак геометрія
38в. спеціальна, яка зветься геодезією, розглядає кількість у певному об'єкті. Дехто встановлює також спеціальний різновид арифметики, але про це далі.

До другого виду відносяться: 1) музика, яка розглядає кількість у звуках; 2) оптика, або офтальміка, що вивчає кількість у зорових променях або в зображеннях, що плинуть до наших очей; 3) статика, яка вивчає кількість руху та ваги; 4) географія, що розглядає співрозмірність земного світу і його величину; 5) астрономія, яка визначає розміри неба й зірок та їх симетрію.

Та й ці два види знову-таки розподіляються на підвиди. Так, наприклад, другий вид ділиться на три частини: музику, оптику й астрономію. Але як би там не було щодо цих останніх, зараз нам треба зайнятися двома першими розділами. Вони відрізняються один від одного, як і будь-які інші науки, об'єктом дослідження. Оскільки кількість, звичайно, розрізняють неперервну і дискретну, було створено дві найголовніші науки про неї: одна, що розглядає дискретну кількість,— арифметика, друга, що займається безперервною кількістю,— геометрія.

Іншим разом у відповідному розділі ми з'ясуємо їхні назви і суть. Але, щоб наш виклад був ясним і послідовним, ми почнемо з арифметики, яка містить у собі зерна й корені всіх математичних наук взагалі, а потім перейдемо до геометрії. І про кожну з них розповімо в окремих трактатах. Проте, здається, не слід мені мимохіть про це говорити і довго на цьому зупинятися в передмові, даремно витрачаючи час, нестачу якого ми так відчуваємо, на розв'язання таких не
6 дуже важливих питань, як, наприклад: чи є // ці науки практичними, чи споглядальними і що вони мають за матеріальний, а що за формальний об'єкт, та ін. Я вважаю, що це нічого не додає до пізнання науки і що це можна зрозуміти з самого трактату.

Тому я залишаю ці питання для дискусій іншим, тим, кому до вподоби такого роду вправи в учених суперечках і в кого
7 є для них час //[6].

ПЕРША Й ОСНОВНА ГАЛУЗЬ МАТЕМАТИКИ

АРИФМЕТИКА,

ЯКА ВИВЧАЄ ДИСКРЕТНУ КІЛЬКІСТЬ, АБО ПРИРОДУ ЧИСЕЛ І ЧИСЛОВІ РОЗРАХУНКИ, ВИКЛАДЕНА В КИЇВСЬКІЙ АКАДЕМІЇ РОКУ ГОСПОДНЬОГО 1707 // 8

ПЕРЕДМОВА [1]

НАЗВА, ЗМІСТ, ПРЕДМЕТ І ПОДІЛ АРИФМЕТИКИ, ЇЇ НЕОБХІДНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ ТА РОЗПОДІЛ МАТЕРІАЛУ У ТВОРІ

Грецьку назву «арифметика» латинською мовою можна перекласти словом numeralis, адже походить вона від грецького слова ἀριθμός, тобто numerus [2]. Сама назва свідчить, що це за наука, а саме наука, що вчить добре рахувати. Предметом її є числа, або, якщо б ти спитав, що вважати за її суто формальний об'єкт, як кажуть діалектики,— це числові розрахунки, чи числення.

Але оскільки дискретна кількість, тобто числа, можуть розглядатися двояко: по-перше, як абстрактні, тобто коли йдеться про самі лише числа, відірвані від предметів, в яких вони містяться; по-друге, як конкретні, коли щодо якихось чисел з'ясовується питання, як вони містяться в тих чи інших предметах,— тому й арифметика, аби стати досконалою й завершеною наукою, має бути двоякою — одна, що займається числами абстрактними, називається загальною; друга, яка розглядає числа конкретні, тобто пов'язані з певними об'єктами, називається спеціальною. Однак спеціальна арифметика займається не стільки конкретними числами, що містяться в будь-яких окремих поодиноких предметах або принаймні в їхніх найдрібніших частинах, бо це була б довга і марна робота, скільки вивчає ті числа, що містяться в об'єктах інших галузей математики, переважно в об'єктах геометрії. Бо, як ми побачимо пізніше, геометричні розрахунки не можуть існувати без арифметичних і виконуються, звичайно, за їх допомогою. Далі слід сказати також про музику, астрономію та інші подібні до них галузі. Хоч загальні правила арифметики, яким підлягають абстрактні числа, самі по собі

цілком достатні для вживання в усіх інших галузях матема-
8 тики, // проте для полегшення роботи спосіб їх застосування
в кожній з цих галузей має бути своєрідним, і пояснення цих
зв. способів подається окремо у спеціальних трактатах.

Я називаю цю галузь математичної науки [арифметику] основною не тільки з точки зору її давності і прерогативи її засновників. Адже Йосиф[3] свідчить, що творцем її і першим учителем був славетний першопатріарх Авраам[4], найсвятіший з мужів. З того часу і почали вживати арифметику із-за її корисності та необхідності, бо вона, ніби спільна помічниця, встановлює порядок у всіх інших математичних науках: адже всі вони залежать від неї, сама ж вона не потребує допомоги жодної з них. І навіть геометрія, яка, здається, може сперечатися з арифметикою за перше місце, бо й вона є наукою найзагальнішою, повинна віддати їй цілком заслужену першість, тому що сама, без допомоги арифметики не здатна пояснити багатьох своїх правил, що майже всі можуть бути зведені до арифметичних. Отже, арифметика — це ніби двері до всіх інших математичних наук: адже без її засвоєння нікому не можна навіть кроку ступити до дальших глибин науки, та й сама вона спиратиметься на знання своїх власних правил. І тому, якщо хто хоче досягти успіхів у математичних науках, він має докласти всіх зусиль, щоб не зупинитися від утоми на цьому першому порозі, і мусить перебороти свою нехіть до арифметики. Спочатку дійсно трапляються тут деякі невеликі ускладнення, і ці дрібниці дещо виснажують сили, але після того, як ти їх подолаєш, все інше буде легким і приємним.

Увесь трактат, присвячений цій галузі математики, ми розподілимо на три книжки, з яких дві перші присвячуються
загальній арифметиці: перша розповість про природу чисел
і числення, про поділ їх на види і про способи вивчення
різних видів обрахунків; друга — про властивості чисел і
9 числення, які // математики називають відношеннями і про-
порціями, при цьому для них будуть зазначені деякі правила. В третій книжці викладатиметься спеціальна арифметика, яка розглядає число в певному об'єкті, переважно в об'єктах геометрії.

Книжка перша

ПРО ПРИРОДУ ЧИСЕЛ І ЧИСЛЕННЯ, ПРО ПОДІЛ ЇХ НА ВИДИ ТА ПРО СПОСОБИ ВИВЧЕННЯ

Щодо об'єктів, які вивчаються будь-якою наукою, потрібно взагалі з'ясувати три питання: перше — що собою являє даний об'єкт в цілому, потім — які він має види. Про перше нам допоможе дізнатися його дефініція, про друге — його розподіл. Після цього ми маємо дослідити його властивості й характерні ознаки. Отже, так само слід робити й з числами і численнями, зберігаючи й тут такий самий потрійний порядок вивчення.

Тому в цій першій книжці ми розповімо про природу чисел і числення та про їх різні види. При цьому ми додамо також деякі правила, придатні як для виконання різних видів числення, або, точніше сказати, для виконання окремих спеціальних видів числення для будь-якого даного числа того чи іншого виду, так і для того, щоб, спираючись на ці правила, можна було довести, що обчислення виконано правильно.

Ці питання розглядатимуться так:

РОЗДІЛИ ПЕРШОЇ КНИЖКИ:

I. Визначення числа, поділ чисел та їхні ознаки, визначення числення і поділ його на просте, порівняльне та інші види.

II. Перший вид порівняльного числення, або алгоритму [1], — додавання.

III. Другий вид алгоритму — віднімання.

IV. Третій вид алгоритму — множення. // 9/38.

V. Четвертий вид алгоритму — ділення.

VI. Про дробові числа, або дроби.

VII. Про додавання і віднімання дробових чисел.

VIII. Про множення і ділення дробових чисел.

IX. Про мішане число, що складається з цілих і дробів.

Розділ перший

ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЛА, ПОДІЛ ЧИСЕЛ ТА ЇХНІ ОЗНАКИ, ВИЗНАЧЕННЯ ЧИСЛЕННЯ І ПОДІЛ ЙОГО НА ПРОСТЕ, ПОРІВНЯЛЬНЕ ТА ІНШІ ВИДИ

Формальним об'єктом арифметики ми вважаємо число як величину, що підлягає численню. Отже, число виступає як матеріал, а числення як форма. Тому необхідно говорити про природу того й іншого, про їхні види та різноманітні властивості і більше про числення, ніж про числа. Бо числення є, як кажуть, об'єкт визначення (obiectum attributionis), а число — об'єкт визначений (obiectum attributum), і вивчення цього останнього допомагає пізнати, що таке числення.

1. Існують дві дефініції числа: метафізична і математична, яку залишив Евклід[2]. За метафізичною дефініцією, «число є кількість, за допомогою якої щось обчислюється», а за математичною — «число є множина, що складається з одиниць». Обидві дефініції зрозумілі самі по собі, проте нам слід розглянути останню, тобто евклідову. Зверніть увагу на те, що, згідно з першим визначенням, числом є також і монада[3], або одиниця, бо вона входить до поняття кількості, і нею теж обчислюються предмети. За другим визначенням, монада не є числом: адже вона не є сукупністю, що складається з одиниць.
10 ниць. //

2. Математики зазначають, що існує багато різновидів чисел,— я ж подаю тут два основні поділи, знання яких є найнеобхіднішим для засвоєння арифметики.

Перший поділ такий: числа бувають *парними* або *непарними*. *Парним* називається таке число, яке можна розділити на дві рівні частини, як, наприклад, 2, 4, 6 і т. д. І вони знову-таки поділяються на три види: *парно-парні*, *парно-непарні* і *непарно-парні*.

Парно-парним називається таке число, яке може ділитися на дві рівні частини, поки в результаті одержимо одиницю, як, наприклад, 4, 8, 16, 32, 64 і т. д. Бо, якщо розділити 8 на 2,— буде 4, 4 на 2 — 2, 2 на 2 — монада.

Парно-непарним є таке число, яке з самого початку або вдруге, або скільки завгодно разів може ділитися на дві рівні частини, але таке рівноділення припиняється раніше, ніж дійде до одиниці. Наприклад, 24, 20, 10 і т. д., бо, якщо 10 ділити на 2, одержимо 5, а 5 вже не може бути поділено на дві рівні частини.

Непарно-парним є число, яке при діленні його на парне число дає непарне, або, точніше кажучи,— це число, яке може ділитися тільки один раз на дві рівні частини, як, наприклад, 6, 10, 14 і т. д., бо, якщо 10 поділити на 2,— буде 5. Отже, будь-яке непарно-парне число є одночасно парно-непарним, але не навпаки. Ось що треба знати про парні числа.

Непарним числом є число, яке не можна поділити на дві рівні частини, як 3, 5, 7 і т. д. Щоб ти міг легко розпізнати парні та непарні числа, починай з двійки, яка є першим непарним числом, і якщо від неї ти наближатимешся до чимраз більших чисел, то побачиш, що вони йдуть слідом за нею весь час поперемінно, ніби шкутильгаючи, так що парне чергується з непарним, а саме: після першого парного числа, 10
тобто 2, йде непарне 3, а після нього знову парне // 4, потім зв.
непарне 5 і так весь час. Це правило називають «решетом Ератосфена»[4].

Другий поділ чисел такий: числа поділяються на *цілі, дробові* та *мішані*. Цілим є таке число, яким позначають цілий предмет, як 2, 3 і т. д. *Дробове* — це число, яким позначають частини цілого предмета, як половина, чверть і т. д. *Мішане* число — це поєднання цілого з дробовим, як, наприклад, коли ти кажеш: півтора пальма, 6 годин і 3 чверті.

3. Знаки, якими зображуються числа, є довільними, бо залежать від розсуду людей. Давні латиняни для зображення чисел визначили певні літери. Греки і слідом за ними ми, слов'яни, користуємося майже всіма літерами для позначення тих чи інших чисел. Але найпридатнішими для цього є ті, які мають зараз широкий і повсюдний вжиток, а саме:

A

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Дехто приписує запровадження цих знаків фінікійцям, дехто — індусам, інші — арабам, народові, який колись надзвичайно старанно розвивав цю галузь науки, як взагалі всю науку. Є й такі, що вважають, ніби ці знаки — не що інше, як грецькі літери, зіпсовані переписувачами, і сталося це або через приєднання, як у 2, або внаслідок зміщення, як у 7. І дійсно, вони, як здається на перший погляд, мають якусь схожість.

B

1	2	3	4	5	6	7	8	9
α	β	γ	Δ	ε	ς	ξ	η	θ

Щодо цього я не буду сперечатися, а хочу тільки пояснити вживання цих знаків. Від першого до дев'ятого — це знаки зі значенням, бо позначають якесь число. Десятий знак,

круглий за формою, який прийнято називати «цифра»[6], сам
11 по собі нічого // не означає, але якщо приєднується до будь-якого знаку зі значенням, то збільшує його значення (приєднувати його треба з правого боку). Так, якщо приєднати його до 3, як, наприклад, 30, то це вже буде означати не три, а тридцять. Так і самі знаки зі значенням: завжди, коли вони з'єднуються один з одним, утворюють уже не прості числа, що складаються з самих лише одиниць, а поєднані з простими одиницями десятки, сотні або тисячі і т. д.

Все число в цілому складається з місць, або ступенів порядку, в якому розміщені знаки[6]. Коли ставиться лише один знак, він позначає одну чи багато простих одиниць (простими я називаю ті, найбільше з яких не перевищує число 9), коли ж стоять два або більше знаків, то рахувати їх треба так: перше місце, або ступінь, тобто той, на якому стоїть перший знак, означає прості одиниці, або монади, другий — десятки, третій — сотні, четвертий — тисячі. І якщо ступенів більше, ніж чотири, то четвертий знову будемо вважати першим: адже він означає одиниці тисяч і від нього слід починати як від першого; п'ятий, тобто другий після четвертого, означає десятки тисяч, третій — сотні тисяч, четвертий — тисячі тисяч. І якщо буде ще багато знаків, то знову-таки треба починати з цього другого четвертого і так само просуватися далі. Проте, як само по собі зрозуміло, тільки перший ступінь означає прості одиниці, і тільки другий, що йде після нього, означає десятки простих одиниць, і тільки третій, що йде за цим другим, означає сотні простих одиниць, і знову-таки тільки четвертий означає тисячі простих одиниць. Інші ж перші, другі і т. д., як і цей самий четвертий, або ті, що йдуть після
11 нього, вказують не на прості одиниці та їх поєднання, // а на
38. одиниці або десятки, або сотні тисяч, або тисячі тисяч і далі — на одиниці або десятки тисяч тисяч, які прийнято називати мільйонами і так далі.

Однак треба запам'ятати, що рухатись в цьому ряду знаків треба не від лівої руки до правої (як ми пишемо літери, тобто елементи мови), а від правої до лівої, можливо, тому, що араби звикли писати в зворотному напрямі, а саме — від правої руки до лівої (якщо вважати, що ці знаки запроваджені арабами). Отже, якщо, наприклад, написано 97, то 7 означає сім простих одиниць, а 9 — дев'ять десятків, або дев'яносто, і т. д.

А щоб зручніше тобі було йти вперед і щоб ти зрозумів, що являє собою це число в цілому, постав крапку біля четвертого знака вгорі чи внизу, потім біля другого четвертого, і так само роби з кожним четвертим. Або замість крапок постав числові позначення: перше — біля першого четвертого

знака, друге — біля другого четвертого, і далі весь час додавай числові позначення таким чином:

4 3 2 1
9 1 6 7 5 4 8 4 6 7 3 2 5 8

І тоді ти знатимеш, який четвертий знак означає звичайні тисячі, який — тисячі тисяч, який — тисячі мільйонів і т. д.

Якщо ж поміж багатьох знаків є якесь число всередині чи в кінці, яке не можна позначити певним знаком зі значенням, тоді там слід поставити нуль принаймі для того, щоб він займав місце, як, наприклад, у числі, що означає поточний рік — 1707.

Для зображення дробів вживаються ті самі знаки, що й для цілих чисел. Цілі числа позначаються ними так, як ми щойно пояснили, а для позначення дробів ці знаки вживаються інакше, про що буде сказано у розділі шостому.

Крім того, зверни увагу ось на що: якщо одна проста одиниця або сукупність простих одиниць виражена одним знаком, то це число математики називають перст (digitus); якщо ж до // знака зі значенням додається один чи багато 12
нулів, то таке число називається суглоб (articulus); якщо сполучаються два або більше знаків зі значеннями, до яких можуть входити й нулі, тоді це число називається складнею (compositus). Ось що треба знати про природу, розподіл та ознаки чисел. А тепер скажемо про саме числення.

Числення, або рахування, є встановлення значення будь-якого числа, коли ми знаходимо його значення або відносно нього самого, або порівняно з іншими числами. Здебільшого саме такий спосіб знаходження значення чисел і називають численням.

А оскільки всяке число можна розглядати або само по собі, або в порівнянні, зіставленні з іншими, то і числення також буває двояке — просте і порівняльне. Просте числення є таке, що розглядає якесь запропоноване число само по собі і дає уяву про його точне значення. І найзручніше це робити, користуючись числовими позначеннями за вказаним вище способом.

Порівняльне числення, що інакше називається алгоритмом, показує, як з двох або кількох порівнюваних чисел одне відноситься до якогось іншого або в якому взаємному відношенні перебувають всі ці числа. Існує чотири види такого числення, які найбільш відомі і найчастіше вживаються: додавання, віднімання, множення і ділення. Адже чотирма способами можна порівнювати і співвідносити різні числа: або додаючи одне до одного, або віднімаючи одне від одного, або перемножаючи одне з одним, або ділячи одне на одне,

а саме — більше на менше. Цим чотирьом способам співвідношення, зіставлення чисел відповідають зазначені види алго-
12 ритму. Однак про кожний з цих видів будемо говорити
38. окремо. //

Розділ другий

ПЕРШИЙ ВИД ПОРІВНЯЛЬНОГО ЧИСЛЕННЯ, АБО АЛГОРИТМУ,— ДОДАВАННЯ

1. Додавання — це складання двох або багатьох чисел в одне, або знаходження однієї суми, яка міститься в багатьох різних числах. Так, якщо одного дня сплачують 156 флоринів, другого — 6487, третього — 577, то додавання покаже, яка сума цих трьох чисел. Однак слід вказати спосіб, за яким ти зможеш виконувати додавання.

2. Передусім запам'ятай, що взагалі як при додаванні, так і при розв'язанні інших видів алгоритму, завжди слід дотримуватися також трьох послідовних етапів: 1) розміщення, тобто в якому порядку слід розмістити знаки чисел, що підраховуються; 2) виконання дії, тобто, що треба зробити, щоб знайти результат підрахунку; 3) доведення, за допомогою якого доводиться правильність підрахунку.

РОЗМІЩЕННЯ ПРИ ДОДАВАННІ

3. Отже, при додаванні розміщення має бути таке: числа, суму яких шукають, потрібно писати не в одному рядку, а одне під одним, тобто одне вище, друге нижче, а третє ще нижче і т. д. А числові знаки нехай будуть розміщені перпендикулярно у певній відповідності — подібні під подібними, тобто прості одиниці в напрямі одиниць, десятки в напрямі десятків і т. д. Розмістивши їх у такий спосіб, проведи внизу риску.

ВИКОНАННЯ ДІЇ ДОДАВАННЯ

13 4. Після цього слід переходити до дії, яка виконується так: починай від найменших і спочатку підрахуй суму одиниць, // що розміщені на одній прямій. І цю суму, якщо вона може бути записана одним знаком, напиши під рискою

в напрямі тих простих чисел, які складають дану суму. Якщо ж сума не може бути виражена одним знаком, тобто, якщо вона буде більшою за дев'ять, тоді перший її знак постав під рискою у вказаному місці, чи буде це знак зі значенням, чи нуль, а другий, зі значенням, збережи в пам'яті або запиши на краєчку дошки чи паперу.

Зробивши це, переходь до десятків і склади так само їхню суму; і якщо від попереднього додавання не залишилося жодного знака, то цей єдиний ти й напиши під рискою в напрямі десятків. Якщо ж залишився якийсь знак, то його також додай до цієї суми і все це запиши. Однак, якщо й тут сума складається з двох знаків,— перший слід записати, а другий — запам'ятати. І так само необхідно робити при складанні дальших чисел, тобто сотень, тисяч і т. д.

Після цього таким самим способом треба скласти суму сотень і записати її під рискою, так і щодо тисяч і що б там не було далі.

Якщо одне число буде більше від інших, так що останнім його знакам не відповідатиме жоден знак нижчих чисел, тоді після додавання попередніх, які можна було скласти, треба ті знаки більшого числа, що не мають відповідних собі, написати без всякої зміни під рискою в кінці всієї суми. Коли ж ти одержиш суму всіх чисел, то розмісти на своїх місцях як одиниці, так і десятки та інші знаки, що мають стояти перед одиницями,— і вони обов'язково позначать те, що треба. Однак знай, що, коли в деяких розміщених над рис-
кою числах, але не в усіх, будуть нулі, // то їх не слід брати 13
до уваги, а треба складати лише цифри зі значенням. Якщо ж 38,
трапиться колись, що в усіх різних, але розміщених на одному перпендикулярі числах в одному й тому самому місці стоять нулі, так що нуль буде і у вищому числі, і в тому, що під ним, і в дальшому нижчому, і всі вони розміщені в тому самому ступені,— тоді в напрямі всіх цих нулів під рискою теж пишеться нуль. Якщо ти будеш виконувати дію згідно з цим правилом, то одержиш суму всіх чисел точно і без помилок.

5. Для зручності обчислювання необхідно знати також номенклатуру кожного виду алгоритму. Так, при додаванні ті числа, суму яких шукають і які пишуться над рискою, називаються *доданки*; ті, що виражають суму і пишуться під рискою, називаються *складня*, або просто *сума*. Наприклад:

Д
6789 — доданки
321
645
7755 — складня, або сума

6. Доведення правильності цієї дії проводиться за допомогою віднімання, а саме: якщо доданки відкидаються по черзі від суми, тобто від складених чисел, і нічого не залишається після цього,— твоє розв'язання правильне. Це доведення грунтується на такому принципі: «Якщо всі частини по одній віднімати від того самого цілого, то нічого не залишається». Але цей спосіб доведення буде зрозумілим тоді, коли ми перейдемо нижче до пояснення того, що таке віднімання.

14 7. Другий спосіб — не стільки доведення, скільки перевірки[7] — це відкидання // дев'ятки. Робиться це так: відкинь спочатку по одній дев'ятці від доданків і те, що залишиться після віднімання, запиши в іншому місці. Потім відкинь ці окремі дев'ятки від складеного, а те, що залишиться, знову запиши збоку. І якщо різниці від того й другого віднімання будуть однакові,— отже, додавання зроблене правильно. Якщо різниці неоднакові, то й додавання неправильне. Однак цей спосіб перевірки не досить точний і не безпомилковий.

8. Якщо доданків буде дуже багато, то дія з усіма водночас приведе до плутанини. А тому, щоб було зручніше, спочатку склади три або два, потім ще три або два і потім знов так само збери докупи декілька, а тоді вже шляхом додавання склади всі ці суми в одну.

9. Якщо доданки означають предмети різнорідні і до того ж не однакові, а такі, серед яких одні ніби є частинами інших, як, наприклад, одні — золоті, другі — флорини, треті — богеми[8], то починай з найменших і, якщо сукупність їх складатиме якесь більше ціле, то додай його до чисел вищого порядку, і так від вищого йди до ще вищого ступеня, як у такому прикладі:

золоті	флорини	богеми
3650	5	12
353	6	17
708	3	2

Розділ третій

ДРУГИЙ ВИД АЛГОРИТМУ — ВІДНІМАННЯ

1. Віднімання, чи відкидання,— це дія, за допомогою якої менше число віднімають від більшого, щоб одержати різницю.
14/38. Як, наприклад, якщо хтось тобі винен 3478 золотих і сплатить спочатку 1287, а ти захочеш знати, яка остача, тобто, скільки ще залишилося сплатити. Так ось саме це й покаже тобі віднімання. //

2. Розміщення чисел тут таке саме, як і при додаванні, з тією лише різницею, що там можна підписувати як менше число під більшим, так і більше під меншим, а тут слід завжди підписувати менше під більшим. Щодо номенклатури, то більше й менше числа називаються *числа, що підлягають відніманню*, а те число, яке шукають,— *різниця*.

3. Дія віднімання відбувається так:

30263486 — числа, що підлягають відніманню
  265432
29498054 — така буде їх різниця.

Це робиться таким чином: починай з найменших і відніми перший знак нижнього рядка від першого знака верхнього, а саме 2 від 6,— залишиться 4. Напиши внизу 4. Потім відкинь друге нижнє від другого верхнього — 3 від 8,— залишиться 5, і знов це напиши. І так віднімай до кінця. Якщо трапляться два однакові знаки, як на третьому місці даного прикладу, то під ними пишуть нуль. Якщо ж нижній знак перевищує своїм значенням верхній, як на четвертому місці нашого прикладу, тоді нижній не можна відняти від верхнього, як 5 від 3. Отже, кожного разу, як це трапляється, віднімай нижнє число не від того числа, що стоїть у верхньому рядку, а від 10, що існує лише в нашій уяві, і те, що залишиться, додай до верхнього меншого знака, а потім, склавши їх в одне число, запиши його внизу на своєму місці. Бо оскільки 5 не можна відняти від 3, я віднімаю 5 від 10,— залишиться 5. Додаю це до 3,— одержую 8, що й пишу на третьому місці під рискою[9]. Однак, зробивши це, ми маємо додати до наступного нижнього знака 1. Отже, додаю 1 до 6,— буде 7. Переходжу тепер до числа 7, яке треба відняти від 6. Але через те що тут також нижній знак більший, ніж верхній, треба і з ним зробити те саме //, що ми робили 15
з попереднім: віднімаю 7 від 10,— залишається 3; додаю 3 до верхніх 6,— буде 9, і пишу це число. Потім знов так само додаю до наступного числа 7 і одержую 8. І тому, що я знов не можу відняти 8 від 2, віднімаю 8 від 10,— залишиться 2. Склавши це число з верхнім 2, одержую 4 і пишу внизу. Хоч і до наступного знака слід було б додати 1, але оскільки в нижньому рядку вже не залишилося жодного знака, я підставляю цю 1 на дальше місце і маю відняти її від верхнього знака, що стоїть над нею. Але тому, що від 0 не можна відняти навіть 1, я знов віднімаю 1 від 10,— залишиться 9. Додаючи 9 до 0, одержую 9 (бо нуль нічого не додає і не може в даному разі зайняти окреме місце, адже тут, поки відбувається дія, ми повинні всі числа вважати простими одиницями). Отже, пишу під рискою 9. Потім знов

ставлю 1 на останньому місці і віднімаю від останнього верхнього знака 3 — залишиться 2. Пишу це внизу також на останньому місці.

Ця дія виконується досить легко, коли в нижньому рядку стоїть знак менший, ніж у верхньому. Інші роблять це інакше: позичають 1 в наступного знака і додають її вже як цілих 10 до попереднього знака, а від того, що одержали, віднімають нижній знак, як у наведеному прикладі: оскільки 5 не можна відняти від 3, беруть у наступного знака шосту одиницю і додають до 3,— буде 13. Від цього числа віднімають 5 і одержують 8, а від наступного знака 6 залишається вже не 6, а 5. І так кожного разу.

Крім того, слід звернути увагу ось на що:

1. Якщо в нижньому й верхньому числах на тому самому
15/38. місці стоятимуть нулі один проти одного, то і // в різниці під ними пишуть нуль. 2. Якщо у нижньому числі стоятиме нуль, а у верхньому проти нього якась цифра зі значенням, то її без зміни слід записати і в різниці. 3. Якщо верхнє число матиме більше знаків, ніж нижнє, і не буде чого від них віднімати (коли не з'явиться потреба приєднувати одиниці до нижнього), тоді ці верхні знаки без зміни записуються в кінці різниці, як ми радили робити і при додаванні. 4. Якщо треба буде відняти багато чисел від одного, то спочатку склади їх за допомогою дії додавання в одну суму, а потім цю суму відніми від запропонованого більшого числа. Доведення правильності віднімання здійснюється за допомогою додавання: додай різницю до меншого і, якщо їхня сума дорівнюватиме більшому числу,— це свідчить про те, що віднімання зроблено правильно. Доведення грунтується на такому принципі: «Всі частини якого-небудь цілого, складені разом, становлять це саме ціле». Адже різниця і менше число — це частини більшого. Отже, якщо дія віднімання виконана правильно, то, складені разом, вони дадуть більше число. Деякі користуються тут також відкиданням 9, відкидаючи спочатку по 9 від меншого і різниці, потім від більшого.

Розділ четвертий

ТРЕТІЙ ВИД АЛГОРИТМУ — МНОЖЕННЯ

1. Множення є числення одного числа на друге, тобто, коли ми одне якесь число збільшуємо у стільки разів, скільки одиниць у другому. Як, наприклад, множачи 6 на 4, я роблю не що інше, як складаю 6 чотири рази, звідки набирається

24. Отже, множення є ніби багатократне додавання, подібно до того, як ділення можна назвати багатократним відніманням, що цілком ясно кожному, хто уважно до цього придивиться. // 16

2. Множення буває двох видів: просте і складне. Просте — це коли число, виражене одним знаком, множать на число, що також позначається одним знаком, як, наприклад, 6 на 4, або навпаки — 4 на 6, так само і 7 на 9, 9 на 8 і коли будь-яке з таких чисел множать само на себе: 3 на 3, 5 на 5, 6 на 6 і т. д. Складне множення — це коли число, виражене багатьма знаками, множать на інше число, виражене або одним, або також багатьма знаками, як, наприклад, коли хочеш помножити 365 на 24 і т. д. Це складне множення цілком залежить від простого: адже його не можна здійснити, якщо ти не знаєш, як помножити просте число на просте, або перст на перст. Тому спочатку я поясню дещо з простого множення.

3. Є деякі персти, які, коли сполучити їх один з одним[10], не перевищують число 10, як, наприклад, 1 і 2, 2 і 3, 2 і 4, а як множити такі персти, дуже легко підкаже сам розум. Адже дійсно, кому важко відповісти, якщо його спитають: «Скільки буде 3, взяте двічі?» Але якщо персти будуть такі, що при з'єднанні перевищують число 10, як 4 і 5, 7 і 9 і т. д., то не так легко збагнути їхнє множення.

Отже, щодо цих останніх чисел слід дотримуватися таких трьох правил.

Перше правило: кожен з двох перстів розбивається на дві або три, або більше частин — рівних чи нерівних. Як, наприклад, коли шукають, скільки буде 7 раз по 8; розбий 7 на три частини,— припустимо: 2, 3, 2. Потім ці окремо взяті частини помнож на друге число, як тут: 2 на 8, потім 3 на 8 і знов 2 на 8. Так я пропоную робити з метою полегшення, бо легше сказати, скільки буде 2, взяте 8 разів, ніж 7, взяте 8 разів. Потім, знайшовши результати окремих частин, зведи все до однієї суми, як у запропонованому прикладі: 2, помножене на 8, складає 16; 3 — на те саме число 8 //, дає 24; 16/зв.
2, також помножене на 8, складе 16. Якщо скласти ці числа за допомогою додавання, це становитиме 56. Отже, сім, взяте 8 разів,— буде 56.

Друге правило таке: накресли навхрест дві лінії, під якими внизу проведи пряму, що є ніби їх основою. Після цього над нею ліворуч від проведених навхрест ліній слід розмістити один над одним персти, що перемножаються. Праворуч розміщаються дистанції[11] перстів, які вказують, на скільки одиниць кожен з них віддалений від числа 10. Зробивши це, помнож одну дистанцію на другу (адже це легко), і те, що

ти одержав після перемноження, підпиши під нижньою лінією проти тих самих дистанцій. Потім дистанцію одного перста відніми від другого, а різницю підпиши під нижньою лінією, проведеною під цими перстами. І ця різниця разом з першим числом, одержаним після перемноження дистанцій і розміщеним у протилежному напрямі, покаже, що ми одержали після перемноження перстів (див. приклади [рис. 1]) [12].

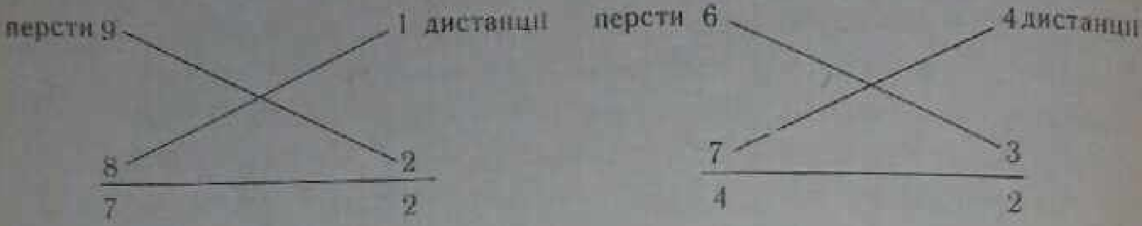


Рис. 1 Третє правило містить у собі таблиця, яку називають лічильною дощечкою (таблицею) Піфатора [рис. 2] [13]. Вона складена напрочуд майстерно, є цілком точною і при тривалому користуванні допомагає легко й швидко множити один
17 будь-який перст на другий. //

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40
5	10	15	20	25	30	35	40	45	50
6	12	18	24	30	36	42	48	54	60
7	14	21	28	35	42	49	56	63	70
8	16	24	32	40	48	56	64	72	80
9	18	27	36	45	54	63	72	81	90
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100

Рис. 2 Користуються цією таблицею так: один перст із запропонованих шукай у верхньому рядку, а другий — у рядку збоку, першому зліва. Потім від однієї і другої клітинок йди по прямих лініях кліток, спускаючись згори вниз і просуваючись зліва направо. Ці лінії зійдуться, бо вони спрямовані навхрест. Отже, дивись, в якій клітинці вони зустрінуться, і знай, що написане в ній число і буде тим, що ти шукаєш,—
17 результатом, одержаним від множення перстів. //

36. 4. Тепер розглянемо, в який спосіб здійснюється складне множення, в якому, як і в інших видах обчислень, треба знати розміщення, виконання дії і доведення. Розміщення тут таке саме, як при додаванні, оскільки і в даному разі для полегшення більше число ставиться вгорі, а менше — внизу. Можна, щоправда, перемножати їх і навпаки, у зворотному порядку, але легше множити більше на менше.

Більше число називається *множене*, менше — *множник*. А те число, що ми одержуємо після множення,— *добуток*, або *продукт*, або *помножене*, або *здобуте*[14]. Розмістивши ці числа за вказаним способом, треба провести внизу риску.

5. Що ж до самої дії, то вона виконується різними способами, бо множник іноді складається з одного простого знака, а іноді з багатьох. І якщо множник складається з простого знака, як, наприклад, коли ти хочеш довідатися, скільки днів у семи роках, то тут множеним буде число днів одного року, тобто 365, а меншим числом, тобто множником,— число років, а саме 7, що складається з одного знака. В цьому і у всіх подібних випадках окремі знаки, з яких складається множене число, треба перемножити на множник, починаючи з менших, що стоять праворуч, і одержані після цього результати слід записати під нижньою лінією в тому самому напрямі. При цьому вони записуються повністю, якщо це прості числа; якщо ж вони подвійні, тобто виражені двома знаками, тоді один, менший знак, пишеться, а другий, більший, зберігається в пам'яті (як ми це вчили робити при додаванні). Так, у запропонованому прикладі помнож спочатку 5 на 7,— буде 35: 5 пиши, а 3 запам'ятай; потім помнож 6 на 7,— буде 42, і якщо ти додаси до цього 3, яке запам'ятав раніше, то одержиш 45: 5 пиши, а 4 // знов запам'ятай; 18
тоді 3 помнож на 7,— вийде 21, а разом з тими чотирма, що ти запам'ятав, буде 25. Це знов запиши — і ось маєш результат: 2555, тобто стільки днів у семи роках.

дні	365
роки	7
	2555

Якщо множник також складається з багатьох знаків, тоді кожен його знак слід перемножити з кожним знаком множеного числа і результати всіх цих дій записати окремо один під одним, але так, щоб результат, одержаний від множення першого знака, правим своїм боком був звернений[15] до цього першого, результат від множення другого знака своїм початком або правим боком був звернений до другого знака, результат від множення третього знака — до третього і т. д. Потім усі ці добутки за допомогою додавання зводяться до однієї суми. Наприклад, ти хочеш довідатися, скільки годин містить один рік, і міг би помножити число годин одного дня на число днів усього року або навпаки, бо це однаково. Отже, оскільки днів у році 365, а годин у кожному дні 24, помнож окремі знаки більшого числа днів на окремі знаки меншого числа годин, і спочатку 5 на 4 — буде 20, напиши під рискою 0, а 2 запам'ятай, як ми радили вище. Після цього помнож 6 на 4,— буде 24; якщо ж додати 2, що ти запам'ятав,— буде 26; 6 пиши там же, трохи ліворуч, а 2 знов запам'ятай. Потім помнож 3 на те саме 4,— буде 12, а додав-

ши 2, що ти запам'ятав, одержиш 14 — і це допиши до попередніх знаків зліва. Таким чином, ти вже перемножив все більше число на один знак множника і одержав добуток 1460. Зробивши це, знов помнож таким самим способом кожен
18 знак множеного числа // на другий знак множника, тобто на
38. 2, звідки одержиш другий добуток 730. Його підпиши під першим так, щоб 0 цього останнього добутку стояв не під 0 першого, а під знаком 6, тобто, щоб він був якраз під своїм множником. І, нарешті, ці два добутки з'єднай в один шляхом додавання і одержиш 8760, тобто стільки годин містить у собі один рік, якщо не враховувати тих 6, які щорічно наростають, як твердять астрономи.

```
  365 — дні
   24 — години
 1460
 730
 8760
```

Щодо нуля слід дотримуватися таких правил:

Перше правило. Якщо нуль стоятиме у множеному, то сам він не може бути помноженим на жодне число, бо, коли ти візьмеш ніщо скільки завгодно разів, то й одержиш ніщо. Отже, і в добутку, на місці, що стоїть проти нуля, ставиться нуль, якщо не буде нічого іншого, що могло б зайняти його місце. В протилежному випадку писати його не треба.

Друге правило. Якщо нуль стоятиме у множнику, то на нього нічого не можна множити; адже ніщо не множить і не множиться. Отже, верхнє число слід множити тільки на цифри зі значенням, а нуль має лише займати належне йому місце.

6. Подаємо, крім того, правила скороченого множення, яких існує чотири:

1) якщо якесь число треба помножити на 1, то воно в тому самому вигляді, без зміни, пишеться у добутку, бо 1 не помножає;

2) якщо якесь число треба помножити на суглоб і останньою цифрою зі значенням суглоба є 1, то нічого не треба робити, а лише дописати до множеного числа стільки нулів, скільки їх було в тому суглобі. Як, наприклад, коли 368 ти
19 хочеш помножити на 10, // допиши до множеного числа, не змінюючи його, один нуль — буде 3680. Якщо те саме число ти хочеш помножити на 100, допиши до нього два нулі,— буде 36 800, якщо на 1000, допиши три нулі і т. д.;

3) якщо треба помножити число на суглоб, цифра зі значенням якого більша за 1, то помнож тільки на цю цифру і потім до добутку допиши стільки нулів, скільки їх було в суглобі. Наприклад, якщо хочеш помножити 368 на 30,

помнож тільки на 3 — буде 1104, а коли до цього потім дописати 0,— вийде 11 040. Так само треба робити, якщо в кінці множника буде багато цифр зі значенням, а на початку — один або кілька нулів;

4) якщо у множнику якась цифра повторюється двічі, тоді добуток першої постав також під другою без повторення дії, бо те саме завжди дає те саме.

Перевірка і доведення правильності множення здійснюється звичайно шляхом відкидання дев'яток: спочатку їх відкидають від множника і множеного, а потім від добутку, проте ця перевірка вважається не досить точною[16]. Найточнішою є перевірка за допомогою наступного виду алгоритму — ділення, бо, якщо, поділивши добуток на множник, ми одержимо множене, значить множення виконано правильно. Отже, перш ніж перевіряти множення, необхідно навчитися ділити.

Розділ п'ятий

ЧЕТВЕРТИЙ ВИД АЛГОРИТМУ — ДІЛЕННЯ

Цей вид алгоритму найбільш досконалий і корисний. Ділення, ніби єдина й головна помічниця, вірно служить у розв'язанні всіх питань геометрії, так що ти навіть не сподівайся заслужити ім'я // геометра[17], якщо не вмітимеш добре 19
ділити. Але оскільки ця справа вимагає довгого й упертого зв.
тренування, то ледарям і людям, які уникають труднощів, вона здається такою важкою і заплутаною, що більшість тих, хто звертається до вивчення арифметики, просто впадає у розпач і відступає від неї, коли доходить до ділення. Проте тут немає майже ніяких труднощів, крім того, що дія ця трохи складніша від інших, бо при виконанні її слід часто вживати всі три попередні види числення. Отже, ця справа вимагає лише тривалого тренування: протягом трьох, не більше, днів виробиться певна ввичка, і ділення буде для тебе дуже легким. Оволодівши ним, ти ніби подолаєш всі стрімкі й вибоїсті шляхи, і все останнє буде здаватися тобі рівним, легким і приємним.

1. Отже, розділити — значить розбити будь-яке число на скільки завгодно рівних частин. Наприклад, якщо хочеш 10 розділити на 5, а 100 на 10 рівних частин. Тут також виступають два числа: одне, яке треба розділити, друге, на яке ділять. Перше завжди мусить бути більшим, друге — меншим

або, принаймні, обидва мусять бути однаковими, бо менше на більше не можна розділити. Адже весь процес ділення полягає в тому, що ми знаходимо, скільки одиниць більшого числа відповідає окремим одиницям меншого або скільки частин більшого числа складає число, рівне кількості простих одиниць меншого. Наприклад, розділивши 10 на 5, я знаходжу, що 2 міститься в 10 п'ять разів, тобто стільки, скільки одиниць у числі 5.

Потрібно розглянути тепер розміщення, дію і перевірку ділення.

2. Розміщення має бути таким: постав більше число вгорі, менше — внизу, але // під першим знаком більшого числа,
20 якщо рахувати від лівої руки до правої, й під останнім, коли йти навпаки — від правої до лівої, про що було сказано вище, коли розглядалися попередні види числення. Більше число називається *ділене*, а менше — *дільник*. Потім праворуч від них накресли дужку, або криву лінію, ось так:

ділене 567 (189
дільник 3

Поза цією лінією ставиться шукане число. Однак розміщати числа таким чином можна лише тоді, коли знаки, з яких складається дільник (навіть якщо це буде один знак, як у наведеному вище прикладі), будуть кількісно менші або рівні відповідним останнім знакам діленого. Коли ж дільник буде кількісно більший, ніж відповідні останні знаки діленого, тоді останній знак дільника, якщо навіть це буде лише один знак, слід ставити не під останнім знаком діленого, а під передостаннім, як, наприклад, коли маємо розділити 247 на дільник 5, то 5 слід ставити не під 2, а під 4. А якщо дільник складатиметься з багатьох знаків, як, наприклад, коли те саме число 247 треба розділити на 56, тоді 5 постав під 4, а 6 під 7.

3. Сама ж дія відбувається так. Якщо дільник складатиметься з одного знака і буде менший, ніж відповідний йому останній знак діленого, під яким він якраз стоїть, як у попередньому прикладі — 3 під 5, або якщо він буде рівний йому, спитай самого себе, скільки разів цей знак дільника міститься у верхньому більшому знаку, що стоїть проти нього, тобто, скільки 3 у 5, і оте знайдене «скільки» (quoties) напиши поза дужкою. А оскільки 3 у 5 міститься один раз, то
20/36. й постав поза дужкою 1. Ось чому число, яке ми шукаємо й одержуємо за допомогою ділення, прийнято називати квотієнт [18]. Потім помнож квотієнт // на дільник, і число, одержане після множення, постав під цим самим дільником, однак на певній відстані внизу так, щоб залишилося місце для того,

щоб закреслити і знов написати дільник. Число, поставлене під дільником, відкинь за допомогою віднімання від усієї тієї частини діленого, яка стоїть проти дільника, а різницю запиши поверх діленого на своєму місці, закресливши, як це буває при відніманні, знаки діленого, від яких ти віднімав. Проте тут зверни увагу на одне правило, що полегшує і скорочує обчислення: якщо квотієнт буде 1, тоді не треба множити на нього дільник, бо вийде той самий дільник, а слід відняти цей дільник від діленого, як у попередньому прикладі, бо 3 тільки один раз міститься у 5,— отже, квотієнт буде 1. На нього я не множу 3, бо буде те саме число 3, а віднімаю 3 від 5,— залишається 2, що й пишу під цифрою 5, а 5 закреслюю. Зробивши це, закресли дільник, потім перейди до наступного знака діленого і знов шукай, скільки разів міститься той самий дільник у цьому другому знакові. Квотієнт запиши поза дужкою після першого, вже записаного знака, потім знов помнож на нього дільник, а добуток так само постав під дільником і відніми від діленого, як було сказано раніше. Так роби, принаймні, доти, поки від останнього знака діленого після віднімання нічого не залишиться і знак цей зникне. Якщо ж що-небудь залишається, як у попередньому прикладі, коли при відніманні 3 від 5 залишається 2, що пишеться на тому самому рівні над закресленим 5, тоді далі треба шукати, скільки разів міститься дільник не у знаку, що стоїть прямо над ним, а в числі, що складається зі знака, розміщеного над дільником, і другого, 21
який стоїть // після нього і який був різницею попереднього останнього знака, як у даному прикладі: після відкидання 3 від 5 залишається і записується 2, потім я ставлю 3 під 6, що є другим знаком діленого, і питаю, скільки разів 3 міститься не у 6, а скільки разів воно міститься у 26. Необхідно при цьому звернути увагу ось на що: якщо квотієнт буде менший за число 9, він має весь писатися поза дужкою; якщо більший, то весь не пишеться, а замість нього слід писати 9, бо квотієнт ніколи не повинен перевищувати 9, як у даному прикладі. Коли у другій дії (адже в діленні стільки дій, скільки знаків у діленому) я питаю, скільки разів 3 міститься у 26, і знаходжу, що 3 міститься тут вісім разів, я пишу 8 повністю. Якби стояло питання, скільки разів 3 може знаходитися у 33, і ти відшукав би, що 11, то ти не зміг би написати на місці квотієнта одразу 11, бо писати можна не більше 9.

Крім того, зверни особливу увагу ось на що: якщо б після віднімання два або декілька знаків діленого навіть повністю зникли, так що нічого після них не залишилося, дільник, проте, не може подолати всю цю відстань, що лишилася

порожньою, аж до цифр зі значенням, але весь час він відсувається на один ступінь і затримується. І оскільки у діленому не буде частини, в якій дільник містився б хоч один раз, то замість окремих порожніх ступенів поза дужкою пишуть нулі. Як, наприклад, якщо 2012 треба розділити на 2, я ставлю дільник 2 під останнім знаком діленого 2 і питаю, скільки 2 міститься у 2. Бачу, що один раз, і пишу поза дужкою на місці, призначеному для квотієнта, 1. Тоді, множачи 2 на квотієнт, бо вийде те саме число, відкидаю дільник від 2,— нічого не залишається. Переходжу потім до 2, що стоїть далі на один ступінь, і ставлю її під нулем,—
21 і ось тому, що 2 // не міститься у 0 жодного разу, пишу у квотієнті 0. Те саме роби завжди, коли після першої дії
38. ти переносиш дільник далі і він має над собою не лише 0, а навіть якусь цифру зі значенням, проте меншу за нього, як у попередньому прикладі. Після першої і другої дій, коли я переношу дільник далі через один ступінь після 2 і доходжу до 1, в якій 2 не міститься жодного разу, я знов пишу 0 поза дужкою і після цього вже знов продовжую ділити. Однак дотримуйся ще й такого правила: якщо дільник, помножений на квотієнт, буде більший, ніж частина діленого, що стоїть напроти нього, тоді цей квотієнт треба зменшити на 1, і це треба робити стільки разів, поки дільник, помножений на квотієнт, стане меншим, ніж розміщена проти нього частина діленого, або дорівнюватиме їй.

Якщо, ділячи, множачи й віднімаючи у такий спосіб, ти дійдеш, нарешті, до першого знака діленого і відшукаєш його співвідношення з дільником, то тоді вже більш нічого не треба робити, і квотієнт, записаний поза дужкою, буде одержаний за допомогою ділення шуканим числом. І якщо після останнього віднімання нічого не залишиться,— отже, ділене число повністю розділилося на стільки рівних частин, скільки було одиниць у дільнику, як у першому прикладі: 567, розділене на 3, дає 189, тобто, якщо б 567 золотих подарували трьом особам, то кожен одержав би по 189 золотих і нічого не залишилося б. Якщо ж після останнього віднімання щось залишається, то подивись, чи це буде число, менше за дільник, чи більше: якщо менше, то це остача після ділення, яка не може бути розділеною на дільник без допомоги дробів, про що ми розповімо нижче; якщо це буде число, більше за дільник, то знай, що ти помилився у виконанні дії
22 і слід повторити й поновити весь // процес ділення.

Досі йшлося про дільник, що складається з одного знака. Однак, якби він складався з багатьох знаків, то і з ним треба робити те саме, тільки тут слід звернути увагу ще на деякі особливості. Перше: чи весь дільник в цілому менший від

знаків діленого (не від усіх, а тільки від тих, що стоять проти нього), чи, принаймні, рівний їм. Бо якщо дільник більший, то весь він має бути переміщений на один ступінь праворуч. Потім не треба шукати, скільки разів весь дільник міститься у частині діленого, що стоїть проти нього, а поміркуй, скільки разів один лише останній знак дільника може вміститися в останньому знаку діленого або у двох останніх, якщо останній знак діленого буде менший за останній знак дільника. Цей знайдений з одного лише останнього знака дільника квотієнт запиши поза дужкою і помнож його на окремі знаки дільника. Одержане після множення число підпиши під дільником і відніми від діленого так, як ми зазначили раніше. Після цього весь дільник пересунь на один ступінь далі і дотримуйся тих правил, які ми описали вище. Коли ж перший знак дільника стоїть уже під першим знаком діленого, тоді після знаходження квотієнта, перемноження його і віднімання нічого більше робити не треба, бо вся дія на цьому завершується. Оце й є всі правила і зауваження, яких треба дотримуватися при діленні. Отже, я не помітив нічого такого, про що б тут не було сказано і що б становило якісь труднощі для того, хто виконує цю дію. Тільки, як я попередив, справа ця потребує тривалого й систематичного тренування, і тоді вона, як виявиться, не вимагатиме ніяких зусиль.

4. Однак ти запитаєш, як можна так легко довідатися, скільки разів якийсь перст міститься у будь-якому суглобі, або складному числі: адже тут ставиться завдання відшукати це число[19], а спосіб відшукання не вказується, хоч зробити це і не так легко. Всі ці труднощі можна подолати за допомогою таблиці Піфагора, описаної в попередньому розділі. Робиться це так: перст // — дільник, про який ти запитуєш, скільки разів він міститься в суглобі, або складному 22/36.
числі, відшукай у верхньому рядку таблиці. Потім, спускаючись від нього по прямій лінії, знайди даний суглоб, або складне число. Після цього відступи від нього назад ліворуч, і перст, який ти побачиш зліва у напрямі вказаного числа, буде шуканим квотієнтом. Якщо ж ти не знайдеш у таблиці потрібного тобі суглоба, або складного числа, бери те число, яке в таблиці буде найближчим меншим від нього. І від цього числа так само просувайся ліворуч. Так, наприклад, якщо ти хочеш відшукати, скільки разів 6 міститься у 35, і не знайдеш у таблиці числа 35, розміщеного під 6, то бери число 30, яке в таблиці є останнім меншим від 35, бо число, що йде далі, — 36, уже більше за нього. Прямуй тепер від 30 ліворуч і знайдеш 5 — це й є шуканий квотієнт. І дійсно, 6 у 35 міститься п'ять разів.

5. Спосіб скороченого ділення є лише один, і він дуже легкий: якщо будь-яке число треба розділити на такий суглоб, в якому останнім знаком є лише одна одиниця, а всі інші — нулі, відкинь від діленого з правого боку стільки знаків, скільки нулів у суглобі — дільнику; ті знаки, що залишаються ліворуч, позначають шуканий квотієнт, ті, що ти відкинув з правого боку,— остачу від діленого, яка не може бути розділена на даний дільник. Як, наприклад, коли ти хочеш знати, у який спосіб можна розділити 659 783 на 100, відкинь зправа знаки 83, і квотієнт буде 6597, а остача 83.

6. Доведення і перевірка правильності ділення здійснюється за допомогою множення: помнож квотієнт на дільник і вийде ділене, якщо ділення виконано правильно. Якщо після ділення залишиться якась остача, то її слід додати до добутку, одержаного від множення квотієнта на дільник. Доведення //
23 грунтується на такому принципі: «Якщо якесь ціле число ми ділимо на певну кількість частин і потім стільки ж частин з'єднуємо разом, то вони знову складуть те саме ціле число». Адже ділене ми розділили на стільки частин, скільки одиниць має дільник, і на такі великі, які позначені квотієнтом. Отже, якщо їх помножити на дільник, тобто зібрати в єдине ціле, то вони в цілому складуть ділене число.

Розділ шостий

ПРО ДРОБОВІ ЧИСЛА, АБО ДРОБИ

Досі йшлося про цілі числа, тепер слід сказати дещо і про дробові числа, або дроби. Дробовим числом ми називаємо таке, яке позначає якісь частини цілого, як, наприклад, половина, що означає половину цілого, чверть, тобто четверту частину, три чверті і т. д. Про дробові числа треба знати приблизно те саме, що ми вже зазначили щодо цілих і, звичайно, передусім, як і якими знаками позначаються дроби, або дробові числа. Потім потрібно сказати, як розпізнавати їхнє значення і яким способом можна звести їх або до цілих чисел, або, якщо це будуть дроби дробів, як звести їх до простих дробів. Далі ми зауважимо також і про деякі інші особливості та властивості дробових чисел. Про все це ми розповімо в цьому розділі, а про те, як відбуваються дії з дробами в різних видах алгоритму, тобто при додаванні, відніманні, множенні та діленні, скажемо в наступних розділах.

1. Передусім, необхідно відзначити, що існує такий поділ дробових чисел, за яким одні дроби називаються простими (це ті, що означають частини цілого числа), а інші називаються дробами дробів (ті, які означають частини простих дробів), щоправда, ці останні вживаються рідше. Можуть бути також і дроби дробів дробів, бо що завгодно може ділитися на частини і на частини // частин і на частини частин попередніх частин. 23

36. 2. Прості дроби записуються двома цифрами, розміщеними одна під одною, між якими проводиться рисочка. Верхня цифра називається чисельником, нижня — знаменником. Знаменник показує частини, на які розбивається ціле, як, наприклад, чверті або третини, або інші; чисельник вказує, скільки є таких частин, як, наприклад, три чверті, дві чверті, п'ять четвертих і т. д. Так само пишуться $^3/_7$ — три сьомих, $^6/_4$ — шість четвертих і т. д.

3. Для того щоб зручніше було називати дроби і сприймати їх на слух, запам'ятай, що чисельник має бути виражений кількісними числівниками, а знаменник — порядковими: $^3/_4$ — три четвертих, $^4/_3$ — чотири третіх, $^8/_{10}$ — вісім десятих і т. д.

4. Дроби дробів пишуться чотирма цифрами: двома верхніми і двома нижніми, і так само між ними ставиться рисочка. З цих чотирьох цифр перші дві, що стоять праворуч, позначають прості дроби, останні дві, розміщені ліворуч, вказують дроби або частини попередніх простих дробів. Так, наприклад, $\frac{3}{4}\Big|\frac{1}{2}$ — це три чверті $^1/_2$, тобто половини; $\frac{5}{3}\Big|\frac{6}{4}$ — це п'ять третин $^6/_4$. А якщо це будуть дроби дробів дробів, тоді слід писати аж до шести знаків, як, наприклад, $\frac{3}{4}\Big|\frac{2}{3}\Big|\frac{6}{7}$ тобто три чверті $^2/_3$, і т. д. [20].

5. Про значення дробів довідуються зі знаків, якими вони записані. Дроби, між іншим, за своєю величиною можуть дорівнювати цілому: так, наприклад, $^4/_4$ частини — це те саме, що й цілий предмет. Іноді навіть вони перевищують ціле, як $^6/_4$. Щоб легше було пізнати їхнє значення, дотримуйся таких правил: 1. Якщо чисельник дорівнюватиме знаменникові, то дробові числа, або дроби, рівні цілому числу, як, наприклад, $^4/_4$ //. Бо коли ти розділиш будь-яку річ на чотири 24 частини і візьмеш всі чотири, ти одержиш ціле. 2. Якщо чисельник буде більший за знаменник, то дріб буде більший від цілого і більший на стільки одиниць, на скільки чисельник перевищує знаменник, як, наприклад, $^9/_4$ — це дві цілих одиниці і $^1/_4$. 3. Якщо чисельник менший від знаменника, то дріб буде менший за одиницю, і менший на стільки, на скільки

одиниць знаменник перевищує чисельник, як $^3/_6$, бо коли будь-яка річ розділяється на шість частин, і з них ми беремо лише три, то ми взяли менше, ніж усю річ, і менше на три одиниці: адже на стільки 6, тобто число, що виступає тут як знаменник, перевищує 3, число, що є чисельником.

6. Зверни увагу також на те, що коли йдеться про дроби якогось цілого, то це дробове число часто становить для нас труднощі, бо нелегко уявити собі, що саме означають ці дроби або якою назвою їх слід позначити. Цим труднощам можна запобігти таким чином: уяви собі якісь, що мають певну назву, частини запропонованого цілого, котрих, проте, буде не менше в цілому числі, ніж даних дробів, а стільки ж або більше. Потім помнож на число цих частин запропонований чисельник і добуток розділи на знаменник,— одержана частка дасть певне і відоме тобі дробове число. Так, коли йдеться про монету в $^4/_6$ імперіала, подумай хоч би про те, скільки секстинів в одному імперіалі, і коли ти побачиш, що в імперіалі їх 15, помнож 15 на 4,— вийде 60. Розділи це на 6,— одержиш частку 10. Отже, ти можеш сказати, що $^4/_6$ імперіала — це ніщо інше, як 10 секстантів. Якщо ж після ділення щось залишиться (візьмімо для прикладу $^6/_4$), то цю остачу постав замість чисельника над тим самим знаменником, і чисельник позначить, що залишилося стільки частин однієї з тих взятих певних частин і такі, які називає даний
24/36. знаменник. //

А оскільки тут залишилося б 2 (адже запропонований знаменник тут 4), то це означає, що в остачі дві чверті частини $^1/_9$, тобто цілий секстант, згідно з першим правилом, поданим вище у підрозділі. 5. Як і чотири шостих — $^4/_6$ одного імперіала — це те саме, що й $^{10}/_6$ — десять секстантів [21].

7. Тепер познайомимося із способами зведення дробів. Зведення дробів є не що інше, як перетворення одного дробового числа в інше — або дробове, або ціле.

Існує шість способів зведення дробів. *1-й.* Дроби дробів звести до простих дробів. *2-й.* Будь-які дроби звести до меншого числа. *3-й.* Дроби, що є більшими за ціле, звести до цілого. *4-й.* Цілі числа звести до їх дробів. *5-й* Цілі числа, змішані з дробами, звести до однорідних дробів. *6-й.* Дроби різного найменування звести до інших одного й того самого найменування. Для кожного з цих видів зведення є свої окремі правила. Подаємо їх.

ЗВЕДЕННЯ ДРОБІВ ДРОБІВ ДО ПРОСТИХ ДРОБІВ

8. Кожного разу, коли трапляються дроби дробів, зведи їх до простих дробів, щоб своїм незначним розміром і складністю вони не приводили тебе до плутанини.

Роби це так: помнож перше верхнє число на друге і, якщо чисел буде багато, помнож знов на третє і так до останнього. Потім те саме зроби з нижніми числами, які є знаменниками. Нехай буде $^3/_4$ трьох других $\frac{3}{4}\frac{3}{2}$. Помнож 3 на 3,— буде 9, потім 4 на 2,— буде 8. Отже, пиши $^9/_8$, бо коли маєш три чверті $^3/_2$ — це, очевидно, те саме, що й $^9/_8$.

ЗВЕДЕННЯ ДРОБІВ ДО НАЙМЕНШОГО ЧИСЛА

9. Коли дроби дуже громіздкі, так що і чисельник, і знаменник треба писати багатьма цифрами, то це знову-таки дуже незручно для виконання дії. Отже, зведи ці громіздкі дроби до простіших або до самого найменшого числа, яке тільки може бути, але щоб воно дорівнювало // тим числам, 25
що виражені багатьма цифрами. Зроби це так: якщо чисельник буде більший за знаменник, тоді дроби мають бути зведені до цілих, про що скажемо пізніше; якщо ж чисельник буде менший за знаменник, то відніми менше від більшого, закресливши те число, від якого ми віднімаємо; після цього знов знайдене менше відніми від більшого і роби це стільки разів, поки одержиш два рівні числа. Потім розділи на таке число кожну з двох частин дробів і частки розмісти одну над одною (частку чисельника над часткою знаменника),— так ти знайдеш найменше число, рівнозначне тим громіздким дробам [22]. Візьмімо, наприклад, $^{27}/_{81}$. Я хочу позначити це меншим числом: віднімаю 27 від 81 — залишається 54, від цього знов віднімаю 27,— залишається 27. Отже, це й є число, на яке мають ділитися як 27, так і 81; часткою від першого ділення буде 1, від наступного — 3. Розмісти це так: $^1/_3$, тобто $^{27}/_{81}$ рівнозначні $^1/_3$.

Якщо таким способом віднімаючи числа одне від одного, доходять до 1, то знай тоді, що далі дроби не можуть бути зведені до чисел, менших, ніж ті, якими позначені, як, наприклад, $^{37}/_{56}$ [23].

Дотримуйся тут також двох правил, що скорочують і полегшують дію. *1-ше.* Якщо чисельник складається з багатьох, але однакових цифр, і так само знаменник, то склади спочатку цифри чисельника одну з одною, потім одну з одною цифри

знаменника,— одержані результати дадуть рівнозначний першому дріб. Наприклад, $^{33}/_{66}$. Додай 3 до 3,— буде 6, потім 6 до 6 — буде 12. Отже, пиши $^{6}/_{12}$ — шість дванадцятих, які мають таке саме значення, як і $^{33}/_{66}$ — тридцять три шістдесят шостих[24]. *2-ге.* Якщо чисельник і знаменник мають на початку[25] нулі, то нічого не слід робити, як тільки відкинути від них ці нулі, але порівну від кожного. Так, $^{300}/_{600}$ мають таке саме значення, як $^{3}/_{6}$, а $^{470}/_{500}$ є не що інше, як $^{47}/_{50}$.

10. Якщо чисельник буде більший за знаменник, тоді зведи дані дроби до цілих чисел таким чином: розділи чисельник на знаменник, частка позначить ціле, як, наприклад, $^{12}/_{4}$; розділи 12 на 4,— вийде 3, тобто $^{12}/_{4}$,— це те саме, що й 3 ці-
25 лих. // Якщо ж після цього ділення залишиться остача, тоді
36. цю остачу постав над тим самим знаменником і частка позначить цілі числа, а остача буде чисельником дробів, що мають той самий знаменник; наприклад, $^{15}/_{4}$; розділи 15 на 4,— буде 3 і залишиться 3, отже, пиши $3^{3}/_{4}$, тобто три цілих і три четвертих — це те саме, що $^{15}/_{4}$.

11. Якщо ти схочеш багато будь-яких цілих чисел розділити на як завгодно великі частини, як 6 десятків на 5 або 6, або на іншу кількість частин, то помнож ціле на те число, що називає частини, на які ти хочеш розділити. Число, що ти одержиш після множення, постав угорі замість чисельника, а інше число, що позначає частини, підпиши нижче замість знаменника. Наприклад, 6 десятків я хочу розділити на частини — множу 6 на 3,— буде 18, і це розміщую так: $^{18}/_{3}$ — вісімнадцять третіх[26].

12. Якщо цілі з'єднуються з дробами, то зведи їх до однорідних дробів так: помнож ціле число на знаменник приєднаного до цього дробу і добуток додай до чисельника, що має той самий знаменник. І все одержане після цього числа постав замість чисельника, а внизу напиши той самий знаменник. Нехай буде 8 і $^{3}/_{6}$, помнож 8 на 6,— буде 48, додай до цього 3,— вийде 51, розмісти це так: $^{51}/_{6}$. Найчастіше вживається таке зведення при застосуванні золотого правила, щоб прискорити і полегшити дію.

13. Якщо тобі трапляться кілька різнорідних дробів з різними знаменниками, як, наприклад, один дріб $^{3}/_{4}$ і другий $^{3}/_{5}$, зведи їх до однієї назви[27] таким чином: спершу помнож знаменник одного дробу на знаменник другого, як в даному прикладі 4 на 5,— буде 20. Це й є спільний знаменник для обох дробів. Потім помнож чисельник одного дробу на знаменник другого і навпаки. Числа, одержані від такого взаємного перемноження, зроби чисельниками цих дробів, як в даному прикладі: 3, помножене на 5, дає 15,— отже, пиши $^{15}/_{20}$. Це становитиме стільки, скільки $^{3}/_{4}$. Так і друге 3 по-

множ на 4, що дасть 12, і напиши це так: $^{12}/_{20}$. Цей дріб має те саме значення, що й // $^{3}/_{5}$. Робити це слід для того, 26
щоб ти міг додавати дроби один до одного або віднімати один від одного, або множити, або ділити, бо різні за назвою або значенням предмети ми не можемо скласти або перемножити, не зводячи їх до однієї й тієї самої назви й значення.

Розділ сьомий

ПРО ДОДАВАННЯ І ВІДНІМАННЯ ДРОБОВИХ ЧИСЕЛ

Отже, ми розповіли про різні види дробових чисел, їх значення та їх зведення, або перетворення. Тепер слід сказати про виконання різних дій з дробами, тобто про те, як треба їх додавати, віднімати, множити й ділити. Тут я, передусім, звертаю твою увагу на те, що, коли ти хочеш скласти дробові числа або відняти їх одне від одного, подивися раніше, чи мають вони однаковий знаменник, бо, якщо знаменники різні, їх слід одразу ж звести до одного й того самого знаменника за способом, вказаним в попередньому розділі під номером 13. Після цього дія не становитиме ніяких труднощів, а в протилежному випадку буде велика плутанина, хоч дехто рекомендує виконувати ці дії без такого зведення.

1. Отже, додавання дробових чисел відбувається так само, як і цілих чисел: чисельник одного дробу додай до чисельника другого — от і все, що маєш зробити, а знаменник напиши той самий, що був спільним для обох дробів, і не треба його зовсім обчислювати, нібито немає тут ніякого числа. Але так буде, якщо, нагадую знов, обидва дроби матимуть однакові знаменники. Наприклад, ти хочеш скласти $\frac{3}{7}\Big|\frac{4}{7}\Big|\frac{9}{7}$. Склади чисельники один з одним,— буде 16, і напиши це так: $^{16}/_{7}$.

2. Так само легко здійснюється віднімання. Для цього чисельник одного дробу віднімають від чисельника другого, а саме — менший від більшого, і під різницею підписують той самий знаменник. Так, якщо ти хочеш відняти $^{7}/_{9}$ від $^{9}/_{9}$, 26/38.
віднімі тільки 7 від 9,— залишиться 2, отже, пиши $^{2}/_{9}$. Це і є різниця.

Доведення правильності обох цих дій здійснюється так, як і для цілих чисел, тобто додавання перевіряється за допомогою віднімання, а віднімання за допомогою // додавання,

і при цьому зовсім не треба брати до уваги знаменник, як я вже про це казав.

У наведеному тут прикладі додавання, якщо 9 ти віднімеш від 16, залишиться 7, тобто стільки, скільки ми одержуємо, складаючи разом 3 і 4; якщо ти віднімеш 4 від 16, то залишиться 12 — саме стільки, скільки буде, якщо скласти разом 9 і 3, і т. д.

У прикладі з відніманням, якщо 2, що є різницею, ти додаси до 7, яке ми віднімали,— одержиш 9, що було зменшуваним числом. І тут також знаменник не потребує ніяких обчислень.

Розділ восьмий

ПРО МНОЖЕННЯ І ДІЛЕННЯ ДРОБОВИХ ЧИСЕЛ

1. Множення дробів, чи матимуть вони однакові знаменники, чи різні, рекомендується здійснювати так: спершу чисельник одного дробу множимо на чисельник другого і результат пишемо вгорі — це й буде новий чисельник; потім знаменник другого дробу множимо на знаменник другого і результат записуємо під одержаним щойно новим чисельником — він, власне, і буде новим знаменником. Наприклад, якщо помножити $^6/_8$ на $^4/_5$, вийде $^{24}/_{40}$. Потім ці дроби, які є дуже громіздкими, якщо схочеш, можеш звести до меншого числа за вказаним вище способом. І запам'ятай, що тут так само, як і в діях з цілими числами, якщо буде більше, ніж три дроби, які ми маємо помножити, відняти або поділити, то слід їх спочатку за допомогою додавання скласти в одну суму[28].

2. Що ж до ділення дробів, то тут застосовується такий метод: помнож чисельник діленого на знаменник дільника і результат запиши вгорі як новий чисельник. Потім знаменник діленого помнож на чисельник дільника і цей другий результат запиши внизу як новий знаменник. Обидва ці результати, взяті разом, визначать частку. Нехай треба розділити $^2/_3$ на $^4/_5$. Помнож 2 на 5,— буде 10; помнож також
27 3 на 4,— буде 12. Запиши так: $^{10}/_{12}$, тобто, якщо дві // треті ми ділимо на $^4/_5$, то ці самі треті частини розпадаються на $^{10}/_{12}$. Або, якщо хочеш, одержану частку зведи до меншого числа у той самий спосіб, який ми вказали в попередньому розділі під номером 9. Щоб ти не помилився, зверни увагу також на те, що дроби, які позначаються меншими цифрами

або меншою кількістю цифр, мають більше значення, ніж ті, що позначаються більшими цифрами або більшою кількістю цифр, або іноді, принаймні, вони можуть мати однакове значення [29]. Наприклад, $^3/_5$ мають більше значення, ніж $^5/_{10}$.

Перевірка, або доведення правильності цих дій, здійснюється тут так само, як і в цілих числах, а саме: множення перевіряється діленням, а ділення — множенням.

Розділ дев'ятий

ПРО МІШАНЕ ЧИСЛО, ЩО СКЛАДАЄТЬСЯ З ЦІЛИХ І ДРОБІВ

Ми вже говорили окремо про цілі і дробові числа, тепер треба сказати дещо про мішані числа, до складу яких входять і цілі, і дробові.

1. Мішане число слід записувати так, щоб спочатку стояли цифри, що позначають цілі числа, а потім інші цифри, що позначають дробові числа, або дроби, як, наприклад, один і половина, або, як прийнято казати, півтора — $1^1/_2$, один і одна третя — $1^1/_3$, один і дві третіх — $1^2/_3$, два і три четвертих — $2^3/_4$, п'ятнадцять і шість сьомих — $15^6/_7$ і т. д.

2. Тут спало мені спочатку на думку сказати про зведення цілих і дробів до однієї якоїсь суми дробових чисел, але про це вже було сказано (розділ шостий, 12), — отже, тут залишається розповісти коротко про додавання, віднімання, множення і ділення мішаних чисел.

3. Додавання мішаних чисел відбувається так: цілі числа додаються до цілих, дроби до дробів, якщо всі доданки будуть мішаними числами. Наприклад, якщо ти хочеш $2^1/_3$ додати до $3^2/_3$, — вийде сума $5^3/_3$ — п'ять цілих і три третіх. // 27
Це останнє дробове число в якому чисельник дорівнює знаменникові, є не що інше, як ціле, і тому можна сказати, що 36.
сума становить 6 — шість цілих. Якщо ж не всі доданки будуть мішаними числами, тоді при додаванні мішаного числа до чистого цілого складають лише цілі числа і дописують ті самі дроби: 3 і $4^2/_4$, якщо їх скласти, дадуть суму $7^2/_4$. Якщо ж мішане число ми маємо скласти з чистим дробовим числом, тоді треба скласти лише дроби один з одним і дописати те саме ціле без всяких змін. Наприклад, $5^4/_6$ і $^5/_6$, якщо скласти, дадуть в сумі $5^9/_6$. Оскільки ця сума дробових чисел перевищує ціле, її слід звести до цілого за вказаним вище способом (розділ шостий, 10). Отже, в даному прикладі вийде $6^3/_6$.

4. Віднімання мішаних чисел буває трьох видів: або чисті дроби віднімаються від чистого цілого числа, або чисті цілі числа від цілих з дробами, або цілі, з'єднані з дробами, віднімаються теж від цілих з дробами.

Якщо чисті дроби необхідно відняти від цілих чисел, відніми від цілих спочатку одну 1 і розділи її на такі частини, які ти маєш відняти. Наприклад, якщо хочеш $^3/_5$ відняти від 6 цілих, то візьми 1 від цілих чисел,— залишиться 5; розділи взяту 1 на частини — $^5/_5$, потім від їх чисельника за вказаним способом відкинь чисельник даного дробу, тобто 3, залишиться $^2/_5$. Отже, віднявши $^3/_5$ від 6 цілих, ти одержиш $5^2/_5$. Щоб відняти чисті цілі від цілих з дробами, як 3 від $8^4/_7$, відніми цілі від цілих, а дроби нехай залишаться без зміни. Так, в даному прикладі відніми тільки 3 від 8,— залишиться $5^4/_7$. Якщо ж треба відняти мішані числа від мішаних, то відніми цілі від цілих і дроби від дробів. Але слідкуй за тим, щоб це були дроби з однаковим знаменником, про що ми нагадували раніше. Так, коли відкинути $4^3/_8$ від $7^5/_8$, залишиться $3^2/_8$.

5. Множення мішаних чисел відбувається у такий спосіб, що дроби множаться на цілі числа. Це найзручніше робити так: помнож чисельник дробу на ціле число і добуток постав
28 // замість нового чисельника, а під ним напиши той самий знаменник, що був раніше. Наприклад, якщо хочеш $^6/_7$ помножити на 5 цілих, помнож 5 на 6,— буде 30, отже, пиши $^{30}/_7$. З використанням такого множення ми зустрінемося при застосуванні золотого правила.

6. Ділення мішаних чисел відбувається так, що або цілі числа діляться на дробові, або дробові на цілі [30]. І в тому, і в другому випадках напиши під цілим числом 1, ніби це не ціле число, а дробове: адже в цілому стільки одиниць, скільки позначає його власна цифра. Потім дані дроби поділи на ціле з підписаною під ним 1, як дріб на дріб, за способом, вказаним у попередньому розділі 2. Якщо хочеш розділити ціле, то розділи ціле число з підписаною під ним 1 так само, як ми ділимо дріб на дріб. Нехай, наприклад, ти хочеш розділити 7 цілих на $^3/_4$. Запиши і розмісти обидва числа так: $^7/_1 \times {}^3/_4$ [31], потім помнож 7 на 4 і добуток 28 зроби новим чисельником; потім 1 помнож на 3 (адже такий спосіб ділення дробів було подано вище), і добуток 3 постав замість знаменника ось так: $^{28}/_3$. Після цього, якщо хочеш, задля зручності зведи дроби до цілих чисел за способом, який ми
28/36. пояснили вище. Так, в даному прикладі $^{28}/_3$, зведені до цілого, дадуть $9^1/_3$. //

Книжка друга

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧИСЛАМИ, ЩО НАЗИВАЮТЬСЯ ВІДНОШЕННЯ І ПРОПОРЦІЯ, І ДЕЯКІ ПРАВИЛА, ЯКИМ ВОНИ ПІДЛЯГАЮТЬ

Ми вже розповіли про природу чисел та їх види, тепер залишається ще сказати про співвідношення між числами, з яких найчастіше зустрічаються відношення і пропорція, що становлять певні співрозмірності, або співвідношення чисел одного з одним.

Оскільки пізнання цих співвідношень необхідне для багатьох, в першу чергу геометричних, обчислень і відкриває шлях до розв'язання майже всіх математичних таємниць і загадок, то Евклід у своїх «Основах» спеціально присвятив цьому питанню книжку п'яту, що складається з 34 теорем. Багато додали до цього коментатор Евкліда Христофор Клавій[1] й інші математики. Деякі найголовніші та найуживаніші з цих теорем ми тут наведемо, інші ж, якщо трапляться, будуть зрозумілі самі по собі або з тих правил, що ми тут пояснимо. Вся ця книжка складатиметься з 11-ти розділів, перелік яких подаємо нижче.

РОЗДІЛИ ДРУГОЇ КНИЖКИ

I. Що таке відношення і скільки воно має різновидів?

II. Додавання і віднімання відношень.

III. Що таке пропорція, скільки існує її різновидів і, передусім, про арифметичну пропорцію.

IV. Про геометричну пропорцію і пропорцію гармонійну, або музичну.

V. Про числову прогресію.

VI. Про золоте правило. // 29

VII. Про подвійне правило.

VIII. Про правилю суміші.

IX. Про правило товариства.

X. Про правило «хибного припущення».

XI. Деякі загадки, або привхідні питання арифметики.

Розділ перший

ЩО ТАКЕ ВІДНОШЕННЯ І СКІЛЬКИ ВОНО МАЄ РІЗНОВИДІВ?

1. Відношення є взаємне кількісне зіставлення двох однорідних величин. Це визначення належить Евкліду і подається у книжці п'ятій «Основ» геометрії. Саме тоді, коли дві якісь величини співставляються щодо кількості, тобто, коли визнають, у скільки разів одна величина більша від другої або менша, або рівна їй, то таке порівняння, або співставлення, називається співрозмірністю, чи, як кажуть інші, відношенням [2]. Ми, приєднуючись до більшості, будемо називати це відношенням. Проте важливо, щоб ці величини були однорідними, тобто, щоб лінії порівнювалися з лініями, поверхні з поверхнями, тіла з тілами, числа з числами, міри з мірами і вимірювані величини з вимірюваними величинами, бо, якщо число порівнюватиметься з лінією або лінія з тілом, це не буде відношенням. Так само, якщо будуть порівнюватися будь-які лінії за якістю або іншою якоюсь ознакою, коли, наприклад, обидві вони білі або одна біла, а інша чорна, то це теж не буде відношенням, хоч ми маємо тут однорідні предмети, бо відношення буде тільки тоді, коли мається на увазі кількість.

2. І хоч поняття відношення, за наведеним тут визначенням Евкліда, має настільки широкий обсяг значення, що може бути застосоване навіть до будь-якої неперервної величини, проте ми будемо розглядати відношення лише числове, тобто таке, що існує між числами. Його найпростіше визначити так: числове відношення — це будь-яке взаємне зіставлення
29/38. двох чисел // щодо їх кількості. А, проте, коли ти зрозумієш, що таке числове відношення, тобі стане зрозумілим також і відношення інших величин.

3. Запам'ятай, що ту величину, яку зіставляють з іншою, математики називають антецедент [3], а ту, з якою зіставляють,— консеквент. Ці найменування взаємозаміняються, бо при порівнянні величини можуть мінятися місцями.

4. Перший поділ відношень — це відношення раціональні та ірраціональні. Раціональним називають відношення, яке може бути виражене числами. І такими є всі числові відношення. Ірраціональне відношення — це відношення, яке не може бути виражене в числах, як, наприклад, діаметр [4] квадрата і одна сторона того самого квадрата, а також будь-які

інші лінії, бо деякі неперервні величини не можуть вимірюватися числами, як вказують Евклід в десятій книжці «Основ» в останньому її розділі, присвяченому відношенням, і Христофор Клавій у своєму коментарі до цього розділу. Але про це іншим разом. Зараз же йдеться лише про раціональне відношення.

5. Другий поділ відношень — це відношення рівності й нерівності. Відношення рівності — це відношення, при якому дві величини будуть рівні, як 10 і 10, 20 і 20,— про цей вид немає потреби щось пояснювати. Відношення нерівності — це відношення, коли дві величини нерівні, як 10 і 5, 20 і 10, і т. д.

6. Відношення нерівності знову-таки має два види: один називається відношенням більшої нерівності, другий — відношенням меншої нерівності. Відношення більшої нерівності буває тоді, коли більше число відноситься до меншого, а відношення меншої нерівності — коли менше відноситься до більшого.

7. Проте найголовніший і найуживаніший поділ відношень — це такий, за яким відношення більшої нерівності поділяється на п'ять видів: мультиплікатне, суперпартикулярне, суперпартієнтне, многократне суперпартикулярне і многократне суперпартієнтне[5]. Так само і відношення меншої нерівності можна розділити на ці п'ять видів, якщо додати до назви кожного з них префікс *суб-*: субмультиплікатне, субсуперпартикулярне і т. д. Адже ці останні відношення нічим не відрізняються від попередніх, // крім того, що тут порівняння 30
відбувається у зворотному напрямі, тобто менше порівнюється з більшим, тоді як там більше порівнюється з меншим. І тому те, що ми скажемо щодо перших, можна віднести й до останніх.

8. Мультиплікатне відношення — це таке відношення більшої величини до меншої, коли більша величина містить у собі менше ціле число разів, як, наприклад: двічі, тричі, п'ять разів, десять разів, сто разів і т. д., так що більша величина вимірюється меншою. Таким є відношення числа 20 до 4, бо число 20 містить 4 п'ять разів. Це відношення охоплює безліч видів: якщо більша величина містить меншу два рази, вона називається подвійною, якщо три — потрійною, якщо 10 разів — десятикратною, якщо 100 — стократною і т. д.

9. Суперпартикулярне відношення є таке відношення більшої величини до меншої, коли більша величина містить у собі меншу тільки один раз і, крім того, ще якусь одну її частину, тобто половину, або третину, або чверть і т. д. Таким є відношення 3 до 2, бо 3 містить 2 один раз і ще залишається одиниця, яка є половиною 2.

Візьми, наприклад, відношення лінії довжиною 12 п'ядей до лінії 9 п'ядей, адже перша містить другу один раз і ще одну її третину. Це відношення, як бачиш, не може бути записане тільки цілим, а й дробом.

Отже, відношення лінії довжиною 12 п'ядей до лінії 9 п'ядей маємо виразити так: $1^1/_3$, тобто одна і одна третя. У цього виду відношення може бути безліч різновидів, а саме: коли більша величина містить у собі меншу один раз і зверх того її половину, то таке відношення називається полуторним; якщо один раз і ще третю частину, то таке відношення становить одну і одну третину, якщо четверту частину — одну і одну чверть, якщо соту — одну і одну соту.

10. Суперпартієнтне відношення буває тоді, коли більша величина містить меншу тільки один раз і, крім того, кілька якихось її частин, що не утворюють будь-якої однієї певної частини. Таким є відношення 8 до 5, бо 8 містить 5 один раз і ще 3 одиниці, але це число 3, якщо його множити, не дасть повної частини 5. Я вже сказав, що в суперпартієнтному відношенні ці частини не можуть утворювати однієї певної частини, бо в протилежному випадку більшість відношень, які нам здаються суперпартієнтними, були б в дійсності суперпартикулярними. Як, наприклад, 10 і 8: хоч 10 містить 8 один раз і ще дві частини, тобто // $^2/_8$ від восьми, однак, через те що двійка складається з двох одиниць — це буде, власне, $^1/_4$ частина восьми, і таке відношення не можна називати суперпартієнтним, бо воно буде суперпартикулярним і дорівнює $1^1/_4$ — одній і одній чверті. Ці перші три види відношень прості, останні два види утворюються з цих перших, як само по собі зрозуміло.

11. Многократне суперпартикулярне відношення — це відношення більшої величини до меншої, коли більша містить меншу декілька разів і, зверх того, ще якусь її одну частину, як, наприклад, відношення 9 до 4: адже 9 містить 4 двічі і ще одну чверть четвірки. Цей вид відношення може ділитися на багато видів, що називаються по-різному залежно від того, як відносяться одна до одної обидві їхні частини. Так, відношення 9 до 4 має бути виражено так: $2^1/_4$ — два і одна чверть.

12. Многократне суперпартієнтне відношення — це відношення, в якому більша величина містить меншу декілька разів і ще кілька її частин (які, проте, не утворюють якусь одну частину), як відношення 11 до 3, бо 11 містить три 3 і $^2/_3$ трійки. Треба записати $3^2/_3$ і сказати, що ми маємо в даному разі трикратне відношення і, крім того, ще дві третини.

13. Щоб нам легше і зручніше було записувати і називати ці відношення, зазначимо, що числа, з яких вони склада-

ються, потрібно звести до найменшого відношення так само, як ми вже це пояснили раніше, коли йшлося про дроби. А зводити їх необхідно методом ділення більшого на менше — і, якщо нічого не залишилося, ти одержиш складне число, яке слід виразити так: постав частку вгорі, а дільник внизу на зразок дробу, бо менше число щодо свого більшого є дріб. Наприклад, ти хочеш виразити відношення 20 до 5: розділи 20 на 5,— вийде 4, отже, запиши[6] $^{4}/_{5}$, тобто, якщо порівняти 20 і 5, ти одержиш чотирикратне відношення, бо 20 містить у собі чотири п'ятірки. Якщо ж після ділення залишиться остача, зведи її до найменших чисел згідно з правилом 9 шостого розділу. Так, коли ти хочеш виразити відношення, що існує між 15 і 12, поділи 15 на 12— вийде $1^{1}/_{4}$— це суперпартикулярне відношення, що дорівнює одній і одній чверті. // 31

Розділ другий

ДОДАВАННЯ І ВІДНІМАННЯ ВІДНОШЕНЬ

1. Якщо відношень буде багато і ти захочеш виразити всі відношення одним числом, то це можна зробити, додавши їх одне до одного. Додавання відношень відбувається за допомогою множення у такий спосіб: значення першого відношення[7] помнож на значення другого, а добуток цей — на значення третього і т. д. Останній результат покаже суму всіх відношень. Значеннями я називаю в даному разі числа, що виражають відношення. Адже одні числа виражають величини, інші — відношення. Так, коли я кажу про відношення 10 до 5, то це подвійне відношення: 10 і 5 — числа, що виражають величини, а 2 — число, що виражає відношення. Отже, воно в даному разі буде називатися значенням відношення. Якщо ти хочеш знайти суму відношень, що існують між 6, 12 і 18, то матимеш тут два відношення — одне між 6 і 12, яке буде подвійним, і друге між 12 і 18, що буде полуторним,— постав тільки значення 2 і $1^{1}/_{2}$. Потім 2 помнож на $1^{1}/_{2}$,— одержиш 6[8]. Розмісти це згідно з правилом 13 попереднього розділу так: $^{6}/_{2}$, тобто ми маємо потрійне відношення, бо 6 містить 3 двічі[9]. Але запам'ятай, що, коли трапляються мішані числа, їх слід спочатку звести до однорідного дробу за способом, вказаним у розділі про дроби.

2. Щодо віднімання, то тут дія буде протилежною, бо відбувається вона за допомогою ділення. Спочатку розмісти значення відношень так, як було зазначено вище, потім розділи більше на менше. Однак тут, передусім, треба знати,

яке з двох відношень більше. Це стане зрозуміло з їх значень: якщо значення виражені цілими числами, тоді те відношення буде більшим, чиє значення виражене більшим числом. Якщо значення виражені дробовими числами, то висновки треба робити на підставі зазначеного правила шостого розділу першої книжки про значення дробів. Якщо це будуть
31/38. мішані числа, їх слід // звести до однорідних дробів.

Розділ третій

ЩО ТАКЕ ПРОПОРЦІЯ, СКІЛЬКИ ІСНУЄ ЇЇ РІЗНОВИДІВ І, ПЕРЕДУСІМ, ПРО АРИФМЕТИЧНУ ПРОПОРЦІЮ

1. Подібно до того, як відношенням називається будь-яке зіставлення двох величин, так і пропорція[10] — це зіставлення двох відношень. Так, оскільки відношення числа 12 до 4 відповідає відношенню 9 до 3 (бо як 12 тричі містить число 4, так і 9 тричі містить 3), то рівність цих двох відношень називається пропорцією. Математики, користуючись повсякденною мовою, звичайно кажуть про це так: «Як 12 відноситься до 4, так 9 відноситься до 3».

2. Пропорція має три різновиди: арифметична, геометрична і гармонійна, або музична.

3. Арифметична пропорція — це коли три чи більше чисел зростають щоразу на одне й те саме число, яким вони й відрізняються одне від одного. Наприклад, такі числа, як 4, 7, 10, 13, 16, з яких кожне більше від свого попереднього на 3.

4. Існують два види цієї пропорції: неперервна та дискретна. Неперервна буває тоді, коли в прогресії чисел немає перерв, а, неперервно йдучи одне за одним, кожне число порівнюється з попереднім, як у наведеному вище прикладі. Дискретна — це така пропорція, в якій трапляються якісь проміжки, як в такому ряді чисел: 4, 7//8, 11//30, 33. Щоправда, кожна пара чисел має одну й ту саму диференцію, проте це не неперервна пропорція: адже 8 не перевищує 7 на стільки, на скільки 7 перевищує 4.

5. Хочеться додати тут ще чотири дуже цікаві правила щодо арифметичної пропорції, взяті з коментарів Христофора Клавія до п'ятої книжки «Основ» Евкліда. Перше з них таке: якщо даються будь-які два числа, то при додаванні їхньої різниці до більшого числа ти одержиш третє число, арифметично пропорціональне цим двом і більше від кожного з них. Наприклад, нам дано два числа 4 і 11, різницею яких

буде 7; додай 7 до 11 — одержиш 18, яке перевищує попереднє число 11 на 7. // І так можна продовжувати до нескінченності. 32 Навпаки, віднявши різницю від меншого (якщо тільки її можна відняти), ти одержиш третє пропорціональне число, менше, ніж кожне з двох попередніх [11].

6. Друге правило: якщо ти хочеш встановити середнє пропорціональне будь-яких чисел, додай спочатку їх одне до одного, потім розділи суму навпіл. Ця половина і буде шуканим числом. Нехай дано числа 6 і 30. Їхня сума становить 36; поділи це число навпіл — половина його буде 18. Отже, це й є шукане середнє пропорціональне.

7. За допомогою третього правила ти встановиш для будь-яких двох чисел стільки арифметичних середніх пропорціональних, скільки від тебе зажадають. А робиться це так: кожне з двох даних чисел розділи на число, яке буде найближчим більшим числом за число встановлюваних середніх пропорціональних. Наприклад, ти маєш встановити чотири середні пропорціональні для чисел 15 і 100. Тут меншим числом є 4, найближчим більшим за нього буде 5 — на це число ти й розділи 15 і 100. Частки їх постав під ними, кожну під своїм числом, як зображено на поданій нижче схемі [рис. 1].

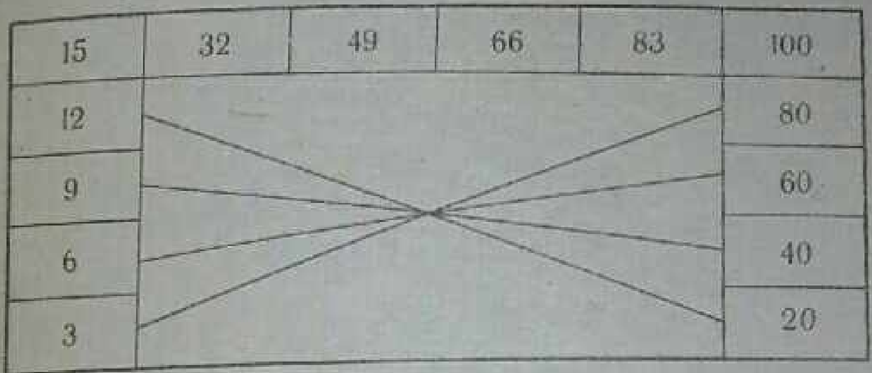


Рис. 1

Потім підіймайся вище від окремих часток шляхом неперервного додавання так, що спочатку ти додаси кожну частку до самої себе, потім ту саму частку до суми, одержаної від попереднього додавання, потім до наступної суми і т. д. У даних чисел, розділених на 5, часткою меншого числа буде 3, а більшого — 20. Додай спочатку число 3 до самого себе, — буде 6, потім знов 3 до 6, — буде 9 і т. д.

Те саме зроби з числом 20, потім додай окремі числа одного ряду до чисел другого ряду навхрест, тобто більше число одного ряду до меншого числа другого ряду, і найближче, що стоїть під тим більшим числом, до найближчого, 32 / 38. що стоїть над цим меншим числом і т. д., як показують лінії, проведені на схемі. Суми, одержані від цих додавань, розмісти між даними крайніми числами по прямій лінії, // бо саме вони будуть середніми пропорціональними, і ти одержиш їх стільки, скільки треба було відшукати.

Цей спосіб ми запропонували тут тому, що він дуже зручний і демонструє певну надзвичайно цікаву особливість чисел. Проте те саме ти можеш зробити швидше таким чином: знайшовши, як і раніше, частки, відніми меншу від більшої і різницю додай до меншого крайнього числа — це й буде перше пропорціональне число; якщо до нього додати ту саму різницю, буде друге пропорціональне і т. д., як у цьому легко впевнитися.

8. Щойно вказане правило застосовується тоді, коли знайдена частка може бути виражена цілим числом; якщо вона виражена дробом, то застосовувати це правило не слід.

Тепер послухай про четверте правило, якого треба дотримуватися при виконанні тієї самої дії. Ось воно: візьми замість меншого крайнього члена будь-яке число, наприклад 7, і додай його до будь-якого числа, такого, яке може вимірюватися числом, що буде найближчим більшим від запропонованого числа середніх пропорціональних. А одне число вимірюється другим тоді, коли між ними існує мультиплікатне відношення. Наприклад, ти хочеш знайти два числа, між якими є вісім пропорціональних, і менше крайнє з цих чисел нехай буде 7. В даному разі найближчим більшим за число середніх пропорціональних — 8 буде 9. Візьми яке-небудь число, яке вимірюється 9, тобто яке містить у собі 9 декілька разів, наприклад 27, і додай до нього 7,— буде 34. Отже, ти одержав уже більше крайнє число. Потім відніми менше крайнє число від знайденого більшого, як тут — 7 від 34 — залишиться 27; цю остачу розділи на 9, частка покаже диференцію, якою тут буде число[12] 3. Якщо ти додаси це до меншого крайнього числа, то одержиш перше пропорціональне; якщо до нього додаси ту саму диференцію, одержиш друге пропорціональне; додавши до нього знову-таки ту саму диференцію, одержиш третє і так весь час згідно з першим правилом, як ти бачиш на цьому прикладі:

7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34.

Розділ четвертий

ПРО ГЕОМЕТРИЧНУ ПРОПОРЦІЮ І ПРОПОРЦІЮ ГАРМОНІЙНУ, АБО МУЗИЧНУ

1. Геометричною пропорцією називається така, в якій три або більше чисел перебувають в однаковому відношенні одне до одного, як наприклад: 2, 6, 18, 54. Адже тут кожне

наступне втричі більше за попереднє: // 54 тричі містить у собі 33
18, 18 тричі містить 6, а 6 тричі містить 2. Це і є пропорція у власному розумінні слова.

2. Вона буває двох видів: неперервна і дискретна. Неперервну ми спостерігаємо при числах, що неперервно зростають, а дискретну при таких: 2, 3//12, 18//20, 30.

3. Бажано тут також подати деякі правила Христофора Клавія, з яких, проте, я вибрав лише два, досить цікаві і легкі. Перше правило таке: якщо при даних двох будь-яких числах, що знаходяться у многократному відношенні, ти хочеш знайти інше геометрично пропорціональне їм число, більше від кожного з обох попередніх, то помнож більше число само на себе і добуток поділи на менше,— одержана частка буде шукане пропорціональне число. Бо, наприклад, як 6 перебуває у подвійному відношенні до 3, так і 12 до 6. Якщо ти знову помножиш це число само на себе і добуток поділиш на найближче попереднє число, а саме на 6, то матимеш третє пропорціональне, і так до нескінченності. Якщо при даних будь-яких числах ти хочеш відшукати третє геометричне пропорціональне, що буде менше за кожне з тих двох, то ти легко досягнеш цього зворотним способом, зробивши з меншим даним числом те саме, що раніше робив з більшим, а саме: помнож менше число само на себе, а добуток поділи на більше (коли його можна поділити, бо якщо добуток буде менший, ніж більше число, то поділити його можна, лише розбивши на дроби). Одержана частка і буде шуканим пропорціональним числом. Як наприклад: тобі дано два числа — 6 і 18; помнож 6 само на себе,— вийде 36, поділи це на 18,— одержиш частку 2, яка і буде пропорціональним числом, меншим за кожне з двох попередніх. Якщо це число ти знову помножиш само на себе і добуток поділиш на найближче попереднє число, матимеш ще одне пропорціональне, і так до нескінченності.

4. Попереднє правило діє для чисел, що перебувають у мультиплікатному відношенні. Якщо ж ти захочеш знайти інші геометрично пропорціональні числа, то це можна зробити за допомогою такої цікавої і легкої дії: візьми числа, що будуть неперервно пропорціональними і знаходитимуться в такому многократному відношенні, знаменник якого позначає частину або якусь певну кількість частин в даному відношенні, і візьми саме стільки цих чисел //, скільки ти хочеш 33/36.
знайти пропорціональних у твоїй пропорції. Наприклад, ти хочеш знайти сім пропорціональних чисел, що знаходяться у полуторному відношенні [13] ($1^1/_2$). Оскільки знаменник, який позначає тут певну частину, є 2, звернися до многократного подвійного відношення, що починається з 1, і з цього відно-

шення візьми сім неперервно пропорціональних чисел, а саме 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64. Останнє з них — 64 буде першим шуканим пропорціональним числом. Щоб ти відшукав для нього друге пропорціональне, знайди спочатку найменші члени в даному відношенні, тобто перші, починаючи від 1, які будуть у подвійному суперпартієнтному відношенні з $^2/_5$. Найменшими членами в даному випадку будуть 5 і 12, бо попереду них немає чисел, які мали б таке саме відношення. І в наведеному вище прикладі такими найменшими членами є 2 і 3. Відшукавши числа, помнож спочатку перше, раніше знайдене пропорціональне число, на більше з них, тобто 64 помнож на 3,— буде 192. Потім цей добуток поділи на менше з тих найменших, тобто на 2,— одержиш частку 96. І це вже буде друге шукане пропорціональне, бо 96 перебуває у полуторному відношенні до 64. Якщо його знову помножити на більший з тих самих членів і поділити на менший з них, одержимо третє пропорціональне, і так продовжуй весь час, аж поки відшукаєш сьоме пропорціональне число. Так, в даному прикладі пропорціональними будуть такі сім чисел: 64, 96, 144, 216, 324, 486, 729.

Тут найдивнішим здається те, що ти за допомогою даного способу не можеш відшукати членів більше, ніж підказало тобі твоє бажання. Адже ти не знайдеш ані числа, меншого за перше з них, ані числа, більшого за останнє, бо тоді дія припиниться і одразу з'являться дробові числа. Багато ще буде сказано про геометричну пропорцію у правилах, які ми далі пояснимо.

5. Гармонійна, або музична, пропорція — це пропорція, в якій три числа розміщені у такий спосіб, що відношення найбільшого до найменшого таке саме, як відношення дифе-
34 ренції між двома більшими до диференції між // двома меншими[14]. Наприклад, ти маєш три такі числа: 3, 4, 6. Тут між двома більшими — 4 і 6 буде диференція 2, а між двома меншими — 3 і 4 диференція 1. Отже, ти бачиш, що як 2 більше за 1 удвічі, так і 6 більше число — більше від меншого числа 3 теж удвічі. Ця пропорція називається гармонійною, або музичною, тому, що числа, які входять до її складу, перебувають здебільшого у таких відношеннях, як і музичні співзвуччя.

6. Подаємо правило того самого автора[15] й щодо цієї пропорції. Правило це дуже цікаве, легке і завжди викликає здивування. Три числа гармонійної пропорції можна відшукати з трьох будь-яких чисел арифметичної пропорції так: перше арифметичне пропорціональне число треба помножити на друге арифметичне — і добуток буде першим гармонійним числом. Потім те саме перше арифметичне помнож на третє

арифметичне — добуток буде другим гармонійним числом, а тоді вже друге арифметичне помнож на третє арифметичне — і добуток буде третім гармонійним числом.

Це видно з такої схеми:

арифметичні	1, 2, 3	3, 7, 1	4, 6, 8	10, 60, 110
гармонійні	2, 3, 6	21, 33, 77	24, 32, 48	600, 1100, 6600

Розділ п'ятий

ПРО ЧИСЛОВУ ПРОГРЕСІЮ

1. Числова прогресія — це не що інше, як будь-який ряд, який складається з багатьох чисел, що мають одну й ту саму диференцію або перебувають в однаковому відношенні одне до одного, тобто коли ці числа утворюють неперервну арифметичну або неперервну геометричну пропорцію. Тому прогресія буває двох видів: арифметична й геометрична. Для обох видів прогресії ми зазначимо тут правила, які полегшують складання багатьох чисел в одну суму. Це можна було б виконати, звичайно, і шляхом додавання, але то велика й нелегка робота. Отже, тут ми вказуємо скорочений спосіб такого додавання. // 34/38.

СУМА АРИФМЕТИЧНОЇ ПРОГРЕСІЇ

2. Перше, що слід зробити при знаходженні суми арифметичної прогресії,— це підрахувати, скільки місць займають дані числа.

3. Далі, якщо прогресія складається з непарних чисел, починаючи з 1, то число місць треба помножити само на себе,— матимеш шукану суму. Наприклад, дано такі числа: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13. Вони займають сім місць, отже помнож 7 на 7, тобто узнай, скільки буде 7 разів по 7 — знайдеш число 49 — це й є сума всіх чисел.

4. Якщо ж прогресія починається не з 1 або не всі числа непарні, тоді подивись спочатку, яке буде число місць, парне чи непарне. Якщо непарне, додай перше число прогресії до останнього і суму помнож на число місць, а добуток поділи на 2 і одержиш суму прогресії. Нехай дано такі числа: 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20. Додай 2 до 20,— буде 22; помнож на 7, бо таке тут число місць,— одержиш 154; поділи це на 2,— частка буде 77. Це й є сума всіх чисел.

5. Якщо число місць буде парне, тоді знову перше число додай до останнього і суму помнож на половину числа місць. І у такий спосіб ти точно встановиш шукану суму. Наприклад, треба розв'язати питання, скільки всього ударів робить годинник протягом дня і ночі — від 1-ї години до 24-ї. Додай 1 до 24,— одержиш 25: місць же тут буде стільки, скільки годин, тобто 24. Поділи це число навпіл,— матимеш 12, потім помнож 25 на 12 і одержиш[16] 300. Отже, стільки було всіх ударів годинника.

6. Цікавим також є знаходження числа місць арифметичної прогресії, коли даються лише її перший та останній члени, а також диференція, на яку всі числа даної прогресії поступово зростають. Наприклад, ми ставимо таке питання:
35 якась людина має багато коней, і всім їм різна ціна; // так, найгірший коштує 4 золотих, а найкращий — 55 золотих, і ціна від першого, найдешевшого, весь час підіймається поступово від одного до другого коня на 3 золотих. Питаємо: скільки ж усього було коней? Ти бачиш, що перше число тут 4, останнє 55, а диференція 3. Зроби так: перше відніми від останнього, як тут 4 від 55,— залишається 51; те, що залишилося, поділи на диференцію, як тут 51 на 3,— буде 17. Потім до частки додай 1, як тут, якщо до 17 додати 1,— буде 18. Отже, стільки всього було коней.

СУМА ГЕОМЕТРИЧНОЇ ПРОГРЕСІЇ

7. Суму геометричної прогресії шукають у такий спосіб: якщо це будуть числа, що перебувають одне з одним у подвійному відношенні і починаються з 1, то спочатку слід подвоїти крайнє більше число і від добутку відняти 1. Те, що залишиться, і є шукана сума. Наприклад, 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128. Після подвоєння 128 вийде 256; відкинь від цього 1 — залишиться 255. Це й є сума всіх чисел.

8. При всіх останніх видах відношень треба робити так: відніми крайнє менше число від крайнього більшого і різницю поділи на число, що є найближчим меншим від знаменника даного відношення (знаменником є число, від якого дане відношення одержало свою назву, як, наприклад, потрійне — від 3, чотирикратне — від 4 і т. д., про що йшлося вище). Додавши до частки більше крайнє число, матимеш суму[17]. Наприклад, 3, 12, 48, 192, 768, 3072, 12288, 49152. Знаменником відношення є 4, відніми 3 від 49152,— залишиться 49149. Розділи це на 3, тобто на число, менше на 1 від знаменника,— частка буде 16383. Якщо додаси до неї крайнє більше число, матимеш суму всієї прогресії 65 535.

Розділ шостий

ПРО ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО

1. Тепер я розповім про відоме чудове й гідне найвищої хвали правило // геометричної пропорції, яке через свої переваги та вигоди цілком слушно одержало назву золотого правила, бо воно заслуговує на те, щоб бути написаним золотими літерами, настільки велике його значення в геометрії, астрономії й у всіх інших галузях математики. Золоте правило пояснює, як при даних трьох числах знайти невідоме четверте число, яке так само відноситься до третього, як друге до першого. Тому воно у широкому повсякденному вжитку називається *правилом трьох*. Це правило має три різновиди, а саме: воно буває *пряме, зворотне* і *складне*. Спочатку скажемо про пряме. 35/38в.

2. Щоб навчитися застосовувати це правило, треба знати, як відбуваються розміщення і дія. Розміщення тут таке: два з трьох даних чисел, які позначають ту саму річ, розмісти на крайніх місцях, а посередині постав третє число, що позначає іншу річ. Зроби це у такий спосіб: на першому місці постав число, до якого відноситься інше, а на третьому те інше, з яким ми пов'язуємо наше питання; те число, що залишиться, постав посередині. Наприклад, якщо ми маємо відповісти на таке питання: за 3 місяці виплачено 20 золотих, скільки треба виплатити за 9 місяців? Розмісти це так:

місяці	золоті	місяці
3	20	9

3. Дія відбувається у такий спосіб: помнож третє число на середнє, а добуток поділи на перше,— частка покаже шукане четверте число, пропорціональне до третього. Як бачиш, це справа легка, на неї не треба витрачати багато часу, а користь від цього величезна. Так, у даному прикладі помнож 9 на 20,— вийде 180. Поділи це на 3,— одержиш частку 60. Є також інші способи виконання цієї дії, та для скорочення я їх пропускаю. І це все щодо золотого правила. Проте слід тут застерегти проти деяких ускладнень.

4. Передусім, якщо після ділення буде остача, то на неї має ділитися вся та річ, яка позначається четвертим числом. Так, якщо за 5 днів виплачують 8 флоринів, ми питаємо, скільки буде виплачено за 368 днів. Зробивши необхідні обчислення, ми одержимо після ділення 588 флоринів, але зверх частки залишиться остача 4. Отже, оскільки четвертим

числом (яке ти шукаєш) позначаються флорини, поділи флорин на його менші частини, наприклад на 30 грошів, бо саме стільки грошів містить 1 флорин. Потім 30 помнож на
36 4,—вийде 120. Цю суму поділи на той самий дільник 5,— вийде частка 24, отже, за 368 днів // буде виплачено 588 флоринів і 24 гроші. Якщо ти захочеш розбити флорин на 20 частин, тобто на богеми, то залишиться зверх частки в даному прикладі 16 богемів. Якщо розіб'єш на десяті частини, залишиться 8 і т. д. Я кажу це для того, щоб ти знав, що можеш за своїм власним бажанням поділити предмет, позначений четвертим числом, на які завгодно частини, аби тільки число їх не було меншим за перше число, тобто за дільник.

5. Як ми вже зауважували при поясненні цього правила, перше і третє числа, а також друге й четверте мають позначати не різні речі, а однорідні, що мають ту саму назву. Так, якщо буде стояти питання: «За один рік я виплачую 80 золотих, скільки маю виплатити за 7 днів?», то ці числа не можуть бути розміщені в такому поєднанні одне з одним, бо перше позначає рік, а третє — дні. Якщо б довелося тобі відповідати на таке питання, поділи більший предмет на такі частини, які позначені третім числом, як тут: рік — на 365 днів, а тоді вже обчислюй.

6. Якщо тобі зустрінуться мішані числа, тобто цілі, поєднані з дробовими, зведи їх до однойменних дробів [18] і виконуй дію за вказаним вище способом.

7. Якщо будуть перше число ціле, а третє дробове чи мішане, або обоє чисел дробові, але з різними знаменниками, зведи їх, передусім, до одного знаменника згідно з правилом 13, поданим у шостому розділі першої книжки, і після цього вже виконуй дію. Я тут нагадую знову про перше і третє числа, бо вони мають бути в усьому подібними одне до одного, хоча й нерівними.

8. Перевірка правильності дії при застосуванні золотого правила дуже проста: помнож четверте знайдене число на перше і, якщо добуток буде рівним добутку, одержаному від перемноження третього на друге, то дія виконана правильно. Ця перевірка грунтується на тій властивості чотирьох пропорціональних чисел, яку сформулював Евклід у книжці сьомій «Основ» геометрії (теза 19), а саме: «Якщо чотири числа будуть пропорціональні, тоді число, яке одержують від перемноження першого на четверте, дорівнюватиме числу,
36 одержаному від перемноження другого на третє». Приклад візьми з дії 3, виконаної вище [рис. 2]. //

36. 9. Обернене золоте правило — це таке, за допомогою якого шукають четверте число, що буде у стільки разів менше, у скільки разів третє число більше [19]. В попередньому правилі

відношення було протилежним — там четверте число відносилося до третього так само, як друге до першого. Тут зовсім інакше: як третє відноситься до другого, так перше має відноситися до четвертого, яке ми шукаємо. Це стане тобі зрозуміло з такого прикладу: «Фортеця з 3-тисячним гарнізоном опинилася в облозі, солдати мають запасів провіанту лише на сім місяців, однак немає ніякої надії на те, що їм пощастить звільнитися від облоги раніше, ніж через рік. Запитуємо: скільки можна залишити солдатів у фортеці, відпустивши останніх, щоб їм вистачило харчів на рік?»

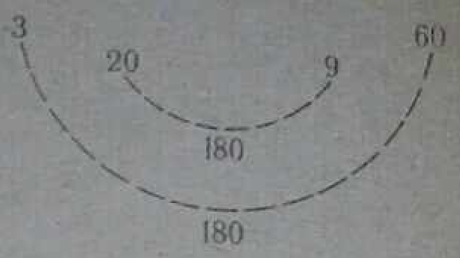


Рис. 2

Розмісти числа так, як було сказано раніше:

місяці	солдати	місяці
7	3000	12

Потім за способом, протилежним попередньому, помнож перше число на друге, добуток розділи на третє,— одержана частка і буде четвертим пропорціональним, яке ми шукаємо, як в даному прикладі: 7 помнож на 3000,— це дасть число 21 000. Розділивши його на 12, одержиш 1750. Отже, стільки солдатів можна залишити.

10. Перевірка цього правила робиться так: перше число множать на друге, а третє на четверте. Якщо обидва добутки будуть однакові, значить обчислення правильне. Ми розповіли тут про золоте правило, яке називається простим тому, що застосовується тоді, коли пропорція має прості члени; коли ж пропорція має складні члени, тобто, коли перше і третє числа або навіть і середнє позначають не один предмет, а багато, тоді правило називається складним. Але про це скажемо окремо.

Розділ сьомий

ПРО ПОДВІЙНЕ ПРАВИЛО. // 37

1. Подвійне правило, як й інші, що мають бути викладені нижче, грунтується на золотому правилі. Застосовується воно тоді, коли на першому і третьому місцях стоять двоякі числа: одне — більш важливе, друге — менш важливе. Важливе — це те, що означає основну річ або предмет, менш важливе означає якусь властивість речі. На прикладі це легше буде зрозуміти. Припустимо, що треба розв'язати таку задачу: «Двом солдатам за дві частини року виплачують

60 золотих; запитується, скільки золотих виплатять 1500 солдатам за чотири частини року». Тут на першому і третьому місцях стоять числа, що позначають кількість солдат, і вони є важливими, а числа, які позначають обставини часу, тобто частини року,— менш важливими.

2. Дія, яку треба виконати, дуже легка, а саме: окремо розмістити важливі числа й окремо ті, що означають обставини. І оскільки ці числа є членами пропорції, яка підлягає подвійному правилу, виконай дві дії: спочатку збери в одне місце всі головні члени, потім, знайшовши після першої дії четверте число, розмісти його як середнє між обставинами і продовжуй дію. Другу дію слід виконувати просто, за золотим правилом. Проілюструємо це на прикладі. Числа, дані тобі в запитанні, розмісти так:

головні	2	60	1500
обставини	2		4

Помнож спочатку 1500 на 60 — вийде 90000. Поділи це на перше число 2 — і частка буде шуканим пропорціональним числом — 45 000. Тепер це число постав як середнє між двома іншими, які позначають обставини, тобто між 2 і 4, і продовжуй дію у такий спосіб: помнож 4 на 45 000,— вийде 180 000, потім розділи це на 2,— буде 90 000. Це й є сума, яку ми шукаємо.

3. Однак уважно придивись, яким правилом — прямим чи оберненим — слід користуватися при обчисленні. Бо, якщо прямим, то обчислюй, як при прямому, а якщо оберненим,— тоді роби це, як при оберненому. Наприклад, коли б стояло
37/38. таке питання: «// 20 женців протягом 7 днів вижинають 15 югерів. За скільки днів 16 женців вижнуть 20 югерів?» Знай, що тут треба застосувати обернене правило, бо, у скільки разів більшим є третє число, у стільки разів меншим має бути четверте. Так і тут: у скільки разів більше женців, у стільки разів менше днів треба, щоб закінчити роботу.

Розділ восьмий

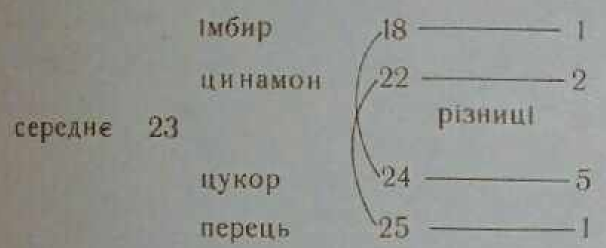
ПРО ПРАВИЛО СУМІШІ

1. Правило суміші — це правило, за допомогою якого різні речі з різним значенням об'єднуються в одну річ, що має якесь одне значення, або ціну, за яку можна купити дану суміш. Робиться це у такий спосіб, щоб, установивши якусь середню ціну, всі інші ціни можна було порівняти з цією середньою. Наприклад, аптекар хоче зробити арома-

тну речовину або ліки з перцю, цукру, цинамону та імбиру. Унція перцю коштує 25, цукру — 24, цинамону — 22, імбиру — 18, і він хоче, щоб ліки, зроблені з цієї суміші, коштували в цілому 23 [гроші]. Скільки треба покласти в цю суміш унцій перцю, цукру, цинамону і імбиру? Щоб розв'язати це питання, слід, передусім, знати, як розмістити всі ці числа. Отже, розміщення має бути таке:

2. На першому місці постав загальну ціну, а саме 23, тобто стільки, скільки коштуватиме вся ароматна суміш, і це число називається середнім. Потім на другому місці розмісти числа, що позначають окремі ціни, і постав їх одне під одним, але у такий спосіб, щоб менше і більше з них були на крайніх місцях, а останні — посередині. Після цього кожне число зокрема порівняй з запропонованим середнім, запитуючи, на скільки ці окремі числа відрізняються від середнього, і, знайшовши різниці окремих чисел, постав їх на третьому місці навперемінно, тобто різницю більшого — поруч з меншим, а різницю останнього — поруч з більшим [рис. 3].// 38

Ти бачиш, що тут одне число пов'язане з другим тим, що різниця одного стоїть проти другого, а різниця другого — проти першого. Так слід пов'язати всі ці числа одне з одним, принаймні



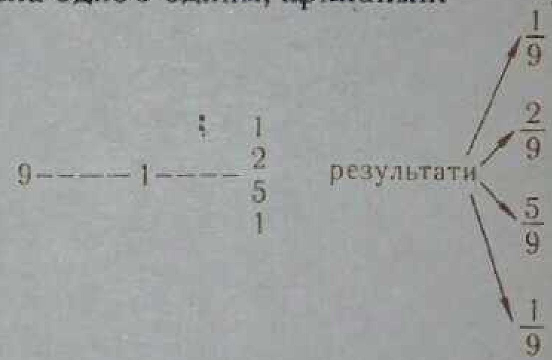


Рис. 3
Рис. 4

для якогось одного певного випадку (адже між цими числами можна встановлювати й інші різні зв'язки, і тоді навіть одне й те саме питання доводиться розв'язувати кожного разу по-різному). Записавши числа так, як ми щойно зазначили, склади всі різниці в одну суму і розмісти її вже в іншому порядку, який буде придатний для застосування золотого правила, а саме: постав її на першому місці, на другому треба записати число, що позначає будь-які суміші,— у даному прикладі це буде 1, бо роблять одну ароматну суміш. На третьому місці розміщають усі різниці і виконують дію згідно з прямим золотим правилом стільки разів, скільки є різниць. Результати записують на четвертому місці. Так, як у даному [рис. 4] прикладі.

Це правило заплутане й незручне і вживається досить рідко, але, щоб не здавалося, що ми щось пропустили, ми вважали за необхідне згадати також і про нього [20].

Розділ дев'ятий

ПРО ПРАВИЛО ТОВАРИСТВА

1. Правило товариства, або співучасті,— це таке правило, за яким прибуток, або дохід, або втрата від трьох чи багатьох різних сум, складених в одну, розподіляються так, що для кожної суми призначається відповідне і пропорціональне їй число. Це стане зрозуміло з такого прикладу: три купці внесли в один пай нерівні грошові внески — один дав 3000, другий — 2000, третій — 1000 золотих. Ця грошова сума створила прибуток в 9000 золотих. Постає питання, скільки одержить кожен з них. Адже не можуть одержати порівну ті, хто порівну не давав, бо кожен повинен отримати прибуток, пропорціональний до внесеної ним суми.

2. Розміщення тут має бути таке: склади дані суми за допомогою додавання. У цьому прикладі сума після складання
38 ня всіх чисел буде // 6000. Постав її на першому місці, при-
38. буток — на другому, а на третьому — суми окремих співучасників, одну під одною, і виконуй дію згідно з прямим золотим правилом стільки разів, скільки є окремих грошових сум, зібраних в одну. Так, у даному прикладі дію слід повторити тричі:

	3000—4500
6000—9000:	2000—3000
	1000—1500

Це означає, що той, хто вніс 3000, має одержати прибуток 4500, хто вніс 2000, тому припадає 3000. а хто 1000, тому — 1500.

3. Якщо гроші були внесені не одночасно, а один, наприклад, дав на три місяці раніше, другий на два місяці раніше і т. д., тоді спочатку грошові внески окремих співучасників треба помножити на час, коли вони їх вносили, і, помноживши, скласти в одну суму, яку й поставити на перше місце, прибуток — на друге, а на третє знову-таки ті окремі грошові суми, помножені кожна на свій час, і після цього дія виконується як звичайно.

4. Перевірка виконання цієї дії досить легка: склади в одну суму всі чотири пропорціональні, які ти шукав і знайшов, і, якщо вийде сума прибутку, то дію ти виконав правильно. Як у прикладі: 4500, 3000 і 1500, складені разом, дають 9000. Це й було спільним прибутком.

Розділ десятий

ПРО ПРАВИЛО «ХИБНОГО ПРИПУЩЕННЯ»

1. Це правило називається правилом «хибного» або «помилкового припущення» не тому, що воно вчить про помилки, а тому, що вказує, як від помилкового, хибного припущення прийти до правильного розв'язання. І це, безперечно, чудове правило, бо за його допомогою можна розв'язати найскладніші питання. Адже воно дає змогу відшукати будь-яке невідоме число не лише з відомих чисел, як це буває при золотому правилі, а й з невідомих чисел. І робиться це теж за допомогою золотого правила. Щоб краще зрозуміти застосування цього правила, поставимо таке питання: «Троє людей разом мають певну грошову суму, проте сума грошей кожного з них нехай буде мені невідома, а відома лише спільна сума кожних двох. Наприклад, перший з них каже, що його гроші разом з грішми другого складають 50 золотих, другий каже, що його гроші разом з грішми третього становлять 70 золотих, і, нарешті, третій // каже, що 39
його гроші разом з грішми першого становлять 60 золотих. Виникає питання, яку грошову суму має кожен з них». Спочатку припусти, що перший має якусь певну суму грошей, яку ти встановиш навмання за своїм власним розсудом, і додай до неї стільки, скільки треба, щоб одержати зазначену тут спільну суму першого і другого. Це додане тобою число і буде сумою другого. Потім до цього останнього числа додай знову стільки, скільки треба, щоб одержати вказану тут суму другого і третього, разом узятих,— і це друге додане число буде грошовою сумою третього. Якщо воно разом з сумою першого утворить зазначену вище спільну суму, значить ти випадково, без усякого обчислення, натрапив на істину [21].

Так, наприклад, якщо у відповідь на поставлене питання ти скажеш, що перший має 20 золотих, то додай до них 30, бо цей доданок утворить спільну суму грошей першого і другого, а саме 50. І це додане тобою число 30 буде грошовою сумою другого. Додай так само до 30 золотих 40, адже стільки потрібно додати, щоб вийшло 70, тобто зазначена сума грошей другого і третього. Це додане число, а саме 40 буде грошовою сумою третього. Склади цю грошову суму третього з грошовою сумою першого, і, якщо вийде вказана сума, значить, ти випадково вже знайшов те, що шукав. Як у даному

прикладі, 40 і 20 складають 60, що й було зазначеною сумою третього і першого. Отже, можеш відповісти: перший має 20, другий — 30, третій — 40. Однак це, як я вже казав, ми зробили би без всяких обчислень. І все-таки спочатку таке припущення слід робити для того, щоб навіть у випадку, коли ти не вгадаєш дійсного числа, ти мав би таке «хибне припущення», за допомогою якого міг безпомилково встановити дійсне число. Розповімо, у який спосіб це робиться.

2. Якщо ти одразу не натрапив випадково на дійсне число (а це виявиться при складанні сум першого і другого, другого і третього, третього і першого, а саме: якщо сума третього, приєднана до суми першого, буде менша або більша за вказану вище суму першого і третього), тоді треба застосувати правило «хибного припущення», яке містить у собі такі дві настанови:

1. Для розв'язання вказаного питання візьми знову-таки навмання ще якесь інше число і перевір його тим самим способом, як і раніше. Якщо й це друге припущення виявиться неправильним, ти матимеш вже два помилкові припущення. У кожному з них подивись, на скільки спільна сума третього і першого, одержана після підрахунку, відрізняється від зазначеної вище суми першого і третього, або перевищуючи
39 її, або не досягаючи її рівня. // Так, якщо у поставленому тут
36. питанні ти припустиш, що шуканим числом є 30, то другий матиме 20, третій — 50. Проте ця сума третього разом з сумою першого — 30 дасть 80, а не 60, як було зазначено. Отже, ти бачиш, що тут об'єднана сума третього і першого вийшла більшою, ніж та, що була визначена раніше: адже вказувалася сума 60, а тут вийшло 80, що відрізняється від числа 60 на 20, яке буде тут надлишком. Якщо ж ти візьмеш інше число, наприклад, 40, яке ти прийматимеш за грошову суму першого, то другий матиме 10, третій — 60. Однак тут сума третього, складена з сумою першого, становитиме 100, тобто знову-таки буде більшою, ніж зазначена сума, а саме 60, і більшою на 40, що також буде надлишком.

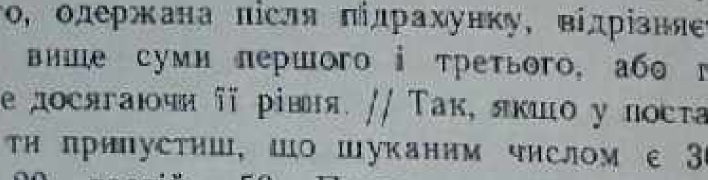


Рис. 5

Виявивши у такий спосіб дві диференції, одержані від двох чисел, вибраних тобою помилково, проведи навхрест дві лінії подібно до літери *X* і біля її лівих відгалужень запиши «помилкові припущення» (тобто гіпотетичні помилкові числа — так вони, звичайно, називаються), а біля правих — знайдені диференції — першу в тому самому напрямі, що й перше

гіпотетичне число, другу — в напрямі другого гіпотетичного числа, як у наведеному прикладі [рис. 5].

Поглянь тільки, чи обидві диференції є надлишком або нестачею, чи одна є надлишком, а друга нестачею, і постав літеру *E* для позначення надлишку [22] і літеру *D* для позначення нестачі [23].

2. Досі йшлося про розміщення, а тепер скажемо про виконання дії. Спочатку помнож перше гіпотетичне число на другу диференцію, як у даному прикладі — 30 на 40,— вийде 1200. Потім друге гіпотетичне число — на першу диференцію навхрест, як тут — 40 на 20,— вийде 800. Потім, якщо диференції однорідні, тобто обидві будуть надлишком або нестачею, відніми спочатку менший добуток від більшого, як тут — 800 від 1200,— різниця буде 400. Так само меншу диференцію відніми від більшої, як тут — 20 від 40,— залишиться 20. Потім різницю добутків, одержану раніше, поділи на різницю диференцій. Частка покаже шукане число, як у даному прикладі, розділивши 400 на 20,— одержиш частку 20,— отже, це й є число, що має бути грошовою сумою першого, // а знаючи це, вже легко визначити грошові суми другого і третього. Якщо диференції будуть неоднорідні, тоб- 40
то одна — надлишком, а друга — нестачею, тоді спочатку додай один до одного добутки гіпотетичних чисел, потім додай також одну до одної вказані диференції, а після цього суму гіпотетичних чисел розділи на суму складених диференцій, і частка позначить перше шукане число.

Це правило може бути застосоване і для розв'язання інших питань, що відрізняються від наведеного вище. Тільки необхідно особливо підкреслити ту обставину, що, хоч числа нам і невідомі, проте мають бути відомі деякі відношення між ними, принаймні треба знати, які відношення існують між окремими числами, як це було в попередньому прикладі, або яке буде відношення всіх разом узятих чисел до одного з них. Як, наприклад, у такій задачі: «Якийсь чоловік, що має трьох синів, питає в тебе, скільки років має кожен з них, вказуючи при цьому таке відношення між роками окремих синів: середній на 2 роки старший за молодшого, а найстарший має стільки років, скільки тим обом, разом узятим, і зверх того ще 6». Батько їхній має 58 років, і число його років складає суму років усіх синів. Тут, як бачиш, крім вказаного відношення між роками, а саме, що другий на певне число років старший за першого, а третій знову-таки на певне число років старший за другого, існує ще й таке співвідношення між роками кожного з синів і загальна сума років, узяті разом, становлять число 58, тобто стільки, скільки років має батько. Адже, якби не були позначені певним числом

відношення між роками кожного з синів і загальна сума років їх усіх, то цю задачу не можна було б розв'язати. І навпаки, якщо зробити, як ми пропонуємо, то, звичайно, легко буде відшукати ці різні числа, бо між ними існують певні відношення. Інакше ми ніколи не зможемо розв'язати це питання, хіба тільки випадково. Отже, щоб ти розв'язав поставлене питання, уяви собі, наприклад, що наймолодший син має 10 років, середній тоді матиме 12, а третій — 28. Згідно з цим припущенням батькові буде 50 років: адже стільки становлять усі роки, складені в одну суму. Але ж було сказано, що він має 58 років. Отже, виявляється, що число 10, яким ми позначили кількість років молодшого сина, було помилковим, неправильним. Тоді, накресливши навхрест дві лінії, по-

40/38. став на місці гіпотетичного числа 10, на місці диференції — 8 і напиши поруч з диференцією літеру *D*, тобто defectus. Якщо б ти зважився ще на одне припущення, позначивши роки наймолодшого сина числом 13, то другий мав би тоді 15, а третій — 34 роки, батько згідно з цим припущенням // мав би 62, тобто більше, ніж він мав насправді.



Рис. 6

Отже, й це припущення «хибне», бо 62 більше від 58 на 4, що й буде диференцією з надлишком. Напиши тепер біля перехрещених ліній на місці гіпотетичного числа 13, а на місці диференції — 4 і поруч з диференцією постав літеру E, що значить excessus [рис. 6].

Тепер помнож перше гіпотетичне число на другу диференцію,— одержиш число 40, потім друге гіпотетичне число помнож на першу диференцію,— матимеш добуток 104. І оскільки диференції різні — одна з надлишком, друга з нестачею, то згідно з другою настановою, викладеною вище, склади спочатку добутки обох гіпотетичних чисел,— вийде 144. Потім склади диференції одну з одною,— буде 12. І нарешті розділи на цю суму складених диференцій суму добутків гіпотетичних чисел, тобто 144,— одержиш частку 12. Отже, це й є число років молодшого сина, бо середній матиме 14, старший 32, а батько — 58.

І цього, я вважаю, досить для розуміння основних арифметичних правил. Більшість тих задач, що будуть наведені нижче, відноситься скоріше до приємних і цікавих вправ, ніж до застосування в геометрії. Залишається тепер нам перейти до спеціальної арифметики, а саме до такої, яка розглядається в геометрії.

Проте хочеться мені закінчити цю книжку декількома цікавими арифметичними загадками (подумками), розв'язання яких залежить від того, як ви засвоїли щойно викладені правила.

Розділ одинадцятий

ДЕЯКІ ЗАГАДКИ, АБО ПРИВХІДНІ ПИТАННЯ АРИФМЕТИКИ

Майже всі правила, викладені вище, ми супроводили відповідними прикладами. І тому бажано тепер додати ще кілька цікавих загадок, які допомогли б закріпити матеріал як численними прикладами, так і систематичним впертим тренуванням. Ти тільки добре обміркуй, яке правило дасть тобі можливість розв'язати ту чи іншу загадку. Отже, нехай першою загадкою буде те висловлене віршами питання, яке наводить Гемма Фрізій[24], запозичивши його в Йоахіма Геллера: // 41

1-ша ЗАГАДКА

Acer in Aemonia fugientem valle Lycisca
    Insequitur leporem picta per arva vagum,
Hic decies quinis praecedit saltibus ille
    Instat et exultans per iuga lacta ruit.
Dumque quater saliendo lepus consurgit in album,
    Hic toties teneris saltibus evehitur
Ac tantam geminis percurrit saltibus agri,
    Interea quantum conficit ille tribus.
Dic mihi iam, quoties saltus iterante Lycisca
    Contigit infesto praeda petita cani?[25]

Тут, як ти бачиш, слід застосувати пряме золоте правило, адже стоїть таке питання: коли заєць робить 3 стрибки, собака робить 2. Отже, скільки зробить стрибків собака за той час, за який заєць зробив 15?

Обчисливши це, ти побачиш, що собака зробив 10 стрибків, щоб наздогнати зайця.

Друга загадка, Евклідова, перекладена латинською мовою Філіппом Меланхтоном[26]. Вміщено її у Гемми Фрізія:

2-га ЗАГАДКА

Mulae asinaeque duos imponit servulus utres,
    Impletos vino, segaemque ut videt asellam
Pondere defessam vestigia figere tarda,
    Mula rogat: «Quid cara parens cunctare gemisque?
Unam ex utre tuo mensuram si mihi reddas,
    Duplum oneris tunc ipsa feram, sed si tibi tradam
Unam mensuram, fient aequalia utrique
    Pondera». Mensuras dic, docte geometer, istas[27].

Тут доречно буде застосувати правило «хибного припущення». Уяви собі, що мул має 5 мір вина,— отже, ослиця

має 4, бо, якщо відняти 1 від 4 і додати до 5, то залишить-
ся 3, а тут буде 6, тобто вдвічі більше, ніж там залишилося.
Проте, коли від 5 відняти 1 і додати до 4, то обидва числа
не будуть однаковими, бо тут буде 5, а там 4, тобто на 1
менше, ніж 5. Значить, це було неправильне припущення. Тоді
запиши собі 5 — перше гіпотетичне невірне число і 1, яка є
нестачею до шуканої рівності. Після цього зроби друге при-
пущення: признач нулеві нести будь-яке інше число мір, на-
приклад 9. Отже, ослиця матиме 6, бо, якщо 1 відняти від 6
і додати до 9 — буде 10, а залишиться 5, що складає поло-
вину 10. Проте, якщо 1 відняти від 9 і додати до 6, знов
41 два числа не будуть рівними, бо тут буде 7 //, а там 8,
36. тобто на 1 більше, ніж треба для їх рівності. І це припу-
щення теж було «хибним». Після цього запиши тут також
число 9 і надлишок 1 і виконуй дію за вказаним вище спо-
собом, а саме: додай 9 до 5,— одержиш 14, додай також 1
і 1 — буде 2, розділи 14 на 2,— вийде частка 7. Отже, 7 мір
несе мул, а звідси можна зробити висновок, що ослиця
несе 5, бо, якщо від 5 відняти 1 і додати її до 7,— буде 8,
а там 4, тобто половина 8. І знову-таки, якщо 1, яку ми від-
няли від 7, додати до 5, то обидва числа будуть однакові [28].

Оскільки перевірка [29] всіх задач під час лекцій потребує багато часу, я пропоную, щоб кожен з вас ось ці останні загадки розв'язав самостійно.

Таким чином, нехай далі буде 3-тя загадка.

3-тя ЗАГАДКА

Розповідають, що Олександр Великий [30] задав таке запитання філософу Каллісфену [31] щодо віку свого і своїх двох друзів — Ефестіона і Кліта: «Я,— сказав він,— старший від мого Ефестіона на 2 роки, а Кліт старший від нас обох, разом узятих, на чотири роки». Цю загадку Каллісфен розв'язав за допомогою іншої загадки, сказавши: «Цим питанням про вік свій і своїх друзів, о царю, ти викликав у мене згадку про мого батька, якому було 96 років, тобто стільки, скільки вам усім трьом разом».

Питається, скільки років було в той час Олександру, Ефестіону і Кліту.

За допомогою правила «хибного припущення» ми знайдемо, що Ефестіону було 22 роки, Олександру — 24, Кліту — 50; адже, якщо скласти це в одну суму, то ми одержимо 96 років.

4-та ЗАГАДКА

Крім того, цікавим і дуже легким є відгадування будь-якого невідомого тобі місця в якомусь ряду, коли, наприклад, на вечірці хто-небудь з гостей сховає якусь річ, і людину, яка цього не бачила, спитають, хто саме з гостей її сховав. Тобі не важко буде дізнатися про це за допомогою додавання, множення, ділення і віднімання. Однак не завжди слід застосовувати всі ці дії, можна обмежитися лише деякими з них за своїм вибором. Робиться це так: спочатку запропонуй, щоб гості не порушували порядку, а сиділи так само, як і раніше; потім скажи, щоб до числа невідомого місця додали інше число, яке ти назвеш за своїм бажанням, наприклад, 5. Це останнє число накажи помножити само на себе і до добутку знов додати будь-яке інше число, нехай це буде 36, а від усієї суми відняти яке-небудь число, наприклад, 7. Потім спитай, яку різницю одержали вони після віднімання, адже треба знати, яка в тебе утворилася // сума наприкінці, 42
після дій з усіма числами без урахування числа, що позначає невідоме місце, бо, якщо цю суму ти відкинеш від останнього результату, названого приятелями, то різниця вкаже тобі місце й приятеля, що сидить на тому місці, про яке тебе запитали. І коли останній результат після всіх дій з цим задуманим числом, а саме після віднімання 7, буде 54, то, якщо, наприклад, третій, що сидить в цьому ряду, заховав якусь річ, тобі назвуть як останній результат — 57. Якщо від 57 відняти твоє число, тобто 54, то залишиться число 3, і воно визначить тобі невідомого. Якщо взяв би цю річ 20-й, тобі назвали б 74 як останній результат; якщо ти відкинеш від нього 54,— залишиться 20 і т. д. Між іншим, зверни увагу на те, що перше число, яке ти наказав додати, не можна множити само на себе або на інше разом з доданим до нього невідомим числом, а тільки його окремо, і так продовжуй далі. Вся таємниця тут полягає в тому, що людина, яка задає питання, сама вказує тобі невідоме число, але завдяки різним твоїм хитрощам і маневруванням не помічає, що робить це. Якщо ж ти сам схотів або наполягав на цьому, запитуючи, щоб твої числа множилися і складалися разом з задуманим ним невідомим числом, то ти легко досягнеш цього за допомогою такого окремого питання: по-перше, накажи подвоїти невідоме тобі число, потім додати 5, після того все це помножити на 5, а добуток знов помножити на 10 і спитай, який вийшов результат. Коли ти віднімеш від нього 250, то перший знак зліва в одержаній різниці покаже задумане невідоме число. Ти міг би і сам створити також інші варіанти загадок і, користуючись тим самим способом обчислення, міг би відгадати будь-яке задумане кимсь число.

5-та ЗАГАДКА

Не менш легкою, але набагато цікавішою є ось ця інша загадка, яка, крім того, викликає у не обізнаних людей велике здивування. Нехай, наприклад, треба відгадати, хто з гостей, що сидять у певному порядку, взяв перстень і на яку руку, на який палець і на який суглоб цей перстень наклав. Здається, що про це взагалі неможливо дізнатися. Отже, накажи, щоб усі сиділи в такому самому порядку, як і раніше, не порушуючи його. Потім запропонуй подвоїти порядковий номер тієї особи і до цього подвоєного числа додати 5. Все це слід помножити на 5, а потім до добутку додати число, що позначає руку: 1, якщо це права рука, 2 — якщо ліва. Одержане число знову-таки накажи помножити на 10 і до добутку додати порядковий номер пальця. Ця сума множиться на 10 і до добутку додається число, що позначає суглоб. Після цього скажи, щоб тобі назвали цей останній результат,
42 // і відніми від нього 2500 — різниця своїми окремими знака-
36. ми вкаже тобі всі ті предмети, про які йшлося в запитанні. Так, перший знак зліва вкаже особу, другий — руку, третій — палець, четвертий — суглоб. Так само можна ставити і розв'язувати питання і щодо інших предметів. Якщо ти хочеш довідатися, в якому році від Різдва Христового, в якому місяці, якого дня, о котрій годині, о котрій чверті щось відбувалося. Зверни тільки увагу на те, щоб число, яке ти віднімаєш, завжди починалося, якщо рахувати зліва, з двох значущих цифр — 2 і 5, а останніми знаками щоб були нулі. І в цілому має бути стільки всіх знаків, скільки задумано предметів, про які запитується в загадці. Так, в попередній загадці згадувалося п'ять предметів: рік, місяць, день, година, чверть, і тому від загального результату, одержаного після всіх дій, слід відняти 25 000, тобто п'ять знаків. Таким чином, ніколи не треба поширювати значущу частину числа, а тільки ту, що складається з нулів.

6-та ЗАГАДКА

До цього необхідно додати також проблему Арістотеля, бо, хоч вона і не зовсім стосується арифметики, проте в ній йдеться про числа. Арістотель запитує: «Чому всі люди, як варвари, так і греки, воліють рахувати до 10, а не до якогось іншого числа, як, наприклад, до 2-х, 3-х, 4-х, 5-ти. І знову-таки, не виходячи за межі 10-ти, як, наприклад, до 11-ти, 12-ти, всі повертаються потім до початку. І хоч яке завгодно число містить у собі попереднє число і, крім того, одну або будь-яку іншу кількість одиниць, але число 10 є ніби першою встановленою для чисел межею. А що це зроблено

було не навмання і не випадково, видно з того, що жоден народ ніколи не вживав для цього іншого числа. Адже те, що завжди робиться за спільним розсудом усіх людей, робиться не випадково, а підказується природою речей. Пояснюють це по-різному:

1) десятці віддають перевагу або тому, що вона містить у собі всі види чисел: парне, непарне, квадратне, кубічне, лінійне, площинне, просте, складне;

2) або через те, що число 10 є початком або основою всіх чисел, адже виникло воно з 1, 2, 3 і 4, об'єднаних в одну суму;

3) або тому, що це число, згідно з природою речей, гармонійно склалося з 9 рухомих тіл;

4) або тому, що в 10 аналогічних [відповідностях] містяться ніби 4 кубічні числа, з яких, на думку піфагорійців, побудований весь наш Всесвіт;

5) або з тієї причини, що природа дала кожній людині по 10 пальців, звелівши, щоб усі останні предмети розподілялися так само, // згідно з їх кількістю і обчислювалися 43
ними, ніби вони є відповідні до чисел своєрідні рахувальні камінці.

І лише у фракійців існує якесь плем'я, яке, рахуючи, не виходить за межі 4, тому що, подібно до дітей, вони не можуть надовго запам'ятати щось і не ділять свої речі на численні частини». Так вважав Арістотель [32], і з усіх його міркувань найвірогіднішим є останнє, в якому він найближче підходить до суті справи.

7-ма ЗАГАДКА

Не забудьмо згадати також один хитромудрий, я б сказав, жарт, придуманий на підставі якогось дивного таємничого порядку розміщення, який люди іноді називають приреченням (долею). Так, існує притча про те, що колись пливли християни разом з юдеями на одному кораблі,— всіх людей було там багато, але тих і других порівну. І ось, як це часто буває, несподівано почалася буря, і корабель почав тонути. Тоді, підбурювані забобонами або релігійними переконаннями, всі зійшлися на тій думці, що треба всім вишикуватися в одну спільну шеренгу, і як християн, так і юдеїв, на яких припадатиме певне порядкове число, викинути з корабля в море, і робити так доти, доки залишиться половина всіх людей, а друга половина загине. Вирішили вишикувати в шеренгу 30 чоловік, від кожного народу по 15, і спочатку призначили викинути кожного десятого. І ось якийсь християнин, обдарований великим розумом і винахідливістю, в такому порядку

розмістив християн вперемiж з юдеями, що кожний десятий обов'язково був юдеєм, а не християнином.

Отже, під час першого жеребкування загинули всі 15 юдеїв, а всі християни залишилися живими. Під час другого жеребкування юдеї відмовилися довірити свою долю числу 10, а наполягали на тому, щоб загинув кожний дев'ятий. Але той самий чоловік знов розмістив їх так, що всі дев'яті номери припали на юдеїв. Так само було, коли після цього він призначив до загибелі восьмого, а потім сьомого і шостого. І так були потоплені всі юдеї.

Для такого роду розміщень складені віршики, в яких слід звернути увагу на окремі голосні, і християни та юдеї мають бути поперемінно розміщені під тим порядковим номером,
43 яким позначають окремі голосні в ряді голосних [33]. Це такі
38. вірші (починається з християн): //

Для того, щоб викинули десятого:

Rèx Angli, cum gènte bóna dát signá seréna.

Для дев'ятого:

Pópuleám virgam mater regina tenebat.

Для восьмого:

Áureá matré dea genitos admitte leones. Falsus est [34].

Для сьомого:

Martia martigenis intentat tempore famam. Falsus hic etiam [35].

Для шостого:

Hasta ferit miseras, teneras deponit alauclas.

Цього досить для розваги, а тепер вже перейдемо до серйозних питань.

Книжка третя

СПЕЦІАЛЬНА АРИФМЕТИКА, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ В ГЕОМЕТРІЇ

Застосування арифметики в усіх розділах математики настільки значне, що жоден з них не може обійтися без неї при обчисленнях, доведеннях та інших операціях, і тому всі вони мають завдячувати арифметиці своїми успіхами.

Та хоч правила арифметики обслуговують усі галузі математики, проте в різних галузях існують деякі спеціальні, відмінні правила, і, передусім, в геометрії, яка є ніби другим крилом математичної науки.

Ця книжечка і розповість коротко про те, яку саме специфіку має арифметика, що застосовується в геометрії.

Нічого немає значнішого з тих операцій, які за допомогою арифметики виконуються в геометрії, ніж видобування квадратних і кубічних коренів. Тому ми спочатку маємо тут навчити, як виконується ця дуже важлива дія.

РОЗДІЛИ ТРЕТЬОЇ КНИЖКИ

I. Що таке квадратне і кубічне числа і що розуміти під їх коренями?

II. Спосіб добування квадратних коренів.

III. Спосіб добування кубічних коренів.

IV. Про знаходження середнього пропорціонального. // 44

V. Показується застосування добування квадратних і кубічних коренів на деяких геометричних прикладах.

Розділ перший

ЩО ТАКЕ КВАДРАТНЕ І КУБІЧНЕ ЧИСЛА І ЩО РОЗУМІТИ ПІД ЇХ КОРЕНЯМИ?

---

1. Квадратом в геометрії називають прямолінійну фігуру, чотири сторони якої рівні між собою, а всі кути прямі. Так само і в арифметиці квадратним числом називається таке, яке може бути розміщене своїми окремими одиницями у квадраті так,

що всі його сторони щодо один одного виявляться однаковими, наприклад 4, 9, 16, 25 і т. д. Бо число 4 розміщатиметься

так: . .
. .

9 так: . . .
. . .
. . .

16 так: . . . .
. . . .
. . . .
. . . .

і, нарешті, 25 так: . . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .

КВАДРАТНЕ ЧИСЛО

Як геометричний квадрат одержують тоді, коли будь-яку лінію проводять в ширину на таку відстань, якою є довжина цієї самої лінії, так і арифметичний квадрат, або квадратне число, виникає тоді, коли множать на ширину такої самої довжини, тобто само на себе. Так, 2 по 2 дає 4, 3 по 3 — 9, 5 разів по 5 — 25 і т. д.

2. Корінь квадрата є не що інше, як одна з його сторін; так само і корінь квадратного числа є те число, яке, помножене само на себе, утворює цей квадрат і яке, взяте окремо, утворює одну сторону такого квадрата. Так, у першому квадратному числі 4 коренем є 2, у числі 9 — 3, у числі 16 — 4, у числі 25 — 5 і т. д. Отже, добути квадратний корінь є не що інше, як віднайти таке число, яке, помножене само на себе, утворить дане число. Досить легко знайти квадрат будь-якого числа, але якщо дається квадратне число, то знаходження його кореня становить неабиякі труднощі. Отже, для того, щоб впоратися з цим нелегким завданням, доводиться
44/3в. користуватися спеціальними правилами. //

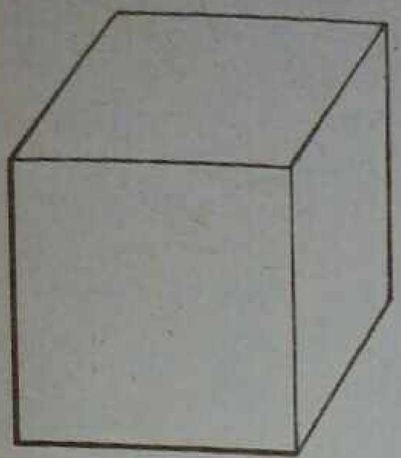
КУБІЧНЕ ЧИСЛО

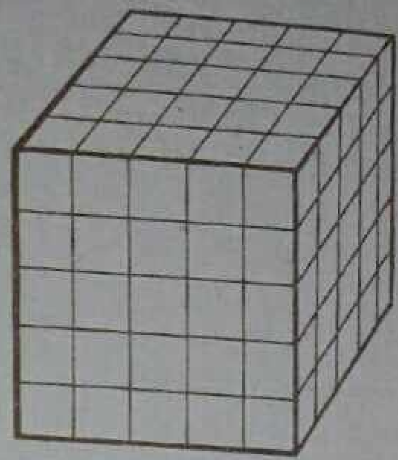
3. Як квадратне число одержало свою назву від фігури квадрат, так і кубічне число було назване відповідно до геометричного куба. У геометрів куб — це зображення твердого тіла, що має шість однакових поверхонь і всі кути прямі, як ти бачиш тут [рис. 1] [1].

Вважають, що таке зображення утворюється тоді, коли проводять лінію вздовж і таку саму лінію впоперек, і тоді вони утворюють квадратну поверхню. Потім вся поверхня повертається на довжину тієї самої лінії і утворюються тіла, що називаються кубиками, або гральними костами. Так і число, коли спочатку множиться само на себе, а потім добу-

ток знов множиться на це саме число, то цей останній добуток називається кубічним числом.

4. Кубічний корінь, або корінь кубічного числа, є не що інше, як те, попереднє число, яке ми помножили само на себе, а потім на добуток, одержаний від перемноження того самого числа на себе. Адже, якщо б ми розмістили кубічне





число, поділивши його на окремі поверхні, то корінь мав би дорівнювати за значенням однієї з цих поверхонь. Так, наприклад, якщо 5 помножити само на себе,— це дасть 25; якщо цей добуток потім знов помножити на 5,— вийде інше число, а саме 125. Отже, це і є кубічне число, а його коренем є 5, бо, коли 125 тіл так з'єднати одне з одним, щоб вони утворили шість поверхонь, то будь-яка поверхня складатиметься з 5 однакових тіл. Ось маєш приклад на такому малюнку [рис. 2]. *Рис. 1* *Рис. 2*

І знову-таки, хоч досить легко утворити від будь-якого числа кубічне число, проте дуже важко, маючи дане кубічне число, добути корінь, тобто те перше число, Для виконання цієї дії необхідно вивчити деякі правила. Правила, потрібні для виконання обох дій, подаємо.

Розділ другий

СПОСІБ ДОБУВАННЯ КВАДРАТНИХ КОРЕНІВ

Добування коренів більшість авторів заплутує такими лабіринтами, що кожний новачок, перелякавшись надзвичайної складності цієї справи, відмовляється від спроб і втрачає будь-яку надію навчитися цьому. Проте Гемма Фрізій завдяки своєму щасливому розуму відкрив дуже легкий і приємний шлях до цього. І тому, відмовившись від усіх інших, ми подаємо його правила.

1. Отже, спочатку слід мати перед очима перші і прості квадрати та їхні корені. А їх можна взяти з таблички Піфагора лише для перших 9-ти чисел. Це такі [рис. 3].

корінь	1	квадрат	1
корінь	2	квадрат	4
корінь	3	квадрат	9
корінь	4	квадрат	16
корінь	5	квадрат	25
корінь	6	квадрат	36
корінь	7	квадрат	49
корінь	8	квадрат	64
корінь	9	квадрат	81

Рис. 3

2. Якщо ти маєш цю табличку і якщо тобі пропонують якесь велике число, корінь якого ти маєш відшукати, то виконуй дію за такими правилами:

1) починаючи справа, постав крапку під першим знаком, потім під третім, тоді під п'ятим, після цього під сьомим і т. д. просувайся вперед перемінно, одну цифру позначаючи, а другу залишаючи непозначеною. Наприклад, пропонуємо число 133 225: цифри цього числа позначвнизу крапками так, як ти тут бачиш. Ці крапки дають подвійну користь: спочатку вони показують, скількома знаками буде виражено корінь, який ми шукаємо, а потім вони допомагають перейти до наступної дії [2];

2) тепер уже починай зліва (бо добування коренів мало відрізняється від ділення) і шукай в табличці корінь числа, що стоїть ліворуч, і на яке вказує остання крапка (чи буде воно виражене однією, чи двома цифрами — це не має значення). Одержаний корінь постав поза дужкою, як при діленні. Якщо цього числа не буде в таблиці, візьми в ній найближче менше квадратне число. Так, у запропонованому прикладі слід відшукати корінь числа 13. Оскільки цього числа в таблиці немає, я беру найближче до нього менше квадратне число, а саме 9, коренем якого є 3,— це число я ставлю окремо поза дужкою. А квадрат, взятий з таблиці,—9 від-
45 німаю від 13 — залишається 4. Пишу це вище, // як при ді-
36. ленні. Адже, якщо б те саме вказане число було квадратним, то воно б цілком зникло;

3) потім знайдене число треба подвоїти і подвоєне поставити після крапки, просуваючись праворуч. Після цього узнай, ніби це буде дільником, скільки разів він міститься у верхньому числі. Частку постав і поза дужкою, і близько біля дільника. Так, у даному прикладі, подвоюючи 3, одержуємо 6. Постав це під числом 43 і знайдеш, що часткою від ділення цього числа на попереднє буде 6 (хоч воно і знаходиться там сім разів, але цього числа не можна писати, а задля обережності треба писати менше число). Це число я пишу поза дужкою і приписую його до дільника. Зробивши це, помнож дільник разом з приписаним до нього знаком на тільки що знайдену частку, а добуток відніми від числа, що стоїть угорі над ним, і, якщо щось залишиться, запиши це вище, як при діленні;

4) якщо після цієї дії ми дійдемо до першої крапки, то
більше нічого не треба робити, і корінь уже знайдено,— це
й буде те число, яке ми записали поза дужкою. Коли
ще й досі залишається багато крапок, то знову треба подвої-
ти все те число, що ми записали поза дужкою, і, подвоївши,
як раніше, поставити після найближчої крапки, а потім поді-
лити на нього число, яке стоїть угорі, і частку дописати у
двох місцях, тобто поза дужкою та біля дільника. Після
цього знову дільник разом з дописаним числом помнож на
частку і добуток відніми від верхнього числа; і роби це
стільки разів, поки не дійдеш до першої крапки, а тоді можеш
закінчити дію. Виконуючи у такий спосіб усі дії із запропо-
нованим числом, ти знайдеш, що його коренем буде 365.

3. Проте тут також слід дотримуватися деяких правил:

1) якщо після перемноження частки на дільник, до якого
дописана та сама частка, вийде число, більше від того, що
стоїть угорі, так що його не можна буде відняти від верхньо-
го, то запиши замість частки число, менше на 1, так само,
як ми це робили, виконуючи звичайне ділення;

2) якщо дільник буде більший від верхнього числа, то в
частці також слід писати нуль;

3) якщо після останньої дії нічого не залишиться, то це
було точне квадратне число. Якщо залишиться якась остача,
то дане число // не було квадратним, а таке число назива-
ється глухим[3]. Ти міг би потім цю остачу розбити на дроби 46
і знайти їхні корені таким чином: треба подвоїти знайдений
корінь і додати до нього 1,— це число буде служити знамен-
ником, над яким угорі замість чисельника має бути записана
остача. Проте така дія не завжди буде надійною, а лише
тоді може статися у пригоді, коли ти шукаєш або точний
корінь, або принаймні приблизний. Бо деякі числа настільки
глухі, що взагалі позбавлені точного кореня. І якщо в них
залишаться після знаходження кореня якісь дроби, не витра-
чай на них часу, бо це щось дуже незначне — і нехай собі
залишається, адже таку мізерну кількість не слід враховувати.

4. Перевірка правильності цієї дії проста й легка: помнож
знайдений уже корінь [на себе] і, коли буде якась остача,
додай її до добутку, бо, якщо ти правильно виконав усі дії,
то вийде те число, корінь якого ти відшукав.

Розділ третій

СПОСІБ ДОБУВАННЯ КУБІЧНИХ КОРЕНІВ

1. Як при добуванні квадратних коренів ми позначали 9 перших і простих квадратів, так само і тут для знаходження кубічного кореня треба позначити 9 простих кубів, які можна одержати з тих самих квадратних коренів, множачи квадрати на їхні корені. Ось вони [рис. 4].

корені	квадрати	куби
1	1	1
2	4	8
3	9	27
4	16	64
5	25	125
6	36	216
7	49	343
8	64	512
9	81	729

Рис. 4

2. Отже, я хочу знайти кубічний корінь будь-якого числа, більшого за 1000 (бо щодо менших це не вимагає ніякого уміння, хіба коли йдеться про дробові числа або про знаходження коренів без таблиці): перший знак з правого боку познач крапкою, потім, пропустивши два знаки, познач крапкою четвертий знак, потім, знов пропустивши два знаки, познач сьомий знак і т. д. Наприклад, якщо тобі запропонують число 41 063 625, то познач так, як ти тут бачиш.

46/зв. А тепер вже виконуй дію за такими правилами: //

1) подивись, яке число стоїть після останньої крапки, і, скільки б у ньому не було знаків, шукай його корінь у цій таблиці; якщо ж його там не знайдеш, то візьми в таблиці найближче менше число і запиши його корінь поза дужкою;

2) попереднього правила треба дотримуватися лише один раз — з самого початку дії, а наступного дотримуйся весь час — аж до кінця дії, а саме: потрібно потроїти корінь, взятий з таблиці, і результат поставити під знаком, найближчим до передостанньої крапки. Потім той самий корінь помнож на число, одержане після його потроєння, і добуток запиши ліворуч, на один знак далі від потроєного числа. І для того, щоб не було непорозуміння під час виконання даної дії, назви ці два числа по-різному: перше звичайно називають потроєним числом, а друге — дільником;

3) потім поділи на цей дільник число, записане над ним угорі, тільки під час ділення зверни увагу ось на що: знайдену частку спочатку припиши до першого кореня, що стоїть поза луночкою, потім цю саму частку помнож на дільник, а добуток підпиши під цим дільником; після цього знов помнож ту саму частку саму на себе, а добуток помнож на потроєне

число, і цей другий добуток знову підпиши під потроєним числом, тільки нижче, ніж перший. І, нарешті, знов ту саму частку піднеси до куба, тобто помнож її двічі саму на себе, а кубічний добуток запиши під крапкою, найнижче. Ці три добутки склади в одну суму, але в такому порядку, як вони розміщені, і якщо цю суму можна відняти від верхнього числа, то її треба відняти, якщо ні, то потрібно закреслити все, зменшити частку і знов повторити дію. І коли дія дійде до останньої крапки, на цьому вона закінчиться. У протилежному випадку потрібно потроїти все те, що стоїть поза дужкою, і на це потроєне число помножити те саме число, що залишається поза дужкою, і далі роби так само, поки дійдеш до останньої крапки. Ось і всі правила, якими ти маєш керуватися, виконуючи дану дію. Але подивимося, як це буде на прикладі, коли ми будемо шукати корінь вказаного раніше числа 41 063 625;

4) спочатку я шукаю, який корінь в таблиці має число, що стоїть після останньої крапки, тобто 41. Але оскільки я його не знайшов, беру // найближче менше число 27. Його 47
корінь 3 записую поза дужкою. Потім потроюю цей корінь і, одержавши 9, пишу це під 6, після чого той самий корінь 3 множу на 9,— буде 27. Це число я розміщую на один знак далі ліворуч в нижньому рядку. Перше число 27, тобто те перше кубічне число, що я взяв з таблиці, віднімаю від 41,— залишається 14. Потім я ділю 140 на 27 і знаходжу, що частка буде 4, записую її поза дужкою поруч з першим коренем; тепер множу 4 на 27,— виходить 108, і записую це під 27. Після цього множу частку 4 саму на себе,— виходить 16; множу його на потроєне число, тобто на 9,— одержую 144 і розміщую під потроєним числом. Знов підношу 4 до куба — виходить 64, і це число ставлю нижче під дальшою крапкою. І, нарешті, після того, як я склав ці три числа в одну суму, виходить 12 304. Це буде перша дія. Але оскільки ми не дійшли ще до

```
        1
      14759
      . . . . .
      . . . . .
      . . . . .
      41 063 625
    . . . . . . . .
            9      (345
       27
   ______________
      108
      144
       64
  ______________
     . . . . . . . . . . .
    12304
   ______________
          102
     3468
 ______________
    17 340
     2550
      125
   ______________
 1 759 625
```

кінця, я починаю другу дію, подібну до першої. Потроюю всю частку, тобто 34,— буде 102; це потроєне число розміщую під цифрою, найближчою до наступної крапки. Потім усю частку множу на це потроєне число,— виходить 3468. Це буде новий дільник, який я записую нижче від потроєного числа і на один знак далі ліворуч. Після цього ділю верхнє число на весь дільник і знаходжу частку

5, що й записую поза дужкою. Тоді частку 5 множу саму 47 зв. на себе — одержую 25, // множу його на потроєне число, а саме на 102,— виходить 2550, що й записую під потроєним числом. І, нарешті, частку 5 підношу до куба, тобто множу спочатку на саму себе,— виходить 25, а потім цей квадрат — знову на 5, що дає 125. Це число я ставлю під наступною крапкою, яка в нашому прикладі є вже останньою. Потім складаю всі три добутки в одну суму, що становить 1 759 625. Якщо цю суму ти віднімеш від верхнього числа, то виявиться, що нічого не залишається. Отже, дію закінчено, і ми знайшли, що коренем [4] кубічного числа 41 063 625 є 345;

5) тут необхідно нагадати про ті застереження, які були зазначені вище щодо квадратних коренів, а саме: коли від ділення ми не можемо знайти жодної частки, слід писати нуль, і коли сума, одержана від складання трьох добутків буде більшою, ніж число, від якого її віднімають, треба зменшити частку і повторити всю дію. Тому в першій дії наведеного вище прикладу, коли 140 ділили на 27, ми поставили частку 4, а якщо б це було просте ділення, ми поставили б 5;

6) коли б щось залишилося після останньої дії, то, отже, запропоноване число не є точним кубічним числом. Знайти дробове число від будь-якого куба і добути корінь цього числа ти можеш у такий спосіб: піднеси до куба знаменник дробу і добуток помнож на число, корінь якого тобі треба відшукати, потім знайди кубічний корінь всього цього добутку за вказаним вище правилом. Наприклад, якщо дано 623 пальми і я хочу дізнатися, скільки сотих частин пальма має кубічний корінь цього числа, я підношу до куба 100,— виходить 1 000 000, множу це на 623,— одержую 623 000 000. Шукаю кубічний корінь цього числа,— знаходжу 854 і залишається 164 136. Отже, я кажу, що кубічним коренем числа 623 є соті частини 854 $^{854}/_{100}$, тобто 8 цілих пальмів і $^{54}/_{100}$, що дорівнює половині $^{1}/_{2}$. А та остача, що залишилася тут і раніше, майже невідчутна, і тому її можна не враховувати. Зверни особливу увагу на те, що ти найбільш наблизишся до істини за допомогою такої дії, при якій ціле число розбивається на най-
48 дрібніші частини, тобто на соті, п'ятисоті, тисячні і т. д. // Коли дається число, що складається з будь-яких дробів, і при цьому нічого не кажуть про число цілих, а треба відшукати його квадратний або кубічний корінь, то це ти зможеш зробити якнайкраще так: знайди корінь чисельника і корінь знаменника. Якщо ти шукаєш квадратний корінь, то роби це за методом, описаним у попередньому розділі; якщо шукаєш кубічний, то користуйся правилами, викладеними в цьому розділі. Знайдений корінь чисельника і сам буде чисельником, а корінь знаменника буде знаменником. Отже, даний корінь

в цілому буде також виражений дробовим числом. Так, у дробового числа $^{16}/_{25}$ (квадратним) коренем буде $^{4}/_{5}$, а у дробового числа $^{27}/_{64}$ кубічним коренем буде $^{3}/_{4}$. Коли ж одне з двох чисел — або чисельник, або знаменник — не матиме кореня, то не можна знайти і кореня всього дробу.

Розділ четвертий

ПРО ЗНАХОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПРОПОРЦІОНАЛЬНОГО

1. Середнім пропорціональним називається число, розміщене між будь-якими двома числами, більшим і меншим, і це число так відноситься до меншого, як до нього самого відноситься більше число. Потреба відшукати таке число виникає досить часто. Із способами знаходження будь-яких пропорціональних чисел ми познайомилися в четвертому розділі другої книжки, хоч там йшлося не про середні пропорціональні. Про знаходження середніх пропорціональних говорилося також у третьому розділі тієї самої книжки, проте там ми мали на увазі не геометричну пропорцію. Отже, ми розповімо про знаходження середніх пропорціональних у геометричній пропорції тут не тому, що цього вимагає доцільність такого порядку подання матеріалу, а що цього не можна одразу зрозуміти без уміння добувати квадратні й кубічні корені.

2. Таким чином, якщо ти хочеш при даних двох числах знайти третє число, що є середнім між ними, помнож менше на більше і знайди квадратний корінь добутку,— він і буде середнім пропорціональним. Як, наприклад, коли ти хочеш відшукати таке середнє число між 3 і 12, помнож 3 на 12,— буде 36, знайди його квадратний корінь,— він становитиме 6. Це й є середнє, бо, як 6 відноситься до 3 (а відношення це дорівнює 2), так і 12 відноситься до 6 (адже й тут відношення рівне 2).

3. Якщо б ти схотів відшукати два пропорціональні числа, наприклад між 3 і 24, то спершу помнож менше число само на себе, як тут 3 на 3,— буде 9; добуток помнож на більше число, як тут 9 // на 24,— буде 216. Потім знайди кубічний корінь 48/38.
другого добутку — він і буде першим середнім і другим по черзі числом, як тут [5] 6. А друге середнє число ти відшукаєш за допомогою першого правила, як у даному прикладі: помнож 6 на 24,— буде 144; шукай квадратний корінь і знайдеш

число 12. Це буде друге середнє пропорціональне число, що є третім по черзі. Отже, пропорціональними числами є такі: 3, 6, 12, 24.

4. Слід, проте, знати, що не між усіма числами можна встановити у такий спосіб середнє число. І тому, якщо між якимись числами не вдається знайти середніх згідно з зазначеним правилом, то треба сказати, що ці числа за своєю природою нездатні [6] мати такого середнього числа.

Розділ п'ятий

ПОКАЗУЄТЬСЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДОБУВАННЯ КВАДРАТНИХ І КУБІЧНИХ КОРЕНІВ НА ДЕЯКИХ ГЕОМЕТРИЧНИХ ПРИКЛАДАХ

Оскільки вказані правила добування коренів завдають неабияких труднощів тим, хто цим займається, особливо коли число велике, то для того, щоб робота ця не здавалася марною, а труднощі нездоланними, ми вважаємо за необхідне додати декілька прикладів, що показують, яке застосування знаходить добування коренів в геометрії.

1. Передусім слід почати з викладу відомої геометричної теореми, знаючи яку, досить легко за допомогою добування коренів вимірювати деякі величини. Ось ця теорема: «В прямокутних трикутниках квадрат, побудований на стороні, що лежить проти прямого кута, дорівнює тим квадратам, які розміщені на сторонах, що утворюють прямий кут» (Евклід, «Основи», кн. I, теорема 33, твердження 47, як вказує Клавій).

Суть цієї теореми поясню на прикладі за допомогою намальованої фігури. Нехай нам дано прямокутний трикутник *abc*, прямий кут якого є *a*, а сторони, що його обмежують,— *ab* і *ac*. Сторона, проведена проти цього прямого кута, є *cb*. Отже, Евклід твердить, що коли на всіх сторонах цього трикутника накреслити квадрати, як ми накреслили тут, то квадрат, побудований на стороні, що лежить проти прямого кута,
49 буде рівний // тим обом, які побудовані на сторонах, що обмежують той самий прямий кут. Як тут: квадрат *cbFG* рівний квадратам *abd* і *acE*. Будемо вважати це достатньо точним і без доказів.

2. Що ж до прикладів, в яких показується, як застосовується добування коренів, то нехай першим буде такий приклад: я хочу побудувати сходи, які з певної відстані мають сягати вершини башти. Спочатку будь-яким іншим способом я мушу довідатися, на якій відстані розташована башта від того місця, з якого сходи підійматимуться вгору, потім

треба дізнатися про висоту башти. Для цього я уявляю собі прямокутний трикутник, сторони якого, що обмежують прямий кут, є відстанню і висотою, а сторона, розміщена проти цього кута, є та повітряна лінія, через яку мають провести сходи. Уявляю, що на всіх цих сторонах накреслені квадрати: нехай, наприклад, башта висотою в 200 ліктів розміщена від нас на відстані 60 ліктів. Отже, помножу кожне з цих обох чисел само на себе і таким чином одержую квадрати їх сторін. Так, 200, помножені самі на себе, дають 40 000, тобто квадрат висоти, а 60, помножені самі на себе, утворюють 3600, тобто квадрат відстані. Ці квадратні числа я складаю одне з одним,— виходить 43 600 — і це вже буде квадрат повітряної лінії, через яку протягнуться сходи і яка в даному трикутнику є стороною, що лежить проти прямого кута. Адже за теоремою Евкліда, наведеною тут, два квадрати, накреслені на двох сторонах прямокутного трикутника, а саме тих, що утворюють прямий кут, мають дорівнювати квадрату, накресленому на стороні, що лежить проти прямого кута. Таким чином, два квадрати, складені разом, дають квадрат протилежної прямому кутові сторони. Зробивши це, знайди квадратний корінь, і з цього третього квадрата стане відомою довжина повітряної дороги, по якій здійматимуться сходи, а через це і довжина самих сходів. Як у нашому прикладі, квадратним коренем цього квадратного числа 43 600 (хоч воно й не є точним квадратом) буде 208 і приблизно $^{14}/_{17}$. Таку довжину матимуть сходи.

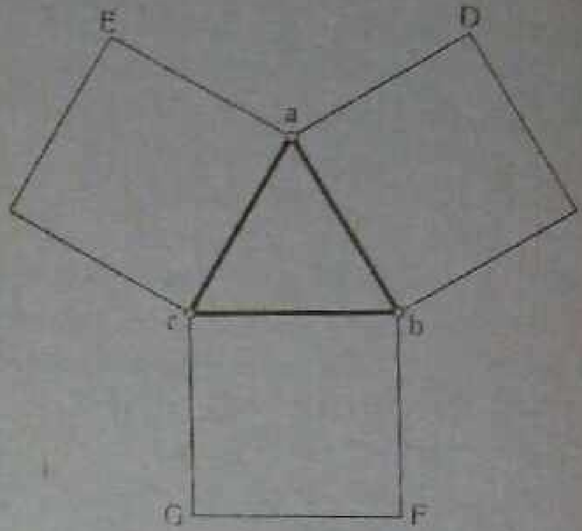


Рис. 8

3. Другий приклад нехай буде такий: за тією самою теоремою, добувши квадратний корінь, ти знайдеш висоту башти, якщо тобі відомі // відстань і довжина сходів. Отже, спочатку помнож довжину сходів саму на себе,— одержиш квадрат, накреслений на сходах[7]; потім помнож відстань саму на себе — буде квадрат, накреслений на цій відстані. Після цього квадратне число відстані відніми від квадратного числа сходів,— різниця покаже квадрат висоти башти, а знайдений корінь цього квадратного числа буде висотою башти. Якщо ти мав би сходи довжиною, наприклад, 100 футів, а відстань, з якої простягаються сходи, становить 20 футів, то помнож 20 само на себе,— одержиш 400; потім помнож 100 само на себе,— вийде 10 000; відніми 400 від 10 000,—

49 / 36.

залишиться 9600. Це буде квадрат висоти, квадратний корінь цього числа покаже висоту, а саме: вона становитиме трохи менше, ніж 98 футів.

4. Третій приклад такий: треба виміряти площу трикутного поля. Коли б воно мало форму прямокутного трикутника то, знаючи дві сторони, які утворюють прямий кут, ти дізнався б також і про довжину третьої сторони, що лежить проти прямого кута, як і в першому прикладі. Встановивши цю довжину, легко буде знайти площу всього поля. Проте від дальшої розробки подібних способів обчислення ми тут відмовляємося, бо розглядали це питання в даному розділі не для того, щоб навчити цій справі, а щоб показати, яку практичну користь дає добування коренів.

5. Щоб ти скоріше засвоїв знаходження квадратів і кубів та їхніх коренів і щоб це не становило для тебе труднощів, зроби собі таблицю, на якій запиши ряд чисел, починаючи від 1, а також квадрати та куби, що утворюються при їх перемноженні. Це ти легко можеш зробити, продовжуючи таблицю до довільного числа. Помноживши спочатку будь-яке число само на себе, ти матимеш квадрати, а потім, помноживши ці самі квадрати на їхні корені, ти одержиш куби. Тільки завжди маєш пам'ятати, що коли ти не відшукаєш даного числа, то слід брати найближче менше за нього.

І цього, я вважаю, досить для викладу арифметики.

ГЕОМЕТРІЯ

ПЕРЕДМОВА

НАЗВА, ПОХОДЖЕННЯ Й ЗМІСТ ГЕОМЕТРІЇ, ЇЇ НЕОБХІДНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ Й РОЗПОДІЛ. РОЗТАШУВАННЯ МАТЕРІАЛУ У ТВОРІ

1. Геометрія, якщо йдеться про її назву,— це те саме, що й вимірювання землі. Назва походить від першого її призначення і застосування. Адже Христофор Клавій, спираючись на Прокла[1], веде походження геометрії від єгиптян і твердить, що вона виникла і почала застосовуватися з метою вимірювання полів. «Бо,— каже він,— коли щорічні розливи Нілу так спустошували поля й розмивали їхні межі, що ніхто не міг відшукати свого поля, єгиптяни почали замислюватися над тим, у який же спосіб слід вимірювати поля, щоб можна було віддати кожному те, що йому належить. І ось цей самий спосіб вимірювання полів, хоч він був за тих часів ще досить неточним і недосконалим, отримав саме через це своє призначення назву геометрія, бо γεωμετρέομαι, або γεωμετρέω, означає «вимірюю землю». Так розповідає Христофор Клавій. Однак назва геометрії вужча від її призначення. Хоч у своїй, так би мовити, колисці, ще від дитячих років, метою геометрії було вимірювання полів, проте поступово вона настільки розвинулася, що, не задовільняючись вже своїми тісними межами, звернулася до вивчення навіть усього небесного простору й почала відшукувати способи дослідження будь-яких величин, так що тепер вона заслуговує на те, щоб називатися не геометрією, а пантометрією. Однак і досі геометрія має ту назву, яку одержала з самого початку.

2. Отже, геометрія — це наука, що вивчає будь-які неперервні величини, і через це об'єктом її вивчення є не тільки земля (як свідчить її назва), а й будь-яка неперервна величина[2]. Адже вона встановлює правила й постачає засоби, за допомогою яких можуть бути досліджені всі, навіть найбільші, тіла з точки зору їх довжини, ширини чи товщини. І тому 51/38.
всі інші галузі математики: астрономія, оптика, космографія, // гномоніка, чи скіотерика[3], та багато інших залежать від неї, оскільки грунтуються на геометрії й запозичують у неї свої доведення.

3. Про необхідність і корисність геометрії достатньо свідчить уже таке: коли ти почуєш про якісь відкриття в багатьох вельми корисних і цікавих науках, знай, що вони не можуть повністю присвоїти ці відкриття собі, а мають розділити свою славу з геометрією. Нам хочеться додати тут ще одне свідчення корисності й значення геометрії, яке наводить відомий математик, з похвалою згаданий нами, Христофор Клавій у своїх пролегоменах до «Основ» Евкліда. Він каже: «З цих «Основ» (так називається геометрія Евкліда), як з найповнішого джерела, починаються всі вимірювання й розподіли ширини, довжини, висоти, глибини — полів, гір, островів, усі спостереження зірок на небі за допомогою різних приладів, усі виготовлення годинників — водяних і сонячних, усі розрахунки сили машин і рівноваги, вся різноманітність безлічі зображень, які можна бачити в дзеркалах, на картинах, у воді й у повітрі при неоднаковому їх освітленні. За допомогою цих «Основ» знайдені середина й центр усієї нашої світобудови, знайдені також і осі, довкола яких безперервно обертається земна куля, й, нарешті, досліджені її форма та розмір. За допомогою лише цієї науки можна продемонструвати й пояснити, як відбувається щорічне обертання всього неба й зірок, а також, як вони сходять, заходять, зникають, підносяться, заходять, опускаються. Стає зрозумілим також, як протягом усього року відбувається зміна пір року, дня й ночі в будь-якому місці на Землі й у будь-якій частині світу. А поєднання або протистояння планет і різні їх види легко розпізнати за допомогою геометрії, що математики можуть заздалегідь передбачати навіть місце, де вони з'являться на небі, й затемнення, тобто зникнення Сонця чи Місяця. І, нарешті, весь цей величезний світ, створений богом і природою, відкривається очам нашого розуму завдяки геометрії. Геометрія здається людям найпрекраснішою наукою ще й тому, що вона робить цілком ясними, зрозумілими й правдоподібними ті явища, у можливість яких через їхню неймовірність люди не вірять. Таким, наприклад, є факт, засвідчений у легендах про Архімеда Сіра-
52 кузького [4]. А саме, коли // Гієрон [5], цар сіракузян, сказав, що корабель, який вони вирішили надіслати єгипетському цареві Птоломеєві, такий великий і важкий, що його всі сіракузяни разом не зможуть зрушити з місця, Архімед, найдосвідченіший геометр, відразу пообіцяв цареві, що він зробить так, щоб за допомогою однієї лише геометрії цар сам, без усяких зусиль, витяг корабель. І коли це йому вдалося зробити, вражений цар, як розповідають, прилюдно проголосив: «Від цього дня, що б не сказав Архімед, йому треба вірити». Так розповідає Клавій, досвідчений геометр, добре обізнаний з цією наукою. Проте, коли хтось хоче довідатися в кількох словах про

переваги й користь, що випливають з знання геометрії, нехай він добре запам'ятає, що жодна з усіх тих наук, які існують для того, щоб полегшити або прикрасити життя людини, без допомоги геометрії не могла б не лише розвиватися й удосконалюватися, але навіть не могла б і виникнути. Добре відомо, що народи, які засвоїли цю науку, набагато перевершують інші народи в усіх науках і мистецтвах. І якщо останні не мають упорядкованих багатств і належного добробуту, то народам, обізнаним з геометрією, при їх безмежних багатствах притаманна також і якась особлива шляхетність. Отже, небезпідставно найславетніші античні філософи так посилено вивчали геометрію й залишили на її адресу цілу низку похвал. Кажуть, що Платон [6] на брамі своєї філософської школи написав, що нікому не можна туди увійти, крім геометра [7]. Очевидно, цей велемудрий муж уважав, що для занять філософією не годиться розум, не осяяний яскравим світлом геометричних знань. Єгипетські жерці, прислухаючись до мудреців, коли віддавали дітей навчати вільним мистецтвам, вимагали, передусім, щоб вони вивчили правила геометрії. Цар лікарів Гіппократ [8] переконував свого сина Фессала, щоб він старанно вивчав арифметику й геометрію не лише для прикрашення життя, а й для потреб медицини: арифметику, щоб знати періодичність перебігу хвороб і час, коли загрожують кризи, а геометрію, щоб вивчити розташування частин та органів і розпізнавати вивихи, Відомий наслідувач Платона Юдей Філон [9], що також не був позбавлений божественної мудрості, називав геометрію основою і метрополією всіх наук, як свідчить Еразм [10] у «Прислів'ях». Ось що розповідає про сократика Арістіппа [11] Вітрувій [12] у передмові до своєї шостої книжки: коли той внаслідок корабельної аварії опинився на Родоському узбережжі і помітив, що на піску накреслені якісь фігури, то радісно вигукнув, // звертаючись до супутників: «Будемо сподіватися на краще,— я бачу сліди людей». Однак 52 зв.
просто дивним здається те, що розповідають про стоїка Діодора [13], який, втративши зір, набагато більше, ніж раніше, почав займатися філософією й грати на лірі за звичаєм піфагорійців. Але серед усіх інших занять (чому навіть ледве можна повірити) він віддавав перевагу геометрії,— саме тому, що це найбільше його розважало.

Слід згадати також те, що розповів Плутарх [14] у життєписі Марцелла про згаданого сіракузького геометра Архімеда, а саме: він настільки був відданий цій науці й захоплений нею, що забував навіть про те, що треба їсти й пити, і був дуже неохайним, не дбаючи зовсім про стан свого тіла. І коли його вели іноді проти його волі до лазні, щоб помастити тіло, він видряпував на печі різні фігури, а тією олією, що його масти-

ли, креслив лінії. Цей самий Архімед звернувся до своїх друзів з проханням, щоб після його смерті на могилі замість пам'ятника поставили циліндр, в якому було б уміщено кулю, й записали відношення, що вказувало б, у скільки разів цей циліндр перевершує вміщене у ньому сферичне тіло. І, нарешті, завдяки самому лише знанню геометрії ім'я Архімеда стало таким славнозвісним, що Марцелл, римський полководець, від якого Архімед довгий час обороняв місто Сіракузи за допомогою якихось механізмів, збудованих на підставі геометричних розрахунків,— цей самий Марцелл, коли захопили місто й почалися вбивства й пограбування громадян, видав державний едикт, в якому передбачалася недоторканість лише Архімеда. І коли згодом він довідався, що якийсь рядовий солдат, всупереч наказові й проти його волі, вбив Архімеда, він дуже сумував і вшанував його мертвого так, як йому не пощастило вшанувати живого. Проте дарма ми будемо багато про це говорити, бо жодних похвал не вистачить для цієї визначної науки.

4. Геометрія розподіляється на загальну й спеціальну. Загальна геометрія вивчає неперервні величини взагалі, розглядаючи їх природу, види, властивості — як абсолютні, так і порівнювані з іншими, тобто відносні, що називаються відношеннями й пропорціями. Спеціальна геометрія розглядає спеціальні способи обчислень будь-яких величин, що підлягають вимірюванню, наприклад, висот, довжин, глибин як на площині, так і в просторі — у просторових тілах,— і ця спеціальна
53 геометрія інакше називається геодезією. Загальну геометрію // дехто називає споглядальною, а спеціальну — практичною, або прикладною. Загальна, або споглядальна, геометрія, знову-таки розподіляється на дослідження плоских фігур, відоме під загальною назвою геометрія [15], і на вчення про просторові тіла, якому математики присвоїли окрему спеціальну назву стереометрія. Метою загальної геометрії є побудова площин або тіл і співставлення їх одного з другим. «Проте нехай не здається комусь дивним,— каже Христофор Клавій у пролегоменах до Евкліда,— що при наявності трьох видів величин (лінія, площина [16] й тіло) по-справжньому досліджуються, як ми вже відзначили, лише дві останні, але не лінії й не точки. Ще раз повторюю: це не має здаватися дивним. Бо, як твердить Прокл, геометрія займається переважно тими фігурами, які містяться тільки на площинах або на просторових тілах. Адже точки й лінії не можуть утворити будь-яку фігуру без площин і тіл, і тому не було потреби розробляти спеціальне вчення про точки або лінії. А для вивчення як поверхонь, чи площин, так і просторових тіл, вкрай були потрібні спеціальні власні правила, на які б це вивчення спиралося»;

Геодезія розподіляється на три частини відповідно до трьох видів величин: довжина, площина й простір. Все це легко зрозуміти вже при загальному ознайомленні з різними фігурами.

5. Твердження загальної геометрії викладені стародавнім і найдосвідченішим математиком Евклідом у 15 книжках «Основ» геометрії. Правда, з історії ми знаємо про існування двох Евклідів. Один з них мегарянин (з міста Мегари) [17], від якого й отримала свою назву мегарська школа філософів. З ним не слід плутати іншого Евкліда, геометра, автора «Основ», запевняє Христофор Клавій. Цей твір Евкліда написано з такою величезною ерудицією й так добре упорядковано автором щодо послідовності викладу, що, як твердить Клавій, ніколи ніхто з інших авторів, що писали подібні «Основи» (а таких, за свідченням Прокла, було чимало), не зміг навіть зрівнятися з ним, не кажучи вже про те, щоб перевершити його.

Отже, у цього автора ми візьмемо все, що буде здаватися нам найнеобхіднішим.

6. Згідно з розподілом геометрії, викладеним трохи вище, ми розподілимо також і свій твір на чотири книжки, з яких перші дві будуть присвячені загальній геометрії, а дві останні — спеціальній геометрії //, чи геодезії. 53/36.

В окремих книжках ми розглянемо такі теми:

Книжка перша. Про площини.

Книжка друга. Про тіла.

Книжка третя. Про спеціальну геометрію й, передусім, про вимірювання довжини, висоти й ширини.

Книжка четверта. Про вимірювання площин [18] і просторових тіл.

7. Однак слід попередити про те, що у математиків є свої основні твердження, серед яких потрібно розрізняти три види: дефініції, постулати й аксіоми. Дефініції тут треба сприймати не в суто філософському розумінні цього слова, а в його широкому значенні, тобто як опис або визначення будь-якої величини чи фігури. За допомогою дефініцій пояснюються звичайно самі лише слова, що вживаються як терміни даної науки. Постулати, або припущення, є певні міркування щодо можливих властивостей будь-якої фігури, й вони настільки очевидні самі собою, що не потребують доведення, а спираються лише на віру співрозмовника, наприклад, коли хтось висловить припущення, що можна провести лінію від однієї будь-якої точки до іншої. Що ж до аксіом, то це певні твердження або спільні для всіх людей, підказані людським розумом поняття, що встановлюють властивості будь-яких величин з максимальною достовірністю. Наприклад, дві величини, кожна з яких нарізно

дорівнює третій, дорівнюють також одна одній. Геометри, звичайно, подають ці основні твердження на початку своїх творів перед тим, як приступають до викладу матеріалу, як-що цього вимагають практичні потреби.

8. З тих тверджень або дій, які доводять чи виконують математики, одні називаються теоремами, інші — проблемами, або задачами.

Теорема визначає властивість або місце будь-якої величини, що розглядається або сама собою, або порівняно з іншими. Задача пропонує виконати якусь дію, наприклад, поділити лінію, перетворити круг на рівновеликий квадрат і т. д.

Згадані твердження є теоретичними, тому вони називаються теоремами [19], а ці останні є практичними й називаються проблемами, тобто задачами, через свою подібність до проблем, або задач, діалектики, які є не що інше, як будь-яке питання, однаково ймовірне при двобічному його розгляді. Щодо задачі математичної, то дія, яку вона пропонує виконати, є такою, що може стати підставою для якоїсь іншої дії. Наприклад, коли пропонують поділити лінію навпіл, то та сама лінія може бути поділеною й на три, й на чотири частини. Зовсім інша справа з теоремою: тут якщо доводять відповідно до чогось певне твердження, то інше, протилежне йому, не може бути істинним. Обидва ці види, як теореми, так і проблеми, об'єднуються спільною для них назвою

твердження (propositiones), тому що обидва вони щось // нам пропонують.

Існують також твердження, що називаються лемами. Це є не що інше, як теореми, але набувають вони такої назви тоді, коли застосовуються для доведення будь-якої іншої теореми. Проте тепер уже час переходити до викладу.

Книжка перша

ПРО ПЛОЩИНИ

При розгляді площин користуються двома способами: абсолютним, коли розглядають плоскі фігури самі собою, й відносним, коли їх розглядають, співставляючи й порівнюючи з іншими фігурами, і встановлюють відношення й пропорції, що існують між ними. Обидва вказані способи ми подаємо в цій першій книжці.

І хоч геометрія, як ми вже відзначили, займається лише фігурами, однак, оскільки вона не може пояснити досконало особливості фігур без вивчення ліній, ми розповімо також дещо про лінії як у цій першій частині, де йдеться про площини, так і в другій, у якій розглядаються просторові тіла. І тут, і там це буде не самоціль, а допоміжний засіб, тобто ми зробимо це остільки, оскільки знайомство з лініями приведе також до засвоєння особливостей фігур. Щоб легше було уявити, з яких тем складається ця книжка, ми розіб'ємо її на розділи й подамо їх перелік.

РОЗДІЛИ ПЕРШОЇ КНИЖКИ

I. Дефініції, постулати й аксіоми.

II. Про трикутники.

III. Про паралельні лінії та утворені з них паралелограми.

IV. Про квадрати.

V. Про кола.

VI. Про вписування й описування плоских фігур.

VII. Про відношення величин взагалі.

VIII. Про окремі види відношень між величинами.

IX. Про перетворення однієї фігури на іншу, а також про квадратрису й квадратуру круга.

X. Про овали, еліпси, параболи, гіперболи й спіралі. // 54/38.

Розділ перший

ДЕФІНІЦІЇ, ПОСТУЛАТИ Й АКСІОМИ

Ми вже зазначили в передмові про те, що математики називають дефініціями, що — постулатами й що — аксіомами. Отже, щоб зрозуміти геометричні правила, які даються далі,

слід сформулювати, передусім, загальні дефініції (а деякі специфічні будуть наведені в іншому місці): вони потрібні для того, щоб навчитись розпізнавати фігури та їх назви й щоб було на що спиратися при доведенні різних тверджень. Це означає, що спочатку необхідно закласти загальний фундамент, тобто подати загальновизнані, самоочевидні поняття, з яких одні називаються постулатами, інші — аксіомами.

ДЕФІНІЦІЇ

1. Точка — це те, що не ділиться на частини. Існує три види вимірювання величин: довжина, ширина й висота. Отже, точкою, каже Евклід, є те, що не може ділитися на частини, тобто якась така величина (навряд це можна назвати величиною, проте вживатимемо в даному разі слово «величина», принаймні не в буквальному розумінні), що не має ані довжини, ані ширини, ані висоти. Але не слід в цьому випадку питати, чи може така точка існувати в реальній дійсності, чи ні, бо це немає значення для математиків, які здебільшого користуються уявними величинами для знаходження дійсних [1].

2. Лінія — це довжина, позбавлена ширини.

3. Межами лінії є точки [2].

4. Пряма лінія — це така, всі точки якої розташовані на одному рівні.

Математики розрізняють три види ліній: пряму, криву й мішану.

Про пряму Евклід каже, що вона має всі свої точки на одному рівні, тобто це лінія, жодна проміжна точка якої не відхиляється вгору чи вниз, наприклад, лінія *A* [рис. 1].

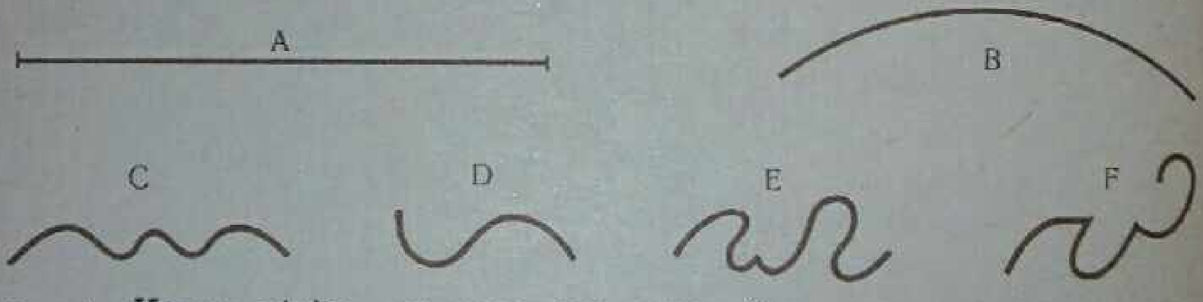


Рис. 1 Крива лінія — це така, що може бути частиною кола, наприклад, лінія *B*. Мішана лінія — це така, що не є прямою й не може бути частиною кола; лінії бувають різними (C, D, E, F) і т. д. [рис. 3].

5. Поверхня — це те, що має довжину й ширину.

6. Межами поверхні є лінії.

55 7. Плоска поверхня — це така, всі лінії якої розташовані на одному рівні. // Це визначення стає цілком зрозумілим, коли пригадати 4-ту дефініцію, і з неї ти легко зрозумієш, яка поверхня не є плоскою.

8. Плоский кут є взаємним нахилом двох прямих ліній, що торкаються одна одної на одній площині. Щоб кут був плоским, він має відповідати двом вимогам: 1) щоб дві лінії торкалися одна одної на площині; 2) щоб обидві вони були прямі [3].

Якщо не дотримуватися хоч однієї з цих двох вимог, то кут не утвориться, що само собою очевидно (порівн. на рис. 2 фігури А та В і С).

9. Коли лінії, що утворюють кут, прямі, то такий кут називають прямолінійним, наприклад [рис. 2, *А*].

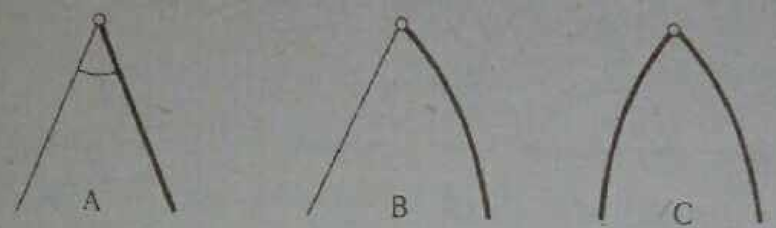


Рис. 2

10. Якщо пряма лінія, опускаючись на іншу пряму лінію, утворює з обох сторін рівні між собою кути, то кожен з цих двох рівних кутів буде прямий, і та пряма лінія, що опускається на другу, називається перпендикуляром до цієї останньої, Це буде зрозуміло з прикладу [рис. 3].

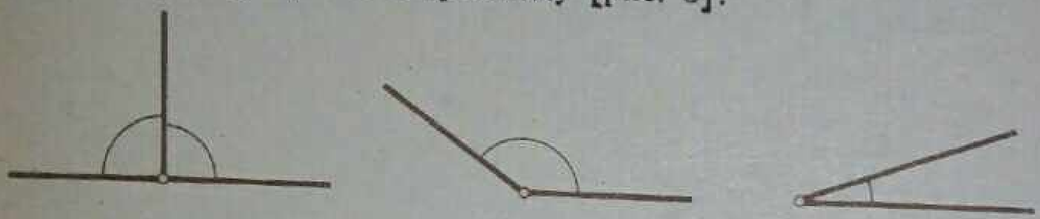


Рис. 3
Рис. 4
Рис. 5

11. Тупим кутом називають кут, більший від прямого, наприклад [рис. 4].

12. Гострий кут — це кут, менший від прямого, наприклад [рис. 5].

13. Межа є краєм чогось.

14. Фігурою називається те, що оточується якоюсь або якимись межами.

15. Круг — це плоска фігура, обмежена однією лінією, що називається колом. І якщо від однієї з точок, що знаходиться в середині круга, провести прямі лінії до його дуги, то всі вони будуть рівні між собою [рис. 6].

16. Точка [в середині круга], від якої проведено лінії, називається центром круга.

17. Діаметром круга називається будь-яка пряма лінія, що проведена через його центр і обмежена з обох боків колом, Ця лінія ділить круг навпіл, наприклад, лінія АС [рис. 6].

18. Півколо — це фігура, обмежена діаметром і лінією, що відрізняється від дуги кола, наприклад, АВС [рис. 6].

19. Прямолінійними називаються фігури, утворені прямими лініями,

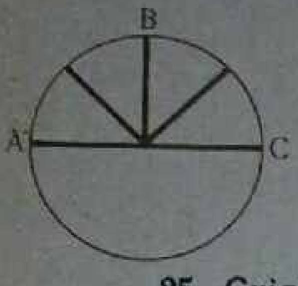
20. Тристоронні — ті, що обмежені трьома лініями.

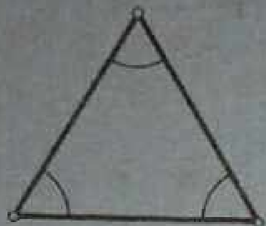
21. Чотиристоронні — ті, що обмежені чотирма.

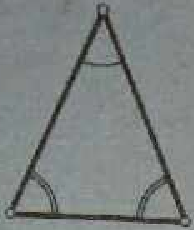
22. Багатосторонні — ті, що обмежені більш, ніж чотирма прямими лініями.

55/36. 23. До тристоронніх фігур належить рівносторонній трикутник, який має три однакові сторони [рис. 7]. //

24. Рівнобедрений трикутник — це такий, що має лише дві однакові сторони [рис. 8].







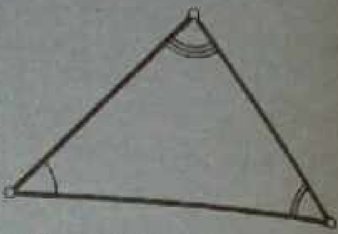


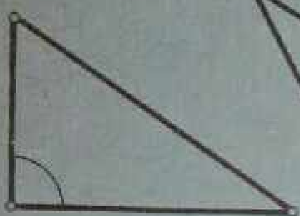
Рис. 6
Рис. 7
Рис. 8
Рис. 9

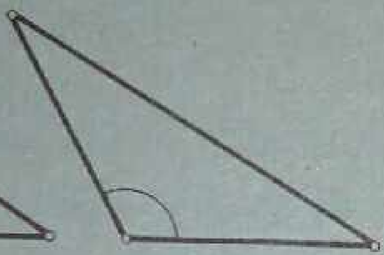
25. Східчастим зветься трикутник, що має три неоднакові сторони [рис. 9].

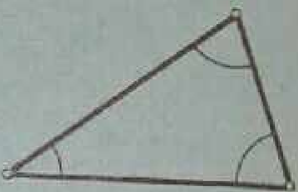
26. До тристоронніх фігур належить також прямокутний трикутник, який має прямий кут [рис. 10].

27. Тупокутним трикутником називається той, що має тупий кут [рис. 11].

28. Гострокутний — той, що має три гострі кути [рис. 12].







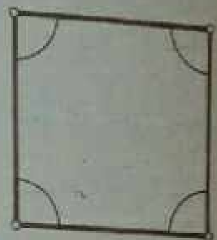
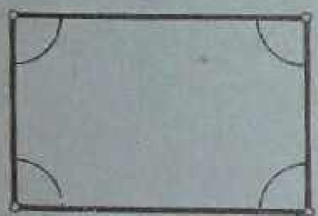
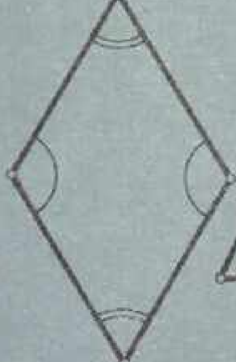


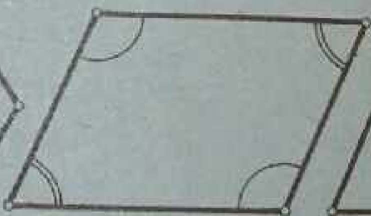
Рис. 10
Рис. 11
Рис. 12
Рис. 13

29. До чотиристоронніх фігур належить також квадрат. Ця фігура водночас рівностороння і прямокутна [рис. 13].

30. Чотиристороння фігура, що має дві сторони, довші від інших двох,— прямокутна, проте не рівностороння [рис. 14].







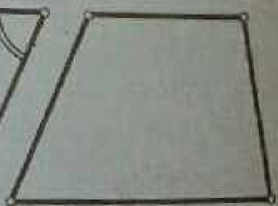


Рис. 14
Рис. 15
Рис. 16
Рис. 17

31. Ромб — це фігура рівностороння, але не прямокутна [рис. 15].

32. Ромбоїд — це фігура, протилежні сторони й кути якої однакові, але сам він не рівносторонній і не рівнокутний [рис. 16].

33. Усі останні чотиристоронні фігури називаються трапеціями [рис. 17].

34. Паралельними лініями називають лінії, що містяться на одній площині і які при продовженні в обидві сторони до нескінченності не можуть перетнутися ні з одного, ні з іншого боку [рис. 18].

35. Паралелограм — це чотиристороння фігура, кожні дві протилежні сторони якої паралельні, наприклад [рис. 19].





Рис. 18
Рис. 19

36. Коли ж у паралелограмі провести діаметр і дві лінії, паралельні до його сторін, що перетинають діаметр в тій самій точці так, що паралелограм буде розділений цими паралельними лініями на чотири паралелограми, то ті два паралелограми, через які діаметр не проходить, називаються доповненнями, а два інші, які діаметр розтинає,— циркадіаметральними. Діаметр паралелограма (визначення його Евклід не подає) є пряма лінія, проведена від одного кута до другого, протилежного йому.

ПОСТУЛАТИ

1. Постулюється, що від однієї будь-якої точки до другої будь-якої точки можна провести пряму лінію.

2. Що відрізок прямої можна продовжити до нескінченності.

3. Що від будь-якого центра й на будь-якій відстані можна описати коло. 56

4. Що при будь-якій даній величині можна взяти іншу // величину, або більшу, або меншу.

АКСІОМИ

1. Величини, нарізно рівні тій самій величині, дорівнюють одна одній. І та величина, що є більшою або меншою від однієї з цих рівних величин, буде також більшою або меншою від другої. І якщо одна з рівних величин буде більшою або меншою від будь-якої величини, то й друга з них також буде більшою або меншою від цієї величини.

2. Якщо до рівних величин додати рівні величини, то й суми їх будуть рівні.

3. Якщо від рівних величин відняти рівні величини, то й ті величини, що залишаються, теж будуть рівні.

4. Якщо до нерівних величин додати рівні, то й суми будуть нерівні.

І якщо до нерівних величин додати нерівні — до більшої більшу, а до меншої меншу, то й суми будуть нерівні: одна — більша, друга — менша.

5. Якщо від нерівних величин відняти рівні, то різниці будуть нерівні. І якщо від нерівних відняти нерівні — від більшої меншу, а від меншої більшу, то й різниці будуть нерівні: одна більша, друга менша.

6. Якщо дві якісь величини утворилися від подвоєння тієї самої третьої величини, то вони рівні між собою. І те, що ми отримуємо від подвоєння однієї з двох рівних величин, ми одержимо й від подвоєння другої.

7. Якщо з двох величин кожна становить половину тієї самої третьої величини, то вони рівні між собою. І навпаки: дві величини, рівні між собою, становлять половину тієї самої
56 третьої величини. //
зв. 8. Ті величини, що взаємно збігаються, дорівнюють одна одній.

9. Ціле завжди більше від своєї частини.

10. Дві прямі лінії не мають спільного відрізка[4].

11. Дві прямі, що зустрічаються в одній точці, обов'язково перетнуться в цій точці, якщо їх продовжити.

12. Усі прямі кути дорівнюють один одному.

13. Якщо на дві прямі лінії опустити третю лінію, яка, перетинаючи їх, утворить внутрішні кути, менші від двох прямих, то ці дві прямі, якщо їх продовжити до нескінченності, взаємно перетнуться з того боку, де знаходяться кути, сума яких менша від двох прямих [рис. 20].

57 14. Дві прямі лінії не обмежують простору.

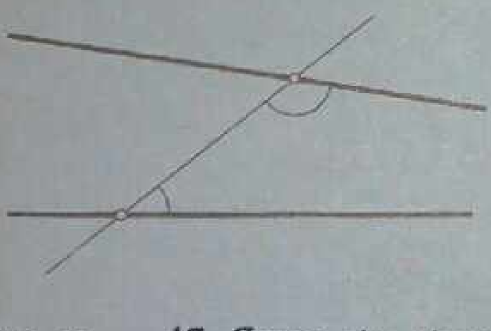


Рис. 20

15. Якщо до рівних величин додати нерівні, то надлишок сум дорівнюватиме надлишкові величин, які ми додавали. //

16. Якщо до нерівних величин додати рівні, то надлишок сум дорівнюватиме надлишкові тих величин, які були в нас спочатку.

17. Якщо від рівних величин відняти нерівні, то надлишок різниць дорівнюватиме надлишкові величин, які ми віднімали.

18. Якщо від нерівних величин відняти рівні, то надлишок різниць дорівнюватиме надлишкові величин, від яких ми віднімали.

19. Будь-яке ціле дорівнює всім своїм частинам, разом узятих.

20. Якщо з двох величин одна вдвічі більша від другої

й те, що ми віднімаємо від однієї, вдвічі більше від того, що ми віднімаємо від другої, то й те, що залишається від однієї, буде вдвічі більше від того, що залишається від другої.

Розділ другий

ПРО ТРИКУТНИКИ

У попередньому розділі подано визначення всіх плоских фігур, а тепер слід познайомитися з їх побудовою й властивостями. Перше ми здійснимо за допомогою задач, друге — за допомогою теорем. Передусім, слід розглянути трикутники: адже вони першими названі серед прямолінійних фігур. Проте ми дамо тут не всі твердження Евкліда, а лише деякі, пропустивши ті, які самі собою зрозумілі, а також ті, що не є вкрай необхідні.

З а д а ч а 1, т в е р д ж е н н я 1 [Евк. I,1][5]. На даному відрізку прямої побудувати рівносторонній трикутник. Треба звернути увагу на те, що кожна задача складається з двох частин: побудови того, що задано, й доведення, яке показує, що побудову здійснено правильно. Отже, обидві щойно зазначені частини можна побачити вже в цій 1-ій задачі.

Побудова. Нехай нам дана пряма лінія AB на рис. [21] (другого розділу) [6], і на цій лінії пропонують побудувати рів- 57/38
носторонній трикутник. Від центра A на відстані відрізка AB описуємо коло CBD. Так само від центра B на тій самій відстані BA описуємо друге коло CAD, що перетинає перше в точках C і D. Від будь-якої з цих двох точок проводять лінії CA й CB до точок даної прямої A і B. Я твердж, що утворився рівносторонній трикутник. //

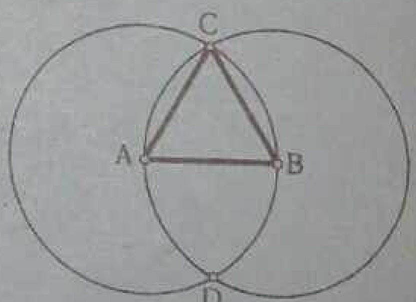
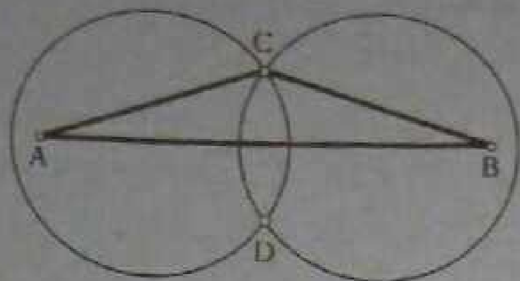


Рис. 21

Доведення. Прямі лінії AC і AB дорівнюють одна одній: адже вони проведені від центра кола CBD до тої самої дуги (дефініція 15). З цієї самої причини рівні також лінії BC і BA: адже обидві вони протягнені від центра кола CAD до його дуги. Оскільки AC і BC дорівнюють AB, то вони й між собою будуть рівні (1-ша аксіома). І тому трикутник BAC рівносторонній. З цієї задачі легко зрозуміти також, як можна побудувати на даній прямій рівнобедрений трикутник. Так само слід накреслити від крайніх точок даної прямої два кола, що взаємно перетинаються, але не на однаковій відстані

цієї прямої, а саме: якщо треба побудувати рівнобедрений тупокутний або прямокутний трикутник, то кола потрібно накреслити на меншій відстані [7], якщо гострокутний, тоді — на більшій відстані, ніж дана пряма. Перший приклад див. на рис. [22], другий — на рис. [23].



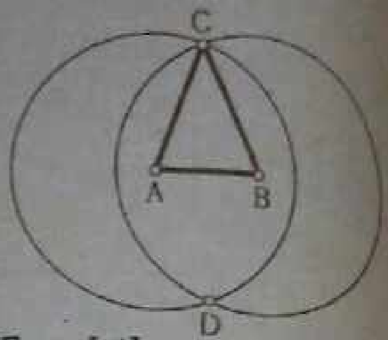
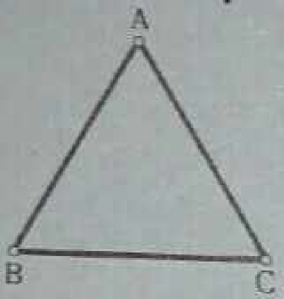


Рис. 22
Рис. 23

Теорема 1. Твердження 2 [Евк. I,4].

Якщо дано два трикутники й дві сторони одного дорівнюють двом сторонам другого (тобто кожна з тих двох сторін — кожній з цих двох) і кути, що лежать між цими рівними прямими лініями, теж будуть рівні, то й основи трикутників будуть рівні, і один трикутник буде дорівнювати другому. Таким чином, і останні кути першого трикутника дорівнюватимуть останнім кутам другого: адже проти кожного з них знаходяться рівні сторони.

Нехай ми маємо два трикутники: ABC [рис. 24] і DEF [рис. 25] і обидві сторони одного, а саме AB й AC, дорівню-



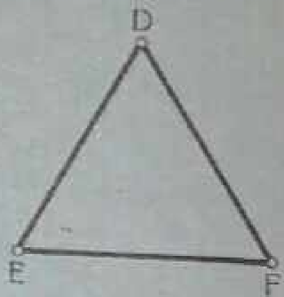


Рис. 24
Рис. 25

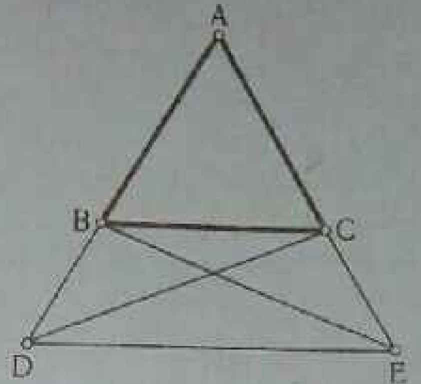
ють обом сторонам другого, а саме DE й DF (тобто AB дорівнює DE, а AC дорівнює DF), і кут A, утворений сторонами AB і AC, дорівнює кутові D, утвореному сторонами DE й DF. Я твердж́у, що основа BC дорівнює основі EF і трикутник ABC — трикутникові DEF, і кожен з двох кутів B і C — кожному з двох кутів E і F.

Доведення. Пряма AB за визначенням дорівнює прямій DE. Уявімо собі, що ми накладаємо одну фігуру на другу, розміщуючи точку A в точці D, тоді лінії збігаються одна з одною, бо вони рівні (8-ма аксіома). Крім того, кут A ми приймали за рівний кутові D,— отже, й кути збігаються, тобто пряма
58 AC збіжиться з прямою DF, а точка C — з точкою F завдяки рівності прямих AC й DF. Отже, й основа BC збіжиться з основою EF. В протилежному випадку, якщо ця точка C переміститься вгору або вниз, так що утворяться // EGF чи

EHF, то дві прямі EF і EGF обмежили б поверхню, що неможливо (14-та аксіома). Отже, якщо два трикутники... й т. д.

Теорема 2, твердження 3. У рівнобедрених трикутниках кути при основі дорівнюють один одному. І якщо продовжити їх рівні бокові лінії, то кути, що утворяться біля основи, теж будуть рівні між собою.

Доведення випливає з попередньої теореми. Візьмімо для прикладу рівнобедрений трикутник ABC [рис. 26]. Дві сторони цього трикутника нехай будуть продовжені під основою



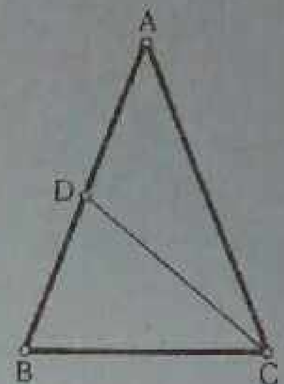


Рис. 26
Рис. 27

на однакову відстань до точок D і E. Потім проведемо дві лінії DC й BE. І якщо ти порівняєш два трикутники ACD і ABE й інші два — BCE і CBD так, як зазначалося в попередній теоремі, ти впевнишся у правильності цього твердження.

Теорема 3, твердження 4. Якщо два кути трикутника дорівнюють один одному, то й сторони, що лежать проти рівних кутів, теж будуть рівні. Довести це легко, спираючись на співпадіння одної сторони з другою. Ця властивість притаманна всім рівностороннім і рівнобедреним трикутникам. Тут слід послатися також на те, що каже Евклід з іншого приводу, а саме: у будь-якому нерівносторонньому трикутнику під більшим кутом знаходиться більша основа, а під меншим — менша. І навпаки: більшій стороні або основі відповідає більший кут, меншому — менший. Отже, й рівним відповідають рівні.

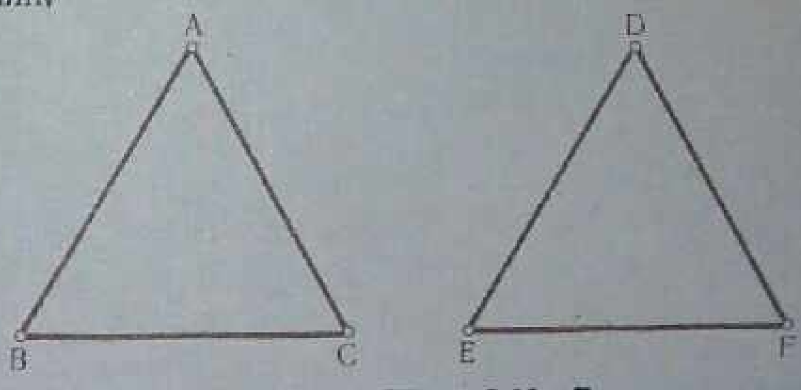
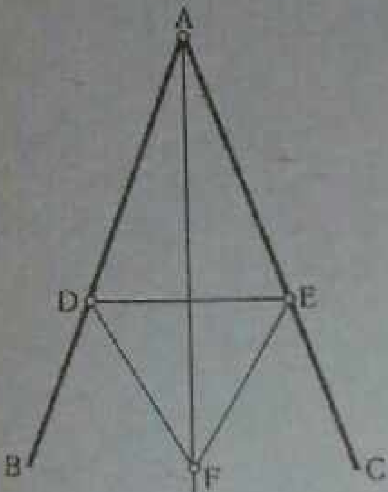


Рис. 28

Теорема 4, твердження 5 [Евк. I,8]. Якщо ми маємо два трикутники і дві сторони одного дорівнюють двом сторонам другого, кожен кожному, і рівні також їхні основи, то й кути, утворені двома рівними лініями, теж будуть рівні. Більш

того, за всіма ознаками, один трикутник буде дорівнювати другому. Ця теорема є не що інше, як змінена теорема I, й її можна легко довести. Адже всі сторони збігаються одна з одною, а отже, й кути.

Задача 2, твердження 6 [Евк. I,9]. Даний прямолінійний кут розділити навпіл. Нехай треба розділити прямо-
58/38. лінійний кут BAC [рис. 29] навпіл.



Побудова. Встановивши один кінець циркуля в точці, що є вершиною даного кута, від ліній AB і AC відтинають два будь-які відрізки рівної довжини, наприклад AD і AE, й проводять пряму DE. Потім на прямій DE будують рівносторонній трикутник DFE (твердження 1) // й проводять пряму AF.

Доведення. Згідно з побудовою сторони DA й AF трикутника DAF відповідно дорівнюють сторонам EA й AF трикутника EAF: адже сторона AF є спільною, а основа DF дорівнює основі EF, або трикут-

Рис. 29

ник DFE рівносторонній. І тому кут DAF буде дорівнювати кутові EAF. Отже. . й т. д. Звідси зрозуміло, як можна розділити кут на скільки завгодно парних частин. А як треба ділити кут на непарне число частин, ми пояснимо далі, коли йтиметься про квадратрису.

Задача 3, твердження 7 [Евк. I,10]. Поділити навпіл дану пряму лінію [8]. Нехай буде дана пряма AB [рис. 30], яку треба поділити на дві рівні частини.



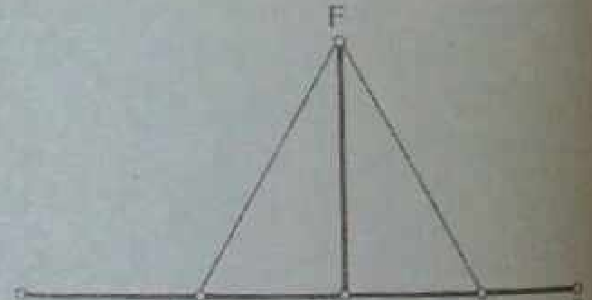


Рис. 30
Рис. 31

Побудова. Накресли на даній прямій рівносторонній трикутник і розділи його навпіл,— ось ти й зробив те, що треба було [9].

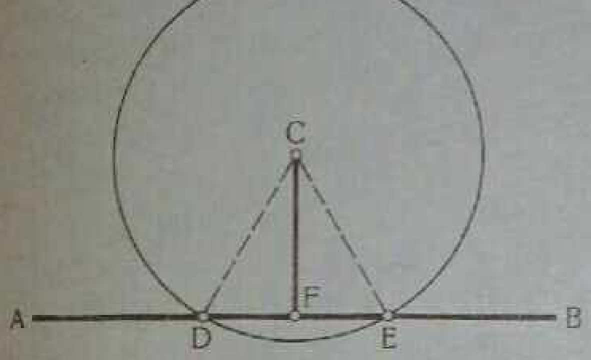
Доведення. Якщо сторони трикутника ACD дорівнюють сторонам трикутника DCB (сторона AC — стороні CB) за побудовою, сторона CD є спільною для обох трикутників і кут ACD також дорівнює кутові DCB за побудовою, отже й основа AD дорівнює основі DB [Евк. I,4]. Отже... й т. д. У такий

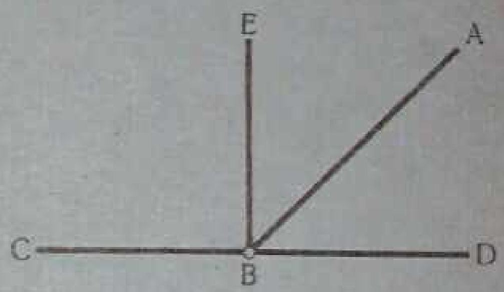
спосіб можна поділити трикутник на скільки завгодно парних частин, що дорівнюють одна одній. А як можна поділити лінію на скільки завгодно непарних частин, пояснимо далі.

Задача 4, твердження 8 [Евк. I,11]. Маємо пряму лінію. Від точки, даної на ній, треба піднести пряму, що утворює прямі кути. Нехай ми маємо пряму AB [рис. 31], а на ній точку C.

Побудова. Від точки C за допомогою циркуля відрізаємо з обох сторін однакові відрізки DC і CE. Потім на відрізку DE будуємо рівнокутний трикутник і з його верхнього кута опускаємо пряму на точку C,— ось ми й зробили те, що треба було.

Доведення. Сторони й основа трикутника DCF дорівнюють сторонам і основі трикутника CFE. Отже, й кути одного трикутника дорівнюють тим кутам другого, що лежать проти однакових сторін [Евк. I,8]. Значить, й кут DCF дорівнює кутові ECF і тому обидва вони прямі (дефініція 10). Отже... й т. д.





Задача 5, твердження 9. На дану нескінченну пряму опустити перпендикуляр від точки, що не знаходиться на цій прямій. Нехай буде нескінченна пряма AB [рис. 32] і поза // нею точка C. *Рис. 32* *Рис. 33*

59

Побудова. Від центра C на будь-якій відстані слід накреслити коло, що перетинає лінію AB в точках D і E. Потім, поділивши лінію DE навпіл у точці F, опускаємо пряму CF.

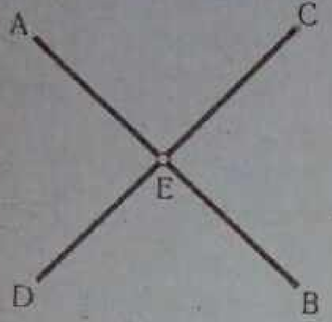
Доведення. Довести це легко, якщо накреслиш прямі CD і CE й побудуєш два трикутники.

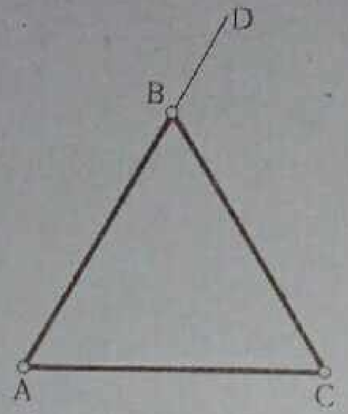
Теорема 5, твердження 10 [Евк. I,13]. Коли пряма лінія, опущена на іншу пряму, утворює кути, то це будуть або два прямі кути, або рівні [10] двом прямим. Наприклад, якщо опустити лінію EB на лінію CD або AB на CD [рис. 33].

Доведення. Довести це легко: адже наскільки при даному припущенні тупий кут буде більший від прямого, настільки гострий буде менший від прямого. Отже... й т. д.

Теорема 6, твердження 11 [Евк. I,15]. Якщо дві прямі лінії взаємно перетинаються, то вертикальні кути, які вони утворюють у точці перетину, будуть рівні. Наприклад, лінії AB і DC [рис. 34].

Доведення. Два кути AED й BED дорівнюють двом прямим [Евк. I,13], так само й кути BED і BEC дорівнюють двом прямим. Отже, перші два кути дорівнюють двом другим (1-ша аксіома). Якщо від цих обох пар кутів відокремити кут BED, то залишиться кут AED, рівний кутові CEB (3-тя аксіома). Так само ми доведемо й рівність кутів AEC й BED. Отже... й т. д.





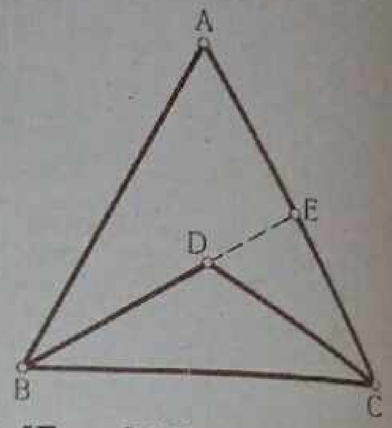


Рис. 34
Рис. 35
Рис. 36

Теорема 7, твердження 12 [Евк. I,16]. Якщо продовжити одну сторону будь-якого трикутника, то зовнішній кут буде більший від кожного з обох внутрішніх, протилежних йому кутів. Так, якщо у трикутнику ABC [рис. 35] продовжимо сторону AB до точки D, то кут DBC (зовнішній) буде більший від кожного з обох внутрішніх, протилежних йому кутів, тобто від кутів BAC й ACB. Це очевидно [11].

Теорема 8, твердження 13. [Евк. I,17]. Два кути будь-якого трикутника менші [12] від двох прямих. Це ми легко доведемо, якщо візьмемо до уваги, що в усякому трикутнику, який має один прямий кут, два інших будуть гострі. Якщо ж у трикутнику один кут буде тупий, то тут для доведення стане нам у пригоді знайомство з властивостями паралельних прямих, про що буде сказано далі. Бо хоч тупий кут разом з будь-яким гострим може дорівнювати двом прямим, проте цього не буває в трикутнику: адже такий гострий кут не дає підстав, щоб лінія, яка його обмежує, відхилилася настільки, щоб утворити трикутник.

59 / 38. Теорема 9, твердження 14 [Евк. I,20]. // Дві сторони будь-якого трикутника більші від третьої. Це не потребує доведення.

Теорема 10, твердження 15 [Евк. I,21]. Якщо від кінцевих точок однієї з сторін трикутника провести дві прямі в середину трикутника, то вони будуть менші від двох сторін цього трикутника, проте утворять більший кут. У трикутнику ABC від кінцевих точок B і C проводять в середину трикутника дві прямі BD й CD [рис. 36].

Я тверджу, по-перше, що вони менші від двох, разом узятих, сторін BA й CA і, по-друге, що утворений ними кут BDC більший від кута BAC.

Доведення. Проведемо одну внутрішню пряму до точки E сторони CA. Оскільки в трикутнику дві сторони BA й AE більші від третьої сторони BE [Евк. I,20], то, якщо додати до тієї й другої відрізок EC, сторони BA й AC теж будуть більші, ніж BE й EC. У той самий спосіб доведемо, що сторони CE й BE більші від сторін CD й DB. І, виходячи зі сказаного, робимо висновок, що сторони BA й AC будуть більші від сторін BD й DC. Це те перше, що ми маємо довести. Знову-таки, оскільки кут BDC більший від кута DEC [Евк. I,16] й кут DEC з тієї самої причини більший від кута BAC, то й кут BDC буде більший від кута BAC. Отже, ми довели й друге наше твердження.

Задача 6, твердження 16 [Евк. I,22]. Побудувати трикутник з трьох прямих ліній, які дорівнюють трьом даним прямим. Треба, щоб дві з цих ліній, узяті разом, були більші від третьої, бо інакше не вийде трикутник (див. твердження 20 першої книжки).

Нехай будуть дані три прямі лінії: A, B і C. Отже, треба побудувати трикутник, що має сторони, що дорівнюють цим трьом відрізкам.

Побудова. Візьмімо нескінченну пряму DE [рис. 37] й відділимо від неї за допомогою циркуля відрізок DF, що має дорівнювати прямій A; потім від тієї частини лінії, що

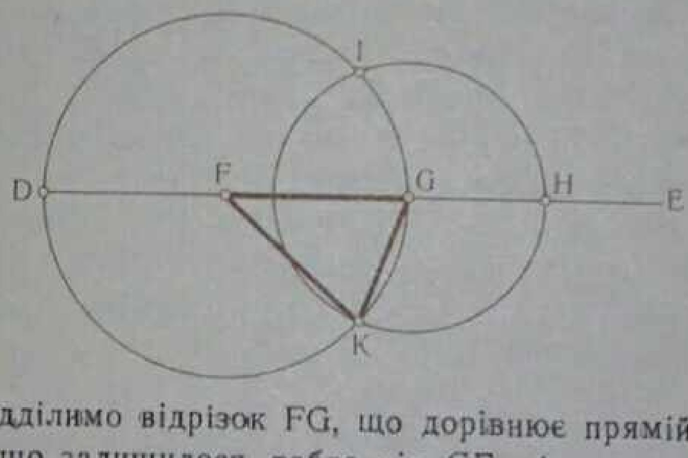


Рис. 37

залишилася,— FE, відділимо відрізок FG, що дорівнює прямій B. І знов від того, що залишилося, тобто від GE, відтинаємо відрізок GH, що дорівнює прямій C. Потім від центра F на відстані FD описуємо коло DGK, від центра G на відстані GH креслимо друге коло HGK, яке перетне перше в точках I й K. І від будь-якої з цих двох точок, наприклад від точки K, проводимо до точок F і G прямі KF і KG. Ось ми й зробили те, що треба було.

Задача 7, твердження 17 [Евк. I,23]. Дані пряма лінія й на ній точка. Побудувати прямолінійний кут, що до- 60
рівнює даному прямолінійному кутові. //

Хай нам дані пряма AB й на ній точка C, при якій треба побудувати кут, що дорівнює даному кутові E [рис. 38].

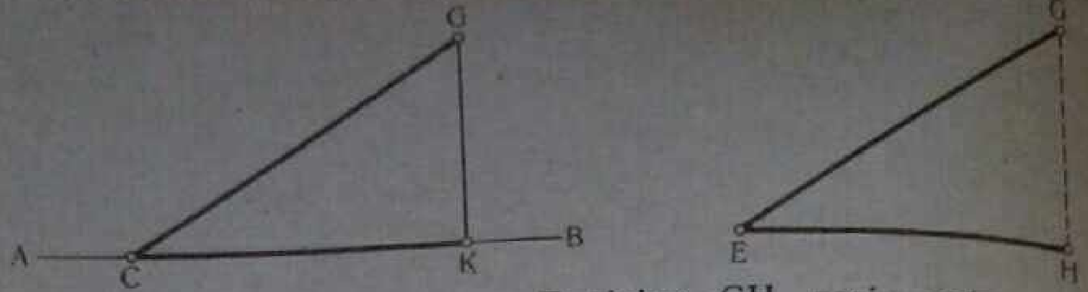


Рис. 38

Побудова. Замкнемо кут E лінією GH, потім побудуємо трикутник CGK, сторони якого дорівнюють трьом прямим FG, GH і HE, згідно з попередньою задачею (це легко буде зробити, якщо візьмемо пряму CG, що відповідає прямій EG, CK, яка дорівнює EH, і GK, що однакова з GH).

Доведення беремо з першої книжки (твердження 8).

Розділ третій

ПРО ПАРАЛЕЛЬНІ ЛІНІЇ ТА УТВОРЕНІ З НИХ ПАРАЛЕЛОГРАМИ

Після тристоронніх фігур розглянемо чотиристоронні, серед яких найпоширенішими є паралелограми, тобто ті, що мають паралельні сторони. Щоб все це було для вас зрозуміло, слід розповісти також про паралельні лінії.

Теорема 1, твердження 1 [Евк. I,27]. Якщо будь-яка пряма лінія перетне дві інші прямі лінії й утворить в обох випадках рівні один одному кути, то такі дві лінії будуть паралельними. Нехай пряма EF, перетинаючи дві прямі AB й CD, утворить тут і там кути AGH і DHG, що дорівнюють один одному. Я тверджу, що лінії AB й CD паралельні [рис. 39].

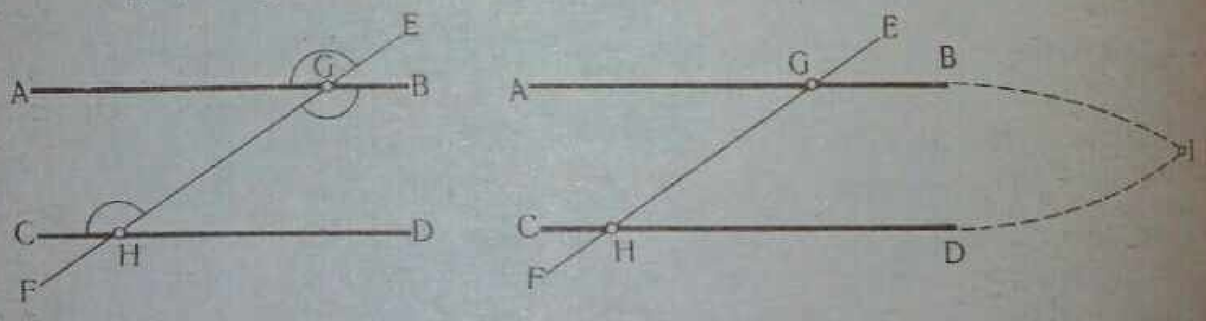


Рис. 39

Доведення. Якщо вони не паралельні, то при продовженні у нескінченність ці лінії зійдуться. Отже, нехай, наприклад, вони зійдуться у точці I. Утвориться трикутник GIH. Звідси випливає, що зовнішній кут трикутника може дорівнювати внутрішньому протилежному: адже тут кут AGH, за припущенням, дорівнює внутрішньому протилежному кутові GHD,

що є абсурдом (твердження 16) [Евк. I,16]. Отже, ці дві прямі не можуть зійтися в точці I. І так само можна довести, що вони не зійдуться в точці K. Отже, вони паралельні.

Теорема 2, твердження 2 [Евк. I,28]. Якщо пряма лінія, перетинаючи дві прямі, утворює зовнішній кут, що дорівнює внутрішньому кутові, протилежному йому, який лежить з тої самої сторони або утворює внутрішні кути, сума яких дорівнює двом прямим, то ці дві лінії будуть паралельними.

Нехай нам дані дві лінії AB й CD [рис. 39] і пряма, що проходить через них, утворюючи зовнішній кут EGA, що дорівнює внутрішньому, протилежному до нього GHC. Я твerджу, що прямі AB й CD паралельні.

Доведення. Через те що кутові EGA дорівнює кут BGH [Евк. I,15], внутрішні кути GHC й BGH відповідають один одному. Отже, // лінії AB й CD паралельні [Евк. I,27]. Те саме слід сказати також про інші кути. 60/38.

Далі, пряма EF утворює з тої самої сторони внутрішні кути AGH і CHG, сума яких дорівнює двом прямим. Я знову твердж, що ці прямі AB й CD паралельні: адже оскільки кути AGH і CHG за визначенням дорівнюють двом прямим, то й кути AGE й AGH теж дорівнюють двом прямим [Евк. I,13]. Отже, два кути AGH і CHG дорівнюють двом кутам AGE й AGH. Тепер, якщо відняти й звідти, й звідси кут AGH, то залишиться кут AGE, що є зовнішнім кутом, протилежним до кута CHG, і обидва вони будуть рівні. І тому, згідно з попереднім доведенням, лінії AB й CD є паралельними.

Теорема 3, твердження 3 [Евк. I,30]. Дві лінії, паралельні тій самій третій, паралельні також одна одній. Теорема доведення не потребує, бо це очевидно.

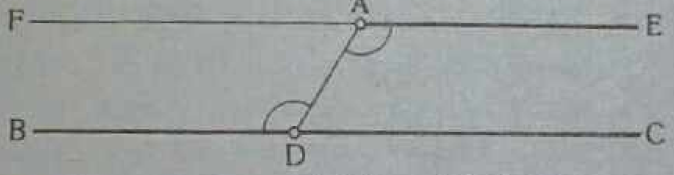


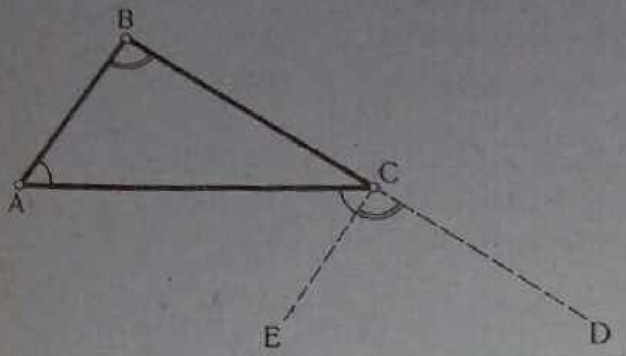
Рис. 40

Задача 1, твердження 4 [Евк. I,31]. Від даної точки провести пряму, паралельну до даної прямої. Нехай від точки A [рис. 40] треба провести лінію, паралельну до даної прямої BC.

Побудова. Від точки A проводимо до лінії BC лінію AD, що утворює кут ADB. При точці A будуємо кут EAD, що дорівнює попередньому [Евк. I,23]. Я твердж, що пряма EA, якщо її продовжити до точки F, буде паралельною до прямої BC.

Доведення. Кут DAE дорівнює кутові ADB. Отже... [Евк. I,27].

Теорема 4, твердження 5 [Евк. I,31]. Якщо продовжити одну сторону будь-якого трикутника, то зовнішній кут дорівнюватиме двом внутрішнім, протилежним йому кутам, а три внутрішні кути трикутника дорівнюють двом прямим. Продовжимо в трикутнику ABC [рис. 41] сторону BC до



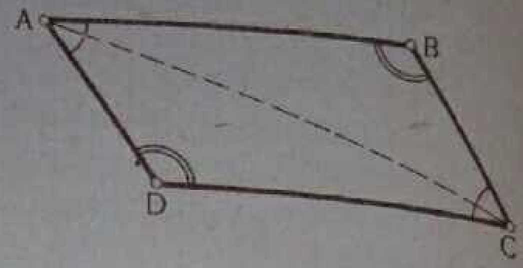


Рис. 41
Рис. 42

точки D. Я тверджу, по-перше, що зовнішній кут ACD дорівнює двом внутрішнім, протилежним йому кутам — A й B, взятих разом.

Доведення. Від точки C проведемо лінію CE, паралельну до прямої AB. Через те що пряма AC перетинає паралельні лінії AB й CE, перехресні кути A й ACE будуть рівні [Евк. I,27]. І знову, оскільки пряма BD перетинає ті самі паралельні лінії, зовнішній кут DCE дорівнюватиме внутрішньому [кутові] CBA. Склавши кути ACE й ECD, що дорівнюють кутам A й B, ми отримаємо кут ACD. Отже, цей кут дорівнюватиме двом внутрішнім, протилежним кутам, разом узятим. І звідси встановлюємо істинність твердження [першої книжки] [13] [Евк. I,6].

Я тверджу, по-друге, що три внутрішні кути того самого трикутника дорівнюють двом прямим, і легко це доводжу:
61 // кути ACD й ACB дорівнюють у сумі двом прямим [Евк. I, 13]. Але ці самі кути дорівнюють трьом внутрішнім кутам трикутника, разом узятих, бо кут ACD дорівнює двом внутрішнім, протилежним йому кутам A й B, а кут ACB є спільним. Отже, тут діє 1-ша аксіома. І звідси ми наочно встановлюємо істинність твердження 17 першої книжки, як ми вже там відзначали.

Теорема 5, твердження 6 [Евк. I,33]. Прямі лінії, що з'єднують в тих самих напрямах інші рівні й паралельні лінії, самі будуть рівні й паралельні. Нехай дано рис. [41], на якому ти легко доведеш те, що було сказано, на підставі тверджень 4 і 27 першої книжки.

Теорема 6, твердження 7 [Евк. I,34]. У паралелограмах протилежні сторони й кути завжди дорівнюють один одному і діаметр [14] ділить паралелограм навпіл.

Нехай дано паралелограм ABCD [рис. 42]. Я тверджу, що
 сторона AB дорівнює стороні DC, а сторона AD — стороні BC:

адже й той, і другий з'єднують дві рівні паралельні [Евк. I,33], а кут A дорівнюватиме кутові C й кут D — кутові B. Це легко довести, спираючись на твердження 27 першої книжки. Далі я говорю, що діаметр AC ділить паралелограм навпіл. Доводиться це на підставі твердження 4 першої книжки.

Теорема 7, твердження 8 [Евк. I,35]. Паралелограми, побудовані на тій самій основі й на тих самих пара-

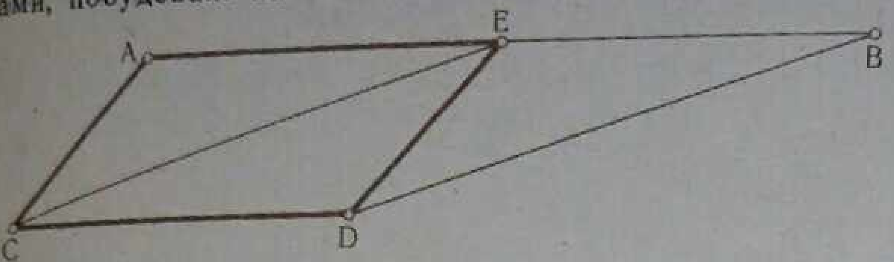


Рис. 43

лельних, дорівнюють один одному. Я тверджу, що на рис. [43], який ми подаємо, паралелограм CDEA дорівнює паралелограмові CDBE.

Доведення. Сторона CE трикутника CEA дорівнює стороні DB трикутника DBE [Евк. I,34]. Отже, весь трикутник CEA дорівнює всьому трикутникові DBE [Евк. I,8]. Додавши до обох цих трикутників трикутник CDE, ми отримаємо рівні паралелограми CDEA й CDBE. Те саме можна твердити й щодо паралелограмів, побудованих на рівних основах, про що йдеться в твердженні 36 Евкліда (адже у величин ідентичність і рівність не розрізняються) [15].

Теорема 8, твердження 9 [Евк. I,37]. Трикутники, побудовані на тій самій основі й на тих самих паралельних, дорівнюють один одному. Між паралельними прямими AB й CD знаходяться два трикутники, побудовані на тій самій основі CD [рис. 44]. Я тверджу, що вони рівні [16].

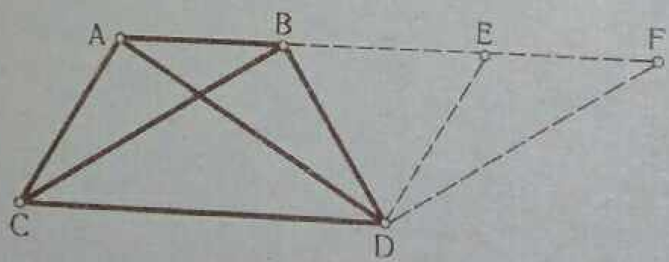


Рис. 44

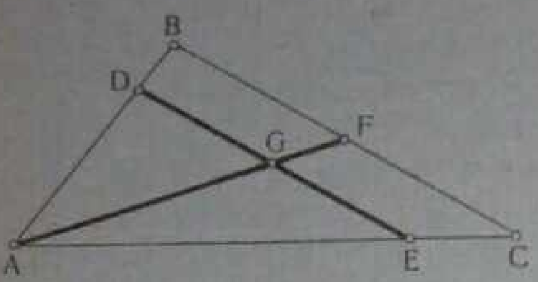
Доведення. Спочатку проводять лінію DE, паралельну до CA, й лінію DF, паралельну до CB. Отже, оскільки паралелограми CDEA й BCDF рівні [Евк. I,35], а згадані трикутники // є половинами цих паралелограмів (адже діаметри AD й DB ділять їх навпіл) [Евк. I,34], то й трикутники ACD й BCD дорівнюють один одному. Те саме ти можеш сказати про трикутники, побудовані на рівних основах і між тими самими паралельними, про що йдеться в твердженні 38 Евкліда. Істинними є також і обернені твердження, що випливають з цих чотирьох, а саме, що рівні паралелограми, побудовані на тій

61
38.

самій або однаковій основі, містяться між тими самими паралельними лініями. І те ж ти можеш сказати стосовно трикутників, про що йдеться у твердженнях 39 і 40 Евкліда.

Т е о р е м а 9, т в е р д ж е н н я 10 [з кн. Клавія]. Якщо в трикутнику провести пряму лінію, паралельну до однієї з сторін, то пряма, проведена від протилежного кута, яка ділить одну з двох паралельних ліній навпіл, розділить навпіл також і другу.

Нехай у трикутнику ABC лінією, паралельною до сторони BC, буде DE, а лінією, проведеною від протилежного кута A,



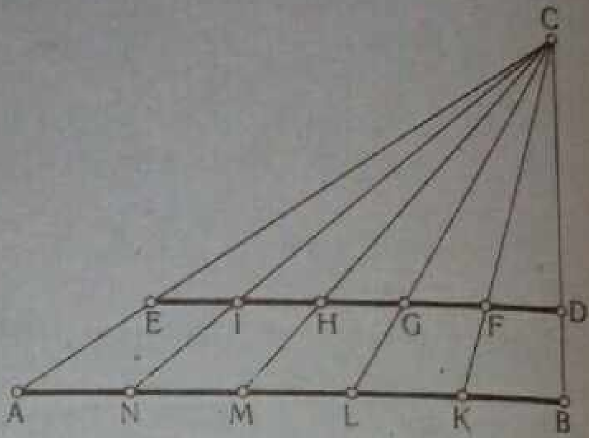


Рис. 45
Рис. 46

буде AF, яка розділить лінію DE навпіл [рис. 45]. Я твердж, що вона розділить також і другу лінію, паралельну до цієї, а саме сторону BC.

Доведення. З тверджень 9 і 10 першої книжки кожному легко зрозуміти, що коли ділиться навпіл кут, то ділиться навпіл і основа, що йому протистоїть [17], а коли ділиться навпіл основа, то ділиться також і протилежний їй кут. І оскільки в трикутнику ABC кут A розділено навпіл (адже це такий самий кут і така сама січна лінія, про які йшлося), отже, буде розділена навпіл також і основа BC. Проте це доведення має силу лише щодо тих кутів, які утворені рівними сторонами. Сама ж теорема дійсна щодо будь-яких кутів, однак у такий спосіб її легше було довести. Трикутники AGD й AGE встановлені на однакових основах і між тими самими паралельними лініями (адже вони обмежені тими самими точками),— таким чином, вони рівні [Евк. I,37]. Трикутник AGE розділений навпіл, але й трикутник ABC теж розділений навпіл, бо його продовжено поза основу вниз на однакову відстань і через нього проходить та сама січна лінія. Отже, й трикутники ABF і AFC рівні, а, значить, й основи BF і FC теж будуть рівні.

З а д а ч а 2, т в е р д ж е н н я 11 [з кн. Клавія]. Розділити даний відрізок прямої на скільки завгодно рівних частин. Ця дія пов'язана з попередньою теоремою, й геометрам вона вкрай потрібна.

Нехай лінію AB [рис. 46] треба розділити на п'ять рівних частин.

Побудова. Через крайню точку B проводять пряму BC і, взявши на лінії BC будь-яку точку D, через неї проводять лінію DE, паралельну до AB [Евк. I,34]. На цій лінії DE за допомогою циркуля відтинають п'ять рівних частин: // DF, FG, GH, HI, IE з умовою, щоб усі ці разом узяті відрізки при перенесенні їх на пряму AB утворили лінію, не більшу від AB, а меншу від неї. Потім від другої крайньої точки даної прямої — точки A проводять пряму через E, яка, зустрівшись з лінією BC, утворить кут. Якщо від цього кута провести прямі через точки п'яти частин аж до лінії AB, вони розділять цю лінію теж на п'ять рівних частин. 62

Доведення. За допомогою попередньої теореми можна легко довести, що в трикутнику CBL основу BL розділено навпіл, в трикутнику CKM основу KM також розділено навпіл і так само щодо інших. Отже... й т. д.

ПРИЛАД ПОДІЛУ ЛІНІЇ НА БУДЬ-ЯКУ КІЛЬКІСТЬ РІВНИХ ЧАСТИН

Хоча про геометричні прилади ми розповімо в окремому трактаті, що входить до розділу «Геодезія», проте, оскільки дуже часто доводиться ділити лінії також у вправах із загальної геометрії, я подаю тут для полегшення й скорочення цієї дії один дуже простий прилад, що його рекомендує застосовувати Клавій. Цей прилад ти можеш виготувати у такий спосіб: на мідній платівці або на папері проведи дві паралельні лінії на великій відстані одна від одної, як ти бачиш

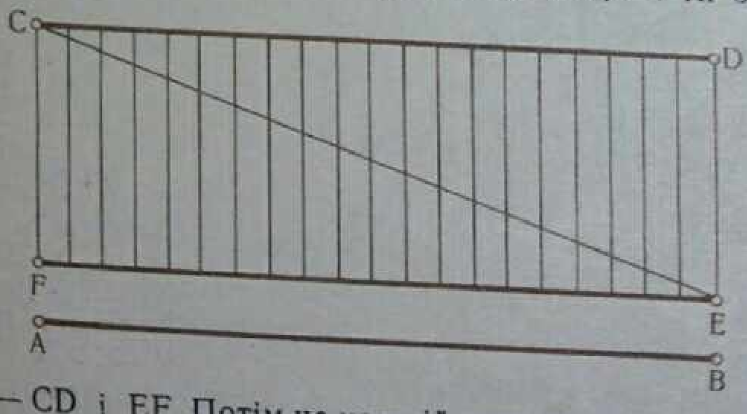


Рис. 47

на рис. 47 — CD і EF. Потім на кожній з цих ліній познач будь-яку, але не дуже велику, кількість частин, які дорівнюють одна одній,— скільки на першій, стільки й на другій. Після цього від кожної крайньої точки частин однієї лінії проведи прямі до кожної крайньої точки частин другої лінії. Ось ти матимеш зручний прилад, за допомогою якого легко зможеш

розділити будь-яку пряму лінію на скільки завгодно рівних частин, якщо тільки ця лінія не буде більшою від діаметра приладу (адже він має форму паралелограма).

ВИКОРИСТАННЯ

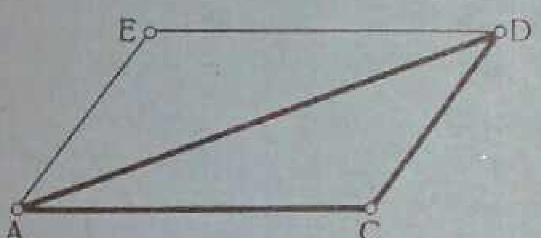
Пряму AB треба поділити на п'ять рівних частин.

Виміряй спочатку розмір даної прямої, розводячи ніжки циркуля, потім перенеси циркуль на прилад і, поставивши одну його ніжку на якусь одну з поперечних ліній, другу ніж-
62 ку постав на шосту лінію // (а якщо треба розділити на шість
38. частин, то на сьому лінію й т. д.) і від точки, в яку встромлено одну ніжку циркуля, проведи пряму до точки, де знаходиться друга його ніжка. Ця пряма перетнеться поперечними лініями на п'ять рівних частин. І якщо відстані між ними ти перенесеш на дану пряму AB, то ти вже зробив те, що треба було. Або можна також, позначивши на лінійці розмір даної лінії AB, прикласти її до приладу в такий самий спосіб і позначити розміри частин на цій лінійці.

Теорема 10, твердження 12 [Евк. I,41]. Якщо паралелограм має однакову з трикутником основу й знаходиться між тими самими паралельними, то паралелограм буде вдвічі більший від цього трикутника.

Нехай ми маємо паралелограм ACDE [рис. 48], розташований на одній основі з трикутником. Я твердж, що даний паралелограм вдвічі більший від даного трикутника.

Доведення. Коли в паралелограмі провести діаметр AD, то трикутники ACD й AED, що утворяться внаслідок цього,



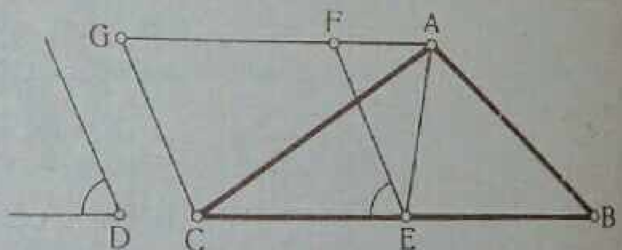


Рис. 48
Рис. 49

будуть рівні [Евк. I,37]. І паралелограм ACDE буде вдвічі більший від трикутника ACD [Евк. I,34]. Отже... й т. д.

Задача 3, твердження 13 [Евк. I,42]. Дано трикутник. Треба побудувати рівновеликий йому паралелограм на даному прямолінійному кутові.

Хай нам дано трикутник ABC. Треба побудувати рівновеликий паралелограм, що матиме однаковий з ним кут D [рис. 49].

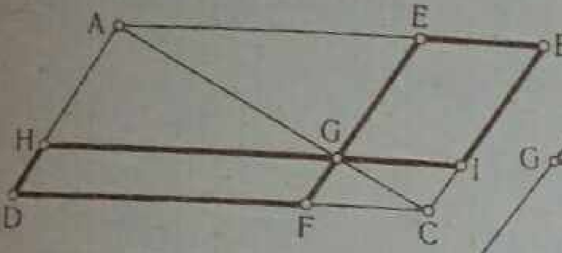
Побудова. Розділимо одну сторону трикутника, а саме BC, навпіл в точці E й утворимо кут CEF, що дорівнює кутові D. Потім проведемо через точку A пряму AF, паралельну до

BC, й знову через С або В проведемо пряму CG, паралельну до EF, яка зустрінеться з прямою AF, продовженою до точки G. Ось і все, що треба було зробити.

Доведення. Спочатку проведемо пряму EA в трикутнику. І оскільки паралелограм CEFG вдвічі більший від трикутника AEC [Евк. I,41], а трикутник ABC теж вдвічі більший від цього трикутника [Евк. I,38], паралелограм CEFG буде рівновеликий трикутникові ABC, і, крім того, ми побудували кут CEF, рівний кутові D. Все, що треба було зробити, вже зроблено.

Теорема 11, твердження 14 [Евк. I,43]. У будь-якому паралелограмі доповнення тих паралелограмів, що називаються циркадіаметральними, дорівнюватимуть одне одному.

Наприклад, у паралелограмі ABCD [рис. 50] доповнення HGFD й EGIB будуть рівні [18]. Довести це легко, спираючись на твердження 34 першої книжки й 3-тю аксіому.



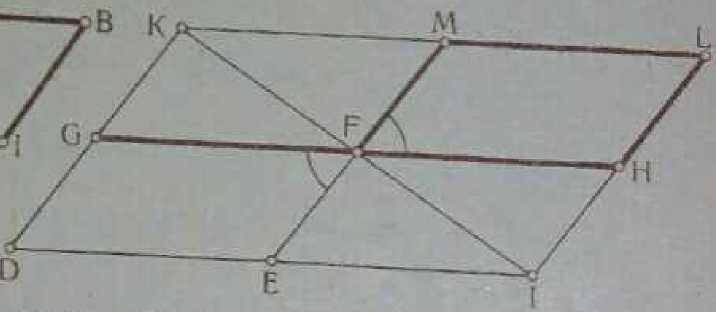


Рис. 50
Рис. 51

Задача 4, твердження 15 [Евк. I,44]. При даній прямій лінії на даному прямолінійному кутові побудувати рівновеликий даному трикутникові паралелограм. Нехай нам дані прямі А, трикутник В // й кут С.

63

Побудова. Накреслимо рівновеликий трикутникові В паралелограм DEFG [Евк. I,42], що має кут EFG, який дорівнює кутові С, й продовжимо лінію GF до точки H так, щоб FH дорівнювала даній прямій A. Через H проведемо пряму HI, паралельну до FE, і вона зустрінеться з прямою DE, продовженою до точки I. Потім протягнемо від I через F діаметр IF, який зіткнеться з прямою DG, продовженою до K, й через K проведемо лінію KL, паралельну до GH, що зустрінеться з прямою IH, продовженою до L; лінію EF також продовжимо до M.

Я твердую, що паралелограм LMFH є тим, який ми шукали.

Доведення. Сторона FH дорівнює даній прямій A, а кут HFM — даному кутові С (бо він дорівнює кутові EFG як вертикальний, а про той ми казали при його побудові, що він має дорівнювати даному кутові С). І, нарешті, паралелограм LMFH дорівнює даному трикутникові В, бо він відповідає

паралелограмові DEFG [Евк. І,43], який ми побудували так, щоб він дорівнював даному трикутникові. Отже... й т. д.

Задача 5, твердження 16 [Евк. І,45]. При даній прямій лінії на даному прямолінійному кутові побудувати паралелограм, рівновеликий даному прямолінійному трикутникові.

Хай нам дані пряма EF, прямолінійний трикутник ABC й кут A. Отже, на прямій EF треба побудувати паралелограм, рівновеликий прямолінійному трикутникові ABC, що має кут, який дорівнює кутові D.

Побудова. Розбий прямолінійний трикутник на трикутники A, B й C і побудуй рівновеликі кожному з них паралелограми, що спираються на дану пряму й мають кути, які дорівнюють кутові D. І ти виконаєш те, що пропонується в задачі.

Розділ четвертий

ПРО КВАДРАТИ

Серед чотиристоронніх фігур найпоширенішими є паралелограми, а з них найчастіше зустрічаються прямокутники, тобто такі паралелограми, в яких усі чотири кути прямі. Тепер слід дещо сказати про них. Але через те що серед прямокутників перше місце посідають квадрати, тобто прямокутні й одночасно рівносторонні фігури, ми написали спеціальний розділ про квадрати й розповідатимемо переважно про них, хоч скажемо, звичайно, дещо й про інші прямокутні фігури. Суть усіх теорем і задач, які ми подаємо, полягає в тому, що в них досліджується співрозмірність прямих ліній (оскільки, звичайно, й квадрати складаються з відрізків будь-якої прямої лінії, і прямокутники теж обмежені відрізками прямої), і ці відрізки прямих порівнюються як один з одним, так і з квадратом прямої лінії. Всі ці співвідношення ми й маємо тут дослідити. Про те, що доведення цих теорем має величезне практичне значення, свідчить Христофор Клавій //
63/зв. у передмові до другої книжки Евкліда: адже з них, наче з якихось невичерпних джерел, випливає пізнання безлічі досить цікавих властивостей предметів.

Потрібно, передусім, подати тут дві дефініції, якими починає свою другу книжку Евклід.

Дефініція I. 1. Про будь-який прямокутний паралелограм кажуть, що він обмежений двома прямими лініями, які утворюють прямий кут.

Наприклад, у прямокутнику ABCD двома лініями, що обмежують прямий кут, будуть або AB й AD, або DC й CB [рис. 52]. Кажуть, що прямокутник обмежується двома лініями, хоч їх чотири, бо дві інші лінії дорівнюють тим двом першим і утворюють такі самі кути.

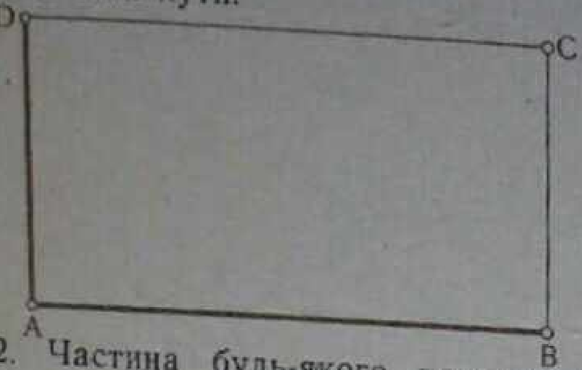
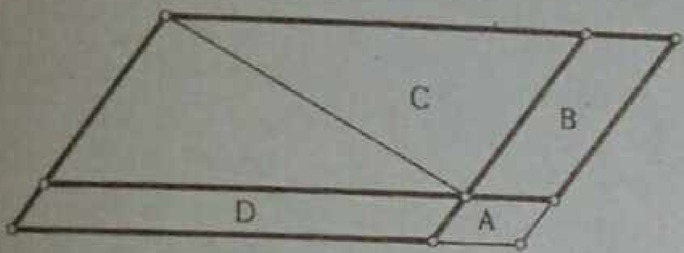


Рис. 52

Дефініція 2. 2. Частина будь-якого паралелограма, що складається з одного циркадіаметрального паралелограма й двох доповнень, називається гномон.

Наприклад, на рис. [53] паралелограм C, взятий разом з паралелограмами, які називають доповненнями — B й D, і є те, що Евклід називає гномонами.



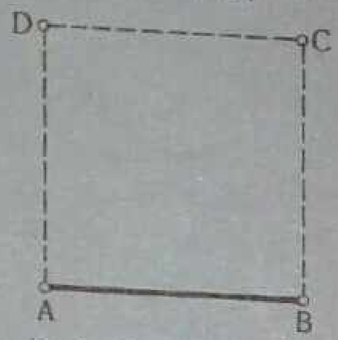


Рис. 53
Рис. 54

Отже, якщо паралелограм A взяти разом з B й D, то це теж буде називатися гномон.

З а д а ч а 1, т в е р д ж е н н я 1 [Евк. I,46]. На даній прямій лінії побудувати квадрат.

Нехай нам дана пряма AB [рис. 54], на якій треба накреслити квадрат.

Побудова. Від точок A й B проводять перпендикуляри AD й BC, що дорівнюють даній лінії AB, й з'єднують їх прямою CD. Ось і утворився квадрат.

Довести це досить легко, виходячи з побудови.

Т е о р е м а 1, т в е р д ж е н н я 2 [Евк. I,47]. У прямокутних трикутниках квадрат, накреслений на стороні, яка лежить проти прямого кута, дорівнює тим двом разом узятим квадратам, що накреслені на сторонах, які утворюють цей прямий кут.

Хай у прямокутному трикутнику ABC кут BAC буде прямий і на сторонах AB, AC й BC накреслені квадрати ABFG, ACHI й BCDE [рис. 55]. Я твердж, що квадрат BCDE дорівнює двом іншим квадратам разом.

Доведення. Спочатку проведемо пряму AK, паралельну до BE, що перетинає BC в точці L, і накреслимо лінії AD,

AE, CF і BH. Оскільки два кути — BAC й BAG — прямі, лінії AG й AC утворять одну пряму лінію. Так само IA й AB утворять одну пряму. Далі, через те що кути ABF і CBE рівні (адже вони прямі), то, якщо додамо обидва ці кути до ABC, утвориться кут CBF, що дорівнює кутові ABE;

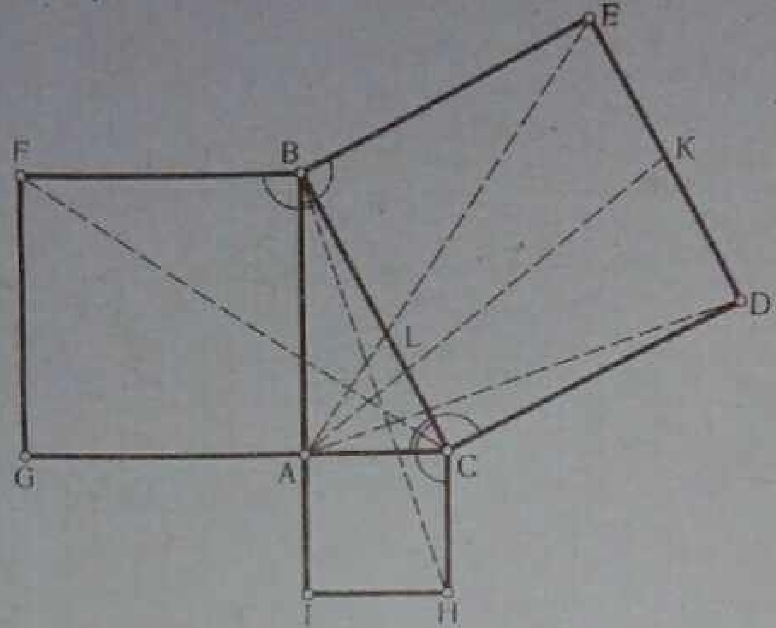


Рис. 55

64 також і кут BCH дорівнюватиме // кутові ACD. Отже, завдяки тому, що дві сторони AB й BE трикутника ABE дорівнюють двом сторонам BF і BC трикутника FBC (кожна з сторін тих — кожному з цих), що випливає з визначення квадрата, то й кути, утворені цими сторонами — ABE й FBC, будуть рівні. Значить, як ми показали, трикутники ABE й FBC теж будуть рівні [Евк. I,4]. Але квадрат або паралелограм ABFG вдвічі більший від трикутника FBC, бо вони розташовані на тій самій основі FB й між тими самими паралельними лініями FB й GC [Евк. I,41]. Паралелограм BEKL з тієї самої причини також вдвічі більший від трикутника ABE, й тому паралелограм BEKL дорівнюватиме квадратові ABFG [6-та аксіома]. Ми доводимо також, що й паралелограм CDKL дорівнює квадратові ACHG. І через це весь квадрат BCDE, що складається з паралелограмів BEKL і CDKL, дорівнюватиме двом разом узятим квадратам ABFG й ACHI, що й треба було довести.

Кажуть, що цю гідну подиву, чудову теорему винайшов Піфагор і, як розповідає Вітрувій у книжці 9-й, приніс у жертву музам, бо вважав, що вони йому допомогли зробити таке визначне відкриття. Дехто вважає, що він приніс у жертву 100 биків, як свідчить про це Христофор Клавій. За допомогою цієї теореми геометри доводять багато інших теорем і розв'язують безліч задач.

Теорема 2, твердження 3 [Евк. II,1]. Якщо дано дві прямі лінії, одну з яких поділено на певну кількість час-

тин, то прямокутник, утворений цими двома лініями, дорівнює всім тим прямокутникам, що утворені одним цілим відрізком і будь-якою частиною другого.

Нехай на рис. [56] AB буде цілий відрізок прямої, а пряма AC поділена на частини AD, DE й EC. Прямокутник, утворений всією лінією AC й відрізком AB, дорівнює трьом прямо-



Рис. 56

кутникам, утвореним відрізком AB й частинами прямої — AD, DE й EC, бо всі ці окремі прямокутники є частинами першого прямокутника, що само собою очевидно.

Т е о р е м а 3, т в е р д ж е н н я 4 [Евк. II,1]. Якщо відрізок прямої лінії розділити на певні частини, то всі разом узяті прямокутники, утворені цілим відрізком і будь-якою частиною даного відрізка, дорівнюють квадратові, що побудований на всьому даному відрізку.

Цей випадок майже тотожний з попереднім.

Т е о р е м а 4, т в е р д ж е н н я 5 [Евк. II,3]. Якщо відрізок прямої розділити на будь-які частини, то прямокутник, утворений усім відрізком і однією з його частин, дорівнює прямокутникові, утвореному цими двома частинами, й квадратові, побудованому на вказаній частині.

На рис. [57] ми маємо лінію AB, розділену на дві частини 64
// — AC й CB; прямокутник AF[19], утворений усім відрізком
AB й однією з частин — CB, дорівнює прямокутникові AD, 38.

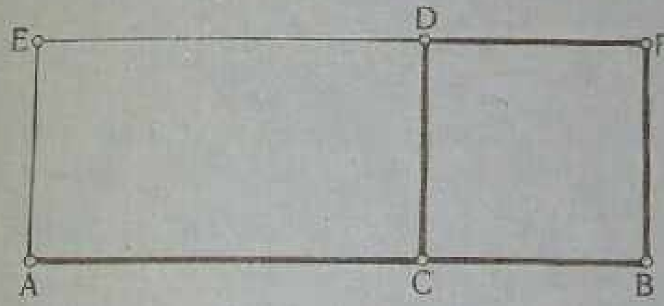
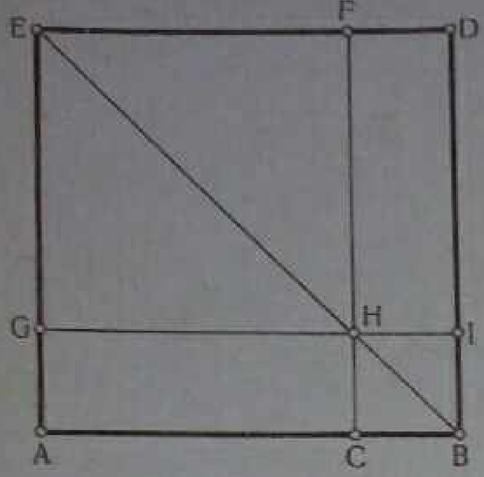


Рис. 57

утвореному частинами AC й CB, разом з квадратом CBFD, побудованим від тієї самої частини CB. Це зрозуміло само собою.

Т е о р е м а 5, т в е р д ж е н н я 6 [Евк. II,4]. Якщо розділити відрізок прямої на окремі частини, то квадрат, побудований на всьому відрізку, дорівнює квадратам, що накреслені на частинах цього відрізка, разом з двома прямокутниками, утвореними тими самими частинами.

Хай нам дано відрізок прямої AB, розділений в точці C [рис. 58]. Накреслимо квадрат на всьому цьому відрізку й проведемо діаметр BE; потім від точки C піднесемо перпендикуляр CF і так само з бічної сторони на відстані CB проведемо перпендикуляр GI, що перетне CF у точці H.



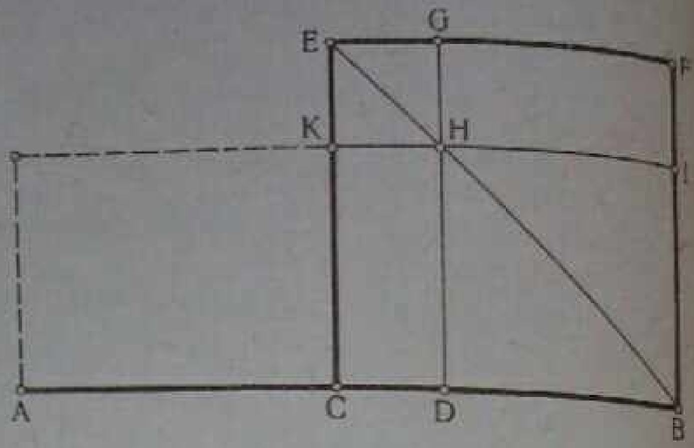


Рис. 58
Рис. 59

Я твержу, що квадрат ABDE, побудований на всьому відрізку AB, дорівнює двом квадратам GHFE й CBIH, побудованим на частинах цього відрізка, і ще двом однаковим прямокутникам, утвореним тими самими частинами, тобто прямокутникам AH і HD. Це очевидно. Якщо уважно до цього придивится, то те саме можна побачити й тоді, коли йдеться про числа [20].

Т е о р е м а 6, т в е р д ж е н н я 7 [Евк. II,5]. Якщо пряму лінію розділити на рівні або нерівні частини, то прямокутник, утворений нерівними частинами цієї лінії, разом з квадратом середньої частини даної лінії, дорівнює квадратові, побудованому на половині цієї лінії.

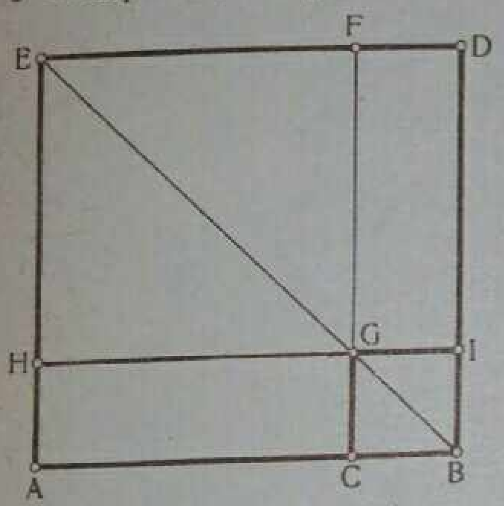
Хай нам дано пряму AB [рис. 59], що розділена навпіл у точці C, а на нерівні частини — в точці D, тоді середньою частиною цієї прямої буде CD. Потім на половині CB будуємо квадрат CBFE й, накресливши діаметр BE, проводимо від точки D пряму DG, паралельну до прямої BF, яка перетне діаметр у точці H. Через цю точку проводимо пряму KI, паралельну до BC, й знову від точки A проводимо паралельно до CE пряму лінію, що перетнеться з продовженням прямої HK.

Я твержу, що квадрат CBFE дорівнює прямокутникові AH, утвореному нерівними частинами даної прямої лінії, разом з квадратом CH, побудованим на середній частині цієї прямої. Те саме ми отримаємо, розділивши пряму навпіл і приєднавши до неї ще якусь іншу, перпендикулярну до неї, пряму, про що розповідає Евклід у своєму твердженні 6, яке можна легко звести до цієї теореми, бо нова приєднана пряма є ніби теж однією з відділених частин.

Т е о р е м а 7, т в е р д ж е н н я 8 [Евк. II,7]. Якщо пряму лінію розділити на окремі дві частини, то квадрат, побудований на всій лінії, і квадрат, побудований на одній з її частин,— // обидва ці квадрати разом дорівнюють подвоєному 65 прямокутникові, утвореному всією лінією й вказаною її частиною, разом з квадратом, побудованим на тій частині прямої, що залишилася.

Розділимо пряму AB [рис. 60] в точці C, потім на всій цій прямій AB побудуємо квадрат AD й проведемо діаметр BE і пряму CF, паралельну до сторони BD, що перетинає діаметр у точці G, через яку слід провести пряму HI, паралельну до AB.

Я тверджу, що квадрат AD разом з квадратом CI, побудованим на відрізку CB, дорівнює подвоєному прямокутникові, утвореному всією прямою і вказаною її частиною разом з квадратом, побудованим на частині, що залишається.



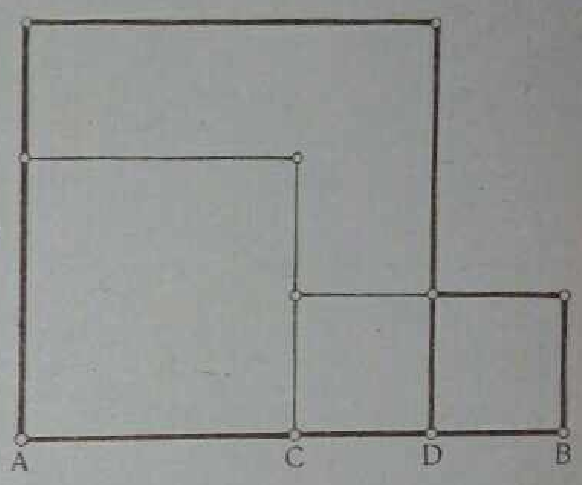


Рис. 60
Рис. 61

Доведення. Прямокутникам AF і FI, складеним разом з квадратом CI, дорівнює квадрат AD. Отже, якщо приєднати спільний квадрат HF, то квадрати AD й HF дорівнюватимуть прямокутникам AF і DH (кожен з яких утворено всією прямою AB та її частиною AC) разом з квадратом CI, побудованим на частині прямої, що залишається.

Т е о р е м а 8, т в е р д ж е н н я 9 [Евк. II,8]. Якщо розділити пряму лінію на будь-які дві частини, то прямокутник, утворений всією прямою й однією з її частин, взятий чотири рази, разом з квадратом, побудованим на частині прямої, що залишилася, дорівнює квадратові, накресленому на всій прямій і вказаній її частині, складених в одну пряму лінію.

Хай дану пряму AB розділено в точці C. Я тверджу, що прямокутник, утворений усією прямою AB й більшою або меншою її частиною CB, взятий чотири рази, складений з квадратом частини AC, що залишилася, дорівнює квадратові лінії, складеної з прямої AB й вказаної частини CB [21].

Доведення. Оскільки квадрат, побудований на AD (тобто на лінії, складеній з AB й AC), дорівнює квадратам, побудованим на AB й ВД разом з прямокутником, що утворений лініями AB й BD [Евк. II,4], а квадрати, накреслені на AB й BC, дорівнюють прямокутникові, що утворений лініями AB й BC, разом з квадратом, накресленим на AC [Евк. II,7], то й квадрат, побудований на AB, дорівнює прямокутникові, який утворений лініями AB й BC, взятий чотири рази й складений з квадратом, побудованим на AC.

Теорема 9, твердження 10 [Евк. II,9]. Якщо розділити пряму лінію на дві рівні й дві нерівні частини, то квадрати, утворені на нерівних частинах цієї лінії, разом узяті, будуть удвічі більші від квадрата, що побудований на половині даної лінії, й від квадрата, побудованого на середній частині цієї лінії, узятих разом [22].

Розділимо пряму AB навпіл у точці C, а на нерівні частини — в точці D [рис. 61]. Я твердж, що квадрати нерівних
65 відрізків AD й DB, взяті разом, вдвічі більші // від тих
38. разом узятих квадратів, що побудовані на половині AC й на середній частині CD.

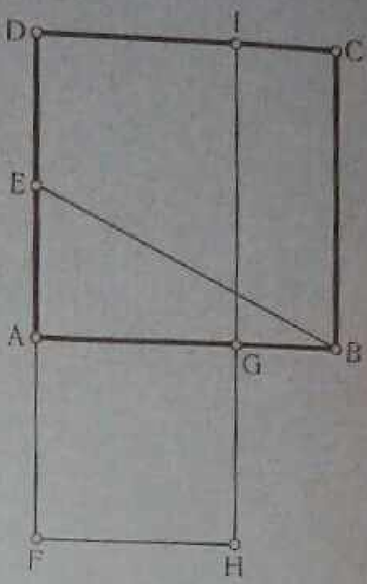
Доведення. Оскільки квадрат, накреслений на лінії AD, дорівнює квадратам, що накреслені на AC й CD, складені з подвоєним прямокутником, утворені лініями AC й CD [Евк. II,4], то два квадрати, які побудовані на AD й DB, дорівнюють трьом квадратам, що побудовані на AC, CD й DB, складені з подвоєним прямокутником, утворені лініями AC й CD. До того ж і квадрати, накреслені на BC й CD, дорівнюють квадратові, накресленому на DB, складеному з подвоєним прямокутником, утвореним лініями BC й CD. Отже, квадрати, побудовані на AD й DB, дорівнюють подвоєним квадратам, побудованим на AC й CD, так само, як і квадрати ліній AD й DB є подвоєнням квадратів AC й CD.

Теорема 10, твердження 11 [Евк. II,10]. Якщо пряму лінію розділити навпіл, а до неї приєднати ще будь-яку перпендикулярну [очевидно, горизонтальну] пряму, то обидва разом узяті квадрати — і той, що ми накреслимо на всій прямій, складеній з приєднаною до неї лінією, і той, що ми накреслимо на цій приєднаній лінії,— будуть удвічі більші, ніж квадрат, побудований на половині даної лінії, і квадрат, побудований на лінії, що складається з половини даної лінії і другої, приєднаної до неї. Ця теорема цілком тотожна з попередньою.

Задача 2, твердження 12 [Евк. II,11] Розділити дану пряму лінію так, щоб прямокутник, утворений всією лінією й однією з її частин, дорівнював квадратові, що побудований на другій частині, яка залишилася [23].

Хай ми маємо розділити у такий спосіб пряму AB [рис. 62].

Побудова. Креслимо на лінії AB квадрат AC й, розділивши сторону AD навпіл у точці E, проводимо пряму BE, а на лінії EA, продовживши її, відкладаємо відрізок EF, що дорівнює BE, й від лінії AB відтинаємо відрізок AG, що дорівнює AF. Я тверджу, що пряму AB розділено в точці G так, як треба було розділити.



Доведення. Через точку G проведемо пряму HI, яка паралельна до DF, і через точку F — лінію FH, яка паралельна до AB. Те, що ми отримаємо, буде квадратним паралелограмом відрізка AG: адже FH і GH — це сторони, що дорівнюють протилежним і рівним між собою сторонам FA й AG [Евк. I,34]. Прямокутник GC також буде утворений всією лінією та її частиною BG, оскільки BC дорівнює даній лінії AB. Отже, ми маємо довести, що прямокутник GC дорівнює квадратові AH. Оскільки пряму DA ми поділили навпіл і додали до неї відрізок AF, то прямокутник, утворений лініями DF і FH, тобто прямокутник DH, разом з квадратом половини AE, дорівнюватиме квадратові EF, тобто квадратові EB: адже цей відрізок дорівнює тому [Евк. II,6], а квадрат відрізка EB дорівнює квадратам відрізків EA й AB [Евк. I,47]. І тому прямокутник DH разом з квадратом відрізка AE дорівнює також // квадратам відрізків AE й AB. 66

Рис. 62

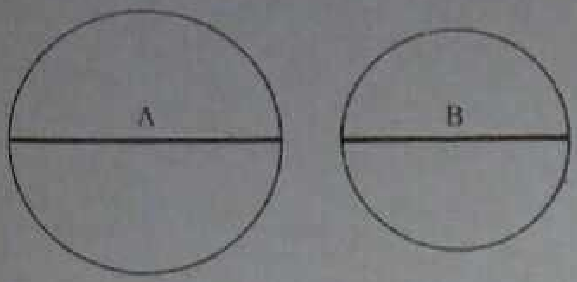
Якщо відняти від обох цих частин квадрат відрізка AE, то залишиться прямокутник DH, що дорівнює квадратові AC. А якщо знов відняти від обох частин прямокутник AI, то залишиться квадрат AH, що дорівнює прямокутникові GC. Отже, ми довели те, що треба було довести.

Розділ п'ятий

ПРО КОЛА

Ми вже розповіли про прямолінійні фігури. Треба сказати також і про криволінійні, серед яких головною й найдосконалішою фігурою є коло. І я підкреслив би навіть, що коло є саме фігура, бо хоч математики називають іноді колом криву лінію, то це неправильно, бо крива лінія може бути і части-

ною дуги кола, якщо вживати слово в його точному значенні. Всі інші непрямі лінії називають мішаними, а єдиною криволінійною фігурою, у власному розумінні слова, є коло, бо лише воно може мати таку лінію. У широкому розумінні криволінійними фігурами є також еліпси, овали й гіперболи[24]. Однак перш ніж перейти до викладу властивостей кола, ми наведемо тут разом з Евклідом кілька дефініцій, тобто пояс-



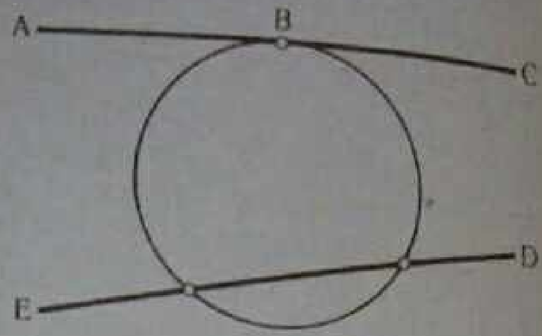


Рис. 63
Рис. 64

нень слів і виразів, щоб легше було зрозуміти поданий далі матеріал.

Дефініція 1. Рівними є такі кола, що мають рівні діаметри, або такі, що мають рівні лінії, проведені від центра[25].

І тому коло A не дорівнює колові B [рис. 63], бо діаметр першого більший від діаметра другого.

Дефініція 2. Пряма лінія називається дотичною до кола тоді, коли, торкаючись кола в одній точці, при її продовженні вона його не перетинає.

Наприклад, на рис. [64] пряма AB дотикається до кола, проте, якщо її продовжити до точки C, вона не перетинає його. Цілком інша справа з прямою ED.

Дефініція 3. Про кола кажуть, що вони дотикаються одне до одного тоді, коли, взаємно торкаючись, не перетинаються, наприклад, кола AB й CD [рис. 65].

По-іншому з колами AB та EF.

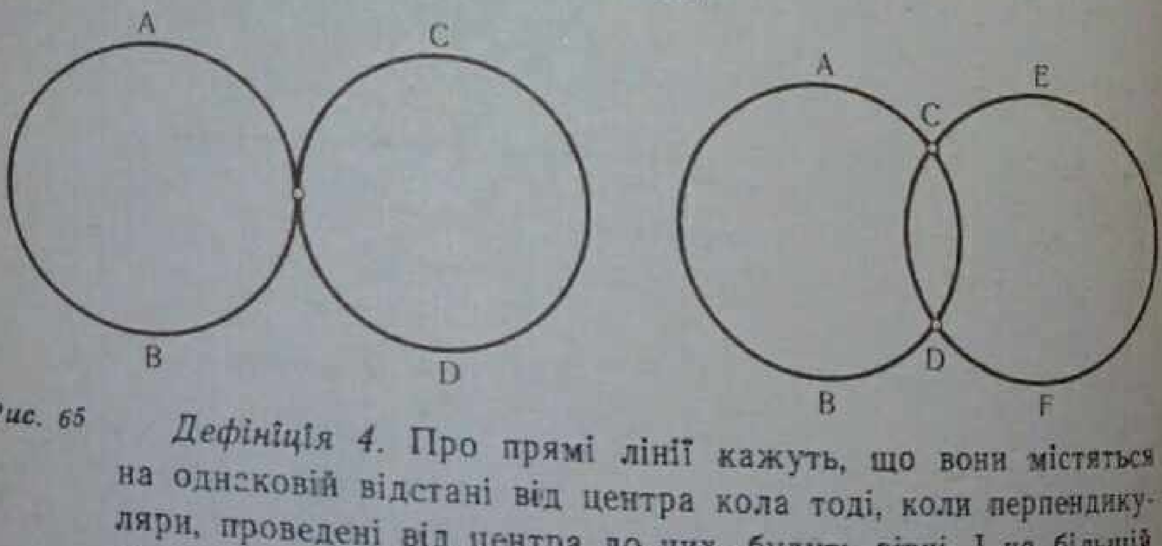


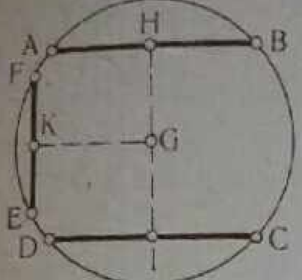
Рис. 65

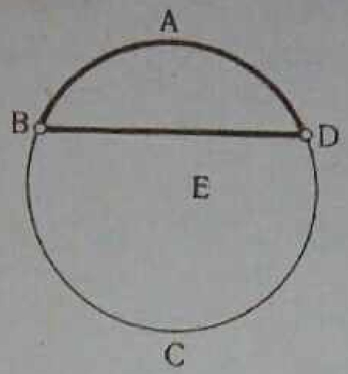
Дефініція 4. Про прямі лінії кажуть, що вони містяться на однаковій відстані від центра кола тоді, коли перпендикуляри, проведені від центра до них, будуть рівні. І на більшій відстані від центра знаходиться та лінія, на яку падає більший перпендикуляр.

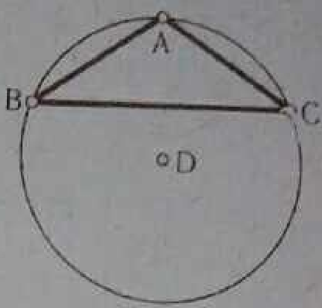
У колі ABCEF [рис. 66] лінії AB й CD однаково віддалені від центра, бо перпендикуляри, проведені до них від центра, рівні.

// Лінія EF знаходиться на більшій відстані, бо на неї падає більший перпендикуляр. 66/зв.

Дефініція 5. Сегмент круга — це фігура, обмежена прямою лінією й частиною дуги його кола.







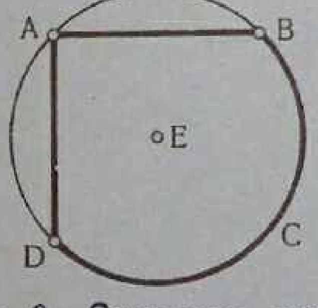
Наприклад, якщо у колі ABCD [рис. 67] провести лінію BD, то як фігура BAD, так і фігура BCD матимуть назву сегмента. *Рис. 66 Рис. 67 Рис. 68*

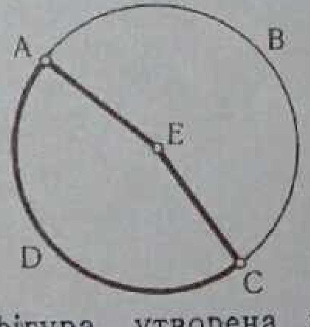
Дефініція 6. Кутом сегмента є кут, обмежений прямою лінією й частиною дуги кола, наприклад, на даній вище фігурі кут CBD або DBA.

Дефініція 7. Кутом у сегменті є кут, утворений двома прямими, проведеними від будь-якої точки дуги сегмента до кінців прямої, що є основою сегмента. Цей кут, як я вже сказав, обмежений вказаними двома прямими, називають кутом у сегменті, наприклад, у сегменті A [рис. 68] кут A.

Дефініція 8. Коли дві прямі, що утворюють кут, замкнути зовні якоюсь частиною кола, то кажуть, що даний кут спирається на неї.

Наприклад, у колі ABCD [рис. 69] кут DAB спирається на частину кола DCB.





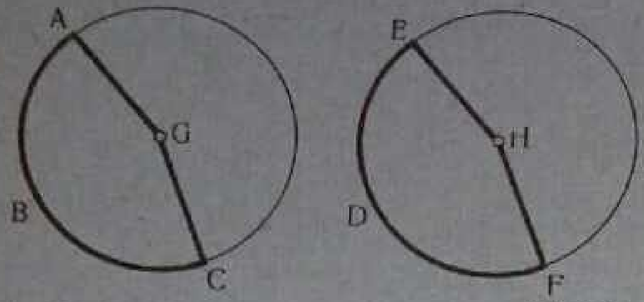
Дефініція 9. Сектором круга є фігура, утворена двома прямими, що обмежують кут, побудований від центра круга, й частиною кола, що замикає зовні ці дві прямі. *Рис. 69 Рис. 70*

Наприклад, сектором круга ABCD [рис. 70] є фігура AECD.

Дефініція 10. Подібними сегментами є сегменти, що містять у собі однакові кути, або ті, в яких кути дорівнюють

один одному, наприклад, у кругах ABC й EDF сегменти ABC й EDF [рис. 71].

З а д а ч а 1, т в е р д ж е н н я 1 [Евк. III,1]. Дано коло. Треба знайти його центр.



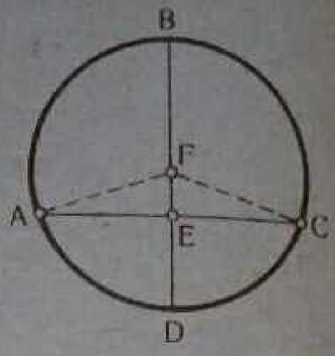


Рис. 71
Рис. 72

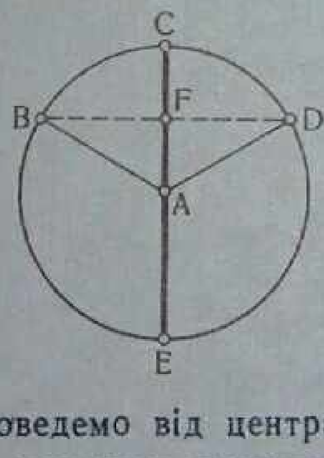
Хай нам дано коло ABCD, в якому треба знайти центр [рис. 72].

Побудова. У колі проводять лінію AC, яку ділять навпіл в точці E, й через точку E проводять перпендикуляр, обмежений з обох боків точками B й D, що містяться на дузі кола. Перпендикуляр також ділять навпіл в точці F, і ця точка
67 є центром кола //. Довести це буде легко, пам'ятаючи 2-гу теорему, яку ми подаємо далі.

Т е о р е м а 1, т в е р д ж е н н я 2 [Евк. III,2]. Якщо на дузі кола взяти будь-які дві точки, то пряма лінія, яка їх з'єднує, буде проходити в середині кола. Це твердження аксіоматичне й зрозуміле без доведення.

Т е о р е м а 2, т в е р д ж е н н я 3 [Евк. III,3]. Якщо у колі будь-яка пряма лінія, проведена через центр, розтинає навпіл будь-яку іншу пряму, проведену не через центр, то перша, розрізуючи другу, утворить прямі кути, і, навпаки, якщо вона утворить з тією другою лінією прямі кути, то розділить її навпіл.

Наприклад, у колі BCDE, якщо лінія CE, проведена через центр, розріже навпіл лінію BD, проведену не через центр, а в точці F, то вона утворить з нею прямі кути [рис. 73].



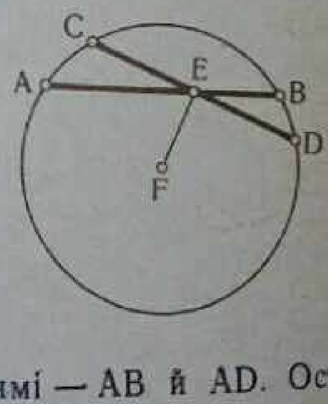


Рис. 73
Рис. 74

Проведемо від центра A дві прямі — AB й AD. Оскільки BF є стороною трикутника, всі сторони одного трикутника дорівнюватимуть сторонам другого трикутника, а отже, й кути AFD й AFB будуть рівні,— значить, вони прямі. І навпа-

ки: якщо вказана лінія розріже цю другу лінію так, що утворить з нею прямі кути, то вона розріже її навпіл. Оскільки сторони AB й AD всього трикутника ABD дорівнюють один одному, то й кути ABD й ADB теж будуть рівні [Евк. I,5]. І через те що два кути AFB й ABF дорівнюють двом іншим кутам — AFD й ADF, то й сторони, розташовані проти рівних кутів,— AB й AD, будуть рівні, а сторони BF й FD теж будуть рівні: адже, якщо два кути й одна сторона одного трикутника дорівнюють двом кутам і одній стороні другого трикутника, то й останні сторони й кути теж дорівнюватимуть один одному, що випливає з 26-го твердження першої книжки Евкліда. А оскільки 26-те твердження ми проминули, доводимо другу частину цієї теореми інакше, а саме ось так: якщо AF є перпендикуляром до BD, то як квадрат AB дорівнюватиме сумі квадратів AF і BF, так і квадрат AD дорівнюватиме сумі квадратів AF і FD [Евк. I,47].

Отже, якщо квадрат AB дорівнює квадратові AD, то й сума квадратів AF і BF дорівнюватиме сумі квадратів AF і FD. Якщо відняти від обох частин квадрат AF, то залишаться квадрати прямих BF і FD, що дорівнюватимуть один одному. Отже, й самі ці прямі BF і FD будуть також рівні. За допомогою цієї теореми можна легко довести першу задачу, якщо перетворити теорему в такий спосіб: лінія, що розтинає іншу лінію в колі навпіл і утворює з нею прямі кути, проходить через її центр, а центр буде якраз у середині. Отже.., й т. д.

Теорема 3, твердження 4 [Евк. III,4]. // Якщо у колі дві прямі лінії, що не проходять через центр, взаємно перетинаються, то вони не розділять одна одну навпіл. 67/38.

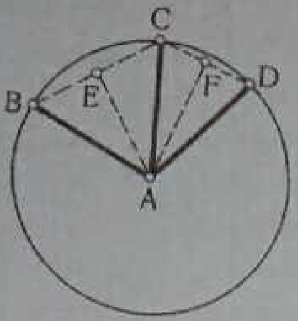
Хай у колі ABCD [рис. 74] дано дві прямі, які взаємно перетинаються — AB й CD. Я тверджу, що кожна з них не буде розділена навпіл. Адже якщо обидві вони були б розділені навпіл в точці E, то слід було б спочатку знайти центр кола і провести від нього пряму FE, а оскільки ми припустили, що пряма FE розсікає пряму AB навпіл, вона утворила б, перетинаючись з нею, прямі кути [Евк. III,3], а з прямою CD — також прямі кути. Отже, й пряма CD мала б бути, згідно з нашим припущенням, розділена навпіл у цій самій точці. Значить, прямий кут FEB дорівнював би кутові FED, тобто ціле дорівнювало б частині, що є абсурдом.

Теорема 4, твердження 5 [Евк. III,5]. Якщо два кола взаємно перетинаються, то центри їх не збігаються.

Теорема 5, твердження 6 [Евк. III,6]. Якщо два кола взаємно дотикаються, то центри їх також не збігаються. Обидві ці теореми зрозумілі самі собою як аксіоми й не потребують доведення.

Теорема 6, твердження 7 [Евк. III,9]. Якщо у колі взяти будь-яку точку, від якої можна провести до дуги кола більше, ніж дві рівні між собою лінії, то ця точка є центром даного кола.

У колі BCD [рис. 75] від точки A можна провести більше, ніж дві прямі лінії, рівні між собою, наприклад, три: AB, AC й AD. Я тверджу, що точка A є центром. З'єднаємо точки B, C й D лініями BC й CD і, розділивши ці лінії навпіл, проведемо від точки A прямі AE й AF. Оскільки сторони AE й BE трикутника ABE дорівнюють сторонам AE й CE трикутника ACE й основи AB й AC, згідно з нашим припущенням, теж рівні, то й кути AEB й AEC будуть рівні й, крім того, прямі. І тому пряма AE проходить через центр.



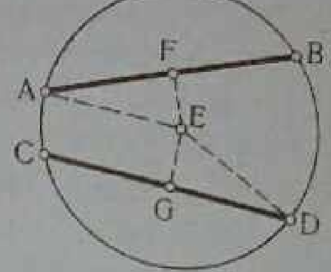


Рис. 75
Рис. 76

Так само доводимо, що й пряма AF проходить через центр. Отже, точка A є центром, бо прямі перетинаються саме в цій точці. Якщо б, припустимо, інша точка була центром, то обидві ці лінії не могли б проходити через другий центр. А в цій згаданій точці A вони обидві перетинаються, а, отже, й зустрічаються. Звідси стає зрозумілим, що дві прямі лінії, які у колі взаємно пересікаються навпіл, перетинають одна одну в центрі, і навпаки: ті, що перетинаються в центрі, ділять одна одну навпіл [26].

68 Теорема 7, твердження 8 [Евк. III,10]. // Коло перетинає інше коло не більше, ніж у двох точках. Це само собою очевидно [27].

Теорема 8, твердження 9 [Евк. III,13]. Коло дотикається до іншого кола не більше, ніж в одній точці: чи в середині, чи зовні. Це також само собою зрозуміло.

Теорема 9, твердження 10 [Евк. III,14]. У колі прямі лінії однакової довжини знаходяться на однаковій відстані від центра. І навпаки: ті лінії, що знаходяться на однаковій відстані від центра, дорівнюватимуть одна одній.

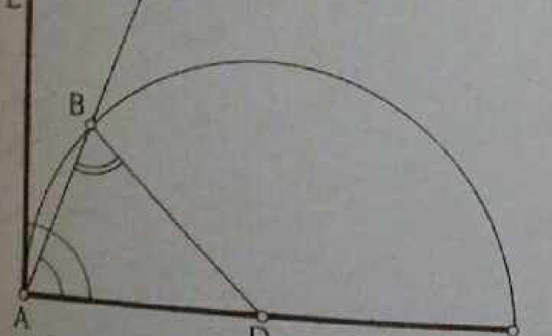
Хай у колі ABCD дано дві рівні одна одній прямі: AB і CD [рис. 76]. Я тверджу, що вони знаходяться на однаковій відстані від центра E. Проведемо від центра E до вказаних ліній два перпендикуляри — EF і EG й накреслимо прямі AE й ED. Прямі EF і EG перетнуть прямі AB й CD навпіл [Евк. III,3]. Оскільки цілі лінії AB й CD рівні, за

нашим припущенням, то рівними будуть також і їхні половини, тобто AF й CG. Квадрати рівних прямих AE й ED теж будуть рівні. Квадрат прямої AE дорівнює сумі квадратів AF і FE [Евк. I,47], і так само квадрат прямої ED дорівнює сумі квадратів прямих DG й GE. А квадрати прямих AF і FE дорівнюватимуть квадратам прямих DG й GE. Якщо ми віднімемо рівні квадрати прямих AF і DG, то залишаться рівні один одному квадрати прямих FE й EG, а тому й самі ці прямі FE й EG будуть рівні. Отже, прямі AB і CD знаходяться на однаковій відстані від центра.

Другу, обернену, частину теореми теж буде легко довести. Бо, якщо AB й CD рівновіддалені від центра E, то проведені до них від центра перпендикуляри будуть рівні (згідно з 4-ю дефініцією третьої книжки) і розітнуть їх навпіл [Евк. III,3]. Отже, квадрати рівних прямих EA й ED дорівнюватимуть один одному, а звідси легко довести, що й квадрати прямих AF і FE дорівнюють квадратам прямих DG й GE. А якщо ми відкинемо рівні квадрати прямих DG то залишаться рівні один одному квадрати прямих GE й EF, а, отже, й самі ці прямі AF і DG будуть рівні, тому й прямі AB й CD, що вдвічі більші від AF і DG, теж будуть рівні.

Теорема 10, твердження 11 [Евк. III,15]. У колі найбільшою прямою лінією є діаметр: адже він з усіх інших прямих знаходиться найближче до центра. Тому він завжди більший від тих ліній, що знаходяться далі від центра. Це само собою зрозуміло.

Теорема 11, твердження 12 [Евк. III,16]. Якщо від кінця діаметра будь-якого кола провести лінію, що утворює з діаметром прямий кут, // то вона пройде поза цим колом, і жодну іншу пряму між цією прямою й дугою кола 68 провести вже не можна. Кут півкола буде більший від будь-якого гострого прямолінійного кута, але менший від прямого. 38.



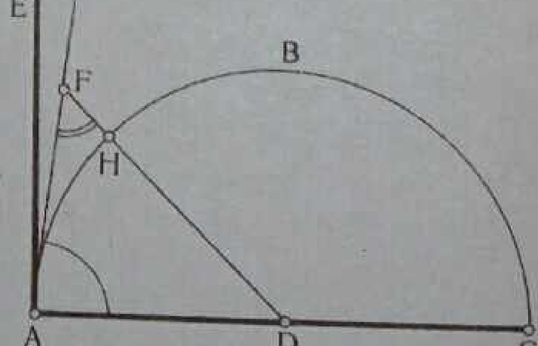


Рис. 77
Рис. 78

Ця теорема свідчить про такі три властивості: по-перше, лінія, наприклад AE, що проведена під прямим кутом від кінця діаметра AC, проходить поза колом [рис. 77]. Нехай вона, якщо припустити, пройде в середину кола до точки B [28]. Провівши лінію DB від центра до B, ми побачимо, що DA дорів-

нює DB. Отже, трикутник DAB — рівнобедрений, і кут A дорівнює кутові B. Але кут A — прямий, отже кут B буде прямим, що є абсурдом: адже два кути трикутника завжди менші від двох прямих [Евк. I,17].

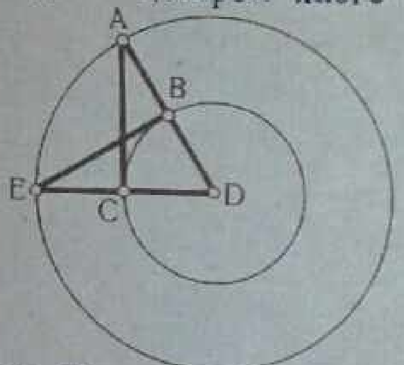
По-друге, ця теорема твердить, що між даною лінією AE й дугою кола AB не може проходити інша лінія, наприклад AF, бо вона обов'язково перетне дугу кола [рис. 78]. Припустимо, що лінія проходить поза колом і проведемо від центра D пряму FD, перпендикулярну до прямої AF. Через те що кут мав би бути прямим, кут A був би меншим від прямого, і тому пряма DA була б більшою від прямої FD, бо вона лежить проти більшого кута. Отже, й пряма DH також була б більшою від FD, тобто частина була б більшою від цілого, що є абсурдом.

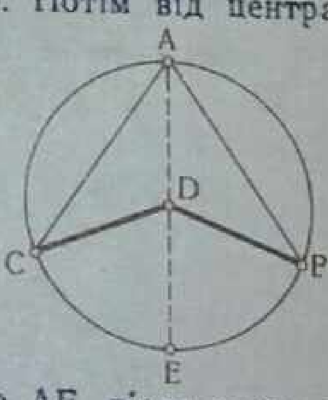
По-третє, ця теорема твердить, що кут півкола, тобто DAB, більший від будь-якого гострого кута й менший від прямого [рис. 78]. Оскільки вже доведено, що жодна пряма не може проходити між лінією AE, що є перпендикуляром до діаметра, й дугою кола AB, то вона завжди перетинає дугу кола й тому утворює менший кут [29].

Звідси ти легко зрозумієш, у який спосіб можна провести дотичну до даного кола: слід спочатку провести діаметр і від його кінця провести пряму під прямим кутом. Але про те, як від даної точки можна провести дотичну, ми розповімо в наступній задачі.

Задача 2, твердження 13 [Евк. III,17]. Від даної точки провести пряму лінію, що була б дотичною до даного кола. Від точки A треба провести дотичну до кола BC [рис. 79].

Побудова. Проведемо пряму AD, що перетинає коло BC,
69 центром якого є D. Потім від центра D на відстані // DA





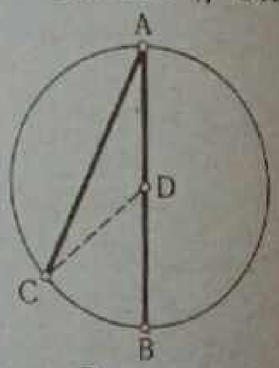


Рис. 79
Рис. 80
Рис. 81

описуємо друге коло AE, після цього від точки B опускаємо перпендикуляр до AD, що перетинає коло AE в точці E, і тоді проводимо пряму ED, яка перетинає коло BC в точці C. Нарешті, з'єднуємо точки A й C прямою AC, яка й буде дотичною до кола BC в точці C.

Доведення. Дві сторони ED й DB трикутника EDB дорівнюють двом сторонам AD й DC трикутника ADC, а кут D

є спільним. Отже, й кут C дорівнює кутові B. Але B — прямий за побудовою, отже й C буде прямим, і тому, згідно з попередньою теоремою, лінія AC є дотичною до кола: адже вона утворює з діаметром DC прямий кут.

Т е о р е м а 12, т в е р д ж е н н я 14 [Евк. III,18]. Якщо якась пряма лінія є дотичною до кола, то інша пряма, що проведена від центра цього кола до точки дотику, буде перпендикуляром до цієї дотичної.

До такого висновку приходимо, спираючись на 16-те твердження третьої книжки.

Т е о р е м а 13, т в е р д ж е н н я 15 [Евк. III,19]. Якщо якась пряма лінія є дотичною до кола й від точки дотику проводять перпендикуляр до вказаної дотичної, то на цьому перпендикулярі міститиметься центр кола. Цей висновок випливає з 16-го і 18-го тверджень третьої книжки.

Т е о р е м а 14, т в е р д ж е н н я 16 [Евк. III,20]. Кут, що міститься в центрі кола, буде вдвічі більший від кута, що міститься біля дуги кола, якщо основою цих кутів є одна і та сама дуга. Ця теорема дуже цікава й має досить різноманітне застосування.

У колі ABC, центром якого є D, на основі BC побудовано кут BDC, що міститься в центрі, й на тій самій основі — кут BAC, який міститься біля дуги кола [рис. 80]. Я тверджу, що кут BDC вдвічі більший від кута BAC.

По-перше, якщо AB й AC обіймають кут BDC, треба провести через центр пряму AE, й оскільки прямі DA й BD рівні, то кути DAB и DBA теж будуть рівні [Евк. I,5]. Але зовнішній кут BDE дорівнює двом внутрішнім, протилежним йому кутам DAB й DBA [Евк. I,32] //, і тому цей самий 69
зовнішній кут BDE буде вдвічі більший від одного з тих зв.
внутрішніх, тобто від кута DAB. І у такий самий спосіб ми доводимо, що кут CDE вдвічі більший від кута DAC. Отже, весь кут BDC буде вдвічі більший від усього кута BAC, що й треба було довести.

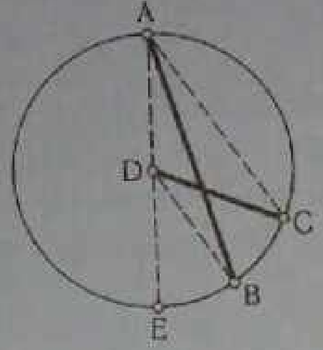
Далі, якщо AB й AC не охоплюють кут BDC, але AB проходить через центр, як зображено на другому кресленні [рис. 81], то, оскільки сторони DA й DC рівні, будуть рівні також і кути DAC й DCA [Евк. I,5]. А їм обом дорівнює кут BDC [Евк. I,32]. Отже, він вдвічі більший від одного з тих двох кутів, а саме від кута DAC.

Якщо пряма AB перетинає пряму DC, то, передусім, проводять через центр лінію AE [рис. 82]. І тому, що кут EDC, який міститься у центрі, вдвічі більший від кута DAC, як ми щойно довели, а кут EDB з цієї ж причини вдвічі більший від кута EAB, то й кут BDC теж буде вдвічі більший від кута BAC. Бо коли одне ціле вдвічі більше від другого цілого

й від'ємник вдвічі більший від другого від'ємника, то й одна різниця буде вдвічі більша від другої (20-та аксіома).

Теорема 15, твердження 17 [Евк. III,21]. Кути, що містяться у тому самому сегменті круга, дорівнюють один одному.

Нехай у крузі ABCD, центром якого є E, дано кути A й B в сегменті DABC [рис. 83]. Я тверджу, що вони рівні.



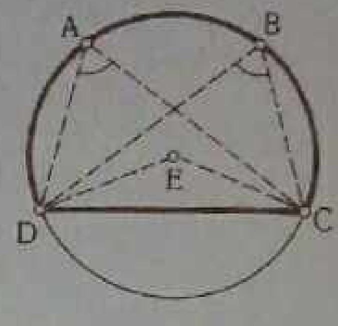
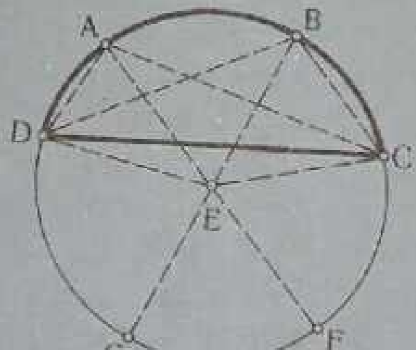


Рис. 82
Рис. 83

Нехай спочатку це буде сегмент, більший від півкруга. Проведемо прямі DE й CE від дуги до центра E. Оскільки кут DEC вдвічі більший як від кута DAC, так і від кута DBC [Евк. III,20], то ці два останні кути дорівнюють один одному.

Далі, нехай сегмент DABC дорівнює півкругові або буде менший від півкруга [рис. 84]. Потрібно провести спочатку через центр E прямі AF і BG, а в сегменті, меншому від півкруга, з'єднати з центром E точки D й C. Оскільки кут DEF, який міститься в центрі, вдвічі більший за кут DAF, що розташований біля дуги [20, 3], а так само кут CEF вдвічі більший за кут CAF, то обидва перші кути — DEF і CEF — будуть вдвічі більші від обох разом узятих інших



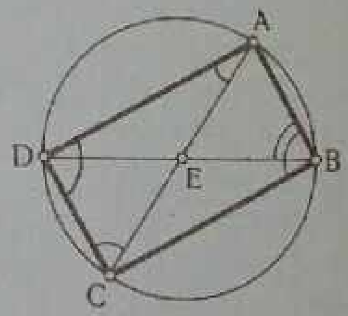


Рис. 84
Рис. 85

кутів, що містяться біля дуги кола — DAF і CAF, тобто всі три кути DEG, GEF і FEC, узяті разом, вдвічі більші від усього кута DAC. І так само доводять, що ці самі три кути вдвічі більші від усього другого кута DBC. Отже, й т. д. ...

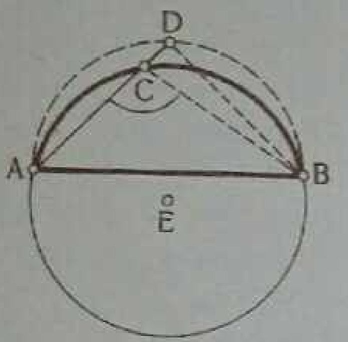
Теорема 16, твердження 18 [Евк. III,22]. Сума протилежних кутів чотирикутних фігур, вписаних у коло, дорівнює двом прямим.

У коло ABCD вписано чотирикутну фігуру ABCD [рис. 85]. Я тверджу, що два її протилежні кути — ABC й CDA, взяті разом, дорівнюють двом прямим кутам. //

Проведемо діаметри AC й BD. Оскільки кут ABD дорів- 70
нює кутові ACD [Евк. III,21] і кут CBD дорівнює кутові CAD, то й весь кут ABC дорівнює двом кутам трикутника CAD, а саме — ACD й CAD. Якщо ми додамо до обох частин кут D, ми побачимо, що кут ABC, взятий разом з кутом D, дорівнює всім трьом кутам трикутника CAD, а саме — кутам C, A й D. Однак всі ці три кути дорівнюють двом прямим [Евк. I,32]. Отже, кут ABC в сумі з кутом D дасть два прямих, що й треба було довести. Так само доводимо, що й два інші, протилежні кути, дорівнюють у сумі двом прямим.

Теорема 17, твердження 19 [Евк. III,23]. На тій самій прямій, проведеній у крузі, з того самого боку не можна побудувати два подібні, але нерівні сегменти.

Припустимо, що це можна зробити, й накреслимо на прямій AB два подібні й нерівні сегменти ACB й ADB [рис. 86]. Потім проведемо пряму AD, що перетинає дугу



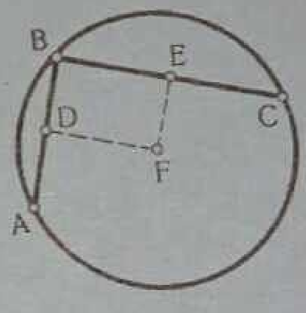


Рис. 86
Рис. 87

кола в точках C й D, і з'єднаємо ці точки з точкою B прямими BC й BD. Виходить, що кут C, згідно з дефініцією 10 цього розділу, дорівнюватиме кутові D, тобто зовнішній кут дорівнюватиме внутрішньому протилежному, що є абсурдом.

Теорема 18, твердження 20 [Евк. III,24]. Подібні сегменти, побудовані на рівних прямих лініях, дорівнюють один одному.

На тій самій прямій не можна побудувати два подібні сегменти, які б не були рівними, як було показано в попередній теоремі. Отже, сегменти, побудовані на рівних прямих (а рівні ми приймаємо як ті самі), не можуть бути нерівними.

Задача 3, твердження 21 [Евк. III,25]. Дано сегмент круга. Треба побудувати круг за цим сегментом.

Побудова. На дузі кола [30] беремо три будь-які точки — A, B, C — і з'єднуємо їх прямими — AB й BC [рис. 87]. Ці дві прямі діляться навпіл у точках D й E, з яких ми проводимо перпендикуляри. Це не становить ніяких додаткових труд-

нощів, бо вказані прямі діляться навпіл: отже, зведені до них перпендикуляри перетинаються в центрі.

Доведення. Оскільки, згідно з твердженням 9 третьої книжки, обидві лінії проходять через центр, вони взаємно
70 перетинаються в центрі, а центр у круга лише один. //

36. Теорема 19, твердження 22 [Евк. III,26]. У рівних колах рівні кути, що розміщені або в центрі, або біля дуги, спираються завжди на рівні дуги[31] [рис. 88].

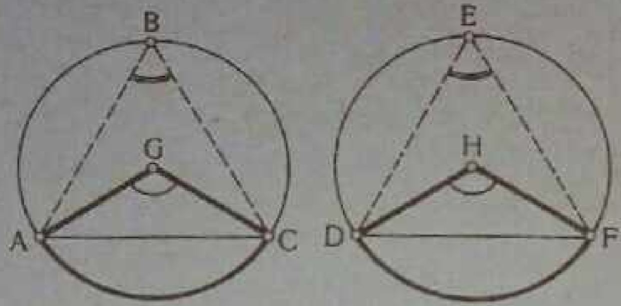


Рис. 88

Хай у рівних колах ABC й DEF, центрами яких є точки G й H, біля центрів побудовано рівні кути AGC й DHF. Я тверджу, що дуги AC й DF дорівнюють одна одній.

Візьмімо на дугах ABC й DEF дві точки — B й E, до яких проведемо прямі AB, CB, DE й FE і з'єднаємо прямими лініями точку A з точкою C, а точку D з точкою F. Оскільки кути B й E — це рівні частини рівних між собою кутів G й H [Евк. III,20], то й ці останні будуть дорівнювати один одному. І тому, згідно з дефініцією 10 третього розділу, дані сегменти подібні. І через те що сторони AG й GC трикутника AGC дорівнюють сторонам DH і HF трикутника DHF, а кути між цими сторонами теж рівні, то й основи цих трикутників — AC й DF — також дорівнюють одна одній [Евк. I,4]. А оскільки подібні сегменти ABC й DEF спираються на рівні прямі, то й самі вони теж рівні. І тому, якщо відняти їх від рівних кіл, сегменти, які залишаться — AC й DF, також дорівнюватимуть один одному і будуть рівними їх дуги AC й DF. Хай тепер ми побудуємо два рівні кути B й E біля дуги кола. Оскільки кути при центрі — G й H — вдвічі більші від рівних між собою кутів B й E, то й самі вони будуть рівні. І тому, як було доведено раніше, дуги AC й DF дорівнюватимуть одна одній.

Теорема 20, твердження 23 [Евк. III,27]. У рівних колах кути, що спираються на рівні дуги, дорівнюватимуть один одному: більша пряма відповідає більшій дузі, а менша — меншій. Це легко довести. Якщо на вказаних прямих побудувати кути при центрі, то вони будуть рівні. Таким чином, дуги, на які вони спираються, теж будуть рівні [Евк. III,26]. Отже, й інші дуги теж рівні.

71

Теорема 22, твердження 25 [Евк. III, 29]. У рівних колах рівні дуги спираються на рівні прямі. //

І справді, якщо провести від центрів цих кіл лінії до кінцевих точок обох дуг [рис. 89], то дві сторони одного трикутника дорівнюватимуть двом сторонам другого, а ці сторони утворюють також рівні кути [Евк. III,27]. Отже, й основи цих трикутників теж будуть рівні. А ці основи є не що інше, як прямі лінії, на які спираються рівні дуги.

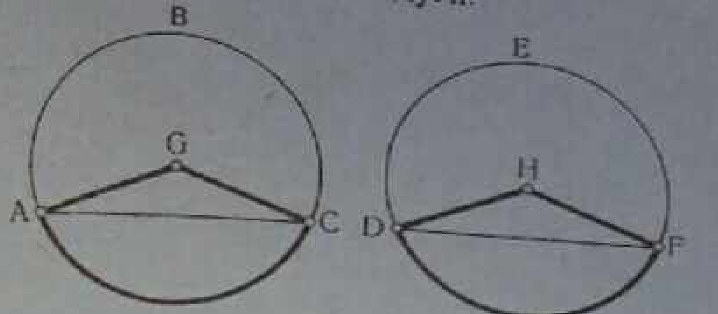


Рис. 89

Задача 4, твердження 26 [Евк. III,30]. Дано дугу. Треба розділити її навпіл. Нехай ми маємо розділити навпіл дугу ABC [рис. 90].

Побудова. Проводимо пряму AC, що підтримує дугу ABC. Розділивши цю пряму навпіл в точці D, підводимо з точки D перпендикуляр DB. Я твердж,у, що цей перпендикуляр розтинає дугу ABC навпіл.

Доведення. Проводимо прямі AB й CB і встановлюємо, що дві сторони одного трикутника, а саме BD і DC, дорівнюють двом сторонам — BD і DA — другого трикутника BDA.

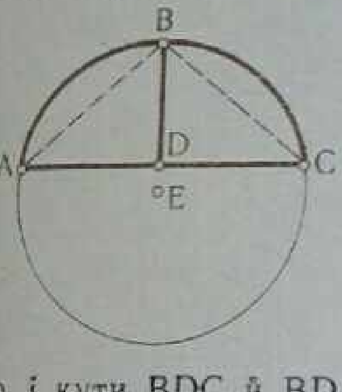




Рис. 90
Рис. 91

Крім того, і кути BDC й BDA дорівнюють один одному, а тому пряма BA теж дорівнює прямій BC [Евк. I,4]. Отже, й дуги AB й CB теж будуть рівні [Евк. III,28].

Теорема 23, твердження 27 [Евк. III,31]. Кут півкола завжди прямий; той кут, що розташований у більшому від півкола сегменті, буде менший від прямого, а той, що в меншому сегменті, буде більший від прямого.

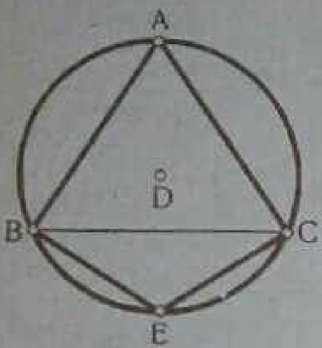
Нехай діаметром кола ABC буде AC, а центром — точка D [рис. 91]. Побудуємо кут ABC. Я твердж,у, що він прямий. Кут BAC, який знаходиться в більшому сегменті, менший від прямого. Побудуємо також у меншому сегменті BEC кут BEC. Я твердж,у, що він більший від прямого.

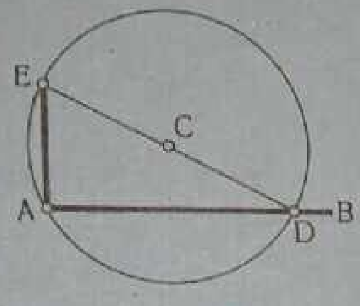
Доведення першої частини теореми. Проводимо пряму BD через центр. Оскільки кут DBA дорівнює кутові DAB [Евк. I,5] і кут DBC дорівнює кутові DCB, то й весь кут ABC дорівнює двом разом узятим кутам — BAC й BCA, і тому він буде половиною суми всіх кутів трикутника ABC. А через те що всі три кути трикутника ABC дорівнюють двом прямим [Евк. I,32], то половина, тобто кут ABC, дорівнює прямому. Отже, й сам він прямий.

Доведення другої частини. У трикутнику ABC два кути — B й A — менші від двох прямих [Евк. I,17]. Кут B, як ми довели, прямий. Отже, кут A — менший від прямого.

71/38. *Доведення* третьої частини. У чотирикутнику // ABEC, вписаному в коло [рис. 92], протилежні кути E й A дорівнюють у сумі двом прямим [Евк. III,22]. Кут A, як ми довели, менший від прямого. Отже, кут E — більший від прямого. За допомогою цієї теореми легко буде піднести перпендикуляр від будь-якої даної на прямій точки, навіть якщо це буде крайня точка.

Нехай ми маємо пряму AB, й від точки A треба піднести перпендикуляр [рис. 93]. Візьмімо поза даною лінією будь-яку точку C й від цієї точки, як від центра, на відстані CA опишемо дугу кола, яка перетне дану пряму в точці D, а від





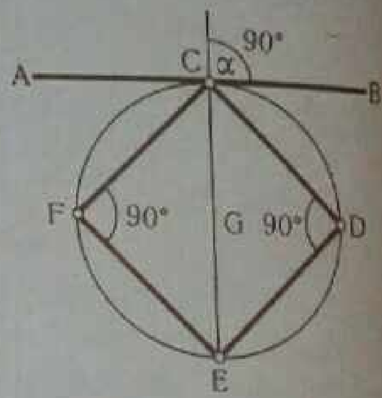


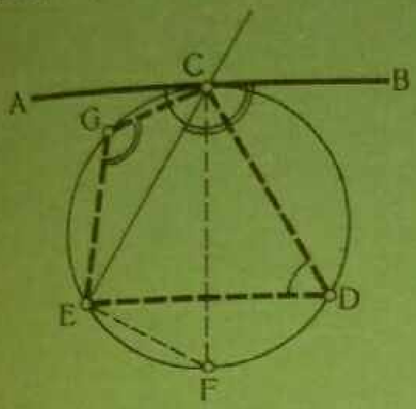
Рис. 92
Рис. 93
Рис. 94

точки D проведемо пряму DC через центр. Ця пряма перетне дугу в точці E, і, якщо від E опустимо пряму до даної точки A, ця пряма буде перпендикуляром: адже кут EAD — прямий, як кут півкола.

Т е о р е м а 24, т в е р д ж е н н я 28 [Евк. III,32]. Якщо якась пряма є дотичною до кола й від точки дотику ми проведемо пряму лінію, що перетне коло, то кути, що утворяться від перетину цих двох прямих, дорівнюватимуть кутам, що розташовані у суміжних сегментах круга.

Хай пряма AB є дотичною до кола CDE в точці C, від якої проведено пряму CE, що перетинає коло [рис. 94]. Якщо пряма CE пройде через центр, то теорему цю дуже легко буде довести, бо біля точки дотику будуть прямі кути [Евк. III,18] і в сегментах також прямі [Евк. III,31]. Отже, всі кути прямі.

Якщо пряма CE не пройде через центр [рис. 95], тоді треба провести через центр пряму CF і з'єднати прямою EF точки E й F. Оскільки кут CEF прямий [Евк. III,31], два інші кути — CFE й FCE у сумі теж дорівнюватимуть прямому. Якщо від прямого кута ACF відняти кут ECF, то



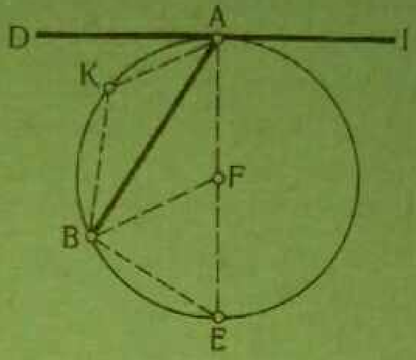


Рис. 95
Рис. 96

залишиться кут ACE, що дорівнюватиме кутові CFE, бо цей останній ми отримали, також віднявши від прямого кута спільний для обох частин кут ECF. Тому кутові CFE дорівнює також кут CDE [Евк. III,21], отже, й кут ACE теж дорівнюватиме кутові CDE. Оскільки в чотирикутнику CDEG два протилежні кути CDE й CGE дорівнюють у сумі двом прямим [Евк. III,22], а кути ACE й BCE теж у сумі дорівнюють двом прямим [Евк. I,13], то, якщо ми віднімемо від обох сум рівні кути ACE й CDE, залишиться кут BCE, який дорівнює кутові CGE, що й треба було довести.

З а д а ч а 5, т в е р д ж е н н я 29 [Евк. III,33]. // На даній прямій лінії накреслити сегмент круга, який містить кут, що дорівнює даному прямолінійному кутові. 72

Нехай нам дані пряма AB й кут C. Якщо цей кут прямий, то задача не становить ніяких труднощів: треба накреслити лише на даній лінії півколо, взявши за центр середину тієї самої прямої лінії.

Але припустимо тепер, що кут C гострий.

Побудова. При точці A побудуємо кут DAB, що дорівнює кутові C, й до лінії DA проведемо перпендикуляр AE, який опуститься й на AB [рис. 96]. Потім утворимо кут FBA, що дорівнює кутові FAB (пряма BF нехай перетне пряму AE в точці F). Отже, прямі FA й FB будуть рівні [Евк. I,6]. І тому, якщо від центра F на відстані FA описати коло ABE, то кут у сегменті — BEA — дорівнюватиме кутові C.

Доведення. Накреслимо у даному сегменті кут BEA. Оскільки пряма AE проходить через центр F і перпендикуляром до неї є AD, ця остання пряма є дотичною до кола в точці A. І тому кут DAB, а, отже, й кут C, дорівнюватимуть кутові E, що розташований в суміжному сегменті [Евк. III,32].

Тепер хай нам дано тупий кут H.

Побудова. Побудуємо кут IAB, що дорівнює кутові H, і проведемо до IA перпендикуляр EA, а все останнє зробимо так, як раніше. Ми отримаємо накреслений на лінії AB сегмент AKB, й вписаний у нього кут дорівнюватиме даному тупому кутові H. Доведення таке саме, яке було в попередньому випадку.

З а д а ч а 6, т в е р д ж е н н я 30 [Евк. III,34]. Від даного круга відрізати сегмент, що містить кут, який дорівнює даному прямолінійному кутові.

Хай нам дано круг ABC, від якого треба відділити сегмент, що містить даний прямолінійний кут D [рис. 97].

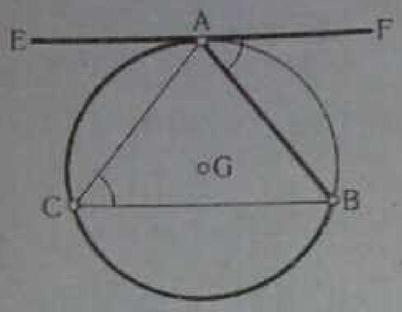


Рис. 97

Побудова. Проведемо пряму EF, що є дотичною до кола в точці A. Утворимо кут FAB, що дорівнює даному кутові D. Я тверджу, що сегмент ACB, який ми відрізали від круга, містить у собі кут, що дорівнює даному кутові D.

Доведення. Оскільки кут FAB дорівнює кутові ACB в суміжному сегменті [Евк. III,32] // і водночас кут FAB дорівнює даному кутові D, то й кут ACB дорівнюватиме тому самому даному кутові.

72/38.

Т е о р е м а 25, т в е р д ж е н н я 31 [Евк. III,35]. Якщо у колі дві прямі лінії взаємно перетинаються, то прямокутник, що утворений відрізками однієї лінії, дорівнює прямокутникові, утвореному відрізками другої.

Т е о р е м а 26, т в е р д ж е н н я 32 [Евк. III,36]. Якщо взяти поза колом будь-яку точку й від неї на коло провести дві прямі лінії, то добуток всієї січної на її зовнішню частину, що з'єднує дану точку з дугою кола, дорівнює квадратові дотичної.

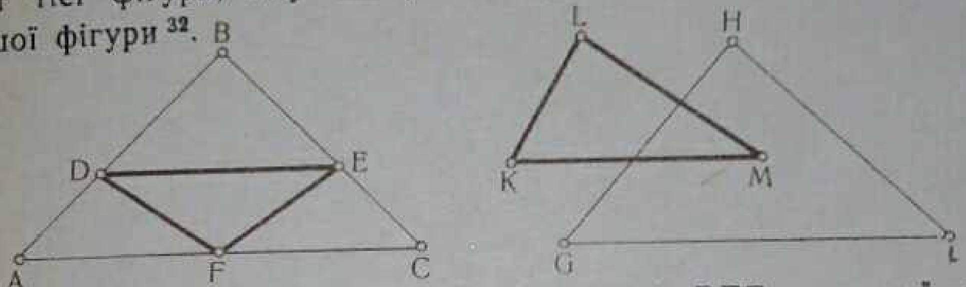
Т е о р е м а 27, т в е р д ж е н н я 33 [Евк. III,37]. Якщо взяти поза колом будь-яку точку й від неї опустити на коло дві прямі лінії, з яких одна перетинає коло, а друга лише торкається до нього, то добуток усієї січної лінії на її зовнішню частину, що з'єднує дану точку з дугою кола, дорівнює квадратові тієї лінії, що торкається до нього, а та лінія, що торкається до кола, є його дотичною. Ця теорема перетворена з попередньої. Три останні теореми ми не доводили тому, що їхнє доведення потребує багато часу й зусиль. Дбаючи про те, щоб не викликати у початківців втоми й огиди до науки, я вирішив робити так само й далі, особливо в тих випадках, коли теореми застосовуються не досить часто. Отже, хай геометр-початківець навчиться спочатку доводити нескладні теореми, а після їх засвоєння він без будь-яких труднощів зможе доводити й інші.

Розділ шостий

ПРО ВПИСУВАННЯ Й ОПИСУВАННЯ ПЛОСКИХ ФІГУР

Ми розглянули все, що стосується форми, властивостей і по-
будови звичайних фігур. Тепер слід сказати про те, у який
спосіб одну плоску фігуру можна вписати в другу або опи-
сати навколо другої, що має іншу форму. Тут ідеться пере-
важно про поєднання кіл з іншими фігурами, тобто про те,
що розповідає Евклід у четвертій книжці «Основ», яка скла-
дається тільки із задач. І для того, щоб зробити виклад // 73
зрозумілішим, він, за своїм звичаєм, подає спочатку декілька
дефініцій, що пояснюють геометричні терміни.

Дефініція 1. Одну прямолінійну фігуру називають вписаною в іншу прямолінійну фігуру тоді, коли кожен окремий кут тієї фігури, яку вписуємо, торкається однієї зі сторін іншої фігури[32].



Наприклад, ми кажемо, що трикутник DEF вписаний у трикутник ABC [рис. 98], а трикутник KLM не вписаний у трикутник GHI [рис. 99]. *Рис. 98* *Рис. 99*

Дефініція 2. Так само одну фігуру називають описаною навколо другої тоді, коли певні її сторони торкаються певних кутів другої фігури [рис. 98].

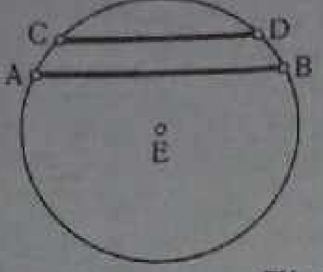
З цих двох дефініцій можна легко, без будь-яких пояснень, зрозуміти, що таке прямолінійна фігура, вписана у коло: це фігура, всі кути якої торкаються дуги кола. Цілком зрозуміло також, як описати прямолінійну фігуру навколо кола й, навпаки, як вписати коло у прямолінійну фігуру і, нарешті, як описати коло навколо прямолінійної фігури. Все це пояснив Евклід у дефініціях 3—6.

Дефініція 3 (7-ма Евклідова). Пряму лінію називають вписаною, або вміщеною в коло, тоді, коли її крайні точки лежать на дузі кола. Це зрозуміло само собою (див. рис. [100]).

З а д а ч а 1, т в е р д ж е н н я I [Евк. IV,1]. У дане коло вписати пряму лінію, що дорівнює даній прямій, яка не більша від діаметра цього кола.

Хай треба вписати дану пряму D у коло АВС.

Постав один кінець циркуля у будь-яку точку дуги кола, потім відведи другий кінець на відстань, рівну відрізкові D, й опусти його вістря на таку точку дуги, на яку



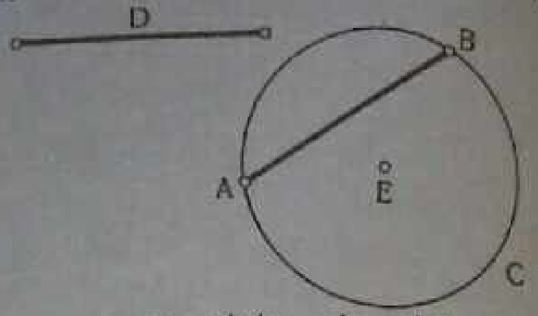


Рис. 100
Рис. 101

він сам упаде. Після цього проведи лінію від цієї другої точки до першої. Ось ти й зробив те, що треба було зробити. Це зрозуміло із самої побудови [рис. 101].

З а д а ч а 2, т в е р д ж е н н я 2 [Евк. IV,2]. У дане коло вписати трикутник, що має кути, які дорівнюють кутам даного трикутника.

Хай треба вписати в коло АВС [рис. 102] трикутник, кути якого дорівнюють кутам будь-якого трикутника DEF.

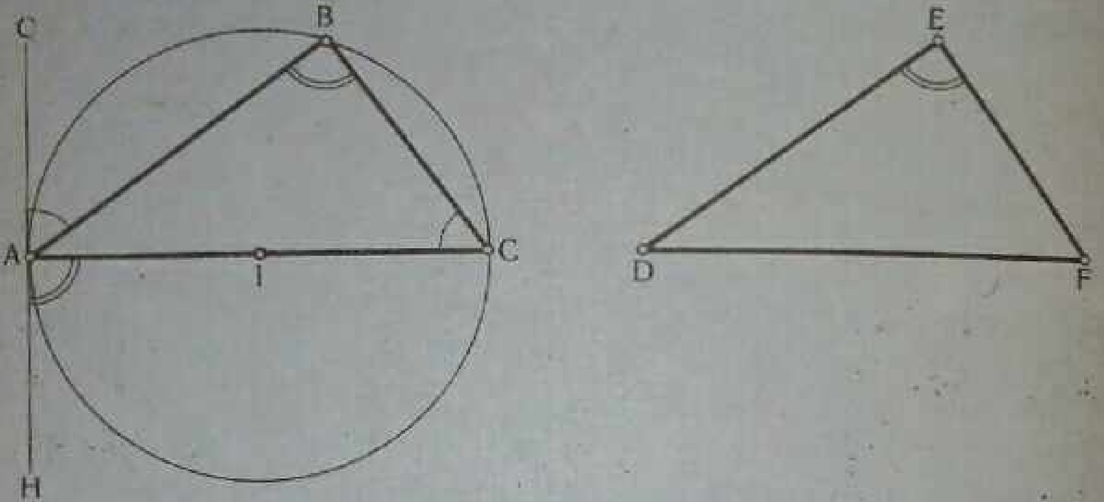


Рис. 102

Побудова. Проведемо пряму GH, що торкається дуги кола в точці А, й утворимо кут GAB, що дорівнює кутові F, і кут НАС, // що дорівнює кутові Е. Потім протягнемо прямі АВ

73/38.

й АС до точок В й С, що лежать на дузі кола, й сполучимо ці точки прямою ВС. Ось ми й зробили те, що треба було зробити.

З а д а ч а 3, т в е р д ж е н н я 3 [Евк. IV,3]. Навколо даного кола описати трикутник, що має кути, які дорівнюють кутам даного трикутника.

Хай треба описати навколо кола АВС [рис. 103] трикутник, кути якого дорівнюють кутам даного трикутника DEF[38].

Побудова. Продовжимо пряму EF з обох кінців до точок G і H і, взявши за центр кола точку I, проведемо пряму AI, після чого утворимо кут AIB, що дорівнює кутові DEG, і кут BIC, що дорівнює кутові DFH. Потім від точок А, В й С

проведемо перпендикуляри до AI, BI, CI, які дотикаються до дуги кола у вказаних точках і зустрінуться в точках K, L і M. Отже, ми зробили те, що було запропоновано.

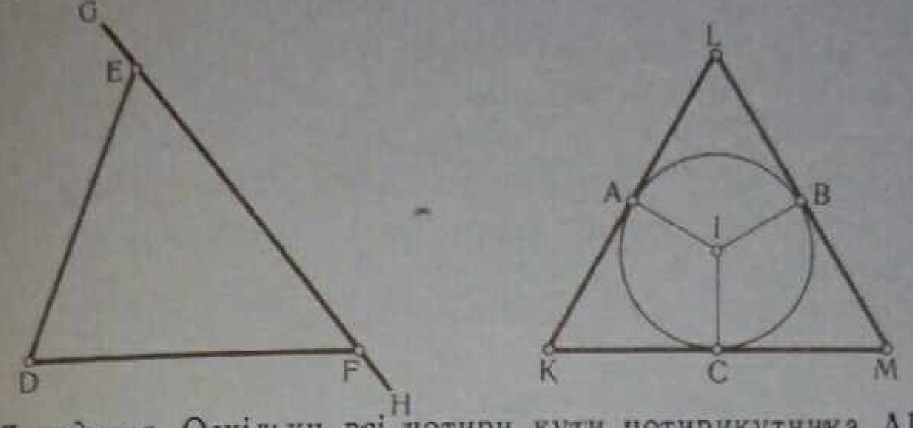


Рис. 103

Доведення. Оскільки всі чотири кути чотирикутника AIBL дорівнюють чотирьом прямим (що, зокрема, ми показали у твердженні 32 першої книжки), а кути IAL і IBL прямі, то й останні кути — AIB й L — дорівнюватимуть двом прямим. Отже, оскільки кути DEG й DEF теж дорівнюють двом прямим [Евк. I,13], то після віднімання однакових кутів AIB й DEG залишиться кут L, що дорівнюватиме кутові DEF. У такий самий спосіб доводимо, що кут M дорівнює кутові DFE. І внаслідок цього також і третій кут K дорівнюватиме кутові D, бо, якщо два кути одного трикутника дорівнюють двом кутам другого, то й третій кут одного трикутника дорівнює третьому кутові другого трикутника, як вчить Евклід у твердженні 32 першої книжки.

З а д а ч а 4, т в е р д ж е н н я 4 [Евк. IV,4]. У даний трикутник треба вписати коло.

Нехай треба вписати коло у трикутник ABC [рис. 104].

Побудова. Розділивши два кути — ABC й ACB — навпіл, треба взяти за центр точку D, в якій зійдуться прямі BD

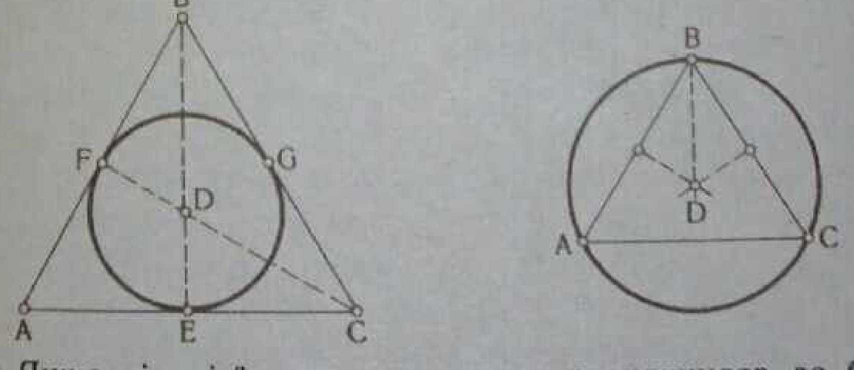


Рис. 104
Рис. 105

й CD. Якщо від цієї точки опустити перпендикуляр до будь-якої сторони трикутника й, встановивши нерухомий кінець циркуля в точці D, яку ми беремо за центр, описати коло на відстані, що дорівнює перпендикулярові, ми отримаємо коло. У правильності цієї побудови ти переконаєшся, виконавши цю дію.

З а д а ч а 5, т в е р д ж е н н я 5 [Евк. IV,5]. Описати коло навколо даного трикутника.

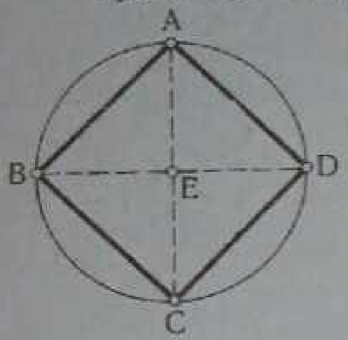
74 Хай треба // описати коло навколо трикутника ABC [рис. 105].

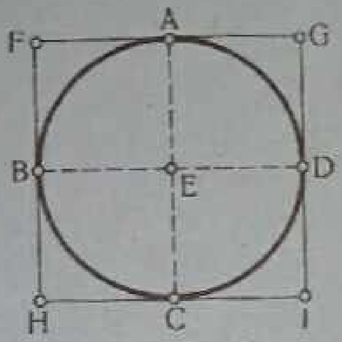
Побудова. Розділи дві будь-які сторони, наприклад AB й BC, навпіл, і там, де лінії, що розділяють, взаємно перетнуться, буде точка D, як у нас на кресленні. Від цієї точки, як від центра, беручи за радіус відстань до вершини будь-якого кута, проводимо коло,— і воно буде якраз тим, яке ми шукаємо, що само собою зрозуміло.

З а д а ч а 6, т в е р д ж е н н я 6 [Евк. IV,6]. В дане коло вписати квадрат.

Хай треба вписати квадрат у коло ABCD [рис. 106].

Побудова. Проведемо два діаметри — AC й BD, що перетинаються під прямим кутом у центрі E, й з'єднаємо прямими точки A й B, B й C, C й D, D й A. Отже, ми зробили те, що треба було. Довести це дуже легко.





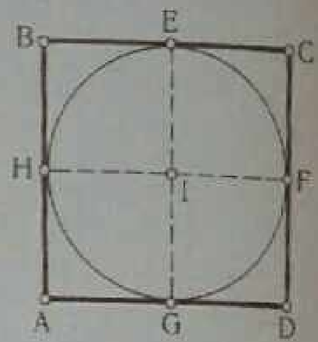


Рис. 106
Рис. 107
Рис. 108

З а д а ч а 7, т в е р д ж е н н я 7 [Евк. IV,7]. Навколо даного кола описати квадрат.

Хай треба описати квадрат навколо кола ABCD [рис. 107].

Побудова. Накресливши два діаметри — AC й BD, що перетинаються під прямим кутом, проведемо до них перпендикуляри, що будуть дотичними до кола — FG, GI, IH, HF. Ось ми й побудували такий квадрат.

З а д а ч а 8, т в е р д ж е н н я 8 [Евк. IV,8]. У даний квадрат вписати коло.

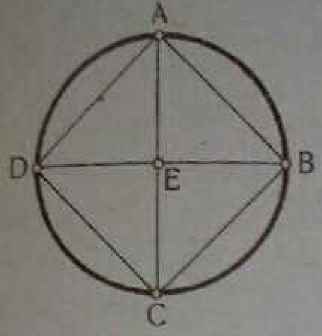
Хай треба вписати коло у даний квадрат ABCD [рис. 108].

Побудова. Поділимо всі сторони даного квадрата навпіл у точках H, E, F, G, а протилежні точки з'єднаємо прямими HF і EG, що перетнуться у точці I. Отже, взявши за центр точку I, на відстані, що дорівнює половині будь-якої з тих ліній, що перетинаються, наприклад IE, опишемо коло. Воно і буде тим, яке ми мали побудувати.

З а д а ч а 9, т в е р д ж е н н я 9 [Евк. IV,9]. Описати коло навколо даного квадрата.

Хай треба описати коло навколо квадрата ABCD [рис. 109].

Побудова. Проведемо два діаметри — AC й DB, що взаємно перетинаються в точці E. Взявши за центр точку E, на відстані, що дорівнює половині діаметра, наприклад EA, опишемо коло. Ось і все зроблено.



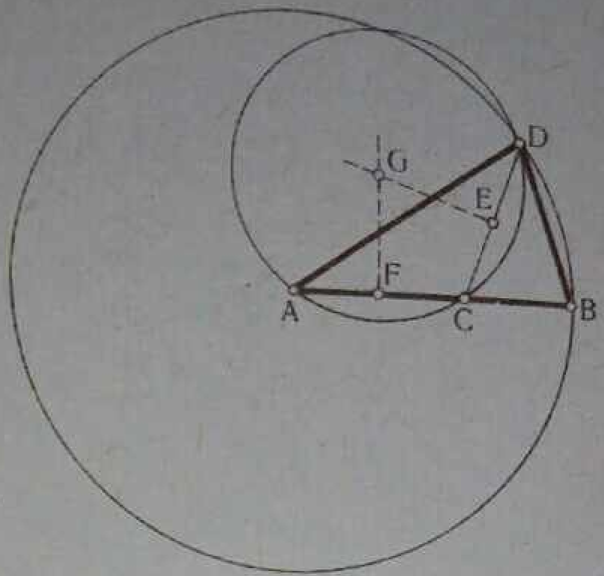


Рис. 109
Рис. 110

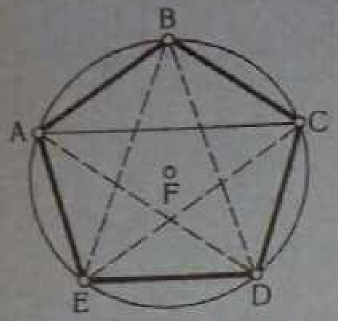
З а д а ч а 10, т в е р д ж е н н я 10 [Евк. IV, 10]. Побудувати рівнобедрений трикутник, у якого б кожен з тих двох кутів, що знаходяться біля основи, був удвічі більший, ніж третій кут.

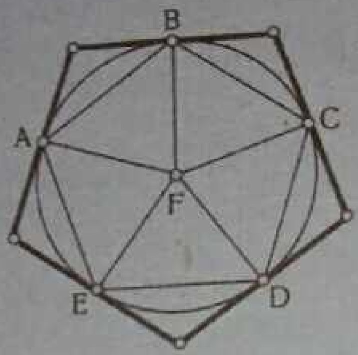
Побудова. Візьмемо будь-яку пряму // AB [рис. 110] і розділимо її в точці C так, щоб прямокутник, утворений сто- 74/38.
ронами AB й BC, дорівнював квадратові AC [Евк. II,11]. Потім від центра A на відстані AB опишемо коло, в якому вмістимо пряму BD, що дорівнює AC, й з'єднаємо прямою лінією точки A й D. Оскільки прямі AB й AD рівні, цей трикутник буде рівнобедрений. Я твердж, що цей рівнобедрений трикутник є тим, який ми мали побудувати.

Доведення. Проведемо пряму CD й опишемо коло навколо трикутника ACD [Евк. IV,5]. Оскільки прямокутник, утворений відрізками AB й BC, дорівнює квадратові прямої BD, а пряма BA перетинає коло DCA, то пряма BD є дотичною до цього кола [Евк. III,37] в точці D, а тому кут BDC дорівнює кутові A в суміжному сегменті CAD [Евк. III,32]. Якщо додати до обох цих кутів кут CDA, то весь кут ADB дорівнюватиме двом кутам — CAD й CDA. Але цим самим кутам дорівнює також зовнішній кут BCD, отже, кут BCD дорівнюватиме кутам ADB й ABD, бо вони рівні [Евк. I,5], і тому прямі CD й BD теж будуть рівні. А оскільки пряма BD за побудовою дорівнювала прямій AC, то й пряма CD дорівнюватиме прямій AC. І тому кути CAD й CDA будуть рівні. А, отже, й кут ADB, який, як ми показали, дорівнює двом кутам — CAD й CDA, буде вдвічі більший від одного з них, а саме від кута A. Таким чином, й кут AB також буде вдвічі більший від кута A, що й треба було довести.

Задача 11, твердження 11 [Евк. IV,11]. В дане коло вписати рівносторонній п'ятикутник, тобто в дане коло ABCDE [рис. 111].

Побудова. Спочатку побудуємо окремо рівнобедрений трикутник, такий, який ми будували в попередній задачі,— хай тут це буде, наприклад, трикутник FGH. І в дане коло впишемо трикутник, що має кути, які дорівнюють кутам трикутника FGH [Евк. IV,2]. Потім кожен з двох рівних ку-





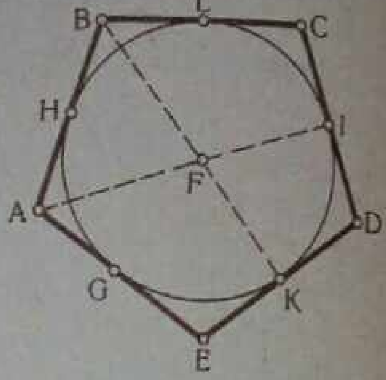


Рис. 111
Рис. 112
Рис. 113

тів — ACD й ADC — розділимо навпіл прямими CE й BD й проведемо прямі AB, BC, CD, DE й EA. Я тверджу, що ми вписали в дане коло рівносторонній і рівнокутний п'ятикутник.

75 *Доведення.* Оскільки кожен з двох кутів — ACD й ADC // вдвічі більший від кута CAD, то, розділивши їх навпіл, ми отримаємо п'ять рівних кутів — ADB, BDC, CAD, DCE й ECA. І тому дуги AB, BC, CD, DE й EA, на які ці кути спираються, дорівнюють одна одній [Евк. III,26], отже, й прямі AB, BC, CD, DE й EA теж рівні [Евк. III,27]. Далі, оскільки дуги AB й ED дорівнюють одна одній, то, якщо ми додамо до обох дугу BCD, отримаємо також рівні дуги ABC й EDCB. Отже, кути AED й BAE, що спираються на ці дуги, будуть теж рівні. Так само дорівнюватимуть будь-якому з цих кутів й інші кути, бо вони спираються на рівні дуги, кожна з яких складається з трьох однакових відрізків. Таким чином, ми вписали п'ятикутник, рівнокутний і рівносторонній.

Задача 12, твердження 12 [Евк. IV,12]. Навколо даного кола описати рівносторонній і рівнокутний п'ятикутник.

Хай треба описати такий п'ятикутник навколо кола ABCDE [рис. 112].

Побудова. Спочатку впишемо в це коло рівносторонній і рівнокутний п'ятикутник ABCDE й від центра F проведемо прямі FA, FB, FC, FD, FE. Побудуємо перпендикуляри до кожної з цих ліній, і ми отримаємо шуканий п'ятикутник.

Задача 13, твердження 13 [Евк. IV, 13]. У даний рівносторонній і рівнокутний п'ятикутник вписати коло.

Хай треба вписати коло у п'ятикутник ABCDE [рис. 113].

Побудова. Розділимо два його кути BAE й ABC навпіл прямими AF і BF, які зустрінуться в точці F і при продовженні взаємно перетнуться. Пряма AF опуститься на сторону п'ятикутника в точці I, а пряма BF — на іншу сторону у точці K. Взявши за центр точку F на відстані EI або FK, опишемо коло, і воно буде вписане у даний п'ятикутник.

Запам'ятай: застосовуючи побудову, запропоновану в попередній задачі, ти можеш описати навколо кола будь-яку прямолінійну фігуру, а за допомогою цього останнього правила ти можеш будь-яку прямолінійну фігуру вписати в коло [34]. Останнє стане зрозумілим само собою, коли ти спробуєш це виконати.

З а д а ч а 14, т в е р д ж е н н я 14 [Евк. IV,14]. Навколо даного рівностороннього й рівнокутного п'ятикутника описати коло. // 75
3в.

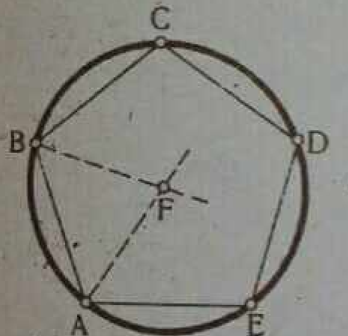
Хай треба описати коло навколо п'ятикутника ABCDE [рис. 114].

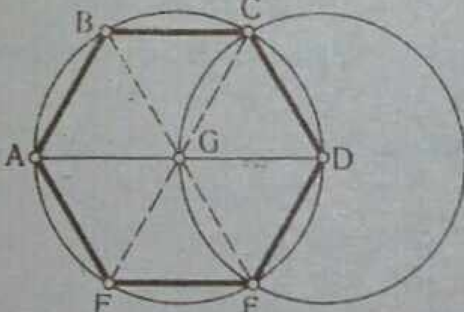
Побудова. Розділи навпіл будь-які два кути п'ятикутника, наприклад ABC й BAE, і точка перетину ліній, що розділяють кути, буде центром описаного кола. У такий самий спосіб ми опишемо коло навколо будь-якої рівносторонньої й рівнокутної фігури.

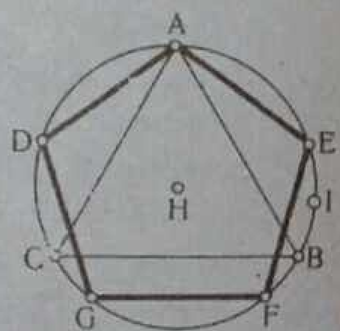
З а д а ч а 15, т в е р д ж е н н я 15 [Евк. IV,15]. В дане коло вписати рівносторонній і рівнокутний шестикутник.

Хай треба вписати такий шестикутник у дане коло ABCDEF [рис. 115].

Побудова. Проведемо діаметр AD й опишемо інше коло, центром якого буде D, а радіусом — DG. Він пересіче дане коло в точках C, G, E, з яких через центр G проведено прямі CF і EB. Якщо ми з'єднаємо точки прямими AB, BC, CD,







DE, BF і FA, то виконаємо те, що було запропоновано в умові. Тут зверни увагу на те, що коли ми розітнемо будь-яку сторону шестикутника навпіл, все коло буде розділене на 12 рівних частин, що необхідно робити, коли ми креслимо сонячний годинник.

Рис. 114
Рис. 115
Рис. 116

З а д а ч а 16, т в е р д ж е н н я 16 [Евк. IV,16]. У дане коло вписати рівносторонній і рівнокутний п'ятнадцятикутник.

Хай це треба зробити у колі ABC [рис. 116].

Побудова. Накресливши в іншому місці рівносторонній трикутник D, впишемо в дане коло трикутник ABC, що має однакові з ним кути. Потім у те саме коло вписуємо рівносторонній і рівнокутний п'ятикутник так, щоб вершина одного з його кутів збігалася з точкою A. Після цього, розділивши навпіл дугу EB, що знаходиться між кутом трикутника і кутом п'ятикутника, ми отримаємо IB — 15-ту частину п'ятнадцятикутника. Розмістивши у колі їхні рівні відрізки один за одним, ми впишемо шуканий п'ятнадцятикутник [35].

Доведення. Рівносторонній трикутник ABC кожною із своїх сторін підтримує одну з трьох рівних частин кола, і кожна з них містить у собі $^5/_{15}$ частин цього кола. Щодо п'ятикутника, то він кожною із своїх п'яти рівних сторін підтримує п'яті рівні частини того кола, і кожна з них містить $^3/_{15}$ кола. Отже, оскільки дуга AEIB містить $^5/_{15}$, а дуга AE, яка є
76 частиною // попередньої дуги, містить $^3/_{15}$, то дуга EIB міститиме $^2/_{15}$, а половина її — $^1/_{15}$. Ці 15 відрізків, якщо їх розташувати у колі, утворять рівносторонній п'ятнадцятикутник, який є також рівнокутним, бо його кути спираються на дуги, складені з 13 однакових для всіх кутів дуг, що само собою очевидно.

Розділ сьомий

ПРО ВІДНОШЕННЯ ВЕЛИЧИН ВЗАГАЛІ

Після того, як Евклід у чотирьох перших книжках своїх «Основ» розглянув різні фігури або їх частини, він перейшов далі до взаємного порівняння цих фігур, тобто розглянув величину однієї, співставляючи її з величиною іншої. Таке співставлення називають відношенням, або пропорцією. Розповідаючи про це, він дотримується певної послідовності викладу, бо спочатку нічого не каже про окремі спеціальні види відношень, тобто про відношення, що існують між лініями або між кутами, або між іншими фігурами, наводячи такі відношення лише як наочні приклади. І все це він подає в п'ятій книжці. Потім він переходить до розгляду окремих видів відношень між фігурами, які досліджує в шостій книжці. З них ми наведемо тут найвизначніші й найвживаніші і, передусім, у цьому сьомому розділі ми дещо скажемо про відношення й пропорції між величинами взагалі. Я підкреслюю слово «дещо» тому, що роблю це лише для кращого зрозуміння, не маючи на увазі подавати детальніший виклад, бо

вважаю, що такі складні речі в усіх популярних лекційних курсах взагалі треба пропускати.

Мені здається, що тут немає потреби говорити про те, що таке відношення й пропорції і які їх види, бо я вже достатньо сказав про це в «Арифметиці». І тому, опускаючи всі дефініції п'ятої книжки Евкліда, розглянемо тут лише деякі властивості відношень взагалі.

Теорема 1, твердження 1 [Евк. V, 1]. Якщо ми маємо певну кількість величин і таку ж кількість інших величин і кожна з перших більша від кожної з інших на однакове число разів, то, у скільки разів кожна з перших величин більша від відповідної з інших, у стільки всі перші величини, взяті разом, будуть більші від усіх інших. Евклід доводить цю й інші теореми на величинах безперервних, а саме на лініях, проте дуже легко й просто зрозуміти це на числах, які я використаю тут як приклад саме тому, що за їх допомогою можна це пояснити найлегше.

Отже, хай, наприклад, ми маємо три величини: // 4, 6 і 10, 76/38.
які на однакове число разів більші від інших трьох: 2, 3 й 5. У теоремі сказано, що 6 більше від 3 і 10 — від 5 у стільки разів, у скільки 4 — від 2: бо як 4 вдвічі більше від 2, так і 6 — від 3 і 10 — від 5 й т. д. Більше того, Евклід особливу увагу звертає на те, що всі три перші величини, взяті разом, у стільки разів більші від трьох інших, взятих разом, у скільки одна з перших — від одної з інших; адже 4, 6 і 10, разом узяті, становлять 20, а 2, 3 й 5 в сумі дають 10. Отже, як 4 вдвічі більше від 2, так і 20 містить у собі 10 два рази.

Теорема 2, твердження 2 [Евк. V,2]. Якщо перша величина у стільки разів буде більша від другої, у скільки третя — від четвертої, а п'ята — у стільки разів більша від другої, у скільки шоста — від четвертої, то й сума першої і п'ятої буде у стільки ж разів більша від другої величини, у скільки сума третьої й шостої — від четвертої [36].

Хай перша величина буде 10, друга — 5, третя — 8, четверта — 4, п'ята — 15, шоста — 12. Ти бачиш, що 10 тут відноситься до 5, як 8 до 4, а 15 до 5, як 12 до 4. Отже, сума першої й п'ятої, тобто 25, так відноситься до другої 5, як сума третьої й шостої, тобто 20 до четвертої, тобто до 4.

Теорема 3, твердження 3 [Евк. V,5]. Якщо одна величина у стільки разів більша від другої, у скільки віднята від першої величина — від віднятої від другої, то й те, що залишиться від першої величини, буде у стільки ж разів більше від того, що залишиться від другої [37].

Хай перша величина буде 12, і вона у стільки разів більша від другої — 6, як відняте від першої число 4 — від віднятого від другої числа 2. Те, що залишиться від першої

величини, а саме 8, буде більше від того, що залишиться від другої, тобто від 4, у стільки ж разів, тобто у два рази.

Теорема 4, твердження 4 [Евк. V,7]. Рівні величини до тієї самої величини завжди мають однакове відношення і та сама величина — до рівних величин. Це зрозуміло само собою.

Теорема 5, твердження 5 [Евк. V,9]. Величини, що знаходяться в однаковому відношенні до тієї самої іншої величини, завжди рівні між собою, а ті величини, до яких одна й та інша величина знаходиться в однаковому відношенні, теж рівні. Це також зрозуміло. А звідси випливає, що величини, які знаходяться не в однаковому відношенні до тієї самої іншої величини, не дорівнюють одна одній, і величини, до яких одна й та сама величина знаходиться не в однаковому відношенні, теж нерівні.

Теорема 6, твердження 6 [Евк. V,13]. Якщо відношення першої величини до другої таке, як відношення третьої до четвертої, а відношення третьої до четвертої більше від відношення п'ятої до шостої, то й відношення першої до другої буде більше, ніж відношення п'ятої до шостої [38].

Хай перша величина буде 9, і вона втричі більша від другої величини 3, третя величина 15 також утричі більша від
77 четвертої — 5, а відношення п'ятої // величини 8 до шостої — 4 буде меншим, а саме — подвійним. Отже, відношення п'ятої величини до шостої буде меншим, ніж відношення першої до другої: 9 до 3.

Теорема 7, твердження 7 [Евк. V,14]. Якщо відношення першої величини до другої таке саме, як відношення третьої до четвертої, але перша величина буде більшою від третьої, то й друга величина буде більшою від четвертої. А якщо перша дорівнюватиме третій, то й друга дорівнюватиме четвертій; якщо перша буде меншою, то й друга буде меншою.

Хай перша величина 8 відноситься до другої 4, як третя 6 до четвертої 3. Отже, оскільки перша величина 8 більша, ніж третя 6, то й друга 4 більша, ніж четверта 3.

Теорема 8, твердження 8 [Евк. V,22]. Якщо ми маємо певну кількість величин і таку саму кількість інших величин, і між кожними двома сусідніми величинами в обох рядах існує одне й те саме відношення, то усі величини знаходитимуться в тому самому пропорціональному відношенні одна до одної.

Хай буде, наприклад, три величини: 20, 10, 5 і стільки ж, тобто три, інших: 8, 4, 2. З цих величин кожні дві сусідні знаходяться в подвійному відношенні. І дійсно: як 20 відноситься до 10, так і 8 — до 4, і як 10 — до 5, так і 4 — до 2.

 Це відношення буде також однаково пропорціональним, а са-

ме — 20 відноситься до 5 так, як 8 до 2. Те саме слід сказати й про безліч інших чисел ряду, бо пропорціональність зберігається й при переході до попередніх і наступних чисел, а також через 1, 2, 3, 4 і т. д.

Теорема 9, твердження 9 [Евк. V, 25]. Якщо ми маємо чотири пропорціональні величини, то найбільша й найменша, складені разом, дадуть суму, більшу від суми двох інших, разом узятих. Хай, наприклад, ми маємо такі чотири величини: 15, 5, 30, 10, які є пропорціональними, бо, як 15 відноситься до 5, так і 30 — до 10. Найбільше з цих чисел, тобто 30, складене з найменшим, тобто з 5, дасть суму більшу, ніж інші два числа, взяті разом, тобто 15 і 10.

Усі інші теореми п'ятої книжки Евкліда або перетворені з цих, вже наведених нами теорем, або дуже легко зводяться до них. Так, коли він пояснює, у який спосіб розпізнають подібність чи рівність пропорцій, то з цього також легко можна зрозуміти, як розпізнати їх нерівність.

Розділ восьмий

ПРО ОКРЕМІ ВИДИ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ВЕЛИЧИНАМИ

Дефініція 1. Подібні прямолінійні фігури — це фігури, кути яких відповідно дорівнюють один одному, а сторони, що лежать проти цих кутів, // пропорціональні, тобто, як одна 77/38
сторона одного трикутника відноситься до його другої сторони, так й одна сторона другого трикутника відноситься до його другої сторони.

Дефініція 2. Взаємними фігурами називають фігури тоді, коли попередні й наступні члени відношень знаходяться і в одній і в другій фігурах. AB : EF = FG : BC.

Наприклад, якщо у трикутників ABC й EFG сторона AB трикутника ABC так відноситься до сторони EF трикутника EFG, як сторона FG трикутника EFG до сторони BC трикутника ABC,— такі трикутники мають назву взаємних. Адже тут не буває так, що попередні члени відношення містяться в одній фігурі, а всі наступні — в іншій, а один з попередніх — в одній, а другий — в іншій. І так само щодо наступних [рис. 117].

Дефініція 3. Пряму лінію називають розділеною в крайньому і середньому відношеннях тоді, коли вся вона так відноситься до більшого свого відрізка, як цей більший відрізок відноситься до меншого.

Наприклад, якщо лінія AB так поділена у точці C, що вся вона відноситься до більшого відрізка AC, як цей більший відрізок AC — до меншого відрізка CB. А поділити лінію у такий спосіб можна, спираючись на твердження 11 другої книжки. Цей поділ лінії набув такої великої слави завдяки його широкому й різноманітному практичному застосуванню, що часто його називають божим.

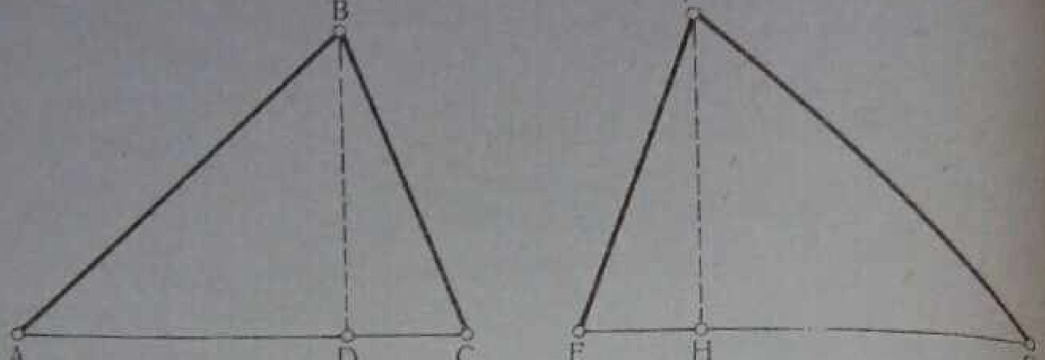


Рис. 117

Дефініція 4. Висота будь-якої фігури — це перпендикулярна лінія, опущена від вершини на основу.

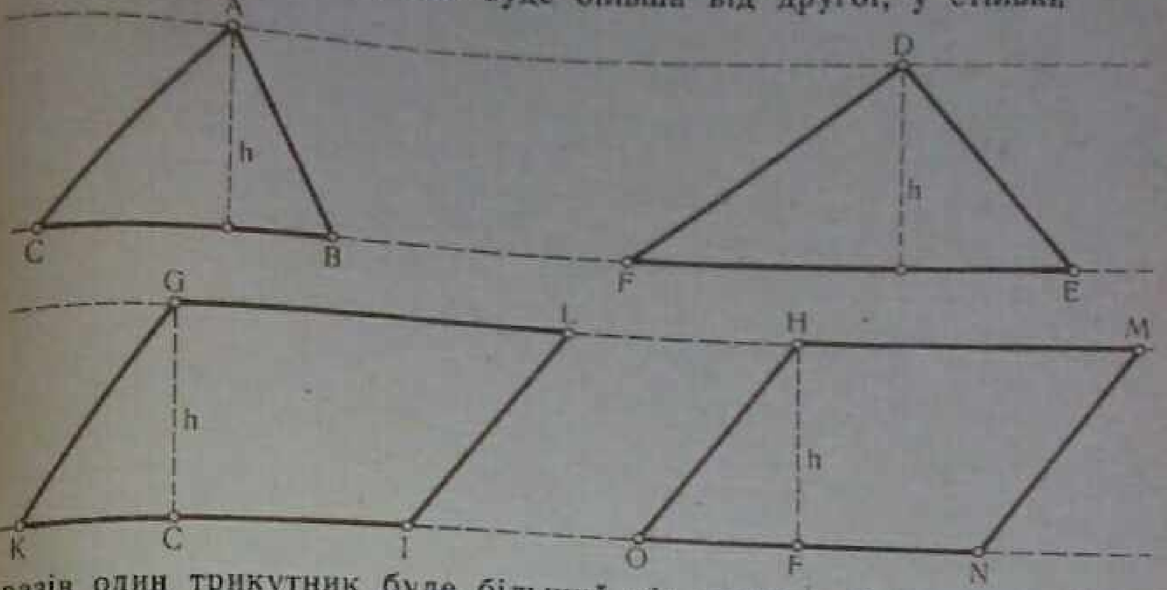
Дефініція 5. Відношення називають скомпонованим з інших відношень тоді, коли перемножені величини цих попередніх відношень утворюють будь-яке нове відношення. Величинами відношень є їх знаменники, наприклад 4 у відношенні, кратному чотирьом, 5 — у відношенні, кратному п'яти й т. д. Отже, коли знаменники якихось відношень, перемножені один з одним, утворюють знаменник будь-якого нового відношення, то кажуть, що це відношення скомпоноване з тих попередніх. Наприклад, коли знаменник відношення, кратного трьом, тобто 3, помножений на знаменник відношення, кратного чотирьом, тобто 4, утворює якесь відношення, кратне дванадцяти, тобто знаменником його буде 12. Це останнє відношення називатиметься скомпонованим з потроєного чотирикратного або з почетвереного трикратного відношення.

Т е о р е м а 1, т в е р д ж е н н я 1 [Евк. VI,1]. Трикутники й паралелограми, що мають ту саму висоту, відносяться один до одного так, як їхні основи [рис. 118].

Нехай ми маємо два трикутники — ABC і DEF, у яких
78 рівні висоти. А рівність // висот можна встановити двома способами: по-перше, за рівністю перпендикулярів, опущених від вершин на основи (це відомо з дефініції 4 шостої книжки); і, по-друге, якщо ми проведемо дві паралельні лінії — одну через вершини цих фігур, а другу — під їх основами (основами цих трикутників є BC й EF).

Ми маємо також два паралелограми з однаковою висотою — GC й HF. Я твердж у, що один з них так відноситься до другого, як основа одного до основи другого.

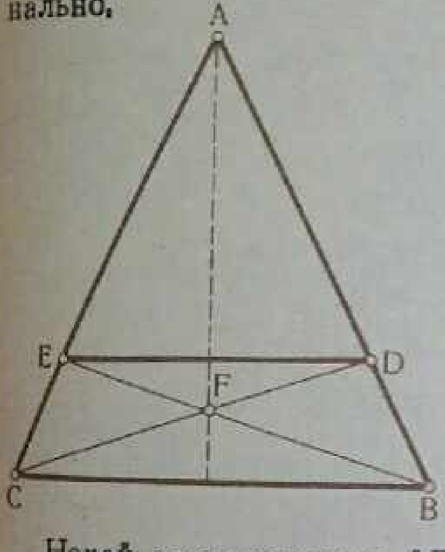
Доведення. Якщо обидві основи рівні, то рівними будуть також і трикутники, і паралелограми [Евк. I,38]. Якщо ж основи нерівні, то й самі ці фігури теж нерівні [39]. Отже, у скільки разів одна основа буде більша від другої, у стільки

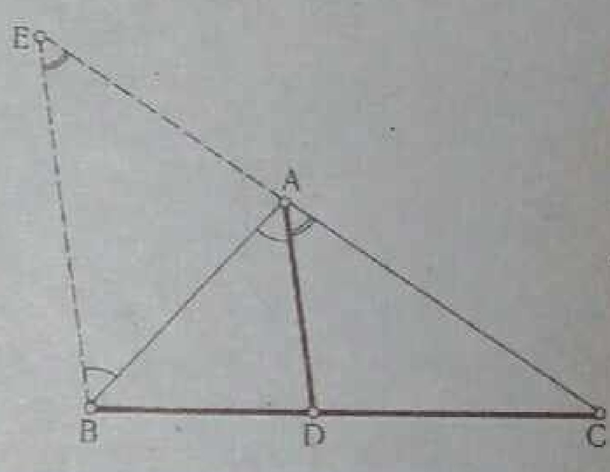


разів один трикутник буде більший від другого, бо коли нерівність між ними зростає, то це відбувається у такий спосіб, що один трикутник стає більшим, другий стає меншим. І не може бути, щоб одна основа була на більше число разів більшою, ніж друга, а друга на менше число разів меншою, ніж перша, або щоб ця менша була більшою, ніж більша, що само собою зрозуміло.

Рис. 118

Т е о р е м а 2, т в е р д ж е н н я 2 [Евк. V,12]. Якщо провести будь-яку паралельну лінію до однієї з сторін трикутника, то вона розітне сторони цього трикутника пропорціонально.





Нехай у трикутнику ABC проведено пряму паралельно до сторони BC [рис. 119]. Я твердж, що ця пряма розтинає сторони AB й AC пропорціонально, тобто відрізок AD відноситься до DB, як AE до EC.

Рис. 119
Рис. 120

Доведення. Проведемо прямі BE й CD. Трикутники BED й CDE, що утворилися внаслідок цього, будуть рівні: адже

вони мають спільну основу й розташовані між тими самими паралельними лініями [Евк. I,37]. Отже, трикутник ADE відноситься до одного з цих трикутників так само, як і до другого. А, таким чином, основа AD одного трикутника відноситься до основи DB другого трикутника, як і весь трикутник ADE до трикутника BED (адже ці трикутники мають однакову висоту, бо вони розташовані між тими самими паралельними, оскільки обидва вони завершуються в тій самій точці E). І на тій самій підставі основа AE трикутника ADE відноситься до основи EC трикутника CDE, як весь трикутник ADE до трикутника CDE (адже й ці трикутники теж мають однакову висоту). Отже, як AD відноситься до DB, так і AE — до EC, то обидва ці відношення дорівнюють відношенню трикутника ADE до трикутника DEC, що й треба було довести.

Теорема 3, твердження 3 [Евк. VI,3]. Якщо кут трикутника розтяти навпіл, то пряма лінія, що розтинає
78/38. кут, // розітне також і основу на такі відрізки, відношення яких дорівнюватиме відношенню інших сторін трикутника.

Хай у трикутнику ABC пряма AD розітне кут BAC навпіл [рис. 120]. Я твердж у, що BD відноситься до DC, як BA до AC.

Доведення. Проведемо спочатку через точку B пряму BE, паралельну до DA. Ця пряма BE зустрінеться в точці E з продовженою стороною трикутника CA й утвориться кут EBA, що дорівнює перехресному кутові BAD, і кут E дорівнює зовнішньому кутові DAC [Евк. I,29]. Оскільки кути BAD й DAC дорівнюють один одному, як було вказано в теоремі, то й кути EBA й E теж дорівнюватимуть один одному, і тому прямі BA й EA також рівні [Евк. I,6]. Отже, як EA відноситься до AC, так і BA відноситься до тої самої сторони AC [Евк. V,7]. Але як EA відноситься до AC, так і BD відноситься до DC [Евк. VI,2], бо у трикутнику BCE пряма AD паралельна до сторони BE. Отже, як BA відноситься до AC, так і BD — до DC, що й треба було довести.

Теорема 4, твердження 4 [Евк. VI,4]. Якщо ми маємо два трикутники й кути одного з них відповідно дорівнюють кутам другого, то сторони, прилеглі до цих рівних кутів, будуть пропорціональними, а сторони, що лежать проти цих кутів, водночас будуть відповідними.

Нехай ми маємо два трикутники — ABC й DCE з відповідно рівними кутами [рис. 121]: кут ABC дорівнює кутові DCE, кут ACB — кутові DEC й кут BAC — кутові CDE. Я твердж у, що AB відноситься до BC, як DC до CE, BC відноситься до CA, як CE до ED, й BA — до AC, як CD — до DE. Таким чином, сторони, прилеглі до рівних кутів, є про-

порціональними і водночас відповідними, тобто всі перші члени відношень і всі другі члени відношень — це сторони, що лежать проти відповідно рівних кутів.

Доведення. Побудуємо сторони BC й CE на одній прямій лінії так, щоб кут DCE дорівнював кутові ABC, як зовнішній внутрішньому, і щоб зовнішній кут ACB дорівнював внутрішньому протилежному кутові CED. Оскільки два кути —

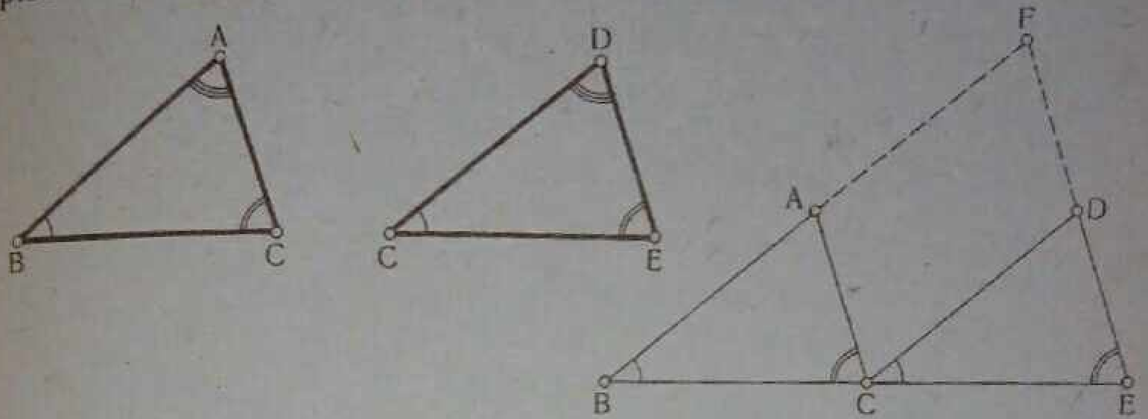


Рис. 121

ABC й ACB — менші в сумі від двох прямих [Евк. I,17], а кут DEC дорівнює кутові ACB, то й кути B й E теж у сумі будуть меншими від двох прямих [13-та аксіома]. І тому прямі BA й ED, якщо їх продовжити у напрямку точок A й D, зустрінуться в точці F. Однак через те, // що зовнішній 79
кут DCE дорівнює внутрішньому протилежному кутові ABC, лінії CD й BF будуть паралельними [Евк. I,21]. На тій самій підставі паралельними будуть також лінії CA й EF. Отже, фігура ACDF має форму паралелограма, і тому пряма AF дорівнює прямій CD, а пряма CA — прямій DF. Але оскільки у трикутнику BEF пряма AC є паралельною до сторони EF, то AB відноситься до AF, а, отже, й до CD (адже цей відрізок дорівнює AF), як BC до CE [Евк. VI,2]. А якщо змінити це відношення, то вийде, що AB відноситься до BC, як DC до CE (адже в пропорціях можна змінювати послідовність їхніх членів). І знову-таки, оскільки у трикутнику BEF пряма паралельна до сторони BF, сторона BC буде відноситися до CE, як FD, або як AC (бо ці два відрізки дорівнюють один одному) до ED [Евк. VI,2]. А якщо відповідно замінити це відношення іншим, то BC буде відноситися до CA, як CF до ED. Отже, оскільки AB відноситься до BC, як DC до CE, й BC — до AC, як CE — до ED, то і AB відноситься до CA, як DC — до ED, що й треба було довести.

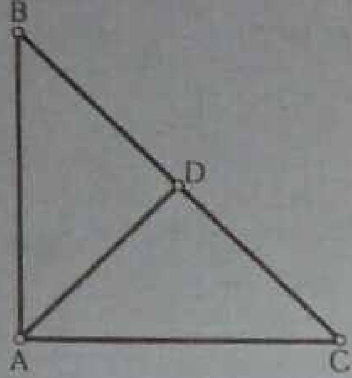
Занотуй собі, що це і є та сама славетна теорема, на якій ґрунтуються всі вимірювання довжини, ширини й глибини, і тому її потрібно добре вивчити разом з її доведенням і завжди мати на увазі.

Т е о р е м а 5, т в е р д ж е н н я 5 [Евк. VI,8]. Якщо у прямокутному трикутнику провести перпендикуляр від прямого

кута до основи, то трикутники, що утворяться біля перпендикуляра, будуть подібними як до всього трикутника, так і один до одного. BD : AD = AD : DC.

Нехай у трикутнику ABC кут BAC буде прямий, і від нього до основи опущено перпендикуляр AD [рис. 122]. Я тверджу, що трикутники ADB й ADC подібні і до всього трикутника ABC, і один до одного.

Доведення. Оскільки у трикутників ABC й DBA кути BAC й ADB прямі, а кут B спільний, то й інші кути — ACB й DAB — будуть рівні. Отже, трикутник DBA має кути, які відповідно дорівнюють кутам трикутника ABC, і тому у цих трикутників сторони, що утворюють рівні кути, будуть про-



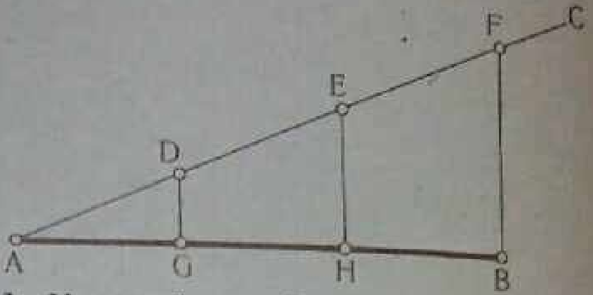


Рис. 122
Рис. 123

порціональними [Евк. VI,4]. У такий самий спосіб доводимо, що трикутник ACD подібний до всього трикутника ABC, а також трикутники ADC й ADB подібні один до одного.

На підставі цього ми встановлюємо, що перпендикуляр,
79/38. опущений у // прямокутному трикутнику від вершини прямого кута до основи, є середнім пропорціональним між двома відрізками, на які він ділить основу.

З а д а ч а 1, т в е р д ж е н н я 6 [Евк. VI,9]. Від даної прямої лінії відрізати вказану частину.

Нехай від лінії AB треба відрізати одну третину [рис. 123].

Побудова. Від точки A проводимо пряму AC, що утворює будь-який кут, і від AC відрізаємо три рівні частини, тобто стільки, скільки треба було відрізати, а саме відрізки AD, DE й EF. Після цього від F до B проводимо пряму FB, до якої потім проводимо паралельну пряму від точки D. Такою прямою буде DG.

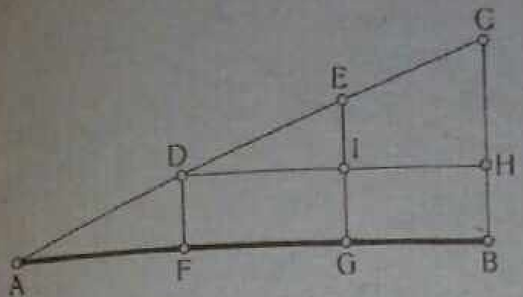
Я тверджу, що AG — це одна третина даної лінії AB.

З а д а ч а 2, т в е р д ж е н н я 7 [Евк. VI,10]. Даний відрізок прямої розрізати до того, як розрізана інша дана пряма лінія.

Нехай ми маємо розрізати пряму AB так, як була розрізана пряма AC в точках D й E, тобто на частини, пропорціональні до частин AD, DE й EC [рис. 124].

Побудова. З'єднаємо дві дані нам лінії в точці A й проведемо пряму BC. Потім від точок D й E проведемо пара-

лельні до BC лінії DF і FG. От ми й зробили те, що треба було. А якщо б ми провели ще лінію DH, паралельну до AB, то й вона теж була б розрізана подібно до AC.



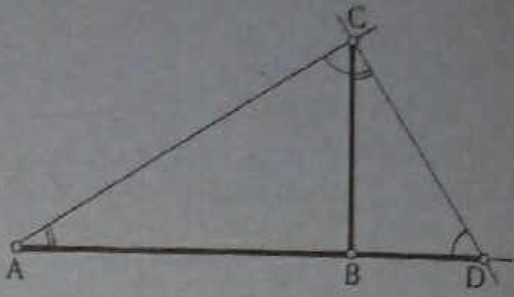


Рис. 124
Рис. 125

Довести цю, як і попередню, задачу досить легко за допомогою другої теореми цього розділу, як буде зрозуміло кожному, хто добре над цим поміркує.

Задача 3, твердження 8 [Евк. VI,11]. При двох даних прямих лініях відшукати третю, пропорціональну їм.

Нехай ми маємо дві прямі — AB й BC, треба знайти третю, пропорціональну до них лінію [рис. 125].

Побудова. З'єднаємо дві дані нам лінії під прямим кутом ABC. Потім продовжимо далі лінію AB до точки D, а від точки C до лінії AC побудуємо перпендикуляр CD. Я тверджу, що BD є третьою пропорціональною лінією.

Доведення. ACD — прямий кут. Від його вершини на основу AD опущено перпендикуляр CB. Отже, згідно із зауваженням, наведеним у теоремі 5, CB є середнім пропорціональним між AB й BD, тобто, як AB відноситься до BC, так і BC до BD.

Задача 4, твердження 9 [Евк. VI,13]. При двох даних прямих лініях відшукати таку, що буде середньою пропорціональною. // 80

Нехай нам дані дві прямі AB й BC, до яких треба знайти середню пропорціональну [рис. 126].

Побудова. Розташуємо дві дані лінії ніби на одній прямій AC й розділимо цю пряму AC навпіл в точці E. Потім, взявши за центр точку E, на відстані EA опишемо півколо ADC; від точки B, в якій сходяться дві дані прямі, піднесемо перпендикуляр до перетину з дугою півкола. Цей перпендикуляр і буде середньою пропорціональною.

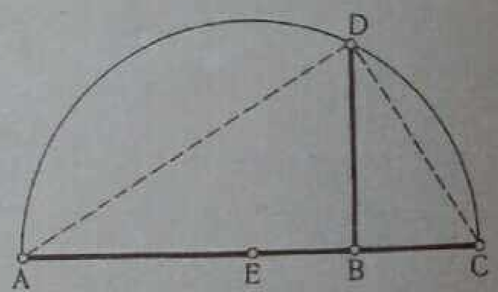


Рис. 126

Доведення. Якщо провести прямі AD й DC, то вони утворять прямий кут ADC [Евк. III,31], а перпендикуляр DB, опущений від вершини цього кута на основу AC, буде середньою пропорціональною лінією між відрізками AB й BC, на які він розтинає основу.

Т е о р е м а 6, т в е р д ж е н н я 10 [Евк. VI,14]. У рівновеликих паралелограмах, що мають кути, які відповідно дорівнюють один одному, сторони, що утворюють ці кути, будуть обернено пропорціональними.

Нехай нам дані два рівновеликі паралелограми — ABCD й BEFG, що мають відповідно рівні кути — ABC і BFG [рис. 127]. Я тверджу, що сторони, які утворюють ці кути, будуть обернено пропорціональними, а саме: як сторона AB відноситься до BG, так і сторона EB — до BC.

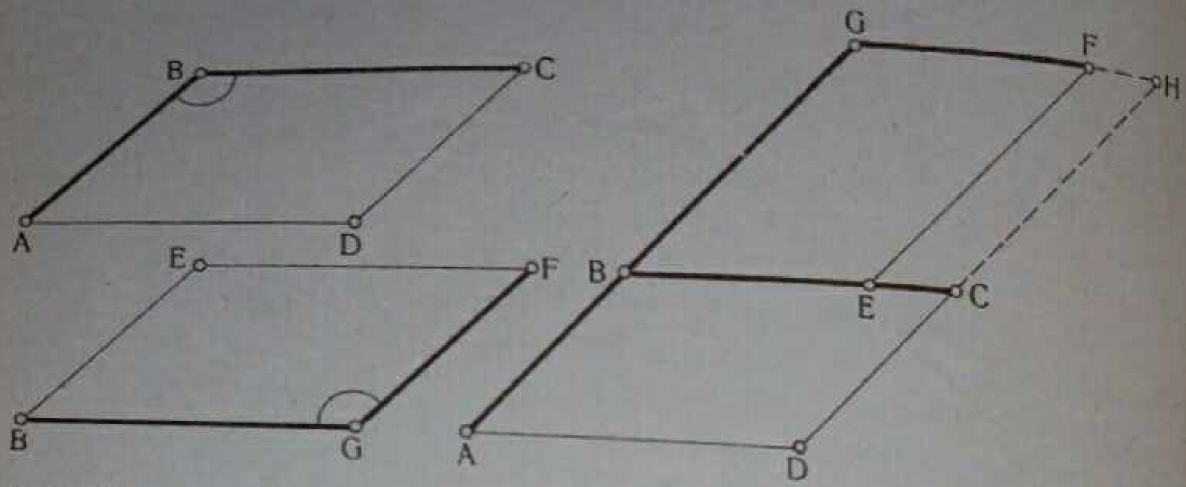


Рис. 127

Доведення. З'єднаємо паралелограми біля кутів, що мають ту саму вершину B, у такий спосіб, що AB й BG утворять одну пряму. Оскільки кути ABC й BGF рівні, лінії EB й BC теж лежатимуть на одній прямій, бо, якщо б ці лінії перетнулися, вони б утворили рівні вертикальні кути, а рівні кути, з'єднані біля вершини, з чотирьох ліній утворили б дві перехресні. Потім продовжимо лінії DC й GF до перетину в точці H, і через те що паралелограми DB й BF рівновеликі, відношення паралелограма DB до паралелограма BH дорівнюватиме відношенню паралелограма BF до паралелограма BH [Евк. V,7]. Однак, яке існує відношення між паралелограмами DB й BH, таке саме відношення буде й між їхніми основами AB й BG, бо ці паралелограми мають однакову висоту [Евк. VI,1]. І так само основа EB відноситься до другої основи BC, як паралелограм BF — до паралелограма BH, бо вони теж мають однакову висоту. Отже, як AB відноситься до BG, так і EB — до BC, що й треба було довести.

Т е о р е м а 7, т в е р д ж е н н я 11 [Евк. VI,15]. У рівновеликих трикутниках, що мають кути, які відповідно дорівнюють один одному //, сторони, що утворюють рівні кути, знаходяться в оберненому відношенні.

81 / зв.

Нехай нам дані два трикутники — ABC й EDB, відповідні кути яких з вершиною в точці B є рівні [рис. 128]. Я тверджу, що сторони цих трикутників, які утворюють рівні кути, знаходяться в оберненому відношенні один до одного.

З'єднаймо кути, що мають ту саму вершину B так, як ми це робили з паралелограмами, й проведемо пряму CE, щоб утворився третій трикутник CBE. Доводиться це твердження так, як і попереднє.

Теорема 8, твердження 12 [Евк. VI, 16]. Якщо чотири прямі лінії будуть пропорціональними, то прямокутник, утворений крайніми членами цієї пропорції, дорівнюватиме прямокутникові, утвореному її середніми членами [40].

Нехай у нас є чотири пропорціональні лінії — AB, FG, BF і BC, й AB відноситься до FG так, як EF — до BC. І нехай прямокутник ABC утворено прямими AB і BC — крайніми з них, а прямокутник EFGH — прямими EF і FG — середніми. Я твердж, що прямокутники AC й FG — рівні.

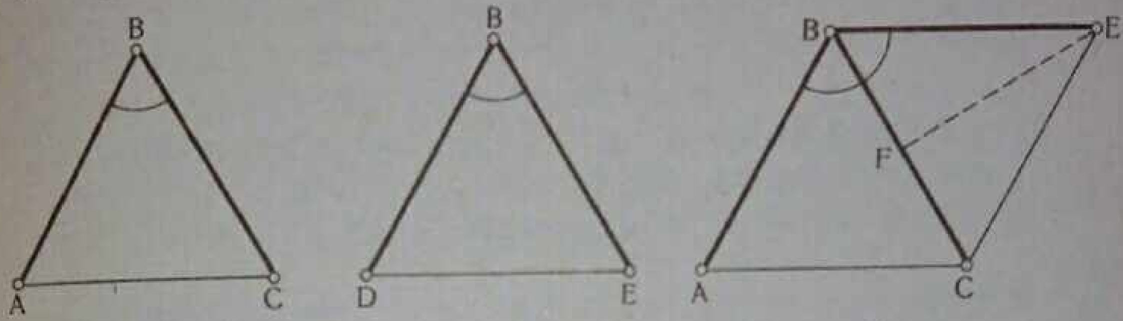


Рис. 128

Доведення спирається на твердження 14 шостої книжки: адже у рівновеликих паралелограмів, які мають кути, що відповідно дорівнюють один одному, сторони, які утворюють ці рівні кути, обернено пропорціональні. І тому, якщо взяти чотири взаємно пропорціональні лінії й встановити між ними обернену пропорціональність, то два прямокутники, побудовані з цих ліній, дорівнюватимуть один одному. А у двох прямокутниках завжди один кут відповідно дорівнює другому. Це твердження буде дійсним і щодо паралелограмів, які не є прямокутними, але мають відповідно рівні кути.

Теорема 9, твердження 13 [Евк. VI,17]. Якщо три прямі лінії є пропорціональними, то прямокутник, утворений крайніми членами цієї пропорції, дорівнює квадратові, накресленому на лінії, що є середнім членом пропорції.

Нехай ми маємо три пропорціональні прямі — AB, BC й CE, а саме: AB відноситься до BC, як BC до CE. Я твердж, що прямокутник AE, утворений прямими AB й CE, що є крайніми в нашій пропорції, дорівнює квадратові BC, накресленому на лінії BC — середньому членові пропорції.

Правильність цього твердження встановлюється на підставі попередньої теореми. Адже середній член пропорції — BC так се відноситься до третього члена CE, як перший AB — до середнього. Так і лінія, що дорівнює середньому, знаходиметься в такому самому відношенні до лінії крайнього. І тому ми отримаємо чотири пропорціональні лінії: першу — AB,

другу — ВС, третю, що дорівнює другій, і четверту — СЕ (ту, яка раніше у нас була третьою). Отже, на двох рівних лініях, що є середніми членами пропорції, квадрат будують так само, як і на одній тій самій лінії.

Подані теореми, що вміщені в шести перших книжках «Основ» Евкліда, є, як нам здається, найнеобхіднішими для
82 вивчення // властивостей плоских фігур. Добре засвоївши ці основні теореми, кожен зможе, спираючись вже на свої власні сили, засвоїти також решту теорем автора. Проте я вважаю, що до цього слід додати інші, також дуже цікаві й корисні правила про перетворення фігур і про описування деяких з них, які ми запозичили з творів інших математиків і які ще не були розглянуті нами [41]:

Розділ дев'ятий

ПРО ПЕРЕТВОРЕННЯ ОДНІЄЇ ФІГУРИ НА ІНШУ [42], А ТАКОЖ ПРО КВАДРАТРИСУ Й КВАДРАТУРУ КРУГА

Перетворення фігур застосовується досить часто, особливо при вимірюванні плоских поверхонь. Перетворити одну якусь фігуру на інші, чи одну фігуру на декілька фігур, чи декілька — на одну є не що інше, як фігуру одного виду зробити рівновеликою фігурі іншого виду, або одну фігуру зробити рівновеликою багатьом фігурам іншого виду. Наприклад, якщо хтось запропонує накреслити квадрат, рівновеликий даному кругові. Різні автори багато писали про це. Й з усього того, що вони писали, ми подаємо лише найнеобхідніше й легке для засвоєння.

Оскільки всі стародавні й сучасні математики приділяли багато уваги відомій проблемі квадратури круга (тобто тому, у який спосіб можна геометричним шляхом утворити квадрат, рівновеликий даному кругові) і проблема ця настільки складна, що й досі ще дуже далеко до її остаточного розв'язання, то ми вважаємо, що треба почати наш виклад саме від неї. Перейдемо до розгляду способу розв'язання цієї проблеми, запропонованого Христофором Клавієм і всіма схваленого, незважаючи на те, що його вважають не цілком геометричним. Проте автор цього способу наполягає на тому, що він є справді геометричним і досконалим [43]. Для розв'язання цієї проблеми Христофор Клавій винайшов спеціальний інструмент — криву лінію певної форми, за допомогою якої можна розв'язати як задачу про квадратуру круга, так і багато інших задач.

Отже, спочатку розповімо, як треба креслити цю лінію.

Задача I, твердження I. Накреслити квадратрису.

Динострат[44] і Нікомед[45], стародавні геометри, що старанно опрацьовували // питання квадратури круга, знайшли (як твердить сам Клавій, вслід за Поппом Олександрійським[46], в 82/38. кінці шостої книжки Евкліда) якусь криву лінію, за допомогою якої можна, як їм здавалося, побудувати рівновеликий кругові квадрат. Проте ця лінія існувала лише в їхній уяві, а не в дійсності, бо вони розуміли, якою вона має бути, але не могли її накреслити. А уявляли вони, власне, таку лінію, яку б описали, взаємно суміщаючись і дотикаючись, дві сторони квадрата, що утворюють верхній прямий кут, якщо б сторона, перпендикулярна до лінії горизонту, й верхня сторона, паралельна до лінії горизонту, рухалися одночасно і рівномірно — перша, описуючи криву лінію, а друга, переміщуючись паралельно. Однак те, про що ми розповідаємо, легше буде зрозуміти, коли ми перейдемо безпосередньо до побудови цієї лінії.

Отже, те, що хотіли, але не змогли зробити стародавні геометри, виконав Христофор Клавій, винайшовши такий спосіб побудови:

Побудуй квадрат ABCD [рис. 129], потім від центра A на відстані AB опиши квадрат DB і розділи дугу DB на

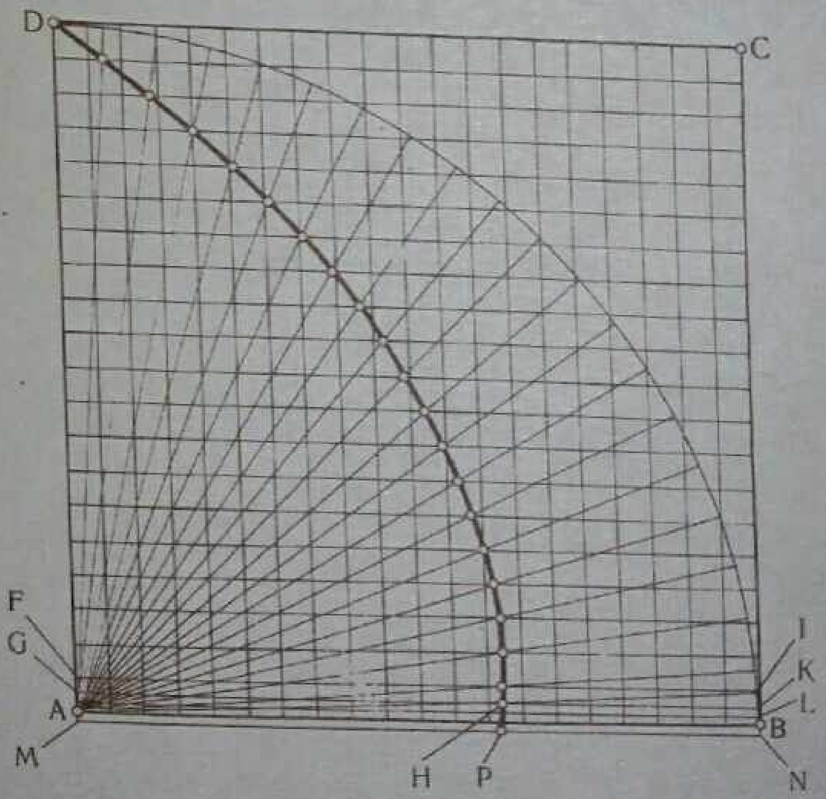


Рис. 129

будь-яку кількість рівних частин (чим більше їх буде, тим зручніший і точніший буде цей інструмент). І на стільки ж рівних частин слід розділити кожну з обох сторін — AD й BC. Поділ цей буде легше здійснити, якщо спочатку обидві сторони квадрата й дугу ти розділиш навпіл, а потім кожну поло-

вину — знову на дві частини і кожну з утворених частин — знов навпіл. І так весь час, скільки тобі буде завгодно. Сполучивши пунктиром по дві рівновіддалені від сторони DC точки, що лежать на сторонах AD й BC, від центра A проводять інші пунктирні лінії до окремих точок поділу дуги DB. І там, де ці пунктирні прямі перетинаються з попередніми прямими — перша з першою, друга з другою й т. д.,— через ці точки перетину проводять криву лінію так, щоб вона заокруглювалася поступово й рівномірно, щоб була плавною й ніде не утворювала виступів і кутів. Такою кривою лінією є лінія DE, що перетинає півдіаметр AB в точці E. Отже, це й буде шукана квадратриса. Однак, оскільки знайти геометричним шляхом точку E на стороні квадрата AB неможливо, як ми побачимо, без відчутних похибок, бо в цій точці прямі вже не перетинаються, ми будемо вживати для цього такий наближений спосіб: нижню частину сторони AD, а саме AF, будемо весь час ділити навпіл, поки найнижча частина стане цілком маленькою, і так само будемо ділити найнижчу части-
83 ну дуги — DB, а саме BI. // Потім в нижній частині дуги DB відтинаємо два рівні невеличкі відрізки BL і BN — один над стороною квадрата AB, другий — під ним, щоб обидва вони дорівнювали найнижчій і найменшій частині сторони AD, а саме AG, й під цим самим відрізком AG, відклавши однаковий з ним відрізок AM, проводимо пунктирні прямі GL і MN. Потім від центра A проводимо пунктирну пряму AK, що перетинає GL у точці H, яку треба спеціально позначити, і відкладаємо відрізок MP, що дорівнює GH. Якщо після цього квадратрису від точки H рівномірно продовжимо пунктиром до точки P, то вона перетне сторону AB в точці E — це й буде шукана нами точка. Якщо точно перенести цю квадратрису на будь-який твердий матеріал — мідь, бронзу, картон, то цей прилад можна застосовувати для розв'язання задач з квадратури круга й для інших потреб, про що скажемо далі.

Задача 2, твердження 2. Розв'язати задачу з квадратури круга, тобто побудувати квадрат, рівновеликий даному кругові.

Накреслимо дві фігури [рис. 130], й першу з них у такий спосіб: побудуємо прямий кут DAE так, щоб одна його сторона AD дорівнювала більшій стороні виготовленої раніше квадратриси, а основа її, або сторона AE, дорівнювала б меншій стороні, або основі тієї самої квадратриси, а потім точки D й E з'єднаємо прямою DE. Це й буде один з інструментів, що його застосовують для розв'язання задачі квадратури круга.

Однак подивись спочатку, чи півдіаметр круга, до якого ми маємо побудувати рівновеликий квадрат, дорівнюватиме

основі AE, чи буде більший від неї, чи менший. Якщо він дорівнює основі, то нічого вже тут більш не треба робити, як перейти до побудови іншої фігури. Проте, якщо він більший від основи, то ми відкладаємо однаковий відрізок AF, продовживши основу AE до точки F, і від точки F про-

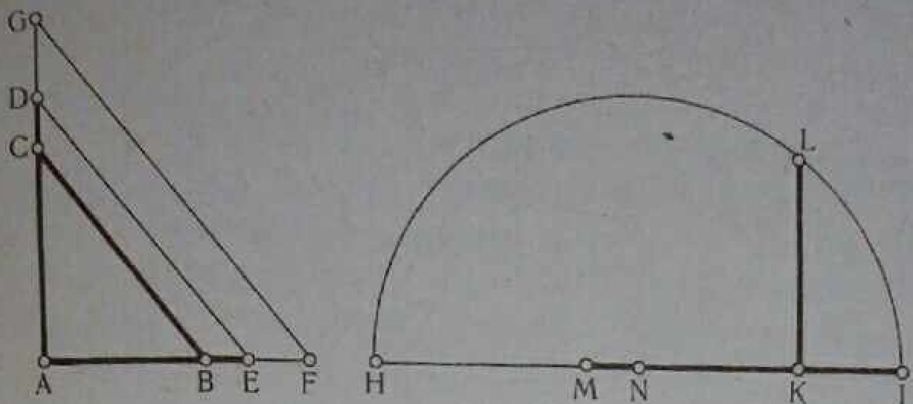


Рис. 130

водимо пряму FG, паралельну до ED. Якщо півдіаметр менший від основи, то відрізаємо від основи AE однаковий з ним відрізок AB й від точки B проводимо пряму BC, паралельну до ED. Накреслимо також другу фігуру, яка є нічим іншим, як прямою HI будь-якої величини, і піднесемо до неї перпендикуляр KL. Зробивши це, ти розв'яжеш задачу квадратури круга.

Нехай, наприклад, треба побудувати квадрат, рівновеликий кругові, півдіаметрові якого дорівнює пряма AB в попередній фігурі.

Через точку B, як ми вже сказали, слід провести лінію BC, паралельну до ED, а в другій фігурі ми маємо взяти два відрізки KM і MH, що дорівнюють AC, й пряму KI, що дорівнює півдіаметрові AB. Розділивши лінію HI навпіл в точці N, опишемо від точки N на відстані NH або NI півколо, що перетне пряму KL в точці L. Квадрат, накреслений на відрізкові KL, буде рівновеликий даному кругові, що й треба було зробити. Геометрові-початківцеві досить знати лише, як виконувати таку побудову. Що ж до доведення, то, оскільки зрозуміти його трохи важче, // ми пояснимо це кількома слова- 83/зв.
ми, не вступаючи в довгі розмови.

Задача 3, твердження 3. Побудувати квадрат, рівновеликий будь-якому даному трикутнику. Відшукай середнє пропорціональне між висотою даного трикутника і половиною його основи (згідно з твердженням 13 шостої книжки) і на відрізкові, що буде середнім пропорціональним, побудуй квадрат. Він і буде тим, який треба було побудувати.

Задача 4, твердження 4. Побудувати трикутник, рівновеликий даному кругові. Накресли спочатку квадрат, рівновеликий даному кругові, згідно з твердженням 2 цього розділу. Потім побудуй рівновеликий цьому квадратові три-

кутник. Він і буде тим, який ми шукаємо. Трикутник, рівновеликий квадратові, легко побудувати, спираючись на твердження 42 першої книжки, якщо виконувати побудову зворотним шляхом. Бо якщо між тими самими паралельними ти побудуєш трикутник, що має основу, вдвічі більшу, ніж основа квадрата, то трикутник буде рівновеликий квадратові, що легко можна довести з твердження 42.

Задача 5, твердження 5. Два квадрати перетворити на один, рівновеликий цим обом.

Розташуй два дані квадрати у такий спосіб, щоб їх сторони, зіткнувшись одна з одною, утворили прямий кут; потім проти цього кута проведи пряму лінію так, щоб суміжні сторони двох квадратів і вказана пряма лінія утворили прямокутний трикутник [рис. 131]. Якщо тепер на лінії, що лежить

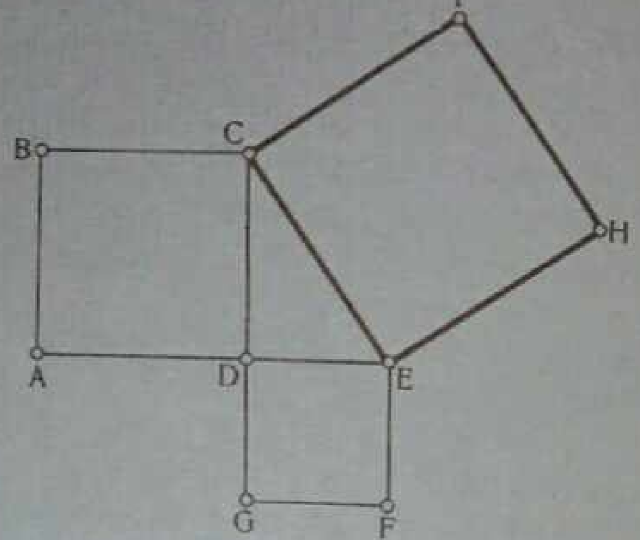


Рис. 131

проти прямого кута, ти побудуєш квадрат, то він і буде тим, який ми шукаємо (див. твердження 27 першої книжки).

Задача 6, твердження 6. Побудувати круг, рівновеликий даному квадратові.

Нехай ми маємо квадрат, стороною якого є, наприклад, B [рис. 132].

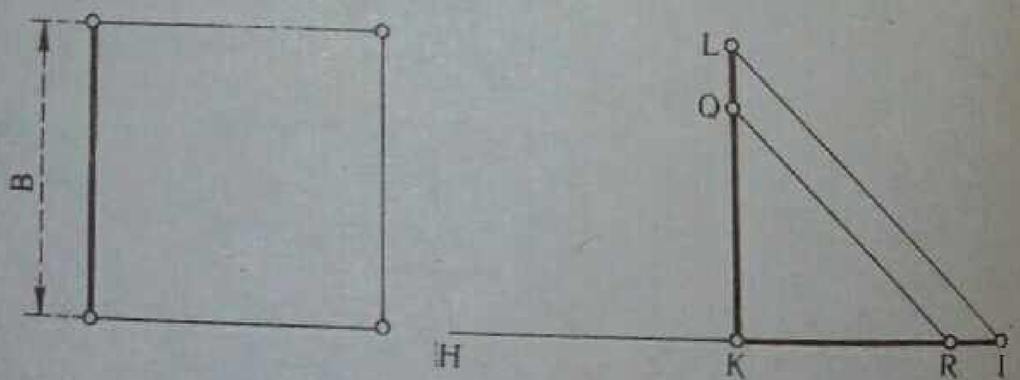


Рис. 132

На другій фігурі, опис якої ми подали в твердженні 2 цього розділу, відкладаємо рівний цій стороні відрізок KL. І якщо нам запропоновано відшукати будь-який круг з діаметром, наприклад KI, ми знаходимо, згідно з твердженням 2

цього розділу, квадрат, рівновеликий кругові,— нехай сторона цього квадрата буде, наприклад, KL. Потім, накресливши пряму LI, проводимо паралельну до неї пряму QR. Отже, взявши тепер за півдіаметр пряму KR, ти опишеш круг, рівновеликий даному квадратові.

Задача 7, твердження 7. Накреслити один круг, рівновеликий багатьом даним кругам.

Перетвори кожен з даних кругів на квадрат, згідно з твердженням 2 цього розділу, потім усі ці квадрати перетвори на один, рівновеликий їм квадрат //. Це легше буде виконати, якщо спочатку ти складатимеш по два квадрати в один, 84
а потім по два складені квадрати знову перетвориш на один квадрат, згідно з твердженням 5 цього розділу. Тепер побудуй круг, рівновеликий цьому квадратові, керуючись твердженням 6 даного розділу. І ти отримаєш те, що треба було.

Задача 8, твердження 8. Побудувати один трикутник, рівновеликий будь-якому числу даних трикутників.

Треба утворити квадрати, рівновеликі кожному з трикутників, згідно з твердженням 3 цього розділу, потім перетворити всі ці квадрати на один, рівновеликий їм, як це вказано в твердженні 5 даного розділу й, нарешті, побудувати трикутник, рівновеликий цьому квадратові, як це пояснюється в твердженні 4 цього розділу. Таким чином ти розв'яжеш запропоновану тобі задачу.

Задача 9, твердження 9. Побудувати квадрат, рівновеликий будь-якому числу даних трикутників.

Утворимо квадрати, рівновеликі кожному з даних трикутників, згідно з твердженням 3 цього розділу, потім усі квадрати перетворимо на один, що дорівнюватиме їм усім разом узятим, згідно з твердженням 5 цього розділу. І вийде те, що було запропоновано зробити.

Спираючись на ці твердження, кожен нехай тепер власними силами виконає також інші перетворення різних фігур.

Розділ десятий

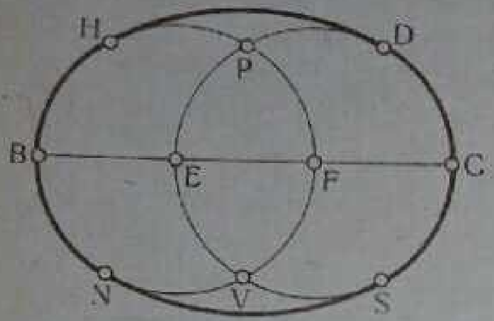
ПРО ОВАЛИ, ЕЛІПСИ, ПАРАБОЛИ, ГІПЕРБОЛИ Й СПІРАЛІ

Залишається розглянути декілька інших фігур, не описаних у «Основах» Евкліда, але необхідних для геометрів і архітекторів. Найважливішими з них є овали, еліпси, параболи, гіперболи й спіралі. Тут ми подаємо визначення й опис кожної з них зокрема [47].

Задача 1, твердження 1. Накреслити опуклий овал.

Овалом називають фігуру, подібну до яйця. Отже, це ніби коло, але не зовсім правильне, бо один бік його дуги довший від другого. Одні овали бувають опуклішими, тобто менш довгими, інші — менш опуклими, тобто довшими. Опукліший і менш довгий овал ти можеш накреслити у такий спосіб.

Проведи будь-яку пряму лінію BC й розділи її на три рівні частини: BE, EF, FC [рис. 133]. Потім від центра E



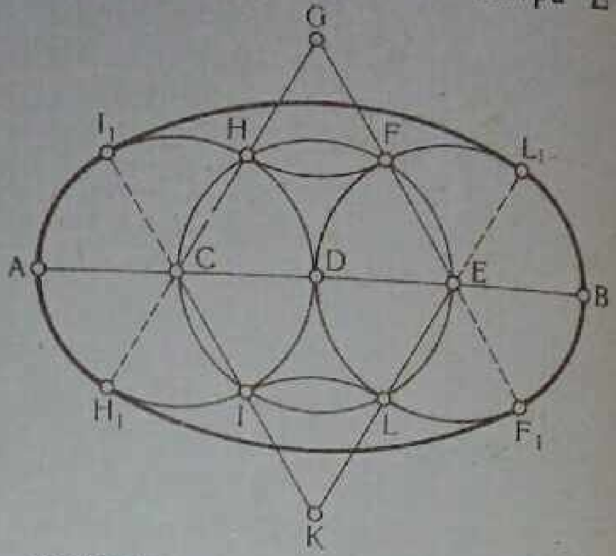


Рис. 133
Рис. 134

на відстані F опиши коло BFNH і знов від центра F на відстані E опиши друге коло ESCD, а згодом, не змінюючи відстані між вістрями циркуля, з обох боків від точки B познач на дузі першого кола дві точки — H і N — і також з обох боків від точки C познач на дузі другого кола інші дві точки — D й S. Далі, від точки перетину обох кіл P, взявши за радіус відстань до S, проведи дугу від S до N, і від другої точки перетину кіл V, взявши за радіус відстань до H, проведи другу дугу від H до D. Таким чином ти утвориш овал, що стане очевидним, якщо поглянути на креслення.

Задача 2, твердження 2. Накреслити овал довший і менш опуклий.

Проведи будь-яку пряму лінію AB довільної довжини й відклади на ній чотири рівні відрізки — AC, CD, DE й EB [рис. 134]. Потім від центра C на відстані до A опиши коло AHDI і від центра D на відстані до C — друге коло CE, від центра E на відстані до D — ще одне, третє коло DFBL: два крайні кола дотикатимуться в точці D, а середнє коло перетне обидва крайні. Виконавши це, проведи через точку C й через другу точку, в якій перетинається перше коло з другим, пряму HC, починаючи від точки H, що лежить на дузі кола. Через точку E й точку, в якій перетинається третє коло з другим, проведи іншу пряму FE,— й обидві ці прямі зустрінуться в точці G. Так само через точку C й нижню точку перетину першого кола з другим проведи пряму IC і через

точку E й точку перетину третього кола з другим — пряму LE. Ці дві прямі зустрінуться внизу в точці K. Після цього від точки K на відстані KI_1 накресли дугу від I_1 до L_1, а від точки G на відстані GF_1 накресли дугу від F_1 до H_1. Ось ти й зробив те, що треба було.

Зверни увагу ось на що: 1) якщо ти хочеш утворити ще довший і менш опуклий овал, то накресли на тій самій прямій більшу кількість кіл, що дорівнюють один одному, й потім виконуй задачу за вказаним вище способом; 2) еліпси — це фігури або такі самі, як овали, або такі, що майже нічим від них не відрізняються. І тому немає потреби окремо зупинятися на способах їх побудови.

Задача 3, твердження 3. Накреслити параболу.

Парабола — це фігура, яка є ніби трикутником, утвореним двома різними лініями: одна з цих ліній, що є основою — пряма; друга, що поступово відходить з обох боків від крайніх точок цієї прямої й закінчується на вершині тупого криволінійного кута, є крива. Таким, наприклад, є розріз дзиги, якщо її розрізати навпіл, як ти побачиш на кресленні. Дуже просто накреслити цю фігуру так:

Проведи спочатку будь-яку пряму AB, що буде основою, і розділи її навпіл в точці C [рис. 135]; // від точки C опу- 84/36.
сти на основу перпендикуляр CD, через який потім проведи

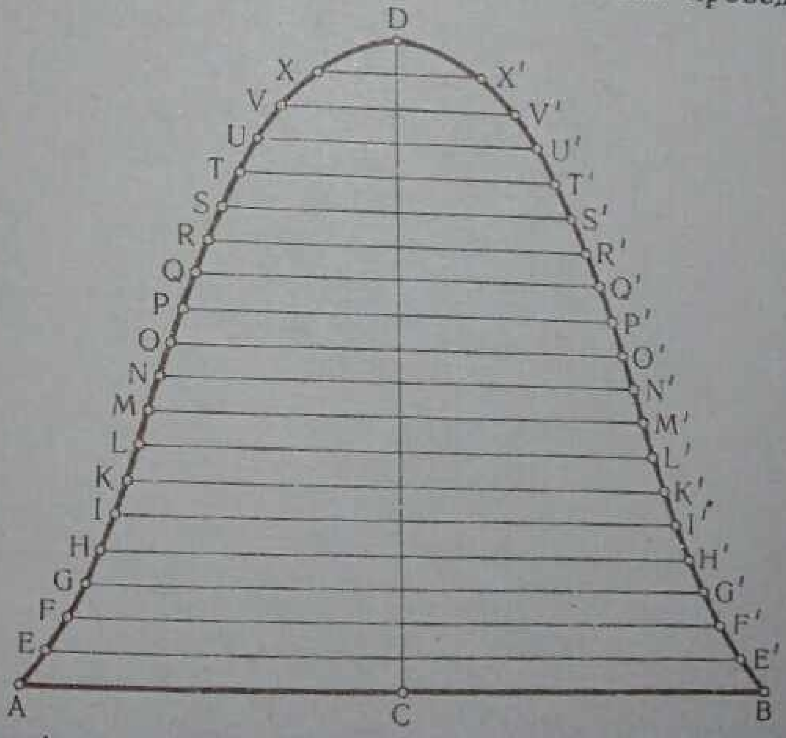


Рис. 135

довільну кількість прямих, паралельних до основи AB, на однаковій відстані одну від одної, але так, щоб вони були чимраз меншими, наприклад, EF, GH, IK, LM, NO. Проте креслити їх треба так, щоб перпендикуляр CD розтинав кожну з них навпіл, що легко буде зробити, якщо в точках прямої CD, розміщених на однаковій відстані одна від одної, ти

встановиш нерухому ніжку циркуля, а другою, рухомою, з обох боків позначивши невеличкі дужечки, тобто межі паралельних ліній. Після цього від крайніх точок основи — А й В — проведи з обох боків поступово і рівномірно через крайні точки всіх паралельних ліній криву BDA (див. креслення), Ця побудова не геометрична, що само собою зрозуміло, та й фігура ця не часто трапляється.

Запам'ятай, по-перше, що від довжини основи та кількості інтервалів між паралельними лініями залежить, чи буде парабола довшою й вужчою, чи коротшою й опуклішою. Бо чим довшою буде основа й чим меншими відстані між паралельними, тим парабола буде опуклішою, і чим коротша основа й більші відстані між паралельними, тим парабола буде плоскішою. Зверни увагу, по-друге, на те, що гіпербола відрізняється від параболи лише, хіба, шириною. І тому її слід будувати тим самим спрощеним способом.

З а д а ч а 4, т в е р д ж е н н я 4. Провести правильну і рівномірну спіральну лінію.

Спіральна лінія — це лінія, що звивається, як змія, як ти побачиш на даному далі кресленні [рис. 136]. Зобразити її

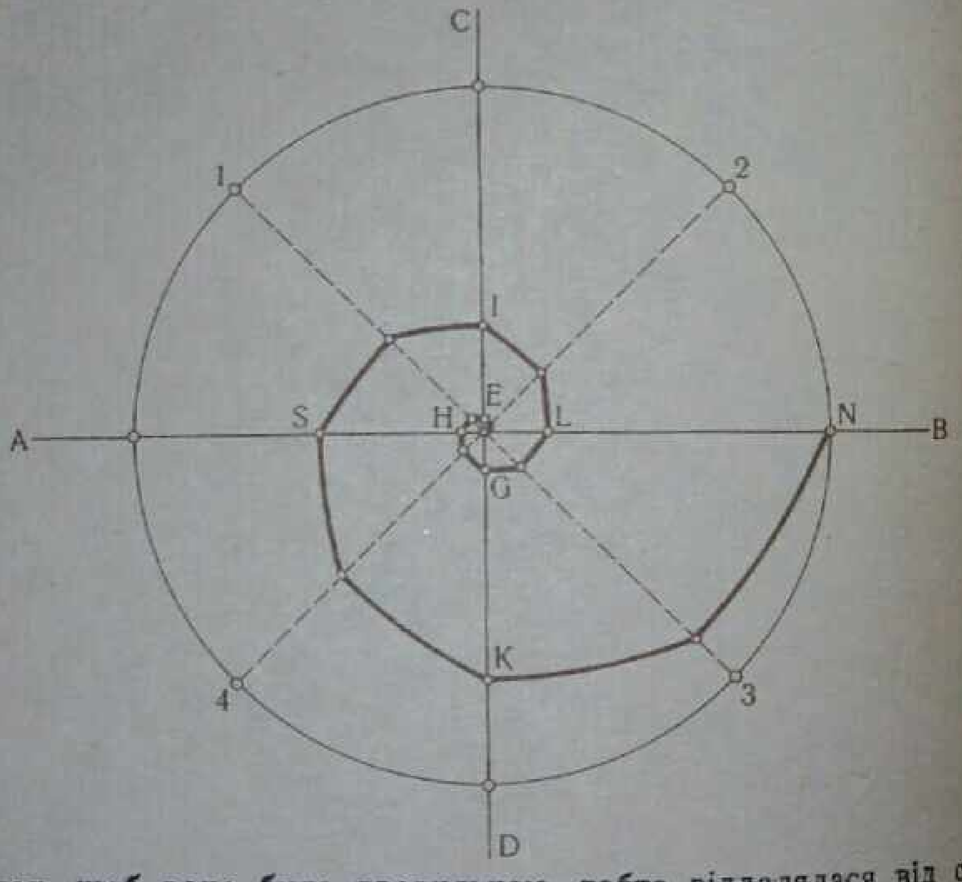
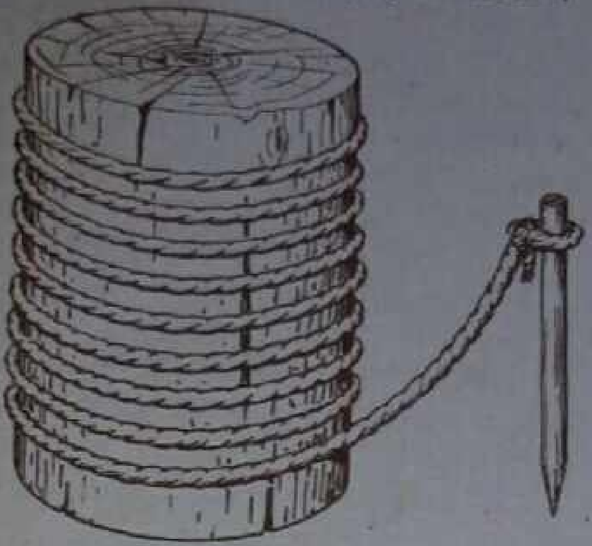


Рис. 136

так, щоб вона була правильною, тобто віддалялася від себе самої весь час паралельно, рівномірно вигинаючись, не утворюючи виступів і кутів, майже неможливо лише руками, без спеціальних способів та інструментів, як неможливо описати правильне коло без циркуля. Тому ми вказуємо тут такий метод побудови:

1. Проведемо дві будь-які лінії AB й CD, що взаємно перетинаються під прямим кутом. 2. Потім від центра E на певній відстані опиши невелике коло (чим меншою буде відстань, тим частішими й вужчими будуть витки; чим біль-



шою — тим рідшими й ширшими). 3. Окремі квадранти цього кола, замкнуті між прямими AB й CD, розділи навпіл і познач точки поділу цифрами 1, 2, 3, 4, щоб уникнути можливих помилок. 4. Поставивши нерухому ніжку циркуля в точку I, пересунь рухому до точки N, в якій коло перетинається з лінією горизонту, й проведи дугу NK до вертикальної лінії. 5. Далі, не відводячи ніжки циркуля від точки K, пересунь другу до точки 2, або, що те саме, перенеси ніжку циркуля до точки // 2, а другу ніжку — до точки E, опиши дугу KS і там 85

Рис. 137



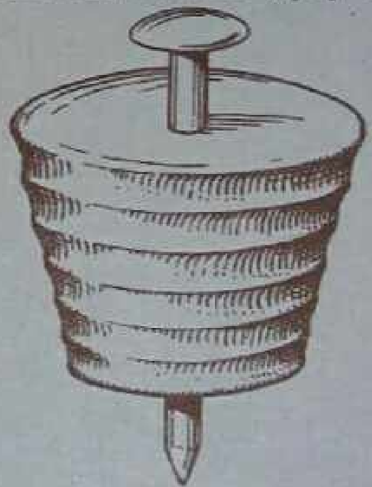


Рис. 138
Рис. 139

зупинись. 6. Потім, переставивши ніжку в точку 3, пересунь другу ніжку до точки S і опиши дугу SI. 7. Переставивши знов ніжку циркуля в точку 4, пересунь другу до точки I й опиши дугу IL. 8. Знову пересунь ніжку циркуля до точки I, а другу до точки L і опиши дугу LG.

Звернути при цьому увагу ось на що:

1. Якщо ти хочеш провести другий або третій виток, візьми спочатку від точки N довільну відстань на лінії CD в напрямі

до D й від центра 4 на відстані до точки, в якій лінія AB перетинає малий круг, в напрямі до точки А проведи дугу до цієї нової, зазначеної вище точки. Потім, переставивши ніжку циркуля в центр I, проведи іншу дугу, як і в попередньому прикладі.

2. Якщо ж у якомусь місці, наприклад, на землі, як це часто трапляється в архітекторів, буде не зовсім зручно накреслити коло, від точок поділу якого ми маємо описати спіраль, то тоді опиши спіраль, користуючись таким простим і зручним способом: закріпи в цьому місці циліндр будь-якої товщини (тобто такої, яку ти вважатимеш необхідною) і обмотай його мотузком. Тепер, якщо, взявшись за кінець мотузка, ти почнеш його розмотувати і тією самою рукою, якою будеш розмотувати, одночасно борознитимеш землю (це буде легко зробити, якщо разом з кінцем мотузка ти повернеш до землі вістрям додолу загострену паличку), ти накреслиш цією паличкою спіраль (див. зображення цього інструмента на рис. [137]).

З а д а ч а 5, т в е р д ж е н н я 5. Накреслити архітектурну спіраль.

Спіраль, про яку йшлося щойно, поступово віддалялася від себе самої на однакову відстань, і тому її можна назвати паралельною спіраллю. Проте існує спіраль іншої форми, що відходить сама від себе не на однакову відстань, а чим ближче до центра згортання, тим менше вона віддаляється від себе, як видно з поданого далі креслення [рис. 138]. Цю спіраль називають архітектурною, бо вона, як розповідають, дуже часто використовується в архітектурі й має там неабияке значення, особливо в цивільній архітектурі, зокрема в йонійській. Для того, щоб накреслити її, застосовують два способи: геометричний і механічний, або спрощений, який здійснюється за допомогою спеціально пристосованого для цього інструмента //.

85/38.

Оскільки геометричний спосіб досить складний, ми його опускаємо й подаємо тут лише механічний.

Зроби з міцного матеріалу дзигу або конус, що поступово й рівномірно звужується й закінчується вістрям, як ти бачиш на рис. [139]. У це вістря (а воно має бути трохи затупленим) треба вбити загострену залізну паличку, щоб вона, якщо її встромити в землю, могла утримувати дзигу, повернену вістрям додолу. Навколо цієї дзиги, починаючи від її основи, рівномірними витками обмотують мотузок аж до вістря, а щоб витки мотузка міцніше трималися й не спадали під час роботи, треба трохи глибше вирізати ті вигини, що є на поверхні дзиги, щоб вони краще утримували витки мотузка. Тепер, якщо виготовлений таким чином інструмент ти повер-

неш вістрям додолу й встромиш у землю, а потім розмотаєш, починаючи від вістря, обгорнутий навколо нього мотузок і водночас будеш борознити вістрям землю, ти накреслиш архітектурну спіраль.

Сказаного про площини [48], я вважаю, вже доволі. // ... 86

ПРО СПЕЦІАЛЬНУ ГЕОМЕТРІЮ І, ПЕРЕДУСІМ, ПРО ВИМІРЮВАННЯ ДОВЖИНИ, ВИСОТИ Й ШИРИНИ

Спеціальна геометрія, яку іноді називають практичною геометрією, а іноді геодезією, є однією з найшляхетніших, корисних і цікавих галузей математики. Адже вона займається не лише вимірюванням землі, від чого колись і отримала свою назву, але вимірює все, що підлягає вимірюванню, де б воно не знаходилося — чи на небі, чи на землі,— із застосуванням спеціальних способів, які полегшують цю роботу. Вона відрізняється від щойно викладеної загальної геометрії хіба лише своїм практичним спрямуванням, бо те, що перша розглядає найзагальніше, ця, друга, подає нам більш наочно і конкретно, й кількість, яку та розглядає, відділяючи в голові від конкретних тіл, ця, практична, вивчає й досліджує в тих чи інших.

Спеціальна геометрія ставить перед собою три задачі відповідно до трьох видів геометричних величин:

1) вимірювання ліній; 2) вимірювання площин; 3) вимірювання тіл. Враховуючи ці три задачі, спеціальну геометрію прийнято іноді розподіляти на етіметрію, або вимірювання ліній, епіпедометрію (вимірювання площин) і стереометрію (вимірювання просторових тіл) [1]. Про першу з них ми розповімо в цій книжці, а про дві останні — в наступній. Передусім, хочу попередити вас, що в цій книжці я розповідатиму лише про вимірювання прямих ліній, а криві лінії, якщо вони правильні, розглядатиму разом з площинами. Якщо ж криві лінії неправильні, то вони вимірюються лише за допомогою прямих, бо інших способів їхнього вимірювання не існує.

Пряма лінія, хоч сама собою, якщо її розглядати абстрактно, й не може розподілятися на будь-які інші види, проте, спостерігаючи її в матеріальних тілах і предметах, ми можемо ділити її на три або чотири різновиди, а саме: на довжину, або відстань, на висоту й ширину і, крім того,— на діаметральну відстань. Ця остання певною мірою відрізняється від довжини й ширини, як ти зрозумієш згодом.

Отже, ми маємо розповісти тут про вимірювання дов-
89 жини, висоти і ширини. //
зв. Оскільки вимірювання не може здійснюватися без певних
 приладів, або інструментів, і геометричні підстави вимірюван-

ня запозичені з тверджень загальної геометрії, тобто з теорем, то відбувається воно шляхом співставлення розглянутих у теоремах фігур з тими тілами й предметами, які треба виміряти. А для того, щоб за допомогою тих фігур, зовнішній вигляд і властивості яких нам уже знайомі, ми могли визначити розміри конкретних вимірюваних предметів, фігури ті мають бути не просто якось накреслені — чи то на землі, чи в повітрі,— а треба мати точні їх зображення. Це робиться за допомогою певних інструментів і приладів, які відтворюють нам дійсні розміри, сторони й кути зображених на них фігур. А оскільки правильність і точність цих інструментів грунтується на якихось частково фізичних, частково математичних правилах і законах, ми спочатку маємо зупинитися на таких трьох питаннях: про міри, про інструменти й про те, на чому грунтується застосування цих інструментів. Якщо ти добре з'ясуєш собі ці питання, то техніка вимірювання буде для тебе легкою й зрозумілою. Отже, порядок нашого викладу буде такий:

РОЗДІЛИ ТРЕТЬОЇ КНИЖКИ

I. Про загальновживані прості міри.

II. Про геометричні інструменти.

III. Викладаються деякі фізичні й математичні закони, на яких грунтуються суть і можливість застосування геометричних інструментів.

IV. Про вимірювання відстаней на місцевості, доступній з одного боку.

V. Про вимірювання відстаней на місцевості, доступній з обох боків.

VI. Про вимірювання висоти доступних предметів.

VII. Про вимірювання висоти недоступних предметів.

VIII. Про вимірювання глибини криниць і висоти валів.

IX. Про вимірювання діаметральних відстаней і гірських схилів.

Розділ перший

ПРО ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ ПРОСТІ МІРИ

1. Будь-яке вимірювання потрібно виконувати, починаючи від найменших мір, а саме: більші величини ми вимірюємо за *90*
допомогою менших // і будь-яку кількість за допомогою одиниці. Найменшою одиницею міри у математиків є гран, най-

ближчою більшою від нього одиницею — перст, після нього — пальм, потім — фут, лікоть, сажень, стадій, італійська, або римська, миля, а після неї ще якась інша міра.

2. Гран — це товщина зернятка ячменю, перст — товщина пальця, й складається він з 4-ох гранів, тобто дорівнює 4-ом складеним разом зерняткам ячменю; пальм містить у собі 4 персти, фут — 4 пальми, лікоть — $1^1/_2$ фути, сажень — 5 футів, стадій — 125 саженів, римська миля — 8 саженів, або 1000 кроків. Наша руська миля містить 5 римських миль, тобто 5 тис. кроків, або 40 стадіїв.

Знаючи ці співвідношення, можна визначити будь-яку міру, яку ти лише забажаєш, тільки треба для цього написати цифри менших і менших мір, як ми про це скажемо далі. Щоб добре запам'ятати ці міри, ти маєш вивчити такі віршики:

Перст ти одержиш один, як грани чотири з'єднаєш.
В пальмі чотири персти, і в футі стільки же пальмів.
Лікоть містить півтора фути, а сажень п'ять футів.
Саженів сто двадцять п'ять складеш — і матимеш стадій.
Вісім якщо ти візьмеш стадіїв,— милю одержиш
Римську, а наша п'яти римським дорівнює милям.

3. Треба тільки попередити, що ці міри неоднакові у різних народів, бо одні мають менший фут, пальм, сажень, а інші — більший. Що є причиною цієї нерівності: чи неоднакові розміри зерен ячменю, чи щось інше,— цього я не знаю. І через це для точності у співставленні мір різних народів треба починати від спільної для всіх міри — ліктя, а від нього доходити до грана.

4. Всі ці міри називають простими тому, що, беручи вказані міри в їх простому вигляді, не складаючи й не перемножаючи, ми вимірюємо ними прямі лінії. Площини ми вимірюємо тими самими мірами, але квадратними, а тіла — тими самими мірами, але кубічними, тобто піднесеними до куба.

90 / зв.

Розділ другий

ПРО ГЕОМЕТРИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ //

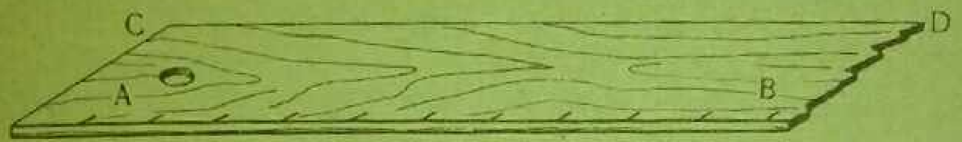
Інструменти, якими користуються геометри, неоднакові: за допомогою одних здійснюється звичайне, просте вимірювання, за допомогою інших — вимірювання спеціальне, математичне; одні служать також для правильного й вчасного виготовлення та розміщення простих інструментів, інші — для

виготовлення тих інструментів, за допомогою яких конструюються, встановлюються, перевіряються й уточнюються всі попередні. Про кожен з цих видів ми скажемо окремо, але в зворотному порядку, починаючи від останнього виду.

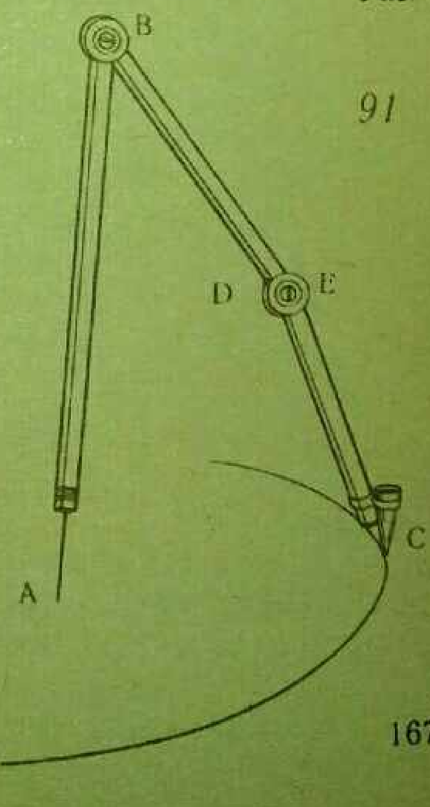
ОСНОВНІ ІНСТРУМЕНТИ, ЗА ДОПОМОГОЮ ЯКИХ ВИГОТОВЛЯЮТЬ І УТОЧНЮЮТЬ УСІ ІНШІ

1. Існує два таких інструменти, за допомогою яких конструюють всі інші нові інструменти, а також перевіряють і уточнюють їх. І цілком справедливо буде назвати їх інструментами інструментів, або їх творцями. Такими інструментами є лінійка й циркуль.

2. Лінійка — це інструмент, за допомогою якого креслять прямі лінії. Вона є нічим іншим, як подовженою дощечкою, або табличкою, зробленою з дерева або з іншого тривкого



матеріалу, що має один або обидва боки цілком прямі, наприклад лінійка AB [рис. 1]. А наскільки прямою є ця лінійка й з якого боку можна накреслити правильні прямі, ти можеш перевірити таким чином: нехай ми маємо лінійку AB, вздовж боку якої CD накреслено пряму CD від точки C до точки D. Поверни лінійку так, щоб залишився той самий бік її угорі, точка C опинилася в точці D, а точка D — в точці C. Вздовж того самого боку лінійки — CD проведи пряму від точки C до точки D. І якщо ця друга лінія збіжиться з першою так, що обидві вони утворять одну пряму, то ми, не вагаючись, можемо застосувати цю лінійку для креслення прямих ліній. Якщо ж вони цілком не збіжаться, то цей бік CD не є цілком прямий, і його треба старанніше вирівняти [2]. *Рис. 1* *Рис. 2*



91

3. Циркуль — це інструмент, за допомогою якого описують коло. Роблять його з міцного матеріалу, й складається він з двох загострених паличок, з'єднаних угорі так, // що його загострені кінці можуть розсуватися і зближатися, залежно від потреб того, хто виконує креслен-

ня. А як це робиться, ти бачиш на рис. [2], який ми подали раніше.

Одна ніжка циркуля — А — гостра й звичайна, а на другій — С можна вирізати невеличке заглиблення, що є ніби вмістилищем для фарби або чорнила, що наносяться на креслення. Але зручніше буде користуватися цим інструментом, якщо одну частину ніжки ми зробимо з гнучкого матеріалу, а саме — частину від вістря С до точки D, а другу частину — з твердого й міцного матеріалу, а саме — від точки Е до голівки В. І ці дві частини треба з'єднати так, щоб гнучка частина не могла відірватися від твердої, але щоб, обертаючись, вони могли трохи відходити одна від одної. Щоб послабити чи посилити це обертання, в точці Е з бічної сторони вставляють міцний гвинтик D: якщо його повернути в один бік, він закріплює рухому ніжку циркуля; якщо в другий — послаблює її. Застосовувати це обертання слід тоді, коли треба трохи збільшити або зменшити коло.

ДРУГОРЯДНІ ІНСТРУМЕНТИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ І ВСТАНОВЛЕННЯ ІНШИХ ГЕОМЕТРИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

4. Ті інструменти, про які йшлося вище, були первинними, або основними, бо для їх виготовлення не треба використовувати ніяких інших. Усі інші інструменти є вторинними, бо вони виготовляються за допомогою перших. Проте й ці останні, вторинні інструменти, застосовуються частково для конструювання, частково для встановлення геометричних інструментів. І серед них найбільше значення мають інструменти, що вживаються для поділу ліній,— косинець і висок. Інструменти для поділу, як зазначають математики, бувають різні. Один з них ми подали вище в розділі, присвяченому загальній геометрії. Але найзручнішим і найточнішим з усіх є такий [рис. 3].

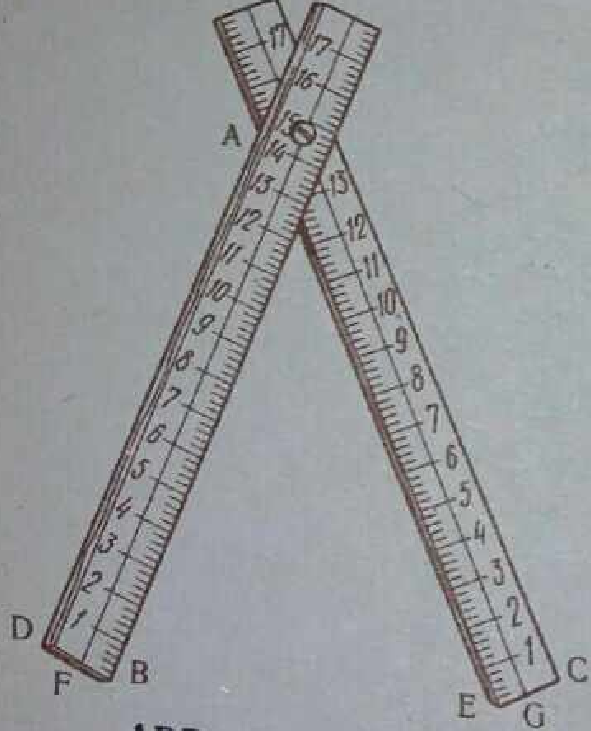


Рис. 3

Із срібла, бронзи, міді, дерева або іншого міцного матеріалу зроби дві однакові довгі лінійки — ABD й ACE, які в точці A з'єднай будь-яким гвинтом так, щоб обидві вони могли однаково обертатися навколо цього гвинта, як навколо осі, і в разі потреби віддалятися й наближатися одна до одної, як ніжки

циркуля. Потім від точки A як від центра слід провести на поверхнях згаданих лінійок дві рівні прямі лінії — AF й AG. Ці лінії треба поділити спочатку на дві, потім на три, на чотири, на п'ять, на шість, і на скільки тобі буде завгодно рівних частин, і позначити ці частини цифрами, як видно на малюнку,— і ти матимеш дуже зручний інструмент для поділу ліній на будь-яку кількість рівних частин //. 91/38. Цей інструмент геометри звичайно називають інструментом частин. Застосовують його так: наприклад, ми маємо поділити лінію IK на три рівні частини. Треба зміряти циркулем довжину всього відрізка IK й, поставивши одне вістря циркуля в точку F нашого інструмента, потрібно розтягнути або зтягнути інструмент, залишаючи без зміни відстань між кінцями циркуля, поки точка G інструмента збіжиться з другим вістрям циркуля. Зробивши це й не зрушуючи інструмент з місця, зміряй циркулем відстань між точками 3 й 3, позначеними на лініях інструмента, і цю відстань перенеси на лінію, яку ми маємо поділити: від I до L, від L до M і від M до K,— і ти отримаєш лінію IK, поділену на три рівні частини.

Якщо треба поділити надто довгу лінію, таку, що її не можна вмістити між двома точками інструмента — F і G, наприклад пряму NO, то беруть спочатку її частину, яку можна там вмістити, наприклад NQ, і позначають її третину буквами NP; потім від тієї частини лінії, що залишилася, а саме від QO теж беруть третину, позначаючи її буквами QR. І, нарешті, цю частину QR переносять трохи вище і відкладають від точки P до точки X,— так отримують відрізок NX, що є третиною всієї лінії.

Коли ж треба поділити лінію надто малу, що її не можна вмістити між двома точками інструмента — F і G, скільки б ми їх не наближували одну до одної, тоді потрібно взяти лінію, вдвічі більшу, й від неї відділити одну третину, а потім ти візьмеш половину цієї третини, що буде легше зробити, ніж брати третину даної нам малої лінії.

А якщо треба поділити лінію на кількість частин, яка не позначена на інструменті, наприклад на 40, 30, 36 і т. д., то поділимо спочатку цю лінію на субмультиплікатні попереднім кількості — 20, 15, 18 і т. д., а потім кожну з цих частин поділимо навпіл.

5. Косинець — це інструмент, за допомогою якого дуже зручно креслити перпендикулярні лінії або прямі кути, що, власне, робиться так само. А оскільки ми вже говорили про те, що у півколі можна побудувати лише прямий кут, то звідси й випливає найпростіший спосіб побудови косинця, а також перевірка правильності цієї побудови [рис. 4]. Бо

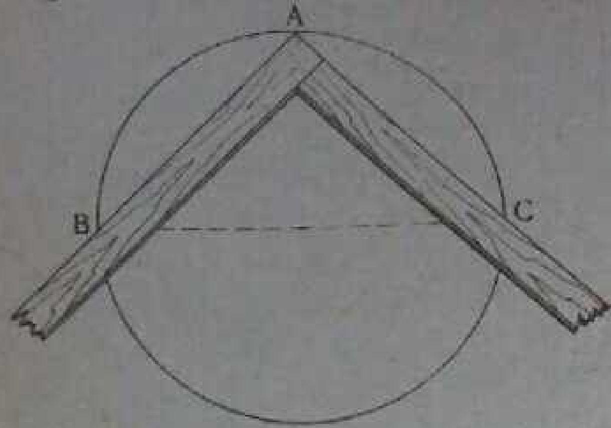
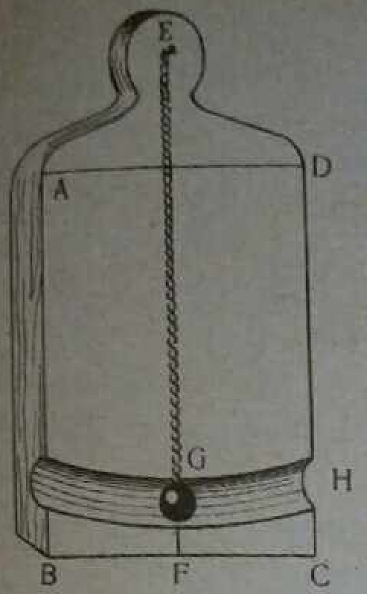


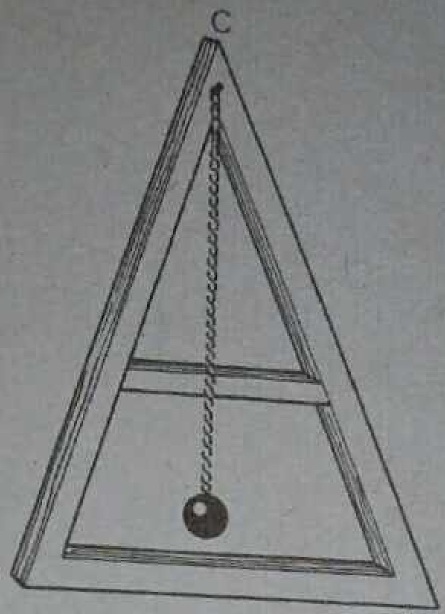
Рис. 4

якщо ти візьмеш дві лінійки — AB й AC, зроблені з тривкого матеріалу, й прикладеш одну до одної так, що сторона однієї — AB пройде через крайню точку діаметра B, а сторона другої — AC пройде через другу крайню точку діаметра — C, то від цього самого поєднання двох лінійок, якщо лише вершина кута A збіжиться з будь-якою точкою A на дузі кола, // в тебе утвориться точний і досконалий косинець. Тим самим способом ти можеш переві-
92 рити, чи правильно зроблений косинець, хоч це можна виконати також й іншим шляхом.

Простим ремісникам та іншим майстрам, не обізнаним з математичними науками, ми радимо запам'ятати такий спосіб виготовлення косинця: зігни аркуш картону так, щоб лінії згину перетиналися, тобто зігни картон і добре притисни лінію згину, після цього зігни картон ще раз так, щоб лінія згину збіглася сама з собою, а потім зігни вдруге в іншому напрямку, лінії згинів перетнуться під прямим кутом і, дотримуючись напрямів цих ліній, можна побудувати косинець.

6. Висок — це інструмент, що вживається не для креслення перпендикулярних ліній, як дехто помилково вважає, а для перевірки правильності й точності цих ліній,— і це його перше й основне призначення. А друге, похідне призначення — це перевірка правильності також і горизонтальних ліній. Виготовляється висок приблизно так: з міцного матеріалу роблять дощечку, що має форму паралелограма ABCD, всі кути і сторони якого абсолютно прямі (правда, верхня його частина може мати довільну форму) [рис. 5]. Потім через його середину проводять пряму EF, паралельну до сторони AB чи до сторони DC, яка через це є перпендикуляром до основи BC. Біля основи BC видовбують фігуру будь-якої форми, наприклад H. I, нарешті, від точки E опускають прив'язану до нитки олов'яну кульку G, яка вільно обертається на видовбаній частині паралелограма. Ось і маєш цілком готовий інструмент. Застосовування його двояке: перше, основне — для перевірки правильності перпендикулярних ліній, як я вже сказав раніше, а саме, якщо ти хочеш перевірити, чи перпендикулярно до лінії горизонту поставлені стіна чи мур або кілок, то треба прикласти сторону виска AB чи DC до стіни або кола і, якщо нитка з кулькою пройде через перпендикулярну лінію EF, отже й стіна або кілок теж стоять пер-





пендикулярно. У протилежному випадку стіна або кіл стояти- *Рис. 5*
муть не прямо, а похило. Друге, похідне застосування виска — *Рис. 6*
це перевірка // горизонтальності лінії, тобто лінії, перпенди-
кулярної до напряму тіл, що падають до центра землі під 92
дією сили ваги. Отже, якщо ти хочеш перевірити, чи поверх- 38
ня стола є горизонтальною поверхнею, постав на стіл основу інструмента — BC, і, якщо нитка пройде через призначену їй лінію, то стіл має горизонтальну поверхню. В протилежному випадку поверхня його буде похилою.

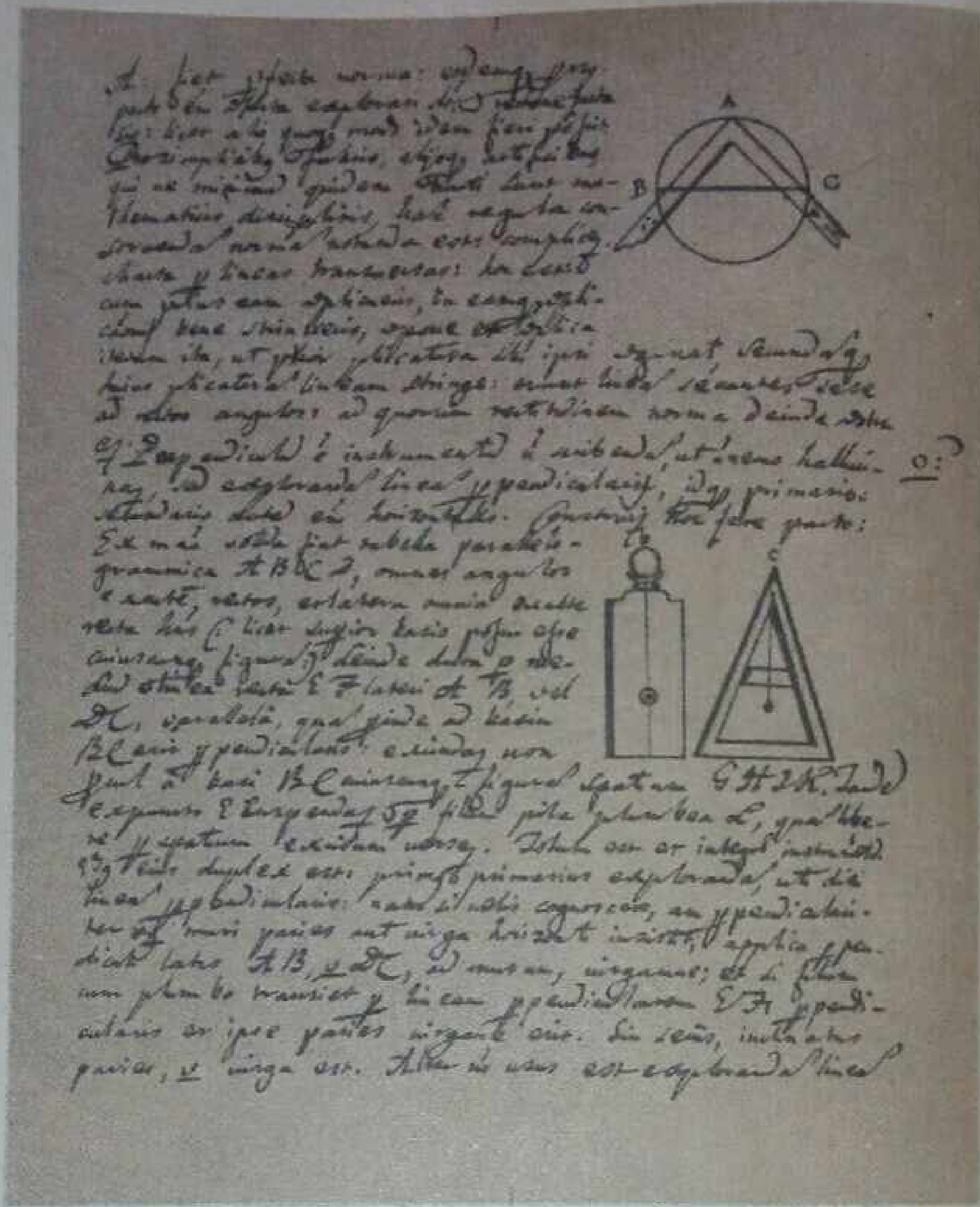
7. Висок можна сконструювати й у такий спосіб, щоб він слугував водночас інструментом для перевірки горизонтальності лінії й для перевірки правильності лінії, перпендикулярної до горизонту. Цей висок виготовляють так, як ти бачиш на даному малюнку [рис. 6].

Ці п'ять інструментів настільки необхідні геометрам, географам, архітекторам та іншим митцям, що без них вони були б, кажуть, як без рук.

ГЕОМЕТРИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ, ЗА ДОПОМОГОЮ ЯКИХ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ ВИМІРЮВАННЯ ПРЕДМЕТІВ, ЩО ВИМАГАЄ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ

Тепер, користуючись згаданими вище інструментами, сконструюємо інші інструменти, за допомогою яких можна буде застосувати теореми загальної геометрії до вимірювання конкретних предметів і здійснити ці вимірювання. Таких інструментів, виготовлених різними винахідниками, є чимало, й вони досить різноманітні.

Я розповім тут лише про ті з них, які найчастіше вживаються і які досить легко сконструювати. Таких інструментів

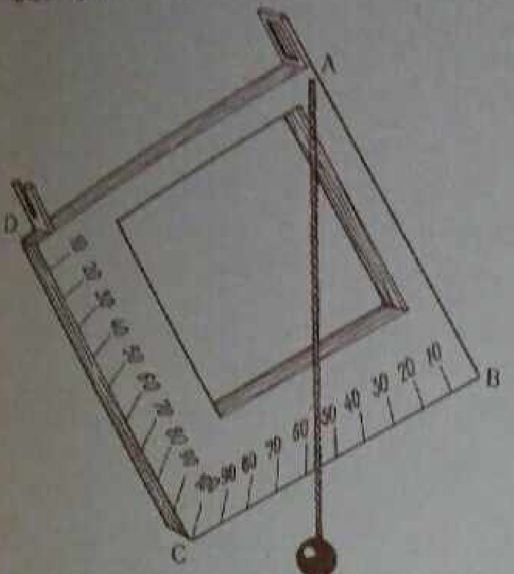


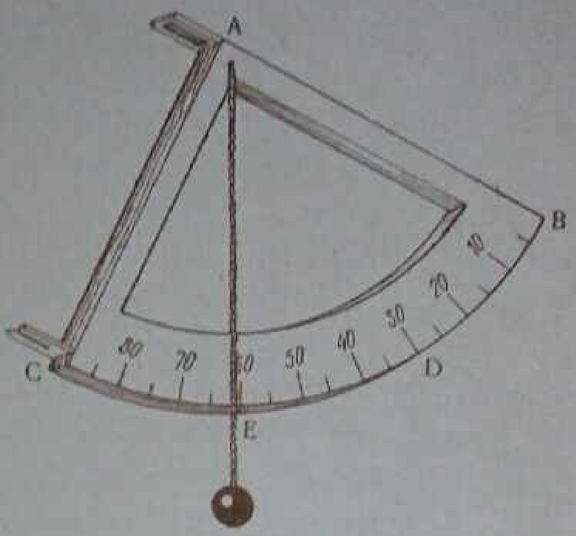
Сторінка з рукопису з курсу «Математики»

шість: квадрат, квадрант, геометричний стіл, палиця Якова, Андріївський хрест, гномон.

В и г о т о в л е н н я к в а д р а т а. З міді, дерева або будь-якого іншого тривкого матеріалу, добре вирівняного, виготовляють квадрат ABCD так, як це було вказано в задачі про побудову квадрата [рис. 7]. Квадрат цей може бути виготовлений цілком з твердого матеріалу або може бути наполовину видовбаний, або збитий з чотирьох рівних лінійок чи паличок. Потім на сторонах BC й CD проводять три лінії на певній відстані одна від одної, паралельно до ліній, які обмежують квадрат, і в точках поділу пишуть цифри, як видно на малюнку. Потім ті самі сторони квадрата — BC і CD — ділять на 100 рівних частин або, принаймні, на 10,

якщо інструмент буде надто малий, і після цього, приклавши лінійку до // центра А й до окремих точок поділу, проводять рисочки і пишуть цифри, як ти бачиш на малюнку. Якщо хочеш уникнути кропіткої роботи, пов'язаної з поділом на частини, накресли на іншій поверхні будь-яку лінію й на ній відміряй циркулем 100 рівних частин, а потім на відрізку, 93





довжина якого дорівнює всім цим частинам, разом узятим, побудуй квадрат. Після цього зроби на сторонах квадрата AB й AD по два крильця EF і GH, проколоті голкою,— надалі ми будемо називати їх діоптрами. Нехай всі діоптри будуть однакової глибини, а отвори їх знаходитимуться на однаковій відстані від поверхонь, яким вони протистоять, і всі вони будуть також звернені до тієї самої прямої лінії, накресленої під ними.

Рис. 7
Рис. 8

Потім, як ти ретельно все це зробиш, від точки А треба опустити висок, тобто нитку з олов'яною кулькою. Можна зробити лише дві діоптри, розташовані на одній стороні квадрата, а для визначення довжини й висоти слід прикладати їх то до одного, то до другого ока — спочатку до правого, потім — до лівого. Крім того, слід запам'ятати, що будь-яка одна з двох сторін, на якій накреслені рисочки поділу й написані цифри, називається прямою тінню, а друга — оберненою тінню, оскільки одну з сторін, не поділену і не написану, наприклад AB, приймають за встромлену паличку, яка відкидає тінь. Отже, для сторони AB прямою тінню, або тінню, що простягається під ним, буде сторона BC, а оберненою, тобто піднесеною догори тінню, буде сторона CD. Інструмент, зроблений у такий спосіб, називають *висячим квадратом*. Його можна також тримати в руках або підвішувати на шнурку. *Стоячий квадрат* сконструювати важче, й, крім того, стоячий квадрат — це майже те саме, що й геометричний стіл. Тому зараз ми не будемо про нього говорити, але все

те, що ми далі розповімо про геометричний стіл, стосуватиметься також і його.

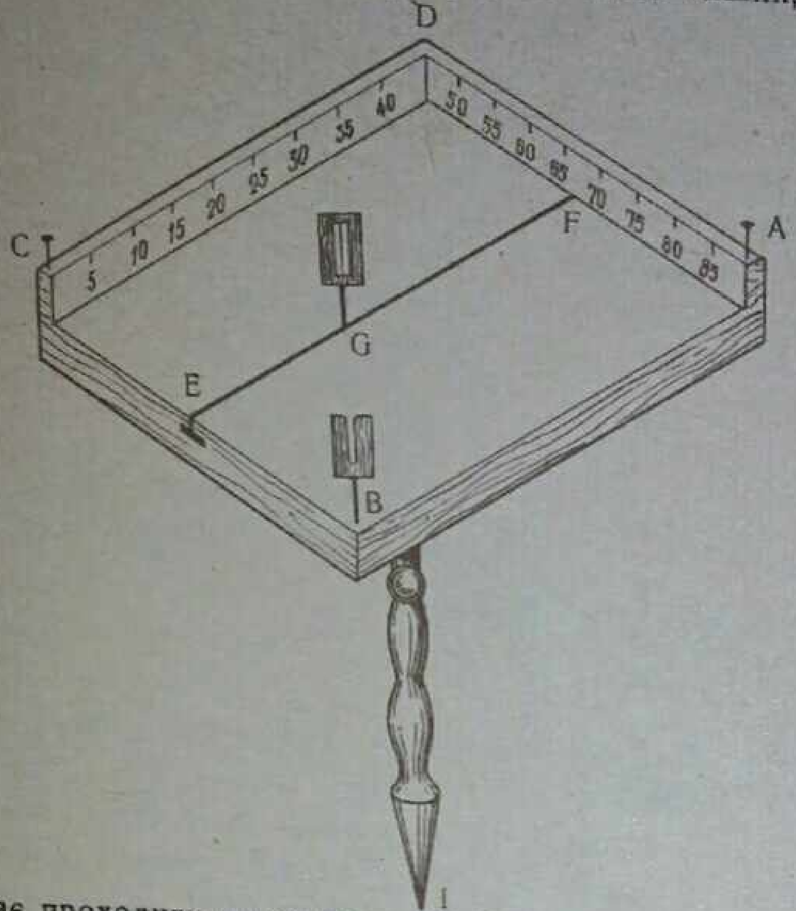
Виготовлення квадранта. Квадрант — це ніщо інше, як четверта частина круга.

На дерев'якій дощечці, ретельно вистругавій і відполірованій, або на мідній чи на якійсь іншій тривкій платівці накресли дугу квадранта [рис. 8]. Це буде легше зробити і креслення твоє вийде точнішим, коли перед тим проведеш дві прямі — АВ і АС, які, перетинаючись, утворюють прямий кут, і від точки А, як від центра, на відстані АВ або АС описати дугу ВС. Потім опиши другу дугу, паралельну першій, а також третю. Вони мають бути розміщені на належній відстані одна від одної, як ти бачиш на малюнку. Найвіддаленішу від зовнішнього обводу дугу ділимо на 90 рівних частин, які астрономи називають градусами. Щоб легше
93 було ділити дугу, розділи її спочатку на // три рівні частини,
а кожну з них потім поділи навпіл, і, нарешті, кожну з цих
38. найменших частин розділи ще на п'ять рівних частин. Ділити дугу на три рівні частини треба у такий спосіб: розводячи ніжки циркуля на таку ж відстань, на якій ти креслив квадрант, і ані трохи не змінюючи її, постав одну ніжку циркуля в точку В, а другу протягни до дуги, — точку, в якій вона торкнеться дуги, познач літерою D. І знову, поставивши одну ніжку в точку С, другу протягни до дуги і познач нову точку літерою Е — квадрант буде розділений на три рівні частини: ВЕ, ED, DC. Ці частини ти розділиш знову на інші три без будь-яких труднощів, збільшуючи й зменшуючи відстань між вістрями циркуля, а ці останні три частини так само розділиш навпіл і т. д. Зробивши це, від центра А до кожної точки поділу проведи прямі лінії й напиши цифри, що позначатимуть кожен градус. Після цього до сторони АВ або АС, або до них обох треба приладнати діоптри, про які ми вже писали, коли йшлося про конструювання квадрата, а до центра прив'язати нитку з олов'яною кулькою. Цей інструмент вживається дуже часто, за його допомогою виконують складні й важливі вимірювання. Тому математики називають його чудодійним квадрантом. Можна також поруч з квадрантом, під ним, накреслити площину.

Виготовлення геометричного стола. Кажучи про геометричний стіл, я маю на увазі ніщо інше, як стоячий квадрат, обернений верхньою частиною догори й паралельний до лінії горизонту. І нехай хтось будує його в інший спосіб і пояснює його будову інакше, але це буквально те саме.

Отже, на тривкій платівці або на дощечці будь-якої величини треба накреслити квадрат так, як було запропоновано [рис. 9]. Посередині нижньої поверхні цієї дощечки треба

приладнати видовбану завісу, в яку б легко встановлювалася верхня частина застромленої в землю ніжки, про яку ми зараз розповімо. Через поверхню квадрата, яким є зображений на малюнку квадрат ABCD, проводять EF, паралельну до двох його сторін і перпендикулярну до двох інших, і ця



пряма має проходити через центр G. Крім того, в точки A, B, C встромляють тонкі голочки, а в самому центрі роблять малесеньку дірочку, щоб вставляти і виймати голку. Зробивши це, слід виготувати ніжку або підпірку так, як вказано на фігурі HI, на якій верхня частина ніжки — H має бути вставлена в завісу на дощечці, а нижній, загострений край I слід застромити в землю. Крім того, треба взяти міцну лінійку, // довшу від діаметра квадрата, хай ми позначимо її літерами KL, і до неї слід приладнати діоптри M і N, обернені своїми отворами до краю лінійки. Ці отвори можуть бути або круглими, або подібними до щілин, які розщеплюють корпус діоптри. Так, круглий отвір ми бачимо на діоптрі M, а отвір, що має форму щілини,— на діоптрі N. При встановленні цього інструмента на ніжку слід застосувати косинець з виском, бо, коли ми поставимо його на перевернутий квадрат, він покаже, чи буде його поверхня паралельною до лінії горизонту, чи ні. Можна приладнати до ніжки також іншу, поперечну дощечку, щоб, спираючись на неї, дошка могла обертатися перпендикулярно до лінії горизонту, й тоді цей інструмент можна використати для інших потреб.

Рис. 9

94

Виготовлення палиці Якова. Інструмент цей своєю формою нагадує хрест, та, невідомо чому, його називають палицею Якова.

Візьми дві планки, зроблені з міцного матеріалу й рівні одна одній, потім кожну з них розділи на 100 або на 10 рівних частин і в місцях поділу постав числові позначення, як ти бачиш на малюнку [рис. 10]. Після цього посередині планки CD слід зробити отвір такої товщини, як планка AB, у такий спосіб, щоб у місці цього отвору в планку CD можна було вставити планку AB, навколо якої б та, попередня планка, оберталася під прямим кутом в один і другий бік. Цей інструмент буде зручнішим, якщо візьмемо чотирикутні

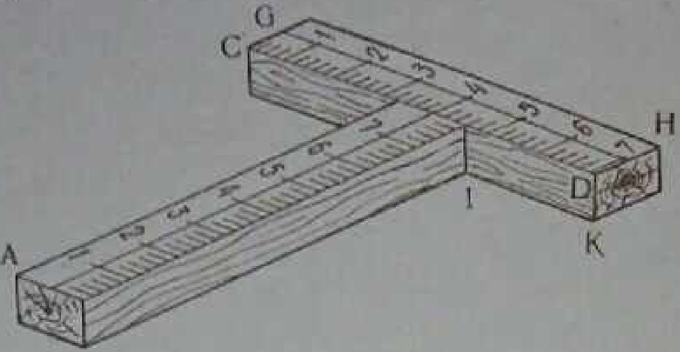


Рис. 10

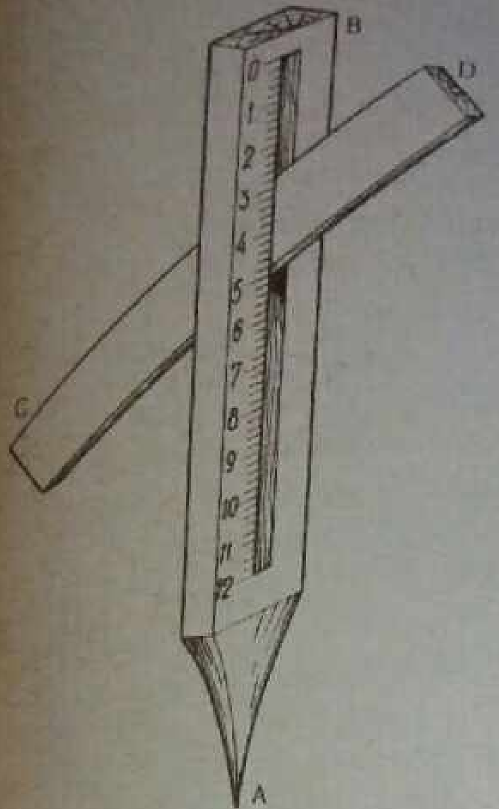
планки й якщо через середину планки AB з боку, доступного нашому поглядові, ми проведемо пряму EF, паралельну до боку AB, й так само через середину боку CD проведемо пряму GH з тої сторони, з якої позначено точки й цифри поділу (а позначені вони мають бути з того боку, до якого звернений наш погляд).

Крім того, кінець планки AB, який треба буде наближати до ока, слід розмістити трохи навхрест з планкою CD, як ти бачиш на малюнку. Потім, як ти все це зробиш, до боку ED планки CD слід приєднати олов'яну або мідну платівку IK, ширина якої дорівнювала б ширині планки. А з'єднати цю платівку з планкою можна за допомогою цвяшка, закріпленого голівкою в точці I, але не дуже щільно, а так, щоб вона могла вільно повертатися навколо цвяшка туди, куди її потягне власна вага. Запам'ятай також, що рівність планок ти маєш вимірювати, починаючи від точки L, в якій планка AB утворює кут з планкою CD у напрямі твого ока. Але й у такому разі планка AB має бути коротшою принаймні на два або три грані, бо ж ніяк не можна, щоб вона сягала аж до самої зіниці //, хоч за довжину її треба приймати відстань між її початком і нашою зіницею. Цей інструмент дуже зручний у вжитку; крім того, його легко виготовити й носити з собою.

94/зв.

Виготовлення Андріївського хреста. Візьми дві прямі планочки неоднакової довжини — AB й CD і так

прибий цвяшком меншу планку CD до більшої AB або встромі одну в одну, зробивши довгастий отвір, щоб вона могла рухатися вперед і назад за твоїм бажанням, залежно від потреби, але щоб вона сама собою випадково не посунулася, куди не слід. Ти бачиш це на даному малюнку. На цьому інструменті нічого не треба писати, лише для зручності більшу планку AB можна розділити, починаючи знизу, на декілька рівних частин і ці частини позначити цифрами, які мають бути написані й під рухомою планкою, і над нею.



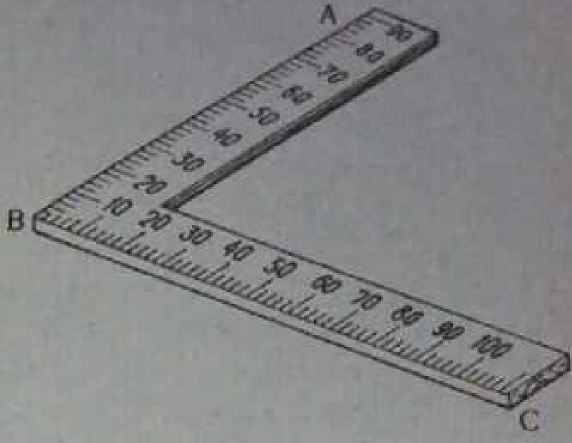


Рис. 11
Рис. 12

Можна також приладнати до боку більшої планки, подібно до того, як ми це робили при виготовленні попереднього інструмента, мідну дощечку або платівку, яка б не дуже щільно прилягала до планки й вільно поверталася. І вона хай служить виском. Ніжка більшої планки A має закінчуватися залізним вістрям, щоб її можна було встромляти в землю. Цей інструмент використовується для вимірювання будь-яких висот, а також для вимірювання не дуже великих відстаней. Вважають, що його назвали Андріївським хрестом через форму: адже він складається з двох схрещених планок, як і палиця Якова, але краще було б називати його Христовим хрестом [рис. 11].

В и г о т о в л е н н я г н о м о н а. Дві прямі дерев'яні планки з'єднай ортогонально, тобто так, щоб вони утворили прямий кут, і кожну з них розділи на 100 або більше рівних частин [рис. 12]. Частини ці мають бути якомога меншими, як ти бачиш на фігурі ABC. Тут так само, як і в попередніх

інструментах, можна прилаштувати до одного боку, тобто до планки, мідну дощечку, яка виконує роль виска. І кожен на своєму власному досвіді навчиться, у який спосіб слід встановлювати цей інструмент і як прибивати його цвяшками або ставити якось інакше, якщо цей інструмент стоятиме. Після того, як ми приладнаємо до нього згадану дощечку, ним буде досить зручно користуватися, також тримаючи його в руках. Цей інструмент є майже таким самим, як і палиця Якова, проте зветься гномон тому, що за своєю формою він подібний до гномона паралелограма, який ми отримуємо, коли ділимо паралелограм на чотири менші паралелограми.

Ми вважали за необхідне розповісти тут про ці інстру-
95 менти, які є найпростішими, // і які досить легко виготовляються.

Інструменти для простого вимірювання. Проте геометрам треба мати також і такі інструменти, за допомогою яких можна здійснити не лише такі вимірювання, що потребують спеціальних математичних знань, але й прості, звичайні вимірювання. Адже математичні знання дають нам можливість знаходити невідомі величини не інакше, як за допомогою відношень, що встановлюються між ними й будь-якими відомими величинами на підставі золотого правила арифметики. Коли виникла потреба виміряти якісь величини без застосування математичних способів, то хоч таке вимірювання можна виконати й за допомогою рук, ніг або пальців, проте виконувати його буде значно зручніше, коли ми використовуватимемо для цього якісь інструменти. Існує два види таких інструментів: лінійки або планки, і ланцюги або шнури. Планки мають бути досить довгі, щоб довжина їх досягала 5 або 10 ліктів, або футів. Їх можна зробити ще зручнішими, коли вмілий і досвідчений майстер складе їх з невеликих відрізків так, щоб вони могли розгортатися й складатися. Виготовлені у такий спосіб, вони можуть досягти 20 чи 30 саженів, і їх зручно буде носити з собою. Планка або лінійка має бути розділена на рівну кількість однакових, рівних одна одній частин. При цьому один край лінійки ділять на одні частини, другий на інші — від більших до найменших — так, як це роблять на звичайних лінійках, довжина яких дорівнює ліктеві.

Ланцюги бувають двоякі: одні, складені із залізних кілець, інші — із залізних паличок. Треба, щоб частини, з яких вони складаються, були рівними, і при вимірюванні потрібно натягати їх так, щоб середні ланки під дією власної ваги не відхилялися й не викривляли пряму лінію.

Шнури робляться з чистих конопель й складаються з багатьох ниток, сплетених у тугі витки. Натягати їх слід рівномірно.

Крім того, шнури використовують ще й тоді, коли ти хочеш зробити вимірювання за допомогою лінійки, а місцевість, яку ти маєш виміряти, буде горбкуватою й нерівною (так майже завжди буває). Тоді треба протягнути через цю місцевість шнур, що вкаже пряму лінію, яку потім ти можеш виміряти, приклавши до неї лінійку.

Розділ третій

ДЕ ВИКЛАДАЮТЬСЯ ДЕЯКІ ФІЗИЧНІ Й МАТЕМАТИЧНІ ЗАКОНИ, НА ЯКИХ ГРУНТУЮТЬСЯ СУТЬ І МОЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ГЕОМЕТРИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

1. Якщо хтось спитав би про те, чи є якісь підстави, на яких грунтуються доцільність і можливість застосування геометричних інструментів і, спираючись на які, ми можемо точно встановити величину будь-якого тіла, // то слід було б відповісти, що можливість використання цих інструментів (принаймні, коли йдеться про вимірювання ліній) грунтується частково на фізичних, частково на математичних законах. Існує два фізичні явища, які є підставою застосування геометричних інструментів: випромінювання із світлих тіл і відбиття цих променів, а також плин зображень в відкритих нашому зорові предметів і відбиття цих зображень. 95/36.

З математичних властивостей лише одна служить підставою застосування згаданих інструментів, а саме — пропорційність трикутників.

2. Щодо плинних з предметів променів і зображень, то рух їх завжди відбувається по прямій лінії.

Наприклад, коли від точки A на поставлений біля неї предмет чи фігуру плине або промінь світла, або доступне

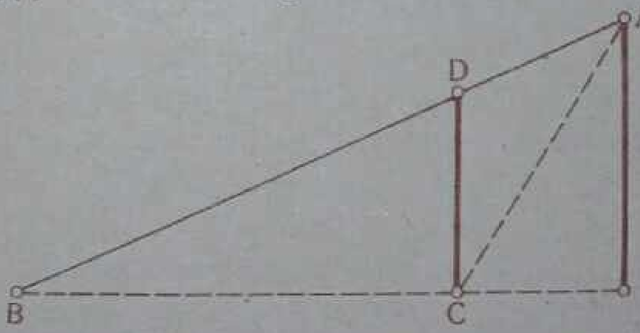


Рис. 13

нашому зорові зображення, то вони рухаються до точки B не по кривій лінії ACB, а по прямій ADB [рис. 13]. Це добре відомо з нашого повсякденного досвіду: адже, коли шлях, який проходить по прямій образ предмета, або промінь світла

загородити чимсь, як загороджує його на нашій фігурі лінія DC, розміщена між A й B на прямому шляху ADB, то цей предмет не буде доступний нашому зорові, й промінь світла також не освітить те місце, до якого він не зможе дійти по прямій. Так і в нашому прикладі: ані промінь світла, ані образ не дійдуть від точки A до точки B через перешкоду C, що загороджує їм прямий шлях.

Отже, ми бачимо правильність цього твердження, бо коли б природа даного явища дала змогу зображенням і променям рухатися не по прямій, то вони б досягли нашого зору й при наявності перешкоди.

А питанням про те, чи плинуть якісь образи від предметів, чи, навпаки, плинуть якісь промені, що йдуть від ока до предметів, нехай займаються фізики: це аж ніяк не справа геометрів. Але оскільки в даному випадку це питання є підставою й тих, і інших явищ — і фізичних, і геометричних, треба сказати, що досвідом встановлено, що не від очей плинуть певні промені, а скоріше від предметів, які ми сприймаємо, певні образи плинуть до наших очей. Це твердження фізики доводять різноманітними експериментами.

3. Коли ж світлові промені й образи предметів натрапляють на компактні тіла, вони відбиваються й відскакують від них, але відскакують і відбиваються під кутом, що дорівнює тому кутові, який вони утворили, падаючи на це тіло. Так, коли, припустимо, вони падають під прямим кутом, то під цим самим кутом й повертаються; коли ж падають під гострим кутом, то під таким самим кутом й відскакують у протилежну сторону.

У цьому також можна легко переконати кожного за допомогою багатьох експериментів. З особливою переконливістю це можна продемонструвати на дзеркалах: коли ти станеш проти дзеркала під прямим кутом, то побачиш сам себе, коли ж заглянеш у дзеркало збоку, то не побачиш себе, бо твоє пряме зображення, відхилившись від дзеркала, знаходиться з протилежного боку, й те зображення, що знаходиться з протилежного боку, дивиться в те саме дзеркало // і сто-
96 їть під таким самим уявним кутом. Отже, так само, як рух і падіння предметів і зображень відбуваються по прямій лінії, так і відбиття їх теж буде прямолінійним.

Ось ми й розповіли про фізичні підстави, спираючись на які, можна здійснювати вимірювання за допомогою геометричних інструментів, як ви це незабаром побачите.

4. З математичних властивостей існує, як ми вже оказали, лише одна, на якій грунтується застосування геометричних інструментів, а саме те, що у рівнокутних трикутників сторони, які утворюють відповідно рівні кути, є пропорціональ-

ними. Це доводить Евклід у теоремі 4 шостої книжки, а ми розглянули її в першій книжці (розділ восьмий, теорема 4, твердження 4).

5. Отже, при застосуванні геометричних інструментів для вимірювання предметів завжди нам допомагатимуть і згадана математична властивість, і одна з фізичних властивостей, про які йшлося вище, і, спираючись на них, ми виконаємо всю цю роботу. Адже промені, що плинуть від тіла, яке світиться, або зображення, що доходять до нас від предметів, утворюють кут, одною стороною якого є цей самий промінь, а другою — відстань на місцевості від джерела цього променя до його кінця. Коли ж поставити якийсь інший предмет прямо проти цього кута так, щоб він був ніби основою й сполучав промінь з відстанню на місцевості (але щоб не перетинав цього променя), то утвориться трикутник.

Що ж до геометричного інструмента, то його встановлюють так, щоб один його кут, а саме той, що вже є (адже в кожному інструменті ми маємо, принаймні, один кут точно визначений, що само собою зрозуміло), дорівнював би одному кутові згаданого нами трикутника, а другий, уявний кут інструмента, збігся з другим кутом згаданого трикутника (через це він дорівнюватиме йому), тоді третій, уявний кут, теж дорівнюватиме третьому уявному кутові згаданого трикутника. У такий спосіб у нас утворяться два рівнокутні трикутники й, згідно з теоремою 4 шостої книжки Евкліда, їх сторони, що утворюють рівні кути, будуть пропорціональними. І тому, коли нам відомі довжина сторін трикутника, утвореного інструментом, і довжина одної сторони трикутника, утвореного променем (адже ця довжина є відстанню, що обмежує даний промінь на місцевості й єднальний промінь від предмета з самим цим предметом), то ми знайдемо за допомогою золотого правила також довжину другої сторони цього самого трикутника.

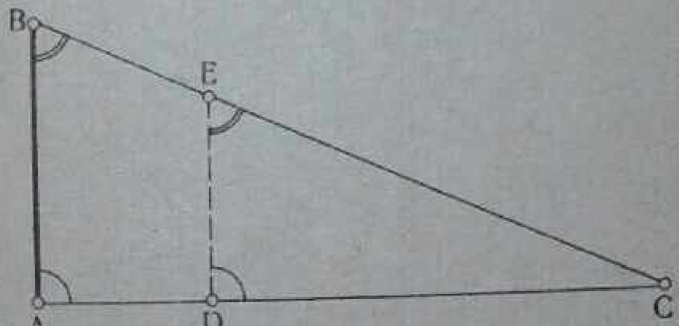


Рис. 14

6. Пояснимо це на прикладі.

Хай від точки B плине промінь чи зображення до точки C й утворює пряму BEC, а відстань, на якій знаходиться кінець променя C, утворює іншу пряму ADC. Між нею й променем міститься кут ACB. Промінь з відстанню, на якій знаходиться

його кінець на місцевості, з'єднує вежа або будь-який інший
96/38 предмет // AB. Отже, утворився трикутник ABC, кут якого A,
припустимо, буде прямий. Бажаючи визначити висоту вежі
AB, я застосовую інструмент, наприклад гномон CDE, так,
щоб одна його сторона закінчувалася в точці C, а друга —
в точці E. Це слід робити, спостерігаючи зображення, що плине, й спрямовуючи зір через точки інструмента C й E до
точки B, про що докладніше буде сказано далі. Отже, після
цього ми отримаємо другий, маленький трикутник EDC, утворений сторонами інструмента й зображенням, що плине. Цей
малий трикутник матиме кути, що дорівнюють кутам попереднього великого, бо кут D дорівнює кутові A, як прямий
прямому, а кут DCE дорівнює кутові ACB, бо збігається з
ним, а звідси й кут ABC дорівнюватиме кутові DEC. Отже,
сторони цих двох трикутників будуть пропорціональними, а
саме: як CD відноситься до DE, так і CA до AB й т. д.
А знаючи три величини — CD, DE й CA, я можу визначити
також і четверту — AB.

Коли жоден кут одного трикутника не збігається з будь-яким кутом другого трикутника, то легко буде довести, що
один з них дорівнює іншому за допомогою перенесення прямої лінії на другу, паралельну до неї лінію.

7. У такий самий спосіб здійснюється також вимірювання
за допомогою відбиття променів або зображень, крім того
випадку, коли жоден кут малого трикутника (більш коротко
ми надалі будемо називати великими також і малі трикутники, утворені інструментами, й інші, в які вміщують предмети, що підлягають вимірюванню) не збігається з якимсь
одним кутом великого трикутника, й це не вдається переконливо й точно довести навіть шляхом перенесення прямої лінії
на другу, паралельну до неї. В цьому останньому разі рівність
усіх кутів малого трикутника відповідним кутам великого
можна встановити іншим шляхом: адже один кут в обох
трикутниках завжди буде прямим (бо інструменти роблять
прямокутними, оскільки й великі трикутники бувають майже
завжди прямокутними), а кут відбиття дорівнюватиме кутові
падіння. Отже, й третій кут одного трикутника дорівнюватиме третьому кутові другого трикутника. А оскільки всі три
кути будь-якого трикутника дорівнюють у сумі двом прямим,
як було доведено в теоремі 32 // першої книжки, то, коли
97 відняти від двох трикутників чотири відповідно рівні один
одному кути, то два, що залишаться, теж будуть рівними,
згідно з 3-ю аксіомою.

8. Ось такими є підстави, на яких грунтуються можливість і доцільність використання вимірювальних інструментів.
Після того, як ми їх тут виклали й докладно пояснили,

кожному легко буде зрозуміти, на яких підставах і як треба здійснювати таке вимірювання. І навряд чи є потреба для геометра-початківця в інших доведеннях. А тому, щоб не плавати, як кажуть, верхами, переходячи відразу до наступних розділів, необхідно старанно й грунтовно засвоїти щойно викладений матеріал.

Для того, щоб познайомитися із застосуванням квадранта, треба засвоїти деякі інші, додаткові відомості, які, коли дасть змогу час, ми подамо окремо трохи згодом.

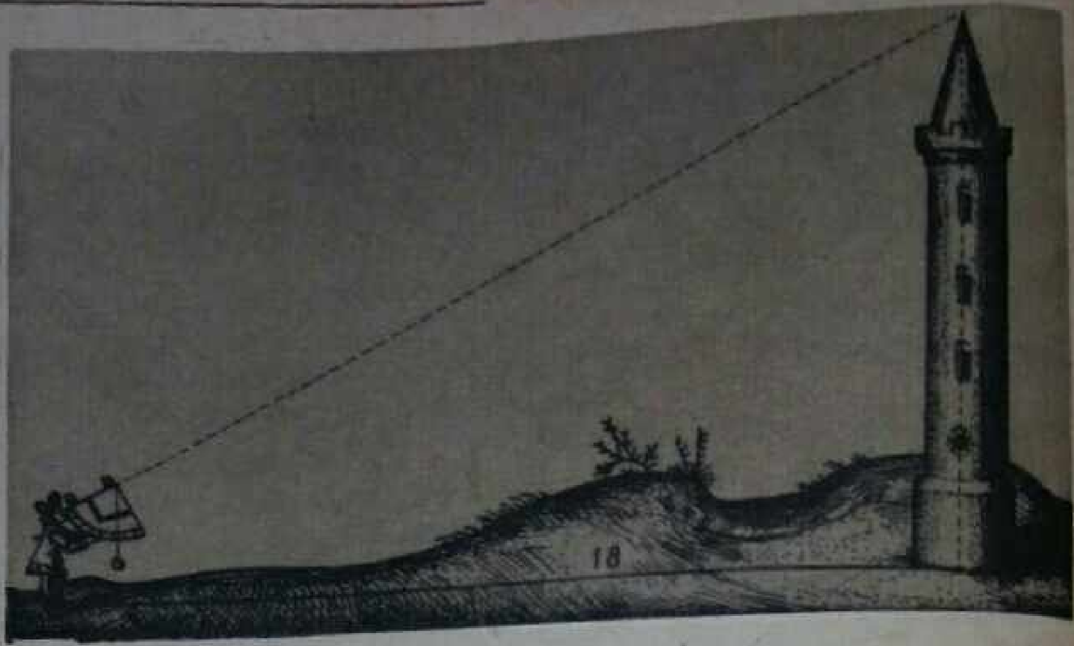
Розділ четвертий

ПРО ВИМІРЮВАННЯ ВІДСТАНЕЙ НА МІСЦЕВОСТІ, ДОСТУПНІЙ З ОДНОГО БОКУ

Окремі задачі вимірювання, які будуть викладені в усіх наступних розділах, ми розглядаємо як загальні. Проте ми розподілимо їх на ряд інших — часткових, або спеціальних задач, по-перше, тому, що одне й те саме питання можна розв'язати за допомогою різних інструментів; по-друге, що за допомогою того самого інструмента можна здійснювати



Вимір віддалі на відстані.
З книжки Р. Флуда.



Вимір висоти вежі секстантом з діоптрами. З книжки Р. Флуда.

вимірювання по-різному. Хоча всі ці вимірювання нічим не відрізняються одне від одного щодо формального об'єкта (адже всі вони мають за об'єкт лінію), проте, з точки зору матеріального об'єкта та інструментів, вони є різними. Керуючись цим, усі ці задачі ми подаватимемо окремо, не звалюючи їх, як кажуть, на одну купу, і при цьому розподіл на окремі розділи не завадить.

Задача 1. Виміряти відстань, користуючись стоячим квадратом, або геометричним столом.

Хай нам треба виміряти відстань між пунктами А й В. Виконуй це у такий спосіб: розмісти квадрат, поставлений на ніжку у пункті А так, щоб площина його була паралельною до лінії горизонту, й поверни сторону АС в напрямку до точки В. Приладнавши до цієї сторони АС лінійку з діоптрами, слідкуй за кінцем В, а потім, залишивши квадрат в тому самому положенні, не зрушуючи його з місця, прилаштуй лінійку з діоптрами до сторони А й через діоптри спостерігай будь-яку позначку // Е, що відстоїть від А на

97/зв. декілька п'ядей. Зробивши це, встроми кілок або якусь іншу позначку в точку А і перемісти квадрат з точки А в точку Е, звідки знов через ту саму сторону AD поглянь на кілок А, повертаючи квадрат то туди, то сюди, поки промінь від сторони AD не впаде на згаданий кілок. Потім, закріпивши інструмент, спрямуй лінійку з діоптрами від центра А до кінцевої точки В, доки не побачиш її крізь діоптри. А щоб лінійка не зсувалася з центра А, треба встромити в центрі голочку й до неї прикласти лінійку тим боком, на якому розміщені діоптри, як ми вже сказали. Поглянувши у такий

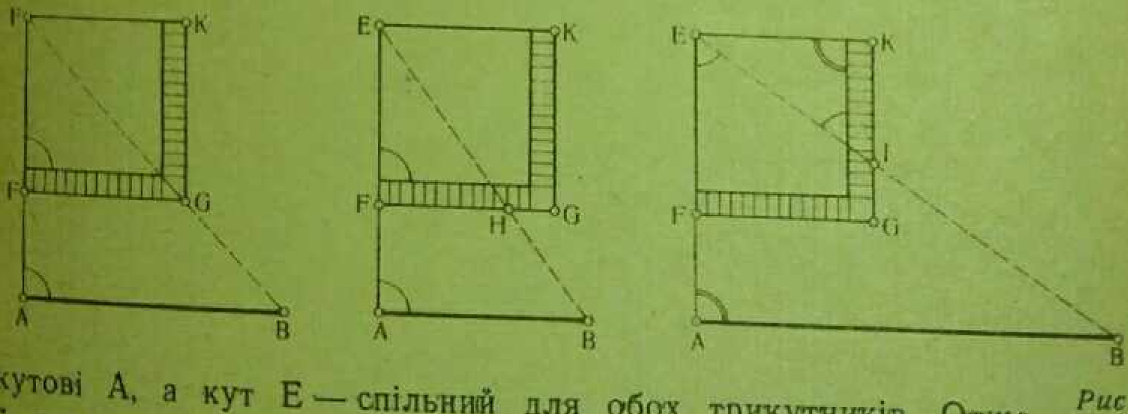
спосіб на кінцеву точку В, не зрушуй лінійку й подивись, де лінійка своїм боком з діоптрами перетне сторони квадрата. Перетнути вона може або в точці G [рис. 15], бо є вершиною кута, або, припустимо, в точці Н на стороні FG [рис. 16], або, наприклад, в точці І, що міститься на стороні GK [рис. 17], залежно від того, якою буде відстань точки В від точки А. Хай спочатку точкою перетину буде G, і ми отримуємо лінію EF, що буде ніби стороною квадрата, яка дорівнює стороні FG. Таким чином, лінія EA — відстань від початкового пункту до AB — дорівнює шуканій відстані кінцевої точки.

Доведення. Тут ми маємо два трикутники: великий AEB й малий FEG, вони рівнокутні: адже кут F малого трикутника дорівнює кутові А великого трикутника як прямий прямому, а кут Е спільний для обох трикутників. А тому й кут ABE дорівнює кутові FEG, згідно з теоремою 32 першої книжки. Отже, це співрозмірні, пропорціональні трикутники (теорема 4 шостої книжки), й тому, як EF відноситься до FG, так і EA — до AB, що й треба було довести.

В іншому випадку, коли б точкою перетину була точка Н, лінія EA так відносилася б до AB, як EF до FH.

Отже, за допомогою золотого правила ми знаходимо відстань AB, встановивши перед тим інші три величини — EF, FH і EA.

Доведення. Тут ми теж маємо два трикутники: великий — ABE й малий — FHE, вони рівнокутні, бо кут F дорівнює



кутові А, а кут Е — спільний для обох трикутників. Отже, й два останні кути дорівнюють один одному, бо трикутники ці пропорціональні.

Рис. 15
Рис. 16
Рис. 17

В третьому випадку, коли б точкою перетину була точка І, виникла б така пропорція: AE — до AB, як IK — до EK.

Доведення. Знову ми маємо справу з двома трикутниками — великим ABE й малим EIK, вони рівнокутні: кут К дорівнює кутові А як прямий // прямому, а кут KIE дорівнює кутові BEA, бо пряма BE, перетинаючи другу паралельну пряму KG, утворює перехресні кути К і Е й BEA, що дорівнюють один одному, згідно з твердженням 29, якого ми не

98

подаємо, бо його легко зрозуміти з твердження 27. Тому тут ми будемо посилатися на це останнє твердження 27. Отже, й два останні кути теж дорівнюватимуть один одному, звідки випливає, що ці два трикутники пропорціональні. Таким чином, й т. д., що й треба було довести.

І досить буде подати таке доведення один раз, щоб не повторювати й не витрачати даремно час, звичайно, якщо лише при якомусь вимірюванні ми не натрапимо на якийсь незвичайний, особливий випадок.

ЛИСТИ

I. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та великодушний
пане Маркевичу! [1]

Мій пане й побратиме високоповажний!

Не дивуйся, прошу, що я в попередньому листі скаржився на твоє мовчання. Адже твої листи до мене, певне, відіслані своєчасно, отримав я з запізненням, вже по від'їзді нашого отця префекта [2], й після того як передав свого листа до тебе. Відразу ж прошу вибачити, що й сам на цьому місці дуже мало чого можу тобі сказати, бо завантажений всілякими справами, які тиснуть з усіх сторін.

Повинен, одначе, відзначити, чесно й по щирості, що мене твої листи тішать і підбадьорюють так, як Христа його прихильники. Про це писав у посланні «До римлян» Павло [3]. Ці слова тобі не можу не навести: «Воздаю хвалу моєму богові через Ісуса Христа за вас всіх, що віра ваша починає оголошуватися всьому світові». Крім того, й таке додам: свідком * мені є бог, якого шаную всією душею в євангелії самого сина, що я постійно тебе згадую; завжди в молитвах своїх благаючи, щоб, коли щасливий шлях мені колись буде дано, з волі божої, прощення й тобі хай буде; дуже хотів би побачитися з тобою, аби передати дари духовні свої, які є сталими, і для взаємного заохочення отримати від тебе те саме, шляхом взаємного довір'я твого лише й мого.

Якщо чомусь я не зможу приїхати, то, підкорившись нашому бажанню, на мандрівку до нас зголошуйся ти, прошу, благаю, вимагаю, жадаю, заклинаю господом нашим Ісусом Христом. Чому бо, питаю, не можеш придумати причину або під виглядом якогось заняття знайти привід, котрий би міг привести тебе до нас? Чи ж мені щось може бути миліше від такого гостя? Але ви своє краще знаєте: робіть, як уважаєте за доцільніше, й нам, коли ми ненароком наговорили дурниць, вибачте.

Хай бог тебе, побратиме й пане, завжди наймиліший з усіх, непошкодженим і щасливим робить у короткому плащі [4] й тозі [5], крім того, й в апостольському одязі [6], хай зробить тебе тріумфатором і хай винагороджує якнайбільше. Прощавай!

Вельмишановної і великодушної величності твоєї найвідданіший побратим і слуга

Феофан, ректор

Київ, року 1716, квітень, день 13 [7].

* Розд. 1, 8—9.

Що ти написав нам про гостя, який має прибути — втішаюсь і звеселяюсь, і за цю вельми приємну звістку складаю найбільшу подяку. Гай-гай, якби то ти невдовзі виконав обіцянку й задовільнив наше бажання! Бо і я в першому листі моєму, посланому через Завратинського, особливо цим турбував тебе. От дивно,— немовби домовлене погодження наших спільних бажань.

З паном Борзаковським, родичем вашим, хоч він тяжко нас образив і нашу прихильність перед багатьма видавав за ненависть, ми негайно й охоче змирились, на прохання вельми знатного пана тестя твого[8] й на твоє власне. Для цього достатньо було й твого одного клопотання. Бо нема нічого для мене важливішого, гіднішого й сильнішого від твоїх прохань. Хай буде настільки милостивий до мене, грішника, господь кров'ю сина свого господа нашого Ісуса Христа.

Чого від нас вимагаєш, незабаром перешлю — як деякі книги, так і мої відповіді. Й, між іншим, посилаю два мої вже викладені трактати теологічні: перший — «Про творення й промисел», другий — «Про стан першої людини». Думаю, знайдеш в них дещо звичайне, а дещо й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне — різне. Нарешті, знайдеш те, над чим можеш, якщо захочеш, провести чи, можливо, втратити дорогоцінний час. Але, прошу, благоволь наказати, якщо ласка, переписати цей рукопис і повернути його нам, бо ми взяли його в одного учня, між іншим, для того, аби задовольнити твої вимоги.

Прошу повідомити: хто були супутники ясновельможного[9], де ясновельможний гетьман зупинявся, коли був у царя, і чи був цар у нього, чи був цар на обіді в рязанського першосвященика[10], чи відвідував колегію, хто, крім того, був у нього в гостях і в кого був сам у гостях, які ти відвідував храми й монастирі, що нового чути про Малоросію[11].

2. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та вельмишляхетний пане Маркевичу!
Мій пане й побратиме найдорожчий во Христі!

Ось дещо на твої вимоги. Дещо, кажу, бо занадто хочеш, а я тепер маю дуже мало часу. Це я, скориставшись нагодою, хочу відповісти на твій лист, в якому шлеш мені питання.

Я написав, либонь, вже безсторонній трактатик «Про виправдання»[12]. Ціною дводенної праці я спішно написав увесь курс і вже майже наблизився до кінця. Чи ця справа



Я. Маркевич (1696—1770)

тебе не здивує, якщо щось видасться смішним і випадковим, а в цілому вірне все викладатиметься без методу; також якщо слабким воно буде і якимось чином бракуватиме там необхідного.

Зрушуємо з місця і справжню книгу на тему нашого теологічного викладу [13]. Але про це зможеш довідатись сам з серії наступних книг, яку ти маєш у наших трактатах [14], недавно тобі пересланих. Там ми вже потурбувались і про метод, і про значний достаток. Про успіх цього нашого [твору] ми вже розголосили і певні тої обіцянки, яку даємо від себе й на завтрашній день.

Звичайно, ми не забуваємо і про ту надзвичайно корисну божественну пересторогу, за допомогою таких слів однойменним тобі апостолом передану (Яків, IV, 14)[15]: «Якщо господь захоче та якщо ми живі будемо».

А тепер про те, що на початку написаного обіцяли,— про прагнення коротко говорити — про це охоче будемо говорити, немов зв'язані обіцянкою, отже, про це вже починаю, добрий консуле. Бо інакше блідо виглядатиме оце [писання] наше перед висловом святого Григорія Назіянзена[16] про лаконізм (лист 3, до Нікобула). Ось воно буквально: «Лаконізм — це не те, як ти вважаєш, що в небагатьох словах записане, а те, що про багато розповідає малою кількістю слів». Отже, я називаю «найкоротткомовнішим» Гомера[17] і «велемовним» Антимаха[18]. Чому? — «Зі змісту про довжину судять, а не з кількості написаного». Якби навіть сама короткість про себе говорила, й то б не змогла коротше сказати, як щойно згаданий муж. Тож, аби тобі не здалося, що ми багато наговорили, а читати нічого, винагороджуємо за терпіння й більше вже не затримуємо.

Величності твоїй найвідданіший

Феофан, ректор київський

Київ. У колегії Києво-Могилянській,
[року] 1716, травня 25[19].

Посилаємо шість книг: апологію англійського короля Якова[20] і «Послання до римлян» з поясненням, що сучасна римська апостольська церква не є апостольською. Це — теологічні. Потім: польську книгу про коней, під назвою «Гіппіка»[21], гарну математику Фінея Оронція[22] й політику «Про німецьке право» автора Готфріда Гофмана, який вчить зараз в Лейпцігу синів нашого князя й недавно надіслав мені цю книжку разом з іншими. Твоїх двох книг, які, як ти кажеш, у мене, я в себе не знаходжу й нічого за них не можу пригадати. А тому напиши мені про них докладніше: які вони й коли до нас прибули. Тоді, можливо, знайдемо.

Про ті ж книжки, що посилаю, я згадую також в іншому моєму листі, посланому до тебе, якого отримаєш від ченця-серба. Це наш гість — чесна й проста людина. Його знову передоручаю твоїй вельможності.

3. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та вельмишляхетний пане Маркевичу!
Мій пане й побратиме високоповажний!

Уважаю зайвим кожного разу нагадувати тобі про мою до тебе сердечну, щиру приязнь, бо я певен, що ти й так не сумніваєшся в тому. Це головне. Будь здоров, якнайкраще і тілом, і душею збагачуйся — про це молю покірно бога, найславнішого і наймогутнішого, потрійно.

Підкоряючись твоїм побажанням, я охоче написав «Про виправдання», де, крім необгрунтованості зроблених тобою нам закидів, також і безсторонній трактат про справу зробив; у ньому є розділ, присвячений викладові виправдання, та численні інші, які з'єднані з цим описуванням; ще й приєднав аргументи зі слів божих у вигляді ортодоксальної доктрини нашої.

Я хотів це писання передати через тих ченців, але трапилась зручніша оказія — передати через козака твого вельмишановного пана батька, через якого я й послав це моє послання і шість книжок. Одну «Теологіку» Якова, короля Англії, яка, як я вирішив, хай буде моїм подарунком тобі, і хай ерудиція автора книги додається до такої самої ерудиції твоєї. Хай бог дасть, щоб чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, [як мудрість] того наповнила Британію. Друга книжечка — також теологічного змісту, під назвою «Апологія» [23]. Третя — теж теологічна. В ній подана виключно моя особиста думка, яку я вже оголошував у листі до римлян,— про те, що сучасна римська церква є не апостольська, лише апостратична. Четверта — математика Фінея Оронція, що складається з багатьох роз'яснень та тлумачень. П'ята — політична. Її автор — ще молода людина великої мудрості. Він, який тепер у Лейпцігу [в Саксонії], наставник синів нашого князя[24], цю і згадані вище книжки недавно мені надіслав. Шоста й по десяту стануть у вашім господарстві, як уважаю, дуже необхідними: польською мовою вона «Гіппіка» називається, або «Про коней». Піклуватимусь і надалі, в майбутньому, про ваші побажання, скільки зможу; служитиму навіть і тоді, коли не матиму змоги. Прощавай!

Ці ченці-серби, мужі для нас виняткові, прості й покірні, словом, справжні ченці, наскільки я їх вивчив; гостинністю нашою вони користувалися протягом восьми тижнів. Прошу, отже, твою величність за них всіляко заступатись і якомога допомагати їм до палацу ясновельможного дістатись.

Випадково туди прибув інший чернець-серб, що видавав себе за архімандрита. Ця людина — негідник, пихатий, чван-

ливий; який він собою, ви скоро, хочете того чи не хочете, на власні очі побачите. Таких нероб я б не радив підтримувати. Це ті, які на нещасній землі Христа, а з ним і все знищили б.

Величності твоїй, панові моєму й побратимові, постійно найдорожчому, покірний побратим і слуга

Феофан, ректор київський

Писано в Києві, в колегії Могилянській, [року] 1716, травня 24[25].

4. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та вельмишляхетний пане Маркевичу!
Мій пане й побратиме найдорожчий во Христі!

Після твоїх люб'язних, через превелебного отця префекта переданих до нас листів, ми вже два свої до тебе послали. Перші, якщо не помиляюся, 17-м днем травня датовані. До них ми додали ту саму, написану нами «Теогоніку»[26], яка забере в тебе небагато часу, і через Лаврентія, слугу князя Четвертинського[27], передали; інші через козака твого вельмишановного батька відіслали до міста Ромен. Написані вони десь близько 25 травня. З ним ми послали й чималий трактат «Про виправдання», написаний у вигляді питань, за твоєю порадою і на твоє прохання високе зваживши. Послали ми разом і шість книг друкованих. Ні ті, ні інші листи до рук твоїх досі, як бачу, не потрапили, і я дуже побиваюся, всіляко боячись, чи ти не починаєш вже сумніватись у постійній моїй до тебе прихильності й любові; бо після твоїх листів, у яких ти не раз намагався до нас звернутись і до взаємної розмови схилити, ти твердо вирішив, що, коли ми мовчимо, то ледарюємо. Шукай, прошу, наші згадані відповіді так довго, аж поки не знайдеш, і щодо нашої щирості будь певніший, це найбільшою мірою тебе стосується; отже, мені хочеться, щоб ти у цьому був цілком певний.

Хай бог, тричі наймилостивіший і наймогутніший, береже тебе, о побратиме найлюбіший, щоб ти був завжди здоровим, щасливим, не пошкодженим! Хай сина незрадливого милості своєї не позбавляє во віки віків. Прощавай!

Вельмишановної і вельми високоповажної величності твоєї найвідданіший побратим і слуга

Феофан, ректор київський

 Писано в Києві, року 1716, травня 30.

Ми чули, що ти подорожував до Петербурга. Ти чув, що я страждав довготривалою хворобою. Але ні та, ні друга причина не спонукали тебе написати що-небудь до нас. Звідки ця мовчанка? Дехто пояснює зміною твоєї доброприхильності, чого я щонайменше очікую. Адже я знаю, як ти прихильний до моєї нікчемності; не сумніваюсь у дружбі й доброприхильності того, хто вважає себе немовби моїм сином, кого я бажаю звати братом і не соромлюсь називати паном. Отож, яка причина мовчанки? До вибачення твого, я б сказав, що це загальний недолік, якась нехіть писати листи і забуття, яке звідси виникає. Зізнаюсь, що й мене вона дуже поборює. А втім, до твоєї вельможності я ніколи не буду загайним. Від тебе також за правом очікую взаємності в цьому й прошу не знехтувати. Тож, напиши нам про своє здоров'я під час минулої мандрівки та про її результат. Чи не захочеш написати або доручити мені щось інше? Бувай здоров якомога краще[28].

5. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та вельмишляхетний пане!

У твою відсутність я гостював у тебе вдома й користувався виявленою до мене ласкою,— від цього, власне, я приємно вражений. Але мені дуже сумно та прикро, що тебе нині не побачив.

Багато про що я хотів би поговорити з тобою — не без користі для обох, проте, незалежно від волі своєї, втратив нагоду. Але, як нам здається й на що сподіваємось також, все це легко може компенсувати бог, який краще править всіма нами разом.

Ось подумай хоча б про себе: ти під орудою бога, й за такий короткий час у теології зробив такий успіх, якого ті голови в митрах [29],— а таких ми недавно ще немало бачили,— ніколи не чули; хоча, однак, на такі твої студії раніше взагалі ніхто не міг сподіватись. Продовжуй так само щасливо, і хай зростає день у день те, що вдихнув до твоїх грудей святий дух. О, якби то я зміг побачити тебе якомога скоріше, щоб розмовами з тобою насолодитись та привітати з успіхом, що все зростає.

Випадково почув, що мене мають викликати для єпископства. Цей гонор притягує мене й вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, у яку мене хочуть кинути. Я, звичайно, «заздрю» митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим таким причандалам; додай сюди також ще й масних та великих риб. Але, якщо я прагну до

13*

цього, якщо шукаю цього, тоді хай бог нашле на мене ще більші нещастя.

Я «люблю» і єпископську справу, й хотів би бути єпископом; а якщо вже не єпископом, то волів би стати актором. Бо й цей найрозпусницький стан приносить те саме, якщо не виправляє його божественна мудрість [30].

Немов від коштовного каменя я відмовляюся від цієї спокуси, а позбувшись її, повернусь до вас. Хай це станеться, молю, прошу бога, тричі найкращого і наймогутнішого. Адже я і теологічного навчання не закінчив [31]. Якби я закінчив його, тоді, мені здається, я міг би справитися з тим непостійним єпископством [32] і волів би стати пастирем, якщо не для багатьох, якщо не для одного когось, то, принаймні, для самого себе.

Вже при відході з вашого дому підійшов до мене якийсь юдей і почав казати, що хоче стати християнином, але жодних справ християнських не знав. Нічого ні від кого не чув, однак говорить, що був навернений вже; коли ж я запитав, чому він був наставлюваний,— відповів, що якийсь піп замінив йому ім'я. Ось тобі найкращий зразок становища нашої церкви! І з такою душею він домагається того, чого хоче. Бог, хоча й вимагає від нас, щоб ми навертали [всіх], однак колись таки він зажадає покарати того попа нашою рукою.

Якщо я не зважуся на це призначення, на тебе звалиться все це, побратиме наймиліший! Ставай, прошу, єпископом, наживай багатства з даних тобі богом талантів. Бо нікого я не бачу достойнішого від тебе для цієї справи. Божою наукою ти наставлений, та й чудової якості твори теологів маєш. Користуйся божественними дарами, й висловлене довір'я хай не буде для тебе безкорисливим.

Про все це ти, власне, знаєш: 1) що месія вже прийшов; 2) що месія є богом; 3) що месія є обов'язок, а не посередник, і кров'ю своєю звільнить світ від гріхів; 4) що є тайна триєдиності [бога] [33]; 5) що вшанування й зовнішні поваги до закону знищені [34] та що все це, як виявиться, ще в старому завіті стверджувалося. Бувай здоровий якнайкраще і не переставай мене згадувати й любити.

Тобі найвідданіший і щонайдоброзичливіший слуга

Феофан, ректор київський

Написане в селі Ясман [35], року 1716, серпня, дня 9.

Шляхетного пана Василя Савицького [36] особливо раджу твоїй вельможності. Можливо, це й зайве, оскільки він дуже добре тобі відомий і приємний. Однак і я кажу, що відчуваю. Здається, він вельми відданий тобі й економ, і порадник, і вірний домашній, і нас прийняв від твого імені вельми люб'язно.

Допоможіть ради любові Христової оповіщеному юдеєві хоч би дружина його не забажала хреститись, однак може бути його дружиною, якщо лише сама не зноровиться — за вченням апостола [1. До коринтян, розділ 7]. Не треба слухати негідника попа, який, кажуть, підбурює до протилежного. І знову про те лише прошу, щоб ти не вшановував своїми вченими бесідами невдячних гультіпак, про яких сам знаєш, що вони сліпі, зухвалі й невчені. Єретика-людини по першій і другій покарі цурайся. Не кидай святині псам, не розсипай перлів своїх перед свиньми.

6. ДО ПРОФЕСОРІВ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ [37]

Найпревелебніші отці!
Побратими найдорожчі во Христі!

З цією своєрідною працею звертаюся до вас, найкращі мужі. Якщо воля ваша, детально напишу про те, що і моя праця, як зазначу, й ваша, як побачите, здається, має значення.

Ви знаєте, власне, дуже добре, а хто із-за скромності душевної ще не відає цього, хай дізнається, як привітно й чесно поводились ми з Гедеоном Вишневським [38]. У нашій колегії він прагнув стати професором, хоча гордовито відхилив призначуваний йому факультет піїтики й вдався до риторики, хоч туди вже був призначений отець Волчанський [39]. Блаженної пам'яті архіпресул і ми, з любові до миру, поступилися перед його зухвалістю. Не слід забувати, як нахаба лаяв на численних бенкетах превелебного отця Сильвестра [40], префекта колегії, і постійно вихваляв щойно придбаний собі лукаво єзуїтський плащ [41], ослячу прикрасу, власне. Адже ми своєю поблажливістю цьому його нахабству лише потурали.

Вже всім відомо, яким чином він себе з нашого товариства виключив. Ще чернігівський полковник [42], чуткою про його велику вченість захоплений, камінь трощив, кажуть, намагаючись взяти його вчителем риторики для свого сина, а той зі свого боку прагнув до цього з таким самим зусиллям. Ви знаєте, з яким шалом потім він звинувачував нас, нібито ми винні у його від'їзді до провінції, і потім увесь час не переставав ганебно на нас бурчати. Це все настільки очевидно само собою, що й сліпий побачив би. Адже опісля він ще й до Москви подався й настирливо шукав підтримки проти нас,— повірте в це, прошу.

Коли він зрозумів, що рязанський митрополит [43] і його посланець Лопатинський [44] небезпечні для нас переважно із-за

заздрощів і прагнуть робити все, щоб перешкодити нам отримати від найсвятішого імператора призначену першосвящениьку гідність,— це також нам стало відоме наперекір чуткам і на превелике його здивування,— йому здалося, що тепер для нього трапилась найкраща нагода, щоб покарати нас за допущені щодо нього помилки, а насправді, за наші добродійства. Негайно, отже, під сухі дрова, власне, під вчення наше, губку підклав, прикинувся, нібито пристав до загальної думки, й навіяв поганим людям, що він сам собі пан, аби тим більше показати суперечності православній церкві, які неначе є в наших теологічних трактатах. Жадібно підкрався й через півроку тішився вже оцим своїм наклепом, напевно, через наше мовчазне споглядання, але не без великого — адже ми люди — болю в серці від такої рани.

Не знаю, як би вони скористалися з цієї мови і як ще до опублікування цей навислий над нами наклеп розповсюджували, якби не було покладено край цій несподіванці. Було, нарешті, дано митрополитові рязанському наказ імператора, щоб сам прибув до Петербурга, немов на посвячення наше, або, якщо б від хвороби зліг, так говорилось, щоб прислав якомога скоріше єпископа сарського з іншими. Рязанський вибачився, пославшись на хворобу, і послав сарського. Ці добрі люди й видатні ревнителі церкви, Феофілакт [45], кажу, й Гедеон, довго міркували над тою непевною справою, снували до покоїв рязанського й назад, заважали його відпочинкові, та з наших творів — плодів безсонних ночей — всілякі, нібито злочинні, твердження виписавши, дали йому, аби переслав їх до Петербурга, й нам замість поваги, на яку сподівались, приготували це наклепницьке звинувачення. Але той, хоч і був на боці змовників, зволікав, не дуже вірячи в успіх. Адже пройшло більше місяця, доки сарський єпископ у дорогу зібрався, але ніяких певних настанов у цій справі так і не отримав. На випадок, якби Москва відмовилась приєднатися до них, слідом послали іншого гінця з листом, в якому про мене писалося зовсім протилежне.

Коли той [сарський] до Петербурга прибув і найсвітлішому сенаторові Йоанові Алексіадові [46] вручив написане, цей негайно подав його царській воличності. Як і слід було чекати, розважні люди викрили творіння хворобливих душ. Що ж до найвищого князя [47], можливо, наймудрішого з людей, то він обурився всією душею; бо складені ними статті були: одні нерозумні — немовби й наші, а насправді видумані, інші — православні, а тому для цих «добрих теологів» єретично-злочинні.

А що він не був покараний, то розсилав ці догмати до східних патріархів і, між іншим, горопашного Феофана на

посаду єпископа не допускав. Таким чином ці добрі й мудрі мужі знатним мужам і самому наймилостивішому самодержцеві голову морочили й мені постійних клопотів завдавали. Та цим він викликав у всіх, у тому числі і в нас, лише ненависть; хотів шкодити й багато встиг зробити; наше ім'я, соромітник, здіймав на глум і звинувачень на нашу голову немало навалив.

І то не було з мого боку зволіканням, що я повільно свій план здійснював. Адже найменша, мабуть, необхідність була викрити й покарати наклепника відповіддю; проте, аби засвідчити свою невинність і позбутись турбот, я відповів народові коротко, але як слід показав, що одні з закинутих мені звинувачувальних статей брехливі й видумані, інші незначні й теж видумані, а ще інші є хоч і нашим вченням, але самі собою істинно православні й супротиєретичні.

Не знаю, добре чи зле вийде, але я перестав роздумувати й сам почав готувати звинувачення. Я показав, між іншим, що найславетніший архіпастир рязанський моїх писань теологічних ніколи не бачив і, що так само дивно, говорив, що цього проти мене написаного, не читав, хоча, однак, власноручно, не вагаючись, підписав.

Я зробив це рідною мовою в останній день травня. А наступного дня, тобто першого червня, з мандатом імператорської величності у храмі найсвятішої трійці, перед літургією того свята я був урочисто проголошений єпископом; а вже наступного дня — то був другий день п'ятидесятниці — в присутності найвищого князя, згідно з святим звичаєм, був висвячений на єпископа псковського, нарвського та виборзького. Після цього дня восьмого червня найсвятіший монарх, аби засвідчити свою прихильність до простоти нашої, разом з найвищою знаттю й численними міністрами та сенаторами вдома у мене снідав і шість годин уважав за гідне веселитися з нами.

Прибуває тим часом до Петербурга рязанський з певною метою, а інші єпископи приходять за наказом. Довідавшись, як зле просунулись вперед намагання моїх суперників, він перечитує мої відповіді. Наляканий і засоромлений, що глибоко моїх писань не читав, нараз мові й писанню високому зрадів. Визнавши, що винуватці всього — Феофілакт та Гедеон — і що ними був одурений, він лаяв їх увесь день.

Потім отримав я від царського імені відповідь, у якій ішлось про те, що його величність тягар завершення справи нашої бере на себе і діятиме проти обмовників, які імен своїх, звичайно, не підписали. Крім цього, вищезгадуваному Йоанові Алексіадові — сенаторові — було наказано, щоб влаштував мені розмову з рязанським і глибоко з'ясував причини такого

зла. У призначений час відбулася розмова. Після великої суперечки архіпастир рязанський всі догмати, які справді є моїми, визнав православними й сказав, що раніше мої слова в іншому значенні сприймав. Визнав, нарешті, відверто, що не лише моїх писань до цього не читав, але навіть того, що власноручно підписував. Це я, між іншим, ще до його прибуття в бесідах у вищих колах, як уже говорилось, показав.

Як тільки це закінчилось, з'явився найславетніший рязанський і від нас вибачення покірно просив і отримав. Після цього було підписано примирення при взаємних цілуваннях і з вітаннями найславетнішого архімандрита невського, який знаходився тут, пізніше були, звичайно, й інші вітання. Що з обмовниками станеться, дізнаємось пізніше.

Це послання до вас ми обміркували. У нас з вами є ще багато спільного, є зв'язок, про який ми повинні дбати, як того вимагає право, особливо тепер, коли захисника вашого до такої ганьби довели, що його ім'я, яке належить всьому товариству, піддається глумові; моліть господа, аби дав йому справедливе відшкодування.

Треба нам спільно застерегтись від тих, хто легковажно жорстоким і нечестивим супротивникам вірив, як, наприклад, висловлюванням зарозумілої тварюки Вишневського. Та й від інших його однодумців також, на випадок, якби вони щось подібне неприємне почали шкрябати; а такі, йде чутка, і в Києві є. Завдяки своєму нахабству ці душі невдячні, небезпечні й брехливі, не меншу ганьбу на нашу голову накликають.

Вас, побратими найдорожчі, заклинаю господом нашим Ісусом Христом і любов'ю до духа, щоб разом зі мною боролись, молитви свої до бога посилаючи, аби я позбувся цих прикростей і щоб цю мою посаду було схвалено єрусалимським патріархом [48]. Ще вам своєчасно нагадую, що я оцим своїм писанням не обмежусь і що наша співпраця потрібна буде і в майбутньому. Зупинити треба невігласів. Адже поступальний розум наукових студій єдиний. Породжуючи вчених справжньої освіти, хай не створює протилежних, аби згодом не червонів прилюдно.

Хай просвіта хвилює вік; досить вже розважної відворотності, якщо можна так сказати.

Той же [розум], який черпав би не з джерел авторів, а з лакун нікчемних шкільних вчителів, з їх блідих творів, ряснів би брехнею і лише краплями [істини]. А це нічого іншого не породжує в людських душах, крім дурного переконання в мудрості якогось туману, сновидінь і примар. Ось звідки беруться ті омішні пишноти напівучених, неприємності й сварки, заздрощі й домагання, німа ворожість і, нарешті, той



Ю. Ліпсій (1547—1606)

ніколи невгамовний, репетливий сказ «геніїв»: божевільна людина, нічого майже не сказавши, вважає, що сказала все, а це неможливо у брудних справах, бо, приймаючи їх за золото, людина брудніє ще більше.

Це також вам написав, ніскільки у вашій справжній мудрості, друзі, не сумніваючись. Вона нам відома й випробуванню не підлягає. Пишемо це не для повчання, а як нагадування, що треба у майбутньому бути передбачливішими, хоч, можливо, це й зайве. От і все. Попередню прихильність вашу сприймаю якнайлюб'язніше.

7[49]

Вельмишановний та великодушний пане!
Побратиме найдорожчий!

У твоїй до мене доброзичливості, підтверджуваній досі все новими доказами, я впевнений, хоч найменше заслужив цього. Я інколи, можливо, був зухвалим, якщо мені здавалося, що для цього є підстави. Та я не сумніваюся, що ти цілком певний у нашій любові до тебе. Тому словам — доказам взаємної прихильності — я віддавав би перевагу у стосунках між нами.

Твої листи для мене — велика радість. І хай у них ти сповіщаєш про речі всім відомі — дарма, аби написані вони були від щирого серця. Мушу сказати також, що вони багато більше, ніж подобає і я заслужив, гонором мене прикрашають чи, краще сказати, обтяжують: але хіба є щось не обтяжливим! Ці похвали тиснуть на мене з усіх боків. Через них я у великому боргу перед тобою. Вони нагадують мені постійно, що я навіки твій боржник невиплатний. О, якби то я зміг — а я зобов'язаний — зберегти все те вельми в достатку!

Тобі найвідданіший слуга й побратим

Феофан, ректор київський

8[50]

Вельмишановний та великодушний пане!
Побратиме найдорожчий!

Твої листи, як і завжди, були для мене найдорожчими. Вони є доказом твоєї доброзичливості до нас, особливо тоді, коли з них я дізнався, що ти, глибокошановний у нашому домі, переніс сім голодних днів, і був позбавлений блаженного спокою. Прикро мені не за те, що ти якихось особливих зручностей не мав, а більше за незручність, яку ти мав від холодних кімнат наших.

Я дуже вдячний тобі за повідомлення про спішне повернення царської величності. Оскільки я з приємністю змінив намір щодо Пскова, то незабаром повернуся з Нарви до Петербурга, де сподіваюся знайти тебе живим, здоровим і щасливим.

Хай завжди зберігає тебе таким Ісус Христос і хай турбується про наше здоров'я, єдине і неповторне.

Вельмишановної великодушності твоєї найвідданіший побратим

Феофан, єпископ псковський

Нарва, року 1719, лютий 26.

Після написання цього листа отримав я сумну звістку про смерть брата мого Нестора. Не що інше треба робити, як полегшувати сум роздумами про божественне опікування нами!

9[51]

Вельмишановний і великодушний пане!
Побратиме й друже найдорожчий!

Багато я вибачень просив би за довгочасне мовчання, але їх і так вже було досить. Правдивими вибаченнями можуть бути і ті також, які здавалися дещо холодними: це або через забуття, спричинене клопотами, або через в'ялість втомленої душі, або відсутність зручної оказії, або щось таке інше. Тому краще закінчити цю справу коротшим шляхом, це означає: вину визнати й не заперечувати, що вибачення від тебе домагаюся й прошу і надії не втрачаю отримати його.

Інша причина — ледве чи зможеш її поважати — вона заважає писати не лише мені, але й іншим також: коли хочу писати, то ледве знаходжу про що писати. Справа в тому, що писати треба або про чужі справи, або про свої власні. Чужих багато, але їх розголошувати не можна або не личить; а до всіх своїх маю відразу.

Які ж бо з наших справ можуть бути гідними, щоб про них писати багато й регулярно? Ті, що протягом короткого часу зростають безмежно, можуть дати привід для порушення мовчанки; привід, кажу, а не винагороду за працю. Але це, якби ми десь поблизу знаходились. Я тоді або про все писав би, або майже про все. Таким чином, з друзями повинні ми говорити майже щоденно. Та хіба й не говоримо!

З того, що можна було протягом року вибрати, дещо описуємо тобі зараз. Дякуючи богові, досі живі-здорові, однак число побратимів, які в Києві до нас зверталися, дещо зменшилося. Після того як отець Серапіон віддав богові душу, тепер, здається, збирається відійти отець Михаїл, який зліг майже безнадійно від водянки. Отець Симон[52] — це вже третій — бореться з болем коси й нутрощів, але, здається, починає одужувати.

Хай ласка найвищого державця щодо нас підсилюється ласкою бога. Особисто дав мені село; дав два човни: один менший, що веслами рухається, другий — більший, по-простонародному — байдак,— що рухається вітрилами. Він був недавно, за його наказом, спеціально для мого особистого користування зроблений. Дуже зручний й великий; таких човнів ще не бачено. Й інші ознаки своєї доброзичливості при нагоді робить. Нехай цар царів зберігає його величність непошкодженим і завжди переможцем на довгі роки.

Що ж стосується моїх праць, писаних ночами, то їх цього року закінчив:

1. Каталог великих князів та імператорів Русі, починаючи, звичайно, від першого державця Рюрика й закінчуючи нашим, що тепер править. Подаю про них коротко визначніші факти і, якщо відомо, точний рік смерті. Це писаннячко слабеньке й мале. Однак великі труднощі для мене викликало те, що польські та рутенські хронологи [53] досліджують і визначають це по-різному. Хто ж з них, власне, правдивіше говорить?

2. Апостольську географію, тобто географію опису місць, пройдених апостолами при їх мандрівці. Вони згадуються не лише в діяннях святого Луки, але й у Дорофея [54], «Синопсис» якого додається за звичкою разом з діяннями апостолів.

При описі ми подаємо довжину й широту всякого місця і відновлюємо назву, яку мало античне місце, бо дуже багато вже замінено. Я зробив це на прохання його величності. Він нарікав, що не може на сучасних географічних картах багато місць апостольських знайти, бо на них не позначено античних назв. Зажадав, щоб я розшифрував їх. І я зробив це за допомогою багатьох авторів, яких вже маємо, а особливо Христофора Целярія [55], вельми вченого географа, який нещодавно помер.

Наше оце маленьке писаннячко у всякому разі гарно побудоване. В ньому серед інших особливостей і таку відзначили: Альбанополь у Вірменії — там святий апостол Варфоломій [56] терпів муки, як виявляється. Він бував і там, де тепер знаходиться місто Теркі, підкорене нашим імператором, на східному узбережжі Каспійського моря.

3. Я написав також коротке тлумачення до десяти заповідей, додавши міркування нікейського символу та промову господню. Друкується воно, доречно, разом з алфавітом, призначеним для першої настанови отроків.

4. Закінчив, нарешті, для колегії чи загальної церковної консисторії статут — по-простонародному регламент [57], де оголошується таких вісім розділів: I. Причини, зважаючи на які, встановлено, щоб існувало постійне синодальне правління, а вся церква [не] була під орудою однієї людини, звичайно, патріарха. II. Правила, спільні для всіх ординарних закладів християнських. III. Правила для єпископа. IV. Правила для академії та семінарії, вчених і проповідників. V. Правила для священика, диякона та ін. VI. Правила для ченців. VII. Правила для світських, оскільки вони грунтуються на правлінні духовників. VIII. Правила для самих голів та асесорів колегії. Всіх правил — майже 300.

Це писання його величність велів йому зачитати й після невеличких змін і додатків власних гаряче схвалив; тоді в

сенаті велів читати, де були присутні сенатори й шість єпископів: рязанський, смоленський, тверський, нижнегородський, карельський і я, псковський, крім того ще отець архімандрит Феодосій[58] і два інші архімандрити.

Прочитано було двічі, за два дні, і вдруге до попередніх деякі нові зауваження були додані; тоді власноручно підписали його єпископ і архімандрит, напроти їх усі сенатори, а вже в кінці сам імператор підписав.

Цього писання зроблено було два примірники, й обидва в той самий спосіб підписані; з них один був зданий до царських архівів, а другий послано до Москви та в інші місця, щоб усі,— кого не було тут,— єпископи й найперші архімандрити підписалися. В цій самій справі також і ваших — єпископів чернігівського та переяславського — найближчими днями викличуть до Москви. А коли, підписами всіх скріплений, повернеться й буде видрукуваний, піде на обговорення колегії або постійного керівного синоду, якщо благословить бог.

5. Тепер пишу трактат, у якому розповім про те, як і коли патріархат в церкві почався і яким чином протягом 400 років церкви без патріарха самі собою управлялися, а деякі й досі вищості патріарха не підкоряються. Аби позбутися клопоту, я виконав те, що тепер обговорюється. Чи колегія не здаватиметься чимось новим і незвичайним?! Для недосвідчених та лукавих, напевно, здаватиметься.

Я пишу також особливий трактатик про мучеництво. Це питання вже порушувалося. Чи саме там належить шукати мучеництво? И чи лише покора, а не постійна справедливість у ділах робить мучеником? Про це хотів писати сам імператор, маючи співчуття до сліпоти найжалюгідніших фанатиків, які, дотримуючись назви мучеництва, прагнуть безглуздо змагатись чи то з пастирами, чи й з самим царем. Адже й найвище терпіння, і найвище нахабство спричиняються, очевидно, однаково справедливими речами: як заміненим одягом, як мистецьки укладеним волоссям, як голінням бороди й іншими такими речами. Чи ми чули щось смішніше? Якийсь чоловічок, не знаю, який, начитавшись текстів промов мучеників, запалився бажанням і собі таку саму честь здобути. А коли побачив, що нічого путнього не може, прийшло йому в голову таке рішення. «Я візьму,— каже,— за старим звичаєм рутенське крісло (користуватись яким заборонено) й прилюдно, з неповагою до царського указу, через місто Москву пройду і негайно буду притягнений до відповідальності»[59]. Ось що таким нещасним буває! Злові такому, наскільки вистачить сил моїх, згаданим вище трактатиком і хочемо запобігти.

Після того як ми багато дечого відкрили, приступаємо також до великого трактату про міміографів.

Просіть, заклинаю, які блага для Єрусалима хочете й домагаєтесь миру для Ізраїлю, щоб бог, тричі найкращий і наймогутніший, нам, слабким і маловченим, ласкаво, будь-яким способом, у турботах не відмовився допомогти.

До цього щось про будівлю й саму бібліотеку нашу треба додати. Будинок за домовленою угодою і відповідно до можливостей наших думаємо досить вишукано й блискуче прикрасити.

Бібліотека наша збагатилася над сподівання рясно. Крім інших, раніше куплених, я придбав минулого літа на 200 крб. більше 200 вельми гарних книг: більшу частину з Нарви й декілька з Ревеля; і вже майже 300 книг мав, коли почув, що в збройній палаті псковській зберігаються книги, забрані в Дорпатум [60]. Я відразу ж попрохав імператора, щоб велів їх мені передати. І він велів. Передано було сюди й мені доставлено 2500 книг. Однак досі ще не переслані твори святих отців з Голландії, для купівлі яких, ще коли ти у нас гостював, дали ми купцеві 500 крб. Коли ті прибудуть, бібліотека налічуватиме понад 3000 книг. До огляду й користування нею, о, якби то ти забажав прийти!

Нарешті, хочу оповісти дещо про огляд нашої епархії, який зробив я минулого літа.

Був я в Ревелі. Супроводили нас архімандрит і отець Михайло, вельмишановний префект міста, консул, доглядач і професори шкіл, а також вітчизняні військові трибуни. Були й інші. Наставляли ми там першосвященика й постачали писаними правилами для обмежень незадоволення духівників.

Звідти, через Лівонію [61], йдучи визначеним курсом в напрямку Дорпатума, ми відхилились до села під назвою Альпум для огляду семінарії, яку там будує Д. Б. Нієрот [62]. Володарем цього села й інших є віце-керівник колегії державної скарбниці в Петербурзі, якою керує Дмитро Голіцин.

Там є чотири наставники і майже 100 учнів-хлопців. Більша частина — лівонці, проте є також декілька рутенців, число яких ми згодом збільшили, пославши ще трьох юнаків, які з отцями з Києва прибули для вдосконалення грецької, гебрайської й латинської мов, а також географії та історії.

Потім ми прибули до Дорпатума. Місто, колись преславне й з чудовими, очевидно, будівлями, тепер, після знищення, таке сумне, що видом своїм наганяє жах. Після цього ми прибули до монастиря схизматиків наших, в село, що називається Рапінамвіса. Там живуть майже 500 чоловіків і стільки ж, коли не більше, жінок. Але до нашого прибуття всі вони розбіглися по лісах, залишивши порожніми житла, та так, що жодного не лишилося, з ким би могли про щось заговорити.

Згодом — Псков. Після того як ще й інші місця оглянули, прибули ми до Нарви, а вже звідти повернулись до Петербурга, промандрувавши відстань майже 200 галльських миль[63].

Більше писати вже не маємо що, та й цього вже, здається, досить. Багато цією писаниною завдаємо тобі клопоту й можеш втратити цінний час. Прощавай! Бог, тричі найкращий і наймогутніший, хай зберігає тебе завжди здоровим і щасливим якнайдовше.

Найвідданіший тобі друг, покірний

Феофан, єпископ псковський

Датоване в Петербурзі, 1720 [року], травня 10.

Ось де марнота людських справ! По написанні цього, того ж дня, як минуло майже п'ять годин, на превеликий наш жаль, помер отець Михайло. Водянкою (бо був товстий) хворів шість тижнів. Спочатку ноги набрякли. Потім, коли лікар приготував ліки й кілька разів дав йому випити, набряк у ногах пройшов, але мокрота перейшла на живіт і звідти перекинулась до легенів. Два лікарі неоднаково визначили пульс і кров, але передбачали, що він помре від падіння мокроти на груди. Не було нестачі в медичній допомозі, проте після одного й другого сильного пароксизму, виплюнувши мокроту, він став почувати себе краще. Потім знову хвороба посилилась, дихання стало вельми тяжким, і нарешті, вказаного дня, на спаді 11-ї години, по обіді, людини не стало. Трапилося це саме в повінь, коли, за словами лікаря-поляка, частіше вмирають хворі на водянку. Чудовим розумом цієї людини (цю обдарованість я, звичайно, ціную найвище — чому дивуються люди) й світлою простотою я занадто користувався, і його смерть приписую своїм гріхам. Проте нас тішить його смерть, повна рятівної надії. Коли, після одержаного повідомлення, що отцеві Михайлові гірше, я прийшов до нього й запитав, чи пізнає мене, він вельми слабим голосом відповідав, що пізнає. Підступивши до нього, аби підбадьорити його, я особливо напучував його стосовно двох речей: по-перше, щоб він не скаржився на свою долю, тобто на божественне провидіння — що швидко повинен померти, зобразивши йому марноту життя, і переконав його, щоб він поклався на божу волю; по-друге, щоб, молячись, не зневірявся в божественнім до нього через Христа милосерді. Коли я говорив йому про це, він побожно потакав мені порухом руки й виразом очей. Відразу ж по моїм відході почалась агонія, і через 20 хвилин після цього він помер. Хай буде йому вічна пам'ять!

Про одне при цьому я забув. Недалеко від нашого дому є чудовий камінний будинок, колись Кікіна[64], тепер — імперато-

ра. Там знаходяться вельми дорогоцінні речі його величності: 1) анатомічні, що містяться в численних камерах, наповнені всякими людськими органами й які зберігаються в спирті; 2) численні раритети природи — змії, крокодили, монстри та ін., пагони коралів усяких видів, черепашки, вище всякого подиву та ін. та ін.; 3) книгозбірня, близько 15 тис. книг. Тому і звідси ми можемо отримувати допомогу в літературних заняттях, позаяк вона знаходиться недалеко й відкрита для нас повсякчас.

Вельмиславного пана генерального писаря з любов'ю вітаю і від душі йому співчуваю з приводу смерті дорогого сина. Прошу й молю, щоб всемогутній бог винагородив його за цю втрату всіма іншими вельмищасливими успіхами.

10[65]

Вельмишановний та вельмишляхетний пане,
побратиме найдорожчий во Христі!

Отримав від тебе листи — видатні свідки давньої і постійної доброзичливості твоєї до нас. Вони є знаком вдячності за нашу любов до тебе. Ти кажеш, що найменше сумніваєшся в постійності душі нашої і в незмінному протегуванні тобі[66]. Від імені свого ми висловлюємо тобі щиру дяку за те, що так про нас думаєш, і совістю своєю урочисто запевняємо, що твої почуття тебе не зраджують — то справді все так є.

Довге мовчання наше — просимо тебе й заклинаємо — хай не буде тобі за доказ протилежного. Це має не одну причину. Тут і відстань, і рідкісні або не зовсім зручні оказії, численні й майже завжди надзвичайно заплутані наші справи (до цього ще й один сумний випадок), і небезпеки, які весь час змушують мене бути майже німим. Отже, якби ти подивився на нас ззовні — майже самітні проводимо час. А якби в душу заглянув,— навпаки, побачив би, що вона повна наших друзів, відданих філософії та побожності і які найбільше добра для своєї вітчизни бажають — о, коли б їх число невпинно зростало! Ми добре пам'ятаємо і думаємо про них, тебе завжди бачимо і відзначаємо одним з перших. Не сумніваюся, що й твоя щодо нас так само душа прихильна.

Однак у цей проміжок часу пам'ять неприємно послаблює твій образ; коли знову згадую, ти з'являєшся мені з сумним обличчям, як і всі, хто багатьма незручностями обтяжений. Зазнавши втрати, не здався ти, а навпаки, продовжуєш працювати й очікуєш найславетнішої супутниці смутку.

Оце й усе. Молимо бога, тричі найкращого і наймогутнішого, щоб нам і всім, хто бажає щастя Єрусалимові, після

того, як він виявить кращих, призначить день і тебе, як виняток. Передусім, у ці сумні часи, здорового й непошкодженого, хай зберігає якнайдовше.

Величності твоєї найприхильніший

друг і побратим

[67] Не полінуйся написати, чи ти не назвався його превелебності рязанському [68] і як він прийняв тебе. Яка була розмова, ставлення й усе вітання? Чи не було й про мене згадки?

Прошу, напиши мені про отця Стефана Прибиловича [69]: де він і що з ним? Бо мені раніше повідомлено було, що він був звинувачений у брехливо приписаній йому Шидловським [70] єресі,— якщо це правда. Цей Шидловський як був віроломний перед земним царем, так і перед царем небесним, і — раб непотрібний.

Між впливовими, які мене люблять і глибоко поважають (якщо не помиляюсь), такі: найясніший князь Меншиков [71]; Федір Матвійович Апраксін [72], начальник флоту, інакше — адмірал; сенатор Іван Олексійович Мусін-Пушкін; перший з сенаторів Яків Федорович Долгорукий [73]; генерал Григорій Петрович Чернишов [74]. Про отця архімандрита невського [75], який подорожував з найяснішим, добре знаю від вірогідних осіб, що він шанувальник істини й великий ворог святобожників, та всілякого марновірства, чому й мені обіцяють, що знайду в ньому єдиному друга і яким, зрештою, вже є. Він скрізь досі вихваляв моє ім'я і, кажуть, чекав на моє прибуття з великим нетерпінням. Те саме кажуть і про самого найяснішого.

Серед проповідей, які я тут говорив, є проповідь на Різдво Христове, в якій у розділі про виправдання покладено за основу такий вислів апостола: «Адже що не подобало законові, в тому він слабував для тіла: бог, пославши сина свого в образі грішного тіла, за допомогою гріха осудив гріх у тілі, Хай виправдання закону оповниться в нас, і так далі» («До римлян», 8, в. 3). Я показав, яким чином закон у тілі слабував і як син божий вилікував закон виправдання, яке вимагає закону, виконав для нас на собі самому. Ця проповідь, кажу, була прийнята з таким захопленням і загальним схваленням, що різні особи відверто вихваляють її на всякі лади, навіть — на мій найбільший сором — усі зажадали, щоб вона негайно була надрукована — й нині вже в друці. Коли вийде з друку, перешлю тобі. Отож, звідси світить надія божественної щедрості, яка має показати свою силу, О, якби! О, боже! О, Христе боже! Сповни бажання наші! Не нам, господи, не нам, але імені славу твоєму воздай! За одержання такого успіху молюсь я, грішник. Молись і ти невпинно, любий! Напиши, будь ласка, до Києва отцеві Кохановському [76] й сповісти його, що два його листи мною отри-

мані і що при цьому я бажаю, аби він ще писав до нас. І я коротко буду писати.

Прошу прислати мені дві книжки: Фінея Оронція і другу «Про годинники» («De horologiis»), яку я залишив у пана Савицького. Я їх пізніше поверну вам з іншими, новими.

Якщо трапиться від вас зручна оказія сюди (прошу вибачити безсоромну злиденність), перешли мені скількись «сивушки». Ми настільки тут бідні, що я не соромлюсь писати тобі про це. Найуклінніше прошу вибачити, що я й обтяжую тебе великою купою читання, і накладаю тягар писання.

Коли повернеться з тривалої подорожі найясніший, думаю, що від ясновельможного гетьмана надійде вітання. Та ледве чи не доцільніше було б, якби ти прибув вітальником, про що й раджу тобі подбати. Вельмишановному отцеві архімандритові вітання твоє дуже приємне: аж ніяк не заважає, навіть зробиш добру справу, якщо ще, пославши до нього листа, підтвердиш свою прихильність.

Що писав ти нам про наших добрих прихильників і хваліїв — за це дякую. Та ледве можу вірити: чи не облудливі ці похвали? Прошу також, не полінуйся писати нам, якщо щось нове про нас почуєш, але через вірного листоношу й такого, який би вручив мені листа в руки.

Прошу переслати книжки пана генерала. Він просив мене, аби я відвідав його дім як гість. Але я, пообіцявши, досі не зробив цього, аби він не згадав про книжки.

Його величність, самодержець найясніший, вирушивши до Москви, при самому виїзді, відгукнувся про мене чудово й наказав також дати мені особливий подарунок зі своїх домашніх грошей, а саме 100 крб. Цього ми не знали, й уже кілька днів по його від'їзді я довідався випадково про це й отримав гроші з царського палацу.

Найясніший князь Меншиков разом з князем Дмитром [77] і сенатором Петром Матвійовичем Апраксіним [78] та іншими вельможами (між ними й пан Шпетак) обідали в мене з задоволенням і вдячністю 15 січня. Потім і з тими самими гостями ми були 17 січня на обіді в отця архімандрита.

Я не бажав би, щоб ти писав мені, що тепер діється в Москві, оскільки не випадає нам знати про те, хіба що, може, повідомлено буде для загального відома й про це наказано буде опублікувати [79].

11. ДО Т. З. БАЙЄРА

Мужеві преславному,
найдостойнішому професорові античності,
панові Байєру[80] в Петербурзькій
академії наук

Ф[еофан], а[рхієпископ] н[овгородський] S. P. D.[81]

Твої листи, передані для мене, були переконливим доказом того, як легко пливкі слова, або, як каже наш спаситель: «Ті, що з переповненого серця через вуста линуть»,— найдорожчий Теофіле, висловити, коли вони старанно продумані. Зрозуміло, ти прагнеш не лише молінням перші дні року, що надходить, для мене надто щасливими зробити, але й скріплюєш молитви клятвою,— якби то бог на твої побажання відгукнувся! — й просиш для мене численних, великих і цілком реальних [достатків]. У цій твоїй доброзичливості до мене я ніколи не сумнівався; маю достатній доказ, що ти вимолюватимеш це щиро, адже ніхто, крім мене, до тебе не є настільки зичливим.

Твердо віддячую разом з твоїми також і своїми молитвами, аби за допомогою наймилостивішої волі у богів та героїв прихильність здобути, чи, принаймні, ненависті супротивників позбутись. Хай вона [воля] служить тобі й ніколи не покидає в державному училищі та й для вигоди нашої; на втіху добрим хай довго береже тебе неушкодженим і завжди пристойним; передусім, прошу і благаю, щоб на будь-які наші прохання зважала й разом будь-які наші побажання, певні та міцні, здійснювала. Тебе й мене хай робить володарем цих бажань.

Бувай здоров, муже найкращий, і не сумнівайся: серед тих, що люблять тебе, я перший.

Спочатку, власне, я немало був здивований, що твій лист до мене, де ти говориш, що «Синіку»[82] нам присвячуєш, мені не був переданий. Потім, від найславетнішого пана Гросія[83], який моїм прихильником і другом є,— і в цім переконанні я не помилився, хоча маю звичку з вионовком не квапитись,— я довідався, що того [листа] ваш пан президент прочитав і, за твоїм бажанням виправивши, до тебе назад переслав. Я радий, що тут не йдеться про його загублення. Тепер жадібно чекаю на ту працю, щоб якомога скоріше на світ з'явилась і мені бажаної слави принесла. Особливо тепер, коли цього народу посли сюди прибудуть. Цих гостей я намагатимусь [нею] полонити.

Коли ж я звідусіль про твою «Синіку» назбираю похвал, а особливо від освічених іноземців, тоді я зможу вихваляти її

сміливіше і твої плоди безсонних ночей будуть сприйматися ласкавіше. Я переконаний: все, що мені потрібне, відображене. Та я нітрохи не сумніваюся, що, придбавши її, стану багатшим. Велику користь принесе вона й справі нашій християнській, а мені, певно, найбільше.

Москва, 16 лютого 1731 року.

12

Найславетніший князю![48]

Твої листи, у яких просиш переслати тобі промову, виголошену нами на похоронах спадкоємця трону й онука Петра Великого[85], надто хвалену тобою, як й іншими, передані й дуже мене втішили. Спершу я загордував, але скоро стало соромно, та ще й дуже.— Чи я чогось не пропустив?! Багато, кажеш, у промові нашій відчув розсудливості?! Якби речі, сказані мною, оцінити об'єктивно, то вони виглядали б саме так, як я їх змалював. Коли б я прагнув їх опублікувати, якби мої слова були лише запопадливістю й прикрасою, то справжні речі все це тільки принизило б.

Про що тут, де короткий проміжок часу дає змогу вислювити щось гідне, можна широко й багато говорити, щоб з'явились вози освіченості?! І не приховалося від очей твоїх, що проповіді, хоч вони є, можливо, найкоротшими, надто довгі для вух наших. Додай також, що ця річ не набуде письмового вигляду й ледве дасть змогу вийти за межі божественного слова.

Одне місце було про поганів у іншому житті зі зманіженими снами; в цьому місці треба було показати силу старовини саме в той час, коли ми безсилі й нам менше дозволено, ніж хотілося б. Отже, те, що ця промова сподобалася комусь своєю відданістю почуттів, не треба приписувати вченості промовця. Він міг, звичайно, додати момент, гідний жалю, який перед очима був видовищем.

Як би там не було, зловживаючи твоїм терпінням, передаю тобі свій плід дводенної праці, який я написав, доки невеличка промова складалася й до тебе посилалася. Якщо він думці й похвалі твоїй не відповідатиме, тоді хай буде моєю виною і хай викличе презирство до мене.

Бувай здоров і нам, за звичкою, сприяй.

Величності твоїй найвідданіший

4 листопада 1731 року.

13

Найславетніший наставнику!
Мій пане й добродію найшляхетніший! [86]

Свою доброзичливість до мене ти у отількох люб'язностях і так яскраво виявляв, коли у нас був, що я не міг без поваги дивитись, як то вони вельмишляхетною душею відплачуються! Крім того, листи твої, недавно до нас відіслані, сприяють серйозній і надійній дружбі. Якщо тобі бракує людини, здатної в разі потреби допомогти, то таку людину ти маєш у моїй особі; я не складаю голослівних подяк, не підсилених справою.

Отже, й у цій незвичайній справі, прошу тебе й заклинаю, повір, що я найвідданіший твоєму імені, й так, як кажу, є воно насправді. Коли ти цьому повіриш, я зарахую це до твоїх цнот.

Тим часом трапилась мені надто велика й приємна нагода, яку ти мені дав,— довідатись і сповістити, чи прихильна до тебе найбожественніша імператриця наша [87]. Я довідався, отже, й сповіщаю: доброприхильна щонайкраще. При згадці твого імені її ясне обличчя, як я зауважив, помітно не змінилося, а навпаки, всім своїм видом вона виразила жалкування з приводу невисловленої тобі доброприхильності.

Про твої листи, в яких виявляєш стурбованість стосовно ласки її величності, я доповів. Вона негайно ствердила — і чималою кількістю слів,— що ніяким чином, нічого проти тебе в душі своїй не мала, крім ласки. Її думку щодо слів, які я сказав, можна передати так: вона дивується, що ти чогось побоюєшся, що тебе за безпеку своєї душі сумнів огортає. Доручила мені написати до тебе якнайшвидше й нагадати, щоб більше не сумнівався в її доброзичливості до тебе. Почавши із здогадок, я доклав певних зусиль і отримав найнадійніше запевнення, яке, немов рукою схоплене, доставляю тобі. Жодної причини не бачу, чому б вона одне думала, а інше говорила, особливо так легко, охоче й не без здивування, немов від мене почула щось своїй душі цілком вороже.

Цілком певний, що справа обертається для тебе якнайсприятливіше. Щиро прошу: не сумнівайся у передавачеві цього.

Мені дуже приємно, що на твоє прохання, відповідно до волі божої, я відгукнувся найвдячнішою душею своєю і всілякі інші послуги готовий був робити; словом, я не був бездіяльний і не бавився, коли робив послуги.

Бувай здоровий якнайкраще й нас, як почав, продовжуй любити.

Величності твоїй найвідданіший

Петербург, року 1732, дня 6 березня.

14. ДО Г.-Т. НАТЦІЯ

Превелебному отцеві Генріхові-Теофілові Натцію [88], щонайгіднішому визнання імператорської церкви, петербурзькому пасторові

Прибув до нас учора тобою посланий юнак. Вже з короткої розмови ми зрозуміли, що він може бути вихованцям нашим за наставника [89]. Отже, я прошу тебе, друже найкращий, щоб нам про його походження, батьківщину, здібності й поводження повідомити не обтяжився. І також йому самому повідом, прошу, про ті наші вимоги; вони полягають ось у чому: 1) щоб дітям прищеплював перші початки знань латинської мови; 2) з часом щоб синтаксис роз'яснював і щоденними прикладами, які з авторів золотого віку взяті будуть, цей самий [синтаксис] демонстрував; 3) з особливим старанням у той же час хай передає запас слів. Посібників для цих навчань у нас є достатньо. Прощавай!

Дня 22 травня 1734 року.

15. ДО Х. РІГЕРА

Мужеві преславному, його імператорської величності головному лікареві, панові Рігерові [90]

Почув я на свята, що на сусідньому острові річки Карпівки, так званому аптекарському, там, де мій літній будинок, ти хочеш зробити дві алеї, вирубавши дерева, що трапляться на шляху. Одна буцімто повинна пролягти до моря, а друга — впоперек першій. Ця друга, кажуть, доходить ніби аж до нашої садиби. Прошу тебе, зроби ласку, не чіпай лісу. Хай буде все так, як є,— хіба що необхідність примусить. Чую, що ця друга алея звернена до мого дому з наміром. Отже, будь ласка, проведи її поза межами моєї садиби. Якщо зважиш на прохання, я і своїх робітників для цієї роботи обіцяю прислати. Шкода, як не є, дерев, що будуть знищені. Отже, хай ростуть вони на своєму місці. Мені такий краєвид миліший.

Бувай здоров, і нам, як завжди, своїми добрими вчинками продовжуй сприяти.

16

Найвеличніший пане докторе! [91]

Не так давно я вже домагався від величності вашої, ще й тепер домагаюсь і прошу, щоб одному й другому юнакам (яких я найлюб'язніше рекомендував) допоміг добитись великої ласки імператорської, до царського палацу, який віднедавна під твоїм управлінням знаходиться, допусти й до академії прийми.

А оскільки через велику відстань їм важко буде відвідувати школу, то до гуртожитку, якщо такий виділено для юнаків-учнів, вели їх помістити, прошу й заклинаю, і разом з тим для себе самого від доброзичливості вашої ласки прошу.

Величності вашій найвідданіший

Феофан, архієпископ новгородський дав

22 [...] насправді 26 [...] 1725[92].

17. ДО Х. РІГЕРА

Мужеві преславному, його імператорської величності головному лікареві, панові Йоанові-Християфору Рігерові

Недавно з вуст твоїх, а ще ясніше з твоїх же листів, довідався я про надто жалюгідний стан пана Пагенкампі, хірурга. Така несправедливість сталася наперекір нашому прагненню. Я зрозумів, що для полагодження цієї справи потрібні переважно мої старання. Тому, аби вийшло на краще, я хочу, щоб ти знав, що я робитиму все, що від мене залежатиме...

Він приїздив довідатись, чи доктор Бідлов [93], крім цієї турботи, звинувачений і покараний і чи справа ця після того, як він у нас був притягнений до відповідальності, у святому синоді обговорювалась.

Нам здається, що цей другий спосіб дії певніший та коротший і, коли б ти був іншої думки, я б дотримувався його. Прощавай і нам, за звичкою, сприяй.

18[94]

Превелебний отче во Христі!
Друже і добродію мій високоповажний!

Надто сумні листи про отця твого прибули до мене й наповнили душу мою невимовним горем. З них я довідався, як зле поводились з тобою найпідліші людці. Повір, це мене так засмутило, немов я й сам був причетний до їхніх злочинів або, принаймні, спокійно нестерпну зухвалість негідників споглядав, чи навіть сам потерпав від них.

Мені приємно, що від тебе я довідався про ці справи детальніше. Адже такі нещастя супроводжуються у нас великою втратою не лише здоров'я, а й імені. Імені, кажу, але тільки у подібних псевдобратів. Від чесних та розумних ми не терпимо жодної неслави, й то тому, що нечесні уважають нас за поганих. А тим часом справи вчать нас і вимагають довести, що ці людці є невігласами, такими вони й справді є, бо не подають жодної надії, хіба що потайки і на людях лихословлять, та й то, коли їм дозволять.

Коли й справді така сваволя найнегідніших безкарно діє, я, власне, не бачу, чого доброго ми можемо у майбутньому сподіватись на цьому місці й чи зможу колись бути задоволеним з нього. Боляче найбільше, що нехтують нами, але я не шукаю підтримки у тих, чия ненависть проти нас спрямована. Та й нелегко повірити мені, що їх меншає. Хочуть нам робити прикрість, а насправді самі собі шкодять і себе карають.

Таким чином, ми вже достатньо навчені, щоб усі наші надії виняткова на господа бога й отця нашого покладати. Він єдиний не підозріннями керується й не стає на бік жодної з ворожих сторін; не відвертає від нас ласки своєї, хоч ми його постійно й сердимо. Ми не лише самі не повинні втікати від нього, знахабнівши нечувано, а й посилати вісті.

Все у людей настільки непевне і нестійке, що певним і достовірним можна уважати лише те, що підтверджується божественним знаменням. То ж не надіймося на людину й не вважаймо руку нашу тілом. Це також я викладаю не для того, щоб тебе повчати, а для полегшення становища кожного з нас обох. Таке приходить на думку потім, як ми відновили стосунки наші: адже сумні та прикрі передували раднішим. Так, звичайно, робить бог, в цьому я переконався ще раніше. Отже, бажаємо цього не ми, а сам він,— хай буде воля його.

Що ж до мене, нічого певного досі сказати не можу, хіба що вороги мої починають зневірятись у своїй надії.

Сповіщаю, що цар наш наймогутніший прибув до Петербурга 10 жовтня. 13-го — це була неділя — я привітав його з кафедри храму святої Трійці. Як під час молитви, так і при взаємному цілуванні руки, він дивився на мене привітно. З церкви його величність супроводжував превелебний архімандрит Феодосій [95]. Я познайомився з цією порядною людиною, добре освіченою. Він любить вчених, а водночас простих. Але що з того?

Чую, що всі ви, освічені, маєте намір колись сюди прибути, як і московські, якщо не трапиться щось важливіше. Але ця справа непевна. Знову прошу, аби ти познайомив мене зі



Титульна сторінка твору Д. Сааверда Факсардо «Ідея християнсько-політичного володаря...», перекладеного Ф. Прокоповичем російською мовою

своїми справами, й благаю вибачення за те, що не скоро відпишу.

Твої листи, передані чиновником (не пам'ятаю імені), затримав у себе київський комісар, а тому я отримав їх з запізненням. Та й інші твої листи, вручені, як пишеш, військовому начальникові Артісценсові[96], до мене не дійшли, бо й сам він ще не прибув. Коли прибуде, певно, передасть. Прощавай.

Найвідданіший твій побратим і слуга.

19. ДО Я. А. МАРКЕВИЧА

Вельмишановний та великодушний пане Маркевичу!
Мій пане й побратиме високоповажний!

Ми й раніше перебували так далеко один від одного, що дуже рідко траплялась нагода поговорити; тепер же відстань між нами настільки збільшилась, що ледве чи спроможемось на розмову. Та ось, коли трапилась нагода написати до тебе, я з великим зусиллям змушую руку взятись за перо. Якесь заціпеніння охопило мене, коли я почав писати, тому й написане не досить продумане. Про що ж писати? Хіба про доброзичливість мою, про відданість, про душу, сповнену до тебе усім найкращим?! Але все це тобі добре відоме й звично одним словом «Бувай здоров!» називати. Легковажні люди такими дурницями друзів своїх тішать; сучасна ж заграниця попросту називає це компліментами.

Чи мені почати говорити про теологічні справи, а чи вести мову про вічне життя, що й вухам твоїм, знаю, надто приємним є? Ця промова настільки велика, що навіть найменша її частина вимагає довгої розмови й не терпить епістолярних перипетій; особливо тепер, коли на божественне вчення безсоромно нападають зухвалі невігласи нашого віку, й то так, що не можна не дивуватись, яких жахливих знущань зазнає воно від них. Цього мені годі й стерпіти.

Всьому іншому, чи то ремеслові, чи науці, сьогодні набагато краще живеться, ніж теології, і то тому, що вони [ті перші] більше цінуються. Немає такого, хто б звертався до того мистецтва, якого він не знає; ніхто не вдається до малярства або ремісництва, хто не є ані майстер, ані маляр. Всі звертаються й радяться про торгівлю у купця, про будівництво — в архітектора, в інших випадках також у досвідчених і знавців питаються. Лише божественну науку спіткала тепер така доля, що в ній безпідставно панують всілякі ревізії та шал. Теологізують з нами сьогодні звичайно ті, що

буцімто пізнали, чим є Святе письмо. На вчення апостолів, [на] догмати отців, тобто на всім відомі слова нападають ті, хто, певно, ніколи в житті жодної сторінки з отців вилупкуватими очима не бачив, лише невиразно чув про те, що ті отці засвідчили у своїх писаннях чи висказали своїм перукарям або противникам. Таким чином, теологами стають воїни, нікчемні захисники, купці й ремісники, прислужники й візники, а навіть жінки та інші «вельми славні» вчені! І це діється там, де тепер проживаємо.

Два люді, що ледве навчились складати докупи літери, вихопивши декілька фраз з церковних трактатів, дали мені прочитати свої теологічні писання з надією, що я оціню їх і, сподіваючись, що вони справлять на мене враження. І я, звичайно, «талант» їх оцінив. Що можна сказати про попів і ченців, що — про вітчизняних цих латинусів?! Якщо вони з ласки божої мають декілька теологічних статей і розділів, взятих зі шкільних, єпископських, поганських і недоладно зліплених творінь якогось єзуїта, що невідомо як до його блазнівської келії потрапили, можливо, з сотого джерела перелитих і тому попсованих, а можливо, й самих собою поганих, а ним ще гірше спотворених, то уважають себе такими мудрими, що думають, ніби інші не можуть додати вже нічого нового до теологічних вчень. Таким чином, немає вже нічого такого, чого б вони не знали. Вони готові відповісти на будь-яке питання. Але їхні відповіді настільки «достовірні» й настільки спотворені лише тому, що [вони] не хочуть і на мить задумуватися над тим, про що говорять.

Споглядаючи на таких, я також мушу визнати (чого б не хотілося), що, певно, є люди, для яких папа римський дуже мудрий. Адже він вірить, що в ньому присутній святий дух, і, навчаючи інших — так кажуть — з кафедри, він переконаний, що ці догмати нашіптує йому сам всевишній. Ці [латинуси] такої високої думки про себе, що навіть уважають, ніби випили цілий океан мудрощів. Чи не забагато?!

Всі догматизують, всі займаються теологією, всі визначають, вирішують, встановлюють. Коли я це говорю, спадає на думку надто приємне оповідання Лукіяна Самосатського [97], яке я недавно прочитав. Автор там висміює істориків свого часу. Він пише, що в якомусь грецькому місті (його назву я забув) трапилося щось небачене: від невідомої хвороби злягла вся держава. І коли всі налякались, чи не чума це, прийшло інше, не згубне для життя, але справді смішне. Через кілька днів виявилося, що люди одужали, але з розумом їхнім щось трапилося. Якась незвичайна і лікарям не відома пропасниця трусити почала всіх до одного, й, здавалося, що всі вони живуть не серйозно, бо поодягали театральні маски

й граються в трагедію та зображують[98]: цей — Кассандру, той — Пріама, інший — божевільного Геракла, а ще інший — Медею. І так один перед одним відтворювали нещастя понеданків: галасували, сумували, лементували, били себе в груди й інші жести нещасть разом з піснею, яку кому його шал підказував, поєднували.

Коли якийсь гість приходив, то не мав змоги привітати кого, чи порадитись з ким, ані продати щось, ані купити; дивувався лише з нечуваного видовища й, боячись, щоб таке саме нещастя з ним не трапилось, від воріт чимдуж утікав. Божеволіли не лише сини поетів, але й жреці, претори міста й плебеї, сенат і народ, все покоління, матері й чоловіки, хлопці й дівчата — всіх одна нечиста сила мучила. Розповідає, отже, що тоді всі обізнані й не обізнані приклали душу до писання історії — про перемогу Адріана[99], звичайно.

Ми так само не один раз уже в наш вік спостерігали на нашій батьківщині подібні «вчені» гарячки. 15 років тому були в моді так звані ораторські прийоми. Надто шуміли тоді церковні трибуни (яке страждання!) із-за дивних хитруватих намагань витлумачити значення кожної з п'яти літер в імені «Марія», чому Христос зображується, стоячи в річці Йордан, а не лежачи, чи сидячи, чому під час великого потопу не загинули риби, хоч не знаходились у ковчезі Ноя, і багато чого подібного. І на такі дурниці давалися найсерйозніші й солідні відповіді.

Згодом прийшла інша хвороба. Всі почали віршувати до нудоти. Від цього зла щонайбільше потерпіла нова академія[100]. Як тобі відомо, вже вся країна заражена цим блудом (per coniugium). Ця хвороба поширювалась ще донедавна. І ось тепер, як бачиш, усі хворіємо теологією.

О, якби за твоїм прикладом найкращим у всіх появилося бажання до знань і до навчання, всупереч тиранії традиційного погляду! Тоді справді з'явилася б надія на виборення істини з темряви; але ми бачимо, що відбувається щось протилежне. Всі прагнуть навчати інших, а самі не хочуть вчитись. І ось в такі похмурі часи, коли надзвичайно важко знайти студентів і учнів для господніх справ, де ж ти візьмеш таку велику кількість вчителів?

На жаль, саме тоді, коли світ вже став найнечестивішим, він намагається за допомогою лицемірства показати себе якнайсвятішим. Адже те, що йому не подобається, є насправді Христовим вченням про виправдання. Таким чином, зараз світ, занурившись у безпросвітній морок невігластва, хоче показати себе вельми вченим.

Зрештою, коли я казав, ніби не знаю про що до тебе писати, раптом знайшлась тема для писання й нагода про-

грішитись щодо епістолярних законів. Знаючи, що ти будеш мою балакучість засуджувати, я й не побиваюсь. Сказане настільки з того всього випливає, що я вирішив показати, як то тяжко й важко тепер про теологічні справи говорити. Адже їх треба не лише роз'яснювати, а й захищати від численних негідників; бо число теологів майже дорівнює числові людей, та лише в деяких є свої власні догмати. Таким чином, про всяку справу треба писати або величезний том, або взагалі нічого не писати.

Отже, тепер, нарешті, маю про що писати. Тому слухай про мої справи. Ми зробили надто обтяжливу мандрівку через часті й довжелезні мости. Я наважився плисти через Ладозьке озеро, але, жахливою хитавицею наляканий, ледве володів собою. Нарешті, після майже шести годин я зійшов на берег і лаяв на чому світ стоїть те розбишацьке озеро.

Дня 14 жовтня ми прибули до Петербурга. Зустрів і ласкаво привітав нас його величність пан князь [101]. Коли я висловив бажання повернутися до вас, ті, кому належало вислухати це, спротивились і казали, що про це годі й казати. І всі, які здавалися прихильними до мене, наполегливо просили, щоб я не наважувався про це навіть згадувати у присутності найяснішого монарха. Зразу ж, як лише я прибув, князь послав до сенату запит з метою, щоб ті сенатори щодо мене прийняли якесь рішення. Від них прийшла відповідь, що треба якнайшвидше написати до царської величності листа. Отже, досі нема нічого певного, але тим часом, перебуваючи сам-самісінький, я почав займатись проповідями, що й роблю. Якщо довідаюсь про щось нове — повідомлю. Ти ж, преславний, вчись, як і завжди це робив, і не знеохочуйся. Я хотів би поговорити з тобою (якби тобі забракло співрозмовників), чи з подібними до тебе, щоб жити, перебувати в їх колі, розмовляти з ними. Але, якщо провидіння вирішило щось інше, треба зносити й це. Ти маєш давніх друзів та вчених, кращих від нас маленьких, щоб з ними говорити.

Пиши, отже, до нас про все, що маєш, ба, навіть, якщо не маєш, то й тоді пиши. Хай бог, тричі найкращий і наймогутніший, за муки сина свого господа Ісуса Христа допомагає тобі в усьому, захищає від усього, хай за люб'язність і сприяння віддячує тобі в усьому; хай і мені віддячить за працю мою для блага церкви й держави; хай зберігає тебе здоровим у сім'ї твоїй, завжди непошкодженим і в розквіті. Прощавай!

Вельмишановної величності твоєї найближчий і найвідданіший побратим

Феофан, колегії Київської ректор

20[102]

Найславетніший і превелебний наставнику!
Найдорожчий побратиме во Христі!

В середині червня я приймав вельми бажаного для мене гостя — вашої святості двоюрідного брата найлюбішого — і його з поверненням щиро привітав не лише особисто, а й від імені вашої святості, а цим писанням й ще раз вітаю. Звичайно, твої наміри і пов'язані з ними надії він виправдав: досить таки поповнився найгрунтовнішими знаннями, які отримав від славного люду знаменитої Лугдунської академії [103],— про це й посада засвідчує.

Вашу радість стримувало довготривале очікування його приїзду; вас турбувало непевне та небезпечне плавання; вам хотілося знати, як подолав він решту шляху. Його повернення оплатило всі ці турботи з великою лихвою і цей — твоя кров і твій боржник — такою освітою збагачений, нарешті виплутавшись, прибув. Ну ж бо, найкращий достойнику! Віддавайся тепер своїй не даремній радості і втішайся благами своїх обітниць, завдяки яким тобі й твоїй сім'ї довгочасну гордість, а собі сприятливу долю в майбутньому, вельми вчений юнак приготував.

Жадаю, прагну, молю тричі найкращого й наймогутнішого бога, щоб своєю ласкою зміцнив це й щоб з його волі воно продовжувало бути постійним і міцним якнайдовше.

Святості твоїй найвідданіший побратим.

21[104]

Найславетніший достойнику!
Побратиме найдорожчий во Христі!

Отримав я від тебе два послання — перше, писане 26 січня, друге — 15 лютого,— і хочу, аби ти знав, що мене оці твої звертання вельми звеселили; не тому, що вони зробили мене певнішим стосовно непорушності закону нашої дружби (в цьому я анітрохи не сумніваюсь), але дали змогу, незважаючи на таку відстань, уявити мені тебе так чітко, немов ти тут присутній.

І наше мовчання, й запізнення з листом виправдовуються надто великою втратою, якої ми зазнали. Вона нав'язана самодержцеві незалежно від ласки бога назавжди. Адже це божевілля є божевіллям людини при поганому здоров'ї: чим більших неприємностей зазнавав і певнішим ставав у своєму загині, тим більше день у день лютував. Нас же на такі труднощі зводив, що інколи думалось: невже оце все до

нас відноситься. Ось тому, читаючи твої рядки, нам здалося, що ми потрапили у царство спокою.

Але бог, який воскрешує померлих, захисник наш господь Якова, через безладні поради нечестивих, які зяють на нас заткнутими безоднями попідземного тартару[105], робить так, що ми воскресаємо від його безмежного милосердя. Він також гідно й розважно з нами поводиться — до тебе й мене, й до усіх чесних продовжує бути ласкавим. Покірно благаю його величність і тебе прошу робити те саме й не сумніваюся, що ти робиш це. Прощавай!

22[10]

Найвеличніший пане!

Ось тобі книжечка для коротання часу; вона здатна, як я думаю, навіть розганяти нудьгу. Якщо ти її раніше не бачив, то, читаючи, сам переконаєшся в правдивості моїх слів. У ній все з гідністю викладається, й до того ж приємна для читання. А що стосується єзуїтських, то вона, на мій погляд, багато в чому переважає їх, чи то відносно приємності, чи корисності.

Незвичайно майстерним і запопадливим, певно, був той, хто все це так рясно зібрав і таким гарним способом розмістив. Процес дослідження, очевидно, був не менш важкий, ніж дивовижний. Це писаннячко я похвалив би особливо, але воно дещо попсоване, тому хай лишається менш хваленим, аби було змістовним. Пошкоджена не лише оправа,— що то означає людська безвідповідальність,— але й видерті два аркуші між сторінками 178 та 183. Отже, бережи цю надто приємну для мене річ; турбуйся, якщо це тебе не обтяжить, про неї старанно як про нову і, якщо не важко, посприяй, щоб вона була переслана до нас згодом. Прощавай!

Величності твоїй найвідданіший

23

Преславному й вельми вченому мужеві
Т[еофілові] З[ігфріду] [найдостойнішому][107]

Нещодавно потрапила до моїх рук висловлена друком чутка, або краще — розповсюджуваний у Петербурзі твір, у якому, між іншими, є й мій лист, яким я її величність божественну імператрицю нашу привітав з нагоди тої самої найважливішої обставини, волею богів їй даної; його читаючи, я знайшов дві помилки.

Перша — на стор. 83, стовпець 2, нижче середини, де видруковано: «богатство». Написано ж було, і в попередніх мусило бути: «богатно». Друга — на стор. 84, стовпець 2, в першому рядку: «кого», тим часом як мною було написано «того». Однак ці похибки й звичайними є, і не дивними, коли йдеться про друк цих моїх вчень; я ні до кого претензій не матиму й вимог своїх не ставитиму.

Може й не слід було б, проте скажу, що до цього листа нашого додана приписочка, в якій говориться, що я її величності ці листи особисто протягував, коли вона урочисто до міста Москви в'їздила. Це брехня така ж велика, як відстань між Москвою й Новгородом. Бо цей лист я послав до Новгорода перед прибуттям її величності, щоб там — про це я вікарієві нашому, а також єпископові й іншому духівництву написав — при зустрічі від нашого імені божественній його передали; і це факт. Брехня, тобто ця помилка, кимось повинна ж бути оцінена. Бо зубаті люди можуть подумати, чому це я не з'явився й не привітав божественну, що прибуває, тим більше що десь в кінці цієї промови я написав таке: «Несподобився лицезрительне, письмецом сим из'являю усердное сорадование». Насправді це означає: «Коли не спромігся особисто, у цих своїх посланнях щиро вітаю».

Поміркуй-но, чоловіче найславніший, чи це не смішно. Я вже казав, що своєї радості я не висловлював її величності і особисто, тим часом у приписці читаємо: «вручив». Це означає, що я до рук божественної промовку цю особисто передав. Не знаю, чи зміг би хтось розсудливий без сміху повірити в це, або передбачити щось подібне. Чому бо, прошу й заклинаю, вам з вельми вченими професорами імператорської академії, твоїми колегами й нашими друзями, не зібратись і не обговорити цю справу, аби прилюдно від брехні й плям очистити [мене] і звільнити від усякої підозри душі як краянів, так і чужих.

Бо й німецькою мовою, чую, лист цей наш перекладений і опублікований. Прощавай!

Тобі найвідданіший друг

24. ДО ПАНА БРУНІНГІЯ

Найзнатнішому й вельми вченому мужеві
панові Брунінгію, церков Лівонії наглядачеві,
генералові найтурботливішому.
Ф[еофан], а[рхієпископ] н[овгородський]
S. P. D. [108]

Линуть до мене чутка й слава про твою вченість, доброчесність і гуманність (які тобі більш ніж кому іншому притаманні; в цьому я й сам, може, не відразу, але, маючи з тобою тісні стосунки, переконався) й змушують мене дбати про те, щоб не лише в коло твоїх друзів, а й боржників потрапити.

І ось тепер трапляється мені досить зручна нагода, чоловіче преславний, яка виявить, чи я не помиляюся у своєму прагненні. Тому, якщо домагаюся від тебе чогось, не відмовляйся його виконати. На одному з любекських кораблів, які спочатку, напевно, до Риги заходять, доставлені будуть надто бажані для мене книжки, куплені, незважаючи на [високу] ціну. Для їх одержання ми посилаємо від себе слугу.

Хочеться, щоб ти до цієї справи [частку] й своєї турботи додав: привітай володаря корабля й нагадай про це,— плата йому за них передається,— прошу тебе найлюб'язніше й благаю. Найменше сумніваюся в тому, що все це тобою буде доставлене мені неторкненим. Прошу також, щоб ти не сумнівався, що я так само і в майбутньому, хоч і завжди найбільше оприяв, буду тобі найвідданішим.

25. ДО ПРИНЦА ГОЛЬШТИНСЬКОГО ТА ЙОГО ДРУЖИНИ АННИ ПЕТРІВНИ [109]

Найясніші володарі!
Панове найласкавіші!

Коли посланий вами вістун сповістив нас про те, що ви найяснішому імператорові Петрові народили спадкоємця, я сповнився такою радістю від цього повідомлення, що не зміг навіть відповідного слова знайти. Те, що я скажу зараз, зумовлене хвилюванням. Я скажу лише, скільки зможу, бо всього, хоч би й хотів, передати не зміг би.

У Петра Першого народився нащадок, для Другого — брат, найвеличнішим і наймогутнішим родичам і своякам — гордість та поповнення, для Російської імперії — опора і, як сама родовитість на те вказує, величних справ велика надія.

А вас самих, найщасливіші батьки, оглядаючи, плачу від радощів, згадуючи, як колись плакав від болю, коли вас у нещасті від найнечестивішого тирана захищав у творах, [тепер] занедбаних, занехаяних і майже покинутих. Добре бачу, що ви у бога, тричі найкращого і наймогутнішого, за синів найлюб'язніших є, коли він вас підсилює допомогою своєю і за звичаєм,— як він це робить щодо побожних,— після того, як засмутив, розвеселяє.

Скільки тебе також, найясніший Каролю, від початку віку твого, не безкарно повчала божественна рука? Хотіла спочатку позбавити тебе батька найкращого, згодом дядька наймічнішого й матері найсолодшої, дозволила забрати провінції, випробувати ненависть рідних, щоб лише інших, до яких ти віддалявся, батьків позбавляти й, нарешті, в самій фортеці бути майже засипаним.

Так само свідомо будь основою держави й ти, найясніша Анно; ти від дитинства до зрілості рідко дуже насолоджувалась образом батьків своїх; постійно чула, що вони в чужій землі на небезпеки наражаються, терплять незручне похідне життя, мерзнуть в таборах, в найзгубніших боях за державу й за життя борються. Згодом настали кращі часи. Ти отримала, нарешті, по закінченню війни, великого батька. Народжена при почесному мирі, ти раділа з успіхів, що вийшли з небезпеки. Недовго потім діадема, покладена матінці, нову причину для радощів давала. Адже радощі були короткочасними й скоро, по смерті батька й матері, перетворились у сум, який є спільним також і для найвеличнішої родини й усієї нації, для вас, проте, разом з чоловіком і сестрою найсолодшою — незрівнянний і особливий.

Що вже здавалося б жорстокіше можна додати до того жорстокого випробування? Однак додалося. Воно перевершило усі сподівання. Той чоловік, без сумніву, божевільний, нікчема, зі всіх двоногих найнахабніший [110], вас, пагін Петра, намагався принизити до того стану, з якого сам рукою ваших родичів майже до царських багатств був піднесений. Негідник, подав такий характерний зразок невдячності душі, якого добродійність ще не отримувала.

Ніхто — хіба до нього був подібний! — не міг дивитись на це сухими очима, без смутку, гніву, обурення й нарікань. Вас же самих, найкращі володарі, тоді цей розум, який духом був, також не міг, гадаю, звільнити від небезпеки. Коли я на це проти волі своєї дивився, власні біди забував, хоч подібне терпів не раз, коли із-за щастя нечестивих мучився. Однак, спостерігаючи за звичаєм божественне провидіння, я вже вирішив майже сам прибути, щоб сприяти падінню того безбожника, який вершини влади й вершини злочинів досяг-

нув, вас же, найясніші володарі, досить болем навчених, досить з людським горем знайомих і, нарешті, надмірно терпеливих, щоб підсилити, підбадьорити і втішити. І ось ми пробуємо це робити. Той велетенський гігант з пігмея, своєю долею кинутий, п'яний казився, доки з великим гуркотом звалився додолу.

Вам, навпаки, переконавшись у безтурботності найбожественнішого вашого двоюрідного брата, імператора нашого найласкавішого, [доля] відтоді всі кращі побажання здійснювала. Винуватець ваш дім найласкавішим зором оглянув, коли довідався, що ви є батьками дитини чоловічої статі. Він переважно теж говорить таке: господь відвідав Анну й зачав, і сотворив. Це дитя мусить мати запоруку, що той буде ставитись до вас добре, і єдине, чого я прагну передусім: щоб божественна ласка щасливо допомагала здійснювати будь-який ваш задум. Коли у нещасті вона тішить принижених тим обов'язком, яким турбується про збереження світу, то про це й вас повідомляє у вигляді втіхи, від якої нічого рід смертних не має приємнішого у веселому житті, ні міцнішого від долі чи слави швидкоплинної.

Отже, за таке оце добро ваше, сім'ї божественної, народу, царства та імперії добро, за вас і нас самих радіючи, благаємо найлюб'язніше бога, аби молитви наші постійно приймав, ваші й наші надії успіхом сповнював, батькові і сина найдовше зберігав у радощах і розквіті сил.

26[111]

Найславетніший і найвеличніший пане!
Мій захиснику й друже наймиліший!

На твоє прохання найсправедливіше зваживши і йому сприяючи, перш ніж давати до рук найяснішої величності імператриці нашої найласкавішої, за твоїм бажанням, як ти покірно й просив, я власні праці нашою руською мовою переклав. Я зробив це не для того, щоб гудити попередній переклад: я змушений був удатись до цього лише з міркувань, щоб вуха наших краянів твої ж слова легше б сприймали й могли швидше збагнути. Тому я вибирав уживаніші нами сьогодні слова, а саму структуру слів пристосував до сучасної норми мовлення, якою тепер користуємось.

Таке писання я визнав найдостойнішим. Автора ціную і прагну до його думок, неабияким розумом з'єднаних і найприємнішими мотивами та найніжнішими пристрастями наповнених. До цієї праці, кому б вона не призначалась, я приєдную і свій внесок.

Я хотів би також, щоб ти певно знав, що часткою мого успіху буду завдячувати — дай боже, щоб така оказія частіше трапляласся і в майбутньому! — твоїм, чоловіче найвеличніший, знакам прислужності, твоєму імені та честі служіння. Прощавай!

Величності твоїй найвідданіший

27[112]

Найвеличніший пане докторе!
Друже й добродію мій єдиний!

Секретар святого синоду Михайло Дудін, виняткової безкорисності людина, а, передусім, наш друг, хворіє, і то не легко. Нам переказують, що його часто трусить гаряча лихоманка, мучить безсоння, а потім ще й сни переслідують, трапляються навіть випадки розумового розладу.

Я розумію, що й сам завдаю клопотів тобі немало своїми проханнями про підтримку (й за це сповнений якнайбільшої вдячності), проте якнайпокірніше благаю, аби не обтяжився і йому надати допомогу, корисну для його здоров'я; а якщо б сам не зміг, то принаймні через емісара чи через величного пана хірурга Людовіка Томе особисто.

За те й за друге, більше ніж дотепер, будемо боржниками твоїми, передусім я, який є величності твоїй найвідданіший.

28[112]

Мужа вельмишановного, пана Гросія,
професора імператорської академії,
побратима й приятеля нашого найдорожчого
покірний Феофан, архієпископ новгородський,
сердечно вітає.

Пам'ятаючи твою давню обіцянку, посилаю до тебе своїх русів. Не відмов навчити їх твоїй справі. І тут я не можу не згадати Василія Великого,— й він посилав колись до Лібанія[113] своїх каппадокійців. Одначе, хоч зі мною трапилась аналогічна ситуація, проте я маю над ним перевагу, яка полягає в тому, що в мене є більше надії на успіх, ніж було в нього. Справа в тому, що хоч до Василія мені далеко, проте Лібанія я придбав набагато кращого, оскільки софіст у тому [першому випадку] так і залишився софістом, а, зрештою, й людиною без імені: своїми найкращими учнями й передусім [Йоаном] Золотоустом він був покинутий і висміяний. А тебе, побратиме найдорожчий, не лише мені, але

всім тим, хто звик цінувати [людину] за чесноту, гилять і рекомендують [твоя] ерудиція всебічна, гідність професії, привабливість поведінки, глибока людяність, природна скромність та інші прекрасні властивості. Таким чином, Василь, завдяки такому вчителеві, те своє «К», яке той якнайгірше сприймав в учнів своїх, як мені здається, ненабагато виправив.

Я ж щонайменше сумніваюсь, що моїм [каппадокійцям] собача [114] літера ця не перешкодить при твоїй допомозі значних успіхів досягнути і то як у найгуманніших науках, так і в поведінці, імені людини гідній: Ілько Ксиландер, Михайло Вівес, Іван Менший, Іван Воїн, Яків Одноокий, Яків Воронцов, Григорій Теплов, Петро Тулупов, Семен Сидько, Олекса Колумелла.

Але, оскільки тебе, муже шляхетний, порядність твою цінуючи, я маю за брата, то думку мою ще більше зміцниш, коли для тих, які для мене синами є, тягарем не вважатимеш теж батьком бути. Ось все те, чого від тебе не очікувати не можу.

Що ж стосується галузі науки, то в цій справі цілком на тебе покладаюсь. Тому, коли і в цьому, як і в усьому іншому, мені допоможеш, до безмежної вдячності мене зобов'яжеш.

1730 [року] [115].

29

Мужеві вельми вченому Теофілові Зігфріду Байєру
Феофан, архієпископ новгородський,
здоров'я у господа [просить] [116].

Майже рік пройшов з часу, як я отримав твої, друже, листи, сповнені доброзичливості. Люб'язні вони й увічливі, певно, не лише з обов'язку надто люб'язним бути, а, очевидно, завдяки вродженому розумові твоєму найвидатнішому. Згодом також, через диякона нашого, що повертався від вас, ти нагородив мене іншим подарунком — найпрекраснішою книжкою вельми освіченого поета [117]. Це доказ твоєї прихильності до нас. У ній я й раніше не сумнівався, а тепер ще більше переконався.

Я, звичайно, тісною дружбою з тобою зв'язаний, найдружнішим почуттям відданий, за переконливі докази твоєї любові до мене заборгував і проводив час досі, немов ні в чому тобі не зобов'язаний. Я навіть не дорікав собі, не питав розгнівано, чому знехтував обов'язком відповідати листами на листи й винагороджувати добродійства. Соромно мені так,

немов я потрапив під судове розслідування. Але, щоб там не було, я визнаю, що між друзями все ж є якийсь мовчазний закон, що не переслідує іншої мети, крім як карати за провини того, хто не виконує свого обов'язку. Після того як цієї помилки допустився, але ще не звинувачений, він починає думати, що вже судний день настав і тепер однаково запізно починати щось діяти. Тому себе вигородити намагається й різні вибачення, хоч їх ніхто не вимагає, починає висловлювати.

Однак тепер я про себе скажу, хоча, може, це й не вперше, що ніколи я не задумував до тебе не писати. Я не робив цього лише тому, що всілякими підступами й іншими турботами, а також щоденними клопотами завантажений або заплутаний був. А відтак, забувши, я вже ніяк собі не міг пригадати.

Але таке виправдання у цій справі викриває, власне, перш за все винуватця. Хіба може другові випасти з душі щось дружнє? І хто буде твердити, що в того більша душа, хто любить, а не в того, хто спонукає любити інших? Отже, я бачу, що викритий зі всіма своїми виправданнями й нічого іншого мені не лишається, як визнати, що я грішив занадто.

Бери мене, прошу, винуватця, який зізнався! Оскільки я вірю все-таки, що повернуся до кола дружби, прошу вибачити за надто неоковирне висловлювання, й ця зухвала провина,— прошу тебе й благаю, повір,— не через презирство або невдячність душі трапилась, але через нерозважність — повір доказові — й помилкою, а не злочином хай називається; хай нічого страшнішого мені за це не буде, крім покірного моління [про вибачення]. Надто вже я сподіваюся, що цей, інший суддя, зменшить кару.

Бувай здоров якнайкраще! Продовжуй бути таким самим стосовно нас, яким був, та й тепер ще, вірю, залишаєшся. І в нашій також любові до тебе, досі незмінній і яка в майбутньому буде зміцнюватися, прошу, не сумнівайся.

Постскрипт. Маємо деякі клопоти. Допомоги й зусиль твоїх, чоловіче щонайласкавіший, я потребую.

Я просив у найвеличнішого пана барона Остермана [118], щоб велів з Петербурзького палацу чимало картин видати для вправляння в живопису студентів, вихованців наших. Ти виявив би свою доброзичливість до нас, якби панові покровителеві справ тих до палацу письмову вказівку послав.

Найлюб'язніше прошу, не відмовся вибрати десятків зо три чи й більше картин, які тобі здаватимуться кращими, і їх секретареві нашому, Кузьмі Бухвастову [119], й дияконові, скарбникові Єфремові, до рук передати, взявши від нього письмову розписку. Якщо ж від тебе самого палацовий вимагав

би і, напевно, вимагатиме письмову розписку, то, не сумніваючись, її подавай, поклавшись на чесність нашу.

За розмірами картини хай будуть не більшими ніж два руські лікті (по-простонародному аршин) і не меншими одного. За темами хай будуть розмаїті: і святі історії, і нечистиві, аби пристойні; можуть бути й такі, що передають красу тих чи інших країн світу. Одну, проте, замовляю. Знаходиться вона в одному досить старому будинкові, поблизу гирла ріки Неви (по-простонародному Мойка), одна стіна якого звернена до воріт парку. Мешканців його я вже повідомив. На цій картині зображена історія схопленої і приведеної до Христа блудниці. Якщо дістанеш її мені, то зробиш великий крок до ще більшої дружби зі мною.

Оце й усе, на що сподіваюсь і чого з нетерпінням очікую [120].

Москва, року 1729, п'ятого [...] грудня [121]

30***

Найпревелебніший владико! [122]

З обов'язку складаю подяку превелебності вашій за переслані гостинці. Та лише запопадливо прошу, щоб надалі святість ваша не витрачалася й мене не обтяжувала такими незвичними пакунками. Я з обов'язку свого й усім іншим, а тим більше братії моїй архієреям, також і вашій превелебності завжди готовий служити задля честі й інтересу, але в межах святої правди. Тож, якби я став вимагати, крім володаревої милостивої платні, ще й від окремих осіб віддяки, продажними були б мої дії й усе те, що я повинен робити з обов'язку. В справах світських це називають хабарництвом, а в наших справах прибуткових називається симонією [123]. Для держави це шкода вельми згубна. Для церкви ж святої те зло є тисячу разів проклятим, надто боговідразним і таким, що прибутковому тілові Христовому невигойну болячку спричинює.

Хоч я знаю, що превелебність ваша не з тим наміром, а лише від братньої до покірності моєї любові мене дарунками вшановуєш, однак у сумлінні моєму народжується неспокій: для добрих людей це зваба, а злим і ненависним — привід до обмови. Крім того, якщо б і трапилась справа яка, святості вашій потрібна і справедлива, я вже, як у прийнятті дарів запідозрюваний, від розслідування буду усунений, і мої свідчення не братимуться до уваги. Таким чином, ні з обов'язку, ні з любові я не зможу допомогти, оскільки в обох

випадках мої слова втратять силу. Отож, побійся — ще й ще раз, благаю святість вашу — й такими ласками мене не обтяжуй, оскільки я у вашій щирості до мене й так не сумнівався, й таким надалі залишаюсь.

31***

Ясновельможна! [124]

З листа вельможності вашої, з якого я про численні й усілякі поневіряння ваші дізнався (хоч і до того дещо чув), мене великий жаль пройняв, і я вельможності [вашій] щиро співчуваю. Камінним мусить бути серце того, хто б сухими очима дивився на особу, спочатку божою милістю піднесену так високо й великими достатками забезпечену, а потім, не без волі божої, занурену в недовгочасне горе за горем й смуток за смутком. Ще й яке горе й який смуток! Втрата найдорожчого чоловіка й надійних родичів, дітей бідних усунення, ще ж і втрата маєтностей та, нарешті, подія, про яку господнє слово каже: «вороги людині — його домашні».

Чому ж більше не можуть вельможності вашій поспівчувати ті (хіба що вкрай невдячні!), що добродійної вашої ласки й матірного догляду зазнали?! З якогось часу і я, покірний, був серед них і те, ніколи не забуваючи, з вдячністю перед багатьма розголосив. Тож не можу без зітхання згадувати й чути про ту нестерпну тугу, яка у вашім серці залягла. Допомогти вельможності вашій у цьому нещасті я не лише радий, але й готовий, оскільки борг і за собою почуваю. Та в тому біда моя, що досі не можу знайти зручної нагоди, аби зробити якусь послугу. Єдине, що можу,— це вельможності вашій порадити, аби ви прибули до Москви й, особисто поклонившись, у його імператорської величності попросили милосердя. З такого прохання матимете більшу користь.

Це богом вінчане дитя, володар наш ласкавий, крім інших, гідних похвали, природних обдарувань, має ще й велику до бідних жалісність і добродійність, які не один раз засвідчив [125]. Не відверне лиця свого від вас, сподіваюся, й вірний його величності підданий малоросійський региментор [126], муж великодушний і до всіх прихильний. Про все інше щедрого бога нашого, який, промишляючи, кривдить і втішає, молю й молити мушу, недостойний, щоб після такого покарання дав слушну втіху й так само, як заподіяв вам Йовлеву кривду [127], хай створить і втіху, до втіхи Йовлевої подібну.

N N

32***

Ясновельможний мосць пане гетьмане! [128]

Почувши про особливу до вельможності вашої виявлену її імператорською величністю ласку, тобто про нині даний вам славний чин кавалера, доброповажно з цим вельможність вашу вітаю й щиро висловлюю побажання, аби вседаровитий пан-біг вас самого, володаря мого, також і найдобропристойніше потомство ваше, й увесь високошляхетний дім, і родину ласкавим поглядом своїм в постійній монаршій ласці утримував і, повсякчас додаючи честі та слави, прикрашав. При цьому, знаючи, що для моїх прохань, з вашої ж до покірливості моєї патронської любові — до вельможності вашої доступ є, покірно й всією душею клопочусь про бідного сироту, вашого вірного слугу Івана Обидовського [129]. Прояви до нього панське своє, посполу ж і батьківське, співчуття, й усе, що в іноземній колегії від преповажного заступництва вашого залежатиме, не відмовся милосердно влаштувати. Цим вельможність вашу молитовно обтяжую і,— природну до всіх, більше ж до бідних і таких, що втратили набуток (а цей саме таким і є), доброприхильність вашу споглядаючи,— ні в якому разі не сумніваюсь, що вельможності вашій, власне, в цьому благочестиво попікуватись треба, якщо вже щиро наслідувати самого до всіх прихильного бога, який, як і всякого, благословенням своїм винагородить щедро й вас.

N N

33***

Ясновельможна мосць пані гетьманова! [130]

Вітаю вельможність вашу з новим роком і як богомільник хочу, щоб вселаскавий господь — він же має силу над часом і літами — подарував вам здоров'я і всілякий добробут (без шкоди і неприємних випадків) не лише цього, а й наступних численних років, аби ви тільки раділи з неодмінних, його ясновельможності найдорожчого чоловіка і ясновельможних дітей, і всієї високочесної родини, доброповодження. При цьому звертаюсь до вельможності вашої з пильним проханням за листоподавача цього, Івана Обидовського. Прояви до нього в бідності його своє материнське співчуття й вельмимогутнє ваше у ясновельможного клопотання та пораду, зглянься ласкаво над його вимогами. Сподіваюся, що це моє уклінне за нього прохання не буде зневажене, оскільки ім'я ваше здавна знаю, якнайбільше усякими добродійст-

вами славне. А він, слуга ваш, у злиднях своїх прохаючи, особливу на вельможність вашу надію покладає, з вдячністю власну, вельможності вашої, любов і ласку до його покійної матері пам'ятаючи. Та й саме його сирітство — від отакої фортуни до отаких нестатків зміна — збудить у серці вашому прихильному (як і до всіх, а найбільше до самітних) значне співчуття та старанність, і ви йому допоможете на ноги стати. Цього прохаючи й очікуючи, благаю милосердя боже, щоб, зберігаючи вельможність вашу у всякому щасті довгий час, не допустило потомствові вашому подібних (як у сироти цього) нестатків: продовжуючи, хай продовжить воно ласку свою і домові вашому благословення своє всіляко завжди хай виказує. Про це покірно дбаючи, залишаюсь.

N N

34***

Найславетніший і найшляхетніший володарю! [131]

Листа величності вашої я отримав цього липня, 2 дня. В ньому, милу до мене прихильність проявляючи, вимагаєте, щоб я винайшов якусь емблему до фейерверка на честь її величності володарки, великої княгині, в день її народження. Любов величності вашої за доказ моєї до вас любові маючи, я на ту почесну й важливу вашу вимогу охоче згодився й, скільки міг, про те зображення (якого вимагаєте) думав. І спало мені на думку, що в античних поетів Місяць-Луна сестрою Сонця називається,— відомо ж бо, що місяць світло своє від сонця отримує. Тому приглянулась мені для нашого випадку не непристойна й урочиста емблема: на кінцях зеленої півсфери з одного боку Сонце, а з другого — Місяць-Луна, сонцем освічувана — для символізування сестри володаревої, що славу свою від володаря, брата свого, має. А над ними трикутник осяйний: світло — всьому світлові причина. Крім усього ще й напис на три частини розбитий: «Від того, через цього, світло моє». Якою б не була моя вигадка, передаю авторитетній оцінці вашій, залишивши собі неодмінну любов.

Величності вашої N N

35***

Ясновельможний пане! [132]

Яким чином Олександр Брезицький став брезицьким сотником,— чи за наказом імператорської величності й вашої вельможності призначенням,— того я не знаю. А що я чув

про призначення його на згадану посаду, те за неправдиву вважав звістку, оскільки доходили до вух моїх лише непевні чутки, а справжньої вісті шукати не було мені можливості ні з потреби, ні за станом. Проте сам він минулого літа, до Москви прибувши, зводив переді мною свій на вельможність вашу гріх, кажучи, як він региментарській волі вашій — про переведення його на інше (з певних міркувань) сотництво — противився з упертістю осоружною. За це презухвальство ганив я його чимало разів. А він, і мої докоряння врахувавши, й усвідомивши гріх свій, сам себе картаючи, просив у мене письмового до вельможності вашої клопотання, аби вельможність ваша за його злочин милосердя й амністію дали б й не позбавляли його ласки своєї занадто. Переконавшись у щирості його прохання — а ще більше покаяння,— я, покірний, уклінно прошу вельможність вашу Брезицькому як грішному вибачити, а як до бідного — батьківський догляд проявити. Сподіваюся, що, вельможність ваша, цієї божої справи не залишиш та й моїм посередництвом не знехтуєш. А якщо він, отримавши ненаситне й жадане для себе прощення ваше, про яке й ми просили, знову потім, звівшись, забуде і якийсь приклад невдячності покаже, то сам своєму нещастю буде винний. Вельможності ж вашої і ласка, й правосуддя ще більше прославляться.

Ясновельможності вашої N N

36***

Найпревелебніший владико! [133]

За наказом її імператорської величності до Бєлгорода ординований для регулярної відбудови тамтешньої фортеці найблагородніший пан Іван Петрович Воєйков. Оскільки його ласка до покірності моєї багато років прихильним був і добродієм нашим, тому — через його ж шляхетність — про неодмінну мою до превелебності вашої любов сповіщаючи, рекомендую його святості вашій, покладаючись, безумовно, не лише на ваші щодо нього добродійства (при потребі й догляд), але також і на взаємні добровільні превелебності вашій його послуги. При цьому звичній і дружній любові вашій себе вручаючи, залишаюсь

N N

37***

Ясновельможний мосць пане гетьмане,
мій особливий і вельмишановний добродію! [134]

Від нас з дому відпущений — за його ж бажанням — Василь Стефанович [135], від'їжджаючи, просив у нас рекомендації до ясновельможності вашої, оскільки він, як оголосив нам, в Малоросії — вітчизні своїй — не мав місця, то бажає і шукає чесної якоїсь служби біля ясновельможності вашої. Знаючи про християнське ясновельможності вашої співчуття до людей бідних, що шукають допомоги, й покладаючись на давню вашу ласку й прихильність до моєї покірності, прошу йому, Василеві Стефановичу, в тому його намірі ласкаве своє регименторське виявити ставлення. Жив він і служив у домі нашому тривалий час постійно й без підозри. Сподіваюсь же, що й до служби ясновельможності вашій не буде небажаний. Його доброзичливій ласці ясновельможності вашої рекомендуючи, зі всякою пошаною залишаюсь, ясновельможності вашій усякого щастя бажаючи, богомільник

Феофан, архієпископ новгородський

38***

Найпревелебніший владико! [136]

Пересланий від превелебності вашої лист, у якому йдеться про те, що мито в дім ваш від кліра збирається помірковане й набагато від попереднього менше, не лише зведений на вас наклеп цілком викрив, але й мене досить втішив. Я був ошуканий неправдою — хай буде благословен бог, що засмучує нас прощенням гріхів наших і втішає безмежною до нас ласкою своєю. Ще й інше щось цим часом додалося, проте воно вже меншого гріха стосується. Як не є, все ж прикрий біль і воно приносить. Нещодавно приходили до мене три знатні достойники, які розповідали, ніби NN за чимсь наговором став немилий превелебності вашій, позбавлений місця, страждає у в'язниці, й просили мене про дбале до превелебності вашої письмове клопотання, аби милосердною вашою прихильністю повернений він був до батьківського [протекторату] вашого й до свого місця, й посади. І, якщо його злочин не такий страшний, аби небезпечно було поновити на старе місце, покірно благаю превелебність вашу,— коли чимсь і прогрішився,— вибачте йому. Усім відомо, ким і як неправильно на це місце зіпхнутий він був. Проте, коли вже превелебність ваша, його зіпхнувши, знову повернеш, зіпх-

вення те несправедливе скасується, а про вас гарна чутка піде; та й NN, спочатку відчужений, з цього часу стане мовби ваших рук творінням (вашою креатурою). Нам залишиться лише наперед чекати, яким він після цього виявиться й чи святості вашій вдячний буде. Отож, найбільше на вашу до мене прихильність споглядаючи, сподіваюсь, що на моє прохання, святосте ваша, обов'язково зважиш. Залишаючись

NN

39***

Ясновельможний мосць пане гетьмане! [137]

Хоч і всякий чоловік за законом божим іншому чоловікові ближнім є, проте в близькості тій є ще й ступені: ближчі й дальші. А цей N N, листа подавач, доводиться мені двоюрідним братом, оскільки покійний його батько моїй покійній матері братом рідним був; відповідно й дядькові моєму Прокоповичеві [138], славному колись проповідникові й Київської академії ректорові, блаженної пам'яті N N рідний брат (гадаю: він і я вельможності вашій не невідомі). Отже, близькість цього ближнього мені дуже близька. І якщо всякому ближньому допомагати ми повинні,— а я, покірний, ясновельможності вашій письмовим проханням за інших неодноразово докучав,— то змушений тим більше й за цього, за кров'ю ближнього, благати ясновельможність вашу. Прохання ж моє [полягає] не в тому, щоб йому шукати посади якоїсь чи кращого звання (наглядати за цим вам богом та володарем доручено і я втручатися туди за гріх собі вважаю), але хай би був він не в останнім у ясновельможності вашої решпекті. Проте, якщо б трапилась з ним (неправдою) якась напасть і на нього звалилася б надмірна гризота, покірно прошу вельможність вашу проявити до вбогості його господню свою або тим більше батьківську опіку і заступництво, згадавши й мою покірність до вельможності вашої. Які б не були послуги, знаю, що чинитимеш все це, вельможносте ваша, за заповіддю самого бога; проте сподіваюсь, що й мною, покірним прохачем, не знехтуєш і мені, богомільникові твоєму, через мого братика любов свою викажеш. І в тім, через давню любов і ласку вашу до покірності моєї, добру надію маючи й за те від всемилостивого спасителя нашого всією душею віддяки благаючи, залишаюсь

N N

40***

Найпревелебніший владико! [139]

Про що б я ніколи не хотів з вашою превелебністю розмову мати, до того мене багато хто (відомі винятково з найтіснішої між нами любові братньої) частими проханнями силують, підносячи думку, немовби від превелебності вашої — то в парафіяльних своїх священствах, то в земських суперечках — терплять утиски. То ж вівці, не бажаючи в суді з пастирем своїм позиватися, хочуть через моє клопотання від святості вашої більшу прихильність одержати. Докучають мені про те новгородські й стародубські панове-товариство; не дає спокою і близький ваш сусіда — його ласка пан Семен Лизогуб. Саме цей образи свої в тому вбачає, що немовби, превелебносте ваша, переступаючи старі суміжні з вашими землями межі, які, як він каже, при попередниках ваших не були спірними, самовладно робите нові межі, не покликаючись на слушне при межуванні свідчення й судове визначення. Байдуже знати мені, на чиєму боці правда. Проте не можу повірити, щоб архієрейське сумління дозволило в такий найнебезпечніший спосіб кривдити й будь-кого з ближніх, а тим більше духовних дітей своїх, паству, нам вищим пастирем доручену. Але ж і, з іншої сторони, не можу сам себе переконати, щоб стадо на пастиря свого, ласкою якого воно повинно було б хвалитися, вельми нерозважно й марно, без всякої причини, наговорювати могло й про таку його поведінку жалібно згадувати. Та ще й не один чи два, а багато хто у згоді й не в різних справах, а винятково у позовах за маєток. Як не є, і прохання моє, і пораду превелебності вашій подаю: засвідчи, святосте ваша, не лише із-за шукання правди, але й батьківської ласки, до них щирість свою і їхню любов собі поверни. Про те й друге піклуватися — обов'язок пастиря. За це, більш ніж за щось інше, мусимо віддячувати словом тому, хто послав нас. Ми, щоб не обурювати ближніх, так таразд свій повинні мати, щоб завжди готовими бути позбутися його; тим більше, не стояти за маєток, як ви, з військовою силою. Не велика, на мою думку, відмовка, якою багато хто прикривається, що ми не за своє, а за церковне добро піклуємося. Ми, певна річ, повинні оберігати добро церковне, але внутрішнє [навіть] більше, ніж зовнішнє; повинні й за зовнішнє заступатись, де треба з суворістю, а де й з терпінням. І управи мусимо шукати на кривдників не лише за правом, але й миролюбиво, аби правдою нажите добро та ще й по-синівськи нам вручене не стало звабою для ледарів. Прехвально й приємно богові було б

також, якби ми частіше позирали на всесвітнього вчителя Павла святого [140], який, заповідаючи людям обмірковувати своїх наставників, сам того від них навмисне не чекав: «І хай приносить всіляке добро той, кого навчають словом, тому, хто його навчає» (Галатам, 6, в. 6); «Хто це воює за милостиню свою?! Хіба ж хто, посадивши виноград, плоду його не їсть? Або, хто це, пасучи череду, молока від неї не п'є? Невже ви не знаєте, що проповідники святого від храму їдять, а служителі вівтаря з вівтарем діляться? Так і господь веліє: проповідникам благовістя від благовістя й жити. Хоч ми й духовне вам сіємо (чи воно велике?!), проте пожнемо тілесне ваше» (1. «До коринтян», 9). И наступні слова йому також належать: «Хоча й інші влади вашої причащаються, та, чи не більше ми самі? Не робімо ж цього, а переносім все, і, коли ми благовісництвові Христовому наслідуємо, хай не буде йому кінця!» (1. «До коринтян», 9). О, наскільки відстали ми від отакого пастиря! Це не лише вашої превелебності, але й моєї покірності стосується; і всій братії нашій не зайве було б узяти це за правило, як до направи належне. Раджу святості вашій, оскільки крайніх ще нестатків боятися вам нічого, у питанні про спірні землі на благовісних свідків і на справедливих суддів та владу покладайтеся. Всякий же смуток на господа бога покладаючи, спокою духа та втіхи шукайте й турбуйтеся більше про те, як би миром, тишею та взаємним любленням з паствою своєю остаток життя прожити, ніж звадами і серце бентежити, й здоров'я підривати. Не злого ще й способу вжили ті, що переконали мене написати про це до святості вашої. А якщо суду у верховних урядах зажадають, не невідомо превелебності вашій, як то нелегко доведеться і вашій честі, й старості. Прошу святість вашу прийняти від мене листа цього так, як приймає вину премудрий, і хай премудрим буде! Вашої превелебності

N N

41***

Найпревелебніший владико! [141]

Так часті від жителів Ста[родуба] [142] на превелебність вашу бувають нарікання, що через них ясновельможний пан гетьман [143], крім неодноразових слівних освідчень, змушений був і з особистим про те листом до покірності моєї звернутися. Вину за свої страждання покладають на якогось святого ченця Гавриїла, посланого вами до тамтешньої протопопії замість протопопи, який, як кажуть, надміру жорстоко з духівництвом поводиться й не як посланець пастирський з бра-

тією, а як немилосердний якийсь кредитор з боржниками своїми поводиться. Про це мені докучають і від мене вимагають засобів та клопотання до святості вашої, щоб прикростей їм і напастей позбутися та отримати собі все те від милостивої зміни на добре превелебності вашої, а не через судові (що вельми було б нерозважливо) з пастирем своїм позови. Не міг же я таке їхнє домагання відхилити, зважаючи як на вельми важливе ясновельможного за них пильне прохання, так і на мою щиру до превелебності вашої любов, яка зобов'язує мене не лише всіх інших дочасних і вічних благ, а й непорушної честі вашому імені та святості вашій бажати і шукати. Немалий обов'язок і звання наше на нас покладає: всіляко старатися, аби ім'я сану пастирського не спитало нас, чи не наша то вада. Через вади отаких і весь чин пастирський з часом нехтувати починають, а ім'я самого бога, який слугами своїми бути нам наказав, ганити. Кажучи не від нас?! Одне зло,— коли нам роблять щось ворожа злість, заздрість, запопадливість, а друге, більше,— якщо на нас сіє кужіль ненависть зловісних людей, яка всяке зле слово виголошує нібито заради правди й евангелія. Через того, першого, не лише сумувати не треба, але — за намовлянням господнім — тішитися й бавитися слід, немарнотний маючи зиск, як імена наші написані на небесах. Не слід згаданому вище наживати собі огуди через дратування братії чи, тим більше, пастви нашої. Це спричинює шкоду й суперечить настанові. А нам треба піклуватися про добре ім'я. Не такої грубої думки я про сумління превелебності вашої, аби подумав, немовби вам це здається зайвим і малокорисним. Але нерідко й добрі люди, у всіх своїх намірах часто похвали гідні, ганьби собі наживають через ненависних служителів своїх. Не наглядаючи за тим, якого до справ самі приставили, ви згодом можете стати співучасником його гріхів, та й не лише його. Такі вже злозапопадливі й хисткі помічники наші: немовби й допомагають нам і нам же самим велику шкоду приносять. Наведемо зовнішній приклад цього: нема сильнішої руки в турецького султана, як славні тії яничари. А політичні філософи міркують, що, якщо буде, то лиш через яничарів турецькій монархії руйнація. А в партикулярних урядах мало не щодня з'являються приклади цього. Я не знаю і того, яким є ваш згаданий вище N. Знаю лише те, що скрізь між такими посланцями нашими набагато більше неславних, перекірливих, легкодумних і презухвалих (від них сам переніс нещастя, тому й виповідаю), ніж благородних і тихомирних. Усе це й не дивно. Швидше можна знайти те, чого більше, ніж — чого менше й вельми вбого. Прошу ж превелебність вашу, прийми полюбовно цю мою, як гадаю,

здорову пораду й не дуже довіряй тому панові N: дбало оглянь, який він характером і ділом, яке в нього сумління. Якщо він з меншої купи — доброзичливий, розважний, не панує над кліром, а пристойно, без крику й галасу керує повсякчас, то прошу вибачити, що про нього небезвадну згадку я тут виголосив. Коли ж він такий, яким [його] нам зображують,— патлатий і нерозчесаний, і собі від підлетлих страхом нерозумної слави, а вам безчестя здобуває,— то краще б дурному не подавати меча, аби собі лихослів'я, пастві звади й смутку, а божому імені ганьби не нажити. Не знаю, чи є хто такий щасливий, аби міг з терня грона збирати, а з реп'яха — смокви! А нам отакі скажені крутії, крім земного болю, не кращий плід приносять. Це запропонувавши й неодмінній любові себе вручаючи, залишаюсь. Превелебності вашої

N N

42***

Отримали ми листа вашого[144] від чесного отця архідиякона N і наочно переконалися, що ви запопадливо дбаєте й піклуєтесь про добробут і доброчестя церкви. Схвалюємо й вітаємо це, немов плід нелицемірної віри й непорушної в правовір'ї постійності. Старанно дбаємо, щоб і в майбутньому дух Христовий зміцнював вас. Висловлюємо, отже, вам, братіє, співчуття з приводу нанесеного відвідуванням божим подвійного смутку: першого — від утрати брата нашого єпископа Сильвестра[145], в минулому вашого отця й пастиря; другого — від утисків і незгод, яких ви зазнали та які між вами є. Молимося пастиреві й спасителю нашому, й любові законодавцеві — Христові, щоб вам нового скоро — за [велінням] серця свого — наставника дав, напастей позбавив і внутрішній розлад в любовний союз перетворив, який, як відомо, любов'ю вашою і нашим молінням створений. Про гарну вашу поведінку і дбале старання пишучи, прошу — й отримати сподіваюся — в імператорської величності, володаря нашого наймилостивішого, доброприхильної ласки у справі захисту й утвердження святих — як у вас, так і в нас єдиновірних церков. У благочесній цій справі і їх славетність, високошановні міністри, ретельно, вельмимогутньо і дієво сприяють. Пастир вашому станові вже знайдений і за іменем визначений. Муж він вчений і життя певного[146], лише ваш для того дозвіл, листом скріплений, за заведеним порядком від отця архідиякона, до вас написаний, вимагається. А про привілеї майбутньому архієрею та про інші вашої церкви потреби та інтереси його імператорська величність наказав пильно дбати

послові своєму, його славетності князеві Сергію Григоровичу Долг[орукову][147]; також у його королівської величності та від сенату польського домагатись того велів. Сподіваємося з певністю й на майбутнє, що найблагочестивіший наш монарх не залишить вас при цьому. Інші ж усякі втіхи хай виконують вседаровитий отець Федот і бог. При потребі та за благочестивим побажанням вашим — хай благословиться воно всяким благословенням благим — я завжди до послуг готовий. Щедрість господа нашого Ісуса Христа з вами, а наша любов до Христа Ісуса вкуті з вашою. Амінь.

43***

Найпревелебніший владико![148]

З нагоди одержаного вами рангу пастирського ми повинні були б зі святістю вашою поділити радість, проте докори й утиски, від триклятих папістів вам творені (як з вашого листа довідався), вимагають висловити вам наше співчуття. З цього приводу висловлюю превелебності вашій жаль і молю наставника — господа нашого, аби подав вам сили й моці, як пророкові своєму Єзекіїлю[149] обіцяв адамантове обличчя, щоб мужньо перебувати серед тих, які борють вас, і без страху в смутку жити. Хай же приборкана буде й лють левів отих, з якими мати боротьбу, за прикладом великого Павла, заповідав вам бог. Але при цьому уболіванні тішуся з таких святості вашої смутків, оскільки, за словами апостола (якщо до його природи ми подібні), в смутку мусимо хвалитися, споглядаючи, як смуток виробляє терпіння, терпіння — мистецтво, мистецтво — захоплення, захоплення ж — неусоромне; духом святим дане, розлилось воно в серцях наших, як любов божа. Та й сам Христос, віри нашої володар, тріумфувати нам велить: у бідах, які сам дає,— немов при перемозі, а в лихослів'ї — мов у славі великій. «Будьте ж блаженні,— каже,— коли вас ганять і оббріхують і кажуть на вас — немов би заради мене — всякі злі слова. Радійте й веселіться, що винагорода на небесах для вас велика». Смуток і турботи — за його ж не брехливим словом (заплачете, каже, й заридаєте ви, а світ зрадіє) — є істинними складовими частинами нашими, прикрасами й відзнаками; від них самі про себе більше довідаємось, що серед улюблених синів божих перебуваємо. Кого любить отець наш, того й карає, й б'є як свого сина; його ж і приймає. Бідному християнинові, тим більше пастиреві християнському, який ще не цілком теологічне почуття втратив, подалі триматись треба від усього, чим ті користуються, втішаються й з чого великий зиск мають. Віримо, що це так, бо воно підтверджується словом господ-

нім; також і немалих зваб (через щедроти не нашим розрадником роблені) достатньо ми скуштували. Неважко добитися підтвердження також і від протилежної сторони. Я ніскільки не сумніваюсь, що папський сонм, зі всіх єресей найзліший, не чим іншим є, як звичайним світським і тілесним зборищем і свою безбожність (як лише може) в собі таїть. Поглянь же, превелебносте ваша (й, сподіваюся, ясно вже бачиш), на псевдопастирів латинських! Чи мають вони хоч малу якусь ознаку характеру, подібного до вашого? Чи зазнають утисків, смутків і страждань недаремних? Чи носять на собі єпископи ті болячки господа Ісуса? Чи розуміють вони, що лихословити на Христа — це гірше від усяких скарбів єгипетських? Хоч би які були в кого проникливі очі — нічого не побачили б. Навпаки, ці слуги божі в безтурботності, безпеці, у всякому достатку й задоволенні перебувають і мають утіху. І хіба що самі зітхають, коли в когось сліз не побачать або чиїхось зітхань не почують. На них часом нападає такий сказ, що, чинячи утиски, гноблячи, лаючи й убиваючи господніх воїнів, вони вважають, що прислужилися богові. Це можна побачити всюди, й то безліч прикладів (безбожних, хоч зовні, здавалося б, і не суперечливих Христові); переважно на папських архієреях, вчителях та на проповідниках [знаходяться] істини псаломницького слова: «Немає уклінності в смерті; їх утвердження в їхніх ранах; з людьми терплять труднощі й з людьми не приймають ран. Тому утримує їх гордота до кінця». Це згадуючи, я їх яскраво уявляю, немов вони переді мною тут; а святість ваша, і справді повсякдень їх бачиш на власні очі. З цього, здається мені, неважко зрозуміти, якими ознаками диявол, а якими бог слуг своїх нагороджує. А коли так, не зважуйтесь на кубло лукавого, краси, багатства й повсякденні радощі; не зважайте на підступи, величання, чванливість і марнотні слова. Для нас терпіти від тих чи інших — також і від своїх — наклепи, чути лихослів'я, зазнавати таємних і явних переслідувань та напастей, напевне, й означає наслідувати сина божого. А це є справжніми заручинами, купленими кров'ю його раювання! «А ще бог з ним...» [150]

44***

До Теофіла Зігфріда Байєра, що побивається з приводу смерті трирічного сина,— розрада

Тобі, Зігфріде, смутному за сином своїм, вельми і я співчуваю, що малятко це так несподівано смерть засліпила; одночасно й визнаю, що це немалий збиток для дому твого.

Немає вже утіхи, немає краси, нема надії. Та дарма побиваємось. Адже робити це забороняє нам померлий легкою смертю, а найбільше — твій оцей, якого сама смерть зробила щасливим. Уник він безлічі бід, уник усякого смутку, уник і злих падінь, якими, наче грязюкою, неспокійне це життя наше засмічене. Досягнув він горішнього храму. Що ж більшим може бути чи кращим? Не пізнав ще він і зброї, а вже в самій фортеці тріумфує. Про нього роздумуєш? Знаю, що не можеш в собі тугу цю побороти, він бо смертю своєю, немов гострою стрілою, пробив тебе, а сам у щасті своїм веселиться.

45***

Найславетніший і найвизначніший графе!
Володарю мій і патроне ласкавий! [151]

Покірно підношу славетності вашій моє прохання за студента, який служив у мене близько трьох років, а саме Олексія Зеньковського. Родом він українець і змолоду вчився в школах київських, а вже згодом у московських. Навчання його було не безплідним, оскільки він має дар природної дотепності. Мені ж він висловив бажання відвідати іноземні академії, а також побачити різні країни. Доки відповідні до того не відквітли його роки, хай за змогою вдосконалюється. Я зі свого боку обіцяю йому в тому посильну допомогу, а вашу величність уклінно прошу дати йому з іноземної колегії, який належить паспорт. При цьому й самого себе постійній вашій вручаю ласці.

Величності вашої доброзичливий богомільник і слуга

46***

...Запопадливо прошу тебе, чоловіче найкращий [152], і благаю, аби не обтяжився повідомити мені щось певніше про цих, мною згадуваних. По-перше, отже, довідайся, хто цей Йосиф, якої він нації, релігії, секти. Не сумніваюсь: що він людина вчена, яких мало; що [свої] знання почерпає з першоджерел і ними користується. А тому й не дивно, що він є охоронцем ватіканської бібліотеки — цю посаду майже завжди займають найерудованіші — і твоїм другом є. [На полях:] 1) хто ця людина; 2) хто ці... ...; 3) якщо папіст... ... При такій значній відстані, що розділяє вас, дружба може триматись хіба що на грунті науки. Яким чином він про мене довідався? (Мене це не дивує тепер, коли справи наші руські

почали набувати блискучого вигляду, а наші літератори, серед яких і я становлю незначну частку, могли стати предметом цікавості лише як нові якісь дивогляди (monstra). Чи він знає лише моє ім'я, чи йому відомі також якісь мої особливі здібності? І, нарешті, якщо він іншої релігії, ніж папа, й лише вдає з себе папіста, тоді дивно, що він є охоронцем ватіканської бібліотеки,— та це вже вас не стосується. Якщо ж він папіст, то легше переконати папу, щоб мене полюбив, ніж переконати того. Бо ці люди через своє марновірство палають фанатизмом, і бути не може, щоб я, який подав численні докази обридження до папізму, не був відомий йому та й іншим хоча б іменем. Боюсь, чи не лаєкою мене обдурити [хочуть]...

47***

З божої ласки найсвятіший керівний синод
найсвятішому патріархові Антіохійському, возлюбленому
во Христі братові й спослужцеві нашому.
Хвала й мир від бога отця
й господа нашого Ісуса Христа [153]

Напевно знаємо, що не без журби та смутку — через давно втрачений славний ваш добробут — нинішнє святості вашої перебування є. Тому всього найкращого від усієї душі бажаючи — від вітця щедрот, а від бога всяких утіх, цим нашим листом (оскільки всевишній господь, який тримає у своїй руці серце царське, й до серця найвищої нашої самодержиці возлюбленої, помазаниці своєї, звернувся, кажучи «благая», щоб про церкву свою і зневагу до вас, братії нашої, що в скруті перебуває, потурбувалась) сповіщаємо вам: найблагочестивіша, найпресвітліша велика володарка наша імператриця Анна Іванівна, самодержиця всеросійська, розміркувала ласкаво, що й до цього з давніх років боговінчаними її величності предками самодержавними, великими володарями всеросійськими, на допомогу зубожілим під оттоманською кормигою пастирським східного сповідання престолам — як і монастирям — виявлявся співчутливий догляд і здійснювались ласкаві дарування. А позаяк ті дарування не завжди були сталими, тому матірним співчуттям повеліла, аби від цього часу й назавжди — як найсвятішим східним патріархам, так й іншим архієреям і чернечим оселям, що раніше не завжди однакову милостиню отримували,— однакову частку на майбутнє встановити. І цього 1735 р., травня місяця, згадане те рішення іменним своїм імператорської величності наказом і власноручним підписом підтвердила й наказала святості вашій зі своєї імператорської величності скарбниці через кожні п'ять

років грошей по 500 крб. видавати. Для того від святості вашої до всеросійського престолу, до бережених богом царських міст Москви або Санкт-Петербурга через кожні п'ять років посилати б з духовних осіб одного архімандрита чи ігумена, а з ними одного ієродиякона та світських службовців по три чоловіки. Шлях хай вибирають, який кому безпечнішим і зручнішим видається. І якщо послані захочуть мандрувати через Київ, наказано давати їм вози й харчові для проїзду гроші; так само й іншим шляхом прибулих приймати і милостиню ними до величності вашої подавати наказано, лише взявши вексель вказаного зразка, який затвердила її імператорська величність. Крім того, видано буде на харчі й зі скарбниці її імператорської величності грошове дарування, яке для всякого з посланих до нас за іменем визначене. Хай лише ті, послані вами духовні особи кожен раз, ідучи до Росії, мають з собою до всеросійського синоду письмове від вашої святості свідоцтво з зазначенням їхніх чинів та імен. А що вони справді від вашої святості для отримання того послані, за власноручним вашим підписом і з печаткою свідчення — також і цієї справжньої грамоти копію (яка задля того святості нашій при цьому посилається) — хай мають. Для того ж, аби якась лукава людина (а такі в нас не рідкість), викравши копію грамоти й ваше підробивши свідоцтво, не обдурила нас і вам не вчинила трати, корисно, як нам здається (якщо те й святості вашій видасться прийнятним), запитати й від нашого в Константинополі резидента, а в олександрійських і анатолійських країнах — від великобританського або голландського консулів купецьких підтвердження, засвідченого посланням вашим. Якщо ж ваша святість побажає через якийсь інший вексель призначену вам милостиню отримати, ми з приємністю й на те пристанемо. В добрій надії перебуваючи, сподіваємось, що святість ваша за багаторічною звичкою своєю доброзичливо й запопадливо за здоров'я і сприятливість найблагочестивішої, найпресвітлішої, найдержавнішої імператриці Анни Іванівни, самодержиці всеросійської, як і про добробут церкви та держави Російської, молячись, ніколи не захоче занехаяти сприятливих своїх до бога молитов, якими й нас самих — при такому самому взаємному між нами обов'язку — вручаючи, залишаємось.

Святості вашій усякого щастя щиро бажають братія і співслужці,

48***

Лист до Сорбоннської академії про з'єднання церков, писаний Феофаном, псковським і нарвським архієпископом [154]

Найдержавнішого володаря нашого царя Петра Першого, коли він повернувся з іноземних країн, привітали сенат і народ російський; окремо й від нас поздоровлення було. Потім з дивною своєю розважливістю він нам віддав належне і повідомив дещо. Зокрема, сказав, що, коли його величність відвідав пречесний ваш дім сорбоннський, то з цієї нагоди було виголошене слово про розраду між грецькою і римською церквами і, що, коли ви забажали про те докладніше говорити, його величність сказав вам, щоб ваші честі, якщо заманеться, написали б про це до російських єпископів. Таке сповіщаючи, володар наш вручив і вашого, люба братіє, листа, Прийняли ми його з великою радістю не тому, що сподівалися в ньому нове щось цікаве відкрити (оскільки те, що в цій контроверсії важливе, не є таємницею для теологів), але, щоб про похвальне ваше бажання, про яке з розповіді самодержця нашого зрозуміти можна було, безпосередньо з листа вашого довідатись і немовби очима його побачити. Прочитали ж ми й побачили, й зараз прославили великого бога й спаса нашого Ісуса Христа, який обіцянку свою виконав, бо ж перебувати з нами до кінця світу обіцяв, що господь перебуває і в тих, хто його не шукає, й тих, що шукають його, не покидає, і саму волю шукання дарує, і так про церкву свою премудро турбується. Гадаємо ж, братіє найулюбленіша, що у вас самих бажання це господь ніколи не загасить, а навпаки, добрим вчинком завершить. Такому святому бажанню вашому, як великим даром божим, разом з вами тішимось і премилосердній його величності препокірно молимося. Не можете ж, братіє, не знати, що й ми той самий дух і таке саме бажання маємо. Ми хочемо, й то всещиро хочемо, щоб Христос світ наш в один поєднав і межі між містами зруйнував. Хай двох людей поєднає в одну нову людину! Створюючи світ, хай примирить обох в єдиному тілі божому, хрестом убивши ворогування на ньому. Знайте ж і повірте, що в церквах наших є прилюдне моління про об'єднання вір, вустами виголошуване, духом воно все більше й більше повторюється. А що ви, вслід за апостолом, віри пропонуєте поєднати, згадуючи про шкоди, розради і єресі, які сучасний стан породжує, про те ми й бажаємо, і вчимо щоденно. Це об'єднує і нас, і вас, і всіх, які лише не прикидаються. Хоч і не така важка справа — тривалу церковну розраду залікувати, як показали проминулі віки, особливо

від часу Іннокентія III[155], ба, навіть, до наших днів, проте це можна зробити не так швидко й удало, як ви [можливо] гадаєте і як з листа вашого здогадуємося. Не будемо згадувати ні про скликання собору, чи про прилюдні письмові суперечки обох сторін в ім'я єдності обох церков; з двох цих справ, напевно, хоч одна, але потрібна. Крім того,— ще й це утруднює — не можна дією лише наших російських епіскопів справу цю започаткувати, тим більше завершити, оскільки не лише Росія, хоч і превелика держава, але й інші численні народи нашої віри дотримуються, й вони нам дорікали б, якби щось, усій громаді належне, змінилося у нас без їх відома й згоди. Тому належить нам, по-перше, писати про це до іноземних братій наших, передусім до найвищих єпископів, чотирьох східних патріархів. Не подумаймо ж нехтувати ними й дратувати їх, шукаючи нової дружби; не розриваймо давнє, готове. Справді, сумнівний мир уклали б ми й безумовний розлад між собою спричинили, якби так прогрішились. Це єдина причина, чому ми, на ваше міркування про примирення, відверто від імені всієї церкви відповідати нині відмовилися. Тим часом немає жодних перешкод для приватних розмов між вашими й нашими окремими теологами, якщо хтось захоче, вже звичним шляхом взаємних послань; аби лише все було поміркованим і в дусі Христової сумирності. Такі короткі розмови не зашкодили б і загальній церковній думці, ба, навіть, сподіваємось, сприяли б певнішій підготовці до пошуків жаданого миру. Але оскільки ми люди — розмірковуємо й кажемо. Сам же бог, між намірами якого й нашими, смертних людей, думками така пролягає відстань, як між землею й небом, також, як сам вустами пророка каже, він безліч і дуже зручних способів вияву має, хоч розумові нашому й незбагненних; ними святе це бажання до щасливого кінця хай зможе довести, і хай вже якось доведе. Милосердя його молимо невпинно і йому вас і спасіння ваше вручаємо.

Бувайте здорові, браття любі!

Вам усякого щастя бажаючи, єпископи російські

49***

Найпревелебніший владико!

Мій найлюб'язніший во Христі отче й брате![156]

Минулого, 1728 р., я листовно просив у превелебності вашого рішення в справі розлучення ласкавого пана Миклашевського[157] з його дружиною. Якщо виявиться дружина винною в тому, що на неї кажуть, а чоловік вибачити їй

цього не захоче, то вчинити б їм повне розлучення, тобто невинній стороні чоловіковій дозволити взяти собі другу. Вже й вина дружини виявилася,— про це й грамота ваша свідчить,— а чоловікові не дозволено на друге одруження. Так він сам каже, та й з вашої грамоти це випливає. Чому так сталося, неважко мені й здогадатись. Школярики, латинню губи закалявши, про такий, нібито церковний, закон вам наплели. Це вони єретичного мимріння папського наслухались, а наша грецька церква завжди за подібну вину руйнувала перший шлюб і благословляла другу, невинну, сторону. Латинство ж, як в інших суперечливих нам артикулах, так і в цьому, вона відкидає. Про це довідатись можна хоча б з [рішень] Флорентійського собору [158]. Та й від вас надіслані до мене вказівки Василя Великого [159] та інші правила про потребу розлучення кажуть; інакше й бути не може, оскільки слово господнє в євангелії чітко про це визначає. А поголоси ошалілих від упертості папських мудрагелів сумлінню нашому суперечать. Та от біда, що панове школярики, що б не почули з папських промов, високо цінують і вважають, буцімто воно безгрішне. Навіжені й неуки, які не знають не лише Святого письма (навіть як воно виглядає), але й самого того, з дозволу сказати, ремесла, яким хваляться. Ось, наприклад, і в оцій вашій грамоті супліку назвали апеляцією, не розуміючи значення вокабулярного; бо апеляція — це позов до вищого суду, коли найнижчий не за законом щось вирішив. Про це як античні, так і нинішні законовчителі одностайно свідчать; та й судові колегії слово вживають у такому самому значенні. Латинуси ваші знають догмати латинської церкви так само, як сліпонароджений — різницю в кольорах. Чи таке бачено десь?! Боляче мені, що ваша превелебність слухаєш таких мудрагелів, уважаючи, певно: «що сіре, то й вовк». А краще б послухатися авторитетнішого слова. Правда, їх думка годиться при пошуках прибутків, навіть паскудних. Але нас бог обдарував щедрістю своєю і наказав дотримуватись істини. Молімося ж йому, аби зміцнив це й на майбутнє. При цьому доручаю себе постійній любові й молитвам святим.

Вашої превелебності доброзичливий брат і færслужець, і та ін.

50***

Найславетніший і найзначніший графе, канцлере, володарю мій і патроне ласкавий! [160]

Прочитав я листи могилівські, серед яких найрадіше той від міщан, у якому перераховується чимало пунктів, що звинувачують NN і які потребують розміркування. Усе це вимагало б і детальнішого дослідження, якби можна було нам те робити та якби пункти ті були справедливими. Цей чоловік, ними ганений, у майбутньому там, звичайно, непотрібний, і то добре, що й сам туди, кажуть, неохочий. Якщо ті пункти брехливі, ми принаймні довідаємось, яка світського того братства з архієреєм своїм незгода чи й навіть ворожнеча. Адже з цього дуже легко може виникнути святого православ'я крайній занепад. Хай відверне ласкавий господь! Відчуваю до тих доносів якусь підозру, оскільки деякі із звинувачень такі важкі та жорстокі, що й повірити важко. Хіба подібне презухвальство серед вільного народу, та ще й з малосильного боку (яким є дім архієрейський), могло трапитись насправді? Невже світська влада, хоча й іншого стану, не вгамувала б його? Але як би нам бог порадив поступити для з'ясування істини? З покірністю пропоную славетності вашій свою думку: ті пункти передайте звинувачуваній персоні не у вигляді допиту, а з приятельською й ласкавою пропозицією, аби, якщо захоче, потурбувався відповісти, для очищення свого імені й з причини нашого повідомлення, яка його порада й спосіб щодо впорядкування тої епархії. Сподіваюсь, що він прийме цю пропозицію з задоволенням. Якщо ж відмовиться те зробити, тоді не без підозри лишиться. Чи буде так, чи ні, премудрому вашому міркуванню себе вручаючи, залишаюсь.

Славетності вашої доброзичливий богомільник і слуга

Феофан, архієпископ новгородський

51***

Найславетніший графе, канцлере, володарю мій і патроне ласкавий! [161]

Учорашнього дня, увечері, прикликав я до себе архідиякона могилівського й розпитував про різні справи, якими й ваша славетність через пана секретаря цікавився. Йшлося про те, чи можна сподіватися нам, що тамтешнє духівництво беззаперечно й ласкаво захоче прийняти собі звідси пастиря. І я отримав тверду відповідь, що це їм не лише не буде небажа-

ним, а, навпаки, вельми радісним. Казав ще, ніби про таку думку й волю всіх він знає достеменно, як про свою власну. Тому, на мою думку, не що інше залишилося, як лише намір здійснити, оформивши й пославши власні грамоти його величності володаря нашого найласкавішого до його величності короля й республіки польської. Сподіваюсь, що монархом російським настановлений архієрей міцніше стоятиме й не буде напастей зазнавати; крім того, кращу репутацію, поважання й ставлення у тій державі матиме. Просить ще архідиякон, аби не відмовили його проханню й щодо будівництва нової кам'яної кафедральної церкви, оскільки подвоїться, таким чином, захист тамтешнього православ'я. А до цього має ще неабияку до його імператорської величності претензію: просить відпустити його, аби тривала затримка не викликала сумніву для братії, яку, повернувшись, міг би володаревою ласкою запевнити. Й від вашої славетності цеї ж ласки бажає, аби славетність ваша словесно з цих та інших інтересів також і тамтешнім запротегував. Про це доповідаючи, залишаюсь.

Славетності вашої доброзичливий богомільник і слуга, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

52***

Найпревелебніший владико! [162]

Двічі отримав я від превелебності вашої листи: одного, що сповіщав про ваше з Санкт-Петербурга до Новгорода повернення; з другого, переданого отцем Серафимом, намісником, в якому, виражаючи свою до мене любов і доброзичливість, повідомляєш, превелебносте ваша, про свій намір просити, де належиться, аби вам повернули маєтності, відібрані від Юр'ївського монастиря. Оскільки кажуть, що про ті маєтності відомо було й у домі архієрейськім, тому прошу превелебність вашу потерпіти якийсь час, доки про ту справу мені з розряду повідомлять довідкою. Я, звичайно, перешкоджати не буду, однак мушу чітко й ясно знати про ту справу, аби мене бог і люди не звинуватили в недбалості; також і непорушний хай буде між [вами] братній мир, який законодавець любові — бог наказує зберігати. На взаємну братолюбність, вищу від усяких прибуткових інтересів, з боку вашої святості сподіваючись, залишаюсь і та ін.

P. S. При цьому повідомляю превелебності вашій, що його імператорська величність лютого, 11 дня, має славний свій вхід до царського міста Москви через троє воріт тріумфальних, де ми, священницький чин, у вбранні зустріли його величність коло воріт синодальних і я, покірний, привітав його

величність від імені всіх духовних. Потім лютого, 25 дня, відбулася преславна його величності коронація і я, недостойний, сподобився у великій тій справі слугувати його величності: поклав на нього, во ім'я господнє, імператорський одяг і корону, вручив берло й державу; а по закінченні святої літургії помазав його величність миром святим і святих таїнств причастив у вівтарі, перед престолом, за чином і образом причастя священиків. Дай йому, господи, мирне й славне царювання!

53***

Найясніший і найвеличніший графе, канцлере, мій ласкавий володарю й патроне! [163]

Учора ввечері почув я, немовби ваші світлості — Верховна таємна рада — вирішили, щоб ми новгородське наше обійстя звільнили для розміщення там якоїсь колегії. І якщо це так, то дивно, бо те обійстя, руйноване протягом багатьох років, а недавно перебудоване й начисто зроблене немалим для дому архієрейського коштом, було б відібране від дому невідомо для чого. А на цьому ж обійсті вже більше року має собі постій превелебний Христофор, митрополит грузинський, і також тут дали ми помешкання прикликаному з Петербурзької академії професорові, який малюватиме церемонію його імператорської величності. У нас він уже з піввроку. Я був переконаний, що всім оцим роблю хоч якусь послугу честі державній. Вчорашнього ж дня, на вимогу вашої світлості, відвели ми там само помешкання архідияконові могилівському; та на тому самому обійсті мешкають приїжджі новгородські архімандрити,— де й нині один живе, а недавно жили два; ще і ризник з ризницею, і адвокат з своєю сім'єю, хоч не без труднощів, там само уміщуються; до того ж і я навідуюсь, коли трапляються відправи чи інші церковні служіння. Характерно, що той, хто простосердя ваше до займання обійстя нашого схиляв, усі тамтешні потреби лукаво приховав і показав на той дім, немов на порожній і непотрібний. Можливо, що йшлося про мій на Чистім ставу дім, тоді хай довідаються й оглянуть, як ми там просторо живемо; де крім мене й численні церковні служники, й двораки, й конюхи, й контора, й колодники, й домові різного звання, і для різних потреб слуги мешкають. Оце пишучи, найпокірніше прошу давнього мого добродія, світлість вашу, заопікуватися мною більше, ніж домом премудрості божої, і від такого пригнічення, у згоді з іншою братією вашою, високими міністрами, оберегти нас, і, безумовно, сподіваюся, що сумління ваше, пізнавши згадані вище потреби, вкаже на те, що богові й правді його не суперечить,

54***

Превелебний владико, мій во Христі найлюб'язніший отче й брате! [164]

Щира моя до святості вашої любов, зміцнювана взаємною вашою до мене любов'ю, яка зобов'язує мене слугувати вам до всякої прехвальної користі, також і до охорони чесного імені як лише можна, змусила мене й нині послати до превелебності вашої охоронний мій листик від ось таких, які тут подаються, приповідок: коли минулого року отримано в синоді від превелебності вашої рапорт про заборону співжиття N N з його дружиною, як невідповідним до церковних правил шлюбом поєднаних, тоді деякі службовці тлумачили ваше визначення як підозріле, немов превелебність ваша так визначив внаслідок сварок за маєтності з їх шляхетністю панами баронами Строгановими [165], а точніше, з їх тамтешнім економом Шушмановим. Але позаяк те одруження й синод неправильним визнав, тому й гріх той, імені святості вашої приписаний, добровісними усіма знищений, і з теологічного міркування ви, пастире, що за правду потерпав, зарахований до тих, хто бореться проти обмовлення Христа. Через деякий час від іншого, тих же панів служника, був поданий рапорт, де сказано, що, превелебність ваша, маєш намір одруження його з дружиною зруйнувати. Одружені (якщо правдиво нам описали) — троюрідні брат і сестра, а тому їх одруження поза межами церковної заборони. Через це більші почалися на святість вашу нарікання, й ми честі вашій послужити інакше не можемо, як лише відповідати тим, що дорікають: про ту справу від вас,— як це було про перше одруження,— ми повідомлені ще не були, але, якщо щось не від самого архієрея, а з дому архієрейського походить, то хіба йому не треба вірити так само? Ще ж потім і третє нам щось повідомлено про вашу до дому панів баронів недоброзичливість, а саме: немов превелебність ваша ключаря церкви соборної усольської, славним їх титарством забезпеченої, від тієї церкви до іншого місця перевести хочеш; а від цього немалі труднощі й небезпека церковному добру можуть заподіятися, оскільки згаданий ключар Василь їх високості баронам Строгановим в стараннім, вірнім церкви тієї оберіганні відомий і при ній 35 років перебуває. Також з дому їх шляхетності моїй покірності повідомлено про це з суплікою, аби я, як вашій превелебності давній і щирий приязні спільник (про це вони знають), до превелебності вашої клопотального листа надіслав і святість вашу до їх шляхетності прихилив. А якщо те без відома й волі вашої з боку якихось, можливо, домових діється, то святість вашу вчасно й старанно застерігаю; хай, про

чесне ім'я своє дбаючи, посилкується і покладе край такій
підступності служників, яким звично пристрастям своїм до-
годжати; їх аніскільки не обходить, що це може честі пан-
ській зашкодити. Якщо ж у тому є персональне святості ва-
шої бажання, то щиро раджу й покірно прошу святість вашу
не забувати і не оминати так славних панів, святим церквам
і церковному рангові знатних добродіїв і які від превелеб-
ності вашої миру вимагають. Самі вони, їх високість, обмови
імені вашому не бажають. Але ж, якби то й інші, сторонні,
святості вашій не дорікали; та й ми не хочемо в тому бути
учасниками через давню нашу приязнь, через обов'язок друзів
взаємно оберігати один одного та через пастирську посаду,
надану нам богом для будування, а не руйнування. Щиро
благаю святість вашу найтихіше з таким приватним домом
поводитись, також і до домашніх, і до його прещирих [дру-
зів] бути особливо ласкавим, на що, безумовно, сподіваючись,
залишаюсь і та ін.

55***

Прохання твоє [166], викладене на папері (дивуюсь лише, чо-
му не по-латині!), вразило мене подвійним лихом. Перше лихо
в тому, що тебе, який, здавалося, вже поладнав дещо свої
справи й думав вибратися з моря на берег, все ще разом
з твоєю фортуною відносять протилежні хвилі; а друге лихо
в тому, що при величезному моєму бажанні я не можу допо-
могти тобі. Якщо хочеш довідатись про мої теперішні спра-
ви, то вони перебувають у такому стані: шахрай Василь,
якого я досі вважав за найвірнішу людину (це зі мною трап-
ляється не вперше, тому що досі в мене не було друга, який
би міг подати добру пораду), до того довів мої справи, що
в мене не лише нічого не лишилося з моїх власних грошей,
але, на превеликий мій жаль, я ще й заборгував близько
1300 крб. Так що для того, аби розрахуватись з кредиторами
й позбутися сорому та прикростей, я змушений був розпро-
дати все своє різноманітне начиння, в тому числі й дари,
діслані мені від її імператорської величності, причому, як це
буває у подібних випадках, набагато дешевше від справжньої
ціни, й тепер своїх власних я не маю, як кажуть, ні копійки.

Через те я потрапляю тепер у борги, щоб за допомогою
цих грошей зберегти під час переїзду своє слабке, як ти зна-
єш, здоров'я. До Петербурга ми вирушаємо десь серед святок.
Оце й усе, чим я можу виправдати себе перед тобою. Виба-
чай!

56***

Найшляхетніший і найвеличніший бароне![167]

Оскільки між іншими церемоніями, що стосуються наступної відправи імператорського шлюбу, веде перед шлюбний вінець, від чого й одруження в грецькій церкві вінчанням називається, то вимагають повідомити, який би вінець міг бути до цієї нагоди пристойнішим. Тому мою про те думку величності вашій розважно пропоную. По-перше, слід знати, що в требниках, чи ритуалах як слов'янських наших, так і грецьких, ніде не визначено, яким чином шлюбні вінці робляться. Але у великоросійських церквах вони надзвичайно різноманітні: одні подібні до античних дівочих пов'язок; інші — з сонячними променями, як на старих грошах, що спрямовані на славних лицарів; ще інші — з лілеями, подібними до французьких; є й такі, в яких, за звичаєм королів європейських, додаються дужки. В Малоросії неодноразово траплялося бачити плаські, шириною з вершок, обручики, прикрашені кулями чи позолочені, подібно до стародавніх царських діадем. А в грецьких країнах взагалі немає ніяких вінців до шлюбних церемоній, які б серед церковних скарбів зберігалися. Проте з дому нареченого й нареченої до вінчання приносяться плетені з галузок маслинових, лаврових, цитринових чи помаранчевих. Їх [вінці] за бажанням всі, хто хоче, можуть прикрасити різними стрічками й квітами. Після вінчання вони знову повертаються з церкви в дім молодих осіб. Про це свідчать прибулий сюди превелебний митрополит Фіваїдський та інші грецькі духовні. А Яків Гоар в Еухології греко-латинській, говорячи про [їх] вживання, [каже, що] у греків за звичкою садять маслиновий сад. Про це є у Псалмі 127 («Сини твої, яко новосадженці маслинові»). Цей псалм співається під час шлюбного вінчання. Характерно, що й у давніх латинських християн маслинові вінці на молодих накладались. Про це Сидоній Аполінарій[168] у віршах своїх згадує, в епіталамії про шлюб Полемія. Не годиться змовчати й про звичай народу грузинського, який використовує на шлюбах особливі вінці, маючи дома (інколи й у церквах) готові обручики з лозинок, шовком оплетених, на яких висять чотири шовкові китиці. Під час шлюбного вінчання ті обручики обплітають зеленим листям якогось дерева, переважно виноградним, як свідчить його величність цар грузинський[169]. З цього ясно, що, хоч в церкві східній з давніх-давен і всюди при одруженні вінці вживали й досі вживають, однак ще ніде й ніколи не визначено, яким, власне, повинен бути вінець, а все грунтується на довільному звичаї. Про це знаючи, не треба мати ніякого в тому сумніву й можна до вінчання їх величностей приготува-

ти вінці маслинові чи лаврові, чи різного листя й квітів з додаванням і дорогих каменів, уміло вплетених. Лише хай на чолі тих вінців будуть невеличкі образики: Христового обличчя — на жениховім і богородиці — у нареченої, оскільки це в церквах російських усюди заведено. А якщо й у цьому не відступати від російського звичаю, то, на мою думку, слід поробити ще корони імператорські (з обличчям Христовим і богородиці), позаяк в церквах наших є вінці, подібні до королівських. Однак і цю думку віддаю на премудре ваше міркування й самого себе вручаю добродійській ласці

N N

57***

Всенайяснішій, найдержавнішій великій володарці імператриці Катерині Олексіївні [170], самодержиці всеросійській, уклінне прохання

Після багаторазових моїх словесних пропозицій, якими вашу величність я змушений був турбувати, про запечатані в домі моїм і єпархії гроші й про поцінований хліб, ще для кращої інформації і письмово додаю такі пункти:

I. Як чую, у рапорті колишнього секретаря Герасима про те, що немов багато грошей з казни дому архієрейського новгородського украдено й приховано, сказано, що капітан Шушерін був посланий, маючи при собі й доповідника, того Герасима, аби розшукати ті гроші. Пізніше вашій величності доповіли, що таких крадених і прихованих грошей знайдено велику кількість, а саме 60 тис.

II. А все те брехня, бо не 60 тис., а 23 тис. крб. знайдено: й ті гроші не в одному лиш домі архієрейському, але й у монастирях тієї єпархії знайдені; й гроші ті не крадені, а наявні, в книгах записані, для платні і повсякденних потреб відкладені, й не приховані та знайдені, а на вимогу, де скільки є, показані. Отже, ті гроші такі самі, як і в усіх інших єпархіях та монастирях, і церквах, і в інших людей. А що Герасим показати обіцявся, того нічого не знайдено, хоча й з не малою запопадливістю шукано.

III. Також понабріхувано й про хліб: бо хліб не крадений і не прихований, а явний і уживаний, та ще й не лише архієрейського дому, а і єпарших монастирів.

IV. Довідався ж я про все від моїх приказних після того як вони відповіли на поставлені мною питання. Про це я доповів словесно вашій величності, й величність ваша наказали облишити брехливе те й за наклепом ведене шукання

та віддати гроші й хліб домові архієрейському й монастирям як певне їх майно.

V. Але за іменним вашої величності указом нічого ще не зроблено. Чомусь то так сталося, що 11 тис. щорічних лишилися невідшкодованими, ні як інші податки епархії не зараховані, хоч платити з новгородської епархії від 1706 р. наказано й на те скоро подана буде з розряду архієрейського вказівка, де буде показано, що більше 260 тис, новгородська епархія за новгородську провінцію вже заплатила й що цієї суми не віддано.

VI. Ще ж і частина ризниці архієрейської в Невськім монастирі запечатана, й мені її досі не повернено,

Вселаскава велика володарко! Прошу вашу величність підтвердити ласкавий ваш указ; веліть, державносте ваша, письмовий указ до Петра Андрійовича й інших послати.

Вашої імператорської величності низький раб і богомільник

Феофан, архієпископ новгородський

58***

Превелебний отче пасторе, побратиме
й пане вельмишановний! [171]

І найкоротшою вісточкою ти б велику доброзичливість до нас виявив, якби в листах своїх вельми розумних засвідчив, що пам'ять твоя ще зберігає спогад про мене. А зараз я не так завдяки власній освіченості, як дякуючи твоїй божественній ласці до мене, яку я отримав, передаю і складаю якнайбільшу тобі подяку. Немов з джерела ласки Христа бога, що надає нам всілякого щастя, якого потребує наше злиденне життя, повсякчас бажаю і щиро прошу для тебе вічно квітучого здоров'я. А похвала, якою обтяжуєш негідного, коли тобі здається, що прикрашаєш його, не лише не шкодить, а й приносить мені чимало всілякої користі. Бо нагадує вона мені серйозно, щоб я прагнув стати таким, яким велиш бути. Що ж стосується артикула виправдання, вірю, дякуючи богові, найміцніше, а інших, звичайно, безпосередньо й незмінно попереджаю, що людина не власною працею, а лиш чужими ласками та істинною ласкою і милосердям божим,— і жодним іншим способом взагалі, хіба що прислужилася крові Христа (але ж це все було до нас!),— через віру виправдовується. О, дай боже, щоб я до останнього подиху так відчував і гідне цього вислову життя вів! Дай боже, також, щоб це наше твердження для всіх інших стало не передчуттям смерті для смерті, а лиш життя для життя. Амінь,

Однак, про давню незгоду між латинцями й греками щодо походження святого духа, кажу, не можу легко погодитися. Я написав про цю суперечку, скільки б ретельність сама могла сказати, й не побачив жодного аргументу з Письма, який легко можна було б пояснити. До цього я додав, не приховуючи, й своє — бог свідок — нешкідливе для загальної думки судження, цілком зрозуміле й написане згідно з правдою. Якщо раніше даси знати, я буду вдячний і писання це до тебе перешлю. Багато чого там трактується, що теологів-протестантів найменше стосується, а все впертого базікання найбезсоромніших папістів, які, між іншим, так у цьому питанні лише з переказів людей,— і то майже завжди найгіршою вірою попсованих,— та за мізерними здогадами, як і раніше, мають намір вершити справу. Тріумфуючи з великим шалом, вони Святе письмо лижуть, як собака миску, не зважуючись торкнутись до каші. Зрештою, чи це спірне питання в якийсь час не призведе до звад у церкві,— про це мені хотілось би знати вашу думку. А поки що здоров бувай і нас, як почав, продовжуй згадувати й любити. Хай бог, тричі найкращий і наймогутніший, зберігає тебе здоровим і неушкодженим якнайдовше.

Подано в Київській колегії року 1715, липня 6.

Тобі найвідданіший побратим

Ф. Прокопович, колегії Київської ректор

Чоловікові вельми славному й превелебному Юстові Самуелю Шаршмітові, пасторові найдостойнішому: хай німецькі церкви поширяться й на гамарні!

59***

Вельмиславний і великий пане!
Улюблений во Христі брате й отче високошановний! [172]

Радіючи з нагоди такого вельми приємного й вельми щасливого для нас свята, цими словами тебе вітаю, що, гадаю, й для твоєї душі вельми приємне, без сумніву. Складаю подяку богові нашому Ісусові Христу, «що, постраждав за наші гріхи й воскрес для нашого виправдання». Ці слова апостола («До римлян», 4, сл. 25), щоб нас більше звеселити, видаються з коротким поясненням [темні місця],— хоч їх видно з першого погляду,— лише б ми пересвідчились, що виправдані внаслідок смерті господа, тобто: оплачене смертю самої божественної справедливості за наші борги, цьому відпущенню ми не були рівнею. Що стосується цієї твоєї винагороди, то вона, ясна річ, не твоя; ми її підступно забираємо собі й робимо

нашою; притому також йому самому, немов наперед домовлене, сплачуємо й чесні перед богом постаємо. Це підтримав вишуканою метафорою Ісайя [173] (розділ 3, сл. 5), де оголосив, що ми зцілені раною Христа. Чому, отже, цей Павло, найбільший проповідник божої ласки, виправдання присвятив [не] смерті, а воскресінню Христа, буцімто господь не [тоді], коли переніс смерть, а лише тоді, як піднявся з могили, в бога для нас заслужив виправдання. [Деякі ненавиділи] легке дволике у виправданні: попереднє і пізніше, немов чоло й спину. Гадають, що це є звільненням душі, але запевняють, що те відкривається нам у самому виправданні Христа, аби ми, певне, зрозуміли, що не лише через Христа ми очищені від гріхів, але й із-за самої справедливості перед богом. Кажуть, отже, апостоли ці в короткій проповіді: [не] через втрату Христа за гріхи треба розуміти звільнення духа, приготованого його кров'ю, але через воскресіння, внаслідок виправдання. Ми мусимо обмислити сам намір цього виправдання, приготований нам його воскресінням. Цей виклад для мене істинним не здається, бо спершу відокремлює те, чого не слід відокремлювати, хоч напевно розрізняє, що є спільним і не може розриватися; укупі бо й нам справедливість Христа вважається заслугою й гріхи відпускаються; хоч якщо [хочеш] стисло говорити й щось хай буде краще, щось гірше, принаймні оволодіти нашим [вченням], тоді буде перша заслуга відпущенням гріхів; якщо, принаймні, згадане є причиною цієї, тоді не ця, але попередня із-за смерті Христа; не згадана, але ця, внаслідок воскресіння Христа відповідала б чудесно, якщо б оця [заслуга] цінувалась. Але що найбільше перешкоджає цьому викладові — це, щоб за угодою не було все виправдання наше сповна присвятою смерті й крові господа нашого. Це вчення означає щось незгідне [зі словом] бога; а також в самому стражданні й звертанні до господа; певно, досягнув повної досконалості; справа людського спасіння; і його раною ми вилікувані; й незвичайним пожертвуванням (воно було на хресті) удосконалив навіки тих, що освячуються («До євреїв», X, в. 14), щоб я залишив без уваги багатьох. Тоді Христос зробив нам великі послуги, щоб «ми стали божественною справедливістю в ньому, коли сам гріх стався заради нас» (2. «До коринтян», 5, в. 21). Але ж гріх той стався тоді, коли і сварка із-за нас сталася; звісно, коли він був підвішений на деревині («Галатам», 3, в. 13). Отож тоді [...] отримав справедливість для нас у бога, або хоча б, точніше скажемо, тоді заслужив, щоб ті, що увірують в самого [нього], справедливість його собі непідчищену усвідомлювали так, як свою власну. Чому ж справжню частину виправдання ми приписуємо його смерті, й другу — вос-

кресінню, неначе [...]? Так в оцьому неприйнятому викладі (і чи добре я сам відхилив), прошу, зваж, якщо залишиться якийсь сумнів, то не відмовся мені подати знак. Викладене місце апостола так нам підказує: треба розрізняти справжню причину речі й [її] знак. [Так, наприклад], цар після підкорення [чужої країни] роздає маєтки й дарунок свій скріплює посвідченням; подарунку цього причиною, власне, називається прихильність царя; посвідчення ж є знаком подарунка, впливаючи цим на всіх обізнаних [з ним], які відомі своїми суперечками за них,— хоч посвідчення прийнято називати причиною подарунка. Таким чином, у справі нашого спасіння знайшлась причина нашого виправдання: прихильність — дарунки; причина, кажу, яка виробляє першу. Спонукальною [ж, не] платною причиною є смерть і покірність Христа; але воскресіння його ж є найпевніше знаком нашого виправдання, яке [...] підтверджуємо доказом міцно,— виправдане божою ласкою, приготованою, певно, смертю господа. Оскільки Христос помер і воскрес, таким чином, ми, вірячи в нього, знову позбавляємося гріхів. Щоб ми виправдалися, він своїм воскресінням упевнив і нас у воскресінні людей; початок [...] «прах тих, що заснули» (1, «До коринтян», 15, в. 20); і пришестям своїм нас певними зробив у майбутньому нашому пришесті; бо наш провідник повинен бути на небі («До євреїв», 6, в. 20); і тіла свого безсмертного, а також справжню славу нашої епохи дає нам в майбутньому прославлення його; буде бо хрест наш подібний до тілесної його слави (Філіпянам, 3, в. 21; 1. «До коринтян», 15, в. 43, 47). За ці славні свої обдарування й тріумфи не отримав від нас Христос [власне кажучи] подібних дарунків, але їх [кров'ю своєю...] освічив. Підсумок заслуг [...] Христа відбувся на хресті; це стало очевидно із спростування попереднього пояснення. Отже, хай [...] поняття й опис апостольського вислову такі: довірився смерті сина бога, щоб переніс страждання за наші гріхи, а також при цьому зробив досить божественної справедливості; воскрес [же], щоб якнайбільше упевнити нас у приготованому своєю кров'ю нашому виправданні. Це апостол оголосив звичним способом промовця, в якому переважно речові докази наводять, неначе причини справ. Так кажучи, ми добре прислуговуємось. Воскресіння Христа дає нам нашої епохи воскресіння; його сходження закликає і нас зійти туди ж і таке ін.; незвичайний досі сумнів треба відкинути, оскільки власне Христос визначає зійти на небеса, щоб за нас подбати перед богом, а саме: щоб ручитись за нас («До євреїв», 9, в. 24). Навіть повинно бути й переконливіше [...] тепер турбувати проханням за нас («До римлян», 8, в. 34) і («До євреїв», 7, в. 25). З цього видається доречним, ще не гаючись, нам стати

гідними Христа, якщо справедливо, що [він] «незвичайною жертвою навіки удосконалив святих». Коли ми доводимо, що істина зверху є від апостола («До євреїв», 10, в. 14) і повинна бути найсправедливішою; що добродійство Христа вже досягло повної досконалості і навіть перестало діяти, правдивим, однак, є й те, що ще не перестало і ніколи не перестане; але [яким чином] це й те є справедливим? Во це здається суперечливим: добродійство Христа перестало діяти рухом тіла чи прикладом; не перестало й не перестане вічно впливом чи результатом своїм, тобто: перестануть діяти публічні виступи і страждання, якими Христос наставляв нас на істинний шлях; однак не перестав і не перестане діяти цінний результат — співчуття бога до нас — все нам надане внаслідок цього й повсякчас повинно бути. Відчувається, що Христос досі ще турбується за нас перед богом; що бог його скарги й страждання має перед очима, і їх Христос хай показує там безперервно; і при тому також до співчуття хай схиляє. Це все називається гуманністю; звичайно ж, бог це бачив, хоч рани свої Христос не показував. Але так говорить Письмо, а що нам, тілесним, хай показує божественні речі на [... ...]. Вона ж бо існує, вельмиласкавий пане! Хай же з такого вислову апостола постане радість у благочестивій душі: «Випробовуються ті, що дійсно благочестиві є й лише во Христі шукають справедливість». Відтоді, як я знаю, що ти такий [теж] є, я нікому гідніше й прихильніше, як тобі, не можу виявити радість з нагоди воскресіння Христа. Гаразд, брате наймиліший, це я тобі дарую! Осягай радість господа твого; він дав тобі очі, якими ти ясно бачиш світло його євангелія, дав себе й дух новий, яким ти постійно прихильність його черпай. Втішайся, отже, з випробуваного й отриманого такого блага! Не знаю, чому інші радіють з воскресіння Христа, які не відають, нещасні, що смерть приготувала, а воскресіння засвідчило його світові. Одні лиш ті за правом радіють, що визнали справедливою і усвідомили причину своєї радості: постраждав із-за гріхів наших і воскрес внаслідок виправдання нашого. О [свято], о тріумф! Хай приходять нечестиві ці штукарі, хай розшукують свої справедливості; усі просять — і слабкий, і пошарпаний, і покинений напризволяще; хай розшукують те, на що прирікаються вони через власні провини? Здобувають їх там, певно, лише в самому пеклі; хто шукає борг, знайде покару, за висловом божественного Августина. Серед твоїх [же], якщо твої є, разом з апостолом Павлом винагороджуєшся й ти за збитки і бруд (Філіпянам, 3, в. 8). Утішайся й тріумфуй, ти, який уважаєш, що треба славити Христа не на чому іншому, а лише на хресті. Будь прихильним, справжні й повні бери утіхи; й удень, і вночі обдумуй; серед

них себе більше й більше зміцнюй; всі нашіптування, всі сни штукарів у щербату копійку цінуй і не вдайся до надмірних клопотів віку — куди менша правда. Зважай на те, що праця дає; вона сама може бути корисною для тебе дещо; це й цареві часом корисно, й нині вбогим та злиденним (якщо так прагнутиме до твоєї справи у майбутньому) нікого не зробить; шукайте спочатку царства небесного, й це все вам прибуде! Бувай здоров!

Київ, травня 25, року 1716,

Ось як тебе вітає твій

Феофан, колегії Київської ректор

60**

Найпревелебніші мужі,
брати найдорожчі! [174]

Усім відомо, особливо добрій публіці,— за винятком тупоголових,— що обдаровані люди як науковими знаннями, так і своїм досвідом підносять могутність людини, а учнів вельми надихають до осягання наук. Так от і нас втішила якнайбільше одна славна справа: минулого року найславетніший пан барон Ніерот показав нам збудований у його маєтку за його порадою і його ж коштом будинок для виховання й навчання сиріт! [175] Зраділи ми, власне, вже коли й саму почату справу на власні очі побачили. Проте побачили ми, як кажуть, перші початки. Аж тут ми почули,— й чутка вислизнула назовні,— що я повинен буду закінчувати цей заклад щоденно і потім підтримувати, доставляючи сюди юнаків, і чекати день у день запрошених професорів та, нарешті, опікуватися ними. Що й казати, ми були в захопленні. Бо, хоч цей навчальний заклад присвячений переважно для навчання лівонського юнацтва, але, тому що Лівонія з волі божого провидіння вже приєднана до Російської імперії, ми з приємністю зрозуміли, що й для нашої нації (хай завжди буде так) кращий день настає. Адже Русь дуже багата найкращими людьми, але вони, все ще як дорогоцінні метали досі в землі зариті лежали; багато ще, чого не вистачає, вона позичає, топить і обробляє. Те, що вже почато, робиться завдяки мудрості, турботам і невтомним зусиллям блаженного нашого монарха Петра. Коли ж ми Алпенське обійстя, немов вулик з Музами, розворушити наважимось, насправді дізнаємось, що бог, найкращий і наймогутніший, через волю божественної величності та волю всіх добрих це охоче стверджує. Нам залишається лиш найуклінніше просити: зміцни, боже, це, що ти зробив

у нас. Справа така, що ми самі повинні запрошувати один одного й вітати. Та передусім до вас, побратими найдорожчі, маємо написати запрошення, щоб з ваших отаких праць отримати втіху. Сподіваємось, що наші надії — про них оголосимо — ви усвідомите. Продовжуйте, люди вельмиславні, як і почали! Підтримайте вельми святе починання пана барона, примножте добро Русі, підсильте наші сподівання. Будьте певні, що ваша праця отримає, крім усього, чи не найкращу винагороду. Коли плоди цієї семінарії (яких очікуємо) зійдуть, про вас скажуть: їх насіння впало першим! Бувайте здорові!

Найвідданіший вам побратим, ваш покірний слуга

Феофан, єпископ псковський

Петербург, року 1720, березня 4.

Постскрипт. А щоб вашою працею було більше й посіяно, й зжато, додаю вам ще й з нашої частки. Посилаємо трьох учнів: Василя, Івана молодшого та Івана старшого (за віком). У Василя є хист, не з найгірших, позначений риторичним забарвленням, яке лише можливе у наших. Цього передоручаємо вам з надією, що він сповниться кращим духом відповідного факультету. Крім того, хай вивчає історію, астрономію, хронологію й географію. Хай навчається й мов: латинської, грецької, а також гебрайської. Та й геометрію з підвалинами арифметики поволі хай опановує. Хлопець Іван також має кебету і, здається, не малу. Вимагайте, щоб він студіював грецьку й особливо латинську мову. А вашу, тевтонську [176], хай поволі всмоктує з розмов. Якщо можна, подайте йому деякі геометричні початки за рахунок географічних. Та вам це краще видно. На талант іншого Івана маємо меншу надію. Тому, коли виявиться, що його мозок із щасливої глини зліплений, хай на всяк випадок, принаймні, навчається органної музики. Вибачте ж, прошу, що так пишу й немовби вказівки даю, як вам поступати. Ви люди вельмиславні й самі визначите їх здібності, й кожному своє воздасте. Про це Христом вас заклинаємо. За синів ми їх маємо, й нині, розстаючись з ними, без заздрощів бажаємо, аби вони вволю наситились знаннями, й просимо вас за них, немов за себе. Крім усього просимо, аби навчили їх серйозно боятися й поважати бога, обмірковувати прорахунки й економію нашого відтворення, пересвідчуватись у марності людських справ. Постійно нагадуйте їм, що після цих студій вони повинні будуть присвятити себе не самим собі, а прислужитись громадському доброві. Хай не переймають поганих звичок! От і знову я прогрішився перед вами своїм нагадуванням. Змилуйтесь, прошу!

61***

Найясніший графе Петре Андрійовичу, володарю мій і добродію особливий! [177]

Коли повернувся від вас у синод, я запитав секретаря Герасима, чи буває в архієрея новгородського [178]. Він сказав, що буває, але лише з дозволу Антона Мануйловича. Й ми до з'ясування веліли взяти його під арешт. Коли ж я став при своїй братії з подивом говорити, що, якщо вже, мовляв, секретареві ходити дозволяється, то чому ж тоді іншим забороняти; тоді отець архімандрит троїцький, відвівши мене вбік, сказав: «У мене,— каже,— вчора був від новгородського архієрея суддя його монастирський (Головачов) і розпитував, хто наступає на його архієрея; І я,— мовить,— питав його, чи буває в архієрея; і суддя,— говорить,— сказав, що він від архієрея присланий, а його,— каже,— суддю, пускають до архієрея вартові». Це доповідаю вашій ясності, залишаючись, доброзичливий ваш слуга й богомільник

Феофан, архієпископ псковський

Травня 3, року 1725.

62***

Найпревелебніший владико [179]

Доповідаю превелебності вашій, що цього січня, 5 дня найпревелебніший Питирим [180], єпископ нижнегородський, знову до міста прибув і скоро до Санкт-Петербурга вирушив. Тому превелебності вашій раджу, за змогою якнайшвидше, по від'їзді його імператорської величності, щоб і ваша превелебність виїхав з Санкт-Петербурга.

Січня 6, року 1728.

63***

Пане секретарю Тішине! [181]

По отриманні цього листа, превелебносте ваша, передай до Москви на нашім возі, додавши для охорони з варти певного воїна, два кришталеві хрести, що взяті були з Москви для похоронів блаженної і вічнодостойної пам'яті його імператорської величності. Якнайскоріше пишу це до вас за згодою й інших синодальних архієреїв.

Феофан, архієпископ новгородський

 Січня 13, року 1728.

64***

Найпревелебніший владико! [182]

Просив нас словесно про рекомендацію вашій превелебності пан сотник Батуринський у справі, яку має з ченцем Йоакимом [Богомодлев]ським. Ця справа, за свідченням і слідством уряду полкового й магістратового Ніжинського, судом вершена 1720 р. в місті Батурині превелебним Кирилом, єпископом переяславським. Дана йому, сотникові, за його превелебності рукою і печаткою, підстава для його конфірмації з такими доказовими аргументами: щоб і надалі в тій справі тому ченцеві Богомодлевському [ні в якому] суді не вірити, а збитки й витрати, які йому, сотникові, з цього приводу учинялися через пропозиції того Богомодлевського, повернути. З тої, даної йому, панові сотникові Батуринському, конфірмації й за власним розсудом бачимо, що ніякої за ним, сотником, провини, крім незаперечної правди, не можна визнати. Тому це змусило мене, при такій очевидній його, сотника Батуринського, рації, запропонувати превелебності вашій, щоб з братньої любові до прохача, давнє до нього, сотника, у тій справі, а надалі більше — милосердя та прихильність виявляв. А справа превелебним Кирилом, єпископом переяславським, даремно не поновилася. Як видно з самої тієї справи, рішення було правильним, тому й треба було підтвердити це рішення. Сподіваюся, що на моє прохання ти обов'язково [зважиш]. Любові себе братній і молитвам святим уручаю.

Превелебності вашої доброзичливий брат і færспослужець, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

Квітня 13, року 1728.

65***

Найпревелебніший владико!
Мій во Христі улюблений брате! [183]

При від'їзді вашої превелебності й моїм я просив його світлість пана генерал-лейтенанта і лейбгвардії Преображенського полку підполковника князя Григорія Дмитровича Юсупова [184] за поручника [...] Іванові [...]. Дотурову, щоб у його справі превелебність ваша проявив до нього ласку й узяте у справі [...] до вотчини Дотурова, в Кашинський повіт, село Абрамово справжньому його володареві наказав повернути. Адже повторне його величності князя Григорія Дмитровича прохання до превелебності вашої про посередництво спону-

кало мене вдруге турбувати превелебність вашу цим проханням. Сподіваюся, що на моє прохання превелебність ваша неодмінно зважить.

Превелебності вашої доброзичливий брат і спослужець, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

Квітня 16, року 1728.

66***

Найпревелебніший владико, мій во Христі любий отче й брате![185]

Знаю я — через пересланого до мене листа — про братню вашої превелебності любов. Всеприязно дякую й благаю надалі такої самої взаємної любові не припиняти. На отримані мною від вашої превелебності листи відповідаю: ваша превелебність написала до мене про надіслання малюнка санктпетербурзького Карпівського дому. Він давно був би до вашої превелебності висланий, та лише вийшла затримка, бо того архітекта поки що тут, у Москві, не було, а був він у Санкт-Петербурзі. Коли прибув, то намалював. Той малюнок нині посилаємо до рук вашої превелебності зі співаком Григорієм Поповим, у якого прийміть, якщо сподобається. Це пропонуючи й молитви святої вимагаючи, залишаюсь,

Превелебності вашої брат і спослужець

Феофан, архієпископ новгородський

Червня 16, року 1728.

67***

Превелебносте ваша, мій во Христі любий брате![186]

Про його світлість князя Василія Володимировича Долгорукого [...], що виїздить звідси до вашої превелебності пан[187] [...] Андрій Григор'єв син Щербінін [...] керівного синоду про деяку його справу указом [оголосив]. Прохання його до мене змусило мене,— сподіваючись на попередню вашу до мене братню любов,— превелебність вашу цим проханням турбувати, аби у справі того Щербініна архієрейство ваше проявив до нього всяку у справі його ласку. Сподіваюся, що це моє прохання превелебністю вашою не буде зневажене.

Превелебності вашої доброзичливий брат і спослужець, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

Москва, серпня, 12 дня, 1728 року.

68***

Ясновельможний мосць пане гетьмане, мій особливий і дознаний добродію! [188]

Хоч на нинішні великі свята божих таїнств ми обдаровуємось посланими нам спільними для всіх благами з неба, проте ми повинні й один одного здоровити взаємно. Тому я бачу і власний на собі обов'язок вітати з тієї нагоди вельможність вашу. Звіртесь премудро у всьому будівничому-богові, який тобі високий цей українського народу уряд доручив. Він настановив тебе репрезентантом свого набутку й частини спадку, який збирати для нього на землі велів, вручив батьківському вашому доглядові й оцінці. Тому, як володарям господь, так домашнім добродій їх повинен бути милим. Так повелителям і будівничим батьківщини,— а серед них і вашій вельможності, що отримав знамените місце,— мусить виявлятися відповідна пошана всіма й нами теж. Хай буде ваша радість повною — бажаю щиро! Хай прийде у світ спаситель наш, який прийме на себе нашу неміч, додасть нам божої сили й оживить премудрість! Хай навчає і зміцнює серце ваше, аби непорушно й швидко переносив всілякі обтяження. Були у нас і гріхи, й клятви. Лиш цей, безгрішний і святая святих, хай трощить завжди сатану під ноги ваші й не позбавляє ласки своєї. По довголітнім і щасливім урядуванні хай вшанує вельможність вашу й утішить. Про це пильнуючи, залишаюсь.

Вельможності вашій, усіх благ бажаючи, богомільник, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

Січня 3, року 1729.

69***

Ясновельможний мосць пане гетьмане!
Мій особливий і дознаний добродію! [189]

Незважаючи на таке моє приниження, все ж я вельможності вашій набридати змушений, просячи покірно батьківської у вас ласки й догляду до листоподавача цього, вашого вірного слуги, пана Івана Обидовського. Якщо б він і в кращій фортуні був, а не в такому зубожінні, то й тоді повинен би був шукати ласки рейгіменторської, яка загалом усі стани захищає. Але нині нікого по бозі, крім вельможності, не бачить і не має притулку й шукає собі вбогої якоїсь допомоги — вбогий і бідний — від того, від кого й не бідний отримує. Сподіваємось, що, багатьма досі дознаного, й він

дознає власного собі добродія. Найбільше віримо, коли й на природне вельможності вашої співчуття, й на крайню бідність цього прохача споглядаємо. Дав вам бог жалісливу прихильність до всіх,— навіть тих, хто не крайні злидні терпить,— то яким же більше співчуттям зворушиться дух ваш до цього сироти, що й батьків, і імені позбувся. Та й сирітство, й убогість його не рядові і не звичні. Позбувся [...] батьків [...] і як позбувся — всім відомо. Інший втрачає частину маєтку; він же зовсім усього позбувся — та ще й якого. Ще ж і тим він від інших сиріт відрізняється, що тій [...] про життя [...] жалю вбогість і потім перенесення злиднів. Цей же,— в такому великому достатку народжений і, вже відчувши насолоду від великої фортуни,— відняттям усього засмучений страждає і, маючи достаток, аби іншим постачати, сам нині де б голову прихилити [місця] шукає. Єдина у нього лишилась ще надія: що знайде у вельможності вашої співчуття і що його без надії не покинеш. Якщо таке й так жалісне позбавлення може [зворушити] серце й викликати співчуття навіть у жорстоких, то як же йому не покладати надії на милосердя вельможності вашої, людини давно й скрізь відомої не менше добродійством батьківським, ніж лицарською хоробрістю; та ще й такого, що отримав разом з високим саном більшу підтримку. З надією і я за нього клопочусь перед спільним добродієм нашим і не сумніваюсь, що вельможність ваша — з природного свого співчуття — до наданого тобі владою розкошування додаси ще й славу господнього послуху. Бачачи таку провину милосердя, посилкуйся, вельможносте ваша, від імені милосердного вітця нашого, іже є на небесах,— про це сам, бо сам є і джерелом ласки, й зразком, і законодавцем,— відплатити від пребагатих скарбів своїх незбіднено. За те, як я богомільник, так і цей,— аще сподобиться бути вихованцем вашим,— всещедрого дарувальника, завжди молитись зобов'язуємось.

Вельможності вашій усякого щастя бажаючи, богомільник, покірний

Феофан, архієпископ великоновгородський

Січня 9, року 1729.

70***

Ясновельможний мосць пане гетьмане!
Мій дознаний ласкавий добродію! [190]

За листа, в якому, вельможність ваша, вітаєш мою покірність [... ... ...], уклінно дякую і зі свого боку вітаю вельможність вашу з нагоди перемоги спасителя нашого і [...], як

брехня навколишня Юди [191], в «Одкровенні Йоановім» [192] показано про виправдання наше чудесне справді боже спогадання, оскільки як в єдиній, що нас позбавляє, особі, так в окремішності осіб, сумніваюсь, що явний образ набувши і [...] один бо той самий син божий, що ягнят [...] своїм заколенням жертви умилостивив і нам [... ...] і, якщо лев переміг, розтрощив і потоптав [...] ворогів наших. Через обидві ці дії свої не перестаючи [...] вельможність вашу, хай вчинить — щиро бажаю. А позаяк зовнішня [...] подолання ціною крові. Того ж завжди прийме той, що слугує йому [...], про що [... ...] вчить апостол. Тому, вельможності вашій таких військ високому рейменторові, всесильного [... ...] супостата фортецю й могутність не відпустив. [... ... ...] прислугую і йому, і щедрому його [...] завжди молитись зобов'язуюсь, залишаючись.

Вельможності вашій усіх благ бажаючи, богомільник і слуга, покірний

Феофан, архієпископ великоновгородський

Січня 11, року 1729.

71***

Найславетніший князю! [193]

Вітаючи славетність вашу з нагоди нового року, щирим серцем бажаю: хай бог, якому підвладний час і роки, завжди твій дім і всю славну родину твою благословляє прекорисними оновленнями, позбавляє неприємних пригод, а стверджує справжній добробут; хай дасть і на майбутнє щедро всякого достатку. При цьому, сподіваючись на відому до мене любов вашу й ласку, насмілююсь докучати славетності вашій і прошу — задля мене — ближнього N N доглянути ласкаво та допомогти йому у тій вимозі, яку він у супліці своїй до її імператорської величності виклав. І хоч прихильність славетності вашої відома з природного співчуття до захисту бідних,— а найбільше до таких, як цей прохач,— однак і я до щедрот ваших це прохання, немов убогу лепту прикладаю. Ще ж прошу дбало не забути про нашу вимогу призначити до дикастерію пана Тупильського. Цим я й раніше славетності вашій завдавав клопоту. Залишаючись, славетності вашої

N N

Дано в Завидові, січня, 1 дня, 1732 року.

72

Найшляхетніша й найсамодержавніша велика володарко, імператрице Анно Іванівно![194]

Оживаючи, чекають приходу вашої величності вірні ваші піддані: я, недостойний, і вся моя паства — богом рятований Новгород. І таким бажанням великим ми запалилися, аби ви побачили тут вигляд держави вашої, що й усі гуртом, і кожний зокрема радості такої хочуть. Хай же благословить бог приходи й відходи твої, велика монархине, й у всій просторій маєтності твоїй хай зміцнить вірну до маєстату твого покору й прихильність. При цьому найуклінніше доповідаю вашій величності, що дім архієрейський до відпочинку від дорожніх труднощів величності вашій не несподобний: чистий від усякого гаддя й за змогою охайний. І хоч до прийняття такого великого гостя він і недостатній і негідний, однак при потребі не вельми вбогий. Більше на матірню до нікчемності моєї доброприхильність величності вашої покладаючись, наважуюсь оцим моїм ницим проханням державності вашій докучати. Не знехтуй перепочити в цьому вірного свого слуги помешканні, й мене тим великої честі сподоби. Хоч я знайшов достаток завдяки тобі, не промини й зараз мене, раба твого.

Вашої імператорської величності, володарки моєї, у всьому найласкавішої, найниціший раб і богомільник, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

З Новгорода, січня, 10 дня, 1732 року.

73***

Благовірна володарко, царівно й велика княгине
Катерино Іванівно![195]
Володарко моя найласкавіша!

Не маючи змоги бути присутнім і величності вашій належно поклонитись, кланяюсь листом цим і радо вітаю величність вашу з нагоди іменин найлюб'язнішої дочки вашої,— а для всієї батьківщини — найдорожчої, її величності, принцеси Анни[196],— й щиро бажаю, хай ласка божа,— що «згідно з іменем»[197] великі надії всього роду російського на неї покладає,— виконає все те в дійсності і, немов квіти, перетворить у прекорисні плоди. І так хай буде.

Вашої величності ниций раб і богомільник

NN

Грудня, 9 дня, 1732 року.

74***

Людині найвченішій
Михайлові Франціскові Мілярду [198]
Феофан, архієпископ новгородський,
рятунку від господа бажає!

Давно я обіцяв з вами про ваше до східної церкви прийняття розмову мати, але вона відкладалася вже багато днів, аж до сьогодні. Прошу, щоб ви зле не подумали й нам це за неувагу не зарахували. Причиною цього зволікання є чимало різних неладів, що не давали спокою, відвертали нерідко увагу, а часом навіть змушували забувати про саму цю справу. Й нині зручного часу зовсім не маю, оскільки трапляється багато чого несподіваного, що більше перешкоджає висловитися письмово, аніж слівно. Я щиро хотів би, щоб ви згідно зі своїм бажанням учинили й до церкви нашої прибули. Очевидно, вас як захожого запитають про деякі між нами й римлянами та протестантами спірні пункти й запропонують їх спростувати. Найменше сумніваюся, що ти співчуватимеш нашій стороні у таких питаннях: 1) про походження святого духу, що стало початком такого розколу між греками й латинянами; 2) про зверхність римського єпископа та про те, яким він насправді є і яким себе уявляє; 3) про предестинацію, тобто про визначення,— за тлумаченням реформацької церкви, яка не може ніяк прирадити, щоб ми це прийняли; 4) про закликання святих, яке не менше у східних, як і в західних, так званих римсько-католицьких, уживається; 5) міркування про вшанування ікон, як самого бога; 6) про ранг єпископський і про потребу його успадкування; 7) про пургаторій, тобто чистилище, якого ми ні в якому разі не визнаємо, хоч за померлих і молимося; 8) про тайну євхаристії,— що само собою зрозуміло,— й від неї причащання. Оце стільки. Їх вам пропонуємо не тому, що ми вважаємо, ніби інших, важливіших немає, а тому, що вони порівняно з іншими пристойнішими вважаються. На кожен з них є доказ — перекази нашої грецької церкви, чого не мають наші супротивники. Тому вони передусім відкидають докази, а вже потім приступають до викриттів та спростувань. Якщо ви, чоловіче вельмивчений, рішуче перед нами не обтяжитесь показати (коротко, зібравши лише факти, що мають більше сили) все те, для нас справді превисоке, ви вчините вельми благородно й ваш перехід до нашої віри правдивої, благочестивої не забариться. Хоч і не падає на вас ніякого підозріння, але, так вчинивши, ви прихилите нас до себе ще більше. Від цього буде користь не лише для вас самих. Цим ви підтримаєте й православне вчення. А втім, бажаючи цього від вас, брате

улюблений, самих вас і всю цю рятівну вашу справу творцеві й засновникові рятунку нашого Христу господові щиро вручаємо. Бувай здоров.

Дано в Санкт-Петербурзі, вересня, 9 дня, 1733 року.

75***

Щонайшляхетнішому панові Янові Говію [199], нашому давньому любому камерату й ласкавому добродієві здоров'я й веселості!

За виявлену вами прихильність до нас, прибулих до Кронштадта, вельми вдячний. Що ж стосується вашого до льоху зішестя, то,— оскільки потреба термінового нашого від'їзду особисто виразити шляхетності вашій наше про те міркування не дозволила,— цим найпокірніше висловлюємо. Вся сила міркування в тому, до якого випадку те ваше попідземних відвідування можна прирівняти й що воно означає. Спадало нам на думку [те], як прекрасний Йосиф через заздрісну братію до канави потрапив. Але це до тої справи не подібне, оскільки ви ніяких снів — до честі своєї, а наших заздрощів — не розповідали. Думали ми і про Єремію [200], киненого до ями,— та ваша шляхетність нічого ж нам страшного не пророкував. Згадував і про Данилове [201] таке саме страждання,— та й те сюди не годиться: бо ні з вашого боку не було непослуху, ні з другого — якогось веління,— що б робило ці справи подібними. Ще ж, крім того, лихо Йосифове [202], також Єреміїне й Даниїлове походило від чужого лютого насильства. А ваше схиляння — від вашого ж самовілля сталося. А про падіння канавокопачів,— про яких згадується в псалмі 7 (вірші 16 і 8), в притчах (розділ 26, вірш 27; розділ 28, вірш 10) і в Еклезіаста (розділ 10, вірші 5 або 8) (хоча того й не обминули ті, що ретельно про те роздумували),— не дала можливості нам довго роздумувати ваша зі всіма ввічливість, не лише не підступна, але вельми щира й до всіх привітна, мирна, люба, терпелива, тиха, покірна, лагідна, солодка, не жовчна, не злостива й таке інше. А відтак, не знайшовши чогось подібного в Св. письмі, ми змушені були, таким чином, звернутися до зовнішньої історії, де й побачили скоро у книзі преславного римського історика Тита Лівія [203] випадок, як би до цього подібний. Розповідає він, що в якийсь-то час несподівано в Римі з'явилась глибока та страшна прірва. За словами найпремудріших авгурів, це було знаком, що з Римською державою має трапитись якесь велике лихо й що відвернути його інакше не можна, хіба хтось з громадян самовільно в ту прірву скочить. І тоді найпорядніший лицар Курціус, оздоб-

шись і озброївшись, як лише можна було, на коні в ту безодню скочив. Безодня відразу закрилась, і Рим позбувся горя. Тож і в цьому випадку ми думали (оскільки нам здавалося, що ваше прагнення вельми подібне), що мало б бути або господареві, або його гостям якесь чимале нещастя, яке лише ви своїм мужнім скоком углиб відвернули. З радістю ми приготувалися вже віддячити вашій шляхетності за такий порятунок, але потім, розміркувавши, що про те, що могло б бути та не сталось, як про невідому долю, християнське вчення говорити забороняє,— ми від цієї думки відмовились. Нічого іншого не придумавши,— щоб то могло означати ваше сходження до льоху,— ми зупинилися на такому: або ви, володарю наш, забажали такою дією,— не на нашу гідність зважаючи, але зі своєї природної покірної мудрості вашої,— низенько нам поклонитись, або хотіли ви довідатись, чи про все вам повідомляє господар, що він у льоху має. Якщо ж і цей наш здогад помилковий, тоді уклінно просимо вельмишляхетність вашу повідомити нам про справжню причину того. Ми зараз лиш одне з певністю знаємо, що цього 1734 р., лютого, 6-го дня вельмишляхетний пан Ян Говій був у льоху. На цьому залишаємось шляхетності вашої доброзичливі слуги й богомільники.

В достеменнім підписався його превелебності [архієпископа] новгородського лікар по-німецькому. За новгородського й казанського архієреїв і архімандрита олександро-невського,— оскільки вони [німецької] грамоти не вчилися,— за їх проханням [я] руку приклав.

Року 1734, лютого, 10-го.

76***

Найпревелебніший архієпископе київський
і галицький, і Малої Русі!
Мій найласкавіший во Христі отче,
брате й спослужцю! [204]

Подякувати превелебності вашій спонукало мене не лише чимало ваших добродійств. Я відчуваю за собою обов'язок часто писати про взаємну мою до святині вашої зичливість. Але, оскільки й часті хвороби, й велика метушня мені того робити не дають змоги, тому не листом, а самою сердечною щирістю дякую як за минулі ознаки любові вашої до мене, так і за нові, а найбільше за ті, що недавно виявлені були до посланого нами до Києва нашого домашнього, а відтак через нього й до мене. Більш за все відома превелебності вашої любов до мудрості, завдяки якій ми пізнаємо справжню

братню любов, проявлювану вами не про людське око, а цілком щиро, не вимагаючи при цьому церемоніального листування. Тож благаю законодавця любові господа, аби вас за любов до покірності моєї талановитою своєю ласкою прещедро нагородив. Однак не можу й від письмової відповіді утриматись — до цього змушує одна не менш важлива святості вашої до мене справа.

Писав до мене превелебність ваша через пана Величківського, що шкільний у вас монастир Братський дійшов до крайнього зубожіння, й до такого, що навіть учителям та іншій братії на щоденний прожиток невистачає і що це місце вже не було б у змозі існувати, якби не було підтримуване особливим святості вашої доглядом [205]. Здивувався я і навіть жахнувся від такої звістки. Та, подумавши і поміркувавши про причину тої скрути, я дивуватися перестав. Пригадав я, що там робилося в часи молодих літ моїх при Головчичі й Гугуревичі та інших ректорах. Всі маєтності братські ще сповна належали їм (бо тоді ще й ті були їхніми, що пізніше новим польським кордоном відрізані); й часи були досить приємними,— не було війни, не було ніяких військових походів; не чули ми тоді, що таке недорід, що голод,— а в Братськім монастирі така була у всьому злиденність, що й згадувати сумно, і я б нині не повірив, якби тоді сам не бачив. Комори й льохи були порожніми, ніякого з дня на день харчу, ніякого припасу не бувало. На всяк день їжу, й то злиденну та просту, на ринку купували, а на цю закупку витрачали пани ректори певну частину грошей з річного гетьманського датку [206]. А яка такої вбогості могла бути причина? Саме лиш незнання економії! А крім того незнання [та] ще й суперечні та руїнницькі вчинки, недбання керівників, ледарство, дрімання, мерзенність — та ще й за допомогою гучних цілодобових забав — помічників (найчастіше сільських старост), одних — безпробудне пияцтво, а інших — ретельні крадіжки та розкрадання належних громаді прибутків без жодного страху. Тоді ні викриттів, ні тортур нізвідки не побоювалися й не очікували. Довго так монастир той при великому достатку був спраглий і голодний, і холодний, і справді диво, як вистояв! Нескоро потім поставлено економом покійного ієромонаха Родовича, людину тверезу, практичну, працьовиту, кмітливу й у всьому того звання гідну. І відразу ж усе пішло на краще. З'явилися і їжа, й напій, і для інших потреб відповідні припаси. А попередні мізерні з торжків купівлі згадували ми зі сміхом, хіба що як приповідку. Через якийсь час того економа, побачивши його бадьорість і вміння, переведено на економство до архієрейського дому в Софійський монастир, де до нього також ні за чим було ходити до льохів та гамазеїв та інших комор,

А шкільний монастир невдовзі до попереднього зубожіння повернувся. І я, й інші, що нерухомих маєтків монастиря того не бачили, гадали, що його маєтності лише на пісках та на моховинні боліт стоять і тліють. Одним хіба що попередні врожаї ми пояснити могли: що при економстві Родовича повітря було здоровішим. Від 1711 р. отримав я чин ректорський і настановив дбайливого намісника, блаженної пам'яті Єпифанія [207], який став згодом білгородським архієреєм. Як лиш ми зробили об'їзд і оглянули села та присілки, земляні та водні цінності, відразу виявилося, що Братський монастир убогим називати гріх, а в ньому не бути комусь ситим — сором і сміх великий. Що ж вийшло? Хоч і превеликі армії стояли, хоч ще не вельми й вірні бургомістри (сільські ченці) були, однак усього у нас щедрий був достаток — і не лише для своїх, але й для подарунків багатьом панам та для влаштування і немалолюдних, і не рідкісних бенкетів. Незабаром з'явилася потреба не один льох робити й не одну велику житницю будувати. В народі навіть чутка пішла, що в Братському монастирі скарб знайдено. І справді знайдено, та лиш той, що перед очима завжди був, але не знаю, як його запливлі очі не бачили. Сподіваюся, що ще в живих деякі перебувають, які щиро сказати можуть, що найбільше в їстивних припасах, а також напиткові не просто чернечі, але панські були достатки; та й грошові прибутки почали з'являтися. З гути, замість колишніх 12, стало приходити по 100 крб. на рік, крім скла. І на домові потреби, й на подарунки вистачало. Не менші були прибутки й від шинків, де продавалося вино зі свого хліба й [власного] куріння,— бо не лише куріння, а й продаж безмитний. Нова та помітна користь виявилася й від вина волоського,— прибуток становив одну дарову буту. Від усього, превелебносте ваша, зможеш кращий отримати зиск, якщо захочеш наказати, аби вам достеменно показали: скільки де нажинається жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, яке число млинових каменів нараховується, де й скільки озер та інших місць, для вилову риби придатних, скільки в Карпилівському повіті медових маєтностей, скільки при [містечку] Стайках медової десятини й очкових грошей. Крім того: чи є особлива монастирська пасіка, де й по скільки відер сивухи продається, що приносить скляна гута (а якщо її немає, то чому), яка кількість в різних місцях всякої худоби в загонах, а з них приплоду молочного й вовни, й іншого, чи виробляються жіночою панщиною з конопель полотна наповсякдень, чи не порожні солодівні, які при нас завжди були небездіяльні. Потім треба підрахувати городні й садові збори, та лісові: на дрова й будівництво некуповане дерево. Усе назване мав монастир невбогого й з часом все те міг мати

з великим додатком, коли б про нього дбання було. Як небагато чого, й то іноземного, лишилося б прикуповувати! А коли вже до такої сумної вбогості дійшла оселя ця,— як, вашa превелебносте, пишеш,— то можна гадати, що все те занедбано через украй байдуже ставлення, або ж злодійськими сільських руками розтягається, або частково з-за цього, а частково з-за того відбувається. Що ж Танталові [208] робити, коли він, посеред їжі й напою стоячи, або не хоче, або не може пити і їсти?.

Тим часом донесено мені від вірогідних людей, немов Карпилівка з повітом віддається якомусь ченцеві за 100 крб. на відкуп. Якщо те правда, то, чого ж сподіватися,— хіба скоро і крайньої руйнації, і скасування шкіл. Та й незвичайна така економія гідна великих тортур і покари; про це,— коли ясніше повідомлені будемо,— мовчати нам як про публічну крадіжку не дозволить сумління. Що ж тут для лікування вжити слід було б? Нічого особливого. Відомо нам, що превелебність ваша цілком за економічне вміння й увести його в діло палко бажаєш. Відомо й те, що у святості вашої є ненаситний запал працювати на користь церкви й палке бажання підтримувати чесне навчання.

Такими вельмишляхетними намірами керуючись, без труднощів зможеш побачити, які ліки потрібні для вилікування цього знеможеного шкільного закладу. Треба, щоб економ був бадьорим, працьовитим, вірним. Необхідно всіляко розбуркувати дрімотних і тверезити п'яниць, приборкати хапуг як найлихіших негідників; а тих, кого не можна приборкати, позбавляти чину й на страту передавати світському судові. Тоді буде належний у всьому догляд, буде почуття страху перед неминучою покарою; буде й охайний інвентар, будуть, нарешті, запроваджені книги прибутків та витрат. А поки що всього цього там так багато, скільки в Которських чи Косачівських лісах цинамону [209].

Якщо моєю думкою не знехтуєте й зробите, як пропоную, то незабаром фортуна похмуре й худе обличчя того закладу змінить на гладке й веселе, і відновиться приповідка, що викопано там якийсь значний скарб; відпаде потреба якісь нужденні та ще й неслушні датки старецьким способом вимірковувати. Якщо ж звиклим, мерзенним і оспалим шляхом справа далі піде, або більше, як болотяна вода, тліти й смердіти стане, то, хоча всю Україну їм віддай, не буде з того нічого, і такі пани з голоду вимруть.

Пишу це до превелебності вашої зі щирим співчуттям, піклуючись за той заклад, і сподіваюся, що святість ваша не менше за тим бануєш і за допомогою даної вам влади посилкуєшся зробити все краще.

Постійній братній любові й молитвам святим вручаючи себе, залишаюся превелебності вашої доброзичливий брат і співслужець, покірний

Феофан, архієпископ новгородський

Санкт-Петербург, березня, 8 дня, 1736 року.

77***

До повної ласки, якою ваша святість[210] мене так багато й часто нагороджує, ви не відмовилися приєднати ще одну,— кажу про вчорашнє моє прохання, з яким безсоромно набридав. Ви були прихильні до мене навіть тоді, коли мали повне право гніватися: я так часто вас турбував, хоч не маю на те жодного права. Але бажання моє збулося, і ви самі не знайшли його негідним. Бог свідок, що я подаю вам за це найбільшу дяку, тому що після бога я нікому стільки не зобов'язаний, як вам. Але я ніколи не можу віддячити сповна. «Часто, коли один бог зітхає, інший приходить на допомогу»[211] (Saepe gemente deo fert deus alter opem), — каже, за своїм поганським звичаєм, поет поганський. Таке саме й я пережив: у той час, як мені, бідному, загрожувало стільки ворогів, несподівано з ласки промислу божого з'являється людина, яка подає допомогу тому, хто гине серед хвиль. Так, лише ви мене, зненавидженого і всіма покинутого, не тільки не залишаєте, а ще мовби й закриваєте власним тілом, заразом і захищаєте й підпираєте. Лише ви для мене, бачу, замість цілого народу,— як сказав про когось хтось із стародавніх.

78***

Найпревелебніший отче![212]

Дуже дивно мені, що деякі сумніваються (як я від вашої велебності чував) у нашому слові в настанові батьківській, де ми написали, що святий сьомий собор вселенський не велить ікон вшановувати істинним служінням тощо. Хай би подивилися ті суперечники: чи так написано в діяннях собору того? Бо ми на слово справжнє собору того посилаємось і для того літерами великими видрукували. І якщо не так собор говорить, чи не такими словами, то була б їм підстава до сумніву і моя брехня виявилася. А сумніватися і перечити під таким розшуком справді дивно. А ще дивніше, коли й бачили слово соборне, а все ж гудять нас. Оскільки ми своїми очима слово те, на св. соборі мовлене, бачили у двох греко-латинських виданнях, римському й паризькому, то книжки ті пересилаю вашій превелебності.

Як гадаю, їх настрахало грецьке слово λατρεία, і вони думають, що невдало його ми переклали слов'янською мовою як «служіння». Та вельми в тому погрішають, якщо вважають, ніби «служіння» — не λατρεία, а грецьке слово λατρεία означає щось інше і тому переклад наш неправильний. Досі наша мова була про переклад слова. Ще поговоримо і про сам предмет. Ті, хто перечить нам тут, хочуть вшанувати ікони святим служінням. Що тут чую нового? І як саме служити іконам? Хай би побажали нам витлумачити! Тільки ж ця думка як злочестива суперечить сьомому соборові вселенському. Нарешті, дуже дивно, що суперечники не зволили прислухатися, про яке служіння говоримо ми вслід за собором вселенським. Адже не голе слово про служіння сказано там, а з настільки авторитетними вказівками, що вельми злочестивий буде [той], хто для служіння якесь, хоч найвище, лице намалювати спробує. Багато є також слів, які самі собою ні добре, ні зле, ні мале, ні велике не означають. Але як прикладемо до них інші слова, покажуть нам або зле, або добре, або мале, або велике. Наприклад, дієслово «вірую» само собою ні зла, ні добра нам не виявляє; а з таким придатком, як «вірую слову божому» — велике добро; з другим: «вірую бісівському вченню» — велике зло виявляє. Подібно слово «набуток» ні малу, ні велику силу не показує само собою. Але, якщо сказати: набуток цієї людини до 10 млн.,— чую про велике багатство; якщо ж сказати про друге: набуток його весь не варт 5 крб. з половиною,— чую про велику вбогість. Так думати слід і про «службу». Слово це означає дещо інше, лише коли виконує чиюсь волю і, велінню його підкоряючись, а само собою не виявляє ступеня покори: може бути і малим, і великим. Підлеглий панові своєму слуга, що вільно найнявся, та більше підлеглий невільний раб, яких вдавнину купували, а в нас в Росії — селяни. Ще більше,— як слуга, так і раб, і всі інші,— підлеглі найвищій владі, яка всією вітчизною править. Різниця підлеглості і служіння не може пізнаватися лише зі слів «слуга» і «служіння» і пізнається з додатком, наприклад, таким: цей служить тому панові добровільно, а цей — його приписний раб. Це ясне всім видиво і тому неважко зрозуміти, якою є підлеглість людини богові.

Чого ж іще вимагають і що на це можуть сказати суперечники? Невже Христос показав нам недосконале поклоніння? Якщо недосконале, то чому не навчив нас досконалішому? А якщо досконале, то як же можна те поклоніння переносити на тварин? Невже прирівняємо тварин до бога? Дивись, найпревелебніший отче, як то негаразд діється у нас, що вже й слово святого апостола Якова сили не має: «не многі вчителі бувайте, браття мої, коли бачите, як більший

осуд приймемо». Багато мистецтв треба знати тому, хто вчителем у чомусь бути хоче. Але вмілий мусить довго та дбало слова й речі, та й речі самої суть, і обставини, і все про неї саме так обговорювати, глибини розбирати, обдумувати й проникати, коли хоче виголосити судження про чужу думку й учення. Небагато є таких умілих і таких дбайливих: один мало дотепності має, інший несильний в теологічному навчанні (часом і обидва недоліки ці поєднуються в одній особі). Тому рече св. дух: хай нечисленні беруться за вчительську справу, боячись більшого засудження. Бо що приносить таке легкодумне вчительство? По-перше: звади, а в народі — непевність; далі: розкол і єресі, і фракції. Про те, скільки загине душ від таких бід, спитають на суді божому! Від таких охочих до звад добродіїв у нашій цій з суперечниками справі чи не дійде до того, що, почувши про одну суперечку, люди прості не захочуть дітям своїм цієї настільки корисної настанови давати. Таким чином, багато юнаків у неотесаності й ненаставленні лишаються, і бажання царської величності, як і бажання всіх щиро побожних, облудністю піде — завдяки цій невмілій і неправедній суперечці — на шкоду вченню. Бо вся суперечка цієї сила грунтується на двох невігластвах: граматичному і теологічному. Граматичне невігластво — це не знати, що означає грецьке слово λατρεία і як слов'янською мовою перекладається в писанні; а теологічне невігластво — не знати, що ці служіння і поклоніння єдиному богові надаються як визначені й настановлені від самого Христа. З таким подвійним невмінням як можна зважуватися [приступати] до вчительської справи і судити вчення теологічне? Осмілюючись, як не боятися більшого засудження? Дивуюся всьому цьому і надивуватися не можу.

79***

Найласкавіший володарю! [213]

Спонукуваний вбогістю моєю й покладаючи надії на батьківське милосердя вашої величності, зважуюся найласкавішого мого володаря турбувати цим моїм проханням. Доручена мені єпархія вельми вбога: грошей збирається небагато й роками неоднаково, тому що одні грунти часом вода заливає й після роздачі церковним і домашнім слугам мало що на потреби домашні залишається. А минулого року писано до мене з дому архієрейського, що після роздачі лишилося грошей 1 крб. 90 копійок і 4 гроші, про що я оголошував у синоді й сенаті у Москві. А будинок я застав цілком порожній і виметений, про що можна довідатись із взятих до скарбу володаревого грошей після смерті покійного щасливої пам'яті анте-

цесора мого, Иосифа митрополита. Відтак єдина на врожайність деяка лишалась було надія, але й вона вбога: 300 дворів, виявляється, наяву ледве буде. Спустошень цих наробила моровиця. А ще кілька років переді мною й при мені великий неврожай був. Ще ж би терпиміша була вбогість у Пскові. Але, оскільки жити наказано в Санкт-Петербурзі (з чого мені вельми приємно й радісно), то утримання стало не за прибутками: пиво, дрова, інколи навіть і сіно купуємо; ніде худобу тримати, нікуди коней вигнати. Села підмосковні (які мені найласкавіший володар подарував, за що я вічно вашій величності вдячний) ще мені жодного прибутку (крім сіна для коней) не принесли через великий минулорічний неврожай, й, оскільки необхідність з'явилась купувати коників та іншу худобу для гною та інших потреб, то ще й збиток маємо. Уся користь, яка буде, ще в надії досі й очікуванні. І якби ваша імператорська величність не подарував мені спочатку кілька тисяч карбованців, справді крайня скрута й зразу була б. А нині вся надія на синодську вашої величності платню. Для цих грошей було в мене інше призначення: хлоп'ят маленьких до 20 чоловік навчаю, годую й одягаю. Та й бібліотеку чималу збираю. На 1600 крб. вже книжок купив і, якщо зможу, ніколи купувати не перестану. І, слугуючи примсі моїй, служу, здається, й спільній користі. Нікому ніколи, хоча б крайня потреба, бібліотеки продавати не гадаю, а після мене буде так, як володар накаже. А нині й платні давати не наказано. І так я в дійсно крайню скруту потрапив. Крім того, просив я у вашої величності будинок Олександра Кікіна, й видано було наказ віддати мені той будинок, як буде Олександрів описаний. Проте не дав мені його сенат, кажучи, що будинок той віддано вже Іванові Кікіну. Бачачи мої нестатки, про які я не раз нагадував, ласкаво почали шукати іншого будинку опального або який продавався б. І, таким чином, на відому вашої величності ласку надію покладаючи, я позичив у синоді минулого року 3200 крб., сподіваючись виплатити з платні, випросивши термін чотири роки, й купив будинок, хоч він ще потребує певної добудови. А нині, за вказівкою пана обер-прокурора синодального, домагаються від мене виплати боргу того, коли я нічого не маю й платні позбавлений. Таки й так великі нестатки перемогли природну мою, хоч непотрібну терпеливість, і, наважившись цією моєю пропозицією турбувати високу особу монаршу, слізно прохаю звільнити мене від згаданого боргу й інших крайніх злиднів і сподіваюсь, що найласкавіший мій володар і батько не позбавить мене милосердної своєї зневаги.

Вашої величності щонайнижчий раб й богомільник

Феофан, архієпископ псковський

80***[214]

Отець Симон Кохановський, якого я прикликав собі на підмогу, обманув мої надії і замість очікуваної допомоги несподіваними злими вчинками мене так засмутив, що всяк, хто про те знає, довготерпному моєму терпінню дуже здивувався б. А коли я минулого, 1721 р., ще в травні місяці (якщо не помиляюся), нестерпну лють приборкати воліючи, покарав його словно, то хоч хутко просив мене про вибачення,— і я від простосердя проханню його повірив і, на добру переміну сподіваючись, любов до нього щиру відновив,— проте усюди мене ганити не переставав і всіляко намагався перед усіма гудити. Однак, чуючи від мене жалісні на його наклеп нарікання, очищав себе він багатьма присяганнями, закликаючи у свідки бога і просячи у нього покари, якщо забуде мої добродійства, тим більш якщо буде безчестити й лихословити. Тому я вирішив забути всі його лайливі на мене слова (хоч вони гаки справді були) і не переставав чесно, як і раніше, утримувати й обіцяв йому всіляку подавати допомогу, чи при мені б захотів бути, чи й відлучився б від мене куди. Це я ділом йому доводив ще перед моїм від'їздом до Москви. А нині він виявив себе, яким насправді є, в листі, надісланому до чесного отця Епифанія, архімандрита ніжинського. З цього листа довідався я, бідний, і про зухвалу його, отця Симона, відступність,— хоча й у великій справі й до високих імен прилучену,— і про нерозкаяну злість. Це терпіння мені вриває і надію на його переміну віднімає, та ще й лякає: як би то із-за мого мовчання хтось не повірив у його наклеп і не прийняв усе це за істинне. Найпокірніше прошу св. керівний синод оборонити мене від настільки ворожого брата і вгамувати його, як забажаєте.

81***

У мене, раба й богомільника величності вашої[215], немає човнів водних, без яких неможливо жити в Санкт-Петербурзі. А найласкавішу величності вашої обіцянку маю наказати дати мені для [задоволення] цеї потреби моєї необхідні [човни]. І на ту обіцянку надію маючи, смію щонайпокірніше прохати вашу царську величність, накажи, щонайласкавіший володарю, дати мені чайку й байдак, які човни повинен я буду утримувати так, як у вашім володаревім наказі написано.

Вашої царської найсвятішої величності щонайнижчий раб і богомільник, покірний

Феофан, епископ псковський

1719, місяця квітня, 23 [дня].

82***

Щонайдержавніший царю, володарю найласкавіший! [216]

У твоїй, володаря великого, псковській артилерії є латинські книжки, взяті з Дерпту, що протягом довгого часу лежать у скринях, тліють і гниють.

Щонайласкавіший володарю, прошу вашого маєстату, хай накаже ваша державність ті книжки віддати мені, щонайнижчому рабові й богомільникові вашому.

Маєстату вашого щонайнижчий раб і богомільник, покірний

Феофан, єпископ псковський

Вересня, дня 29, року 1719.

83***

Ясновельможний володарю, граф-адмірале,
ласкавий мій добродію! [217]

Маючи надію на вчорашню вашу, володаря мого, обіцянку, посилаю нині моє прохання про тисячу саджанців кленових і прохаю ясновельможність вашу, будь ласкавий, володарю, наказати, щоб час не минув, якої вашої ласки очікуючи,

залишаюсь ясновельможності вашої, володаря і добродія мого, запопадливий слуга й богомільник, покірний

Феофан, єпископ псковський

1720, травня 6.

84***

Царській величності на розгляд осіб,
які до духовної колегії годяться: [218]

архієреї

Феофан, єпископ псковський,
Варлаам, єпископ суздальський,
Гаврило Теодорович, префект, може бути архієреєм;

архімандрити

Петро, архімандрит симонівський у Москві,
Леонід, архімандрит петрівський у Москві,
Ярофій, архімандрит донський у Москві,
Андронік, ієромонах невський, може бути архімандритом;

протопопи

Иоан, протопопа троїцький в Санкт-Пітербурху,

Петро, ієрей самсонівський в Санкт-Пітербурху, може бути протопопою;

світські

Василь Єршов,

Михайло Аврамов, або яким царська величність накаже й сенатори дорадять з протекції згаданої колегії.

85***

Царській ясновельможній величності рапорт [219]

У регламенті духовних зборів повинна бути в царському Санкт-Пітербурху семінарія, тобто училище для молоді, й ваша царська величність ласкаво оголосила через свого кабінетного секретаря своє рішення про започаткування цієї справи, і обійстя, на якому нині величності вашої куншт-камера [будинок Олександра Кікіна на березі Неви, недалеко від Смольного двора, напроти Охтинських слобід], віддати для побудови того будинку має намір.

Тому щонайпокірніше про це вашу царську величність прохаємо, щоб це літо без початку будівництва згаданого будинку не минуло, і для фундації того звідки коштів вимагати.

Феодосій, архієпископ новгородський
і архімандрит олександро-невський;
Феофан, архієпископ псковський;
Петро, архімандрит симонівський;
Леонід, архімандрит петрівський;
Ярофій, архімандрит донський;
Αναστάσιος ἱερεύς ὁ Κοντοέσδης;
Иоан, протопопа троїцький;
Петро, протопопа петропавлівський;
ієромонах Варлаам Овсяніков.

86***

Щонайшляхетніший пане Олексію Васильовичу,
мій найдорожчий добродію! [220]

Від імені всього духовного синоду нашого прохаю вашу шляхетність, будьте ласкаві надіслані синодські пункти своєчасно показати царській величності, благати й умовляти володаря нашого щонайласкавішого накласти резолюцію, оскільки

пункти ті нам вельми потрібні. Посилаю при цьому опис, написаний архітектом, скільки цегли, вапна та інших матеріалів вимагає будівництво семінарського будинку згідно зі складеним і схваленим проектом. І справа ця швидкої вказівки володаревої і відповідно до неї свого зрушення вимагає, щоб нам без започаткування цього не пропустити літа і внаслідок довгого зволікання не канула б справа у забуття. А справи цієї вимагає й щонайкрайніша батьківщини вбогість і користь царському маєстатові. Адже в запланованому будинку училища повинні бути не лише теологічні виклади, для чину церковного необхідні, але, коли буде ласка царської величності, й юриспруденція, для кращого ведення справ судових. І для чого з великими трудношами й чималими витратами дітей наших навчати в чужій стороні?

Чи не краще було б навчати того дома більшу кількість учнів і невеликим коштом? Та справа ж ця потрібна й для слави царської величності. Переважає його величність усіх усього світу володарів хоробрістю, розумом, ретельністю й справами, що випливають з них. Звичайно, годилося б і в запровадженні настільки корисної науки не відставати від інших, бо всі європейські, навіть і малі, країни свідомо науки насаджують і ними славні.

А звідки б кошт узяти для будування приміщення училища, синод ще, жодного скарбу не маючи, не може визначити. Прохаємо шляхетність вашу нагадати царській величності про палі гроші [221], і з них чи не накаже володар видати певну суму для цієї потреби. А чули ми, що його величність для таких потреб запланував ті гроші. Ще відомо нам, що в смоленського архієрея [222] прибережено кілька тисяч повінечних володаревих грошей, і що він, архієрей, прохав царську величність призначити йому гроші ті для будування кам'яної церкви, але йому в тому відмовлено. Прохаємо ми його царську величність, хай накаже ті гроші віддати до синоду на будування семінарії.

Була рада в синоді про те, як і де можна певну кількість дітей почати навчати, поки будується семінарія, і я від свого імені запропонував, що, крім кількох хлоп'ят, які біля мене навчаються й утримуються з обов'язку мого, я спробую очистити й придатними зробити п'ять приміщень у моєму будинку, де майже 30 підлітків можна буде помістити, лише щоб харч і одяг їх, а також [щоб] винагороду вчителям двом призначено було від царської величності і щоб не призначувано солдат до мене на постій доти, поки учні не перейдуть до семінарії. Проте здійснити цього не можу, поки не побачу початку будування семінарії. І про це як вирішить і накаже щонайласкавіший володар.

Пан Михайло Петрович[223] доповів у синод про вимогу добра загального, а саме про академію малювання. І це посилаю шляхетності вашій, від імені синоду прохаючи щонайласкавішої володаря резолюції.

Власне прохає синод шляхетність вашу доповісти царській величності про Єршова, щоб, згідно з його обіцянкою, призначив до справ у синод, бо без такої людини збитки чималі виникнуть інтересові державному.

Крім того, прошу про обов'язкову до мізерії моєї любов і ласку шляхетності вашої, благаючи вам від господа, з великої володаря ласки, здоров'я, довголіття та спасіння,

Твій прихильний слуга й богомільник.

І про це прохаємо шляхетність вашу, щоб, за наказом монарха, відданий був будинок, для семінарії обіцяний, а також і справа від нього — обійстя Троїцько-Сергіївського монастиря й зліва — місце, не забудоване, небіжчика Воїнова[224].

87***

Шляхетному панові, його царської величності кабінет-секретареві[225].

На керівній духовній раді, на вимогу тієї ради перекладача іноземця Костянтина Розенблюта, купити належить книжок, у яких є потреба, а саме 24 пророчі книжки разом з Псалтирем, на дві частини поділеним, який називається по-єврейському Єсрім Веарба в трьох тлумаченнях, а саме — сірійською та німецькою мовами, і Біблію сірійською та арабською й дві [книжки] лише арабською мовою, одна книжечка лексикон до Святого письма, до Біблії, що по-єврейському називається Беймоше, і про вислання тих книжок до іноземної колегії з духовної ради писано і звідки відповідно наказано тих книжок вимагати з кабінету від вашої шляхетності.

І щоб царської величності наказом указано було про купівлю тих книжок і про вислання до Санкт-Пітербурху до духовної ради під час прибуття влітку кораблів до Говерса Петерсона з кабінету відповісти,

Вашої шляхетності прихильні богомільники

Феодосій, архієпископ новгородський і архімандрит олександро-невський,
Феофан, архієпископ псковський

30 квітня 1721 року.

88***

Щонайдержавніший царю, володарю найласкавіший! [226]

У Санкт-Петербурзі не дано мені, найнижчому рабові вашому, ані села, ані землі, і внаслідок цього я, щонайнижчий раб ваш, переживаю чимало нестерпних скрут. А на ріці Неві, в лимані Чорної річки, на виборзькому березі, є порожня земля з лугами й з якимись забудовами, які щасливої пам'яті по великій володарці, шляхетній царівні й великій княгині Наталії Олексіївні, відомі нині в адміралтействі й, здається, без жодної там потреби, й нікому у володіння не віддані.

Щонайласкавіший володарю, прохаю вашу величність, хай накаже державність ваша ту землю з лугами й забудовами подарувати у володіння за наказом мені, найнижчому рабові вашому.

Вашої величності щонайнижчий раб

Феофан, архієпископ псковський

89***

Шляхетний і ясновельможний пане,
особливий мені добродію! [227]

При найсвятіших ... ... Тому вимагаємо від його імператорської величності вказівки, чи з такою давньою у всьому від великоросійських відмінністю тим [обрядам церковним] зберігатись, чи прирівняти їх у всьому до великоросійських, про що нині й до його імператорської величності докладно з синоду рапортовано, що, вашій шляхетності оголосивши, сподіваюсь резолюцію від його величності стосовно того отримати завдяки рапортові вашої шляхетності, про який і пропонує прохання,

Вашої шляхетності запопадливий прихильник і молільник

Феофан, архієпископ псковський

З Москви, червня, шостого дня, 1722 року

90***

Шляхетний і ясновельможний пане Олексію Васильовичу,
особливий мені добродію! [228]

Оскільки за іменним його царської величності наказом з нинішнього походу за власноручним його царської величності підписом, до синоду відправленим, наказано до Іркутська, висвятивши, архієрея послати такого, який би вчений був, для

навернення місцевих народів, тому в синоді зупинились ми на двох людях, що підходять, на нашу думку, для такої служби, а саме: з Києва Печерського монастиря архімандрита Иоанікія Сенютовича й корабельного флоту оберієромонаха Рафаїла Заборовського. Але трапилось так, що саме тоді радник синодальний, Чудовського монастиря архімандрит Феофілакт Лопатинський подав до синоду рапорт, в якому виявив своє до тієї чесної й святої служби бажання, яке й перед тим усно синодові, ще під час перебування його імператорської величності в Москві, він виявляв, і про якого, як про потрібного в синоді, доповідати його величності ми не посміли. Але, оскільки нині вже наполегливо своє до згаданої служби бажання й письмово виявив, тому, не маючи змоги довше це замовчувати, до його величності зі синоду й нині писав, а до вашої шляхетності копію того рапорту до кабінету його величності при цьому посилаємо, вимагаючи завдяки рапортові вашої ясновельможності позитивної його величності резолюції, про що й прохання моє пропонуючи, залишаюсь вашої вельможності прихильний молільник

Феофан, архієпископ псковський

З Москви, 24 дня, червня, 1722 року.

91***

Щонайласкавіший володарю! [229]

Що надісланим нині вашої величності наказом в історії вашої величності славних подвигів, гідних запам'ятання, доповнити й виправити мені, найнижчому богомільникові вашому, наказано, те ділом виконати ретельно намагаюсь. А оскільки та історія не без труднощів збиралася й не без того, гадаю, що деякі славні й видатні вчинки внаслідок незнання або недбалості журналістів не зафіксовані, тому спало мені нині на думку, щоб теперішній вашої величності похід детально описати й, що десь видатне та історії гідне трапиться, не пропускати повз увагу, а все записувати з відповідними деталями. А зручний для [досягнення] того спосіб, здається мені, цей, щоб наказано було спостерігати за всіми цими випадками й вчинками ад'юнктам, або кому це більше, ніж іншим, притаманно, й, спостерігаючи, все те записувати їм або повідомляти призначеним для того спеціальним журналістам, а ті записи повідомлялись би Лаврентієві, архімандритові воскресінському, що перебуває при вашій величності в тому поході і який зберігати це може й записувати буде без жодного прикрашання простим стилем, з чого можна буде свого часу

й з прикрашанням історію цю зібрати, котра вічної пам'яті гідна, про що всепокірно, думку свою висловивши, передаю на розгляд володаря мого щонайласкавішого.

Вашої величності найнижчий раб, богомільник

Феофан, архієпископ псковський

З Москви, серпня 24-го, 1722 [року].

92***

Щонайласкавіший володарю! [230]

За наказом вашої величності, переданим нам превелебним новгородським і Петром Андрійовичем Толстим, книжечка, написана мною про правду волі монархової при визначенні своїх після себе наступників, вийшла з друку й з цією поштою висилається вашій величності 10 примірників. Щонайуклінніше прохаю, хай ваша величність повідомить нам свою волю, чи публікувати ту книжечку, чи затримати до пізнішої апробації.

Щонайуклінніше дякую величності вашій за подаровані мені маєтності, а в цьому — велику до мізерії моєї прихильність, милосердя, і зобов'язаний лишаюсь не лише внаслідок природного мого служіння, а й багатьох щодо мене володаря мого щонайласкавішого добродійств до вірної й вічної служби.

Величності вашої найнижчий раб і богомільник

Феофан, архієпископ псковський

З Москви, серпня, 24 дня, 1722 року.

93***

Пресвятий Феодосію, архієпископе великоновгородський, великолуцький і архімандрите олександро-невський! [231]

Мені в господі ласкавий брате й добродію! Вашого святості вашої [листа], відправленого з Олександро-Невського монастиря цього червня, 12-го числа, отримав я тут 19-го дня, за якого святості вашій щиро дякую.

На запропоновану у ньому святості вашої думку про призначеного до Іркутська кандидата, писано зі синоду до імператорської величності, про що для відома і копію посланого нашого листа вашій святості повідомляю, при чому про здійснену нині в день коронації його імператорської величності чималу урочистість надсилаю вашій святості детальну газету й залишаюсь вічним вашій святості прихильником.

Святості вашої прихильний слуга й богомільник

Феофан, єпископ псковський

При цьому послано копію листа про призначення до Іркутська кандидата, відписаного зі синоду в похід червня, 24 дня, [1] 722 року.

94***

Щонайвельможніший графе Петре Андрійовичу! [232]

Щойно прибув до мене слуга з дому до купленого саду й, коли я його запитав, чи не давав нам коли-небудь обер-секретар листів, що стосуються справи нашої з небіжчиком рязанським, оказав, що дав ще в Москві, питаючи мене, де вони можуть бути. А я приховав [їх] тимчасово, поки не відшукаю моїх відповідей на листи рязанського, оскільки листи рязанського він, обер-секретар, мав, а моїх відповідей на останні не було. А цього я досі не пам'ятав, хай мене так сподобить нині господь достойно причаститися божих тайн своїх. А по ті листи негайно я послав. Повідомляючи про це, доповідаю, що й тоді не для якогось підступу, лише внаслідок вказаної причини ті листи [я] затримав, і обер-секретаря на віддання їх я не підмовляв і не прохав

Шляхетності вашої богомільник і слуга

Феофан, архієпископ псковський

95***

Ясновельможному й щонайсвітлішому сенаторові шляхетному, панові графові Іванові Олексійовичу Мусіну-Пушкіну, моєму володареві й патронові [233]

Цю мою про іго законне думку, яка твердить, що тягар його, який незручно переносити, полягає не в чомусь іншому, лише в тій закону нестерпній силі; адже в усіх записах у книжці законній залишатись досконалим [наказано] й вельми праведним, а хто не осяг святині такої, [повинен] підлягати клятві тій: проклятий кожний, хто не залишиться у всіх записах у книжці законній, як я кажу. Стільки ж багато цієї обставини й свідчень у слові божому є: «Коли не осягаю розуму їх», як, понад очікування моє, продовжиться слово це, коли й так ще не все розмістивши й у всіх тоді одна й та сама сила, що в слові його й мого духу, оскільки та сама сила переконлива ясніше проявляється в посланнях апостола Павла, а особливо «До римлян» та «Галатам». Бо суперечка жидівської братії про це була з Павлом, і Павло як супротивник їх ласки божої поборником у суперечці був, так і позивачем на них був до суду собору апостольського. Ті самі суперники Павлові чи такі, що походять від тих перших, не

перестали й пізніше бентежити братію, покладати надію на спасіння, що походить з язика, не лише на Христа, але й на закон, не знаючи, чи знати того не бажаючи, наскільки досконалого законодавства потрібно було б для виправдання, тобто такого, яке цілком не вимагало б покаяння й ласки божої, що гріхи прощає. Проти тих самих виступає Павло навмисно та гойно («До римлян» і «Галатам»), а принагідно й у посланнях інших. Хто ж того не зауважить, що в посланнях Павла до римлян та галатійців ідеться про те саме, про що йшлося й на апостольському соборі? А оскільки у згаданих посланнях він не приписує оправдання законові не із-за чогось іншого, лише тому, що ніхто не виконав вказівки закону досконало й безгрішно, то виразно показує, в чому полягає закону тягар, який незручно переносити. А чи я зрозумів слова Павлові, чи ні,— передаю на розгляд кожному, хто вивчає Святе письмо, особливо ж вашій світлості як вченому, так і людей вчених видатному меценатові й патронові. Ти був причиною й заохоченням для мене в цій справі: тобі ж, як призвідникові до цього, я плід праці моєї, «коли се гідне назви тої», щонайстаранніше уклінно приношу. Я зрадів був з незавершеного ще у тимчасовому моєму творику цьому, коли від прихильного до мудрості приятеля й брата мого довідався, що й ваша ясновельможність на запитання найвищої особи про іго законне, яке незручно переносити, дала відповідь свою таку, що тягар такий був у законі тому, що не давав закон місця покарі. Таке саме й моє це міркування. Бо закон вимагає лише найдосконалішої безгрішності, не залишає для покари місця, оскільки покаяння гріхи сповідує й не в закону, а в ласки шукає виправдання. А коли я, не знаючи про ваше богомудре міркування, погодився з ним, зухвало це моє творіння приношу в дар ясновельможності вашій і благаю, надію на згоду маючи, щоб ти з любов'ю прийняв це, як тої самої думки образ і подобу.

Щонайщедріший у Христі спасителі нашому бог хай наділить невичерпними щедротами своїми тимчасові й вічні блага тобі й нащадкам твоїм. Амінь.

Величності вашої щонайнижчий слуга й богомільник

Феофан, шкіл київських ректор

96***

Шляхетний пане обер-секретарю! [234]

Слід, на мій погляд, ще Заварикінові дати чорнило й папір, щоб ясніше зізнався він про таке: 1. У чому саме побачив він підступ Йосії? 2. Куди й до кого, у Москві, особливо,

до світських і духовних найчастіше, і немов до добродіїв своїх, ходив Иосія? 3. И на підставі чого йому, Заварикінові, на гадку спало вигадувати, буцім чорти підмовляли його Росію спокусити на римську або лютерську віру? А відомо це з якихось з Иосією чи з іншими розмов. 4. Як саме навчав його Иосія напускати на себе вигляд біснуватого, оскільки про те він, Заварикін, у оноппдашньому листі згадав, але неясно. 5. Чи не було розмов про те, що на початку 30-го року робилося для знищення й на шкоду самодержавства в Росії, по смерті Петра Другого, й що хто говорив? 6. Чи не було яких нарікань на її імператорську величність, й з боку кого, й які саме? 7. Чи не було розмови про арешт Маркела Радишевського? 8. Яку причину вибуття свого й зі Сарівської пустині, й підшукування іншого місця Иосія йому висунув? А видно, що чогось він побоювався. Це й до цього подібне, коли, не затаюючи нічого й правдиво, визнає Заварикін, то хай буде йому обіцяно, що не лише кара смертна, але й усілякі інші тілесні тортури йому, звичайно, не загрожуватимуть. Бо цілковите у всьому прощення, згідно з рапортом нашим, її імператорська величність обіцяла йому третього дня. Хай він не думає, що коли затаїть це, та ще й явне злодійство, буцімто рятуючи братію, не матиме гріха. А це справді превеликий гріх. Нема потреби відкривати як свої, так і чужі особисті гріхи, які шкодять душі лише того, хто грішить хіба на сповіді. Але задумані будь-ким на шкоду іншим, а тим більше володаревій честі й народному спокоєві, розбрати, навіти й чвари бунтарські є вельми важким гріхом як для того, хто їх затаює, так і для того, хто їх затіває. Це подібне до того, коли б хтось, знаючи, що готують пожежу, не викрив би паліїв, чи, знаючи, що готується ворожий напад на місто, не оголосив би про це. Така мовчанка робить мовчуна спільником лиходіїв у лиходійстві їх. І не може затаювач мати правильного покаяння й сподіватись від бога на прощення й за інші гріхи свої, поки не оголосить про відомі йому чужі на володаря чи на уряд задуми й ворожнечу. І це вельми відчутним ласки позбавленням [буває], коли хто відібраного неналежно чужого майна не поверне. Потурбуйся мою цю пропозицію запропонувати йому.

Ваш прихильний приятель

Феофан, архієпископ новгородський

З Мизи нашої, червня, 3 дня, 1734 року.

Адреса: святого керівного синоду шляхетному ласки обер-секретареві Михайлові Осиповичу Дудінову.

97***

Дому нашого економові ченцеві Герасимові наказ [235]

По отриманні цього вам негайно [належить] оглянути критий байдак, на якому брат наш пресвятий архієпископ зі Санкт-Пітербурху до Новгорода їхав, і все у ньому, що для мандрівки необхідне, [оглянути] й поправити, й що потрібно, поремонтувати, щоб було все надійним. Приставити і людей потрібну кількість для веслування, й човен окремий для посилання в боки; і швидко байдак той послати до Брониці і там йому з людьми зачекати повернення цього листоподавача, володаревого кур'єра, що посланий у відоме йому місце. А коли він повернеться до Брониці, тоді йому віддати, за бажанням його, байдак і човен з людьми для проїзду його до Санкт-Пітербурху. А людям нашим дати харчів запас до Санкт-Пітербурху потрібний і грошей по чотири копійки людині на день, рахуючи кількість днів для проїзду до Санкт-Пітербурху й назад звідти до Новгорода. А коли б вказаний байдак виявився непридатним, то інший, теж критий, негайно добути з монастиря якого або у світських людей найняти й вчинити так, як вам наказано.

Санкт-Пітербурх, червня, 9 дня, 1735 року.

Кур'єр Василь Максимов, син Бартенєв. І віддано самою його святістю того самого числа в присутності на яхті [236].

98***

Шляхетний секретарю! [237]

Цього дня, 20 квітня, постарайтесь прибути до нас, до Мизки, в гості нашим байдаком. Та привези з собою що цікавого з листів, узятих у будинку Литв[инова].

Ваш прихильний

Феофан а[рхієпископ] н[овгородський]

З приморської Мизи, квітня, 20 дня, 1735 року.

[Адреса] шляхетному панові Іванові Тимофійовичу с[вятого] к[ерівного] синоду секретареві його шляхетності Мурінову

99***

Панові секретареві Мурінову [238] бути у нас під час комісії і мати при собі справи:

1. Питання до нього й відповіді на них архімандрита Бізюківського.

2. Питання до нього й відповіді на них вітця Черицова Алімпієвого, секретаря Тферського.

3. Питання до нього й відповіді на них колишнього савинського архімандрита.

Принесіть, будь ласка, до нас приготовані вами пункти, що стосуються відомої справи про постриження Алімпія, що нині Олександр і т. д., і т. д.

Про клятви допитати Решилова й усіх інших з тієї самої зграї.

Довідатись, по-перше, про клятви й чи всі вони були у них сьогодні.

Якого місяця й числа посланий Алімпій з Бізюкова до Москви.

До допитів Решилова

Само собою очевидно, що, згідно зі словами Маєвського, переказаними Решиловим на повторному допиті, не могла у Решилова з'явитися надія про патріархат відомої людини, але, навпаки, він утратив [надію] на його одержання й тому не міг вітати відому особу [з нагоди отримання] патріархату, згідно з тією лише Маєвського байкою, хіба би жартома й глузуючи. Але, оскільки сам він зізнався, що не жартома, але прямо вітав, то, видно, мав він, Решилов, іншу, нову, на отримання нею посади патріарха надію й, уважай, безсумнівне уже очікування. Тому повинен про те ясно й докладно зізнатися.

Савинський архімандрит каже, що ти, Решилов, говорив з ним, архімандритом, про солдатів у такому дусі, що нині солдати вельми стали не бадьорими й коли б виник який серед народу бунт, то від них небагато допомоги [слід] очікувати, й для чого про те між вами така розмова була. А ця розмова його, архімандрита, з тобою відбувалася 1732 р., коли ти у нього був то на Савинському обійсті у Москві, то в Савинському монастирі. І ти мусиш сказати, де ця була розмова: чи у Савинському монастирі, чи у Москві на Савинському обійсті.

На 18. про речі архієпископські.

На чому знав він, що Решилов пішов до Бізюкова.

На

На 30. Який був Решилів змовник (мусить Алімпій сказати число місяця, NN приходу Решилова до Савина, про Павла ченця). В[ідпов.]: По двох тижнях між 10-м ... Решилов прибув і перебував майже два тижні, до свого відходу до Бізюкова.

Чи не говорив Решилов:

1. Про синод? 2. Патріархат? 3. Про звання імператорське? 4. Про похорон володаря імператора Петра Першого? 5. Про погіршення становища народу? 6. Про неврожаї?

Чи не показувати написані пункти для відновлення пам'яті тим з допитуваних, хто посилається на погану пам'ять, а саме: Маєвському, савинському, Алімпію та іншим подібним? А про інші матеріали пасквілю, здається, й не сміти згадувати, хіба усно й то наодинці.

Повідомте, будь ласка, про це, коли буде потрібно, їх ясновельможностям панам міністрам і генералові Ушакову, а особливо коли б пан секретар Хрущов побоювався без їх наказу дати папір і чорнило Заварикінові.

А про Петра Петровича щонайяснішого зізнання ще, здається, не потрібно.

Коли про справу Кікіна й роспопи записана синодальна до тайної канцелярії резолюція, показати нам.

А се видавати таким чином, буцімто й те походить від того самого, хто й про інші розмови та вчинки написав.

При тому й обшукати у кипріянових будинках, чи нема яких латинських творів рукописних, а також і друкованих, чи то завершених, чи яких би то не було цидулок. І їх зібравши в один пакунок та запечатавши, прислати до Санкт-Пітербурху до с[вятого] к[ерівного] синоду, нічого, навіть і малого, не загубивши й не затаюючи.

1. Сказав би Спирид[он] розстрига, чи бував у Симоновому монастирі розстрига Решилов і з ким розмовляв.

2. Також і відомі пункти, приготовлені для савинського, подати йому, Спиридонові, для відповіді на них.

3. Питати про папського листа.

Червня 24. Належить довідатись:

1. 1729 року ієромонах Решилов самовільно, чи за [чиїмсь] наказом, прибув до Санкт-Пітербурху й якого місяця, й дня, і коли за наказом, то з якою метою?

2. Де йому призначено перебувати і чи він мешкав на одному місці до свого вибуття зі Санкт-Пітербурху, і чи йому дана була вказівка не вибувати?

3. Коли й як вибув?

4. Чи був наказ про розшук і приведення його до синоду, й до кого, й чи один раз, і що, згідно з наказом, виконано, і чи був від кого рапорт про отримання наказу?

5. Що Решилов про вбивство у Москві дружини розкольника за причастя пропонував у синоді й усно лише, чи й письмово, й чи записано це, й що у цій справі зроблено, й чи зроблено?

6. [239]

Щасливої й вічності гідної пам'яті вашої імператорської величності дядько, володар, імператор Петро Перший минулими роками, більше як 20 років тому, іменним своїм наказом наказав Святого письма, що називається Біблією, старозавітні книжки у перекладі славенському виправити з грецького перекладу, що переважно й зроблено. А по тім, 1724 року, його ж імператорська величність усно Феофанові, архієпископові псковському, що нині новгородський, наказав, щоб, розглянувши виправлення, коли почнуть Біблію друкувати, друкувати по-старому, без змін, а виправлення на полях робити. І нині вашій імператорській величності синод щонайпокірніше доповідає, чи будуть на таке Біблії друкування вашої імператорської величності дозвіл і наказ. А потреба в цьому чимала виникає, оскільки важко й дістати, купити Біблію.

7. Щоб не було з боку неспокійних людей нарікань [і закликів] до народного бунту.

[Адреса]: Його шляхетності синодальному обер-секретареві Михайлові Осиповичу Дудінову доручити.

Здається, ніщо не заважає завтра в комісії до написаних пунктів допитних і цей в кінці додати не на тому самому листку, а на окремому, або напам'ять запропонувати питання: «Чи засмутився він [тим], що довірився в окремих словах Решилову й чи вельми боявся, щоб Решилов як людина легковажна, а крім того й засланням до Старицї знервована, не розповів кому про те, що було?»

100**

Його царському щонайсвятішому маєстатові рапорт про семінарію, тобто про училище для юнаків [240].

1. Про місце училища того.

Шукав я, як міг, старанно протягом цього літа місця зручного для будування семінарії, а виявились [зручними] такі місця: 1) острівець проти Катерингофа на морі, коли його всього не заливає вода, оскільки про те не могли ми досконало довідатись; 2) за аптекарським городом над Малою Невою; 3) проти позаміського двору Петра Матвійовича Апраксіна на південному березі тієї ж річки; 4) за Невським монастирем на горі над Невою; 5) ще далі над Невою, на тому самому березі, в позаміському дворі небіжчика царевича Олексія Петровича; 6) над Невою поблизу порогів по цей бік на горі, напроти Санкт-Пітербурху, між Тосною та Порогами, і був би тут гарний вид для тих, що їдуть зі

Санкт-Пітербурху до Шлюссельбурху; 7) на горі за річкою Лиговкою, проти згорілої корчми, проте тут не може відбуватись навчання плаванню на воді; 8) колишній будинок Кікіна, де нині кунсткамера володарева. І це, на мою думку, з всіх названих місць найзручніше; грунт сухий, повітря здається здоровим, для розведення риби неважко ставок викопати, а найбільше тому, що недалечко від міста, що дасть можливість над великим будинком тим наглядачеві (ким би він не був) часто й несподівано приходити й оглянути, що там відбувається. Та й чимала частина кам'яної будівлі, в якій і для школи, й для бібліотеки, й для бурси місця доволі, й чималий зал для шкільних публічних акцій, і самому володареві його царській величності неважко, коли захоче, навідатись, не зупиняючи великі справи.

2. Про будинок.

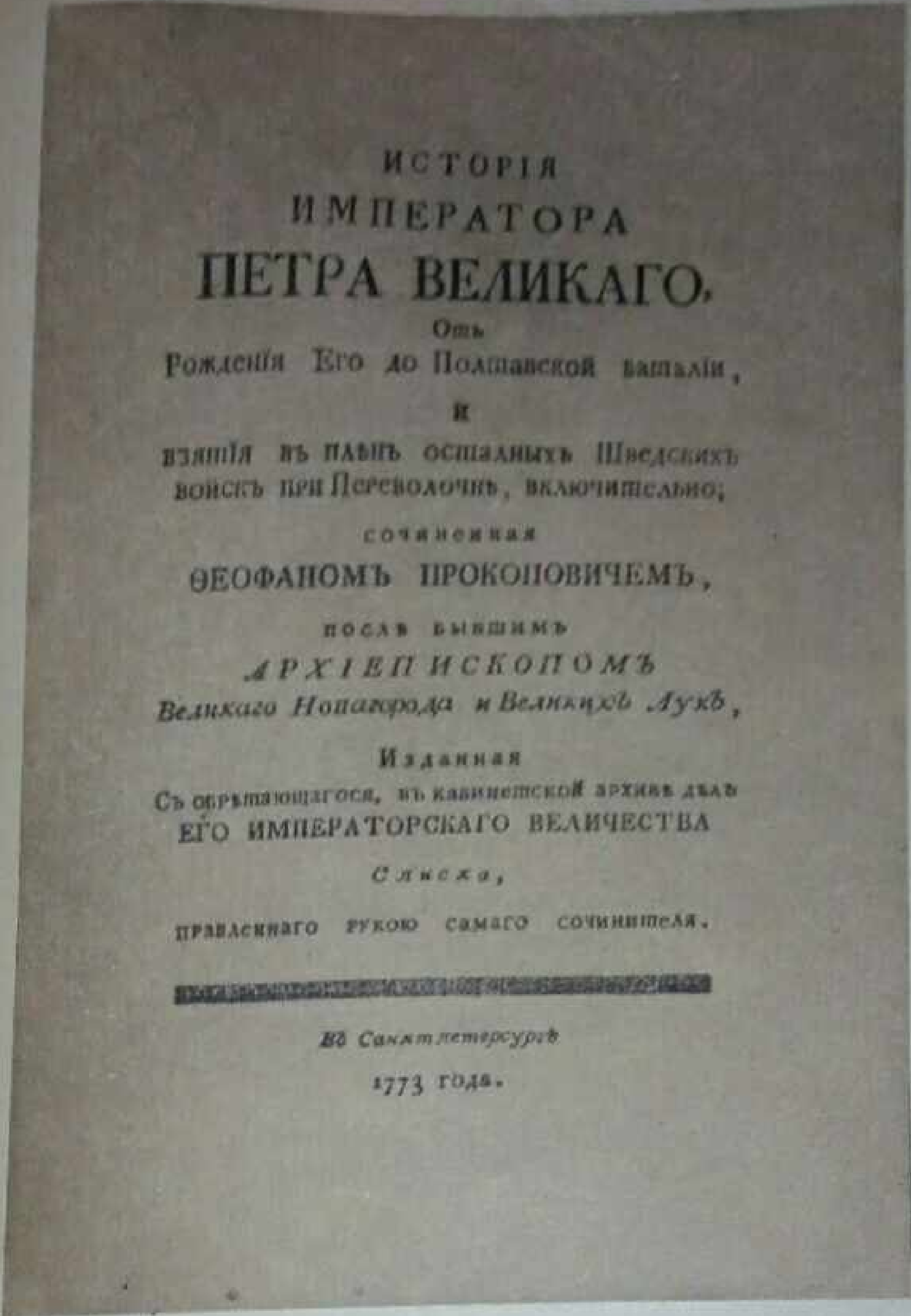
Коли призначено буде названий будинок, на мій погляд, так би розташувати будівлі: від великої дороги церква боком до дороги, а вівтарем на схід, і, таким чином, народ входив би до церкви боковими дверима від дороги, не заходячи до самого будинку. Всередині двору з обох боків зі сходу й заходу два ряди подвійних келій з одним житлом. Непогано було б приєднати й обійстя Троїцько-Сергієвого монастиря, що тут межує, для запасного двору. Мало хто там нині буває, й краще було б обійстю троїцькому бути серед міста. А з другого боку місце, досі вільне, яке належало небіжчикові Воїнову, приєднати теж до городу потрібного.

3. Про юнаків.

Порада моя — не приймати юнаків лише десятилітніх чи менших, але не старших десяти років, бо такого віку діти ще не вельми набули лихої вдачі, а коли й набули, то таких можна легко відучити: також бунтуватись і втікати геть не можуть ще. А старшого віку як не вельми надійного не приймати. Академії великої й вільної заводити ще не раджу: коли бог благословить юнацький будинок цей, тоді з вивчених у ньому появляться неабиякі вчителі, які зможуть і велику академію навчати, й керувати [нею].

4 Про вчителів.

Не яких-небудь, а добрих і зарекомендованих, учителів потрібно, яких запросити б з іноземних академій з рекомендацією відомих шкільних і цивільних влад. І не потрібно боятись, щоб вони дітей наших не спокусили на свою віру, бо є можливість їм артикули визначити, чому вони повинні будуть навчати, й наглядати, чи не навчають вони чомусь, що нашій релігії суперечить. А саме викладали б вони лише науки зовнішні: мови, філософію, юриспруденцію, історію тощо, а не теологічні догми, яким навчитись повинні учні



ИСТОРІЯ
ИМПЕРАТОРА
ПЕТРА ВЕЛИКАГО,
Отъ
Рожденія Его до Полтавской баталіи,
и
взятія въ плѣнъ оставшихъ Шведскихъ
войскъ при Переволочнѣ, включительно;
сочиненная
ѲЕОФАНОМЪ ПРОКОПОВИЧЕМЪ,
послѣ бывшимъ
АРХІЕПИСКОПОМЪ
Великаго Новагорода и Великихъ Лукъ,
Изданная
Съ обрѣтающагося, въ кабинетской архивѣ дѣлъ
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Списка,
правленнаго рукою самаго сочинителя.

Въ Санктпетербургѣ
1773 года.

Титульна сторінка твору Ф. Прокоповича

від учителів, що однакової віри з ними. І коли не бояться пани російські посилати дітей своїх до іноземних академій, де вчителі вільно свої думки викладають, то чому треба боятись у нас, де вони ж артикулами й наглядом наче зв'язані будуть? Але для початку навчання можна буде мати надію й серед наших людей підшукати [вчителів].

5. Про назву закладу цього.

Коли без зволікання прихильно накаже царський маєстат бути закладові цьому (від якого чималого російського хісну, а його величності слави сподіваємось), то бажаємо й у його величності ласкавого дозволу прохаємо, хай названий буде заклад цей садом Петра, чи іноземною мовою Петер-гартен. Важливіші причини такої назви: 1) велике заохочення родичам, які, такою почесною закладу навчального назвою втішені, діток своїх до закладу того радо посилати забажають; 2) чимале заохочення й учням буде, бо вчителі їх будуть переконувати, щоб вони прагнули бути достойними такого почесного й славного закладу; 3) боятимуться нероби, які завжди добрій справі суперечать і обмовляють її, бо сама цього закладу назва закриє їм уста; 4) абітурієнти, які закінчили заклад цей, матимуть як тавро незабутнього обов'язку свого, що бути їм вірними володареві й такому великому батькові своєму, й усій його високій родині, й завжди пам'ятати, що вони, власне, належні його величності піддані раби й сини; 5) ця ж назва буде й ознакою слави великого фундатора, й такої великої любові його до загального добра; 6) чимало таких самих назв прикладів маємо: сама назва ця «академія» (якою один лише заклад навчальний в Афінах раніше називався, а згодом й інші училища називатися почали) походить, як кажуть, від фундатора по імені Академ; подібно й пізніше окремі училища названі іменем своїх фундаторів, наприклад, у Римі сальвіятська семінарія від [імені] принца Сальвіята; в Тигурі, місті гельвецькому, каролінська школа — від Кароля Великого; у Готі, місті саксонському, казимиріяна — від князя Казимира; в Оломунцю, місті моравському, семінарія фердинандова — від Фердинанда, та й у Києві називаються школи могилянськими — від Могили митрополита. І про все те, як буде ласкавий і накаже його царський маєстат.

Його царської щонайсвятішої величності щонайнижчий раб і богомільник, покірний

Феофан, єпископ псковський

101***

Щонайдержавніший царю, володарю щонайласкавіший! [241]

Кланяюсь вашому царському маєстатові, щонайнижчий раб ваш і богомільник. Потрібно мені в моєму служінні співслужців і помічників, які б допомагали мені в наставлянні й керівництві епархією моєю. А для справи тієї придатними вважаю вчителів у Києві ієромонахів: Симона-Петра Кохановського та Михайла Загурського. Треба й третього для

навчання дітей, але такого назвати не можу, оскільки один, мені відомий, помер, а другий, кажуть, нездужає. Інші — нові й мені не відомі, хіба що напишу до учбової Київської колегії, кого вони призначать.

Ласкавий володарю! Пожалій мене, раба свого, накажи дати іменний наказ твій царський, щоб тих названих ієромонахів двох і третього, за вибором, до мене вислано [було]. Благаю всепокірно шляхетності вашого царського щонайсвятішого маєстату щонайнижчий раб і богомільник, покірний

Феофан, єпископ псковський

102***

Міркування Ф. Прокоповича з приводу трактату В. М. Татіщева «Про ребра і кістки, знайдені в Сибіру і химерній тварині, названій мамонт, всюди приписувані...» [242]

Прочитав я фізичний виклад і міркування автора його, щонайвеличнішого пана Василя Микитича Татіщева. Його думку приймаю і схвалюю всупереч іншим думкам, які тут згадуються і відхиляються. Звичайно, було б набагато переконливіше, якби я міг довести, що до потопу сонце завжди в рівноденні невідступно по колу ходило. Цікаво, а чи Феодос [243] причину появи тих бивнів з'ясовує? Якщо так, то чи виводить їх з власного міркування про яєчний склад вододо-земного світу перед потопом? — про це хотілося б знати. А оскільки я понад 20 років тому теорію читав і нині про все вже не пам'ятаю (а при собі також нема нічого), то і таке на думку спадає: чи не можна ті кістки, приписувані мамонтові, віднести до числа внутрішніх речей землі, що утворилися під час створення світу, або потім, внаслідок дії природи за образом й за подобою живих істот, що на землі природним, вельми різноманітним числом, плодяться.

А ці мої міркування грунтуються ось на чому: 1. Серед дорогого і простого каміння знаходять камінці, до яблук, груш, ягід, людських пальців тощо подібні. Відомо також, що камінці, найчастіше прозорі, виникають з певних мокрот різної властивості, які стікаються в якесь одне, порожнє місце землі. Про це достатньо показує вельмиславний філософ Феодор [...]. 2. І чи не так само виникли й інші дивовини, що в кам'яних брилах знаходять, а саме: образи й види риб, птахів, а то й людські, яких багато у книжках малюють і в скарбниці каменів самого пана-автора можна бачити. 3. Пошукати б у цікавих книжках Нея [244], чи не знайдемо де подобу істот всередині дерев і зілля. 4. Чи вугілля, що в землі залягає, по багатьох місцях є і чи у великій кількості? А які могли



В. М. Татіщев (1686—1750)

б бути заперечення проти походження вугілля від поверхневої пожежі? І якщо припустити, що це так, то від чого і коли пожежа виникла і як те вугілля до надр землі потрапило? І чому тоді такі великі в багатьох місцях руйнування ніде в історіях не описані. Якщо ж це вчинилося від підземного вогню, то треба довідатися, чи є якісь ознаки й сліди вогню всередині або по краях того вугілля. 5. Це і цьому подібне, якби старанніше й частіше філософи досліджували, то, гадаю, краще б з'ясували; і до розв'язання нинішньої проблеми додалося б більше певніших доказів.

 Покірний Феофан, архієпископ новгородський

103***

Преславний і найвеличніший муже, Академії президенте найдостойніший! [245]

Для найбожественнішого імператора нашого [246] до Москви з нагоди свого возвеличення робитиме, доки шлях кілька віршиків і їх твоїй величності на огляд посилаю. Вирішити, якими вони є і, перш за все, чи варті того, вам доручаю.

Величності твоєї найвідданіший

Феофан, архієпископ новгородський

3 грудня, року 1727.

104*** [247]

Хрістіан Брайтгаупертус [248], дослідження якого про спосіб таємного писання я тепер одержав, у передмові обіцяє, що про зазначене мистецтво буде незабаром опубліковано трактат.

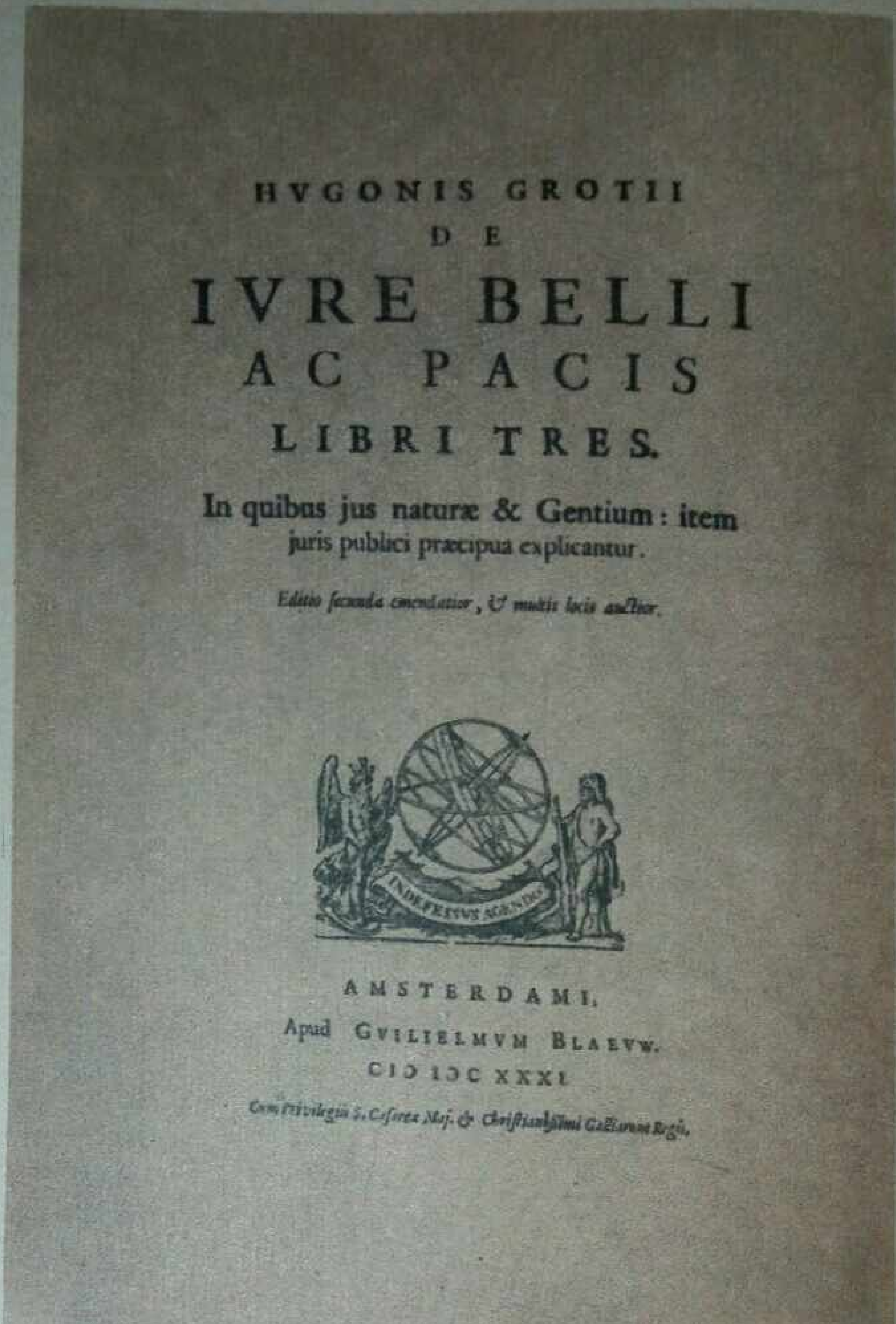
Хотілося б, отже, знати, чи не з'явився вже цей трактат і, якщо так, то найлюб'язніше прошу, сповісти мені: звідки його можна одержати.

Феофан, архієпископ новгородський
до мене написав [цей лист]

105***

Преславному й вельми вченому мужеві
Теофілові Зігфріду Байєру Феофан,
архієпископ новгородський, шле низький уклін
[во ім'я Ісуса Христа]

Через хворобу вашої доньки, вже усім відому, вражені раптовим нещастям, ніби блискавкою, ми всі були вбиті горем і жили пригнічені, мов у забутті. Тому мені часом здавалося, що між вами й мною стоїть, як то кажуть, кам'яний мур. Це було, отже, причиною, чому я не відповідав на твої листи і за твої певні послуги дякував лише подумки. Проте я робив це від щирого серця і не перестану так робити, аж доки отямлюся від заціпеніння і зможу висловити усе те якимось чином письмово. Ми взяли таблички воістину найвишуканіші, скориставшись, як ти й радив, послугами Д. Геремуса [249], поцінувача і майстра цих справ найдосвідченішого. Ти зробив для мене справу вельми потрібну і найбільш відповідну твоєму досвідові. Як хотілося б при зустрічі насолодитися



HVGONIS GROTII

DE

IVRE BELLI

AC PACIS

LIBRI TRES.

In quibus jus naturæ & Gentium: item juris publici præcipua explicantur.

Editio secunda emendatior, & multis locis auctior.

INDEFESSVS AGENDO

AMSTERDAMI,

Apud GVILIELMVM BLAEVW.

CIϽ IϽC XXXI

Cum Privilegiis S. Cæsareæ Maj. & Christianissimi Galliarum Regis.

Титульна сторінка твору Г. Гроція «Про право війни та миру», який використовував Ф. Прокопович

найприємнішою розмовою з тобою. Але ти пишеш, що мрієш про повернення на батьківщину [250] і що навіть вже вирішив. Чи то справді так, як листи мені на радість і сум повідомляють? Проте посланець недавно мене втішив, ніби Ви хочете все ще у нас залишитися. О, якби то ця чутка не

змінилася на протилежну! Однак, мало втіхи, якщо затримка тут буде коштувати вам життя. Як би там не було, ми знаємо, що ніхто на світі не уникає десниці божественного провидіння, якій і себе, і тебе, й усіх твоїх передаю з молитвою покірною.

Передав у Москві, 15 березня, року 1730

Постскриптум. Серед моїх книжок (не пам'ятаю вже в якому місці) є багато друкованих латинських, де міститься підписане королем шведським Карлом XII [251] оголошення чи протест, проти обрання Августа [252] королем польським, зокрема про початок війни в Лівонії [253] внаслідок вторгнення Флемінга [254]. Є там книжечки і не переплетені, різного обсягу — більшого й меншого. Ті, муже вельми вчений, які ти велів відшукати, ми від свого імені негайно до ваших послут надішлемо. Якщо сподобаються — бери, стільки треба.

106***

Преславному й вельми вченому мужеві
Теофілові Зігфріду Байєру Феофан,
архієпископ новгородський, шле вітання

Повертаю історика [Дмитра Кантеміра «Історія Туреччини» [255]], якого ти надсилав. Багато чого оповідає він вельми гідного, але чужими, як я тепер зрозумів, вустами. І тим краще, коли йому щось цілком чуже. Більше того, він любить на уяву й віру [які, напевно, повинні бути його власними] покладатися, вважаючи ту певною, а останню непорушною. Звичайно, там, де наших справ стосується, він вводить в оману не навмисне, а тому, що сам обманутий. Однак я повинен тобі велику подяку скласти за те, що ти і в цьому не залишив мене необізнаним. Я повинен буду тебе до найбільших наших друзів зарахувати, якщо погодишся своїх «Варягів» [256] прислати. Дуже хотілося б знати, якими і якої якості є ті [книжки], що ти робиш? Щонайменше сумнівайся, принаймні, що вони принесуть нам задоволення й користь. Цього всіляко прагну й чекаю. Бувай здоров.

1 березня, року 1732.

107***

Преславному й вельми вченому мужеві
Теофілові Зігфріду Байеру,
ординарному професорові грецької
й римської старовини, другові моєму вельмишановному,
ниций Феофан, архіепископ новгородський,
шле низький уклін

Не турбував би я твого й так вельми зайнятого справами дозвілля, муже преславний, якби не знав, що нікого іншого тут немає тобі рівного за ерудицією, чи за фахом подібного у цих справах, в яких і нам дещо вдається і чого від тебе я більше хотів би навчитися.

Прибув сюди якийсь чужинець, за національністю грек, який називає себе всюди прізвиськом Погонат [257], хвалячись, без сумніву, що походить з якоїсь родини Погонатів. У нас викликає сумнів його походження і, зокрема, питання, чи був у греків рід Погонатів? Пригадую, що серед нащадків Гераклія [258] [...] був Костянтин [259] на прізвисько Погонат; та й сама назва міста від імені імператора Костянтина [походить] [260], Але, чи йому те ім'я прийшло у спадщину як родове, чи його особисто було прозвано так? Я не впевнений, чи сам він себе так любив називати, чи тільки народ його так прозвав. Як би там не було, в його наступників воно стало вживатися як родове. З цієї ж причини, мабуть, і прізвисько його сина Юстиніана [261] «Рінотмет» не стало окрасою сім'ї. Став тут на перешкоді також і страшний зміст імені, в якому не було нічого славного. А чи не виник рід Погонатів від якогось іншого дерева? І взагалі, чи те ім'я лише у Костянтина того Погоната, чи і в іншої якоїсь особи існувало будь-коли? Про це я нічого певного не знаю. Від тебе, муже вельми вчений, щось про цю справу певнішого хотів би довідатися й вірю в це. Тому найласкавіше прошу, чи не обтяжився б викласти нам свою думку [з цього приводу]. Бувай здоров.

5 лютого, року 1732.

108***

Мужеві преславному,
Теофілові Зігфріду Байєру Феофан,
архієпископ новгородський, передає низький уклін

Прибули нарешті твої надто приємні для мене листи і принесли давно очікувану вістку: про знайдені й виставлені на продаж пандекти [262] Східної церкви Беверегія [263]. Цей твір

складається з двох томів у аркуш. Хотілося б вірити, звичайно, що й томи від [превелебного] отця Роллія [264] прибули, тому що про них я написав йому досить докладно. З часом сподіваюся одержати, а поки що не нудьгую: дещо, хоч і чуже, маю в руках. Ми хочемо запитати отця Роллія (але чи він зараз не занадто заклопотаний?!) про книжки, із-за яких довелося б зробити менший шлях, оскільки перевезення до зими могло б виявитися зручнішим. Тим часом тебе, муже преславний, старанно прошу, аби згадуваний тобою й мені досі невідомий кодекс Беверегія [265] (якщо він зараз при тобі) до мене надіслав почитати. Цим для мене зробиш справу надто приємну і свою доброзичливість до мене підтвердиш.

Бувай здоров.

[...] листопада 1735.

109***

Преславний і найвеличніший пане президенте імператорської Академії наук! [266]

Задумав я висловити кількома словами її імператорській величності [267] похвалу. Для того, щоб видрукувати її на папір, треба зробити спочатку відбиток на мідній таблиці, залучивши для цього академічного різьбяра. А тому, що без вашої ласки й дозволу це статися не може, то й прошу екселенцію твою щонайлюб'язніше, щоб намір мій підтримав і різьбяра, який здібніший, до мене не відмовився прислати. Належну винагороду він матиме. Сподіваюся, що цей знак доброзичливості до мене ти виявиш.

[...] січень, року 1736.

Екселенції Вашій найприхильніший
Феофан, архієпископ новгородський

Згідно з цією копією.

[На зовнішньому боці:]

Мужеві найвеличнішому [...] Корфові, його імператорської величності камерарієві Академії наук, найвищому начальникові в Петербурзі.

З оригіналом звірив Тідеман [268].

110***

Превелебний єпископе рязанський і муромський, мій у Христі улюблений отче й брате! [269]

Яке враження справив на святиню Вашу перший мій, а на мій погляд прихильний, до Вас листочок, не знаю, але сподіваюсь, що за аналогією з ліками, хоча й на смак гіркими, не судилось Вам висновки з нього робити. А тут ще й другий не забарився. Співчуваю бо знову превелебності Вашій з приводу іншої неприємності, що трапилась з Вами, та й гіршої від першої, й вельми предивної: потрапила до рук її імператорської величності хартійка, Вашою рукою написана, на якій викладено зміст проповіді на підставі притчі про неплідну смокву. Про деякі, творцем дані нам, дари, що зобов'язують нас до безмежної вдячності, написано серед іншого й те, що створив бог нас, чоловіків, а не жінок для досягнення розмаїтих високих наук та звань. Дивують вельми джерела такої проповіді та мета її. Адже церковна проповідь стосується взагалі всіх присутніх слухачів (а коли й звертаємось інколи до різних звань, то робиться це з розрізненням: кожному — по заслузі). Як же таке могло в проповіді Вашій трапитись? Куди поділась проповідь без розрізнення людської статі чи звання, адресована всім взагалі? Адже, слухаючи це, жіноча стать подумати може, що й решта повчання самих лише чоловіків стосується, а жінки цими словами, наче з докором жіночій статі на осуд виставлені. Крім того, якнайгірший присмак вносить те, що зі свідчень, згідно з якими божі добродійства [полягають] у тому, що не худобою нас бог створив, а людьми (хоча й це, Платоном сказане, слово лає Фірміан Лактанцій [за те, що] буцімто Платон звертається до віслюків чи биків. Був би лише Платон!), безпосередньо робиться висновок про те, що створено нас, чоловіків, а не жінок, так начебто друга ця відмінність від того, раніше сказаного, мало чим відрізняється.

А як нам пояснити апостольське слово про Христа Ісуса — не є він чоловічої, ані жіночої статі? Що скажемо про шлюб, богом встановлений і настільки благословенний, що до нічого так часто, як до шлюбного співжиття свою до церкви святої любов, не прирівнює спаситель наш? Що сказати нам про велелюдний жінок святих стан і передусім про саму богоматір? Знаю, що про це зайве святині Вашій кажу як людині вченій, про що всі й невчені знають. Але подив змушує зайве говорити.

А ось далі не зі зайвості переконую, що хоча б десь і колись ця Ваша проповідь і виголошена була, то її сприйняли б не без подиву. Адже неможливо не дивуватись, як

могло Вам з пам'яті випасти, кого нині сподобив над нами щасливо царювати небесний цар. Та ще й для підкреслення різниці між чоловічою статтю й жіночою, зобразив [ти] справу не лише жорстоко, але й вельми хибно, буцімто чоловіча стать годиться для досягнення високих наук та знань, з чого випливає відмова в цьому жінкам. А, сподіваюсь, що дописане до попереднього тексту про науки й звання стосується [лише] священства й що для виправдання теж не вельми годиться, оскільки воно вже згодом дописано, в чому переконує ущільнення тексту внаслідок вміщення дописки тієї, так і сам зміст, не узгоджений з попереднім.

Не можу я допустити й сумніву в тому, що превеликий від цього серце Ваше відчувало б смуток, допустившись похибки такої, й без даної обставини, оскільки небагато настільки неотесаних трапляється, які, якщо не з історії, то хоча б зі слухів, не знали б, скільки жінок високими науками прославились і скільки їх над різними народами царювало з великою над чоловіками багатьма перевагою. А чому ще нині так шкідливо й жалюгідно розум Ваш спіткнувся, зовсім сказати не можу. Хто б міг з цього досить-таки [не] дивуватись? І тут ще поміркувати б слід: а що коли б з приводу цього порушено було судову справу? Чого б заслуговувала настільки ненавмисна похибка? І за що б його вибачити, чим виправдатись і очиститись можна було б? Поза будь-яким подивом і наче б я в душу Вашу дивився, так знаю я, що не знаходить совість Ваша спокою й розради внаслідок невтішного горя й постійного смутку.

Будь же благословенним, боже, в руках якого серця царські, й який ним дарованого нам помазаника свого, найсамодержавнішу велику володарку нашу, її імператорську величність до поблажливості більше й до материнського щодо підлеглих своїх, навіть таких, що допускаються помилок, милосердя, ніж до гніву, хоча й заслуженого, схиляє! Його ж дійсно щасливим натхненням керована, щонайласкавіша монархиня, чимало зусиль доклавши, настільки незвичну Вашу похапливість ласкаво пробачила. Це Ваше спіткнення не до навмисного (від такого всіх нас хай бог боронить!), а до не небезпечного випадку зарахувати й замість покарання догану мені написати Вам наказала. Будь ласкавий [отче, святий], поміркувати, що й без моєї поради само на думку спадає.

О, коли б самому тобі наказано оголосити справедливий вирок тобі самому, чого ти за таке (поблажливо ще висловлююсь) скочування гідний, справді не зміг би ти з чистою совістю придумати жодного легкого для себе покарання. Коли ж такої від її імператорської величності зазнаєш ласки вибачливої, а отже, й богоподібної, та ще тобою й

не прошеної, цілком немає потреби напучувати Вас, але й сам знаєш і знати повинен, наскільки ти віднині, окрім присяжного обов'язку підлеглого, зобов'язаний її імператорській величності вдячним бути не лише словом, але й всім богом, який все те передбачає й вирішує. І тому й старанню ще всіх напучувати до обов'язкової її [царській] величності вірності, і де би щось помітилось цьому протилежне, спостерігати й класти край, і своєчасно, куди слід, доповідати й повідомляти.

Запропонувавши це, залишаюсь

[Феофан Прокопович,
архієпископ новгородський і псковський]

111***

Ясновельможний графе, кавалере й обер-камергере, володарю мій і патроне ласкавий!

Цього червня, 3 дня, ввечері, отримав я через їздового від Вашої ясновельможності книжку, з французької мови російською перекладену, зі заголовком «Граціан Придворний» з вимогою, щоб я оглянув і підтвердив, чи правильно вона перекладена.

І хоч я, як і в усьому, так і в цьому ясновельможності Вашій прислужитись радий і готовий, але, оскільки я французької мови не вивчав, тому потрібен мені на допомогу росіянин, який би мову цю знав. І такого від ясновельможності Вашої призначити для справи цієї й до мене вислати потребую й якнайпокірніше прошу. З рештою, залишаючись, ясновельможності Вашої, мого ласкавого й надійного володаря й патрона покірний слуга й богомільник, покірний,

Феофан, архієпископ новгородський

Червня, 5 дня, 1735 року [270].

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

СОБРАНИЕ ОТ ЛѢТОПИСАТЕЛЕЙ КРАТКАГО ВѢДѢНІЯ ОТ НАЧАЛСТВА ВЕЛИКИХ МОНАРХОВ РОССІЙСКИХ, НА ПРЕСТОЛѢХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ БЫВШИХ, ПО СТЕПЕНЯХ И ПО ЛѢТАМ ЗДѢ ОПИСУЕМЫМ

КРАТКАЯ БЫТНОСТЬ СТЕПЕНИ,
КТО ПО КОМ БЫЛ
НА ГОСУДАРСТВѢ ВСЕРОССІЙСКОМ И ГДѢ.
1. «СТЕПЕНЕМ И ГОРОДАМ.
2. «ЧИН ВЕЛИКИХ КНЯЗЕЙ И ГОСУДАРЕЙ,
И ЦАРЕЙ, И ИМЕНА ИХ.
3. «РОЖДЕНИЮ ИХ.
4. НАЧАЛСТВУ ИХ САМОДЕРЖАВІЯ.
5. «КОНЧИНѢ ИХ.
6. ЛѢТА ВСЕГО ДЕРЖАВСТВА.
7. «БЫТНОСТЬ ИХ.
8 «ДѢЛАМ ЗНАТНЫМ,
БУДУЩИМ ПРИ НИХ.
9. «ОТ НАЧАЛА И ДО СЕГО 7233
ИЛИ 1725 ГОДОВ ВО ОНЫХ ЗНАЧАТ
ЛИТЕРЫ ЛѢТАМ ВЕРХНІЯ
ОТ СОТВОРЕНІЯ МИРА,
НИЖНІЕ ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА
СТЕПЕНИ ЗНАЧАТ:
1. НОВОГОРОДСКОЕ.
2. КІЕВСКОЕ.
3. ОТ КРЕЩЕНІЯ.
4. ВЛАДИМЕРСКОЕ.
5. МОСКОВСКОЕ.

Степени, кто по ком был обладателем и гдѣ		Описаніе всѣх монархов				
Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству лѣт	От рожденія лѣт
Новгород 1	Рюрик из Прускіе земли		6370 862	6383	17	
Нов Город 2 Кіев 1	сын его Игор в Новѣ Городѣ в Кіевѣ всего	6371 863	6387 879 6421 913	6453 945	23 31 54	28

российских, бывших по степеням	Здѣ показуют лѣта от началства бытности всякой, от сего обявленных по сей 7233 или 1725
Дѣлам знатным	Бытность по сей год
КНЯЗИ	
Великiй Нов Город	
РЮРИК	863
Призван бысть от всего россiйскаго народа на княженiе в Великiй Нов Город из Прускiе земли. Бысть от колена Августа, цесаря римскаго, и от Пруса и прародителя своего 14 колѣна, первый князь великiй бысть россiйскiй. А столицу себѣ заложил на езерѣ Ладожском, гдѣ Ладога есть.	
О великом Новѣ Городѣ	
Нов Город Великiй состроен бысть древлѣ по потопѣ, в котором уже святый Андрей апостол первозванный посѣтил своим пришествiем, когда послан был с протчiими апостолы по вознесенiи господни на небеса на проповѣдь, а уже тут жители были. Лѣта 5552 или 44//. Пишет же, егда народы росiйскiе изыдоша от Афета, то россiане нарицалися от городка Росы, недалече от Великаго Нова Города лежаща, а к тому россiяне бяху в полунощных странах над езером Ильменем и над Волхвою рѣкою, идѣже создаша Нов Город Великiй и Гостомысла от феды себе в князи избраша.	1681
Еще ж являет древность его царь великiй Александр Македонскiй, посылая к ним послы своя, в листу славных именова их.	
Еще ж и сiе приписуют им лѣтописатели тако: кто может дерзнуть на бога, или на Великiй Нов Город.	
Сын его Игор престол россiйскiй из Нова Города принесе в Кiев, имѣя супругу великую княгиню Олгу премудрую, изо Пскова, правнука обладателя новогородскаго Гостомысла	862 846 812
О Кiевѣ	
Кiев создан от пришедших от дикiих поль трех братей Кiа, Щека, Харева, которой во свое имя ево создал лѣта 5938 или 430.	1295
А по тѣх лѣтѣх владычествуя им Оскол и Дир, на них же прiйде из Нова Города князь Игор и сих уби,	

2/38.

Степени	Чин и имена	Рож-денію	Начал-ству	Кон-чинѣ	Держав-ству	От рож-денія лѣт
Нов Город 3 Кіевскій 2	сын его Свѣтослав	6450 942	6454 946	6480 972	20	30
	По отцѣх остася лѣт	2				
	мать его Олга крестися в супружествѣ жила		6463 955 42			
	Вдовствовала		15	6478		
	Всего пожила		80	980		
	сіи вси 3 князи великія были в невѣрію до святаго крещенія					
Новгород 4 Кіевскій 3 Крещен. 1	сын его Владимир святый	6446 938				77
	В Новѣ Городѣ		6480 672	6523 1015	35	

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 род	
а Кіев облада и в нем сяде сам. Сей же Игор с царей греческіх дань брал в древлянех под Корастелем. //		3
СЫН ЕГО СВѢТОСЛАВ	779	
С матерію своею Олгою имѣ два похода в древляне и тамо оным великое разореніе содѣла, и славу свою показа предивную, и убив князя их, себѣ оных запокори, и данников их учини.		
По сем Олга же княгиня ходила в Царь Град и тамо крестися в вѣру христову от патріарха Поліевкта, а воспріемник ей был от святыя купели, царь Іоанн Цымисхія, а по иных Константин, сын Леонов же, которой ю себѣ получити хотя для красоты и премудрости ея в супруги. И смирися с греки. Лѣто 6463 или 955.	770	
Сей же ходил войною на козары и град их столной Бѣловес и в болгарѣх по Дунаю 80 градов взя и на греках.		
Сей же не крестися и во идолопоклонничествѣ умрѣ, и убит бысть от князя печеневскаго Кура, которой в славу свою из главы его черепа, учини чашу, златом окованную, и из нея сам пив, веселяся.		
Сіи вси три князя великія быша до крещенія святаго и во идолопоклонничествѣ умраша.		
О крещеніи в Россіи		
1. Крещеніе еще бысть от святаго апостола Андрея первозваннаго, которой был в великом Новѣ Городѣ и на Кіевских горах крест водрузи, пророчествуя тут возсіяти вѣрѣ христовой.	1681	
2. От Мефодія и Кирилла, учителей славенских 6371 или 863 //	862	3/38.
3. От Михаила митрополита греческого, которой чудо сотвори, вверженіе во огнь святаго Евангелія, которое не згорѣло. В лѣто 6394 или 886.	768	
4. Святою Олгою, да не все еще тогда. В лѣто 6463 или 955	770	
5. Все, совершенное святым Владимиром уже. В лѣто 6496 или 998	737	
Граммата славенская зачата и букварь сложен. В лѣто 6298 или 799,	935	
а преждѣ поляков за двести за девяноста лѣт.		
СЫН ЕГО ВЛАДИМИР		
Сей егда бѣ в идолопоклонничествѣ и тому велми прилѣжа и многих вѣрующих во Христа умучи, и брата	753	
своего Ерополка уби, которой преждѣ брата же своего.	747	
Сей же имѣл до крещенія жен пять, от которых		
родишася ему дванадесять сынов сих: 1. Вышеслав Новогородскій, 2. Изяслав Полоцкій, 3. Святополк Туровскій, которой убил братей своих Святослава, Бориса	737	

Степени	Чин и имена	Рожденію	Начальству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт
	В Кіевѣ крестився		6486 978 6496 988			
Нов Град 5 Кіевскій 4 Крещен 2	сын его Ярослав Храбрый	6496 988	6524 1015	6562 1054	38	66 или 76
Новѣ Городѣ 6 Кіевскій 5 Крещен 3	сын его Всеволод Великій	6562 1054	6601 1093	6601 1093	35	

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
и Глѣба, 4. Ярополк Великий и всероссійскій, 5. Всеволод Владимирскій, 6. Святослав Древлянскій, 7. Мстислав Тмутараканскій, 8. Ярослав Ростовский, 9. Брячеслав Луцкий, 10. Судислав, или Подвист Псковскій, 11. Барис, которой всегда при отцѣ своем был. 12. Глѣб Муромскій.	
При сем же имяше еще подложниц 800, кромѣ дѣв и мужных иных.	
В лѣто 6480, или 972 побив варяг и пришед во Псков //, и ту уби князя их Роговолда и двоих сынов его, и дочь его Рогнуду взя за себя, которую за него отдать не хотѣли и оттол пришед, взяв Кіев, и сяде в нем.	
Обвоевав же Мечислава, князя полского, и взял у него грады Перемышль, Побѣдиш, Вячичи и протчіе, и за Дунаем взял земли болгарскую, сербскую, муянскую, волоскую, крояцкую, дупляцкую, семиградскую и бубрыцких татар, и дань на них положи. И по сем печенеги побѣди славно и тут град Переаславл созда. По сем посла испытовати вѣры во вся земли. И по том из них избра и возлюби греческую вѣру. И пойде в Таврикію, что нынѣ Перекоп, и там взя грады Кафу и Херсон, и хотѣл ити и к Царю Граду. И ту крестися от митрополита и наречен быть Василій и взя за себя царей греческих Константина и Василія сестру царевну Анну. И пріиде в Кіев и взяв с собою от патріарха цареградскаго Сергія первого митрополита в Кіев Михаіла сиріанина, и с ним пришед, вся идолы опроверже, и жумирницы их сокрушиша, и вси народи россійскія бѣлыя и черныя, восточныя, полуденныя, полунощныя крестиша, и во градѣх великих архіерейскія престолы учиниша, в Новѣ Градѣ перваго епископа Іоакима, в Ростовѣ Феодора, в Володимирѣ Ѳому, и в Кіевѣ десятинную церковь во имя пресвятыя богородицы созда, и к ней устави собирать по вся лѣты со всего и от всѣх десятину с великим завѣщаніем //.	
И по сем поживѣ благоугодно перед богом, и тако прославися, за что от святыя восточныя церкве пріят празднеством и учинен со святыми равноапостолный.	
СЫН ЕГО ЯРОСЛАВ ХРАБРЫЙ	709
Сей Болеслава, короля полскаго, побѣди, и греков послушных себѣ сотвори	
СЫН ЕГО ВСЕВОЛОД ВЕЛИКІЙ	671
Сей над половцы и над печенеги преславную побѣду показа	

4 (margin, at "Псков //")

4/38. (margin, at "завѣщаніем //")

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству лѣт	Отрожденія лѣт
Не степень 1 Нов Город	Святополк, сын Изяслав[ов]		6601 1093	6622 1114	21	
7 Кіевскій 6 Крещен 4	Владимир Мономах сын Всеволодов		6622 1114	6635 1127	13	
Не степень 1	сын его Мстислав		6635 1127	6641 1133	7	
2	брат его Ярополк		6641 1133	6648 1140	7	»
3	Святослав сын Ольгов		6648 1140	6654 1146	6	»
4	брат его Ігорь		6654 1146	6670 1162	16	»
Нов Город 8 Киевскій 7 Крещен 5	Юрій или Георгій сын Владиміра Мономаха		6670 1162	6703 1195	33	
Нов Город 9 Кіев. 8 Крещ. 6 Владимир 1	Всеволод Мономах сын Юріев		6703 1195	6720 1212	17	»
Нов Город 10 Кіев. 9 Крещ. 7 Влад. 2	сын его Ярослав Великій		6720 1212	6757 1249	37	

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
СВЯТОПОЛК, СЫН ИЗЯСЛАВЛЬ.	632
Ничего	
ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧЬ МОНОМАХ	611
Сей между усобія князей российских усмири и в самодержавствіе свое их переведе: половцов и волохов, и в Таврикиніи орду и протчих супостат много побѣждаше и Фракію плѣни, и град Кафу взя, и воеводу их сам с коня копіем сложи, и связав того, в полон приведе, и к Царю Граду войною ходил, и царя греческаго Алексіа Комнина тѣм устраши, и чрез послов его себѣ дарѣх воспріял святый крест животворящаго древа и вѣнец царскій и порфиру и диадиму ими же, и доднесь великіе государи на российское царство вѣнчаются, и тѣм сам вѣнчался от митрополита ефесскаго Неофита и наречен бысть от царей греческих нопатріарха то царем российскім //.	
А ПО ТОМ КНЯЗИ Ж ВЕЛИКІЕ СЫН ЕГО МСТИСЛАВ.	598
Ничего	
БРАТ ЕГО ЯРОПОЛК.	592
Ничего	
ЄВЯТОСЛАВ, СЫН ОЛГОВ.	589
Ничего	
БРАТ ЕГО ІГОРЬ.	579
Ничего	
ЮРИЙ ВЛАДИМИРОВИЧЬ ДОЛГОРУКОЙ	563
Сей Москву град заложи 6666 или 1158 и все христіанство в покоѣ и тишинѣ соблюде	567
При нем же болгары плѣнены бысть и градов их началные Бряхимов на Камѣ и прочія взя, а на иных дань положи 6672 или 1164	
Великое княженіе Владимирское наста. 6703 или 1195.	530
СЫН ЕГО ВСЕВОЛОД	530
При сем же столица или престол царскій принесен во Владимир	
СЫН ЕГО ЯРОСЛАВ ВЕЛИКІЙ	513
При сем бысть батыево плѣненіе, а кѣм от него сохранися в Великом Новѣ Градѣ и по том плѣненіи вси, паки обнови и устрои. 6745 или 1237	488

5

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству лѣт	От рожденія лѣт
Нов. 11 Кіев. 10 Крещ. 8 Влад. 3	сын его Александр Невскій		6757 1249	6771 1263	14	»
Нов. 12 Киев. 11 Крещ. 9 Влад. 4 Москов. 1	сын его Даніил Московскій		6771 1263	6811 1303	46	»
Нов. 13 Кіев. 12 Крещ. 10 Влад. 5 Мос. 2	сын его Іоанн Калита		6811 1303	6848 1340	37	
Нов. 14 Кіев 13 Крещ. 11 Влад. 6 Мос. 3	сын его Иоанн Красный		6848 1340	6867 1359	19	
Нов. 15 Кіев. 14 Крещ. 12 Влад. 7 Мос. 4	сын его Димитрий Донскій		6867 1359	6897 1389	30	
Нов. 16 Кіев. 15 Крещ. 13 Влад. 8 Мос. 5	сын его Василий Красный	6877 1369	6897 1389	6933 1425	36	56
Нов. 17 Кіев. 16 Крещ. 14 Влад. 9	сын его Василий Темный	6923 1415	6930 1422	6970 1462	37	47

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год	
СЫН ЕГО АЛЕКСАНДР НЕВСКІЙ	476	
Сей над ермоны или над шведами великую побѣду и одолѣніе на рекѣ Невѣ, гдѣ нынѣ есть Санкт-Питербурх, показа, и земли их поплени, а своя отечествія очистил, и от того назван Невским, 6759 или 1257 //	474	
Он же и Беркеа, царя татарскаго, ярость укроти и всю Россію в сохраненіи соблюде, и по том спасеся, и от святыя церкве празднеством ко святым причтеся.		5/38.
Великое княженіе Московское наста. 6785 или 1277	448	
СЫН ЕГО ДАНІИЛ МОСКОВСКІЙ	462	
Сей устрои Москву и первый князь Великій в ней учинился, и над всю Россіею, и престол царскій из Владимира принесе, и в ней учини. 6760 или 1252		
СЫН ЕГО ІОАНН КАЛИТА	422	
Сей бѣ милостив на убогія и творяше милостыню велію, и сам посѣщая их тайно, от чего и прозвася Калита		
При сем же заложи святый Петр, митрополит, соборную церковь в Москвѣ каменную. 6834 или 1327		
СЫН ЕГО ИОАНН КРАСНЫЙ		
Сей православную христіанскую вѣру святую от ординских царей крѣпцѣ соблюде и православіе в покоѣ и тишинѣ устрои.	385	
СЫН ЕГО ДМИТРІЙ ДОНСКОЙ		
Сей великую славную и дивную побѣду и одолѣніе над татарским царем Мамаем с орды их на рѣкѣ Дону показа и оных всѣх посѣче, и Россію сохрани, и славну ту протчим показа, и от того наречен бысть Донским. 6888 или 1380.	366	
При сем зачато пороховое дѣло. 6889 или 1381 //	345	
При сем же в Москвѣ градѣ кремль каменной здѣлан. 6875 или 1367		6
СЫН ЕГО ВАСИЛИЙ		
Сей Темир — Аксака, царя татарскаго, со многою их силою побѣди, которой толко сам с малыми людми убѣже и от мразу исчезе. 6903 или 1395	336	
Сей же бѣ женат у Витофта, князя Литовскаго, на дщери его Софіи, а дщерь его Анна была за Мануилом Палеологом, царем греческим.		
СЫН ЕГО ВАСИЛИЙ		
Сей в полон взят от татар крымских 6953 или 1445 и от толь безвредно возвратился, паки и вѣру христову храняще крѣпко от них	300	

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт
Мос. 6.						
Нов. 18 Кіев. 17 Крещ. 15 Влад. 10 Мос. 7	Сын его Іоанн самодержец	6948 1440	6970 1462	7013 1505	43	65
Нов. 19 Кіев. 18 Крещ. 16 Влад. 11 Мос. 8	сын его Василий всея Россіи самодержец	6987 1479	7013 1505	7046 1538	29	55
Нов. 20 Кіев. 19 Крещ. 17 Влад. 12 Мос. 9 царь 1	царь Іоанн Василіевич бысть веліким князем и царем	7038 1530	7042 1534 7055 1547	7092 1584	Степенная сходно 50	54

Дѣлам знатным	Бытiе по 725 год
При сем зачаты печатать книги. 6949 или 1441 Сiи вси великiе князи писались в титлах своих только «всея Россiи».	285
СЫН ЕГО IОАНН САМОДЕРЖЕЦ	263
Сей по плѣни батыевы завоеванные от Россiи городы от поляков и шведов очисти, и к своему самодержавiю паки приведе, и в Нов Город, и Псков неподвижно учини, а протчiя грады и всю Россiю в покое и тишинѣ устрои, и самодержец именовася. И славен бысть дѣлами своими во всѣх окрестных государствах. При сем же бысть побежден Ахмат, царь ординскiй. 6988 или 1480. Он же взял Вятскую землю и по Двинѣ до Окiяна моря, и Лопорiю. 7000 или 1492 // 6 / зв. Взято ж у Литвы Долгобуж, Бранск, Путивль, Вязму, 7000 или 1492. При сем взята и Казань 6992 или 1484, и паки изменили там царь Махмет. 7012 или 1504.	
СЫН ЕГО ВАСИЛIЙ	
Сей — первый царь в Россiи по взятiи Смоленска града 7029 августа 6 дня. Сей прародителей своих отчины Псков, 7018 или 1510, Смоленск, 7029, сентября, 11 день, или 1521, со всем княженiем тѣм от поляков отверже и в свое самодержавiе приведе, и послушных тѣх себѣ учини. И во иноцѣх бѣ преименован Варлаам митрополитом Симоном Московскiм и архимандритом Iосифом Троицким. Брак его был в лѣто 7000, сентября, в 14 день, поял себѣ Соломонiю Сабурову. Он же паки взял Казань 7038 или 1530 и паки изменили и царя Еналеа убили, а взяли царевича Сафкирея ис Крыму.	220
ЦАРИ РОССIЙСКИЕ	
ЦАРЬ ИОАНН ВАСИЛЬЕВИЧ	
Сей великий государь первый вѣнчался царским вѣнцем. И своею особою ходил и присудствiем своим взял царство Казанское и царя их Шигалея со всем и окрестные народы невѣрные, татар, мордву, черемису, чувашу и болгары по Волгѣ и Золотую Орду поплѣни и покорных себѣ учини, и в Казани и окрест православiе учини, и архiерейскiй престол утверди и вновь грады иные там же сотвори. 7061 или 1553 //.	
Он же взял царство Астраханское и до моря Хвалынскаго, и войну на Сибирь учини. 7062 или 1554. 7	172
Он же ходил своею ж особою и взял у шведа в Ливонской, земли грады, Юрiев Ливонскiй, Колыван, Нарву, Пернов, Копорья, Орѣшик и иных всѣх 27, и там же построил город каменной в свое имя Иван на рѣкѣ на Ровѣ против Ругодѣва. Бысть же та война от лѣта 7066 или 1558 а по лѣта 7087 или 1579.	173

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт
Нов. 21 Кіев. 20 Крещ. 18 Влад. 13 Моск. 10 царь 2	сын его Феодор Іоаннович	7063 1555	сход- но сте- пень 7092 1584	7106 1598	сте- пень 13 или 710	43
	брат его царевич Димитрий Святый	7091 1583		Убіен 7099 1591		8
Царь 3	Барис Годунов	7107	7106 1598	7113 1605	7	От рож- денія 53 меся- цев 6

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
При сем же здѣлан в Москвѣ город Китай каменной. 7044 или 1536. Пришедших же крымских татар великими войски на молодях побѣдиша и при том при кончинѣ своей пострижеся и переименован в монашествѣ Іона.	
СЫН ЕГО ФЕОДОР ІОАННОВИЧ	
У него бысть царица Ірина Феодоровна, Годунова Бориса сестра. при нем митрополит бысть в Москвѣ Діонисій. На его мѣсто поставиша патріарха Іова 7095 года. При сем взято бысть Сибирское царство и с предлѣжащими к нему орды Удорію, Бдорію, Кандію, Якуты, янгусы, камчадалы, скиркизы, сломутцы, волгуны, самоядцы и аргунцы, гдѣ нынѣ руда сребренная есть, и с прочіими до моря Ледовитаго. 7094 или 1586.	141
Отдан град Углич во одержаніе царевичю Димитрію Іоанновичу лѣта 7093 степенна. 18 грань.	736 139
При сем же здѣлан в Москвѣ каменной бѣлой большей город. 7094 степенна или 1585. Ему учинися в подданство царь грузинскій Давид. 7095 или 1587 //	
При сем же поставлен бысть в Москвѣ первый патріарх россійскій Іов, и сочинен со вселенскими четырепрестольными патріархи, чином и равенством вмѣсто римскаго папы. И собраны бысть сіи вси во едину главу, по гречески званную караі. По сим литерам тако К — «Константинопольскій», А — «александрійскій», Р — «россійскій», А — «антохійскій», «І — іерусалимскій». 7097 или 1589. 7/36₁	
Брат его царевич Дмитрий Святый родилися 7091 или 1583, а убіен бысть по повелѣнию Бориса Годунова 7099 или 1591 и прослави бог его чюдотвореніем дара, во известіе неповинныя его крове, и на обличеніе вышепомянутаго Бориса Годунова измѣны, и на устрашеніе впредь таким хотящим враждебником на государей своих быти. А мощи святаго из Углича принесены в Москву при царѣ Василіи Іоанновичѣ Шуйском, и при патріархѣ Гермогень. 7114 или 1606.	136 от убійства 134
Сей бѣ от колѣна и корене перваго князя Рюрика россійскаго и великаго князя Владимира Святаго всея Россіи произшедших последній.	
БАРИС ГОДУНОВ	
Сей ухищреніем своим царевича Димитрия Іоанновича, опредѣлѣннаго во градѣ Углечѣ еще осмилѣтна повелѣ убійством заклателным скончати, дабы тому по отцѣ и по братѣ своем не могло было царство воспріяти. Но сам той хитрец вмѣсто оной царской крови, презрѣв обѣщаніе свое и вѣрность государем своим, сам восхотѣ и учинися царем //.	126
Постриг 7117 году Феодора Никитича Романова, которой преименован был Филаретом Никитичемь в монастырѣ Антоніа Сійскаго, послѣди бысть в Москвѣ патриархом. Аще и нехотѣніе многих, но абіе ж в приход 8	

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт	
Цар 4	сын его Феодор		7113 1605	того ж	м-ца 2	16	
Цар 5	Григорій Розстрига		7113 1605	7114 1606	м-ц 11		
Нов. 22 Кіев. 21 Крещ. 19 Влад. 14 Моск. 11 Цар 6	Василій Іоаннович Шуйской		7114 1606	7119 1611	5 лѣта 4 м-ца 2		
Цар 7	Владислав, королевич		7119 1611	отринован 7120 1612	1		

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
нижепомянутаго розстриги под Москву пострижеся и назван был Боголѣп, и волною отравою от себя умре, и пріят себѣ за неверствіе государю своему такое возмездіе от бога и иное паче.	
СЫН ЕГО ФЕОДОР	120
Не вѣнчан бѣ, токмо наречен сей, толко наречен бѣ царем и повелѣніем нижеупомянутаго роэтриги смертію ис сестрою удавлены, бысть 2 мѣсяца на царствѣ.	
ГРИГОРІЙ РОЗСТРИГА	120
Сей был породы дворянской Отрепьев, и пострижен в Чюдовѣ монастырѣ и был діякон Герман, и розстригшись, был в Полше при воеводѣ Сердомирском, и тамо оболстя всѣх, и назвався именем царевича Димитрія, и собрав великія войска, и шед, многія россійскія городы взя, и прийде к Москвѣ, принят и царем учинен, и яко незнае[м] бѣ от всѣх, и прежде бывшаго царя Бариса Годунова, погребеннаго уже в соборѣ Архангельском, от прочіих гробов благочестивѣйших самодержцев россійскіх, вон извергнути повелѣ. По сем бысть. И вѣнчася от такова ж подобнаго патріарха Игнатіа, и восточную вѣру святую хотя извергнути, а западную римскую воспріяти, за что за тѣ злыя своя дѣла бысть проклят //.	
При сем вторый Іов патріарх быв на его мѣсто Игидій италианскаго постава без собору.	
ИЗ БОЯР ВАСИЛІЙ ІОАННОВИЧ ШУЙСКОЙ	119
Сей был фамиліи князей суждалских и избран от народа всѣх и вѣнчан и патріарха Игнатія отверже за неискуство и на его мѣсто Германа патріархом постави в первое лѣто своего царствія. По том уморен бысть гладом.	
Сей же царь неволею пострижен бысть и переименован в иноцѣх Варлаам, и отдан в Полшу королю Жигимонту на том, что[б] он сына своего королевича Владислава дал на государство россійское. 7118 или 1610. Там скончася и по том тѣло его принесено бысть в Москву.	
КОРОЛЕВИЧ ВЛАДИСЛАВ	114
Сей наречен токмо, а не вѣнчан, и в Москве не был, но толко граммоты от него и указы в Россію писались, и Москва и иные грады от поляк были взяты, а во иных мѣстѣх и запустѣло. 7119 или 1611. По сем божіею милостію и всѣх благих дателя и помощію пресвятыя богородицы, и при том всѣх угодников божіих, и собраніем россійскіх войск, усердіем князя Михаила Василіевича Скопина Шуйскаго, и прочіих с ним, от поляков очистилась и оные многіе порублены, а иные из Россіи ушли во своясы. 7121 или 1613.	

8/36.

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт
Нов. 23 Киев. 22 Крещ. 20 Влад. 15 Моск. 12 Цар 8	царь Михаил Феодорович, возведен на государство	7103 1599	7121 1613	7153 1654	32	50
Нов. 24 Кiев. 23 Крещ. 21 Влад. 16 Моск. 13 Цар 9	сын его Алексій Михайлович, вѣнчан	7137 1629	7153 1645 7154 1646	7184 1776	31	47
Нов. 25 Кiев. 24 Крещ. 22 Влад. 17 Моск. 14 царь 10	сын его Феодор Алексіевич	7169 1061	7184 1676	7190 1682	6	21

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
ЦАРЬ МИХАИЛ ФЕОДОРОВИЧЬ	112
Возведен на государство от рождения своего 18 лѣт //. Сей избран бъ фамиліи болярской Романовых, котораго предки прибыли в Россію из прускіе земли, как и прежній россійскій великій князь Рюрик, избран бысть от всего россійскаго народа с присягою к богу крестною, и с грамотою, подтвержденною как от духовных, так и от свѣдских всѣх народов.	
Сему бысть тетка супруга царя Іоанна Василіевича, а мать царя Феодора Іоанновича, царица Анастасія Романовна.	
При сем же завоеванные россійскіе городы от поляков возвращены и оные с вором тушинскім побиты, и пришед под Москву королевичь поражен и прогнан бысть. 7126 или 7127 или 1618, или 1619.	
При сем же государѣ учинишася в подданство грузинский царь Давид, сын Техмиров, со всею землею, да Иверскія и Даціанскія земли царь Леонтій. 7147, или 1630.	
Сиі вси цари россійскія в титлѣх писались толко «всея Россіи самодержцы».	
СЫН ЕГО АЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ	80
Сей своим присудствіем в воинских походѣх от поляк Смоленск, Чернигов, и в Полшѣ, и в Волынѣ, и на Подолѣ, и Бѣлыя Россіи, и в Литвѣ столный град их Виланю и прочія многія грады под свою высокодержавную руку покори, и облада тѣми от 7162 или 1654 до 7165 или 1657, воюя их //.	
При нем же великом государѣ Малая Россія с гетманом обоих сторон Днепра, с Богданом Хмельницким и со всею Україною учинися вѣчно в подданствѣ 7161 или 1653.	72
Иверския и грузинскія, имеретицкія земель царь Александр учинился в подданство ж 7158 или 1650 и крест цѣловал.	
От сего великаго государя в титлах писать начася в малых: «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцы». В средних к сему ж: «Отчичь и дѣдичь, и наследник, государ и обладатель». В больших к сему ж: «Московскій и Кіевскій, Владимірскій, Новогородскій, царь Казанскій, царь Астраханскій, царь Сибирскій, царь Псковскій и великій князь Смоленскій, и прочих градов и земель обладатель и государ», как писались в титлах посолских.	
СЫН ЕГО ФЕОДОР АЛЕКСІЕВИЧ	49
Сей бысть украситель божіих церквей и строитель царства, и многих басурман к вѣрѣ святѣй приведе, и в знатных градѣх архіерейскіе престолы вновь устрои, и воинскую одежду вмѣсто древнѣй всѣм учини. 7189 или 1681.	

9

9/38.

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт	
Нов. 26 Кіев. 25 Крещ. 23 Влад. 18 Моск. 15 Цар 11	братія его Іоанн Алексеевич, Петр Алексіевич,	7174 1666	7190 1682	7204 1696	14	30	
Нов. 27 Кіев. 26 Крещ. 24 Влад. 19 Моск. 16 Царь 12 Петр 1	царь един Петр Алексіевич, император	7180 1672	7204 1696 7229 1721	7233 1725	43 един 29	53	

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год	
И над турками и крымцы, и протчими их ордами дивные и не едину побѣду под Чигириным и в прочих мѣстах яви. 7186 или 1678 и 7187 или 1679.		
Со окрестными же с христіанскими государи, как с царем римским, так и с протчіими короли и обладатели мир и любовь содержа, и с шахом персидским, и с прочіими босурманскими обладатели //.		10
А по том и с салтаном турецким смирися же и всей Россіи мир и тишину содѣя.		
Братія его Іоанн Алексіевичь, Петр Алексіевичь. При сих было два похода великія под Крым, которые доступили уже было до самой Перекопи, но крымцы, устрашася россійских войск, и с ними никакой войны не учинили, 7195 или 1687, или 7197 или 1689.	43	
При сих же государех пришел в подданство в Москву меретинскій царь Арчил со всѣм домом своим.		
ЕДИН ПО БРАТѢ БЫСТЬ ПЕТР АЛЕКСІЕВИЧ		
За великую побѣду над королем шведским учинися императором великим и отцем отечества Россійскаго.	29	
При его величествѣ учинился чин ковалеріи, ордена Святаго апостола Андрея первозваннаго и гвардіи, и полки, и партикулярное войско сухопутные, драгунскіе и солдатскіе, и над ними фелдьмаршалы, с [п]артикулярными ученіи.	4	
К сему же морской флот со особливыми флаки, и с корабли, и с галеры, и с прочіими судами многими, паче древних бывших в иных государствах, и гавани и корабельными престаньми вездѣ, и над йими адмиралы. 1697.	28	
К сему ж и артилерія чиновная, и над нею генералы фелцьмейстеры.		
Еще ж учинены школы богословскія, математическія і навигацкія, инженерская, архитектурская и прочая ученія //.		10 / 36.
При сем же суд гражданства и правости, и купечеству искусная поведенія и знатность.		
Так же зачато началолѣтіе писать от рождества христова спасителя мира, и платье носить против націи его россійских народов. 1700.		
Своим же присудствіем и войски россійскими быв войною, взял у шведскаго короля в Гермоландіи Нетербург. И при сем построен вновь царствующій град Санкт-Петербург в малые лѣта великій и паче древних строеніем церквей и домов каменных, и каналов, и сады, и прешпективыми дороги произведе, и всякими архитектурными дѣлами, и Ивань-Город и прочіих.	25	
А построен Санкт-Петербург, 1723.	22	
В Ливоніи: Ревель, Дерпт, Нарва, Рига, Пернов,	16	
Діапент, 1709 и 1710;	15	
в Кореліи: Келшолм, Выборх, Кроншлот, 1710;	15	
в Вифландіи: Абов и прочая, 1713;	12	

Степени	Чин и имена	Рожденію	Началству	Кончинѣ	Державству	От рожденія лѣт

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
в Копоріи: Копорія, Анбург, Ижорія, Ашляндія и во иных землях и прочія многія грады со всем, даже и до моря Океана и на нем островы многія под свою высокодержавную руку покори.	
Своею же государственной особою был во Франціі, в Париже, в Полше и в Литвѣ, и в Прусах, и в Поморіи, и в Саксоніи, в Галандіи, и в Даніи, и в Курляндіи, потом и в Волохах.	
И на Великом Океанѣ морѣ над флоты аглицким и дацким повелителем бысть //.	11
Его ж присудствіем взят был у турок славный град Азов, 1696, и при том Казикермень и Асланкермень и Тамань и славную побѣду над ними показа.	
Еще ж Августа, короля полскаго, через свое величество и помощь на государствѣ тамо утверди, и коронованного Станислава Лещинскаго, короля, которой было возшел через помощь шведскаго короля, от той короны отверже.	
Пришедшаго же с великими войски в Малую Россію гордаго короля шведскаго, Карлуса 12 по прозванію, и бывшаго запорожскаго и вся Украины Гетмана измѣнника Мазепу своим же монаршим присудствіем под Полтавою того с великою его арміею и с приставшими к нему поляки и черкасы торжественно и преславно побѣди и самаго онаго короля, и измѣнника Мазепу, с малыми людми оставшимися от баталии, в турецкую землю бѣжавших, остави и прогна тѣх. И на той баталіи знатных особ под Полтавою в полон взято явных: граф Пиперфелть, маршал Реншелть, генералы Левенгоупт, Шлипенбах, Стакелберг, Каусей, Гамелтон, Крейц, и два генерала адютанта, 15 полковников, 22 подполковника, 22 маэора, 311 капитанов, 359 порутчиков, 116 карнетов и прапорщиков, 42 адютанта, 25 квартермистров и великое число ундер-офицеров и 19000 рядовых салдат. И побито явных же 9000, да взято ж от артилеріи 35 пушек, 279 знамен, серебреные литавры и прочая, и канцелярія, и казны блиско милліона. 1709.	
По том бысть флотом россійским и под самою столицею шведскою, за Стеколным, и тамо во многих // мѣстѣх воспріят побѣду и плѣненіе веліе, и заводы их мѣдные тут разорены бысть.	11 / 36.
А по сем уже по смерти короля сего шведскаго мирное состояніе вѣчное учини с подкрѣпленнием вѣре. А [из числа] завоеванных земель и градов, толко в Швецию отдано Абов, а прочее все оставлено бысть под державою его императорского величества рукою. 1721.	4
По сем своею высокою особою был на Балтинском или Хвалынском морѣ, на котором во многом опредѣленіи за Астраханію и Терки построил вновь град	

Степени	Чин и имена	Рож-денію	Начал-ству	Кон-чинѣ	Держав-ству	От рож-денія лѣт
					1	41

Дѣлам знатным	Бытіе по 725 год
Ставрополь или Креста Господня. И затѣм воспріят от Персии древній и славный град Дербень, который был построен от царя Александра Македонскаго, 1722.	
А по том Гиляндію и Баки, за оным морем будущих. 1723.	3 2
В титлах же начаша писатися так. В менших: «Всепресвѣтлѣйшій, державнѣйшій Петр Великий, император и самодержец Всероссійскій».	
В средніх: «Всепресвѣтлѣйшій, державнѣйшій император и самодержец всероссійскій Петр Велікій, отец отечествія и государь всемилостивѣйшій».	
В больших: «Божіею поспѣшествующею милостію Петр Первый, император и самодержец всероссійскій, московскій, кіевскій, владимирскій, новогородскій, царь Казанскій, царь Астраханскій, царь Сибирскій и государ Псковскій и великій князь Смоленскій, князь Естлянскій, Лифлянскій, Корѣлскій, Тверскій». А конец, против прежняго, как пишется в посолских листах.	
Государыня императрица Екатерина Алексіевна. Коронована бысть. А от начала царства царя Михаила Феодоровича до 725 года 112 лѣт.	1

РЕЭСТР [1]
ГОСУДАРЕЙ РОССІЙСКИХ ОТ САМОГО РУРИКА ДО ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА ПЕТРА ВЕЛИКАГО, КОТОРЫХ СЧИСЛЯЕТСЯ 33

1й Рюрик, первый князь россійскій от фамиліи Пруса, которого по имени земля Пруская и донынѣ нарицается, пріят самодержавства скипетр в В[е]ликом Новѣ Градѣ в лѣто от рождества Христова 862 и был на княженіи 17 лѣт, умре в лѣто 879.

2-й Игорь, сын Руриков, великій князь россійскій, храбростію славен, Льва Премудрого и Александра, брата его, царей греческих, побѣдив, дань с Царя Града даяти себѣ понуди. Престол из Великаго Нова Града в Кіев пренесе в лѣто 913. Сконча княженіе с житіем, убіен от древлян 945.

3. Святослав, сын Игорев, великій князь россійскій, слѣдом отеческим пошед, 80 градов от греков по Дунаю завоевал, и на Константинополь тягчайшую дань наложи. Потом убіен князем печенегским [Куром] в лѣто 972//.

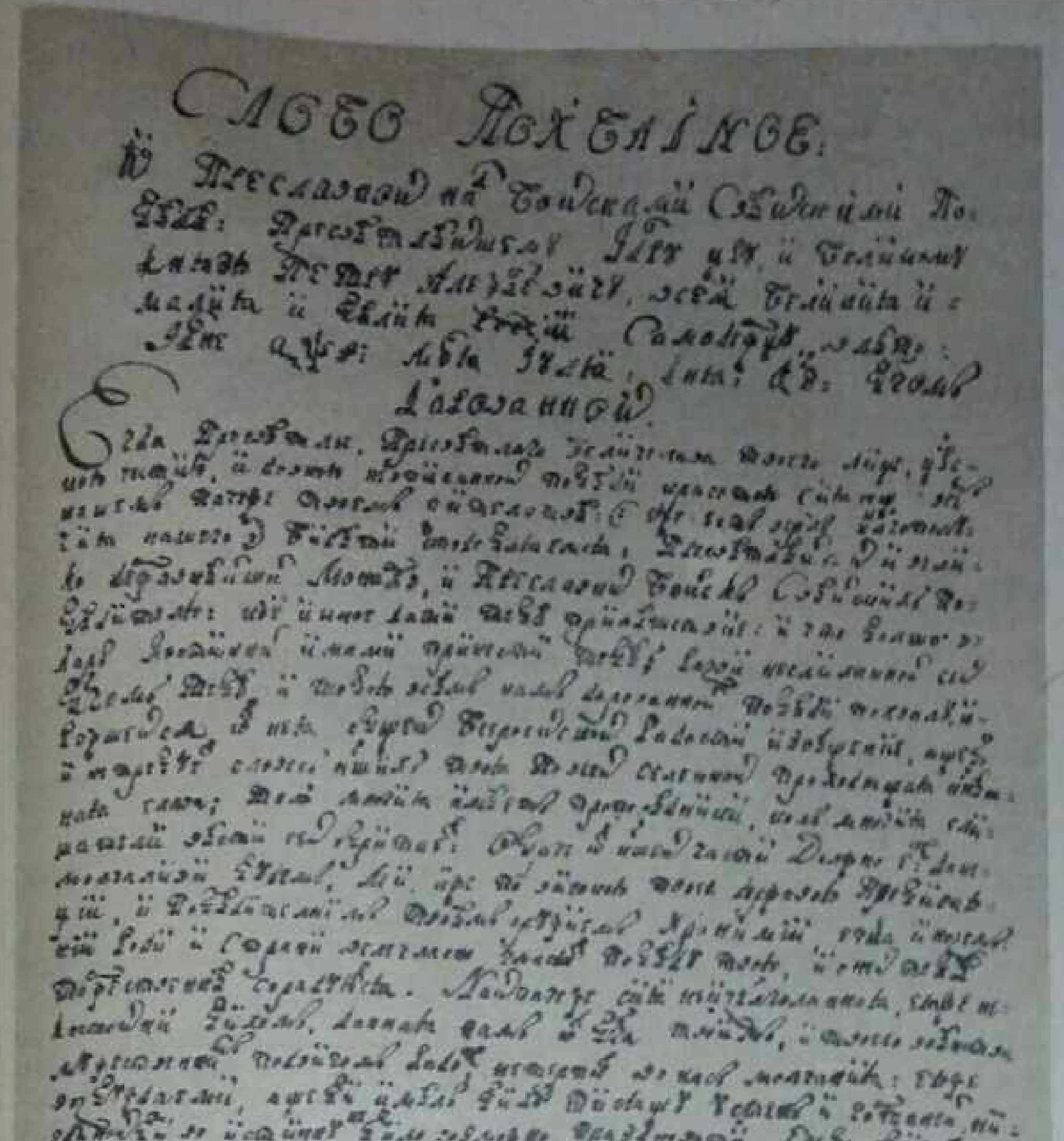
74/38. 4. Владимир, сын Святославов, великій князь россійскій, к славѣ многих побѣд придав свое и всей России ко Христу обращеніе в лѣто 988, наречен во святом крещеніи Василій. Преставися в лѣто 1015. От россіан достойнѣ равноапостольный и самодержавный именован.

5. Ярослав, сын Владимиров, великій князь россійскій, побѣдою первою над Болеславом, королем Польским, другою над греками прославлен, и христіанское благочестіе, отцем своим насажденное, утвердив и паче расширив, преставися в лѣто 1054.

6. Святослав, сын Ярославов, великій князь россійскій, благополучно державствуя, переселился к отцам в лѣто 1060.

7. Всеволод, вторый сын Ярославов, великій князь россійскій, славные Россіи непріятели печенѣзи и половцы преславною побѣдою порази и государство свое твердо укрѣпи, преложися на жизнь вечную в лѣто 1093.

8. С[вя]тополк, сын Изяславов, великій князь россійскій, иный от Святополка-братоубійцы, братію свою Глѣба, и Бориса убившаго, той бо сын бяше Великаго Владимира, а сей его праправнук, преставися в лѣто 1114.



Автограф твору Ф. Прокоповича «Слово похвальное о преславной над войсками свейскими побѣдѣ..»

9. Владимер Мономах, сын Всеволодов, великій князь рос-
75 сійскій, великою войною потрясе, от греков всю Өракійскую область завоевал и от царя Константина Мономаха прошеніем и дарами утолен и в дружбѣ призван, между которыми дарами и царскій вѣнец получи, и с того времени наречеся Мономахом, царь Великія Россія, преставися в лѣто 1127.

10. Мстислав, сын Владимера Мономаха, великій князь россійскій по отцѣ своем наслѣдова Россійскую державу, преложися ко отцем своим в лѣто 1133.

11. Ярополк, сын Мономахов же, великій князь россійскій, брат Мстиславов, и по братѣ пріят скипетро, преставился 1140.

12. Всеволод 2, сын Ольгов, внук Святославов, великій князь россійскій, благополучно державствуя, преставися в лѣто 1146.

13. Игорь, великій князь россійскій, брат Всеволода втораго, державствуя только шѣсть лѣт, преставися в лѣто 1152.

14. Георгій, сын Владимера Мономаха, великій князь россійскій, новое получил прозваніе Долгорукій, в покои и тишинѣ содержа Россійское государство и благочестіе утверди, преставися / / в лѣто 1195.

75/36. 15. Всеволод 3, сын Георгіев, великій князь россійскій, престол княженія россійскаго во Владимерѣ постави, славен благочестіем и побореніем святыя церкве, преставися в лѣто 1212.

16. Ярослав 2, сын Всеволодов, великій князь россійскій, от нашествія Батыева укрѣпи себе в Великом Новѣ Градѣ, потом тогожде супостата славно побѣдив, возврати благотишіе отечеству своему, преставися в лѣто 1249.

17. Александр, сын Ярославов, прозываемый Невским, великій князь россійскій, над шведы при рѣкѣ Невѣ преславную побѣду показа, от предѣлов россійскіх храбро оных отгна, откуду и Невскій прозваніем. Усмири же и татарского князя Беркая. Потом зѣло богоугодно пожив, в иноческом житіи преставися в лѣто 1263.

18. Данііл, сын Александров, великій князь россійскій, престол из Владимера пренесе в Москву, сам же к вѣчному[a] преселися в лѣто 1303.//

76 19. Іоанн, сын Данаилов, великій князь россійскій. Сей внук Невскаго, княжи на преселеніи отеческом в Москвѣ, всякими добродѣтелями процвѣте, изряднѣ же милостынями прославися, преставися в лѣто 1340.

20. Іоанн 2, сын Іоаннов, великій князь россійскій, единаго со отцем своим имени и добродѣтельных дѣйств и славы, пойде за отцем в жизнь вѣчную в лѣто 1359.

21. Димитрій, сын Іоанна втораго, великій князь россійкій, преславною над Мамаем, царем татарским, на рѣкѣ Дону

полученною, побѣдою великое себѣ и всей Россіи[4] сотвори государство и церковь укрѣпи, преставися в лѣто 1389.

22. Василій, сын Димитріев, великій князь россійскій, при сем чудесное бысть пораженіе татар и их царя Темир-Аксака, нашедших на Россію, принесеніем чудотворныя иконы богоматере, ю же благогласный евангелист Лука написа. Славен и в воинском князь сей был, тестя, князя Литовскаго, а\зятя Мануила Палеолога имѣя, преставися в лѣто 1396.

23. Василій 2, сын Василіев, великій князь россійскій // великую и побѣдную войну имѣ с татары, сам на той поймав и отведен в плѣн, но потом к своему государству возвращен, преставися в лѣто 1462. 76/88.

24. Іоанн 3, сын Василіев, великій князь россійскій, по многіх разореніях возобновил Россію, возвратил города по плѣненіи Батыем в державу Полскую отторгнутыя, Великій Новгород утвердил и самодержцем нарѣчен бысть, преставися в лѣто 1505.

25. Василій 3, сын Іоанна третіяго, великій князь россійскій прародителей своих наслѣдство, княжество Смоленское от обладанія Польского в державу свою возвратив, не мало приложи к славѣ отческой и богоугодно пожив, преставися в схимѣ, во иноцѣх Варлаам, в лѣто 1534.

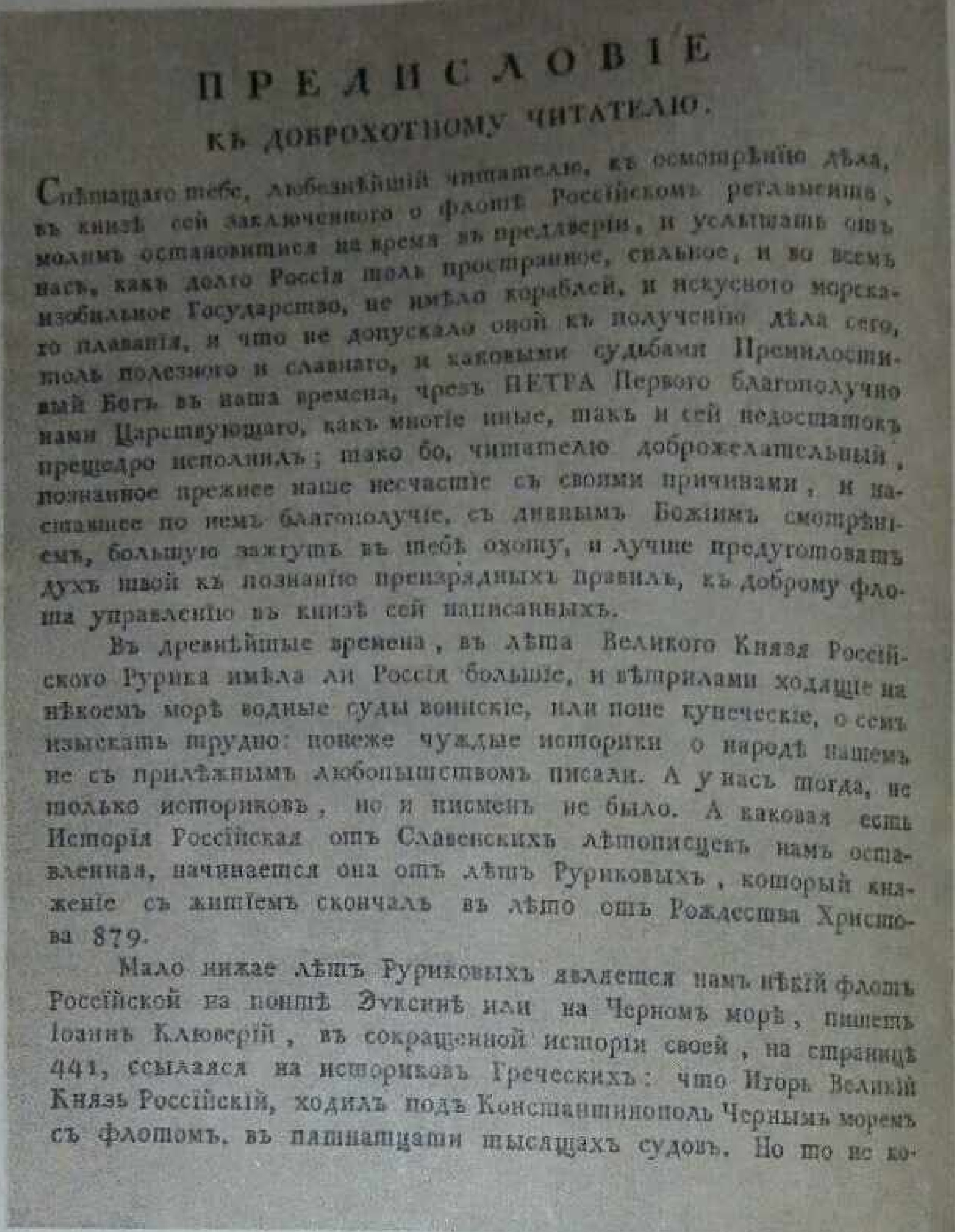
26. Іоанн 4, сын Василіа третаго, царь великій—князь россійскій, премудрый и храбрый государь, царства тріе —Казанское, Астраханское и Сибирское побѣдив, державѣ своей покори, много и шведов преславными побѣдами устраши, тмочисленный россійскій плѣн возврати, первый титлу и вѣнец царскій пріят, преставися в лѣто 1584.

27. Феодор, сын царя Иоанна, царь и великій князь // 77
россійскій, мало радив о земном, зѣло бѣ благочестив, всю власть вдаде первому своему министру Борису Годунову, еже бысть многим бѣдам виновно, преставися в лѣто 1598.

28. Борис Годунов, великій князь россійскій, сей тиран, паче нежели царь, угашеніем царскаго наслѣдія, убив Димитрія царевича, похити себѣ скипетро, многоже мучительствовав, но и сам войною Польскою от притворнаго Димитріа Растриги удручен, скончася в лѣто 1604.

29. Василій 4, Шуйскій, царь и великій князь россійскій, избраніем царство пріем, не в долгом времени оставив е, отшед в чин монашескій, но извлечен и к королю Польскому послан, котораго сын зовом быв на царство, в плѣненіи преставися в лѣто 1611.

30. Михаил от фамиліи Романовых, царь и велікій князь россійскій, дѣд государя императора Петра Великаго, отца своего патріарха Филарета, митрополита россійскаго[5], от уде-



ПРЕДИСЛОВІЕ

КЪ ДОБРОХОТНОМУ ЧИТАТЕЛЮ.

Спѣшащаго тебе, любезнѣйшій читателю, къ осмотрѣнію дѣла, въ книзѣ сей заключенного о флотѣ Россійскомъ регламента, молимъ остановитися на время въ преддверіи, и услышать отъ насъ, какъ долго Россія толь пространное, сильное, и во всемъ изобилное Государство, не имѣло кораблей, и искусного морскаго плаванія, и что не допускало оной къ полученію дѣла сего, толь полезного и славнаго, и каковыми судьбами Премилостивый Богъ въ наша времена, чрезъ ПЕТРА Первого благополучно нами Царствующаго, какъ многіе иные, такъ и сей недостатокъ прещедро исполнилъ; тако бо, читателю доброжелательный, познанное прежнее наше несчастіе съ своими причинами, и наставшее по немъ благополучіе, съ дивнымъ Божимъ смотрѣніемъ, большую зажгутъ въ тебѣ охоту, и лучше предуготоватъ духъ твой къ познанію преизрядныхъ правилъ, къ доброму флота управленію въ книзѣ сей написанныхъ.

Въ древнѣйшые времена, въ лѣта Великого Князя Россійского Рурика имѣла ли Россія большіе, и вѣтрилами ходящіе на нѣкоемъ морѣ водные суды воинскіе, или поне купеческіе, о семъ изыскать трудно: повеже чуждые историки о народѣ нашемъ не съ прилѣжнымъ любопытствомъ писали. А у насъ тогда, не только историковъ, но и писменъ не было. А каковая есть Исторія Россійская отъ Славенскихъ лѣтописцевъ намъ оставленная, начинается она отъ лѣтъ Руриковыхъ, который княженіе съ житіемъ скончалъ въ лѣто отъ Рождества Христова 879.

Мало ниже лѣтъ Руриковыхъ является намъ нѣкій флотъ Россійской на понтѣ Эвксинѣ или на Черномъ морѣ, пишетъ Іоаннъ Клюверій, въ сокращенной исторіи своей, на страницѣ 441, ссылаяся на историковъ Греческихъ: что Игорь Великій Князь Россійскій, ходилъ подъ Константинополь Чернымъ моремъ съ флотомъ, въ пятинадцати тысящахъ судовъ. Но то не ко-

Сторінка передмови,
написаної Ф. Прокоповичем до книжки
«Устав морской»

ржания Польскаго возврати, и на престол потом[6] возведе, российское государство в великій мір приведе, преставися в лѣто 1645.

31. Алексій, сын царя Михаила, царь и великій князь российскій, отец Петра Великаго, храбрый бе воин, Литву и
77 / 36. Польшу воевав // славно, Ливонию[7] взял и много силы приложи государству. Под его державу вручи себе Малая Росія, извѣдше иго польское, преставися в лѣто 1676.

32. Феодор 3, сын царя Алексѣя, царь и великій князь
 россійскій, славных дѣл отеческих подражатель, наипаче ж

ко украшенію церковному и исправленію народному доброхотен и прилѣжен на мнозѣ показася, в лѣто 1682 престав.

33. Іоанн 5, царь и великій князь россійскій, вторый сын Алексѣя Михайловича, и сперва за природную его немощь минуло было скипетро, возведену сущу на престол Петру, меньшему брату, но за мятеж народный припрежен и он державѣ братней, и с ним согласно царствовав, преставися в лѣто 1692.

34. Петр Великий, царь и повелитель всероссійскій, первый именем сей монарх россійскій, первый и дѣлом, аще внутрѣ, аще внѣ отечества хотящу ему и дѣйствующу присмотрившися, внутрѣ уду, тако добрѣ преобрази Россію, яко преобразуется на весну земля уступившей зимѣ. В законах гражданских вредная исправи, лишняя отстави, скудная соверши. Премногая же в новѣ полезная введе и утверди. Чин воинскій, в правду чин, содѣла чиннѣ и правильнѣ, оружіем со непріятели, правдою же со други управляти же научил своим в радость, чужим же в страх и зависть. Град царствующій первый отроди, вторый утверди: обоим дав и силу и добролпчіе, оную от новосозданных регулярных крѣпостей, сіе же от велѣлѣпных архитектонских зданій. В народѣ одѣяніе и обычаи грубыя претвори на честныя. Морскій же флот, толь совершенно в скором времени построенный, есть дѣло его в Россіи не точію новое, но никогда же прежде чаянное, и едино то к удивленію всего мира довольное. Сим же и иным изобрѣтеніем благим желая вѣчности, насади в земли Рустей различные хитрости: дѣло корабельное, гражданскую и военную архитектуру, и иная мастерства домашныя нам быти сотвори. Аще же внѣ государства поидем за ним, увидим побѣды числом многія, величеством ужасныя: под Азовом, под мызою Гумоловою, в Ливоніи, на Чуцком озере, под Маріенбурхом, на рѣкѣ Амовж, под Калишем, Добрым, Пропойском, при деревнѣ Лѣсной, под Полтавою и Переволочным, под Фридрих-Штатом, в Голштиніи, под Тонинром, в Финляндіи под Гелзенфорсом, Таваусгустом[8], при рѣкѣ Пелькинѣ близ Вазы, на мори близ Ангута, при урочищѣ Рилакс; предстанут грады завоеванныя: Казыкермень, Азов, Шлюсенбурх, Канцы, Дерпт, Нарва, Митава, Елбинг, Выборг, Кексгольм, Рига, Динамент, Пернав, Аренс-бурх, Ревель, Нейшлот — Стетин, Стралзунт. Довлѣет рещи: «Шведа, аки непобѣдима в Европѣ словуща, приведе в безсиліе». А яко страшен явился врагом, тако и любовен другом. Подав в сем о себѣ сумнѣніе: сильнѣйшій ли есть к войнѣ за храбрость или к дружбѣ за благость. В союзѣ многих монархов вожделѣн, умолен, и объят бысть. В лѣто господне 1716 над четырмя флоты: аглинским,

голландским, дацким и своим российским верховный повелитель оглашен. Дивное же вездѣ о его цѣлости смотреніе внутрь от многих лютых измѣн и бунтов невредим, внѣ в различных огнях военных цѣл пребываше. Устрояет по долженству и яже к богу вседушнѣ пекійся о церковном исправленіи и наслажденіи ученій споспѣшествовал[9] многоименитый воистину муж[10], всѣгда прилѣжен в дѣлѣх, не истомлен в трудѣх вездѣ, всѣгда и вездѣ дивен, всѣх прежних государей показа добродѣтели, преставися в лѣто 1725[11].

ВІРШІ

ПОХВАЛА ДНІПРОВІ

Славен будь, отче великий, завжди повноводий, глибокий!
Ти багатіший за інші річки усі разом, а може,
І найславніший. Пружна́ течія береги роз'єднала
Так, що й стріла не спроможна здолати всю відстань між ними.
З морем самим позмагатися любиш, розлившись, неначе
Німфа Фетида [1], що прагне до батька подібною стати.
Часто лютує швидка течія, і тоді у нестямі
Навіть столітні дуби вириває укупі з корінням;
З шалом круті береги підриває і валить у воду;
Грізно шумить, як зустріне якусь на шляху перепону.
Угомониться тоді лиш, як зборе; і часто міняти
Річище любить, пісок полишивши усюди недбало.
Годі й казати про те, що він хвилями блиска, мов сріблом;
Зрошує спраглі вуста подорожніх, некта́р мов солодкий;
Їжу тверду і сиру вельми швидко пом'якшує — навіть
На незначному вогні; ясно-жовтий пісок промениться
Так у глибокому руслі, що золотом щирим здається,
Всюди розсипаним. Хто б навтішатися досить спромігся
Любими серцю просторами цих берегів неозорих,
В сонячнім сяйві що мріють? Ген-ген аж до сходу Титана [2] —
Сонця ясно́го, на луках розлогих худоба пасеться;
Глянеш на захід — здіймаються гори усюди, порослі
Лісом густим, що бджолині рої незліченні годує.
Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки сказали,
Що молоком він і медом наповнений, а не водою.
Годі й казати про те, скільки сіл, скільки міст і містечок
По берегах мальовничих твоїх розрослося усюди!
Більше, ніж інші річки усі разом, дарунків природи
Ти перевозиш. О славо і гордосте наша одвіку!
Місто — держави могутньої мати й окраса вітчизни —
Має, тобі завдяки, вельми благ усіляких чимало!
Стіни широкі його омиваєш своєю водою
І звеселяєш околицю, що простяглась до схід сонця.
Ще ж до своїх берегів звідусіль ти збираєш товари:
Стоси каміння й колод, із яких можна зводити храми,
А, окрім того, вапно, для великих будов необхідне.
Слід пригадати також, що, в човни вояків посадивши,
Понтові, Чорному морю, погро́зи ти кидав, бувало,
Й страх наганяв там. Але батьківщину свою найчастіше
Краще за мури усякі бакониш, і ворога злого,
Шлях заступивши, примушуєш геть відійти до кордонів.

ПОЛЬСЬКИЙ КАНТ

— Чом, душе моя, сумує думка твоя,
Часто ще зітхає? Що смутить, не знаю.
— Чом мені радіти? Не можу зустріти,
Що би веселило. Мені все не мило.
— Що ж так сильно гнітить? Нам сонечко світить,
Всюди, де поглянеш, там дива побачиш.
— Думала б: згрішила й себе засмутила,
Але хрест лякає й язик мій тримає.
— Серце чом палає? Що так допікає?
Що тебе тривожить і біль щораз множить?
— Бачиш, мій коханий, як світ наш змішали
Долів головами, до неба ногами?
Зла неправда скаче, а правдонька плаче.
Хто не провинився, той винним зробився.
Що мені гадати? Як правду сказати?
Що нам до чужого і доброго, й злого?
Міць якась існує, що нас магнесує,
Бо чужий здобуток в нас збуджує смуток.
Над усе долягає, що правди немає.
Правда тільки в слові безмежного бога.
Все я зауважаю, хоч очі змикаю.
Серце завмирає: як жити — не знаю.
Те лише ще тішить, що правда не грішить
Й бог в житті буває — він все поконає.

ЖАРТ ПРО ВЕНЕРУ [3], ЯКА ШУКАЄ СВОГО СИНА КУПІДОНА [4]

Всюди шукає Кіприда [5] синка, який десь загубився.
Той, що кохає: «Юнак в серці моїм заховавсь.
Вихід де? Мати сувора. Хлоп'я ж це ще більш невблаганне.
Паном моїм є пустун. Мною панує й вона.
Ще буде видно, хто з них уста спалить мої, коли змовчу.
Зраджу ж якщо його, він ворог ще більший буде.
Отже, мовчи краще, грізний втікачу, й пали мене легше!
Кращу криївку, ніж тут, мати не будеш ніде».

ТАКОЖ ДВОВІРШІ — ПОРАДИ-ПЕРЕСТОРОГИ ТОМУ, ХТО ЗГУБНЕ КОХАННЯ СОБІ ЗАПРОШУЄ

Ах, нерозумний! Невже добровільно бажати можливо,
Щоб це кохання тобі кров хвилювало завжди?
Кажеш, що, в серці засівши, воно тебе спалює стиха.
Вір мені: здавшись йому, матимеш лиха мішок!
Думать коли ж ти будеш, що поради ці віри не гідні,
Ось тобі вірш рятівний (сам лиш його прочитай!):
«Що означає «кохаю», «кохання», «коханий» — не знаю.
Знаю лиш: хто закохавсь, полум'ям хутко згорить».

ПѢСНЯ СВѢТСКАЯ

Кто в свѣтской жизни хощет щаслив бити
И своих утѣх не потерять,
Тот не ищи в ней никого любити,
Если не хощеш воздихать.
Убѣгай любви, как би ти не лстился
И крѣпись, покамест от ней не окусился.
Вскаешся, да поздно, как все мисли розно
Разбредутся в слезах красоти.
Перва примета рани сей безкровной:
На свою любезну частій взгляд.
Ах, отвращайся страсти сей виновной,
В сладости которой будет яд!
Ежели би очи стали тя тягнути,
В самое то время нада вспомянути,
Что сій издевки суть очей веревки.
Рви их, сколко можеш, силою всею!

Ежели ж прелстился лишний раз взглянути,
То свою волност потерал.
Можно свободу жалко вспомянути,
Какъ себя не ободрал.
Красоту неволею станеш ставить в очи
И в постели будут без покоя ночи.
То уш будет мнится, как тебіе любится,
А сия утѣха тяжела.
Самая роскош с горестми ест смежна.
Самая утѣха въ слезах.
Кол ти бивает пуще в мислех нежна,
Тол громче сердце вопиет «Ах!»
Ежели собою та непреткновенна,

Таким случа́ем будеть разрушенна.
　　А напрасни «охи» и тяжели вздохи
　　Разум и здоровя отягчать.

Будь бережлив ти: на<д> свою свободу
　　Воли дрожайшой лучше нѣт.
Я удивляюсь, кто злу непогоду
　　Сладких зефѣров люти тщить.
А в мочи ай тихой жизни чти мя доля,
Несмущенни часи и драга воля —
　　Жить на свѣтѣ, плакать всеминутно
　　Я с природы не хощу..,

ПРО ПАПСЬКИЙ ВИРОК ГАЛІЛЕЄВІ

Чом ти ганьбиш безсоромно ім'я Галілееве, папо?
　　Чим він тобі завинив, старче, тиране, скажи?
Може, злочинний, хотів він одняти у тебе престол твій,
　　Чи, що тим гірш, намовляв віри у бога не йнять?
Ні, до святих володінь йому діла немає так само,
　　Як і до Стіксових вод і до античних богів.
Справжня у нього земля, а твоя від початку фальшива;
　　Бог його зорі створив, ваші ж — лукавого плід.
Застерігати невпинно велить твій обов'язок, кажеш,
　　Щоб голосні імена люд не дурили простий?!
Варвара гідний закон твій про світобудову, гаркавцю,
　　А Галілеїв вогонь — нищить безжально його.
..Про гострозорість так само не легко тобі міркувати —
　　Кріт бо не може уздріть те, що побачила рись!

ПРО ПРОВОРНІСТЬ ШТЕЛЛЄРА [6]

Заки зичливий всім Штеллер пішов роздобути десь ліків,
　　З хворого смерть нешвидка тягне вже дух нетривкий.
Винесли тіло. Ховають... Вже й сльози рідня осушила.
　　Навіть, за звичаєм, всі спадки поділені вже.
Штеллєра всі звинувачують в смерті, бо він забарився...
　　Той же, хто щойно помер, чомусь його все ж любив.
Ось і сам лікар, нарешті! Обличчя всіх гнівом палають:
　　Парка [7] сувора раніш тут побувала, ніж він.

ДО ВЧИТЕЛІВ ЛУКИ КОНАШЕВИЧА ТА ВАРЛААМА СКАМНИЦЬКОГО

В злиднях самі живете, а учням даруєте гроші,
  Хоч їм святий наш закон золото брать не велить.
Діється шкода при цьому подвійна, бо збиток стається
  Вам при відході грошей, учням — коли їх беруть.
Фебе [8], навчи, які ліки для тих і для інших потрібні.
  «Гроші ті слід повернуть тим,— каже Феб [8],— хто їх мав!»

ДО ЧИТАЧА, ПРИХИЛЬНОГО ДО КНИЖКИ КВЯТКЕВИЧА [9]

Книжку проглянувши цю, не змарнуєш дозвілля, читачу,—
  Схожа на квітку вона з плодом, захованим в ній.
Життя невесело стане, чи трапиться бути в дорозі,—
  Щойно читати почнеш — час непомітно сплине.
Гостя розважити можна так само не тільки обідом,—
  Любим буває також скрашений читанням стіл.
Ну, а коли ще й самого Катона [10] сміятися змусиш,—
  Стане приємним тобі щонайпохмуріший день.
Отже ж, цікаво?.. Та краще усе прочитати самому!
  Папі не зайве було б книжечку теж прочитать.

ДО ТЕОФІЛА ЗІГФРІДА БАЙЄРА, ЗАСМУЧЕНОГО СМЕРТЮ СИНА

Горе страшне тебе, думаю, Зігфріде, нині спіткало.
  Адже нащадка твого взяла безжалісна смерть.
Утрата для тебе, повинен я визнати, це непоправна:
  Утіха вже згасла, а в ній — усяка надія й краса.
Але даремне таке голосіння у нашому смутку —
  Той, що вмирає, його сам не бажає, мертвий.
Синові ця, так страшна для нас, смерть дала бути щасливим:
  Доля належна його вирвала з лих багатьох.
Випадків згубних уник він назавжди та змін невеселих,
  Тих, що у безвість звело раз хоч бурхливе життя.
Більше ніщо не хвилює ніколи у храмах небесних,
  Не відбуває тріумф той, що фортецю здобув.
Зігфріде, мужністю славний! У серці ти все переносиш,
  Ти не зазнав, як тебе може зборoти цей сум.
Той, що вразив тебе смертю своєю, мов шаблею, гостро,
  Смертю своєю нехай серце твоє звеселить!

Ф[ЕОФАНА], А[РХІЄПИСКОПА] Н[ОВГОРОДСЬКОГО] НА Д[АШКОВА], П[ЕРВОСВЯЩЕНИКА] Р[ОСТОВСЬКОГО] [11]

Потяг бездумний до коней породистих має святитель —
То ж і не дивно, що він інше усе занедбав.
Коней дарує тепер, щоб прихильність для себе здобути
Посеред тих, хто, як він, любить безмежно баских.
Конюх пихатий усіх обдаровує кіньми, щоб легше
За подарунки такі сан патріарший здобуть... [12]
Прагнеш до нього ти ревно, але як приборкувач коней —
Кінь тобі консулом є [13], римська ж освіта — ніщо.

ТОГО САМОГО [ПРОКОПОВИЧА] НА ТОГО САМОГО [ДАШКОВА] ЕПІГРАМА

Щó для людей у житті більш важливе — талант чи порода?
Рохкало завше усім відповідь сталу дає:
Знатність попереду. Здібність, проте, виявляє в конярстві.
Тóму конярик і став конюхом-багатієм.

[САТИРА НА Г. ДАШКОВА]

Важко знайти щось на світі такого, чого прихопити
Не намагався б собі скупердя цей і заздра людина.
Тільки навіщо згадав я про долю його незвичайну? —
Ніби немає в нас гідних мужів, що, піднявшись од гною
Люду мізерного, мають талант і заслугами славні!
Є предостатньо таких, та не годен їх Рохкало нищий,
Що несподівано зміг царських стіп досягнути недавно,
І, таким чином, незмірні багатства, джерела всіляких
Зол і нещасть дістає. Саме це нас найбільше вражає
Й сіє не заздрість в охопленій гнівом душі, а зневагу.
Рохкало в нас винятковий, походить з шляхетного роду! —
Й тих, що запущені справи в судах розв'язати воліють,
А чи народні звичáї приводять в порядок уміло,—
Тобто людей і вітчизни палких оборонців,— вважає
Користолюбцями; заздрить їм Рохкало, заздрить до сказу.
Жодної плати, чи винагороди якоїсь не треба
Їм надавати, гадає,— ба, навіть, для вжитку будь-чого.
Дозвіл дає навпаки: щоб робив і ледь мав для прожитку —
Чи то ганчірку якусь, чи несвіжої кусень свинини,
А чи на зиму сувору, принаймні, діряві намети.
 Тож не дивуйтесь, що раджу укази ці дикі тирана

Разом зі сонмом злочинців,— якщо і здаються невинні,—
Нищити всюди безжально, сокирою в пень вирубати.
Як же він стримувать інших спроможний, якщо ось недавно,
Ідучи й повне колосся на ниві сусідській уздрівши,
Враз засмутився. Зрадів лиш тоді, як почув, що хазяїн
Зліг від хвороби. Та, згодом, зустрівши при повнім здоров'ї,
Дуже злякався й негайно замкнувсь у похмурій кімнаті.
Довго сидів там,— аж дехто боятись почав, чи не вмер він.
Та, лиш гінець доповів, що навкруг лихоманка лютує
Й часто хоронять — він з дому негайно виходить веселий.
Щойно комусь на весілля було подароване кисле
Щонайдешевше вино. «Яка осуду гідна й надмірна
Розкіш,— вигукує,— це!» Та, нараз до вікна підійшовши,
Знов налякався, побачивши як хлібороб хліборобу
Стріху солом'яну й дах прикрашає новим околотом.
Був він при цьому не менше засмучений, ніж, якби з мурів
Ріднеє місто побачив, обложене військом ворожим,
Що зготувалось до штурму фортеці і нищення міста.
Брат як сірійців з далеких мандрівок додому вернувся
І сповістив, що торгівля йому удалася на славу,
Цей мов німий — ні гу-гу, наче мову йому відібрало:
Раз лиш по раз із грудей виривалися стогони в нього.
Зрештою, зліг і, здавалося, сохне і гине людина
Від невідомої лікарям навіть страшної хвороби,
Лютої, що і вві сні все лякає і трусить невпинно.
Сторож на свято його роздражнив опівночі недавно,
Бо розбудив, щоб хропіння нестерпне якось припинити.
Ніч. В такий час всякий звук, чи то голос людини стихає.
Ходить Морфей [14] лиш і сіє навкруг заспокійливі маки.
Місяць тихенько пливе і послаблює зір блідим світлом,—
Цей лиш не спить, бо нікчемна турбота гризе його й заздрість.
Подумки спільників згадує і з задоволенням бачить,
Як метушаться живі і здорові, бо гарні посади
Мають одні з них давно вже, а інші одержують зараз.
Іскра нова із вугілля холодного виникла щойно;
Дуже маленька вона, ледве жевріє, майже не видно.
Та, якщо візьмеш до рук і почнеш коливати у різні
Боки, то, збуджена вітром, вона розгориться і стане
Власну опору вогнем руйнувати. Так само і муж цей:
Звідки б до нього не став приглядатись, побачиш одне лиш —
Щастя чужого не терпить і прагне усе спопеляти.
Втомлені працею тіло й душа вимагають спокою
І спочивають, якщо їм болячка якась не завадить.
Ну, а коли вже хто-небудь до справ приступає поважних
Й успіху прагне, то хай від очей проганяє сонливість.

Цей же не тільки продовжить дрімоту волів, а й хоче
Не прокидатись од сну. То прихилиться десь і дрімає,
То укладеться товстим животом догори десь на ліжку,
То перевернеться; ляже на правий бік, потім на лівий;
Далі почне позіхать непристойно, а то й потягатись.
Встане, нарешті, і мовчки на черево слугам покаже
Пальцем, щоб хліб і вино із комори несли найхутчіше.
Ледве наповнивши тіло одутле вином променистим,
Падає знов на підстилку, бо ноги стояти не в змозі.
Й тут починають йому увижатися жахи всілякі:
Йде ніби містом, здається, що вкрай переповнене людом,
Раптом окличника чує, що з вулиці люд проганяє.
Натовп, проте, не зникає, а лиш розступається трохи.
Миттю збагнув, що надходить великий тріумф. Але звідки
Ця перемога взялась і чиєю хоробрістю кута,
Певно не знаючи ще, наперед став також пропихатись:
Труситься весь, сполотнів, сподіваючись, може, удасться
Ласку й прихильність вождя за вітання нещирі придбати.
Ось на баскому коні Євполем [15] переможець з'явився.
Натовп на радощах гвалт учинив, заплескав у долоні.
Труби дудіть почали — неймовірним було, що творилось!
Ледве глядач наш побачив видовище це — стрепенувся
І з переляку тікати почав, як від певної смерті,—
Тричі при цьому спіткнувшись і тричі незграбно упавши.
Раптом із горла у нього випорхує Гіпнос нечутно,—
Вмить де й поділась сонливість, а з нею нічнії примари.
Справи і правила царя Євполема його, як не дивно,
лякають.
Саме тому й поспішає найкраще себе влаштувати,
Хоч і не вміє; тому й по покоях блука і маєтку
Наче приречений злодій, що марно мотузку шукає.
Знаючи майже напевно, що саме вона допоможе
Дні вкоротити сумні й припинити життєві турботи.
Хай же він, господи, знайде її, і чим швидше, тим краще!
Будемо, друзі, тоді вдовольнятись по черзі плодами
Тої посади, яку він собі захопити волів би [16].
Чутка сумна і, на жаль, не брехлива його оживляє:
Чутка про біль Євполема, про те, що чатує на нього
Скрізь небезпека й ніде не знаходить людина спокою.
Радість безмежна для цього — як іншому прикрощі. Отже,
Сам утішаючись, цей, не дає утішатися тому.
Радість ця підла, проте,— у тваринній душі лиш існує.
Спостерігати, як спільників хтось ображає нізащо,
І зловтішатись над ним так само негідно людини,—
Звір бо і той не почне шматувати і рвати нікого
Задля розваги. Вбиває тоді лиш, як стане потреба

Голод якось втамувати, щоб сили свої поновити.
І не зворушують нашого щирі молитви та сльози,
Бо зневажає словами й ділами: старих й маленьких,
Болісний плач матерів і принижений ворогом лютим
Рідний народ, і царів, що сидять у кайданах закуті.
Сам заявля, що немає у нього жалю ні до кого,—
Навіть до діток, що повзають біля грудей материнських.
О я нещасний, що мушу з подібним миритися жахом!
О батьківщино, родителько лицарів дужих і славних!
Чом ти не знищила досі це підле й жахливе поріддя?
Добре, що він посіла хоч не дуже високу посаду.
Та й до маленьких людей нераз демон злобливий вселявся,
І потрапляв розбишака такий до міцної в'язниці.
Так і з оцим буде злодієм, царська десниця якому
Берло у руки дала й посадила на крісло високе.
Лютий Нероне, для тебе і Фаларид [17] ніжним здається,
і Діомедові коні [18] здаються сумирними дуже.
Вмієш людей, як і ті, ще живих обертати на трупи.
Тож і жери, як вони, цю страшну і нечувану їжу!
Дивна жорстокість у нім поєдналася із боягузтвом.
Був він таким молодим і таким залишився понині.
Хижий розбійник, повсюдна холера! Куди б нечестиві
Руки свої не спрямовував, всюди жахливу отруту
Людям приносиш. Де ти — там страждання, там сонце зникає;
Хмарами небо вкривається й випари чути зловонні;
З чистих джерел б'є отруйна вода і без листя дерева
Голі стоять,— а під ними зелені ї трави пов'яли.
Що б цій жорстокій чумі на шляху не траплялось живого,
Нищила все без жалю: по містах і по селах, усюди
Люди й худоба конали разом на полях і дорогах;
Хутко життя вилітало із них, коли раптом гадюка
Ця навісна випадково торкалася їхнього тіла.
О, що за кару для тебе природа готує, цікаво?..
Як ти, небоже, про одяг лиш дбаючи й тіло, не знаю,
Душі в людей можеш збуджувать?.. Грізним, щоправда,
здаєшся
Ти Олексієві [19],— пику твою коли бачить. Одначе
Лячно й мені кожен раз, як волосся в скаженого дибки
Раптом стає; як у роті брудній починають скрипіти
Зуби ошкірені, що без кінця все гризуть щось і точать.
О, найганебніша каро нестерпна для нашого віку!.,
Як надихали загином своїм злії люди нещасних [20],
Чи не казав ти, подібно до цих, що людці ті щасливі?
Саме тому й побивався ти дуже, як кажуть, недавно,
Бо по заслузі одержали всі ті злочинці численні,
Із-за яких сумували й зітхали ми стільки вже років.

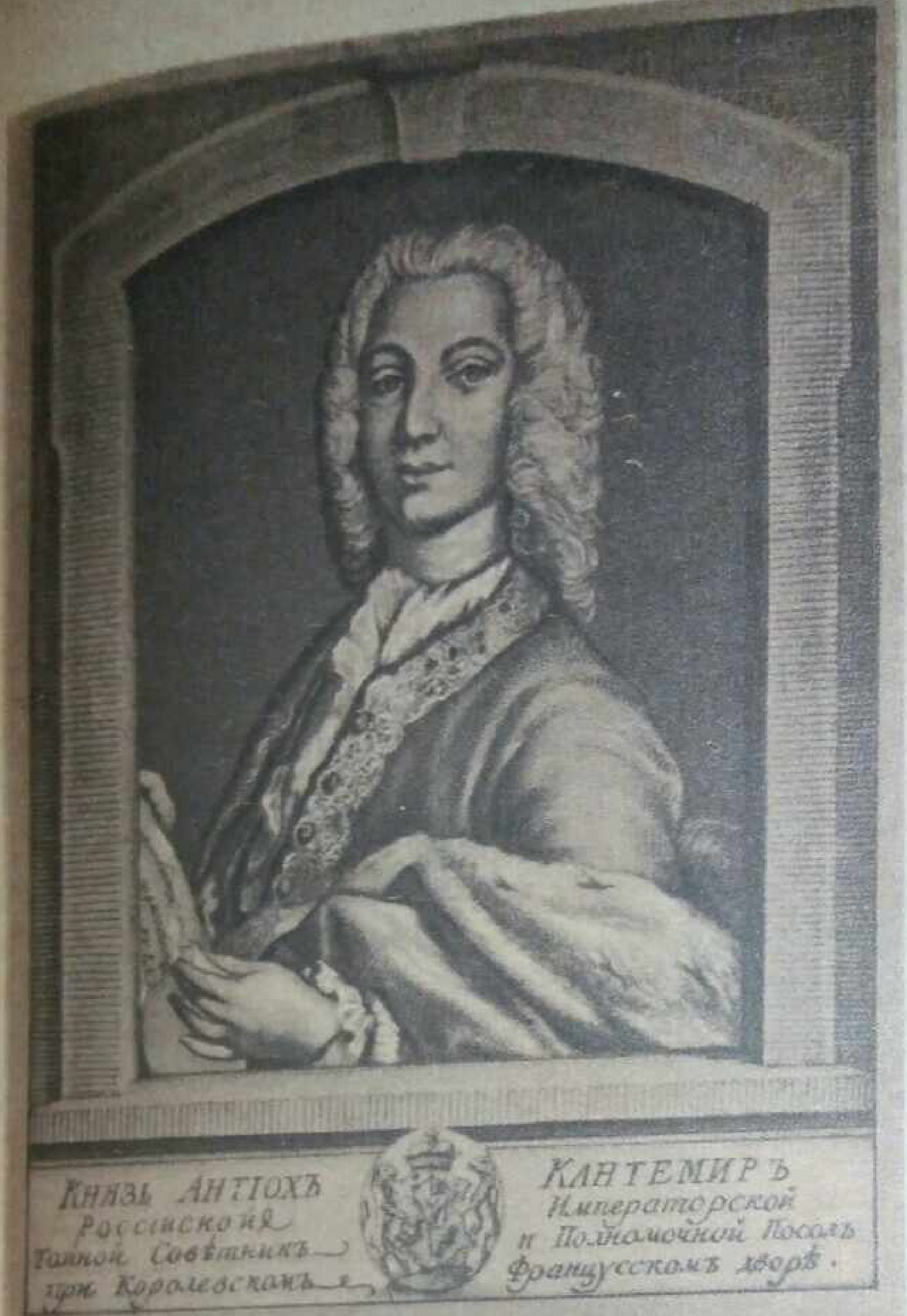
Злом цим тебе прогнівили ми, батьку всевишній, я знаю,
І справедливу за вдіяні злочини маємо кару.
Просимо ласки ми завжди у тебе, невдячні, хоч певні,
Що по заслузі страждаємо і потерпаємо гірко.
Хоч і жалкуєш про долю сумну свого люду, о боже,
Й прикро тобі, але ти наш отець і турбота постійна
В тебе про нас лиш!.. Вибачливий, не вготовляй нам загину
І захисти нас від цього врага найлютішого, отче;
І нерозумних дітей Авраама [21] виховуй на краще!
Грубу ж до краю оцю невгамовну людину, одначе,
Перетвори на порядного й справжнього мужа, бо, отже,
Досі вдавалось йому уникати твоєї десниці!
Гада повзучого і невмолимої гідри він гірший!..
Вирви ж отруйне жало — відверни превеликії бурі,
Й кинь цю пекельну людину, спасителю, швидше до пекла!

К ТРЕБОВАТЕЛЮ САТИРИ Г. С. А. К. [22]

Что кто желаеть, твой дух благородній
Требует видѣть нрави Кантимира,
Кій зрастили Плод Наук свободній:
Хоть инним гнюсна, ти люба сатира.
Та хулить злаго, а бранить спесива,
Говоря, нрави оставить непрями.
За то не любять зерцала правдива —
Стерть с лица мази пороков упрами.
Нѣт, чтоб яснѣе, кое ти зерцало
Дѣл твоих добрих, написав похвали,
Страсть всю, нелюбу тобой, показало.
Тѣх против, порок нѣсть в тебѣ ни малій.
То прими убо, что желал, охотно
Приняв, к честному нрав приложи нраву,
Тщась обличити, что в иних стропатно,
Творца в защитѣ от злих храня славу.

ЕЛЕГІЯ, В ЯКІЙ БЛАЖЕННИЙ ОЛЕКСІЙ РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЮ СВОГО ДОБРОВІЛЬНОГО ВИГНАННЯ

Ночі тієї як стане в душі найщасливіша сцена,
що замкнула навік в світі останній мій день.
Як пригадаю ту ніч, що пут стільки мені розірвала,
Серце моє ще й тепер радощів сповнене вщерть.



А. Д. Кантемір (1709—1744)

Саме був час залишити батьківську хату навіки,
    Христе, до тебе любов це наказала мені.
Час до дороги не був відповідний, не дбав я про клунок,
    Серед тривожних надій я на вигнання рішавсь.
Я не подумав ні слуг, ні супутників вибрать в дорогу,
    Я і одежу забув взяти в далекую путь.
Так я тремтів, наче той, що готується вийти з в'язниці,
    Втечі надія йому блисне, то знов погаса.
Скоро лиш зважився сам і прогнав з душі темряву ночі,
    Й думка при плані своїм, твердо ожила, стоїть,

Друзів збираю, яких вже ніколи я мати не буду,
Дуже багато моє їх приєднало майно.
Знала б, дружино моя молода, як мене би тримала!
Ох, які сльози рясні личко вмивали б сумне!
Мати сама побувала в високих хоромах далеко,
І про вчинки мої знати вона не могла.
Де тільки глянеш, кругом і кіфари, і танці лунали,
Світло веселе твоїх свят, Гіменею, було.
І молоді, і старі веселяться на нашім весіллі,
Свято і в домі усім гомін веселий танків.
Як порівняти великі з малими тріумфами можна,
Вигляд у тебе такий, Риме, препишний, бував.
Скрізь відпочинок втишає людські голоси і собачі,
Високо місяць пливе шляхом небесним своїм.
Я споглядаю на нього і бачу від нього святині,
Що дуже густо навкруг нашого дому були.
І я молюся: «Святі, яких слава в цих храмах лунає,
Рідні пороги, яких ноги не діткнуть мої.
Й ви, круті гори, що кров'ю святою героїв преславні,
Будьте здорові на час, поки захоче сам бог.
І, хоч я тіла свого цим щитом захищати не хочу,
Ви не дозвольте ридать всім над вигнанням моїм.
Батькові — він сирота — скажіть, який жар мене тягне,
Хай не вважає, що це горе оплакувать слід.
Те, що ви знаєте, хай відчуває також і сам батько:
Як він сердитий, то я бути не можу святим».
Так я небесних благав, а тим часом дружина не знала
І до обітів моїх, заздрісна, клала свої.
В серці гарячім своїм розливаючи також бажання,
Землю святую вона часто вдаряла чолом.
Слів виливала гірких до небес безталанна багато,
Сили ж у них не було, щоб повернувсь чоловік.
Ніч не давала вже часу багато на те, щоб баритись,
І Ведмедиця свої вже обертала шляхи.
Що ж я мав діять? Любов мого батька мене не пускала,
Ніч для вигнання мого ця лиш єдина здалась.
Ах, скільки раз говорила мені людська думка: «Дивися,
Ти поспішаєш куди, звідки й до чого ідеш»!
Ах, скільки раз нарікала дарма на непевну годину,
Хвилям непевним вона парус відмовилась дать.
Тричі діткнувсь я порога, і тричі тягар мого тіла
Ноги затримав мої, взуті належно у путь.
Часто я сам поспішав, то ставав повільнішим, баривсь,
Бо батьківщини любов ще притягала мене.
Часто обіти свої я підсилював, то відмовлявся,
Як на залишений дім очі звернув я свої.

Чом я вагаюсь? Це ж Сірія, край, куди я поспішаю,
Треба покинути Рим, всяка затримка — це зло.
Жінка залишиться? Вільний сам буду себе захищати.
Дім, може? Рву я, однак, дому облесливу сіть.
Друзі, що звичаєм, злим і зіпсованим, шкодили часто?
Ох, мені в вічнім страху треба боятись цих втрат!
Поки ще можна, втечу, бо пізніше вже буде запізно,
Гаятись шкода мені, саме для мене пора.
Годі баритися довше, слова я лестиві придушу,
В Сірію човен найму, швидко на човен іду.
Під час плавби мені сонце з високого неба всміхалось,
Сумно зате для моїх рано на небі зійшло!
А коли я відійшов, повідають, що родичі близькі,
Плакали так, наче б в них тіла частину взяли.
Плакав Яків отак, почувши, що нутрощі сина
Хижії звірі в лісах пошматували в куски.
Справді тоді всі утіхи в плачі обернулись огидні,
Й та, що плескала, рука б'ється у груди тепер.
Жінка даремне тоді прикликала свого чоловіка,
Билася в груди дарма і за вигнанцем ішла.
«Ні, не відірвуть тебе, я піду за тобою по морю!» —
Каже — «Й вигнанка я там буду вигнанця жона.
Путь прикликає мене і земля чужа просить до себе,
Я ж не великий тягар буду на човні твоїм.
Йти на вигнання далеко любов до Христа тобі каже,
Забороняє мені жити самій та ж любов».
Так намагалась вона, та батьки не пустили, достойні,
Ледве намови тоді й ради послухала їх.
Вийшов я, бо похороном цього уважати не треба.
Весь неохайний, лице вкрите волоссям брудним.
Довго дружина ридала й з нестямного болю зімліла,
І серед хати вона впала, немов нежива.
А як устала і знов піднесла порозбивані члени,
Вся неохайна, а пил коси її зогидив.
Кажуть, що в той час вона над собою й залишеним домом
Плакала й часто назад кликала мужа свого.
Гірше б вона не ридала, побачивши трупа мойого,
І як в могилу моє тіло ховала б навік.
Бога благала вона, щоб забрав її геть з цього світу,
Та врятувала її віра в моє вороття.
Хай же живе і обіти й благання складає на краще,
Хай живе й буде навік мужеві вірна вона.
Дунув легенький Зефір на спокійнії хвилі морськії,
Й подувом гладив своїм хвилі безкраїх морів.
По Йонійському морю спокійно пливемо безжурні,
Буря ніяка тепер страху нам не завдає.

О, я щасливий! По морю повіяв легесенький вітер,
Видно, Фетіда сама грається в хвилях морських.
В ніс корабля не вдаряють вони, ні корми не гальмують,
Лиш поганяють вперед хвилі швидкий корабель.
Збиті ялини летять, не скриплять і пов'язані линви,
Вітер вигнанню сприя, подувом човен жене.
Радощі співом веселим керманич усім сповіщає,
Знає мистецтво своє — гнати вперед корабель.
Наче вершник віжками так румаком управляє —
Він призвичаїв його легкій коритись вузді.
Так і тоді: як лише справа кудись вимагала нагальна,
Кормчий без страху туди парус до вітру звертав.
Якби вітрам не сприяла до того ще божая ласка,
Хто ж би подумав, що порту торкнуся цього.
Вже береги італійські лишивши далеко позаду,
Сірію бачу свою й любі мені береги.
Хай же дозволить землі доторкнутися хвиля, молюся,
Хай же кориться вона богові, як і мені.
Поки говорю й тривожним бажанням вдаряю об берег,
Подув буйненький жене радісний наш корабель.
Синього моря вітрове! Женіть ви мене, поганяйте,
Бога прихильного це знаком хай буде мені.
Лиште мене, ви, вигнанця на березі моря чужого,
Як лиш ця божа земля зватися може чужа.

ДОДАТКИ
ПРИМІТКИ

[*Т.-Г. З. Байєр*]

ЖИТТЄПИС ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Народився він 1677[1] р. у статечних батьків у 251
Києві. Його хрещеним батьком був Прокопович, по смерті якого він ріс у вельми суворій дисципліні мачухи. На хрещенні був названий іменем Єлисея, бо народився дня 17, [місяця] червня, на свято пророка цього[2]. Дитина комплекції міцної, з очима зеленими, холерик темпераменту сангвінічного.

Хлопець був вишколений щодо нижчих наук і вихований належно митрополитом Варлаамом[3] у Києві. Його професорами, дидаскалами були на той час Одорський[4] та ін.

Порівняно з іншими старанний, кмітливий та обдарований доброю пам'яттю, мав приємну і витончену вдачу, досяг великих успіхів, [легко] перегнав товаришів та ровесників; завдяки голосові дзвінкому у хорі був солістом[5], ніколи не захоплювався шкідливими забавами та іншими пустощами.

Юнак приділяв найбільшу увагу вивченню філософії та теології, [через що] потім від вивчення та викладання інших [предметів] цілком відвик. Обдарований буйною вдачею, палкою та незалежною, він [на досягнутому] зупинятись не думав, а тим менше замикатись лише в межах Малої Русі. Тому 1694 р. з [уже] нелегким вантажем наук, насамперед до
Льво//ва в Червоній Русі добившись[6] і отримавши рекомен- 252
даційні листи від єпископа грецької церкви, прибув він [спочатку] до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, [а згодом] — до Відня, королівств Кроації[7], Славонії, звідти через Тирольський комітат, Форум Юлія, Удіну, Патавію[8], Феррару, Анкону, Бононію[9], Флоренцію до Пізи дійшов,

Коли він прибув до Рима, матері мистецтв і наук, його прийняли до грецької колегії св. Афанасія, яку папа Григорій XIII для греків, українців та інших слов'ян обряду грецького заснував і яка чималими коштами була забезпечена. Тут грецькою та слов'янською мовами щоденно відбувалась літургія. Стосовно харчів та іншого для життя вихованців необхідного, то їх коштом папи утримували. Щодо наук, то їх під наглядом превелебних отців єзуїтів ректори й корифеї безкоштовно навчали. А звідти по кількох роках їх посилали до [різних] сект або церков, або до тих, кого називають невірними, щоб вони [виучні] могли усюди, куди б не потра-

пили, унію грецької та латинської церков підтримувати, що вони, присягаючи, [робити] обіцяли.

Тут наш [Феофан] особливу увагу на вивчення риторики, поезії, філософії, римських старожитностей церковних [як поган, так і християн] звернув [10]. Протягом близько шести років він мав звичку вельми часто щедрість і добродійства отця чину Ісуса вихваляти, який приятелював і розважався разом з ним [не лише] внаслідок легкого його характеру, приємної
253 вдачі, дотепної та веселої, а ще й тому, що вва//жав, що цей вихованець і обличчям, і вдачею до папи Урбана VIII подібний [11]. Він [отець єзуїт] піклувався [про нього] й у приватних справах йому більше, ніж іншим, довіряв. Батьківською любов'ю оточений, він [Феофан] дозвіл отримав з таємницями бібліотек ознайомитись, багато яких у місті для всіх доступними були. Роблячи, одним словом, добродійства або в семінарії чину Ісуса [12], або в іншому якомусь священстві, він [отець] марно його [Феофана в Римі] затримати намагався [13]. Не раз, прослухавши прелекції до арістотелівської філософії та схоластичної теології («Про заплямлення совісті»), їх він не схвалював [14]. Він прагнув збагачувати розум на лекціях святих отців як грецької, так і латинської церков, та античних авторів, яких в оригіналі й не скорочених мав: Демосфена, Ціцерона, Квінтіліана — в риториці, в пісні героїчній — Вергілія, в елегії — Овідія, в сатирах — Ювенала, в одах — Горація, Катула, Сарбієвія [15], в епіграмах — Марціала, в історії — Светонія, Салюстія, Тацита, а з сучасних — Бемба [16], Садолета [17], Антонія Палеарія [18], Латино-Латинія [19] та ін. До порад названого отця прислуховуючись, він, звичайно, визнавав, що цих авторів прочитав уважно, й засіб проти «беззмістовних наук» приготував. Вдень і вночі ці книжки перечитуючи й через самостійні студії, часто [навіть] від їжі відмовляючись, він настільки [їх] сік і кров «спростував», що стало очевидним, наскільки він їхнім духом захопився [20]: коли в Римі він з уст папи Іннокентія XII [21] в прилюдно на страсний четвер прочитаній буллі «In coena Domini» почув, що лютерани, кальвіністи та інші [некатолики] схизматиками оголошуються та що серед них і русини-неуніати проклятими вважаються, він нишком висловився, що це дурна блискавка блиснула. Ось тому оголосив він це явно несумісним, а навіть ворожим обов'язкові пастиря екумена, [хоча] правом помсти користуючись, він [пізніше] у Москві та Петрополі противників //
254 грецької церкви анафемою та іншими репресаліями у великий піст часто громив. Казав, що [людей], які в істинності християнської релігії сумнівались би, він ніде не виявив більше, ніж в Італії. Тим часом він з гідами Рим, античний і модерний, пам'ятки, святі й несвяті, часу нового й старого, оглянув,

форму релігії Понтифікату в справах церковних, цивільних
та військових простежив і ретельно зауважив усе те, що під
час виборів римським папою Климента XI [22] відбувалося (він
спостерігав [форми правління], коли трон [папський] порож-
ній та інше, уваги гідне), й надзвичайно успішно виявив, яки-
ми потаємними мистецтвами займаються тиберійські [23] музи.

Вийшовши з міста [Рима] [24], він Лавретанський храм про-
відав, потім [уже] вдруге через Бононію та інші міста, [що
були йому] по дорозі, перейшов. Оскільки германські та
галльські війська зайняли й робили ще небезпечнішими й без
того небезпечні шляхи [25], він різними обхідними стежками
мандрував, зазнаючи труднощів та небезпек. Без [жодної]
допомоги та ще й узимку, через брак харчів та запасів у до-
розі, він змушений був переносити великі труднощі, які
наснагою душі та тіла без [жодного] нарікання подолав. Че-
рез гору святого Готарда до грізонів у Ретії та гельветів
пішки дійшовши, він став відомий людям, у науці славним
та вельми бажаний усюди гість як для католиків, так і нека-
толиків [26], перед якими устами, до мови про гуманізм схиль-
ними, знаннями настільки себе проявив, що вони, гостинцями
та ласкою щедро його обдарувавши, відпустили від себе, щоб
він продовжував мандрівку.

Величезним прагненням та бажанням палаючи себе та свої
з великими труднощами здобуті знання батьківщині й
грець//кій церкві присвятити, 1702 р. зі свідченням про всюди 255
добре проведене життя та зі звичаями, що наче з солі скла-
далися, й дотепністю італійців на Русь повернувшись, застав
небагатьох, які знаннями з ним рівнялися б. Магістр, або
доктор філософії, й префект шкіл, бібліотеки та гімназії в Ки-
івській академії під керівництвом Одорського та інших про-
фесорів представлений, почав [27] викладати науки новим мето-
дом, ясним і доступним, якими, звичайно, все покоління до
гуманізму та великодушності будив. Він викладав прилюдно
філософію, мистецтво вправного декламування та дискуту-
вання й, нарешті, теологію. До багатьох релігійних братств
прийнятий та іменем Феофана названий, тобто «вказаного бо-
гом», з амвону до народу безліч слов'янських проповідей виго-
лосив. У Печерському монастирі він став відомий Прусові
Чернігівському [28], який 1695 р. Регіомонтанську [Кенігсберзь-
ку] академію залишивши, грецьку релігію прийняв та в Києві
у стан чернечий [перейшов]: його у грецькій вірі він [Феофан]
скріпив та автором [видавцем] для нього був, коли той
книжку «Про походження святого духа від самого лише отця»
латинською мовою вельми вдало, ерудовано та вичерпно напи-
сав, яка згодом 1714 р. в Петрополі російським кандидатом
теології слов'янською мовою перекладена, але ще не видана.

1709 р., після видатної перемоги над шведами, здобутої Петром Великим на Полтавському полі, коли той [Петро] до Києва вступив і до храму [завітав], він [Прокопович] у соборі Софії святої при великому напливі слухачів та [під] бурхливі оплески [їх] панегіриком урочистим [та] гарною промовою, не фразонською[29], але поважною [його] привітав. Промова [й] цей панегірик у Києві російською та латинською мовами, in folio, були видані, а 1711 р. у Лейпцігу повторно
256 [видані]. //

Імператор щонаймудріший, талантів суддя та шанувальник великий, після різних розмов про релігійні та приватні справи, які він мав з ним, звернув увагу на його розум у викорінюванні забобонних обрядів та неосвіченості[30], кмітливий та сміливий і до виконання інших наказів [царських] його здібний та швидкий, на мов знання, на спосіб життя та поведінки бездоганний, [на те], що він славою непостійною не захоплювався, й на те, нарешті, що він [вивченню] звичаїв різних народів сприяв, їх мов, законів та церковних обрядів. [І тому Петро І] у першу чергу 1710 р. сюди навідався, коли [його] тріумфальний вступ попереду славного війська до захопленої Полтави відбувався.

Коли імператор наказав провадити наради про реорганізацію посади патріарха в синод або колегію достойників багатьох стану духовного, про відновлення колишньої дисципліни в православній церкві, про кліру реформацію як регулярного, так і секулярного, та про інші заходи, спрямовані на збільшення [кількості] церков та шкіл, про які в цих справах з Петром Великим він домовився й приватно йому порадив[31], найобачнішому імператорові вони так сподобались, що він [Феофан] у нього назавжди повагу й пошану таку велику здобув, що, крім інших подарунків, гостинців та нагород, багато разів, свідків уникнувши (щоб заздрості товаришів [його] до нього не викликати), під плащем гаманці по 1000 золотих йому приносив. І тому він [Феофанові] як бувалій людині безліч листів, що стосувались важливих і таємних справ, складати доручав.

У місті Москві [він був] ректором гімназії, помічником
257 доглядача престолу патріарха, а пізніше — головою синоду // під керівництвом святого Стефана Яворського, митрополита рязанського та муромського. Він [і] конгрегації постійно очолював, у сумнівних і таємних справах поради охоче давав, завжди справедливим суддею був, [інтереси] обох сторін відстоюючи, жрецем як ласки, так і справедливості; нічим не дорікаючи, [різні] справи швидко й спритно з колегами обговорював, яких легко схиляв до своєї думки, у всьому старанно дотримуючись міри.

Він безліч разів гімназії, школи, бібліотеки, бурси, монастирі в „місті та поза містом, шпиталі й готелі відвідував. У так званій патріаршій та в інших бібліотеках книжки та рукописи античних [авторів] вишукував. Виправлення скрізь старанно у формі порад записував, а згодом, коли авторитет його зріс, він належні вказівки давав, а тих, хто підкорятись їм не погоджувавсь, суворою цензурою обмежив.

Він вельми часто виголошував проповіді у формі евхаристій на урочистих святах, на Новий рік, на весіллях, на уродинах [та] хрестинах царської сім'ї. Наче другий Золотоустий, він велику юрбу не лише з релігійного обов'язку збиратись примушував, а й тому, що вишуканим красномовством досвідчених слухачів приваблював. Він брав активну участь і навіть очолював диспути з філософії та теології, що прилюдно в Московській гімназії проводились, на які вельми вчені мужі різних релігій запрошувались.

Добірну бібліотеку з книгозбірень Дерпта, Нарви та інших
міст Лівонії, або з залишених, або // на землі ворожій за 258
правом війни захоплених, почав собі комплектувати, а пізніше, коштів не шкодуючи, з різних торгових міст Європи [книжки набував]. Згодом їх [кількість] до 30 000 томів кращих видань, у належному порядку розташованих, зросла. Уважно користуючись цими книжками, він [чимало] різних творів написав, які частково вже видані, а частково свого часу видаватимуться і [які] в книгосховищі та в скринях зберігаються. Він дуже радо цією добірною літературою з іншими ділився, ніколи жадібно ці мистецтв та знань скарби, пильним читанням і довгим досвідом здобуті, не приховував, а усно й письмово з колегами, однодумцями та вченими[32] людьми ділився, яких часто запрошував на обід, або увечері, коли для справ та глибших студій наснага потрібна була,— на вечерю, не кажучи вже про тих, що [самі] приходили. Вечорниці ці мов вечорами аттичними були, а товариство його — академією[33], звідки ніхто [іншим] не виходив, як ще вченішим.

А щодо вченості його, то багато освічених людей, іноземці насамперед, які енкомії йому писали, полігістором, пансофом, теологом, філософом, поетом, оратором та іншими його називали. Що він [добрим] економом був, видно із зразкової та похвальної ощадності, обачного й обережного керівництва як домашніми справами, так і церковними, для яких він був добрим і чуйним пастирем, мов керманич для корабля. Про те, що в архітектурі він досить обізнаним і досвідченим був, свідчать різні палаци для гостей, які він у Москві, Петрополі
на Карпівці[34], а також від Пе//трівки недалеко талановито 259
збудував, чи храми, які він відповідно прикрасив убранням святим, сто́лами, годинниками, статуями, різьбою та малюн-

ками. Крім того, що він вивчив іноземні мови — грецьку, латинську, італійську та польську, які [вельми] шанував, на схилі віку він гебрейську вивчати продовжував від знайомих юдеїв, які в Петрополі серед його домашніх були.

У залах та своїх помешканнях він понад 160 хлоп'ят та юнаків утримував — як сиріт збіднілої шляхти, так і плебеїв, поділених у школі на класи, дотримуючись вибору за віком та хистом, для студіювання різних мов, вільних мистецтв: малярства, архітектури, математики, вокальної та інструментальної музики й інших мистецтв, дуже корисних. Відповідно до віку та здібностей кожного він досвідченим учителям і дидаскалам доручав [їх] доти, поки вони хисту до одного з мистецтв не виявляли або до ремесла якогось не привчались. Утриманням, убранням, інструментом та книжками він їх усіх забезпечував.

Він, корифей щонаймудріший і щонайвищий, ректор добродійний, інспектор і доглядач, годинами як вчителів, так і учнів сам вислуховував. Ніби між іншим він зауваження робив і корисні вказівки давав, не лише сприяв комедіям або сценічним виставам та урочистим рекреаціям, але й був їх учасником. [За провину] скоріше сміхом, ніж ляпасами чи суворими словами карав.

Висвячених у чернечий стан юнаків вибирали за його допомогою, досвідчених в ораторстві, філософії та теології, що відзначались побожністю й вишколеністю, частково аби у різні
260 провінції ім//перії для відкриття шкіл, а частково для навернення невірних, фанатиків або поганів, краянів і скіфів, посилали. У літургіях, молитвах та проповідях як домашніх, так і прилюдних, він завжди брав участь. До щонайкращого вшанування бога пастир добрий одних усно, [а інших] письмово та [особистим] прикладом схиляв.

З батьківською любов'ю та доброзичливістю нуждарів зі Сходу, невірних або греків — некатоликів з Іллірії, Польщі та Угорщини, вигнанців з Грузії [35], прочан, що з гір Лівану й Афону прибували, внаслідок лихоліття або власної провини, обездолених та інших мандрівних студентів і митців, яких в окремі роки досить багато було, він гостинно приймав. Російським вельможам, про вдосконалення [управління дбаючи], на [різні] служби та посади [їх] він рекомендував, допомогу для прожиття щедро [їм] подавав, а тим, хто в мандрівку вирушав, провіантом [допомагав].

Боржникам відвертим або через борги ув'язненим зайві гроші він вельми часто позичав і через їх убогість без жодного нарікання нерідко втрачав. Він часто нарікав, що свої добродійства переважно на невдячних спрямовує, але від того щедрість його й гостинність не зменшувались, а вуха його

для скарг [їхніх] і двері для тих, що стукали в них, завжди відчиненими були.

У певні дні бідним обох статей щедро роздавались гостинці, а для слуг, вільних від роботи, проти звичаю бучні забави влаштовувались. Коли когось зобов'язати він мав намір або комусь щось важке доручити, то тактовно знаходив [цьому] обгрунтування, подібно до того як медицина гіркі ліки звичайно підсолоджує й приємними робить.//

І коли комусь у чомусь він ділом, порадою, рекоменда- 261
цією або посередництвом допомогти міг, то ніколи не відмовляв тим, хто утиску зазнав або в скруті перебував. Кому треба було допомогти, а до кого виявити прихильність, він відразу інтуїцією після кількох розмов легко вгадував, бо володів даром проникливості такої.

Після того як спочатку прихована, а пізніше й явна пошесть неправильних поглядів розкольників та інших [сектантів] на деякі російські провінції, передусім на Новгородську, поширилась, Феофан виступив проти цих схизматиків, яких старовірці або [послідовники] старої віри капітонами називали (від імені засновника секти цієї), а інші — розкольниками, оскільки вони від греко-російської церкви письмом та рішеннями як поміркованими, так і вельми на той час жорстокими проводу свого відокремились. [Їхні] численні осередки, для більшої безпеки та нагляду [військом] оточені, він від омани до лона церкви навернув. Проти цих сектантів в числі інших Дмитро [36] книжку російською мовою написав, що «Розыск...», або «Розслідування...» називається.

Нечесних, забобонних, лицемірів, симоніяків [37], дурисвітів, лінивих жебраків, облудних «пророків», навіжених та службовців, що про фальшиві дива та судівничу астрологію [38] базікали, охоче викривав і переслідував. Як заступник голови святого синоду розтратників, клятвопорушників, крутіїв та непокірних вигнанням, карцером та іншими, провині відповідними, тортурами карав. Запідозрених у справах віри, які проти бога та монарха виступали, охочих до таємних державних переворотів і в навмисному клятвопорушенні звинувачених у суді при зборі за//гальному асесорів позбавляв 262
[усіх] звань або рукою преторською та впливовою на муки належними карами передавав [39].

Оскільки вважав за найпохвальніше володарям сподобатись, то й він династам, вельможам та щонайрозумнішим достойникам вельми дорогим був.

Найясновельможніший князь Гольштинії Кароль Фрідріх, який 1724 р. до Росії прибув, часто Феофана на розмови запрошував і в коло своє, разом з приятелями, яких Феофан [сам] вибирав і зі собою приводив, [радо] приймав. Так само

превелебний ясновельможний князь Гольштинії та єпископ Любекський Адольф, з коронною принцесою Єлисаветою заручений, який невдовзі в Петрополі трагічною смертю помер, часто для розмов його приймав.

Єзуїти, які від 1715 р. з ласки імператорської колегії в Петрополі та Москві школи й громадських проповідників [своєї] релігії мали, протягом багатьох років, на шкоду станові російської церкви, вели [жваву] торгівлю книжками між собою й з іншими в Польщі та Італії, багато яких виявились шкідливими й неправильно написаними. Тому Феофанові та його колегам було доручено почати проти них розслідування. Тим, хто, нарешті, зізнався, та їх спільникам детальним декретом, на зразок англійців чи батавійців [40], було дано вказівку за межі Росії вийти, а також щоб нікого ні з цього чину, ні з ченців-католиків усякого [іншого] чину в Росію не посилати.

Він переглянув судівничу астрологію, піввірш такий додавши:
263 «Му́дрий зо́рями пра́вити бу́де». //

Тим, хто книжечку отця Рібери [41], схвалену католицькою церквою, та інші твори, шкідливі й хибні, в перекладі грецькою та слов'янською мовами в Москві крадькома видати й усюди на Сході поширити хотів, приведеним під вартою до Петрополя, наказав від задуманого відмовитись.

Священиків, які святощі до покоїв осіб високопоставлених у посольствах або під час військових навчань на землі й на морі подавали, на прохання Петра Великого, попередивши, постів та сповіді не вельми суворо дотримуватись зобов'язав, давши передбачливо вказівку, як [їм] поводитись. Тоді він, звичайно, говорив: «Краще досвідчених під покрівлю Христа допускати, до чернецтва, тобто наблизити, ніж тих, яким досвіду ще треба набувати».

Для вивчення в академіях східних мов, математики та новітньої філософії коштом імператора, що зі святого синоду видавався, деяких [юнаків] під наглядом абата Крулицького до Богемії, а інших до Саксонії посилали, про успіхи яких, з листів довідавшись, він вельми турбувався.

Малювати свій портрет він ніколи не дозволяв; волів ліпше прославитись ужинками [свого] таланту. Але по його смерті імператриця Анна наказала маляреві його портрет відтворити й на міді викарбувати [майстрові]. Залишені ним твори як прозові, так і віршовані, є пам'ятками, які щодо хисту, відшліфування думок і вишуканості стилю визнаються знавцями як виняткові.

До них належать:

1. Катехизм для молоді з поясненням мови Христа на горі, як сказано в «Матвія» (розділ п'ятий). Деякі росіяни Кате-

хизм цей осудили, тому що про культ святих ікон він інакше вчив, ніж Яворський у «Камені віри» (догма перша). // 264

2. Закони синодальні (Регламент духовний), або канонічні церковні, Петром Великим і святим синодом схвалені та різними мовами надруковані.

3. Про дійсність хрещення шляхом кроплення або поливання, без уживання урочистого занурення, коли дехто в Росії пропонував визнавати справжніми християнами хрещених лише шляхом [занурення].

4. Про шлюб росіян з іншими, хто не належить до грецької церкви, але Христа визнає, [з] різними формулками та звичаями, в Петрополі 1721 р. в перекладі німецькою мовою заслужено видана. В церковній історії, написаній ним, але не виданій, він вчення й церковні обряди, примітивній православній грецькій церкві до часів Константина Великого притаманні, розглянув.

5. Про право російського імператора призначити, кого він захоче, [своїм] наступником. Цей довід, згодом у Москві надрукований, 1724 р. був детально прорецензований у вчених актах Лейпціга.

6. «Сльози Росії», або похоронна промова про життя, подвиги та смерть Петра Великого, видана слов'янською, латинською, а також німецькою мовами, яка в Німеччині значення набуває.

7. Похоронні промови на смерть імператриці Катерини та імператора Петра II, княгині мегаполітанської Катерини Іванівни, in quarto, які, після укладення зі шведами Нейштадського миру, як сказано в псалмі 147-у, // в [місті] Петро- 265
полі слов'янською й німецькою мовами, in folio, були надруковані.

Том релігійних проповідей, які він на урочистих святах, уродинах, іменинах [та] євхаристіях царського дому, на енкеніях або посвятах церков та з інших багатьох нагод виголосив, in quarto. Крім того, він склав різноманітні поеми, численні оди, наслідуючи Горація, передусім [оду], виголошену ним урочисто, коли Петро II до Новгорода завітав, а також на честь богині пропасниці, від якої він тоді страждав, гіпохондрії й т. п. Сатири, проти звичаїв віку зіпсованих, ганьбителів високих мистецтв, проти бездарних віршомазів та інших невдалих писак. На підставі [праць] Гугона Гроція [42], Лябадія [43], Туретіна та інших він скомпонував чималу книжку «Про правдивість релігії християнської», яка нападу [на себе] ще очікує.

Він склав [також] сміховинки, проти отця Рібери Бакрінонського, антапологета, пресвітера при іспанському послі в Росії, герцогові Лірійському [44], спрямовані, [де] він ті вади,

якими той зухвалий домініканський чернець видатних достойників у Росії таврувати не соромився, їдко висміяв.

Коли в анонімних цидулках і пасквільних книжечках, що в часи Петра І та Катерини ворогами поширювались, чимало облудного й на виникнення розбрату розрахованого, було викрито, він безліч разів, збираючи за санкцією сенату наради, програмами, [теж] схваленими сенатом, проти суперечок
266 боровся, яким, за // правом господнім та людським, слід було край покласти. Вітальним листом до імператриці Анни, коли вона з Курляндії до Москви прибула, аби кермо успадкованої влади [до рук своїх] взяти, надрукованим та прилюдно виголошеним, він великої ласки для себе добився.

З латинської [він переклав] «Театр історичний» Штратемана [45], з німецької — географію Гібнера [46], з польської — афоризми стародавніх та ін. Він склав святі гімни та моральні канти, які для розваги, належної та пристойної, іноземців і вихованців музикою та хорами супроводжувались. Він їх розучувати наказував і співати по кілька разів. На окремих книжках, які він вибирав, схолії, міркування й немаловажні зауваження записував.

У цих та інших творах, частково вже виданих, а частково рукописних [47], він проявив усю принадність і вишуканість мови, якою народи інші, культурніші, славляться. І мові російській їх також не бракуватиме, коли розумною постановою вченим і академічному зборові поліпшення культури мови російської буде доручено.

Те цінне, що вже раніше згадувалось, і рукописи, як у
267 його скринях заховані й через смерть його // викінчення [свого] позбавлені, так і ті, що старанно вишукуються, в один том посмертний збираються. Протягом багатьох років разом з іншими теологами російської церкви виданням слов'янською мовою виправленого святого кодексу Біблії разом з мідними таблицями в друкарні Невського монастиря він наполегливо займався. Але хворобами та іншими справами обтяжений і, нарешті, смертю захоплений, архієпископам тверському, вологодському, другого або нижчого (Нижнього) Новгорода, архімандритові невському Стефанові Калиновському та іншим вченим теологам смолоскип цей передав.

Коли про написання відповіді паризьким професорам Сорбонни йшлося, які в Москві 1717 р. Петрові Великому про об'єднання церков грецької та латинської пропозиції внесли, Яворський, голова святого синоду й митрополит рязанський, її написав, але тому, що лист той як надто тривіальний, так і щодо моменту та гідності церков обох не досить величавий імператорові здавався, він Феофанові справу доручив, лист якого, розумно, солідно та розважно написаний, до Парижа

було надіслано (див.: Буддей. Про грецької та латинської церков непримиренність).

Ті, котрі з ним у ближчих стосунках були, багато прислів'їв, мудрих та вишуканих, геніальних сентенцій, серйозних та жартівливих оповідок, приказок та іншого [багато] засвоїли й запам'ятали, що менш важливими здаються, але гідні, аби їх впоряд//кувати й до широкого загалу донести. Книжечку про визнання речей й застосування, що чвари викликають, про церковні обряди християн він досить ерудовано з тією лише метою написав, аби, коли не єдність [поглядів] установити, то в усякому разі толерантність і прихильність між різними сектами зберегти, які в окремих питаннях християнської віри різних поглядів дотримуються. Вона, на жаль, ще й досі в рукописі й широкому колові не відома. 268

Він казав, що нова філософія Вольфа [48], який колись професором у Галлє був, а нині — в Марбурзі, є надто плоскою [навіть] для початківців, уже не кажучи про ерудитів. Твори Буддея [49] він цінував вище від інших, з ним [самим] та з іншими [вченими] Німеччини й Англії підтримував [жваве] листування.

Багато іноземців, які у виданих книжках про нього позитивно згадали, енкомії йому писали. До тих, які підтверджують усе те, що для похвали покійного ми уже наводили, [належать] Яблонскі [50], голова Берлінського наукового королівського товариства, Байєр [51], професор Петропольської академії наук (у присвяті до «Опису Китаю» Феофана [згадує]), Більфінгер Тюбінгенський [52], абат Мосгейм [53], Пфафій [54], Коль [55], Мартіні [56] та Штраленберг [57] (с. 277). Томас Консет, колишній пастор англіканської церкви в Росії (в книжці «Про становище церкви російської», яку він англійською мовою написав) [58].

Якийсь старий російський єпископ, серед пиятик та забав вихований, так влучно висловився: «Поки ми в Росії хлібом простим та напоєм природним користувались, міцними й без лікарів //, від хвороб вільними жили; але потім, як іноземців розкоші, вина з Паннонії, Німеччини, Галлії, Іспанії, з ермітажів (складів) Бургундії, Кампанії завезені сюди та все інше, сектантське так зване, значення набули, всі майже ми на ноги, камінь, сухоти та паморокy страждати почали й багато [з нас], які до цього процвітали, з живих числа вже вирвані». На це освічений заступник [голови святого синоду так] відповів: «Коли окремі країни людському рóдові для їжі кращі плоди дають, то чому ми з рук господа, творця всієї землі, приймати їх не повинні?» Він казав, що стосовно людей, яких християнами не визнають, хоч вони, відповідно до розділу п'ятого «Дій апостольських» богобоязливі та праведні, 269

думки такої приблизно дотримується й, [попередню] спростовуючи, вислів такий наводив:

> Коли п'єш добре вино, не питай ніколи, звідки воно.
> А коли хтось порядна людина, не питай, хто його біг
> і де його батьківщина.

[Його] посади й церковні звання. Як архієпископ псковський і нарвський, він відповідно до вказівок церковних правил єпархії часто відвідував, монастирі та церкви, які до його стóли належали, що виправити слід вказував, керував і, достойниками місцевими прихильно сприйнятий, [своїми] проповідями братів у вірі зміцнював.

По усуненні архієпископа Феодосія[59] 1725 р. [його] заступив і в Новгороді архієпископську кирею отримав. По
270 заснуванні Петром//Першим святого монастиря Олександра Невського згаданий Феодосій, спочатку туди першим архімандритом призначений, а одночасно й архієпископом новгородським, ці посади за задумом і вказівкою найвищого монарха займав, але по смерті його [Петра], внаслідок звинувачень, прилюдно в наказі оголошених і визнаних свідками важкими, під вартою до містечка Кóли засланий був, де 1728 р. помер. (Тут опис архієпископату його доданим бути міг би, кількість монастирів, прибутків розмір та капіталів обігових, які від єпископського банку та інших видів позик єпархія ця мала).

Вельмишановний Феофан нічого такого, що, на його погляд, розвиткові найбільшої цієї єпархії послужити могло б, невипробуваним і неперевіреним не пропустив. Кафедральний собор і будинки, що з залою архієпископською межували, він обновив, розширив і оздобив, копальні солі, залишені або шведами колись завалені, коли вони Новгород-місто завоювали, також по укладенні Столбівського миру, відбудував. Навіть для всього зайвого він застосування знайшов.

Нарешті, для селян та землеробів у справах землеробства, малярства, скотарства та сільської економії бажаним, корисним та обачним дорадником був, велику підтримку їм надавав, більшого врожаю добиватись навчаючи[60].

БІБЛІОТЕКА ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

(Витяг з опису)

Бібліотека Ф. Прокоповича, витяг з опису якої подаємо, для історії культур як українського, так і російського народів має неабияку цінність, оскільки Прокопович, як відомо, був одним з найосвіченіших людей свого часу, однією з визначних фігур в історії російської держави й освіти. Окрім того, його бібліотека в епоху Петра І, а навіть і згодом була однією з найбільших в Росії книгозбірнею, яка містила чимало рідкісних і навіть унікальних книжок. Аналіз опису проливає яскраве світло на духовний кругозір Феофана, на його «мовчазних приятелів», у яких він почерпав ті нові ідеї, що характеризують його світогляд. Адже індивідуальний характер, наданий бібліотеці, з'ясовує смаки та захоплення Прокоповича, а книжки, що входять до її складу, красномовно свідчать про складну долю ідей у тодішньому суспільстві, допомагають з'ясувати не лише індивідуальні, а й суспільні погляди.

Під час навчання в Києво-Могилянській академії Прокопович користувався книжками академічної бібліотеки, найбільшої на той час не лише на Україні, а й у Росії, і навряд чи він тоді почав комплектувати особисту бібліотеку. Можна припустити, що певну кількість найнеобхідніших і найцікавіших для нього книжок Феофан приніс зі собою, повернувшись на Україну після перерви студій у Римі. Значну кількість книжок для особистої бібліотеки він придбав уже в Києві, займаючи посаду префекта, а згодом ректора Києво-Могилянської академії. На той час, коли Петро І викликав Прокоповича до Москви, в бібліотеці останнього налічувалось приблизно 100 книжок, про що довідуємося з його листа до колишнього учня й приятеля, генерального підскарбія (тобто генерала) Я. Маркевича. Понад 200 книжок Феофан купив у Нарві й Ревелі, перебуваючи в Петербурзі, а приблизно 500 книжок — в Голландії. Але найбільше бібліотека Прокоповича поповнилася за рахунок трофейних книжок, вивезених з Дерпту Петром І і які лежали багато років без ужитку в збройній палаті Пскова, про що довідуємось з листа Феофана до Я. Маркевича: «Бібліотека наша збагатилася над сподівання рясно. Крім інших, раніше куплених, я придбав минулого літа на 200 крб. більше 200 вельми гарних книжок. Більша частина з Нарви й декілька з Ревеля; і вже майже 300 книжок мав, коли почув, що в збройній палаті Псковській

зберігаються книжки, вивезені з Дерпту. Я відразу ж попрохав імператора, щоб велів їх мені передати. І він велів. Передано було сюди й мені доставлено 2500 книжок. Однак досі ще не переслані твори святих отців з Голландії, для купівлі яких, ще коли ти у нас гостював, дали ми купцеві 500 крб. Коли ті прибудуть, бібліотека налічуватиме понад 3000 книжок»[1]. Зберігся й лист-прохання Прокоповича до Петра I, датований 29 вересня 1719 р.[2] Про розмір бібліотеки Ф. Прокоповича свідчить той факт, що в особистій бібліотеці «лавроносного поета» С. Яворського налічувалось 609 книжок, ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії Ф. Лопатинського — 1416 книжок, М. Ломоносова — 670 книжок, а «неодмінного секретаря» Французької Академії наук Безь'є Жана-Жака Дорту де Мерана — понад 3400 томів.

Через рік після смерті Ф. Прокоповича, 27 жовтня 1737 р., згідно з царським указом, синод дав вказівку книжки з бібліотеки Прокоповича разом з їх описом передати до Олександро-Невського монастиря, де їх прийняв ієродиякон цього монастиря Єпифаній, який і склав опис бібліотеки Ф. Прокоповича в трьох примірниках: один зберігався у бібліотеці, другий — у Невській канцелярії, а третій надіслано до синоду 26 серпня 1740 р. Всі три описи складені мовою, якою була написана кожна книжка (латинською, німецькою, англійською, французькою, італійською, польською та ін.), але затранскрибовані слов'янськими літерами, що надзвичайно утруднювало користування такими описами. В липні 1742 р. бібліотека Прокоповича, разом з двома її описами, була передана до Новгородської духовної семінарії, де вона зберігалася до першої світової війни. Протягом останніх років працівники Державної Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді встановили належність майже 200 книжок до бібліотеки Ф. Прокоповича. Вони продовжують цю роботу. Один з таких іноземномовних, але слов'янографічних описів опублікував П. В. Верховський ще до 1917 р.[3], а в наш час зберігається в Центральному Державному історичному архіві в Ленінграді[4]. Готуючи до видання твори Ф. Прокоповича, працівники Інституту філософії АН УРСР роботу над витягом з опису бібліотеки Феофана починали саме від такого опису. Робота над ним ускладнювалася тим, що неможливо було точно відтворити правильне латинське написання безлічі слів у заголовках книжок, а також прізвищ та імен їх авторів. Значні труднощі викликав переклад заголовків окремих кни-

[1] Див. лист 9.
[2] Див. лист 82.
[3] Див.: П. В. Верховский. Учреждение духовной коллегии и духовный регламент, т. II. Материалы. Ростов-на-Дону, 1916, отдел пятый, с. 9—56.
[4] ЦДІАЛ, ф. 649, 34 од. зб., с. 1846—1911.

жок внаслідок їх фрагментарності й неграмотності автора опису бібліотеки. Виявилося, однак, що існує інший, точніший опис бібліотеки Прокоповича, написаний мовою оригіналу кожної книжки, зі всіми необхідними вихідними даними. Цей опис виявлено у Ленінграді [1]. Використання його значно поліпшило якість і прискорило роботу над підготуванням до друку витягу з опису бібліотеки Ф. Прокоповича. Крім того вихідні дані кожної книжки останнього опису звірено з друкованими багатотомними каталогами Національної Бібліотеки Франції і Британської Національної бібліотеки та ін. Згідно з цим описом у бібліотеці Прокоповича нараховувалось 3193 книжки, вартість яких становила 4500 крб. За галузями наук уся бібліотека складалася так: з теології — 948 книжок, з історії — 508, з філософії — 365, з права — 512, учбових посібників з філософії та інших дисциплін — 678, слов'янською мовою — 45 книжок, польською — 8, новими іноземними мовами — 83 книжки, різних — 45 книжок [2]. Щодо кількості книжок у бібліотеці Прокоповича незадовго після його смерті дослідники допустили помилку, подавши в різних джерелах неймовірну на той час цифру: 30 000 томів.

Можливо, що першим таку помилку зробив автор анонімного життепису Ф. Прокоповича, його приятель, академік Петербурзької академії наук Т.-Г. З. Байєр.

Як видно з опису, бібліотека Прокоповича складалася з найрізноманітніших творів. Звичайно, на першому місці, враховуючи традиції українських учених у полеміці проти католиків і реформаторів, слід відзначити багаті колекції Св. письма, отців церкви, давніх церковних і цивільних істориків і, нарешті, класиків.

Серед античних авторів першість займають такі, як М. Т. Ціцерон, Арістотель, Л. А. Сенека, К. Пліній, Плутарх, Демосфен, Страбон, Гомер, Ісократ, Д. Ю. Ювенал, М. В. Марціал, Овідій, Теренцій, Феокріт, М. Вергілій, М. П. Катон та ін. Серед нових авторів переважають твори Я. А. Коменського, Ф. Меланхтона, Л. Валли, Й. Камерарія (Камермайстера), Е. Роттердамського, А. Кірхера, Я. Бернуллі, Р. Бойля, Дж. Кардано, Г. Галілея, астронома й математика Й. Кеплєра, Регіомонтана (Й. Міллєра), медика й хіміка Г. Бергаве, Д. Сеннерта. Серед різних авторів можна зустріти такі імена істориків, як К. Геснер, Й. Гронов, Д. Г. Моргоф, Х. Ф. Пау-

[1] Бібліотека АН СРСР у Ленінграді, відділ рукописів, № 409 (зб. іноз. рукоп.). Феофан Прокопович. Каталог бібліотеки Ф. Прокоповича арк. 1—202 зв.

[2] Уважаємо за потрібне попередити читача про те, що як у самому описі бібліотеки Ф. Прокоповича, так і у витязі з нього, який подаємо, є незначна кількість книжок, яка потрапила до бібліотеки після смерті її власника.

ліні, К. Сагітарій, Г. З. Возій, Я. Длугош, М. Стрийковский, С. Оріховський, Я. Квяткевич. Привертають увагу твори таких учених, як філософ, поет і медик Д. Ч. Скалігеро, президент Паризького парламенту, історик Я. А. Туан, юрист і філософ Ж. Боден, Г. Гроцій, В. Гайдер (автор книжки із заголовком «Система політичної філософії, в якій трактується про матеріальні причини суспільних явищ», виданої в Єні 1628 р.). З філософських праць у бібліотеці Прокоповича, крім названих, були також твори Ф. Бекона, Х. Л. Вівеса, Р. Декарта, С. Пуфедорфа, Й. Ф. Буддея, Дж. Фракасторо, Й. Х. Штурмія, Х. Томазія, Вайгеля, Х. Вольфа, Т. Кампанелли, Н. Ф. Макіавеллі, П. Егарта та багатьох інших. Неабияким авторитетом у Прокоповича користувалися твори М. К. Сарб'евського, Т. Тассо, П. Рамуса та інших авторів епохи Відродження. Авторами трьох четвертих книжок з теології є протестанти, найвизначнішими серед яких були Й. Кальвін, М. Лютер, Ф. Меланхтон, М. Социн, Й. Арндт та ін.

Філософська література становила майже 11,5% від загальної кількості книжок. А це досить значна кількість (книжок з філософії в бібліотеці Дорту де Мерана було 8%, а М. Ломоносова — 2,6% від загальної кількості книжок). Вже хоча б ці імена вказують виразно на те, що Феофан володів творами переважної більшості кращих авторів, що давало змогу йому з небувалою жвавістю й ерудицією відгукуватися на всі теоретичні потреби його епохи. Проте більшу частину бібліотеки Прокоповича становили твори новітніх авторів, спискові імен яких П. В. Верховський присвятив 12 сторінок[1].

Серед праць з питань економіки переважають два типи праць: інформаційного характеру — енциклопедії й словники й різноманітні розвідки та «міркування», більшість з яких просякнута ідеями меркантилізму і присвячена переважно питанням фінансів, грошового обігу й торгівлі.

Крім довідників з математики й праць з історії математики в бібліотеці Феофана були філософські праці, що стосуються питань математики. Значне місце тут, як і серед праць з питань фізики, займають автори епохи Відродження. Тут наявні визначні праці математиків XVI — початку XVII ст., наприклад, твори Оронція Фінея, Дж. Кардано та ін.[2] В бібліотеці Прокоповича[3] багато книжок з астрономії, небесні атласи, таблиці, які, разом із спеціальними інструментами,

[1] Див.: П. В. Верховский. Цит. праця, с. 60—71.

[2] Див. лист 2.

[3] Архів АН СРСР, розряд III, оп. 1, № 9, арк. 60—60 зв. («Математичні та фізичні інструменти, які по бл[аженній] смерті Феофана, архієпископа новгородського, були передані з його музею до Академії наук у липні 1741 року»).

глобусами й приладами, були йому потрібні для проведення астрономічних спостережень та вимірів. У нього були праці з астрономії, починаючи від Птоломея до Кеплера й Галілея. З наявності в бібліотеці Феофана значної кількості праць з питань природознавства й медицини, зокрема праць Плінія, Галена, Гіппократа, майже його сучасників Гарвея й Бергаве, вимальовується бажання їх власника йти до суті речей, безмірна віра в науку й можливості людського розуму. Вся сукупність книжок Прокоповича промовляє одночасно як мовою традицій, так і мовою сучасності.

Щодо «географії» видань: з опису видно, що це бібліотека європейська. Переважну більшість становлять книжки, видані в Німеччині (Франкфурт, Лейпціг, Вітенберг, Єна, Кельн, Берлін, Нюрнберг, Гессен), в Голландії (Амстердам, Лейден, Роттердам), у тодішній Швеції (Стокгольм, Ульм, Герборн, Або, Дерпт, Рига, Упсала), у Франції (Париж, Ліон, Штрасбург), в Італії (Рим, Венеція, Басано-дель-Грасса, Падуя, Сієна) та в інших містах Європи. Дуже незначну кількість книжок становлять українські (Київ, Чернігів) та російські видання (Петербург, переважно переклади).

Стосовно мови видань бібліотеки Прокоповича можна сказати, що це бібліотека латинська, оскільки книжок іншими мовами — усього близько 140. Перед нами постає людина XVII ст. перед обличчям еволюції XVIII ст. Бібліотека Прокоповича— чудовий зразок характерного й закономірного явища переходу від однієї епохи до іншої. Його бібліотека рельєфно виражає проблему зміни поколінь інтелектуального життя суспільства, проблему синтезу різних, інколи протилежних точок зору. Керівник «вченої дружини» Петра І, Прокопович прагне стати й є спадкоємцем довгої історії людської, в тому числі й вітчизняної, культури. Він вихованець минулої епохи, а одночасно реформатор і учасник сучасних йому подій. Погляди більшості дослідників спадщини Ф. Прокоповича збігаються в тому, що Феофан — провісник раннього російського Просвітництва. Про це свідчать як його бібліотека, одна з найбільших на той час серед приватних бібліотек його сучасників, так і безмежне коло його наукових інтересів, серед яких чільне місце посідає зацікавленість філософією й природничими науками. Бібліотека Прокоповича має всі ознаки, притаманні більшості бібліотек діячів епохи раннього Просвітництва [1].

---

[1] Витяг з опису бібліотеки Ф. Прокоповича підготував М. Д. Рогович.

Bagerus Johannes. Lucubrationes de inscriptionibus Judaeorum. Sexternio Regiomonti, apud Reusnerium, MDCCXXI.29 p. 4°.

Bartholinus Casparus. Commentarius philologiae peripateticae libri 6. Francofurti, apud Bornerum, s. a. 797 p. 8°.

Bayer Gottlieb Siegfried. Museum Sinicum, in quo Sinicae linguae et litteraturae ratio explicatur. Petropoli, ex typographia Academiae imperatoriae, MDCCXXX. 145, 190, 372 p. 8°.

Becmanus Christianus. De originibus latinae linguae. Wittebergae, apud Helwichium, MDCXIII. 933 p. 8°.

Buchnerus August. De commutata ratione dicendi libri. Lipsiae, apud Richterum, MDLXXXIX. 588 p. 12°.

Buxtorf Johann. Thesaurus grammaticus linguae sanctae Hebraeae. Basileae, apud Ludovicum regem, MDCXXIX. 690 p. 8°.

Calvisius Sethus (Kallwitz). Thesaurus latinae sermonis. Francofurti ad Oderum, apud Thimium, MDCXXVI. 8°.

Calvisius Sethus (Kallwitz). Thesaurus latinae sermonis. Lipsiae, apud Ridzichium, s. a. 1504 p. 8°.

Calvisius Sethus (Heinrich Kallwitz). Thesaurus latinae sermonis. Francofurti, apud Dietzelium, s. a. 1504, 1861 p. 8°.

Cellarius Christophorus. De latinitate mediae et infimae aetatis liber . . . Jenae, apud Wertherum, MDCLXXXII. 276, 432 p. 12°.

Cellarius Christophorus Senior. Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis. Berolini, apud Rudigerum, MDCCXXXIII. 248, 112 p.

Cellarius *Joannes (Le Clerc Jean).* Ars critica, in qua ad stadia linguarum Latinae, Graecae et Hebraicae via munitur, veterumque emendatorum, spuriorum scriptorum a genuinis dignoscendorum et judicandi de eorum libri ratio traditur. Lipsiae, apud Georgum, MDCCXXIII. 472, 512, 344 p. 8°.

Cnapius Gregorius. Thesaurus Polono-Latino-Graecus, sive promptuarium linguae Latinae et Graecae. Cracoviae, apud Franciscum (typ S. Cesarii), MDCXLIII. 1465 p. Fol.

Comenius (Komensky Jan). Janua linguarum aurea (liber germano-latinus). Holmiae, apud Keysers, MDCXLIII. 8°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Janua linguarum (graece et latine). Dorpati Livonorum, apud Vogel, 1648, 254 p. 8°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Janua 4 linguarum. Lugduni Batavorum, apud Elzevirios, MDCXLIX. 321 p. 8°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Janua linguarum reserata aurea, sive seminarium omnium linguarum et scientiarum . . . Amstelodami, apud Elzevirium, MDCXLII, 232, 164, 98 p. 12°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Janua linguarum reserata aurea . . . Dorpati Livonorum, apud Vogel, 1648. 267 p. 12°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Janua linguarum reserata aurea, sive seminarium linguarum, Holmiae, apud Hendricum, MDCXLIII. 250 p. 8°.

Corvinus Andreas. Fons Latinitatis bicornis ex optimorumque auctorum . . . inchoatus, Francofurti, apud Goetzium, MDCLX. 766, 519 p. 4°.

Cunrad Johannes. Castellum Latini sermonis.

Dieherr Johann Michael. Disputationum academicarum praecipue philologicarum, vol. 1, Norimbergae, apud W. Endterum, MDCLII. 808 p. 4°.

Duez Nathaniel (Dhuez). Compendium grammaticae. Francofurti, 1679, 594 p. 8°.

Duez Nathaniel. Via langue francoise, Amsterodami, apud Elzevirium, 1662, 834 p. 8°.

Faius Abrahamus. Linguae Gallicae et Italicae liber. Halae Saxonum, apud Hynitzum, MDCVIII. 8°.

Finckius Casparus et Helvicius Christophorus. Grammatica latina. Lipsiae, MDCXXI.345 p. 8°.

Finckius Casparus et Helvicius Christophorus . . . Grammatica Latina, Lipsiae, apud Lanckisch, MDCXXVIII. 349, 166, p. 8°.

Finckius Casparus et Helvicius Christophorus . . . Grammatica Latina, Giessae Hessorum, apud Hampelium, MDCXIII. 380 p. 8°.

Frisius Ausonius. De differentiis verborum libri 4. Marburgi, apud Hampelium, MDCXXXV. 309, 148 p. 8°.

Geidelii Casparus. Portula Graecae linguae aureae, Lipsiae, apud Kolerum, MDCXLI. 225 p. 4°.

Glingius. Fons latinitatis coruiniensis bicornis. Francofurti, Lipsiae et Jenae, apud Goetzium, MDCLXXI. 1642, 473, 144 p. 4°.

Haremann Michael. Methodus diu multumque hactenus desiderata, cujus adminiculo ad fundamenta linguarum . . . facile, cito, tuto ac jucunda perveniri potest. Hamburgi, apud Guthium, MDCLXXIII. 765 p. 8°.

Irenaeus Ioannes. Annotationes in grammaticam. (latinam Philippi Melanchtonis). Francofurti, apud Egenolphum, MDLIX. 757 p. 8°.

Linacre Thomas. De emendata structura latinae sermonis libri 6. Basileae, apud Brilingum, MDXLIII. 440, 454 p. 8°.

Lipsius Justus. De latinitate, Francofurti, MDXCV. 560, 185 p. 8°.

Lubin Eilhard. Clavis et fundamenta graecae linguae . . . Amstelodami, apud L. Elzevirium, 1651, 448 p. 12°.

Lundius . . Grammatica, metrica nova. Hafniae, apud Sartorium, MDCXXVII. 176 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Grammatica Latina. Lipsiae, apud Wittigar, MDCLXVII—MDCLXXII. 598, 463, 568 p.

Melanchtonus Philippus. Grammatica . . . Wittebergae, apud Müllerum, 1594. 518 p. 8°.

Merkius Johann Conrad. Latinae sermonis castellum ex optimis authoribus extructum. Ulmae Svevorum, apud Cuhnium, MDCXLVI. 1110 p. 8°.

Popma Ausonius. De differentiis verborum libri quattuor . . . Giessae Hessorum, MDCIX. 349, 166, 224 p. 12°.

Posselius Johann. Syntaxis graecae linguae, Francofurti, apud Corvinum, MDLXXXIII. 285, 221 p. 8°.

Posselius Johann. Syntaxis graecae linguae, Francofurti ad Oderum, apud Voltzium, 1593, 8°.

Puteanus Erycius (Vanden Putte, Hendrick). Amoenitatum humanarum diatribae XII quae partim philologiam, partim philosophiam spectant, Lovani, apud Elzevirium, MDCXL. 845 p. 8°.

Rayot Pierre. Grammatica Gallica. Helmestadii, apud Heitmulerum, MDCLVI. 364 p. 8°.

Rhenius Johannes. Grammatica Latina, Lipsiae, apud Lanckisch, MDCLVI. 873 p. 8°.

Scapula Johannes. Lexicon graecolatinum. S. l., apud Laemarium, MDXCVIII. 4°.

Scapula Joannes. Lexicon graecolatinum novum... Basileae, apud Henricpetrum, MDCXX, MDCV, MDCXV, 1856, 188, 185, 188 p. S. n. p. Fol.

Schindlerus Aederanus. Lexicon Pentaglotton Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico, Rabbinicum et Arabicum. Francofurti ad Maenum, apud Henneum, MDCXII, 1992 p. Fol.

Seylbodus Joannes Georgius. Antibarbarus Latinus. Norimbergae, apud Endterum, MDCLXXVI. 654 p. 8°.

Stewechius (Godescalcus) (Steewech Godescale). De particulis linguae latinae. Coloniae Agrippinae, apud A. Birckmannum, MDLXXX. 506 p. 8°.

Syntagma secundum dissertationum philologicarum. Roterdami, apud Ruyner, MDCC. 552 p. 8°.

Ulner Hermann. Copiosa supellex elegantissimum germa[nicarum] et latin[arum] phrasium. Francofurti, apud Beckerum, MDCVII. 464 p. 8°.

Ursinus Joannus Genricus (Ursin). Acerra philologica mille, variarum historiarum, physicarum, ethicarum, mythicarum . . . libri quinque. Francofurti, apud Wustium, MDCLIX. 534, 264 p. 12°.

Valla Laurentius. De elegantia latinae linguae libri 6. Coloniae Agrippinae, apud Fabricium, MDLV. 736 p. 8°.

Veneroni Giovanni. Grammatica. Francofurti ad Maenum et Lipsiae, apud Suandler, MDCCIX. 488 p. 8°.

Wasmuth Matthias. Hebraismus facilitati et integritati restitutus. Kilonii, apud Reumann, MDCLXXV. 304, 198, 372 p. 4°.

Widemannus, Bernhardus. De proprietate et differentiis latinae sermonis tractatus . . . S. l., apud Stoer, MDCII. 236, 266, 49 p. 8°.

POETICA, RHETORICA ET LITTERATURA ARTIFICIOSA

Aelianus Claudius (Elien Claud). Opera quae extant omnia, graece latineque e regione . . . Libri XVII. Tiguri, apud Gesneros fratres, 1556. 655, 627 p. Fol.

Agostini Leonardo. Gemmae et sculpturae antiquae. Franquerae, apud Strick, MDCXCIV. 83, 214, 516 p. 4°.

Agrippa Henricus Cornelius. Opera . . . quibus post omnium editiones de novo accessit Ars notaria. Lugduni, per Beringos fratres, [1630]. 8°.

Alsted Johann Heinrich. Orator sex libris informatus. Herbornae Nassoviorum, [Typ. G. Corvini] . 1616. 309, 84, 359 p. 12°.

Aristophanes. Comoediae undecim (graece et latine). Lugduni Batavorum, apud J. Maire, MDCXXIV. 935, 56 p. 12°.

L'ard de bâtir. De architectura. Tomus secundus. A Paris, apud Langloem, MDCXCIII. 4°.

Baptista Johannes. De pictura.

Bartelon Pantaleon. De ratione quantitatis syllabariae liber. De variis carminum generibus . . . lucubratio. Lugduni, apud Hugvetan, 1605. 197 p. 12°.

Blound Thomas Pope. Censura celebriorum authorum, sive tractatus in quo varia virorum doctorum de clarissimis eijusque seculi scriptoribus judicia traduntur . . . Genevae, apud S. de Tournes, MDCXCIV. 1062 p. 4°.

Camerarius Joachim. Fabellae Aesopicae. Aboae, apud Spieringium, MDCLXXXVIII. 253, 317, 44 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. De oratore libri 3. Francofurti, apud Brubachium, 1558. 384 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae ad Atticum, Brutum et Quintum fratrem. Lugduni, apud Frellonium, 1564. 650 p. 12°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae ad Atticum. Francofurti, apud Aubrium, MDXCIX. 547 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae ad Atticum. Venetiis, MDLIV. 333 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae ad Atticum. Antverpiae, apud C. Plantinum (ex officina Plantiniana), MDLXXXII. 486 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae ad fratrem. Basileae, apud Oporinum, MDLV. 216, 331. 177 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae familiares. Lipsiae, apud Valentinum, MDXLVIII. 525 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium libri ... Coloniae, apud Horst, 1560. 615 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. S. l., MDLXIII. 355, 522, 525 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. S. l., MDLXXVII. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. S. l., MDLXXXVIII. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. Wittebergae, apud Gronenbergium, MDXCIII. 357 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae familiares. Erphordiae, apud Mechlerum, MDXCVI. 446 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolae familiares. Francofurti ad Oderum, apud Hartmannum, MDXXCVII. 497 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. Jenae, apud Heimmannum, MDCII, MDCIII. 358 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum familiarium. S. l., MDCIX. 133 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Epistolarum libri XVI ad familiares. Amstelodami, apud Elzevirium et Lugduni Batavorum, apud Hackios, MDCLXXVII. 506, 434. 78 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Omnia opera, Lutetiae Parisiorum, apud Essentinum, MDXXI. 176 p. Fol.

Cicero Marcus Tullius. Omnia opera. Basileae, apud Genatium, MDCLXXXII. 1393 p. 4°.

Cicero Marcus Tullius. Orationum. Argentorati, apud Richelium, MDXL. 305 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationum. Argentorati, apud Richelium, MDLXXVIII. 305 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationes. Lugduni, apud Gryphium, MDLXXXI. 781 p. 12°.

Cicero Marcus Tullius. Orationum. Francofurti, apud Vechelium, MDCXXIV. 724. p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationes Catilinariae. Lubecae, apud Jaupium, MDCXXII. 73 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationes omnes. Hanoviae, apud Vechelium, MDCXIV. 707 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationes selectae. Francofurti et Lipsiae, apud Fickios, 1671. 282 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Orationes selectae. Aboae, apud Rinter, s. a. 215 p. 8°.

Comitius, Natalis de (Conti Natale). Mithologiae, sive explicationum fabularum. libri 10, Genevae, apud Chovet, MDCLI. 1123 p. 8°.

Decimator Henricus. Phrasium et vocabulorum. Wittebergae, apud Grosium, 1609. 8°.

Demosthenes. Orationes. Ingolstadii, apud Angermariam Widuam, MDCXVIII. 383 p. 12°.

Demosthenis et Aeschinis. Opera. Aureliae Allobrogum, apud P. de la Roviere, 1607. 744 499 p. Fol.

Dietericus Cunradus. Institutiones oratoriae sive de conscribendis orationibus... methodica introductio... Gissae Hessorum, apud Hampelium, MDCLI. 135 p. 8°.

Dietericus Cunradus. Institutiones rhetoricae. Lubecae, apud Janchium, MDCXVII. 245, 186, 406 p. 8°.

Les divertissimens de Versailles donnez par Le Roy. Paris, de l'imprimerie Royale, MDCLXXVI. Fol.

Frasmus Roterodamus. Adagia proverbiorum. Francofurti, apud Joannem, MDCXLVI. 767 p. Fol.

Erasmus Roterodamus. Colloquia nunc emendatiora. Amstelodami, apud Janssonnium, 1651. 672, 44 p. 12°.

Erasmus Roterodamus. De copia verborum. Amstelodami, apud I. Janssonium, 1645. 294 p. 12°.

Erasmus Roterodamus. Epitome adagiorum. Coloniae, apud Gymnicum, MDXLII. 598 p. 8°.

Erasmus Roterodamus. Epitome adagiorum. Coloniae Agrippinae, apud G. Fabricium, MDLIII. 632 p. 4°.

Erasmus Roterodamus. Familiaria colloquia. Coloniae, apud Gymnicum, MDXXXVIII. 767 p. 8°.

Erasmus Roterodamus. Familiaria colloquia. Coloniae Agrippinae, apud Horst, 1591, 678 p. 8°.

Frasmus Roterodamus. Opus de conscribendis epistolis... Basileae, [apud J. Frobenium], MDXXII. 550 p. 8°.

Erasmus Roterodamus. Opus de conscribendis epistolis. Coloniae, apud Horst, MDXXXVII. 2562 pag. var. 8°.

Euphormion Lusininus (Barclay John). Satyricon. Parisiis, apud F. Hubij (Hubium), MDCV. 126 p. 8°.

Freigius Joannes Thomas (Freige Johann Thomas). Rhetorica, poetica, logica. Noribergae, s. a., 331 p. 8°.

Gellius Aulus (Aulu Gelle). Noctes atticae. Coloniae Agrippinae, apud Fabricium. MDLVII. 782. p. 8°.

Geselius Georgius. Orationes et carmina in obitu. Dorpati Livonorum, 1643. 4°.

La gloria del Cavallo, libri 10. Venetia, apud Giolitum, MDLXXXV. 969 p. 4°.

Heinsius Daniel. De tragoediae constitutione. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium. MDCXLIII. 368 p. 12°.

Heliodorus Aethiopicus (Heliodore d'Emese). Heliodori . . . libri X, iollatione manuscriptorum bibliothecae Palatinae et aliorum . . . cura et labore Danielis Parci. Francofurti, apud G. Fitzerum, MDCXXXI. 519. 32 p. 8°.

Hermogenes de Tarse. Ars oratoria absolutissima. Genevae, apud P. Aubertum, MDCXIV. 568, 229 p.

Hesiode Ascraei. Opera. Amstelodami, apud Danielem. Typis Elzevirium, MDCLVII. 342, 259 p. 8°.

Hesiodes Ascraeius. Opera. Lipsiae, apud Steinmann, s. a. 500 p. 8°.

Hesiode Ascraei. Poemata omnia. Vittebergae, apud imp. S. Selfisch, 1601. 330 p. 8°.

Homerus. Odysseja ad verbum translata. Salingiaci, apud Sonterum, MDXL. 250 p. 12°.

Homerus. Opera graeca. Amstelodami, apud Ravesteinum, MDCLVIII. 214 p. 8°.

Homerus. Opera omnia. Basileae, apud Henric Petrum. 499, 380 p. Fol.

Horniceus. Rhetorica generalis. Rigae, apud Nollerum, MDCXCII. 406 p. 8°.

Hornius Johannes. Antibarbarus latinus.

Isocrates. Orationes tres. Gueldinburgi, apud Ockelium, MDCXLVIIII. 196 p. 8°.

Isocrates. Scripta. Basileae, apud König, 1631, 927 p. 8°.

Isocrates. Scripta omnia (graecolatina). Basileae, apud Waldkirchium, MDCII. 927 p. 8°.

Junius Melchiorus. Orationum ex historicis tam veteribus, quam recentioribus . . . Argentorati, apud Zetznerum MDXCVIII. 322, 129, 136 p. 8°.

Junius Melchior. Resolutio orationum [Ciceronis]. Argentorati, apud Rihelium, MDXCIV. 896 p. 8°.

Junius Melchior. Selectae epistolae ex Ciceronis "Familiaribus". Stoccholmiae, apud Meurerum, 1651.148, 194 p. 12°.

Juvenalius Decimus Junius. Satirae. Lugduni Batavorum apud Hackium, MDCXLVIII. 641 p. 8°.

Кантемир Антиох...Сатира на хулящих учение (письменная), 1729. 4°.

Kircher Athanasius. Athanasii Kircheri ars magna lucis et umbrae in decem libros digesta. Romae, apud Grignanum 1646. 935 p. Fol.

Kircher Athanasius. Musurgia universalis sive ars magna consoni et dissoni, in 9 libros digesta, Romae, apud Corbelletti. 1650. 690 p. Fol.

... *Книга о ведомостях Парнаских (письменная)* Комедіальная дела. СПб., 17. На итальянском и славянском яз.

Lange-Joseph. Anthologia sive florilegium . . . Argentorati, apud Glaserum, MDCXXXI. 615 p. 8°.

Lange Joseph. Anthologia sive florilegium rerum et materiarum selectarum. Argentorati, apud Staedel, MDCLXII. 568, 639 p. 8°.

Lange Joseph. Loci communes sive florilegium rerum et materiarum selectarum . . . Argentorati, apud Rihelium, 1613. 639 p. 8°.

Lange Joseph. Loci communes sive florilegium rerum et materiarum selectarum . . . Argentorati, apud Zetznerum, MDCXXIV. 1447 p. 8°.

Lipsius Justus. Epistolarum selectarum chilias. S. l., MDCXIII. 1027 p. 8°.

Lipsis Justus. Epistolarum selectarum chilias. S. l., MDCXVIII. 1044 p. 8°.

Lipsius Justus. Epistolarum selectarum centuriae VIII. Genevae, apud Tournes, MDCXXXIX. 1019 p. 8°.

Максимович I. Алфавит, рифмами сложенный. Чернѣгов, 1705. 9,190 с. Fol.

Mancinellus Antonius. Versilogus optimo compendio artem versificandi . . . S. l., apud Lotther, MDXXXVII. 239 p. 8°.

Manilli Jacomo. Villa Borghese fuoridi porta Pinciana descripta. Romae, apud Grignanum, MDCL. 175 p. 8°.

Martene Edmont et DurandUrsini (Edit). Thesaurus novus anecdotorum complectens regum ac principium aliorumque virorum illustrium epistolas et diplomata. Lutetia Parisiorum, apud Gossetin et alios, MDCCXVII. 1850, 189, 1952, 1964 p. 5961 pag. var. Fol.

Martialus Marcus Valerius. Epigrammata . . . Amstelodami, apud G. Gallet, MDCCI. 600, 142 p. 8°.

Martinus Joannes. Institutiones rhetoricae. Dantisci, apud Hunefeldt, 1643. 136 p. 8°.

Masenius Jacobus. Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis. Coloniae Agrippinae, apud Kinckium. MDCLXVIII. 338, 481 p. 12°.

Melander Otho. Jocorum atque seriorum . . . Lichae, apud Guolgangium Kezelium, MDCIV. 762,205 p. 8°.

Melander Otho. Jocorum atque seriorum centuriae aliquot . . . Francofurti, apud Hortmannum, 1617. 815 p. 12°.

Melander Otho. Jocorum atque seriorum . . . Francofurti, apud Hofmannum, MDCXXVI. 521 p. 12°.

Micyllius Jacobus (Moltzer). De re metricalibri 3. Francofurti, apud Egenolphium, 1539. 589 p. 8°.

Micrelius Johann. Tractatus de copia verborum et rerum. Stetini, apud Hoffnerum, 1672. 336 p. 8°.

Moretti. Avenimenti de Telemaco figlivolo d'Ulisse. Leiden, apud Haaring, 1704., 208, 206 p. 12°.

Muretus Marcus Antonius. Orationes, epistolae et poemata. Lipsiae, apud Socium, sumptibus Joh. Grosii et Socii, MDCLXXII. 486, 228, 102 p. 8°.

Nicodemus Frischlinius. Opera poetica. Vittebergae, apud Bergerum, MDCVII. 12°.

Omphalius Jacobus Ardenacus. De elocutionis imitatione ac apparatu liber I. Coloniae Agrippinae, apud Mylium, MDCXIII. 417 p. 8°.

Ovidius Naso. Opera. Basileae, apud Petrum, 1560. 589, 89 p. 8°.

Ovidius Publius Naso. Opera omnia. Fastorum libri 6. Amstelodami, apud Smith, 1727. 900 p. 4°.

Ovidius Publius Naso. Opera omnia. Metamorphoseon libri 15. Amstelodami, apud R. et I. Westenios et G. Smith, 1727. 1102 p. 4°.

Ovidius Naso. Omnium operum. Amstelodami, apud Smith, MDCCXXVII. 863 p. 4°.

Palladio Andrea. De architectura. Venetia, apud Franceschum, 1570. 128 p. Fol.

Pallavicino Ferrante. La Taliclea di Ferrante Pallavicini. Venecia, apud Sarsinam, MDCXXXVII. 525 p. 8°.

Phaedrus. Fabularum Aesopicarum libri 5. Upsalae, apud Curionem, MDCLXIII. 110, 270 p. 8°.

Plautus Titus Maccius. Comoediae ex recognitione Jani Gruteri. [Wittebergae], apud Schurerum, MDCXXI. 1554 p. 4°.

Poetica Gissenae Academiae. Lubecae, apud Jaochium, MDCXXIV. 368 p. 8°.

Di Pozzuolo. La vera antichita. Roma, apud De Rossi, MDCLII 8°.

Прейслер, Иоганн Даниель. Основные правила или краткое руководство к рисовальному художеству. Пер. с нем. (И. К. Тарта). Ч. 1—3. СПб., Имп. Ак. Наук. 1734.

Ravisius Joannes Textoris. Epithetorum opus absolutissimum. [Basileae, apud N. Billingerum], 1573. 952 p. 4°.

Renouard. Lettres amoureuses et morales. A Paris, apud Thiboust, MDCXX. 8°.

Rempen Johann. Deliciae Parnassi sive poemata selectiora. Helmestadii, apud H. Hessium, MDCCX. 376 p. 8°.

Reyherus Andreas. Rhetorica practica. Gothae, apud Schallium, MDCLXXI. 430 p. 8°.

Ric (Delrius), Martin Anton de. Syntagma tragoediae latinae in tres partes distinctum. Antverpiae, apud J. Moritum, MDXCIII. 188, 315, 559 p. 4°.

Salanus Petrus. Gnomologia. Upsaliae, apud Paulum, s. a. 184 p. 8°.

Sarbievius Mathiae Casimirus (Sarbiewski Maciej Kazimierz). Lyricorum libri IV. Lipsiae, apud Fabrium, MDXXXIX. 12°.

Scaligerus Josephus. De emendatione temporum libri 8. Francofurti., apud Joh. Wechelium, sumptibus Nicolai Bassaei, MDXCIII. 432 p. Fol.

Schevius Henricus. Mythologia deorum et heroum... Stetini, apud Höpfneri, impensis I. Plenneri, MDCLXXXIII. 858 p. 12°.

Schefferus Johannes [Argentoratensis]. De stylo exerticiisque eius ad consuetudinem veterum. Jenae, apud Bielkium, MDCXC.208,222, 59 p. 8°.

Schrader Christophorus. De "Rhetoricorum" Aristotelis sententia et usu commentarius. Helmestadi, apud Mullerum, MDCLXXIV. 597 p. 4°.

Smetius Henricus. Prosodia. Lugduni, apud A. de Harsy, MDCIII. 458 p. 8°.

Smetius Henricus. Prosodia. Francofurti, apud Hofmannum, MDCXVIII. 602. p. 8°.

Smetius Henricus. Prosodia, Genevae, apud Stoer, MDCXXXIII. 685 p. 8°.

Smetius Henricus. Prosodia. [Genevae, ex typ. J. Planchani], MDCXXXV. 558 p. 8°.

Smetius Henricus. Prosodia, vo. 8-9. Antverpiae, apud Mersium, MDCLII. 526 p. 8°.

Sperlingen Johannes. Meditationes in J. C. Scaligeri "Exotericas exercitationes de subtilitate". Wittebergae, apud Bendt, MDCLVI. 512, 144 p. 8°.

Tapius Ebertus. (Tappe Eberhard). Epitome adagiorum Erasmi Rotterdamii. Coloniae, M. Gymnicus excudebat, 1545. 632 p. 8°.

Tasso Torquato. Hierosolyma liberata carminibus. In Bassano [del Grassa], apud Romondinium, s. a. 672 p. 12°.

Taubmannus Fridericus (Friedrich). Melodaesia sive epulum Musarum. Lipsiae, apud T. Schurerum, MDCXV. 61, 852, 223 p. 8°.

Terentius Publius. Comoediae, Lugduni, aqud Bonhome, MDLX. 850 p. 8°.

Terentius Publius. Comoediae. Francofurti ad Maenum, 1579. 168, 76 p. 8°.

Terentius Publius. Comoediae. S. l., MDLXXXVI. 512, 347, 692 p. 8°.

Terentius Publius. Comoediae. Raphelengi, apud Plantinum, MDCXI. 280 p. 8°.

Terentius Publius. Comoediae. Rhoterodami, MDCLXIX. 448 p. 12°.

Terentius Publius. Comoediae. Aboae, apud Vinter, 1670. 636 pag. var. 8°.

Theocritus. Idilliae et epigrammata. S. l., apud H. Stephanum, MDLXXIX. 447, 128 p. 12°.

Thomasinus Philippus. Elogiae virorum illustrium. Patavii, apud Sardum, MDCXLIV. 411 p. 4°.

Тредіаковський Василій Кириллович. Новий и краткий способ к сложенію россійских стихов с опредѣленіями до сего надлежащих званій. СПб., им. Ак. Наук, 1735. 89с.

Ulnerus Hermannus. Phrases latino-germanicae. Francofurti, apud Bakerum, MDCIV. 446 p.

Varia carmina (latina et germanica). Dorpati Livonorum, apud Vogel, MDCIII. 8°.

Verdizzotti Adriano. Carmina. Venecia, apud Brigontium, MDCXXI. 4°.

Virgilius Maro. Bucolica. Francofurti, apud Vechelium, MDLXXXI. 168, 568 p. 8°.

Virgilius Maro. Opera. s. l., apud Sanotand Hanum, MDLXXXIX. 412, 168 p. 8°.

Virgilius Maro. Opera. Leovardiae, apud Halmam, MDCCXVII. 800, 1808 p. 4°.

Weinrichius Melchiorus. Phrasium poctiearum, hoc est phrases et nomina poetica. Francofurti, apud Gotzium, MDCXLVII. 1197 p. 8°.

Weismannicus Ericus. Rhetorica sacra. Tubigae, apud Hienium, MDCLXXIX. 126 p., in app. 34. 8°.

Wysocki Symon. Wielkie zwierciadło przykładów. [W] Krakowie u Szarffenbergera, 1612.

PHILOSOPHIA RATIONALIS

Agrippa Henricus Cornelius. De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium... Francofurti et Lipsiae, apud Plenerum, MDCXCIII. 660 p. 12°.

Alstedius Joannes Henricus. Compendium philosophicum. Herbornae Nassoviorum, apud Muderspachium, MDCXXVI. 320 p. 8°.

Alstedius Johann Heinrich. Panacea philosophica, id est methodus docendi et dicendi universam encyclopaediam... Herbornae Nassoviorum, [Typis G. Corvini], 1610. 454 pag. var. 8°.

Aristoteles. Operum Aristotelis tomi 2. Aurelia Allobrogum, apud P. de la Roviere, 1605, 836 p. Fol.

Aristoteles. Peripateticorum principis organon. Basileae, apud Oporinum, 1583. 1133 p. 8°.

Aristoteles. Peripateticorum principis organon. Francofurti, apud Aubrium, MDXCVIII. 951 p. 8°.

Athenaeus Naucratita. Athenaei Deipnosophistarum, sive coenae sapientium libri 15. Venetiis, apud Arrivabenum, 1556. 288 p. Fol.

Athenaeus Naucratita. Athenaei Deipnosophistarum libri 15. [Heidelbergi], apud H. Commelinum, 1597. 702 p. Fol.

Bacon Franciscus (Francis). Novum organum scientiarum. Amstelodami, apud I. Ravens Steinium, 1660. 404, 287, 201 p. 12°.

Bolduannus Paulus. Bibliotheca philosophica sive elenchus scriptuum philosophicorum atque philologicorum illustrium. Jenae, apud Weidnerum, MDCXVI. 647 p. 4°.

Buddeus Johannes Franciscus. Analecta historiae philosophicae. Halae Saxonum, sumptibus orphanotrophei, MDCCXXIV. 463 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. Opera philosophica. Lugduni, apud Pillehotte, MDLXXXIX.779, 236 p.

Cicero Marcus Tullius. Philosophicorum vol. tertium. Argentorati. apud Richelium, MDLXXIV. 214 p.

Comenius Joannes Amos. Pansophiae prodromus et conatuum pansophicorum dilucidatio. Lugduni Batavorum, apud Lopez de Haro, MDCXLIV. 291 p. 12°.

Curtius Casparus. Disputatio philosophica de variis. Bremae, apud H. Braueri, [1673].8°.

Dau Michaelis. De mediis introducendi philosophiam eclecticam. Dorpati, apud Brendcken, 1695. 88, 95, 80 p. 4°.

Decartus Renatus. Principia philosophiae, v. 1-2. Amstelodami, apud Elzevirium, v. 1-MDCLXXVII. 222, 248, 93 p., v. 2-MDCXLIV. 310, 331 p. 4°.

Diogenes Laertius. De vitiis, dogmatibus et apophtegmaticis clarorum philosophorum libri 10 (graece et latine). Amstelodami, apud Vetstenium, MDCXCII. 672, 590 p. 4°.

Finckius Casparus. Schediasmata, sive controversia theologicae et philosophicae, logicae et ethicae ... Gissae Hessorum, apud H. Hampelium, MDCVIII. 1133 pag. var. 8°.

Fracastorus Hieronymus Locionensis (Fracastoro Girolamo). Opera omnia. Lugduni, apud Fabrum, MDXCI. 657 p. 8°.

Gillenstalpe Micaelis. Philosophia practica. Aboae, apud Bald, 1653. 178, 416, 559 p. 8°.

Henricus Guilhelmus. Dissertatio philosophica de mundi imperfectione. Jenae, apud Buchium, s. a. 4°.

Hornius Georgius. Historiae philosophicae libri 7, quibus de origine, successione, sectis et vitae philosophorum ab urbe

condita ad nostram aetatem agitur. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium, MDCLV. 387 p. 4°.

Huber Ulricus. Specimen philosophiae civilis et studendi bonis libris. Francquerae, apud I. Gyselaar, 1686. 538 p. 8°.

Huet Petrus Daniel. Censura philosophiae Garthesianae, Helmestadii, apud Hammium, MDCXC. 282 pag. var 4°.

Introductio in universam Aristotelis philosophiam, L. I. (Liber Gallicus manuscriptus). MDCXCIV. 4°.

Jonsius Joannes. De scriptoribus historiae philosophiae libri 4, Francofurti, apud Gotzium., MDCLIX. 352, 386, 216 p. Index. 4°.

Itterus Antonius. Synopsis philosophiae rationalis. Francofurti, apud Rotelium, MDCLV. 330, 225 p. 12°.

Itterus Anton. Synopsis philosophiae rationalis, seu praecepta logica . . . Francofurti, apud Ilsnerum, MDCLXIX. 441 p. 12°.

Launoy Jean de. Opera omnia, t. 1-5. Coloniae Allobrogum, sumptibus Fabri et Barrilot sociorum et M. Mousquet et sociorum sociorum, MDCCXXXI. 7416 pag. var. Fol.

Lehmann Johann Jacobus. Observationes philosophiae, t. 1, Fransofurti et Lipsiae, apud Capsell, MDCCXXIV. 320 p. 4°,

Lipsius Justus (Lipse Juste). Flores totius philosophiae, Magdeburgi, apud Francum, 1599. 60, III p. 12°.

Magirus Joannes. Aristotelis philosophia, Francofurti, apud Palthenium, MDCVIII. 1014 p. 8°.

Malard Michael. Nouvelle methode Francaise. Londoni, apud Vanderhoeck, MDCCXXVI.

Maronius Siliceus "Les dialogues" de jean Loys Vives, Anvers, apud Guzman, MDXCIX. 153, 459 p. 12°.

Meisnerus Baltasarus. Philosophia sobria, V. 2. Wittebergae, apud Rudingerum, MDCXI. 1203 p. 8°.

Meisnerus Baltasarus. Philosophia sobria, in qua problemata lexica et logica ... discutiuntur. Pars 2. Wittebergae, 1613—1614.

Meisnerus Baltasarus. Philosophia sobria ... Pars 2. Gissae Hessorum, apud Chemplinum, MDCXIV. 781 p. 8°.

Meisnerus Baltasarus. Philosophia sobria ... Pars 2. Wittebergae, apud Raaben, MDCXV. 737 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Philosophia sobria. Pars 2. Wittebergae, apud Richterum, MDCXIX. 737 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Philosophia sobria ... Pars 1-3. Wittebergae, apud Gormannum, 1621—1623. 1202, 1203 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Philosophia sobria ... Pars 3. Wittebergae, apud Fincellium, 1623. 1220 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Philosophia sobria ... Pars 3. S. l., MDCXXV. 825 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Philosophia sobria. Pars 2. Rinstelii ad Visurgium, apud Lucium, MDCXXVII. 737 p. 8°.

Museus Johann. De usu principiorum rationis et philosophiae in controversiis theologicis libri 3. Jenae, apud Lobensteinianum, MDCXLIV. 671, app. 64 p. 8°.

Naldi Matteo Senensis. Mundi universi amicitia philosophica. L. I. Senis, apud Bormetos, 1649. 396 p. 4°.

Oldenburgius Henricus. Acta philosophica societatis Regiae in Anglia anni 1665—1670... in latinam versa, 6 vol. Amstelodami, apud Boom, 1672—1681. 603 p. 12°.

Rechenbergus. Lineamenta philosophiae civilis. Lipsiae, apud Gleditschium, MDCCVI. 322 p. 8°.

Rhodius Joannes (Rhode Johann). Analecta, Patavii, apud Frambottum, MDLII. 703 p. 8°.

Salenius Johannes (Salen). Dissertatio philosophica de ludis Pythicis. Upsaliae, apud Reyser, MDCXCVI. 85 p. 8°.

Schercerus. Vade mecum (sive manuale philosophicum). Lipsiae, apud Veidmannum, MDCLXXXVI. 8°.

Scribanus Carolus (Scribani le P. Charlos). Philosophus christianus. Neoburgi, apud Damharsium, MDCXVIII. 315 p. 12°.

Seneca Lucius Annaeus. Flores, sive sententiae insigniores excerptae per Desid. Erasmum. Amstelodami, apud L. E. Elzevirium, 1642. 336 p. 8°.

Seneca Lucius Annaeus. Scripta..., p. 1-2. Parisiis, apud Aegydium. Beys, 1587. 668, 216 p. Fol.

Seneca Marius Annaeus. Omnia opera. Genevae, apud Chovet, MDCLXV. 12°.

Stahlius Danielis. Regulae philosophicae explicatae..., p. 1—3. Jenae, apud G. Sengenvaldum, MDCLVII. 378, 807 p. 8°.

Stahlius Danielis. Tituli XX regularum philosophicarum. Rentili, apud Lucinios, MDCXXXV. 446 p. 8°.

Sturmius Johannes Christophorus (Sturm). Philosophia eclectica. Aldorfi Noricorum, apud Schomerstaedt, MDCXXXVI. 674 p. 8°.

Syntagma dissertationum philosophicarum. Rotterdami, apud Ruyner, 1699. 428 p. 8°.

Timplerus Clementus. Philosophiae practicae systema methodicum, p. 1-3. Hanoviae, apud G. Antonium, MDCVIII. 446, 202, 568 p. 8°.

Vanderbech (Vandenbourgh). Empirica illustris. Augustae Vindelicorum, apud Mertz et Mayer, MDCCXXIII. 61 p. 8°.

Vives Joannes Ludovicus. Colloquia. Noribergae, apud Sterlenchium, MDLXXXVI. 308 p. 8°.

Vives Joannes Ludovicus. Colloquia. Wittebergae, apud Fincelium, 1625. 302, 297, 210 p. 8°.

Vives Joannes Ludovicus. De disciplinis libri ..., Lugduni Batavorum, apud Maire, MDCXXXIII. 693 p. 12°.

Wermi. De transsubstantiatione. Hagiopoli, apud Eudoxum, MDCXLVI. 551 p. 12°.

Werulamus [Franciscus Bacon]. Opuscula doctissima. Bremae, apud Willerianum, MDCXIX. 599 p. 12°.

LOGICA

Alciatus Andreas. De verborum significatione, Lugduni, apud Griphium, MDLXXII. 580, 99 p. 8°.

Bartholinus Casparus. Logica. Hafniae, apud Sartorium, MDCXXV. 251, 416 p. 8°.

Buscherus Heizo. Harmoniae logicae Philipporameae. S. l., apud Hoffmannum, 1606. 338, 176 p. 8°.

Cammerarius Joachim Junius (Kammeister dictus). Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una, Francofurti, apud I. Ammonium, MDCLIV. 102 p. 4°.

Cognita dialecticae de praedicabilibus et praedicamentis. Holmiae, apud Meurerum, MDCXIII.

Crellius Fortunatus. Isagoge logica. Helmstadis, apud Karnisium, MDXCVIII. 450 p. 8°.

Dietericus Conradus (Dieterich). Institutiones dialecticae. Lipsiae, apud Valentinum, 1612. 515, 337 p. 8°.

Dietericus Conradus. Institutiones dialectucae, Lubecae, apud Jarchum, s.a. 407, 246, 189 p. 8°.

Dithmarsius. Systema logicum, Marpurgi, apud Chemlinum, MDCXXXI. 436, 460 p. 8°.

Du Trieu Philippus. Manuductio ad logicam, sive dialectica studiosae juventuti ad logicam praeparandae. Herbipoli, apud Zinek, MDCXLI. 195, 46 p. 8°.

Flachsenius Jacobus. Collegium logicum. Aboae, apud Hansonium, 1768.1024, 1024 p. 8°.

Flacius Mathias (Jllyricus Francowitz). Opus logicum, Francofurti, apud Baegeum, 1593. 1102 p. 8°.

Frankius Hermannus. Questiones hermeneuticae, Halae Magdeburgiae, in orphanotropheo, MDCCXXIII. 250, 318, 200 p. 8°.

Gaffarellus Jacobus (Gaffarel Jacques). Curiositez inouyes, hoc est curiositates inauditae de figuris Persarum talismannicis ..., p. 1-2. Hamburgi, apud Janssonium, MDCLXX. 290, 496 p. 8°.

Georgius Trapesuntius (Georges de Trapezonde). Dialectica, Coloniae, apud Gimnicum, MDCXXXVIII. 57 p. 8°.

Geselius Joannes. Synopsis logica. Aboae, apud Vallium, 1695, 286 p. 8°.

Goclenius Rhodolphus. Quaestiones et disputationes logicae, Marburgi, apud Eglnolphum, MDXCIII. 184, 186, 223 p. 8°.

Hartmannus Johannes. Rudimenta logicae peripateticae,

Honold Jacob. Synoptica explicatio canonum logicorum... Ulmae Suevorum, apud Mederianum, MDCXXXIII. 510, 379 p. 8°.

Hornius Conradus. Compendium dialecticae. Francofurti, apud Eitridum, MDCXXVIII. 198, 590, 446 p. 8°.

Horneius Conradus (Horn). Compendium dialecticae succinctum et per breve... olim concinnatum. Helmestadii, apud Mullerum, MDCXLVI. 228 p. 8°,

Keckermann Bartholomeus. Systema logicae. Hanoviae, apud G. Antonium, MDCIX. 971 p. 8°.

Kinckius. De symbolica Aegyptiorum sapientia. Coloniae Agrippinae, apud Kinckium, MDCXXIII. 596, 152 p. 8°.

Kirchmannus Johann. Rudimenta logicae peripateticae. Brunsuigae, apud Zilligerum, MDCXLVII. 124, 60 p. 8°.

Kirchmann Johann. Rudimenta logicae peripateticae. Lubecae, apud Veisteinium, MDCLXIX. 134, 85 p. 8°.

Legmannus Martinus. Disputationes logicae de syllogismo, Vittebergae, apud Hake, MDCXVII. 4°.

Martini Jacobus. Discussionum Ramisticarum libri 2. Bibliopoli, apud Fincellium, MDCXXIII. 1034 p. 8°,

Mascardus Josephus. Conclusiones probationum omnium, Francofurti, apud Polichium (J. S. Heyl), MDCLXI. 721, 388 p. Fol.

Mascardus Josephus. De probationibus. Francofurti ad Maenum, apud Saurium, MDCVII. 569, 565, 541 p. Fol.

Melanchtonus Philippus. Dialectica. S. l., 1586.

Melanchtonus Philippus. Erotemata dialecticae et rhetoricae. Wittebergae, apud Cratonem, MDLXXI. 288 p. 8°.

Menestrier, le P. C-F. Philosophia imaginum, id est sylloge symbolorum amplissima ex lingua gallica in latinam translata.

Amstelodami et Gedani, apud Janssonio Waesbergios, MDCXCV. 847 p. 8°,

Millerus Vitus. "Organum" Aristotelis per quaestiones. Tubingae, apud Gruppenbachium, MDCIV. 1224 p. 8°.

Planerus Andreas. Quaestionum dialecticarum. Tubingae, apud Gruppenbachium, MDLXXXIV. 548, 514 p. 8°.

Prucchnerus Andreas. Compendium logicum. Jenae, apud I. Bircknerum, 1655. 444, 120 p. 12°.

Ramus Petrus. Dialecticae libri duo. Lubecae, apud Albertum, MDCI. 79 p. 8°.

Ramus Petrus. Dialecticae libri duo, Lubecae, apud Jarchium, MDCXVI. 79, 84 p. 8°.

Ramus Petrus. Defensio pro Aristotelis dialectica. Libri 2. Francofurti, apud Aubrium, MDXC. 458 p. 8°.

Regius Joannes. Commentariorum ac disputationum logicarum libri quinque. Wittebergae, apud Cratonem, 1604. 605, 456 p. 8°.

Rhenius Johannes. Logica peripatetica. Lipsiae, apud Lanckisch, 1626. 602 p. 8°.

Rudimenta logicae peripateticae. Lubecae, apud Jarchium, MDCXXVII. 360 pag. var. 8°.

Saur Jacob. Syntagmatis logici libri 6. Wittebergae, apud Fincelium, 1683. 548, 270 p. 8°.

Scharfius Johann. Institutiones logicae cum praxi et paedia logica. Wittebergae, apud Rothum, sumptibus Schureri, MDCXXXII. 1021, 107 p. 8°.

Scharfius Johann. Logica peripatetica. Wittebergae, apud Schurerum, MDCXXVII. 385, 192, 235 p. 8°.

Scharfius Johann. Manuale logicum ex Aristotele et Melanchtone . . . concinnatum. Wittebergae, apud Michaelem, 1650, 384, 120 p. 12°.

Scharfius Johann. Manuale logicum ex Aristotele et Ph. Melanchtone . . . concinnatum. Wittebergae, apud Rappoldtum, 1652. 384 p. 12°.

Scheiblerus Christophorus. Introductio logicae. Marburgi, apud Chemlinum, MDCXXVIII. 414, 316, 329 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Tractatus logicus de propositionibus. P.1-2. Gissae Hessorum, apud Chemlinum, MDCXIX, 332, 194 p. Fol.

Slüter Severin Walter (Schlueter). Anatomia logicae Aristoteleae, sive syncrisis logica . . . ex "Organo" Aristotelis methodice proposita. Francofurti, in Paltheniano, MDCX, 888 p. 8°.

Slüter Severin. In dialecticam Rami commentarius. Hamburg, apud Frobenium, MDCXII. 631, 358 p. 8°.

Stahlius Daniel. Compendium dialecticae. Notae et animadversiones. Jenae, apud [L.] Sengenvaldum, MDCLX. 342 p. 8°.

Stahlius Daniel. Logicae et primae philosophiae tituli XX regularum. Rintelii, apud Lucium, MDCXLI. 446 p. 8°.

Sterius Johannes. Praecepta logicae peripateticae Aristotele aliisque probatis auctoribus collecta. S. l., aqud Dedekindum, MDCXXXII. 41, 62, III p. 4°.

Sturmius Johannes (Sturm Jean). Partitionum dialecticarum epitome. Argentorati, apud Richelium, MDCXCVII. 255, 158 p. 8°.

Thuronius. Institutiones logicae . . . Aboae, apud Hansonium, MDCLX. 854 p. 8°.

Veckerus Johann Jacobus. Organum logicum. Basileae, apud Eusebium, s. a. 214, 237 p. 8°.

Volkmannus. Praxis logica. Hanoviae, apud Antonium, MDCXVIII. 390, 356 p. 8°.

Honold Jacob. Synoptica explicatio canonum logicorum ... Ulmae Suevorum, apud Mederianum, MDCXXXIII. 510, 379 p. 8°.

PNILOSOPHIA NATURALIS

PHUSICA

Aristoteles. Introductio physica, p. 1-6. Parisiis, apud Calvanum, 1539. 370 pag. var.

Aristoteles. Physicorum libri VIII. Pars 2. Venetiis, MDLXXVI. 796 p. 12°.

Bartholinus Casparus. Physicae specialis percepta. Rostochi, apud Hallenordeum, 1643. 12°.

Bartholinus Casparus. Systema physicum. Hafniae, apud Sarterium, MDCXXVIII. 437 p. 8°.

Baumannus Michael. Meditationes de aeternitate. Pars 1-2. Ulmae, apud Kühnen, MDCLXIV. 478, 622 p. 4°.

Becmannus Petrus. Systema physicum. Jenae, apud Heischer, MDLXXV. 944 p. 8°.

Bernoullius Jacobus. Dissertatio de gravitate aetheris. Amstelodami, apud H. Wetstenium, MDCLXXXIII. 269, 210, 211 p. 8°.

Boistvolo. Le theatre dii munde. S. l., apud Laimarie, MDXCVII. 12°.

Boyle Robert. Experimenta et considerationes de coloribus . . . Genevae, apud S. de Tournes, MDCLXXVI. 1181 pag. var. 4°.

Boyle Robert. Opera varia. Coloniae Allobrogum, apud S. de Tournes, MDCLXXVII. 616 pag. var.

Brucaeus Henricus (Smetius Henricus). De motu primo libri 3. Rostochii, apud Myllanderum, MDCIV. 139 p. 8°.

Burgersdicius (Burgersdijck Franco). Idea philosophiae naturalis. S. l. s. a. 86, 367, 261 p. 12°.

Burserius Joachim. Introductio ad scientiam naturalem. Amstelodami, apud Janssonium, MDCLII. 548, 508, 408 p. 8°.

Cardanus Hieronymus, Mediolensis medicus. De rerum varietate. Libri 17. Basileae, apud Henricopetrum, 1553. 171 p. 8°.

Clericus Joannes (Le Clerc Jean). Physica sive de rebus corporeis libri 5. Londini, apud Childem, MDCXCVI. 492 p. 8°.

Conringius Hermannus. De calido innato, sive igne animali libri 1-3. Helmestadii, apud Mullerum, MDCXLVII. 260, 207, 164 p. 4°.

Cumberland Richard (ereque de Peterboroug). De legibus naturae disquisitio philosophica. Lubeck et Francofurti, apud Wiedemegerum, MDCLXXXIII. 420, 472 p. 8°.

Encyclopaediae synopticae. 198 p.

Fleischerus Johannes. De iridibus doctrina Aristotelis et Vitellionis. Wittebergae, apud Cratum, MDLXXI. 235, 247, 192 p. 8°.

Galilaei Galilaeaus Lincei. De systemate mundi. Lugduni Batavorum, apud Severinum, 1700. 449, 826 p. 4°.

Galilaei Galilaeus. Dialogus de systemate mundi. Lugduni, apud Auquetan, 1641. 377 p. 4°.

Gezelius Joannes. Encyclopaedia synoptica. Aboae, apud Binterum, 1672. 392, 648, 205 p. 8°.

Keplerus Johannes. Dioptrice, seu demonstrationes, quae visui et visibilibus propter conspicilla non ita pridem inventa accidunt, p. 1-7. Augustae Vindelicorum, apud Francum, MDCXI. 869 pag. var. 4°.

Kircher Athanasius. Athanasii Kircheri magnes sive de arte magnetica. Opus tripartitum . . . Editio tertia. Romae, apud Mascavelum, 1654. 618 p. Fol.

Majolo Simone. Dies caniculares, sive colloquia tria et viginti physica nova et penitus admiranda, quae aut in aethero sunt, aut in Europa, Asia atque Africa . . ., Moguntiae, apud Meutium, MDCVII. 780 p. 4°.

Majolus Simon. Simoni Majoli dierum canicularium tomi VII, colloquiis physicis novis. Loffenbaci ad Maenum, sumptibus M. Schönwetteri, 1691. 1006 p. Fol.

Maximilianus Mathia. Systema mundi. Liber. Stockholmiae, typis Mevrenianis, MDCXLVIII. 238 p. 4°.

Mechanici libri explicatio cum figuris. Vol. I. S. l., s. a. 454 tab. 55 p. Fol.

Melanchtonus Philippus. Initia doctrinae physicae . . . Wittebergae, apud Cratonem, MDLXXXV. 402 p. 8°.

Plinius Cornelius. Naturalis Historia. Tomi 3. Lugduni Batavorum, apud Hackios, 1669. 8°.

Scharfius Johann. Manuale physicum. Lipsiae, apud Schürerum et Gotzium, 1635. 394 p. 12°.

Scharfius Joannes. Physica recognita ex antiquioribus philosophis Ocello, Lucano, cum primis jesuitis philosophis . . . speculatoribus opposita . . . Lipsiae, apud Ritzsch, MDCXXXII. 1209 p. 8°.

Sennert Daniel. Epitome naturalis scientiae. Wittebergae, apud Fincellum, 1624. 674 p. 8°.

Sennert Daniel. Epitome naturalis scientiae. Vittebergae, apud Rothum, impensis I. Helnigii, MDCXXXIII. 706, 528 p. append. 86 p. 8°.

Sperling Joannes. Dissertatio de principiis corporis naturalis. P. 1-5. Wittebergae, apud Polnerum, MDCXLVII. 1037 pag. var. 8°.

Sperling Joannes. Institutiones physicae . . . Francofurti ad Maenum, MDCLXXXV. 1162 p. 8°.

Sperling Joannes. Synopsis physica. Vol. 4, p. 1-2, Wittebergae, apud T. Bergerum, MDCXL. 274, 178 p. 12°.

Sperling Joannes. Synopsis physica. Vol. 3, p. 1-2. Wittebergae, apud T. Bergerum, MDCLVI. 274, 178 p. 12°.

Stierius Johannes. Praecepta physicae tabulis inclusa. S. l., apud Bircknerum, 1657. 62, 109, 41 p. 4°.

Sturmius Joannes Christophorus (Sturm Jean). Physicae conciliatricis per generalem pariter ac specialem partem conamina . . . Norimbergae, apud Endterum, MDCLXXXVII. 288 p. 12°.

Suicerus Joannes Henricus (Schweitzer I. H) Compendium physicae Aristotelico-Carthesianae in usum tironum methodo mathematica adornatum. Basileae, apud Richterum, MDCXCI. 246 p. App. 40 p. 12°.

Valerius Cornelius. Physicae seu de naturae philosophia institutio. Antverpiae, apud Plantinum, MDLXVII. 12°.

Velcurionus Joannes (Velcurio). Commentariorum libri VI in universam Aristotelis physicam. Wittebergae, apud Hoffmannum, MDXCV. 511 p. 8°.

Voellus Johannes. De horologiis sciotherici libri tres, p. 1-2. [Turnoni], 1608. 364, 160 p. 4°.

MATHEMATICA

Браун Эрнест. Новейшее основаніе и практика артиллеріи. М., 1709.196 с. 23 л. рисунков.

Canon sinuum, tangentium et secantium ad radium 1000000. 12°.

Clavius Christophorus. Opera mathematica. Tomi 2. Moguntiae, apud Ettz, 1611. 638, 248 p. Fol.

Clavius Chiristophorus. Euclidis Elementorum libri 15. Francofurti, apud Rhodium, MDCLVII. 671, 680 p. 8°.

Euclides. Euclidis Elemetorum, libri 15. Accessit liber 16, de solidorum regularicum . . . auctore Christophoro Clavio. Francofurti, apud Rhodium, MDCVII. 671, 680 p. 8°.

Manuale mathematicum. Darin begriffen, die tabulae sinuum, tangentium, secantium, s. l., apud Bertram, MDCXIX. 8°.

Michaelis Vexianus. De geometriae principiis, p. 1-2. Aboae, apud Hansan, 1654. 4°.

Notnagelius Christophorus. Institutionum mathematicarum . . . Wittebergae, apud Röhnerum, MDCXLV. 984 p. 8°.

Realschule. Mathematica et mechanica. Halae Magdeburgicae, apud Angerisherium, 1709. 541 p. 4°.

Regiomontanus (Müller Johann). Tabulae. Pars 1-5. Wittebergae, apud M. Welack, MDLXXXIV. 296 pag. var. 4°.

Reyher Samuel. Mathesis mosaica, sive loca Pentateuchi mathematica . . . Kiliae Holsatorum, apud Reumannum, in academica typ., MDCLXXIX. 808 p. 4°.

Scaligerus Julius Caesar. Exotericarum exercitationum de subtilitate ad Hieronymum Cardanum. Francofurti, apud Vustium, MDCLXV. 1076 p. 8°.

Schmidt [Joannes]. Collegii experimentalis physico-mathematici demonstrationes. Helmestadii, apud Hannium, s. a. 440 p. 4°.

Schonerus Johann. Arithmetica. Corbachii, 1586, 8°,

Сен Реми Пьер Сюрирей де. Меморіи, или записки артиллеррийскіе, т. 1-2. СПб., Имп. Ак. Наук, 1732—1733, т. 1. 1732, 388, с. 125 л. іл., табл.; Т. 2, 1733. 339 с. 72 л. іл., табл.

Таблицы логарифмов, синусов, тангенсов и секансов. М., 1703. 141 л.

The Use of the Ruleof Proportion in Arithmetique and Geometrie. London, apud Church yard, 1645. 12°.

Vlacqus Adrianus. Tabellae sinuum, tangentium, et secantium. P. 1-2. Amstelodami, apud Boom, 1689. 48 p. 8°.

Wolfius Christianus (Wolf Christian Fridrich von). Elementa matheseos universae, T. I. Genevae, apud Bosquet, 1732. 518 p. 4°,

Wolfius Christianus. Elementa matheseos universae. T. I. Halae Magdeburgicae, in officina Bengariana, 1733. 864 p. 4°.

Wolfius Christianus. Elementa matheseos universae. 2 vol. Genevae, apud Bosquet, 1733. 39 . . . p. 4°.

ASTRONOMIA

Bartholinus Casparus (Barthelsen Caspar). Astrologica seu de stellarum natura . . . Magdeburgi, apud Road, MDCXVI. 12°.

Bartschius Jacobus. Planispherium stellatum, seu vice globus coelestis in plano delineatus, Norimbergae, apud Gerhardum, 1661. 152 p. 4°.

Beyer Hartmann. Quaestiones novae in libellum de sphera Joannis de Sasro Bosco. Francofurti, apud Brubachium, 1552. 276 p.

Blobelius Ludissini Thomas. De sphaera et primis astronomiae rudimentis libellus, Wittebergae, apud Selphischium. MDCXI. 855 pag. var.

Casmannus Othonus. Cosmopedia et uranographia Christiana, commentationum, dissertationum phyricarum, syndromus

methodicus et problematicus, Francofurti, apud M. Palthenium, 1598. 846], 8°.

Clavius Christophorus Bambagensis (Schlüssel dictus Christophorus). In sphaeram Joannis de Sacro Bosco commentarius . . . Lugduni, apud Gabianum, MDCI. 551 p. 4°.

Decimator Henricus Gessornensis. Libellus de stellis axis et erraticis . . . Magdeburgi, apud Donatum, MDLXXXVII. 8°.

Georgius Purbachius. Theoriae novae planetarum, p. 1-5. Basileae, apud Henricopetrum, MDLXIX. 1321 pag. var. 8°.

Kepplerus Johannes. Epitome astronomiae Copernicanae. Libri 7. Lentiis ad Danubium, apud I. Plancum, MDCXVIII. 932 p. 8°.

Killand Aelius. Catalogus planetarum, Aboae, apud Vallium, MDCXXXIII. 166, 70 p. 8°.

Lempelius Michael. Compendiosa christianorum cosmocopia. Liber 1. Lubek, apud Schomolhert, 1639.

Methius Adrianus. De genuino usu utriusque globi tractatus. Franckerae, sumptibus I. Jansoni, 1624. 210 p. 4°.

Origanus Davidus Slacensis. Ephemerides Brandenburgicae celestium motuum et temporum . . . Francofurti, apud Eichorn, 1609.

Praxis astronomiae utriusque. Amstelodami, apud Walet, s. a. 139 p. 4°.

Schoenborn Bartholomeus. Hypothesis totius astronomiae. Wittebergae, MDLXXXIV. 203 p. 8°.

Urstisius Christianus (Wurstisen). Questiones novae in Theorias planetarum, p. 1-2. Basileae, apud Henricopetrum, MDLXIX. 430, 262 p. 8°.

GEOGRAPHIA

Atlantis majoris pars quinta. Amstelodami, apud Janssonium, 1657.

Becmann Johann Christoph. Historia orbis terrarum geographica et civilis, p. 1-7. Lipsiae ad Oderum, apud Gunterum., MDCLXXXV. 1074 pag. var. 4°.

Blavius (Blaeu Joan). Flandria illustrata, t. 2. Vol 13. Coloniae Agrippinae, apud Cornelium ab Egmonds et socios, MDCXX—MDCXXIV. Fol.

Blavius (Blaeu Joan). Geographia de America. Vol. 17. Amstelodami, apud Blaeu, MDCLXII. Fol.

Blavius (Blaeu Joan). Geographia Europae. Vol. 8. Amstelodami, apud Blavium, MDCLXII. Fol.

Blavius (Blaeu Joan). Geographia Europae et Africae. Vol. 9. Amstelodami, apud Blavium, [1662]. Fol.

Blavius (Blaeu Joan). Geographia quae est cosmographiae Blavianae pars prima (Geographiae Blavianae volumen secundum undecimum). Amstelodami, sumptibus I. Blaeu, 1662. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Novum ac magnum theatrum urbium Belgicae regiae. Amstelodami, apud Blaevium, [1649]. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Novum ac magnum theatrum urbium Belgicae. Vol. 12. Amstelodami, apud Blaevium, s. a. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Tabulae Europae urbium. Vol. 16. Amstelodami, apud Janssonium, s. a. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Tabulae Hispaniae urbium. Vol. 15. Amstelodami, apud Janssonium, s. a. Fol.
Blavius. Tabulae Italiae urbium. Amstelodami, apud Janssonium, s. a. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Tabulae regni Galliae civitatum. Vol 14. Amstelodami, apud Janssonium, s. a. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Tabulae urbium totius Belgiae. Pars posterior. Amstelodami, apud Janssonium, 1657. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Urbium totius Belgiae pars prior. Vol. 11. Amstelodami, apud Janssonium, [1657]. Fol.
Blavius (Blaeu Joan). Teatrum ... Pars prior. Volumen 10. Amstelodami, apud Jassonium, MDCLVII. Fol.
Bocchi Francesco. Le bellezze della citta di Fiorenza. S. l., MDXCI. 290 p. 8°.
Caramuel Lobkovitz (Juan). Joanni Karamueli solis et artis adulteria, in quibus ostenditur et sphaerae doctrinam delineantur. Lovanii, apud Bouvetium, 1654. 112 p.
Cliverius Philippus. Introductionis in universam geographiam tam veterem, quam novamlibri 6. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, MDCXXIX. 252 p. 12°.
Contius Andreas. Mathematico-historica geographia. Regiomonti, apud Mensenium, 1656. 256 p. 4°.
Descriptio Daniae et Noruegiae. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, MDCXXIX. 12°.
Descriptio Poloniae, Litvaniae, Prussiae, Livoniae. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, MDCXXVII. 450, 287, 104 p. 12°.
Hermelinus Olaus (Nilsson Skragge). Dissertatio de Columnis Herculis. Sexternio Dorpati, apud Brendeken, s. a. 12°.
(Карон Франциск). Описание о Ляпоне, содержащее в себе три части . . . (ч. I). Соч. Фр. Карона. Пер. Степан Коровин — Синбирен. СПб., В тип. Ак. Наук, 1739. 129 с.
Kircher Athanasius. China monumentis illustrata. Amstelodami, apud de Keysergracht, MDCLXVII. 237 p. Fol.
Kromer Marcin. Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici. Libri duo. Coloniae, apud Cholinum, MDLXXVIII. 210 p. 4°.

Mercator Gerardus. Atlas minor. Amstelodami, apud I. Janssonium, MDCXXXIV. 654 p. 4°.

Messenius Johann. Sveopentaprotopolis seu exegesis de quinque primariis... Suecorum Gothorumque emporiis: Upsalia, Sigtonia, Scara, Birca et Stocholmiae..., Holmiae, ex chalkographia Reusnerum, MDCXI. 109 p. 8°.

Ortelius Abraham Antverpianus. Thesaurus Geographicus recognitus et auctus. Hanoviae, apud Antonium, [1611]. 4°.

Pheiffingerus. Geographia curiosa, Lipsiae, apud Weidmannum, MDCXC. 791 p. 8°.

Plantin Jean Baptiste. Helvetia antiqua et nova, seu opus describens... Bernae, apud G. Sonnleitnerus, 1656. 357 p. 8°.

Ptolemaeus Claudius Alexandrinus. Geographiae libri octo [graecolatina]. [Amstelodami], apud I. Hondium, 1605. 215 p. Fol.

Schefferus Johannes Gerhardus. Descriptio Lapponiae. Francofurti, ex officina Christiani Wolfii, apud Andream, MDCXXXIII. 378 p. 4°.

Sprecher von Bernegg Fortunat. Rhetia ubi ejus verus situs, politia... describuntur. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, 1633. 377, 308 p. 12°.

Strabon. De situ orbislibri XVII. Lugduni, apud Coterium, 1557. 878 p. 12°.

Strabon. Rerum geographicarum libri 17. Basileae, apud Henricpetrum, 1571. 977 p. Fol.

Thysius Antonius (Thys). Roma illustrata, Amstelodami, apud Wolferum, 1689. 504 p. 12°.

Sebastianus Munsterus. Universalis typus orbis terenni. S. l., MDCL.

Varenius Bernardus. Geographia generalis, in qua affectiones generales telluris explicantur, Amstelodami, apud Elzevirium, 1664, 748 p. 12°.

Weigel Erhard. Speculum Terrae Germani colatinum. Jenae, apud Meierum, MDCCXIII. 192, 300, 107 p. 4°.

Witsius Hermannus. Aegyptiaca et δεκάφυλου, Amstelodami, apud Borstium, MDCXCVI. 492 p. 4°.

CHIMIA, BIOLOCIA, MEDICINA

Albanus Franciscus. Anatomia. Wittembergae, apud Siegel, 1636. 376 p. 4°.

Amynsicht Gardianus. Armamentarium medico-chicmicum. Lubecae, apud Schomalhevtzium, 1638, 525 p. 4°.

Aristotelis et aliorum philosophorum et medicorum problemata. Jenae, apud Bauhoferum, 1671, 383 p. 12°.

Ballonius Quilielmus (Baillon Quillaume). Pharos medicorum, hoc est cautiones, animadversiones et observationes practicae. Geneva, apud Miege. MDCLXVIII. 695 p. 12°.

Barbarossa Christophorus. Nucleus et medulla postillarum, Lunebergae, apud Stern, MDCXI. 4°.

Barbarossa Christophorus. Nucleus et medulla postillarum, Goslariae, apud Stern, MDCXVI. 4°.

Bauhinus Casparus. Institutiones anatomicae. Francofurti, apud i. t. de Bry, 1616, 259 p. 8°.

Bergerus Gothofredus. De thermis Carolinis commentarius. Wittebergae, apud Gerdesianum, MDCCIX. 158 p. 4°.

Blancardus Stephanus. Lexicon medicum, Francofurti ad Viardum, apud Musselium, 1709. 342 p. 8°,

Boeclerus Joannes. Pauli Hermanni ... Cynosura materiae medica sedecim annos in lucem emissa ... Nunc diffusius explanata curante Johanne Boeclero ... continuata. Argentorati, sumptibus I. Beckii, 1726—1731. 728, 591, 894 p. 4°.

Boeclerus Joannes (Boecler Johann). Pauli Hermanni ... Cynisura materiae medicae continuatio. Argentorati, apud Beckii, 1731. 894 p. 4°.

Boerhaave Hermannus. Elementa chemiae. Lugduni Batavorum, apud I. Severinum, 1732. 895, 538 p. 4°.

Boerhaave Hermannus. Institutiones medicae. Lugduni Batavorum, apud Severinum, MDCCXXX. 502 p. 8°.

Boretius Mattias Ernestus. Observationum exoticarum specimen primum, sistens famosam Anglorum variolas per inoculationem excitandi methodum ... Sexternio Regiomonti, apud Reusnerium, 1722. 16 p. 4°.

Borrichius Oluus. Hermetis, Aegyptiorum et chemicorum sapientia ab Hermanno Conringii ammadversionibus vindicta, v. I. Hafniae, apud Hauboldum, MDCLXXIV. 448 p. 4°.

Boyle. Specimen de gemmarum origine et institutionibus. Hamburgi, apud Gotofredum et Amstelodami, apud Janssonium, MDCLXXIII. 206, 301, 115 p. 12°.

Bruno Jacobus Pancratius (Pancraz). Castellus renovatus, hoc est lexicon medicum quondam a Barth. Castello inchoatum, per alios postmodo continuatum, nunc vero correctum. Norimbergae, sumptibus I. D. Tauberi, 1682. 1028, 46 p. 4°.

Capivaccius Hieronymus Patavianus. Methodus anatomica, sive ars consecandi. Francofurti, apud Egenolphanum, MDXCIV. 488 p. 8°.

Cista continens medicamenta selectissima (Liber manuscriptus).

Claudinus Julius Caesar (Claudini Giulio Cesare). De ingressu ad infirmos libri 2. Basileae, apud J. Genathum, 1641. 529, 164 p.

Clericus Danielis (le Clerc Daniel). Historia naturalis et medica latorum lumbricorum, intra hominem et alia animalia nascentium. Genevae, apud fratres de Tournes, MDCCXV. 456 p. 4°.

Condoidi Panaiota. Condoidi Corcyrensis dessertatio medica inauguralis de morbis aetatum. Lugdioni Batavorum, apud Wishoft, 1732. 40 p. 4°.

Covanubianus Valerius. Methodus medendi. Lovanii, apud Nompelum, MDXLVII. 445 pag. var. 8°.

Czerniecki Stanisław. Compendium ferculorum, albo zebranie potraw... W Krakowie, w druk. u Mikolaia Schedłow, 1682. 96 p. 4°.

De conservanda valetudine, p. 1—2. s. a. 8°.

Didericus Joannes (Dietrich Joannes Gottofredus). Dissertatio medica de variolis. Lugduni Batavorum, apud Wishoff, 1731. 34 p. 4°.

Dresserus Matthias. De partibus corporis humani et anima ejusque potentiis. Lipsiae, MDCLXXXIX. 196 p. 8°.

Elias. Disputatio medica. Aboae, apud Hansonium, MDCLXXIV. 12°.

Endt Gorgius. De ovorum differentiis, 388 p. 12°.

Fabricius Guilielmus (Wilhelm von Hilden). Observationum et curationum chirurgicarum centuriae quarta . . . Oppenheimii, apud Sallerum, 1619. 458 p. 4°.

Fernelius Joannes (Fernel Jean). Universa medicina. Genevae, apud P. Chouet, MDCXXXVIII. 647, 482, 397 p. 8°.

Flachsenius Jacobus. Institutiones pneumaticae. Aboae, apud Hansonium, MDCLXIV. 288 p. 8°.

Francius (Frantze Wolfgang). Historia animalium. Wittebergae, apud Schurerum, MDCXXI. 888, 322 p. 8°.

Francius (Frantze Wolfgang). Historia animalium. Wittebergae, apud Rottnerum, MDCXLI. 874, 388 p. 8°.

Francius (Frantze Wolfgang). Historia animalium. Wittebergae, apud Reverium, MDCLIX. 1027 p. 8°.

Galenus Claudius. Claudii Galeni Isagogici libri 5. Basileae, apud H. Frobenium et N. Episcopium, 1561. 1895 pag. var. Fol.

Galenus Pergamensis. Epitome operum. Argentorati, apud Zetznerum, 1604. 1298 p. Fol.

Ganivetius Joannes. Amicus medicorum cui accesserunt opusculum "Coeli enarrant", liber Abrahami Avenezrae "De diebis directorium", "De figura coeli", "In Amicum medicorum" ex astronomia Hippocratis. Francofurti, apud A. Hoffmannum, MDCXIV. 617 p. 12°.

Gerberus Traugott. De thoracibus (disputatio medica). Lipsiae, apud Langenhemianum, 1735. 78 p. 4°.

Gesnerus Conradus. Epitome de historia animalium. Libri 4. Francofurti, apud Koch, 1622. Fol.

Govltier Petrus. Exercitationes hygiasticae, sive de sanitate et vita producenda. Libri 18. Lugduni, apud Jullieroni, MDCLXVIII. 560 p. 4°.

Gordonus (Gordonio Bernardus de, dictus Lilium). Medicinae heptafillon tractatus . . . omnium morborum . . . curationem complectens . . . Francofurti, apud L. Jennis, MDCXVII. 1170 p. 8°.

Gothofredus Joannes. Dissertatio medica de mania. Lipsiae, apud Georgium, MDCLXXXV. 4°.

Graelingius Philippus. Florilegium Hippocrateo-Galenochimicum novum. Lipsiae, apud Ritzsch, MDCXLV. 479, 67, 318 p. 4°.

Guibert Philibert. Le medicin charitable. Lyon, apud Tomassin, MDCLXVII. 766 p. 8°.

Hale Matthaeus. Primum initium humanae progeniei. Colln an der Spree, apud Schultze, MDCLXXXIII. 568 p. Fol.

Hortmann Joannes. Praxis chimiatrica. Genevae, apud Planchum, MDCXXXIX. 631, app. 112 p. 8°.

Hippocratus. Methodus generalis et compendiarius, Wenetii, apud Suadagninum, MDLVI. 155, 67 p.

Hoffmann Friedrich der Junger. Dissertatio inauguralis medica. Halae Magdeburgicae., apud Hilligerum, MDCCXXI. 28 p. 4°.

Hoffmannus Fridericus (von Halle der Junge). Medicinae rationalis systematicae tomi 1-2 . . . Halae Magdeburgicae, in officina Rengeriana, 1729. 2237 pag. var.

Horstius Gregorius. Centuria problematum medicorum, therapeuticon. Norimbergae, apud Ulmanum, 1636. 420 p. 4°.

Hortelius Gottlob. Dissertatio physica de plantarum transpiratione. Lipsiae, apud Langenhemium, 1775. 24 p. 4°.

Index plantarum. S. l. s. a.

Jonstonus Johannes. Idea universae medicinae practicae. Libri 12. Francofurti, apud Kempfferum, MDCLXIV. 700 p. 8°.

Jungken Johann Helfrich. Chimia experimentalis, sive naturalis philosophiae mechanica. Francofurti ad Maenum, apud I. M. a Sande, MDCCII. 830 p. 8°.

Jungken Johann Helfrich. Conspectus chirurgiae tam medicae methodo Stahliana conscriptae. Halae, typis et impensis orphanotrophei, MDCCXXXI. 4°.

Jungken Johann Helfrich. Corpus pharmaceutico-chimico-medicum universale. Francofurti ad Maenum, apud Veismannum, MDCCXI. 1146 p.

 Jungken Johann Helfrich Helfrici Jungken Corpus pharma-

ceutico- chimico-medicum universale... Editio secunda. Francofurti ad Maenum, apud Veismannum, 1711. 1146 p. Fol.

Klein Jacob Theodor. Naturalis dispositio echinodermatum. Gedani, apud T. J. Schreiberum, Senatus et Athaenei Typegraphia, MDCCXXXIV. 78, 36 p. 4°.

Langius Joannes Lembergius. Epistolarum medicinalium... Hanoviae, apud Wechelium, MDCV, 2020 p. 8°.

Langius Johannes Lembergius (Lange). Epistolarum medicinalium . . . Hanoviae, apud C. Marnium. 1605, 1021 p. 8°.

Lelius Eugubinus. Consultationes medicae. Francofurti ad Maenum, apud Becklerum, MDCIX. 942 p. 8°.

Löberus Valentinus (Loeber). Anchora sanitatis dialogice fabrificata cui annexa est mantissa de venenis et eorum antidotis..., p. 1-2. Francofurti et Norimbergiae, apud Wolffium, MDCLXXI. 16, 568 p. 4°.

Ludovicus Danielus (Ludwig Daniel). De pharmacia moderno seculo applicanda dissertationes 3. Gothae, apud S. Reyherum, MDCLXXI. 924 p. 12°.

Lyserus Michaelis. Culter anatomicus, hoc est methodus brevis humani incidendi cadavera... Hafniae, apud Lampreclatium, 1653. 216 p. 8°.

Macasius Johann Georg. Promptuarium materiae medicae sive apparatus ad praxim medicam... Lipsiae, apud Michaelem, MDCLXXVII. 974 p. 12°.

Magirus Joannes. Pathologia, omnium enumeratio morborum et affectuum. Francofurti, apud Palthenium, 1615. 508, 180, 296 p. 8°.

Magirus Joannes. Pathologia, sive morborum affectum omnium enumeratio... Francofurti, apud Bringerum, MDCXVI. 666 p.

Magirus Joannes. Physiologiae peripateticae libri 6 cum commentariis. Francofurti, apud Bringerum, MDCXVI. 666, 28 p. 8°.

Magirus Joannes. Physiologiae peripateticae libri 6. Francofurti, apud Stolfzenberger, MDCXIX. 666 p., app. 28.

Magirus Joannes. Physiologiae peripateticae libri 6. Cantabrigiae, ex officina R. Danielis, acad. typ., 1642. 416 p. 4°.

Mattioli Pietro Andreas. P. A. Mattioli opera quae extant omnia: hoc est commentarii in 6 libros P. Dioscoridis ... de medica materia nunc a C. Bauhino ... aucti. Francofurti, 1598. Fol.

Michelspacherus Stephanus Tirolensis. Pinax microcosmographicus hoc est admirandae partium hominis... fabricae historica brevis ... S. l., MDCXV. 4°.

Placotemus (Bretschneider Johann). Pharmacopoea in compendium. Antverpiae, apud M. Nutium, MDLX. 238 p. 12°.

Plantarum seu stirpium icones, p. 1-2. Antverpiae, apud Plantinum Architypographum regium, MDLXXXI. 316, 280 p. 4°.

Praevotius Joannes. Medicina pauperum ac ejusdem de venenis ac eorundem alexipharmacis opusculum, Francofurti, apud J. Beyerum, MDCXL. 376 p. 12°.

Primerosius Jaques. De vulgi erroribus in medicina libri 4, Amstelodami, apud A. Leers, MDCLVIII. 561, 112, 164 p. 12°.

Przez pewne osobe spisane compendium medicum, to jest "krótkie zebranie chorób y ich istnosci, różnosci, przyczyn, znaków, sposobów do leczenia. W Lublinie, u druk. Hollegium, Societatis Jesu, 1704.

Reusnerus Hieronymus. Urinarum probationes D. Jodoci Willichii illustratae scholiis medicis Hieronymi Reusneri... Basileae, apud Henric Petrum, MDLXXXII. 341 p. 8°.

Riverius Lazarus (Riviere Lazare). Praxes medica cum teoria, T. 2, libri 7. Lugduni, apud M. Ravaud, MDCLX. 708 p. 12°.

Rolfincius Guarnerius (Rolfinck Guerner). Chimia in artis forma redacta, sex libris comprehensa, Jenae, apud Krebs, 1661, 549 pag. var. 4°.

Rubeis Dominicus de. De medicamentis, 1668, 296 p. 4°.

Sachsius Jacobus. Gammarologia curiosa. Francofurti et Lipsiae, apud Fellgibelium, MDCLXV. 962 p. 8°.

Schrader Justus. Observationes et historiae e Guilielmi Harvei libello "De generatione animalium" excerptae et accuratissimum ordinem redactae. Amstelodami, apud Wolfgang, 1674, 240 p. 12°.

Schröder Johann von Zalzuffeln. Pharmacopoeia medico-chimica, p. 1-4. Ulmae Suevorum, apud Gerlinum, 1619, 416, 348 p. 4°.

Schröder Johann von Zalzuffeln. Pharmacopoeia medico-chimica, p. 1-4. Ulmae, apud Gerlinum, MDCXLI. 645 pag. var. 4°.

Schröder Johann von Zalzuffeln. Pharmacopoeia medico-chimica. Vol. 1-3. Ulmae, apud Gerlinum, MDCXLIV. 270, 172, 326 p. 4°.

Schröder Johann von Zalzuffeln. Pharmacopoeia medico-chimica. Vol. 1-4. Francofurti, apud Gerlinum, 1669. 1737 pag. var. 4°.

Sennert Daniel. Institutionum medicinae libri 5. Wittebergae, apud Z. Schureri, [1628]. 1518 p. 4°.

Sennert Daniel. Institutionum medicinae libri 5. Wittebergae, apud Z. Schalterum Sen., MDCXXXIII. 917. 764 p. 8°.

Sennert Daniel. Practicae medicinae de intimi ventris morbis. Wittebergae, apud Henckelium, MDCLXII. 999, 526, 614 p. 4°.

Severinus Petrus. Idea medicinae philosophicae, fundamentis continens totius doctrinae... Basileae, ex officina Henricopetri, MDLXXI. 416, 178 p. 4°.

Siegesbeck Johann Georg. Propemptium medico-botanicum de maianthemo, lilium, convallium officinis vulgo nuncupato. Petropoli, in Academia Scientiarum, MDCCXXXVI. 15 p. 4°.

Sperling Joannes. Zoologia physica, P. 1-2. Wittebergae, apud Haken, MDCLXIX. 432 p. 8°.

Tachenius Ottonus. Hippocrates chimicus, qui novissimi viperini salis antiguissimi fundamenta ostendit. Brunsvigae, apud Dunkerum, MDCLXVIII. 271 p. 12°.

Untzerus Matthias. Κάτοπτρον Λοιμῶδες, hoc est de lue pestis et de praeservatione. Libri 1-3. S. l., s. a. 271, 279, 239 p. 4°.

Velschius Georgius Hyeronymus (Welsch). Sylloge curationum et observationum medicinalium centurias 6. S. l., apud Kuhnium, s. a. 89, 63, 109 p. 4°.

Verheyen Philippus. Corporis humani anatomiae... Bruxellis, apud T. Sersteven, 1710. 400, 425 p. 4°.

Vestingius. Syntagma anatomicum. Amstelodami, apud Wererstra, MDCLXVI. 548 p. 4°.

Wangen Petrus (Vanghon). Phisiognomia iesuitica variis opusculis, discursibus, characteribus, epigrammatibus expressa... Lugduni, MDCX. 288, 258, 142 p. 8°.

Weickard Arnold. Thesaurus pharmaceuticus Galeno-chimicus sive tractatus practicus in sex libros digestus. Francofurti ad Maenum, 1626. 642, 198 p. Fol.

Wepferus Joannes Jacobus. Observationes anatomicae ex cadaveribus eorum, quos sustulit apoplexia, p. 1-3. Scaphusii, apud Suterum, MDCLVIII. 304, 103 p. 8°.

Willisius Thomas (Willis). Diatribae duae medico-philosophicae de fermentatione et febribus. Amstelodami, apud Gerbrandum Schaden, MDCLXIII. 376 p. 12°.

Willisius Thomas. Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti, p. 1-3. Amstelodami, apud Schaden, 1671. 112, 194, 93 p. 12°.

Zwelfer Joannes Palatinus. Pharmacopoeia augustana reformata, Noribergae, apud Fridericum, 1667, 468, 80, 286 p. Fol.

DE ADMIRANDIS

Delrius Martinus (Rio Martin Anton de). Disquisitionum magicarum libri 6. Aurea Moguntiae, apud Albinum, MDC. 654 p. 8°.

Godelmannus Georgius. De magis Veneticis et Lamiis deque his recte cognoscendis et puniendis. Francofurti, apud Nicolaum Bassdum, MDXCI. 4°.

Jonstonus Joannes. Thaumatographia naturalis in decem classes distincta: 1) coeli; 2) elementorum; 3) meteororum;

4) fossilium; 5) plantarum; 6) avium; 7) quadrupedum; 8) exaugium; 9) piscium; 10) hominis. Liber secundus. Amstelodami, apud Blaeu, MDCXXXII. 504 p. 4°.

Lemnius Levinus. De miraculis occultis naturae libri 4. Jenae, apud Steinmannum, MDLXXXVIII. 868 p. 8°.

Lemnius Levinus. De miraculis occultis naturae libri 4. Francofurti, apud Wechelum, 1593. 582 p. 8°.

Lemnius Levinus. De miraculis occultis naturae, p. 1-3. Francofurti, apud Saurium, MDCXI. 582, 185, 288 p. 12°.

Magica seu mirabilium historiarum de spectris et apparitionibus spirituum libri 2. Islebiae, apud Grosium, 1597. 478 p.

Majolo Simone. De admirandis rebus naturae. s. l., s. a, 780 p.

Martini Valerio. Magia physica fecunda coelesti divinoque cultu perfusa trium novissimarum. Venetiis, apud M. A. Brogiollum, MDCXXXIX. 198 p. 4°,

METAPHUSICA

Aepinus Franciscus Albertus. Metaphysicae ad theologiam applicatae compendium . . . Rostochii et Lipsiae, apud Trichium, MDCCXX. 274 p. 8°.

Andreus. Synopsis metaphisica. Berolini, apud Deichelium, 1658. 551 p. 12°.

Brucner Andreas. Compendium metaphysicae. Jenae, apud Bircknerum, MDCLXIII. 12°.

Calovius Abrahamus. Metaphysica divina, Rostochii, apud Hallert Cordianum, MDCXL. 778, 518 p. 8°.

Caselius Martius. Systema metaphysicum. Wittebergae, apud Photium, MDCXXXVI. 525 p. 8°.

Fromm Andreas. Synopsis metaphysica. Berolini, apud Reichelium, 1658. 551 p. 12°.

Handeshagen Joannes Christophorus. Metaphysica, Jenae, apud Vielken, 1677, 103, 82, 68 p. Fol.

Martini Jacobus. Exercitationum metaphysicarum libri 2. [Wittebergae], apud Schurerum, [1615]. 1122 p. 8°.

Martini Jacobus. Metaphysicae disputationes viginti octo. Wittebergae, apud Schurerum, MDCXI. 4°.

Petraeus Eschillus. De dei essentia, S. l., apud Hausonium, 1657. 4°.

Rallen Georgius Fredericus. Praecepta metaphysica compendiosa. Stetini, apud Mamphrasium, 1657. 269 p. 12°.

Scharfius Joannes. Metaphysica exemplaris seu primaphilosophia. Wittebergae, apud Michaelem, 1643. 320, 125, 75 p. 12°.

Scharfius Joannes (Scharf). Metaphysica exemplaris... Wittebergae, apud Bendt, 1643. 320 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Metaphysica specialis, Issae Hessorum, apud Cheminum, 1922. 801 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Metaphysica specialis, Marpurgi Cattorum, apud Hampelium, 1629. 801 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Metaphysica specialis. Marpurgi Cattorum, apud Hampelium, MDCXXIX. 751 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Opùs metaphysicum ... Gissae Hessorum, apud Hampelium, MDCXVII. 880 p. 8°.

Scheiblerus Christophorus. Opus metaphysicum, libri 2. Marpurgi, apud Hampelium, 1636. 463, 383 p.

Stahlius Daniel (Stahl). Compendium metaphysicae in XXIV tabellas redactum ... Bremae, apud Wacsbergae, MDCL 480, 446 p. 12°.

Stahlius Daniel (Stahl). Institutiones metaphysicae, p. 3. Jehae, apud Sengenvalden, MDCLXIV. 603 p. 8°.

Stegmannus. Institutionum matematicarum liber 2, Racoviae, apud Stermatium, MDCXXX. 211 p. 8°.

Stöbergh Gabriel. Metaphysica contracta, Dorpati, apud Brendexen, s. a. 110 p. ap. 44. 8°.

Stobergh Gabriel. Metaphysica contracta. Dorpati, apud Brendeken. s. a. 100 p. 12°.

Timplerus Clementus. Metaphysicae systema methodicum, p. 1-2. Marburgi Cattorum, apud Kezelium, MDCVII. 856, 46 p. 8°.

Weissen Joannes Thuringius. Compendium metaphysicae re-
cognitum, p. 1-3. Gissae Hessorum, MDCXXIV. 320, 56,352 p. 8°.

Weissen Joannes Thuringius. Compendium metaphysicae re-
cognitum. Gissae Hessorum, MDCLXXXVIII. 320 p. 8°.

PHILOSOPHIA MORALIS. ETHICA. MONASTICA

Aristoteles. Ethica. Rigae Liuon[orum], apud Nollev, MDCXLIV.423 p. 8°.

Beckmannus Johannes Christophorus. Lineae doctrinae mora-
lis de natura moralium variisque eorum casibus, ductae a Joh. C. Becmano. Lipsiae et Francofurti ad Oderum, apud R. Völcker, MDCXXCVI. 269 p. 4°.

Burgersdicius Franco (Burgerdijk). Idea philosophiae moralis ex Aristotele maxima parte excerpta. Amstelodami, apud Janssonium, MDCXLIII. 261, 129 p. 12°.

Caffa Carolus. La morale compressor in Dobici Dicorsi. Genevae, apud Bauhoffer, 1674. 276 p. 12°.

Casmannus Otho. Homo novus, p. 1-2, Francofurti, 1605. 469, 175 p. 8°.

Casparus Davidus. Ethica. Rigae Livonorum, apud Nouer, MDXC. 944 p. 8°.

Catone Dionisius. (*Cato Marcus Portius, Censor*). Disticha moralia. Francofurti, apud Lechlerum, MDXCI. 8°.

Chiaramonti Scipione. De cojectandis cujusque moribus et latitantibus affectibus libri decem. Lipsiae, apud haeredes H. Grossii Junior, 1667. 375 p. 4°.

Chiaramonti Scipione. De coniectandis cujusque moribus et latitantibus affectibus libri decem. Lugduni, MDCCIV. 720 p. 8°.

Chytreus Davidus (Kochhati dictus). Regulae vitae, virtutum descriptiones methodicae. Wittebergae, apud Welacum. MDLXXXIX. 8°.

Chytreus Davidus. (Kochhati dictus). Regulae vitae, virtutum descriptiones methodicae. Wittebergae, apud Wellacum, MDLXXXIX. 4°.

Cicero Marcus Tullius. De officiis libri tres. Argentorati, apud Rihelium, MDLXX. 8°.

Cicero Marcus Tullius. De officiis. Argentorati, apud Rihelium, MDLXXIX. 131 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. De officiis libri tres. Francofurti et Kilonii., apud Fieuctum (ex afficia G. Gerlachii) et S. Beckenstein, MDCLXVIII. 572 p. 8°.

Cicero Marcus Tullius. De officiislibri tres. Hamburgi, apud Volckerum, 1679. 348 p. 12°.

De fortitudine, 12°.

Egard Paul. Tractatus ... de vera microcosmi cognitione tum naturali, tum supernaturali, vel de scientia illa divina..., qua homo seipsum cognoscit . . . , pars 1-2. Hamburgi, apud Carstens, 1621. 383, 466 p. 4°.

Fougdonius Josefus. Tractatus ethicus. Stresgnesiae, apud Brocknium. MDCLI. 856 p. 8°.

Heiderus Wolfgang. Philosophiae moralis systema seu commentationes in universam Aristotelis ethicen. Jenae, apud I. Reiffenbergeri, 1629. 1024 p. 4°.

Heineccius Johann Gottlieb. Elementa philosophiae rationalis et moralis ... Accessere historia philosophica ... Amstelodami, apud Vesbergium, MDCCXXX. 258 p. 8°.

Holfzmann Goslariensis. Disputatio ethica de moralium virtutum natura in genere. Helmestadi, apud Mullerum, MDCLII. 4°.

Horneius Conradus. (Horn Conrad). Ethicae sive civilis doctrinae de moribus libri IV. Francofurti, apud Eifridum, MDCXXV. 671, 671 in app. 157 p. 8°.

Hornius Conradus. Philosophia moralis. Francofurti, apud Pressium, MDCXLI. 672 p. 8°.

Introductio in vitalem philosophiam, v. 1, Francofurti, apud Ammonium, MDCXXIII. 166 p. 4°.

Itterus. De summo bono libri tres, Francofurti ad Maenum, MDCLXXXVIII. 360 p. 12°.

Itterus Antonius. Examen ethicum. Vol. tertium. Francofurti, apud Wustium, 1576. 796 p. 12°.

Itterus Antonius. Synopsis philosophiae moralis seu praecepta ethica, Francofurti, apud Wustium, 1666. 231 p. 12°.

Itterus Antonius. Synopsis philosophiae moralis seu praecepta ethica ... compendiose tradita et explicata. Francofurti, apud Wustium, MDCLXX. 288, 161 p. 12°.

Itterus Antonius. Synopsis philosophiae moralis seu praecepta ethica, [compendiose] tradita et explicata. Francofurti, apud Wustium, MDCLXX. 272, 376 p. 8°.

Itterus Antonius. Synopsis philosophiae moralis seu praecepta ethica ... Francofurti, apud Wustium, MDCLXXVII. 292, 178 p. 12°.

Keckermannus Bartholomeus. Systema ethicae tribus libris adornatum et publicis protectionibus traditum ... in gymnasio Dantiscano. Hanoviae, apud G. Antonium, MDCX. 398 p. 88°.

Kempe Axelius. Philosophia moralis sive ethica, Aboe, apud Hansonium, 1673. 242 p. 12°.

Kirchmann Johann. Florilegium ethicum, Lubecae, apud Weststeinium, MDCLXI. 147 p. 12°.

Langius Joachim (Lange Jean). Medicina mentis, qua praemissa medica sapientiae historia, ostensaque ac rejecta philomoria, secundum verae philosophiae principia, aegrae mentis sanatio ac sanatae usus ... in gratiam traditus ... Berolini, apud Wesselium, MDCCIV, 716 p. 8°.

Leberecht Philippus Nicodemus. Tariack Mitzvoth oder derer Jüden sechs hundert und dreyzehem Geboth und Verboth. Hamburg, apud Borchers, 1734, 108 p. 4°.

Liebental Christianus. Collegium ethicum, in quo de summo hominis bono principiis actionum humanarum ... tractatur. Gissae Hessorum, apud N. Hampelii, typogr. acad., 1620, 420, 147 p. 4°.

Lipsius Justus. De constantia libri 2. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Raphelengium, MDXCI. 117, 44 p.

Lipsius Justus. De constantia libri 2. Amsterdami, typis Ludovici Elzevirii, sumptibus societatis, 1652. [5] p. 121, [1] c, [1]. 24°.

Lubin Eilhardus. Phosphorus sive de prima causa et natura mali [Rostochii, exudebat C. Reusnerus, Sumptibus L. Alberti, 1601. 272 p. 8°].

Meisnerus Baltasarus. Dissertatio de summo bono, p. 1-2, Wittebergae, apud Richlerum, 1614. 382, 384 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. In epitomen philosophiae moralis ipomnemata. Neapoli Casimiriana, apud Harnisch, MDLXXX, 567, 359 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Philosophiae moralis epitome. Basileae, apud Platerum, MDXXXVIII. 167, 186 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Philosophiae moralis epitome. Wittebergae, apud Cratonem, MDXL. 361, 236 p. 8°.

Merius Davidus. Conciliorum posthumorum. S. l., apud Gorlinum, MDCLXXX. 1406, Fol.

Nicolai Johann. Tractatus de luctu Graecorum. Thielae, apud I. Radenk, MDCXCVII. 245 p. 12°.

Placcius Vincentus. Philosophiae moralis plenioris fructus. Helmestadii, apud Müller, 1677. 308 p. 8°.

Plutarchos Cheronensis. Annotationes, p. 1-2 S. l., s. a. 752, 432 p. 8°.

Plutarchus Cheronensis. Ethicorum sive moralium pars secunda. Basileae, MDXXII. 837 p.

Plutarchos. Ethicorum sive moralium pars III. Basileae, apud Gvarinum, 1572. 732 p. 8°.

Plutarchos Cheronensis. Ethicorum sive morâlium pars 1-2. Francofurti, apud Kothium, MDCIII. 69, 612 p. 8°.

Plutarch Cheronensis. Moralium. Basileae, apud Guarinum, MDLXXII. 778 p. 8°.

Praetorius Hieronymus. Theatrum ethicum et politicum, ab ipso autore recognitum et notis ad philosophiae practicae... illustratum. Marburgi, apud Lieberzeit, MDCXCIV. 286 p. 12°.

Spenglerus Adamus. Exercitationes ethicae. S. l., apud Rungium, MDCXLVIII. 8°.

Stephanus Joannes. Ad incalamitatem diu servandam diagoge. Venetiis, apud haeredes I. de Salis, 1639. 44 p. 4°.

Tractatus theologicopoliticus de officiis hominum circa jus naturae. Londini Scanorum, MDCCXXXV. 390 p. 8°.

Zwingerus Theodorus. Theatrum humanae vitae, vol. 1-5. Basileae, apud Henric Petrum, s. a. 960, 161, 1552 p.

POLITICA
(DOCTRINA DE REPUBLICA)

Angelius Johannes. De rebus publicis Hanseaticis. Tractatus generalis. Lugdini Batavorum, apud Maire. MDCXXXI. 958 p.

Aristoteles. Politicorum libri superstites. Helmestadii, apud H. Mullerum. 1656. 751 p. 4°.

Arnisseus Henningus. De republica seu reflectiones politicae. Libri 2. Francofurti, apud Voltzium, MDCXXV. 482 p. 4°.

Ascanius Conradus. Disputatio politica de regno et tyrannide. Helmestadii, apud Mullerum, MDCXL. 4°.

Aurelius. Horologium principum Aristotelis sententia et usu. S. l., s. a. 695 p. 4°.

Bechtoldus Johann. Supplementum Bechtoldianum in quo loci communes seu materiae et rubricae juris universi ex jure civili, canonico et feudali illustrantur. Lipsiae, apud Lanckisium, MDCLXXXIX. 479 p. 4°.

Becmann Johann Christoph. Notitiae dignitatum illustrium civilium, sacrarium, equestrium... Francofurti, apud Meyerum, MDCLXXXV. 417, 752 p. 4°.

Belgii confederati respublica Belgicae. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium, MDCXXX. 359, 514 p. 12°.

Besoldus Christophorus. Principium et finis politicae doctrinae . . . Argentorati, apud L. Zetznerum, MDCXLII. 168 p. 4°.

Besoldus Christophorus. Thesaurus practicus non solum explicationem terminorum continens, sed ecclesiasticum quam politicum statum. Norimbergae, apud Wolfgang. MDCLIX. 1182, 720, 207 p. 4°.

Besoldus Christophorus. Thesaurus practicus non solum explicationes terminorum atque clausularum continens, sed et in primis quam plurima ad sacri Romani imperii tam ecclesiasticum quam politicum statum. Noribergae, apud Endterum, MDCXLI. 970, 51, 36 p. Fol.

Bodinus Joannes (Bodin Jean). De republica, Cap. 3, Libri 6. Lugduni et venendantur Parisiis, apud du Puys, 1591. 1132 p. 8°.

Bodin(us) Johann(es). De republica. Francofurti, apud Hunnium, MDCXLI. 1221 p. 8°.

Boeclerus Johann Heinrich. In Hugonis Grotii "Juris belli et pacis" commentatius. Gissae Hessorum, sumptibus C. Waechtleri, 1687. 8°.

Botherus Johann (Botero Giovanni). Tractatus duo: prior de illustrium statu et politia libri 10; posterior de origine urbium. Ursellis, apud Sartorium, MDCII. 946 p. 8°.

Brissonius Barnabe. De regio Persarum principatu libri tres. S. l., apud Commelinum, MDCXCV. 378 p. 8°.

Brunnemann Johann. Tractatus de pace politica. Francofurti ad Oderum, apud Heiltlerum, MDCLXXXI. 240 p. 4°.

Buddeus Johann Friedrich. De expeditionibus dissertatio politica. Halae Magdeburgicae, apud Jesuam, MDCXCIV. 4°.

Busbeckius. Legationis turcicae epistolae 4. Hanoviae, apud Aubrium, MDCXXIX. 349 p. 8°.

Campanella Tomaaso. De monarchia Hispanica. Francofurti ad Viadrum, apud Zillerum, 1686. 473 p.

Case John Oxoniensis. Sphaera civitatis. Francofurti ad Maenum, apud Bringerum (Curantibus Rulandus), MDCXVI. 558 p. 8°.

Castilionus. De aulico libri 4. Francofurti, apud Jobinum, MDCXXXIV. 400, 137 p. 8°.

Chokier de Surlet Jean de. Thesaurus politicorum aphorismorum. Moguntiae, apud Schonmetterum, 1627, 352, 105, 220 p. 4°.

Christophorus Varsevicius (Warszewicki Krzysztof). De republica Polonica. Francofurti et Lipsiae, apud Nisum, 1678, 578, 99, 291 p. 8°.

Clapmarius Arnoldus (Clapmaier A.). De arcanis rerum publicarum libri 6. Amstelodami, apud Elzevirium, 1644, 1165 pag. var. 12°.

Clapmarius Arnoldus. De arcanis rerum publicarum libri 6. Jenae, apud M. Birckneri, MDCLXV. 331 p. 4°.

Clasen Daniel. Politicae compendium succinctum notis. Helmestadii, apud Mullerum, MDLXXI—MDLXXV. 752 p. 8°.

Conringius Hermannus. Aristotelis "Politicorum" libri 8. Helmestadii, apud Mullerum, MDCLVI. 751 p. 4°.

Conringius Hermannus. De finibus imperii Germanici. Helmestadii, apud Mullerum, MDCLIV. 902 p. 4°.

Conringius Hermannus. Exercitatio politica de civitate. Helmestadii, apud Mullerum, MDCLIII. 4°.

Conringius Hermannus. Exercitatio politica, Helmestadii, apud Mullerum, MDCLXIX. 4°.

Damianus Sinopeus. Tractatio methodica de libertate. Prostat vinariae, apud Biebekium. 1728, 48 p. 8°.

Danaeus (Daneau Lambert). Aphorismi politici et militares ex diversis auctoribus graecis et latinis . . . collecti. Lugduni Batavorum, apud I. Marcum, MDCXXXIX. 592. p. 12°.

Erasmus Rotterdamus. Institutio principis Christiani (diversa opuscula). Lugduni Batavorum, apud I. Maire, 1641, 228 p. 12°.

Felden Johann von. Annotata in Hugo Grotium "De jure belli ac pacis". [Amstelodami, apud Jonsonium]. 1111 pag. var. 12°.

Forstnerus Christophorus. Hypomnematum politicorum centuria. Argentorati, apud Zetznerum, MDCXXIII. 288 p. 8°.

Germanicus Constantinus (Oldenburger Philippus Andreas). C. g. ad Justum [Ludovici Veronensis] Sincerum epistola politica de peregrinationibus germannum. Cosmopoli (Genavae), apud Ernestum, [1669]. 12°.

Germanicus Constantinus (Oldenburger Philippus Andreas). Judicium (Ludovici Veronensis). Itinerarium politicum. Cosmopoli (Genevae), apud Ernestum, s. a. 538 p. 12°.

Gramaye Antverpiensis. Respublica Namurensis, Hannoviae et Luxenburgiensis. Amstelodami, apud Jannssonium, 1634, 522 p.

Groot Hugo de. De jure belli ac pacis libri 3. Francofurti ad Maenum, apud Vechelium, MDCXXVI. 682 p. 8°.

Groot Hugo de. De jure belli ac pacis libri tres. Amstelodami, apud J. Aussonium, MDCXXX. 461 p. 8°.

Grotius Hugo (Groot Hugo de). Respublica Hollandiae et urbis. Lugdini Batavorum, apud Maire, MDCXXX, 514 p. 12°.

Groot Hugo de. De jure belli ac pacis libri 3, Amstelodami apud Bleau, MDCLI. 618 p. 8°.

Groot Hugo de. De jure belli ac pacis libri 3. Hagae Comitis, apud Leers, MDCLXXX. 679 p. in not. 216 p. 8°.

Heiderus Wolfgangus. Philosophiae politicae systema, in quo de rerum publicarum causis materialibus . . , tractatur, Jenae, apud Stejnmann, MDCXXVIII, 1096 p. 4°.

Hornus Georgius. Orbis politicus imperiorum, regnorum, principatuum, rerum publicarum . . . Francofurti, Lipsiae, apud I. N. Ellingerum, MDCLXXV. 554, 490 p. 12°.

Hugonius Ludolfus. De statu regionum Germaniae, Francofurti, apud Zunnerum, MDCLXXXIX. 413 p. 8°.

Jacobus princeps, Magnae Britaniae rex (James I). Opera, Francofurti ad Maenum, Lipsiae, 1689, 283, 24, 351 p. Fol.

Lipsius Justus. Politicorum sive civilis doctrinae libri 6, Francofurti, apud Wechelium, MDXC. 288, 126 p. 8°.

Lipsius Justus. Politicorum sive civilis doctrinae libri 6, Francofurti ad Viadrum, apud Voltzium, 1612, 592 p. 12°.

Lipsius Justus. Politicorum sive civilis doctrinae libri 6, Francofurti ad Viadrum, apud Voltzium, 1612, 592 p. 12°.

Lipsius Justus. Politicorum sive civilis doctrinae libri 6, Argentorati, apud Berneggerium, MDCXLI. 8°.

Lipsius Justus. Politicorum sive civilis dostrinae libri 6, Lugduni Batavorum, apud Raphalengium, MDCLXX. 375 p. 4°.

Lozelius Claudius. De monarchia Franciae libri 2, Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, MDCXXVI, 619 p. 12°.

Machiavellus Nicolaus Florentini. Commentarius de regno aut quovis principatu, Argentorati, apud Zetznerum, MDCXXX. 713 p. 8°.

Machiavelli Niccola. Disputationum de republica, quas discursus nuncupavit libri tres. Mompelgarti, apud I. Foilletum, MDXCIX. 631, 326 p. 8°.

Marton Thomas. Causa regia, sive de autoritate et dignitate principum christianorum dissertatio. Londini, apud I. Billium, MDCXX. 301 p. 4°.

Mattiae Christianus. Collegium politicum, Gissae, apud Chemlinum, MDCXXII. 272 p. 8°.

Micraelius Joannes. Syntagma historiarum politicarum. Libri 3. Stetini, apud Rhetum, MDCLIV. 1124 p. 4°.

Nobile Curonus. Solida demonstratio, quae facultatem eligendi ducis ad ordines Curlandiae et Semgalliae optimo jure devolutam . . . L. Mitau, 1737. 95 p. Fol.

Остерман Андрей Иванович. Расположение ученія Его Императорского Величества Петра второго . . . и мнение преосвященнаго Феофана Архіепископа Новгородскаго. (Переведено с нем. языка чрез Василия Адодурова). [Спб., 1728]. 82 с.

Philippus Andreas Burgoldensis (pseud. Oldenburger). Discursus ad instrumentum pacis. Freistadii, apud, Emilium MDCLXIX. 531, 251, 136 p. 4°.

Piccarius Michael. In politicos libros Aristotelis commentarius. Jenae, apud Bircknerum, MDCLIX. 1137, 57 p. 8°.

Possevinus. "Princeps" ex Sylvestri Telli Fulginatis traductione. Ursellis, apud Sulorium, MDC. 264, 281 p. 8°.

Reinkink Theodorus. Tractatus de regimine seculari et ecclesiastico. Francofurti ad Maenum, apud Hampelium, MDCLI. 1120 p. 8°.

Reinkink Theodorus. Tractatus de regimine seculari et ecclesiastico. Marpurgi, apud Hampelium, MDCXLI. 566, 566. 566 p. 4°.

Respublica, sive status regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium, MDCXLII. 427 p. 12°.

Rohan (Henri 1-er Due de). Trutina statuum Europae sive principium Christiani orbis interesse . . . Lugduni Batavorum, apud I. Livium, MDXLV. 100. 111, 123 p. 12°.

Rosenberg Simon . . . Dissertatio juris publici de potestate imperatorum tam veterum quam recentium. Gissae Cattorum, apud Hampellum, 1668. 92 p. 4°.

Schefferus Johannes Gerhard. De antiquis verisque regni Sueciae insignibus. Holmiae, apud N. Wanküf, MDCXXXVIII. 318 p. 8°.

Schonbornerus Georgus. Politicorum libri 7. S. l., s. a. 524 p. 12°.

Scribanus Carolus (Scribani Carle). Politico-christianus liber I. Marburgi, Antverpiae, apud Nutium, 1626. 548 p. 4°.

Sczerbitz Pavel. Promptuarium statutorum omnium et constitutionum regni Poloniae, MDXCIII. 322 p. Fol. Manuscriptus.

Sleidanus Joannes. De statu religionis ac reipublicae. Francofurti, apud Hoffmannum, MDCXIX. 612 p. 8°.

Sleidanus Joannes (Phylippson Jan Sleidanus). De statu religionis ac reipublicae. Argentorati, apud Rihelium, s. a. 872 p. 8°.

Stransky Paulus. Respublica et status Regni Hungariae et Bohemiae. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium, 1634. 507 p. 12°.

Toletanus Alphonsus. Relatio ad reges et principes christianos de stratagematis et sophismatis politicis societati Jesu . . . S. l. [Coloniae], MDCLXXIII. 4°.

Trattati di pace. Venetia, apud Pavinum, MDCCXIII. 8°.

Wendelinus Marcus Frederik. Institutionum politicarum libri 3. Francofurti, apud Rotelium, MDCXXXVII. 527 p. 8°.

Wendelinus Marcus Friedericus. Institutionum politicarum libri 3 et septem Georgii Schönborneri . . . Francofurti, apud Pressium, 1654. 527 p. 8°.

Ziegler Caspar. In Hugonis Grotii "De jure belli ac pacis" libros . . . notae et animadversiones subitariae. Wittebergae, apud Henckelium, MDCLXVI. 608 p. 8°.

OECONOMICA

Acosta Nuno. Tractatus de privilegiis creditorum. Genevae, apud Chovet, MDCLXX. 348, 130, 135 p. Fol.

Synopsis oeconomica jam iterum edita varie interposita et locupletata . . . Wittebergae, apud Selfhischianum, MDCXXIV, 88, 333, 517 p. 8°.

Bachovius Reinhardus. Tractatus de pignoribus et hypothecis . . . Francofurti, apud Rotelium, MDCXXII. 472, 2000, 155 p. 4°.

Brueyrinus Ioannes. De re cibaria. Francofurti, apud Palthenium, MDC. 863, 252, 150 p. 8°.

Caepolla Bartholomeus. Tractatus de servitutibus tam urbanorum, quam rusticorum praediorum. Coloniae Agrippinae, apud Gümnicum, MDLXXIX. 841 p. 8°.

Case John Oxoniensis. Thesaurus oeconomiae, seu commentarius in oeconomica Aristotelis. Hanoviae, apud G. Antonium, MDXCVIII. 457 p. 8°.

Cordi Valentin. Dispensatorium. Lugduni Batavorum, apud Maire, MDCXVIII. 547 p. 12°.

Eulogius. Aurifodina. 310 p. 12°.

Freigius Joannes. Quaestiones oeconomicae et politicae. Basileae, apud Henricpetrum, [1578]. 494 p. 8°.

Garatis (Martin de) Laudensis. Tractatus de servitutibus tam urbanorum, quam rusticorum. Gutphaniae, apud Lomeierum, MDCXLVII. 656, 420, 34 p. 4°.

Hunnius, Helferich Ulrich. Tractatus feodalis. Gissae, apud Chemlinum, MDCXVI. 410 p. 4°.

Husanus Joannes Fridericus. Tractatus de servis seu hominibus propriis et famulis . . . Gissae, apud Kargerum, MDCLXIII. 395, 360 p. 8°.

[Jakób Kazimierz]. Skarbiec znakomitych sekretów o ekonomicy ziemiańskiey. [W] Krakowie, w druk. Schedlam, s. a.

Klockius Casparus (Klocke). Tractatus juridico-politico-polemico-historicus de aerario, Noribergae, apud Enaeterum, MDCLI. 755 p. Fol.

Mevius Davidus. Discussio levaminum inopiae debitorum ... Francofurti, Lipsiae, apud I. Wildium, MDCLXXIII. 550 p. 4°.

Petrus Joannes. De ferrariis Papiensis praxis aurea, Genevae, apud Stoez, MDCXXVI. 1327 p. 4°.

Richterus Gorlicius. Axiomata oeconomica, Gorlicii, apud Rhamban, 1604. 490, 330, in app. 20 p. 4°.

Schneidevinius Johann (Schneidewein). Epitome in usus feudorum. Magdeburgi, apud Segdnerum, MDCIV. 980 p. 8°.

Taxe de la chancelerie ou la banque du Papare ... Londrae, MDCCI. 155 p. 8°.

Vulteius Hermann. De feudis eorumque jure. Marpurgi, apud Egenolphum, MDCII. 928 p. 8°.

Zasius Joannes Udalricus. Epitome in usum feudorum. Lugduni, apud Frellonium, 1556. 231 p. 8°.

Zasius Johannes Udalricus. Tractatus de feudis trium. Coloniae Agrippinae, apud Gymnicum, MDC. 552, 436 p. 8°.

JURISPRUDENTIA

Academiae Upsalensis dissertatio de fundamentis juris naturalis et civilis gentium. Upsalis, apud Keyserium, 1700. 8°.

Barbosa Agostino et Taboris Johann Otto. Loci communes juris prudentiae. Lipsiae, apud Gleditsch, MDCXC. 528, 436 p. Fol.

Bartolus de Saxferrato. Interpretum juris civilis coryphaei in jus uncivile. Basileae, apud Frobenium, MDLXII. 851 p. Fol.

Begerus Adrianus. Juris militaris prudentia. Jenae, apud Bielkium, MDCCXII. 688 p. 8°.

Besoldus Christophorus. Consultationum de insignioribus aliquot, tam publici, quam privati juris quaestionibus. Tubingae, apud P. Brunnium, MDCXXXIV. 349, 381, 238 p. Fol.

Besoldus Christophorus. Dissertationes nomicopoliticae. Tubingae, apud Werlinum, MDCXVII. 311, 313 p. 4°.

Beust Joachim von. Tractatus de jure connubiorum. Francofurti ad Maenum, apud Sfies, MDXCI. 1365, 148 p. 4°.

Beust Joachim von. Tractatus de jure connubiorum. Lipsiae, apud Lantrenberger, MDXCVII. 397 p. 4°.

Beveregius Guilielmus (Beveridge William). Collatio synodica sive pandectarum canonum Apostolorum, t. 1-2 Oxonii, apud Vells et Leoff, MDCLXXII. 1490 p. Fol.

Bitschius Casparus. Commentarius in consuetudines feudorum. Argentorati, apud G. A. Dolhoffium, MDCLXXIII. 711, 108 p. 4°.

Botero Giovanni. Delle ragione di stato libri 10. Venetia, apud Gionturum, MDCXI. 264 p. 4°.

Brunnemann Johann. Commentarius in XII libros codicis Justiniani. Opus theoretico-practicum. Lipsiae, apud Christianum, MDCLXXII. 1303 p. 1002 p. Fol.

Brunneman Johann. Commentarius in pandectas. Francofurti ad Viadrum, apud Ernestum, MDCLXX. 772, 671 p. Fol.

Brunnemann Johann. Commentarius in pandectas. Opus theoretico-practicum . . . Francofurti ad Maenum, apud Guntherum (sumptibus I. Schrey et H. J. Meyer), MDCLXXXIII. 777, 722 p. Fol.

Brunnemann Johann. Commentarius in pandectas. Lipsiae, apud Guntherum, MDCLXXXVIII. 360 p. Fol.

Brunnemann Johann. Decisionum centuriae V, in quibus casus rariores, facultati juridicae Francofurtanae oblati . . . Francofurti ad Viadrum, apud Ernestum, 1674, 410, 298, 244 p. 4°.

Brunnemann Johann. Decisionum centuriae V. Francofurti, Lipsiae, 1688. 410 p. 4°.

Brunnemann Johann. Tractatus duo de processu tum criminali, tum civili. Wittebergae, apud Kresbium, MDLXXII. 1088 p. 4°.

Brunnemann Johann. Tractatus duo de processu tum criminali, tum civili. Francofurti ad Viadrum, apud Ernestum, MDCLXVI. 242, 18, 312 p. 4°.

Brunnemann Johann. Tractatus juridicus de processu fori legitime instituendo et abbreviando litigiorumque anfractibus praesciendis. Wittebergae, apud Krebsium, MDCLXXII. 4°.

Calvinus Johannes (Kahl Johann) Lexicon juridicum juris Romani simul et canonici feudalis item civilis, criminalis . . . Genevae, apud Helvidium, MDCXXII. 1047 p. Fol.

Carbo Nicolaus. Practica practicarum et compendium curiarum civilis et criminalis. Francofurti, apud Aubrium, MDXCIX, 1280 p. 8°.

Carpzovius Benedictus. Decisiones illustres Saxonicae rerum forensium. Lipsiae, apud Honjum, MDCXLVI. 502, 502 p. 4°.

Carpzovius Benedictus. Definitionum ecclesiasticarum. [Lipsiae], apud Ritzchium, MDCLV. 253, 884, app. 100, Fol.

Carpzovius Benedictus. Definitiones forenses. Francofurti ad Maenum, apud Kotelium, MDCXLIV. 1492, 1492 p. Fol.

Carpzovius Benedictus. Definitiones ecclesiasticae seu consistoriales. Lipsiae, apud Ritzchium, MDCXCV. 253, 884, in app. 100 p.

Carpzovius Benedictus. Jurisprudentiae ecclesiasticae seu consistoriales rerum et questionum in electoris Saxon[ici]. Hanoviae, apud Aubrium, MDCLII. 1389 p. 4°.

Carpzovius Benedictus. Opus juris responsorum electoralium, Lipsiae, apud Kalerum, MDCXLII. 1567 p. Fol.

Carpzovius Benedictus. Practicae novae imperialis Saxonicae rerum criminalium. Francofurti et Wittebergae, apud Roldium. MDCLII. 345, 435, 466 p. Fol.

Carpzovius Benedictus. Synopsis juris feudalis. Lipsiae, apud Colerum, MDCXLVII.

Carpzovius Benedictus. Tractatus duo: primus de appellatione in causis criminalibus, alter de caedes quinque quaestionum. Bremae, apud Cothlerum, MDCLXIV. 463, 260 p. 4°.

Chopius. Philosophia juris vera. Lipsiae, apud Ritzch, 1650, 548, 81 p. 4°.

Chwalkówski Mikolai. Regni Poloniae jus publicum, Regiomonti, apud Reussnerum, 1676. 198, 240 p. 12°.

Cohl Andreas. Tractationes duo, prior de pactis dotalibus, altera de successione conjugum. Lipsiae, apud Kirsch, MDCL, 366, 264 p. 4°.

Colerus Matthias. Oratio de origine, progressu et utilitati juris Saxonici. S. l., s. a., 1057 p. Fol.

Conringius Hermannus. De civili prudentia. Helmestadii, apud Mullerum, [MDCLI]. 218 p. 4°.

Conringius Hermannus. De origine juris Germanici. Helmestadii, apud Mullerum, MDCXLIX. 318 p. 4°.

Cothmanus Ernst. Responsorum juris et consultationum academicarum. Francofurti, apud Richterum, MDCXIV. 304, 190 p. Fol.

Damhuder Josse (De Joost). Praxes rerum, criminalium et tractatus omnium nobiliorum jurisconsultorum. Francofurti, apud Wechselum. 1587. 671 p. Fol.

Engelbrecht Georgius. Compendium jurisprudentiae. Helmestadi, apud Hammium, MDCXC—MDCXCVII. 926 p. 4°.

Epitome pontificii ac caesarei juris de cognationibus nuptiis. Cracoviae, apud Victorem, 1534. 145 p. 8°.

Erasmus Rotterodamus. De matrimonio christiano. Lugduni Batavorum, apud Maire, MDCL. 454 p. 12°.

Fabrius Antonius. Codex definitionum forensium et rerum Sabaudiae senatu tractatarum. Genevae, apud Chovet, MDCXXVIII. 1234 p. Fol.

Fabrianus Antonius (Favre Antoine). Codex Fabrianus definitionum forensium et rerum in sacro Sabaudiae senatu tractatarum, ad ordinem titulorum codicis Justiniani accommodatus auctore . . . Genevae, P. et I. Chovet, 1628. 1234 p. Fol.

Fritschius Ahasferus. Conclusiones practicae . . . de jure optionis. Jenae, apud Broessel, 1670, 160, 207, 244 p. 4°.

Fritschius Ahasferus. Tractatio juridica de jure oenopolii. Jenae, apud Millerum, MDCLXX. 4°.

Gail Johann Andreas von. Practicarum observationum tam ad processum judiciarum praesertim imperialis camerae, quam causarum decisiones pertinentium libri duo. S. l., MDCL. Fol.

Geddeus Joannes. Commentarius de contrahenda et committenda stipulatione. Herbornae Hessoviorum, apud C. Corvinum, MDCXVIII. 1228 p. 8°.

Herburt Jan. Statuta regni Poloniae . . . Dantisci, apud B. Andream, et Francofurti, apud Pampachium. MDCXX. 553 p. Fol.

Ingemundus Ragualdus. Leges Suecorum Gothorumque. Stockholmiae, apud Reusnerum. MDCXIV. 341 p. 4°.

John Sigismundi (Jean). De processu judiciario. Rostochi, apud Ferberum. MDCXXIII. 242, 138, 168 p. Fol.

Justinian I. Codices Justiniani principis. Lugduni Batavorum, apud Vignon, MDCII. 880, 674 p. Fol.

Justinian I. Codices Justiniani. Coloniae Allobrogum, apud Vignon. MDCXV. 830, 720, 1974 p. Fol.

Justinian I. Codices Justiniani S. l., s. a. 952, 446, 124 p. Fol.

Justinian I. Corpus juris civilis. S. l., apud E. Vignun Atrebat. MDXC. 2054 p. Fol.

Klenck Jan. Institutiones juris naturalis, gentium et publici. Jenae, apud Krebsium, MDCLXVI. 260 p. 12°.

Klenck Jan. Institutiones juris naturalis, gentium et publici. Parisii, apud F. Leonardum, MDCLXX. 357, 54, 223 p. 12°.

Klockius Casparus (Klocke). Tractatus nomico-politicus de contributionibus in Romano-germanico imperio . . . Francofurti, apud Rhonerum, 1655. 574, innot. 134 p. Fol.

Loccenius Johann (Locken dictus). Sveciae regni leges provinciales. Holmiae, apud N. Wankiif, MDCLXXII. 203, 168, 347 p. Fol.

Loccenius Johan. Sueciae regni leges provinciales. Londini Scanorum, apud Habereggerum. (Sumptibus A. Junghans), MDCLXXV. 349, 437 p. 8°.

Loccenius Johann. Sueciae regni leges provinciales, prout quondam a Carolo X... confirmatae et anno 1608 publicatae sunt... Londini Scanorum, apud Habereggerum, (Sumptibus A. Junghans), s. a. 349, 437 p. 8°.

Loccenius Johan. Leges provinciales regni Sueciae. S. l., s. a., 349, 431 p. 8°.

Loccenius Johan (Locken dictus). Synopsis juris ad leges Svecias accommodata. Stockholmiae, apud Renset, 1648. 881 p. 12°.

Loccenius Johann. Synopsis juris ad leges Sveticas accommodata. Gotthoburgi, apud Amundum, MDCLXXII. 948 p. 8°.

Lundius Carolus. Academiae Upsalensis dissertatio de fundamentis juris naturalis et civilis gentium. Upsalis, apud Keyserium. 1700. 8°.

Manz Caspar. Bibliotheca aurea juridico-politico-theoretico-practica... decem tractatibus juris constans. Francofurti ad Maenum, apud Genschium, MDCXCV. 808 p. Fol.

Mevius Davidus. Commentarii in jus Lubecensae, Lipsiae, apud Kirschens, MDCXLII. 4°.

Mevius Davidus. Commentarii in jus Lubecensae libri quinque, ad explicationem ejusdem solidam. Francofurti ad Maenum, apud Corlinum, MDCLXXIX. 928, innot. 118 p. Fol.

Mevius Davidus. Jurisdictiones summi tribunalis regii, quod est Wismariae. Francofurti, Stralszundi, apud Wustium, MDCLXXV. 1406 p. Fol.

Mynsinges Frundeck Joachimus von. Apotelesma, sive corpus perfectum scholiorum ad quattuor libros institutionum juris civilis. Basileae, apud Nicolaum, MDLXIII. 660, 176 p. Fol.

Mynsinger Frundeck Joachimus von. De justitia et jure. S. l., s. a, 704 p. Fol.

Mynsinger Frundeck Joachimus von. Responsorum juris sive consiliorum. Basileae, apud Nicolaum, MDLXXX, 712, 50 p. Fol.

Oldendorfius Joannes. Progymnasmata actionum forensium, Noribergae, apud Volffgangum, MDCXXXVII. 1220 p. 8°.

Oldendorpius Joannes. Progymnasmata actionum forensium, Lugduni, apud Gryphium, MDLXXVII. 1279 p. 8°.

Placcius Vincentius. De jurisconsulto perfecto sive interpretatione legum in genere... Holmiae et Hamburgi, apud Gottfried et Liebezeit, MDCXCIII. 348, 223 p. 4°.

Pufendorf Samuel von. Compendium juris prudentiae universalis. Francofurti, apud Wustium, MDCXCIV, 314, 159, 223 p. 12°.

Pufendorf Samuel von. Compendium juris prudentiae universalis. Francofurti, apud Begereisium. MDCXCIX. 316 p. 12°.

Pufendorf Samuel von. De jure naturae et gentium. Amstelodami, apud Hoodenguissen, MDCLXXXIII. 928 p. 4°.

Pufendorf Samuel von. De jure naturae et gentium. Francofurti ad Maenum, apud Wustium, (sumptibus F. Knochii), MDCXCIV. 1344, 420 p. 4°.

Pufendorf Samuel von. De officio hominis et civis. Rodolstadi, apud Fleicherum, MDCLXXXI. 348 p. 12°.

Puffendorf Samuel. Juris Scandica. Francofurti ad Maenum, apud Knochium, MDCLXXXVI. 420 p. 4°.

Reyger Arnold von. Processus judiciaris secundum jus civile. Halae Saxonum, apud Meisnerum, 1596—7. 1028 p. 4°.

Reyger Arnoldus de. Thesaurus juris ocupletissimus. Magdeburgi, apud Francum, MDCXVIII. 4074, 1179 p. Fol.

Rhetius Johann Friedrich. Institutiones juris publici germanici, romani ex ipsis recessibus. Francofurti ad Viadrum, apud Veherum, MDCLXXXVII. 640, 319 p. 4°.

Ritterschusius Conradus (Ritterschausen Konrad). Partitiones juris feudalis, Hanoviae, apud Egenolphum, MDCIII, 597 p. 8°.

Rohan (H. de), Duce de Rohan. Trutina statuum Europae annotationibus ... illustrata ... I. Arndio, p. 1-2. Francofurti, Lipsiae, MDCCXXV. 194, 135 p. 8°.

Rosbach (Johann Emmerich von). Praxis civilis, processus judiciarius. Francofurti, apud Fevetum, MDCLXV. 3651 (pag. var.).

Rosenthal Genricus a. Tractatus et synopsis totius juris feudalis. Coloniae Allobrogum, apud Caldorinum, MDCX. 982, 430 p. Fol.

Rosenthal Genricus a. (Heinrich von). Tractatus et synopsis totius juris feudalis. Spirae Nemetum, apud I. Lancellotum, 1697. 917, 616 p. Fol.

Sande Johan van den (a). Decisiones Frisicae sive rerum in suprema Frisiorum curia judicatorum, libri 5. S. l., s. a., 492, 354 p. 4°.

Scheplitz Joachim. Promptuarium tam juris civilis, quam feudalis. Francofurti, apud Balsaeum. MDIC. 1150 p. 8°.

Scheplitz Joachim. Promptuarium tam juris civilis, quam feudalis. Francofurti, apud Copffium, MDCXX. 743 p. 4°.

Selden Johan. De jure naturali et gentilium juxta disciplinam Haebreorum. Lipsiae et Francofurti, apud Sehraey, [1695]. 893 p. 4°.

Seldenus Joannus (John). Uxor haebraica, seu de nuptiis et divortiis ex jure civili libri 3. Francofurti ad Oderum, apud Goderitsch, MDCXCV. 456, 248 p. 4°.

Stephanus Matthias Pomeranus. Tractatus de officio judicis. Francofurti ad Maenum, apud Koppfium, MDCXXV. 935 p. 4°.

Taborus Johann Otto. Thesaurus locorum communium jurisprudentiae. Argentorati, apud Wustium, MDCLXX. 888 p. Fol.

Theodosius II. Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis I. Gothophredi, tomi 6. Lugduni, apud Pavavdum, MDCLXV. 3342 pag. var. Fol.

Thomasius Christianus (Thomas Christ). Institutiones jurisprudentiae divinae. Halae, apud Salpheldium, 1694, 666 p. 4°.

Vinnius Arnoldus. Selectarum juris quaestionum libri 2. Coloniae Agrippinae, apud Ketteler, MDCLXXXXII. 665 p. 12°.

Wigelii. Digestorum de jure inter maritum et uxorem. Basileae, apud Oporinum, s. a. 2938 p. Fol.

Alstedius Johann Heinrich. Thesaurus chronologiae. Herbornae Nassoviorum, MDCXXVIII. 592 p. 8°.

Antipathia Gallorum et Hispanorum. Regenspurg, apud Raith, 1676. 286 p. 12°.

Anton-Maria Chiaroflorentio del. Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia. Venezia, apud Bortlium, MDCCXVIII. 4°.

Бароний Цезарь. Дѣяния церковные и гражданские от Рождества Христова до 1198 лета. 2-е изд. М. 1719. 718 с.

Bayer Gottlieb Siegfrid. Historia Osrhoena et Edessena ex numis illustrata in qua Edenae urbis... res... memorabilis... explicantur. Petropoli, in typographia Academiae, MDCCXXXIV. 362 p. 4°.

Bel Pannonius Matyas. Hungariae antiquae et novae prodromus libri 4. Noribergae, apud Petrum Monath, MDCCXXIII. Fol.

Bodinus Joannes. Methodus ad facilem Historiarum cognitionem. Argentorati, apud Zetznerum, MDCVII. 547 p. 12°.

Boxhorn Marcus Suerius. Chronologia. Budissae, apud Leonem, 1688. 251 p.

Buchanani George. Rerum Scoticarum historia. Francofurti, apud Wechelum, 1584. 723 p. 8°.

Busbequius. Epistolae et commentarius rerum turcicarum. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, 1633. 575, 363 p. 12°.

Buxtorfius Johann. Exercitationes ad historiam. Basileae, apud G. Deckerum, MDCLIX. 1676 pag. var. 4°.

Caesar Caius Julius. Commentariorum de bello Gallico. Basileae, apud Bryling, 1566. 635 p. 8°.

Camerarius (Philipp Kammermeister dictus). Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historicae... Francofurti, apud I. Wildium, Rostochii, MDCLVIII. 474, 391, 379 p. 4°.

Cellarius Christophorus. Historia universalis breviter ac perspicue exposita..., Jenae, apud Bielkium, MDCCXX. 569, 242, 275 p. 12°.

Christophorus Warsevicius (Warszewicki Krzysztof). Descriptio memorabilium rerum et hominum ab orbe condito. Cracoviae, apud Matheam Wirzbiaetae, s. a. 4°.

Cluverius Joannes. Historiarum totius mundi epitome (a prima rerum origine olim usque ad annum Christi 1630). Lugduni Batavorum, apud I. Marci, MDCXXXI. 899 p. 4°.

Cluverius Philippus. Germaniae antiquitates. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, MDCXV. 400, 203, 230 p. Fol.

Conringius Hermannus. De Germanorum imperio Romano. Helmestadi, apud Müllerum, MDCXLIV. 139 p. 4°.

Conringius Hermannus. Exercitationes de republica imperii Germanici. Helmestadii, apud Mullerum, MDCLXXIV. 564 p. 4°.

Curtius Rufus Quintus. De rebus gestis Alexandri Magni. Stock-holmiae, apud Ransers, 1638. 359, 131, innot. 29 p. 8°.

Curtius Rufus Quintus. De rebus [gestis] Alexandri Magni. Ultrajecti ad Rhenum, apud Halmam, MDCXCIII, 785 p. 8°.

Descriptio Hispaniae, Moscoviae et Tartariae. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium. MDCXXX. 327 p.

Dion Cassius Cocceianius. Historiae Romanae libri 48. Hanoviae, apud Aubrium, MDCVI. 1054 p. Fol.

Dionysius Halicarnassensis. Scripta (graecolatina), libri XI. Lipsiae, apud G. Weidmannum, MDCXCI. 792, 280, 26 p. Fol.

Dlugossius Joannes (Dlugosz Jan). Historiae Polonicae libri 12, vol 1. Francofurti, apud Weidmannum, MDCCXI. 1168, 812 col. Fol.

Dlugossius (Dlugosz Jan). Historiae Polonicae vol 2. Lipsiae, apud Weidmannum, MDCCXII. 1944 p. Fol.

Eberas Paulus. Calendarium historicum. Wittebergae, apud G. Rhaw, 1550. 426 p. 12°.

Funccius Norimbergensis (Funck Johann). Chronologia, hoc omnium temporum et annorum ab initio mundi usque ad hunc praesentem annum, 1561, computatio... Wittebergae, apud I. Schwertel, MDLXX. Fol.

Godwinus Thomas. Moses et Aaron, seu civiles et ecclesiastici ritus antiquorum Hebraeorum..., Ultrajecti, apud B. Lobe, MDCXCVIII, 544 p. 8°.

Górnicki Lukasz. Dzieje w Koronie Polskiey. W Krakowie, w drukarni Andrzeia Piotrkowczyka, 1697. 192 p. 4°.

Graevius (Joannes Georgius). Thesaurus antiquitatum romanarum. Vol. 12. Trajecti ad Rhenum et Lugduni Batavorum, apud Halmam et Vander, MDCXCIV—MDCXCIX. Fol.

Granovius Jacobus. Expeditiones Alexandri, libri VII et historica iudicia (graecolatina), Lugduni Batavorum, apud Vander, MDCCIV. Fol.

Granovius Jacobus. Thesaurus Graecarum antiquitatum. Tomi 12. Lugduni Batavorum, apud Vander A., MDCXCVII—MDCCII. Fol.

Gregoras Nicephorus. Historiae Bizantinae. Parisii, in typographia regia, MDCCII. 806 p. Fol.

Grotius Hugo (Groot Hugo de). Annales et historiae de rebus Belgicis. Amstelodami, apud I. Blaeu, MDCLVIII. 567 p. 8°.

Grotius Hugo. Historia Gottorum, Vandalorum et Langobardorum... Amstelodami, apud Elzevirium, MDCLV. 932 p. 8°.

Guogninus Alexander. Rerum Polonicarum. Francofurti, apud Vechelum, 1584. 365, 720 p. 8°.

Helmold Bosan de. Chronica Slavorum. Lubecae, apud Wesselium, MDCLIV. 4°.

Herodotus Halicarnasseus. Historiarum libri 9. Francofurti, apud Aubrium, MDCVIII. 708 p. Fol.

L'Histoire de grand Gustav Roijs de Svede. S. l., apud de Laharpe, MDCXXXVI. 380 p. 8°.

Historia de regno Japponis. S. l., s. a. 223 p. 12°.

Hornius Georgius (Horn). De originibus americanis libri 4, Hagae Comitis, apud A. Vlacq, MDCLII, 282 p. 8°.

Ioannes Cantacusenus (Jean VI). Historia (graeco-latina), Parisiis, in typ. regia. MDCXLV. 339, 700, 1058 p. Fol.

Jonstonius Joannes. Polyhistor seu rerum et exortu universi ad nostra usque tempora. Jenae, apud Nisium, sumptibus V. I. Trescher, MDCLX. 814 p. 8°.

Josephus Flavius. Antiquitates judaicae. S. l., apud Hittorpium, MDXXIV. 347 p. Fol.

Josephus Flavius. Opera omnia. Amstelodami, apud Wetstenios, Lugduni Batavorum, apud Luctmens et Ultrajecti, apud Brocdelet, MDCCXXVI. 982, 520, innot. 981 p. Fol.

Jovius Inocomensis (Jovius Paulus, Giovio, Paolo). Historiarum sui temporis vol. 1-2. Basileae, MDLXVII. 911 p. 8°.

Krótkie zebranie kroniki polskiey. S. l., s. a. 562 pag. var, Fol.

Labbe (Phillipe). De Byzantinae historiae scriptoribus, p. 1-4, Parisiis, typ. regia. MDCXLVIII. 682 p. Fol. (Corpus byzantinae historiae).

Laurenbergus Petrus (Peter Villumsen). Cronius, sive epitome historiae universalis. Aboae, apud Winter, 1687. 235 p. 8°.

Leti Gregorio. Vita dell'invittissimo imperator Carlo V Austeriaco. Amsterodami, apud G. Gallet, MDCC. 1834 pag. var. 8°.

Limnaeus Johannes. Capitulationes imperatorum et regum romanogermanorum. Argentorati, apud F. Spoer, MDCLI—MDCLVIII. 751, 969, 75, 781 p. 4°.

Livius Titus Patavinus. Historiarum ab urbe condita, p 1-3. Lugduni, apud haeredes Wincentii, MDXXVII. 235, 75, 235 p. 8°.

Livius Titus Patavinus. Historiae Romanae. Lugduni Batavorum, apud Soubron, MDCXIII. 1244 p. 8°.

Loccenius Johann. Antiquitatum Sveogothicarum. Holmiae, apud I. Janssonium, s. a. 426, 168 p. 8°.

Loccenius Johann. Historiae rerum Svecicarum. Upsaliae, in typographia Upsalensi, MDCLXII. 8°.

Lonicerius Philippus. Chronicorum turcicorum p. 1—2. Francofurti, apud Wechelum, MDLXXXIV. 435, 208 p. 8°.

Lucianus Samosatensis. Opera omnia (graeco-latina). Salmurii, apud Piededium, MDCXIX. 1078, 1114 p. 8°.

Ludenius Laurentius (Lorenz). Immortalitas (liberatoris

Livoniae Gustavi Adolphi). Dorpati, apud Roget, MDCXLIII. 4°.

Ludolf Hiob. Historia Aethiopica sive brevis et succincta descriptio regni Habessinorum . . . Francofurti ad Maenum, apud I. D. Zunnez, 1681. Fol.

Magnus Ioannes. Gothorum Sveonumque historia. S. l., apud Z. Schurerum, MDCXVII. 208 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Chronici Carionis p. 2. Wittebergae, apud G. Rhaw. MDLXI. 191 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Prima pars chronici Carionis. Libri 3., p. 1-2. Wittebergae, 1566. 190. 370 p. 8°.

Melanchthonus Philippus. Secunda pars chronici Carionis. S. l., MDLX. 190 p. 8°.

Melanchthonus Philippus. Tertia pars chronici Carionis. S. l. apud Seitz, MDLXII 276 p. 8°.

Memoires du regne de Catherinae, Amsterodami, apud Mortier, MDCCXXIX. 8°.

Morhofius Danielis Georgius. Polyhistor sive de notitia authorum et rerum commentarii, libri 3. Lubecae, apud Petrum Beckmannum, MDCLXXXVIII. 557, 102 p. 4°.

Nepos Cornelius. De vita excellentium imperatorum. Goslariae, apud Dunckerum, MDCXVIII. 122 p. 12°.

Neugebauerius Salomon. Icones et vitae principum ac regum Poloniae omnium. Francofurti ad Maenum, apud Palthenum, MDCXXVI. 144, 134, 164 p. 4°.

Orichovius Stanislaus (Orzechowski Stanislau, Okszyk). Annales. Dantisci, apud Forsterum, 1643. 250 p. 12°.

Plinius Cornelius (Gaius Plinius Secundus). De mundi historia. Francofurti, apud Brubachium, MDXLIII. 210 p. 4°.

Plutarchos Cheronensis. Opera (graeco-latina). Francofurti, apud A. Wecheli heredes, C. Marnium et I. Aubrium, 1599. 1046, 114 p. Fol.

Plutarchos. Vitae parallelae, seu comparatae illustrium virorum graecorum et romanorum. Francofurti ad Maenum, apud Feurabendium, MDXCII. 695 p. 8°.

Polibius Megalopolitanus. Historiarum libri qui supersunt (graecolatine). S. l., apud Aubrium, MDCIX, 108, 181 p. Fol.

Porcelli. La historia d'Italia. Venecia, apud Rampazetto, MDCX.

Priolus Beniaminus (Priolo). Ab excessu Ludovici XIII de rebus gallicis historiarum libri 12. Lipsiae, apud Colerum, MDCCXXIV. 404 p. 8°.

Procopius Caesariensis. Operum vol. 1-2. Parisiis e typ. regii, MDCLXII—MDCLXIII. 672, 216, 117 p. Fol.

Pufendorf Samuel von. Commentariorum de rebus Suecicis libri 24. Ultrajecti, apud I. Ribbium, MDCLXXXVI. 1044 p. Fol.

Pufendorf Samuel von. De rebus gestis Friderici Wilchelmi Magni commentariorum libri 19. Berolini, apud Meyerum, MDCLXXXXV. 1634 p. Fol.

Pufendorf Samuel von. De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri 7. Norimbergae, apud C. Riegelium. MDCXCVI. 626, 63 p. Fol.

Puteanus Erycus (van Putte Henrik der). Historiae barbaricae libri 4. Antverpiae, apud Cnobbarum, MDCXXXIV. 149, 161 p. 12°.

Rangonius (Rango Conrad Tiburtius). Brevis de origine et progressu syncretismi a mundo condito historia (germano-latina). Stettini, apud Starken, s. a. 1209 p. 12°.

Sallustius Crispus. De bello Catilinario et Jugurtino... Lipsiae et Halae Saxi, apud bibliopolo Fickiano, MDCLXVIII. 381 p. 12°.

Sallustius Cajus Crispus . . . Opera omnia. [Leyden], apud Raphelengium, ex officina Plantiniana, MDCXII. 226, 127 p.

Sallustius Crispus (Cajus Sallustius). Opera omnia qui extant. Amstelodami, apud Room, MDCLXXXX. 8°.

Schefferus Johannes Gerhardus. Memorabilium Sueticae gentis exemplarum liber singularis. Hamburgi, apud G. Schultzen, MDCLXXI. 233 p. 8°.

Sleidanus Joannes. De quattuor summis imperiis: Babilonico, Persico, Graeco et Romano libri 3. Helmestadii, apud Lučium, MDCXCV. 185, 143 p. 8°.

Sleidanus Joannes. De statu religionis ac reipublicae Carolo Quinto Caesare commentarii. S. l., apud Rebulum, MDLVII, 459 p. 8°.

Strada Famianus. De bello Belgico libri 10. Antverpiae, apud Cnabborum, 1636. 632 p. 12°.

Strada Famianus. De bello Belgico libri 10. Romae, apud Corbelletium, MDCXLVIII, 636 p. 12°.

Striykowski Maciej. Kronika polska, litewska, i żmódzka, i wszystkiej Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey, i Siewerskiey ...; Królewiec, u Osterbeyera, MDLXXXII. 709 p. Fol.

Suetonius Tranquillus Caius. De XII Caesaribus libri 8. Coloniae Agrippinae, apud Fabricium, MDLXXIX. 672 p. 8°.

Sylburgius Fridericus Veterensis. Romanae historiae scriptores graeci. Tomus tertius, Francofurti, apud Marnium Aubrium, MDXC. 1052 p. Fol.

Tacitus Publius Cornelius. De excessu divi Augusti annalium. Argentorati, apud Zetznerum, MDCLXIV. 8°.

Tacitus Cornelius. Libri annalium et historiarum. Lugduni Batavorum, apud Elzevirium, 1640. 746 p. 12°.

Tacitus Publius Cornelius. Opera, vol. 2. Amstelodami, apud Blavium, MDCLXXXV. 882 p. 8°.

Tacitus Publius Cornelius. Opera, vol. 2. De moribus Germanorum. Amstelodami, apud Blavium, MDCLXXXV. 882 p. 8°.

Thomasius Jacobus. Schediasma historicum. Liber I. Dorpati, apud Brendeken. Acad. typ. MDCXCIV. 94 p. 4°.

Thuanus (Thou Jacque de). Historiarum opera, p. 1-2. Francofurti, apud Kopfium, 1688. 1099, 235, 210 col. Fol.

Thuanus (Thou Jacque de). Historiarum sui temporis vol. 1-7. Londini, apud Buckley, MDCCXXXIII. 4768 pag. var. Fol.

Thucididus. De bello peloponnesiaco libri 8. Oxoniae, e theatro Sheldoniano, impensis T. Bennet, MDCXCVI. 608 p. Fol.

Thucididus. Historia de bello peloponnesiaco libri totidem. Wittebergae, apud Cratonem, MDLXIX. 546 p. Fol.

Vegecius Flavius Renatus. De re militari scriptores veteres. Vesaliae Clivorum, apud Andream (ex officina Andrea ab Hoogenhuysen), 1670. 510, 604, 78 p. 8°.

Wentworth Thomas. Tragicum theatrum actorum et casuum tragicorum Londini publici celebratorum quibus Hiberniae protegi . . . aliisque vita adempta. Antwerpiae, apud I. Janssonium, 1649. 320 p. 8°.

Xylander Gulielmus. Plutarchi "Vitarum parallelarum" Francofurti ad Maenum, MDLXXXXII. 432 p. 8°.

Zonaras Joannes. Choniata Gregorae Chalindinae. Francofurti ad Maenum, apud Fabricium, MDLXVIII. 181, 127, 77 p. Fol. ("Corpus historiae Bisantinae").

THEOLOGIA

Ambrosius S. Opera, t. 1-5. Lutetiae Parisiorum, impensis Societatis typographicae, MDCLXI. 3266 pag. var. Fol.

Areopagita S. Dionyssius. Opera, t. 1-2. Antwerpiae, apud Moretum, MDCXXXIV. 893, 530 p. Fol.

Arndt Johann. De vero christianismo, p. 1-3. Luneburgi, apud Sternium, MDCXXV. 358. 426, 211 p. 12°.

Athanasius S. Opera, vol. 1-2. Coloniae, apud Weidmannum, MDLXXXVI. 2087, 704 p. in app. 38. Fol.

Augustinus S. Operum. [12 tom. in 9 vol.], Antverpiae, sumptibus societatis, 1700—1703. 7580 pag. var. Fol.

Banck Laurence. De tyranniae Papae in reges et principes christianos discepsis, p. 1-2. Francquerae, apud Albertum, MDCXLIX. 364, 160 p. 12°.

Baranowicz Lazarz. Fundament starey wiary . . . (Eistreichen XII, 358: Nova miara starey wiary Bogiem udzielona jasnie w bogu przeoswięconemu Jego mosci Oycu Lazarzowi Baranowiczowi, arch. Nowogorodzkiemu . . . Z typ. arch. w Nowogrodku, 1675, 354. p. 4°).

Baranowicz Lazarz. Ksiga smierci albo krzyż Chryslusów, na które Żywot nasz umarl . . . [Z typ. arch. w Novogrod-ku-Siewierskim, 1676. 43 kart.]. 4°.

Baronio Caesare. Roczne drieje koscielne od narodzenia . . . Jesusa Chrystusa. [W] Krakowie, druk. Andrzeia Piotr-kowczyka, 1607. 1202 p.

S. Basilius Magnus. Opera omnia, t. 1-3. Parisiis, apud Sonnium, Sumptibus S. Cramoisy, MDCXXXVIII. 2386 pag. var. Fol.

St. Bellarminus (Robertus). Disputationes quattuor de controversiis christianae fidei, t. 1-4, Parisiis, apud Triadelphum, MDCXIII. 4617 p.

Bertleffius [Martinus]. Conciones solennes et civiles. Dorpati, apud Bredekem, 1695. 539 p. 12°.

Bilfingerus Georg Bernhard. Sermo de misteriis christianae fidei. Sexternio Tubingae, apud Sigmundum, MDCCXXXII. 24 p. 4°.

Brentius Joannes (Brentz Joann). Commentarius in Esaiam prophetam. Francofurti, apud Brubachium, 1550, 1079 p. Fol.

Brochmand Caspar Erasmus (Jesper Rasmussen). Religionis Christianae articuli. S. l., s. a. 7076 p. 4°.

Brochmand Caspar Erasmus. Universae theologiae systema. Ulmae Suevorum, apud Ruchae, [1658—1664], 1761, 1671, 1671 p. 4°.

Buddeus Joannes Franciscus. Institutiones theologiae moralis. Lipsiae, apud T. Fritschium, 1723, 1705 p. 4°.

Buddeus Joannes Franciscus. Institutiones theologiae dogmaticae. [Lipsiae, 1723]. 1815 p. 4°.

Buddeus Johann Franciscus. Notitia dissertationum aliorumque scriptorum . . . Jenae, apud Claudium, MDCCXXIV. 58 p. 8°.

Buddeus Joannes Franciscus. Theses theologicae de atheismo. Jenae, apud I. Bielkium, MDCCXVII. 816 p. 8°.

Callenbergus Johann Heinrich. Relationis continuatio de conamine convertendi miseram judeorum gentem ad . . . nitionem Christianae veritatis. Halae Saxonum, in typographia institutii judaici, 1734.

Cave William. Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria. Genevae, apud Ritter et de Tournes, sumptibus Chovet. MDCCV. 668 p., in app. 241 p. Fol.

Chamierus Daniel. Panstratiae catholicae, sive controversionum de religione adversus pontificios corpus . . . t. 4, vol. 1-8. Genevae, apud Poverium, MDCXXVI. 6870 pag. var. Fol.

Chemnitius Martius (Chemnitz). Harmonia quattuor euangelistarum. Genevae, apud Chovet Sen., MDCXLV. 437, 491 p. Fol.

Joannes Chrysostomus S. Commentarius diversorum tractatuum et epistolarum. t. 4-6. Moguntiae, s. a. Fol.

Chrysostomus S. Joannes. Commentarius graecolatinus in evangelistas et acta apostolorum, t. 1-3. Francofurti ad Maenum, apud Vustium, MDCXCVII. 932, 720, 480 p. Fol.

Chrysostomus S. Joannes. Commentarius in omnes Pauli epistolas, t. 4-6. s. l., s. a. 2293 pag. var. Fol.

Chytreus Davidus, Kochhat, dictus. Libellus de morte et vita aeterna. Wittebergae, apud Milliandrum, MDXC. 279, 211 p. 8°.

Clericus (Le Clerc Jean). Commentarius in libros Mosis. Tubingae, apud Cottam, MDCCXXXIII. 388, 640 p. Fol.

Clericus (Le Clerc Jean). Pentateuchus sive Mosis prophetae libri quinque. Amstelodami, apud Vetstenium, MDCXCVI. Fol.

Clericus (Le Clerc Jean). Veteris testamenti libri historici. Amstelodami, 1708. 720 p. Fol.

Codinus Georgios Curopalatas. De officiis magnae ecclesiae et aulae Constantinopolitanae. Parisiis, in typ. Regia, MDCXLVIII. 422 p. Fol. ("Corpus Bisantinae historiae").

Conradus Saxonus. Catalogi haereticorum. Francofurti, apud Saurium, MDXCIX. 616, 623 p. 8°.

Conringius Hermannus. Concussioni fundamentorum fidei pontificae oppositi. Helmestadii, apud H. Mullerum, MDCLI. 48; 119, 48 p. 4°.

Conringius Hermannus. De electione Urbani XII et Innocentii X pontificum commentarii historici duo, adjecta sunt nonnulla alia ejusdem argumenti cum H. Conringii proemio. Helmestadii, apud Müllerum, MDCLI. 135, 56, 117 p. 4°.

Crocius Joannes. De dissensu calvinistarum p. 1-2. Mulhusii Tijvigetarum, apud Pedanum, MDCXXVI. 724, 474 p. 8°.

Cunradus Theodoricus. Analysis logica evangeliorum dominicalium. Euphordiae, apud Rohbocium, 1618. 1649 p. pag. var. 4°.

S. Cyprianus Caecilius de Carthago. Opera. Basileae, apud Frobenium, [1521]. 515 p. Fol.

Damascenus S. Joannes. Opera omnia, t. 1-2. Parisiis, apud I. B. Delespine, MDCCXII. 770, 925 p. Fol.

Danaeus Lambertus (Daneau). Tractatus de Antichristo. Genevae, apud Vignon, MDLXXVI. 192 p. 8°.

Dietericus Cunradus. Analysis logica evangeliorum ... Gissae Hessorum, apud Hampelium, MDCXIX. 814 p. 8°.

Dietericus Conradus (Dieterich Conrad). Antiquitates biblicae. Gissae et Francofurti, sumptibus I. G. Seyler, MDCLXXI. 840, 476, 264. Fol.

Dietericus Conradus (Dietrich). Epitomae catecheticae, v. 4. Lubecae, apud Sauchium. 1620. 115 p. 12°.

Dietericus Conradus (Dietrich). Institutiones catecheticae, v. 4. Hainiae, apud Sartorum, MDCXXIII. 848 p. 12°.

Dietericus Conradus (Dietrich). Institutiones catecheticae, v. 2. Marpurgiae, apud Chemlin, 1641. 786, app. 125 p. 12°.

Eckhardus Henricus. Compendium theologiae patrum. Lipsiae, apud Ball, MDCXVII. 534, 300 p. 8°.

Eckhardus Henricus. Pandectae controversiarum religionis inter Aug. conf. theologos et pontificios. Pars 1-2. Lipsiae, apud Grossium, MDCLII. 656, 702 p. 8°.

Eckhardus Henricus. Quaestiones omnes, de quibus inter A. C. theologos et calvinos disputatur. Lipsiae, apud Grossium Juniorem, MDCXX. 668 p. 8°.

Eckhardus Henricus. Tractatus de descensu Christi ad inferos, p. 1-3. Lipsiae, apud Grossium Juniorem, 1614. 217, 352, 143 p. 8°.

Egard Paul. Medulla sacrosanctae theologiae. Hamburg, apud Carstens, 1619. 788 p. 4°.

Erasmus Rotterodamus. Liber de sarcienda ecclesiae concordia. Fridenburgi, apud Hermanum patientem, 1648. 890 p. 4°.

Frasmus Roterodamus. Novum testamentum. Francofurti ad Maenum, apud Vustium, MOCLXXIV. 779 p. 8°.

Erdmannus. Breves stricturae in Francisci Riberae scriptum antapologeticum. Sexternio unus Tubingae, apud Reibelium 1733. 4°.

Exhortatio in reformatas ecclesias universae Europae p. 1-3. Francofurti, apud Rosani , MDCXVIII. 258, 167, 100 p. 8°.

Franckius Augustus Hermannus (Francke). Idea studiosi theologiae et monita pastoralia theologica . . . Magdeburgicae, typis orphanotrophei, MDCCXXIII. 322, 241 p. 8°.

Francke August Hermannus. Manuductio ad lectionem scripturae sacrae. Halae Saxonum, apud Tabieldium, [1709] 311 p. 12°.

Fabricius Franciscus. Dissertatio theologica. Lugduni Batavorum, apud Luchmans, MDCCXXXIII. 51 p. 4°.

Galatowski Joannicyusz. O messiaszu . . . 321 p. [Messiasz prawdziwy Jesus Chrystus, syn Boży od pocztku swiata . . . Typ Kijowo-Pieczarskiey, 1672, 321 kart. 4°].

Gengel Georgius. Eversio atheismi. Brunsbergae, typis collegii, 1716. 375 p. 4°.

Gisenius Johann. Pappismus hocce errores pontificiorum methodica enumeratio. Gissae, apud Hemlinum, MDCXXIII. 1018 p. 4°.

Graverus Albert. Invicta demonstratio logica, philosophica, theologica aliquot horrendorum paradoxorum calvinianodogmatis . . . Magdeburgi, apud I. Francum, 1606. 236 p. 4°.

S. Gregorius Magnus. Opera omnia, t. 1-4. Parisiis, apud Rigaud, MDCCV. 1663 p. Fol.

S. Gregorii Nysseni. Opera, t. 1-3. T. 2. Parisiis, apud Morellium, MDCXXXVIII. 3224 pag. var. Fol.

Grotius Hugo de (Groot H. de). Defensio fidei catholicae. Lipsiae, apud Frommanum, MDCCXXX. 93 p. 4°.

Grotius Hugo (Groot Hugo de). De imperio summarum potestatum circa sacra commentarius postumus. Hagae Comitis, apud Vlacq, MDCLII.

Havemannus Michael. Theognosia antiquissima, mosaica, prophetica, rabbinica. Freibergae, apud Beutherum (typis Scheibius), MDCLI. 12°.

Heidfeldius Joannes Valtorfensis. Sphinx theologico-philosophica, promens et proponens. Herbornae Nassoviorum, apud Corvinum, 1602. 554 p. 8°.

Heidfeldius Johann Gottfried. Sphinx theologico-philosophica, edita in illustri Herbornae (per. C. Corvinum), 1612. 823, in app. 116 p. 8°.

Helladios Alexandros. Status praesens ecclesiae graecae. s. l., MDCCXIV. 400 p. 8°.

Hermannus Amandus. Tractatus theologici, t. 4. Coloniae, apud Endterum, MDCXC—MDCXCIV. 940 p. Fol.

S. Hieronymus. Opera, t. 1-4. Lutetiae Parisiorum, apud bibliopolas urbis Parisiensis consortes. MDCXXIV. 2928 pag. var. Fol.

Holferberg. Disputatio theologica de usu sacramentor[um]. Londini Golforus, apud Habere. 1673, 26 p. 4°.

Ильинский Иоанн. Симфонія или согласіе на священное четвероевангеліе и дѣяния святых апостолов. М., (В синодальной тип.), 1733. 203 с.

Irenaeus (Irenee) Opera [Contra omnes haereses. Libri quinque]. Oxoniae, e theatro Scheldoniano, apud Bennet, MDCCII. 472, in not. 31 p. Fol.

Irenaeus (Irenee). Opera. Delectionis et eversionis falso cognominatae agnitionis, seu contra haereses libri quinque. Parisiis, apud Coignard, MDCCX. 439, in not. 221 p. Fol.

Isidorus (de Peluse). Opera. L. Heidelbergae, ex officina Commeliniana, 1605. 112 p. Fol.

Ittig Thomas. Bibliotheca patrum apostolicorum (graecolatina). Lipsiae, apud Richterum, MDCIC. 289, 431 p. 8°.

Яворскій Стефан. Камѣнь вѣрыѣМ., 1729. 1090 с.

Junius Biturigis. Opera theologica. S. l., in officina Sanctandreana, MDCVIII. 784, 1806 p. Fol.

Jura et libertates dissidentium in religione Christiana. S. l., 1708, 73 p. Fol.

Kohlius (Quistorp Johann Peter Junior). Ecclesia graeca lutheranizans. Lubecae, apud Bockmannum, 1723. 190 p. 8°.

Kolterius Christophorus. Lux in tenebris. p. 1-5. Lugduni Batavorum, apud Malthiam, MDCLVII. 753 pag. var. 4°.

Kolterius [Christophorus]. Silesij Poniatoviae Bochemae Drabicij Moravi. Lux e tenebris, p. 1-3. S. l., MDCLXV, 168, 264, 535 p.

Kromayer. Theologia positivo-polemica. Francofurti ad Maenum, apud Andream, MDCLXXXIII. 1573 pag. var. 4°.

Kwiatkiewicz Jan. Roczne dzieje kościelne od roku pańskiego 1198 aż do lat naszych. W Kaliszu, w kollegium Societatis Jesu. 1695. 900 p.

Lapide Cornelius a. Commentarii in prophetas minores. Lutetiae Parisiorum, apud Billaine, MDCXXXV. 904 p. Fol.

Lapide Cornelius a. Commentarii in omnes Pauli epistolas. Antverpiae, apud Merrsium, MDCLXV. 976 p. Fol.

Lapide Cornelius a (Vanden Stecne). Commentarii. Lugduni, apud bibliopolas societates. MDCLXXXIII. 904 p. Fol.

Limborch Philippus van. Theologia christiana. Amstelodami, apud Petzoldum, MDCC. Fol.

Löscherus Caspar (Löscher). Palladium calvinianis ereptum sive Taufreri disputationes apologeticae, p. 1-4. Wittenbergae, apud Serodferum, MDCLXXXVIII. 562 pag. var. 4°.

Luther Martin. Cathechismo Lutheri minor arabice. Halae, MDCCXXIX. 12°.

Luther Martin. Colloquinum [Tischreden]. Francofurti ad Maenum, apud Feyerabent, MDLXXI. 253 p. 8°.

Luther Martin. Dissertatio theologica. Rostochii, apud Weppligium, s. a. 4°.

Luther Martin. Enarrationes evangelicae. Argentorati, apud Andlaum, MDXXXV. 453 p. Fol.

Lutherus Martinus. Omnium operum. Wittebergae, apud Zeitzium, 1551. 741 p. Fol.

Matthias (Christian). Typica totius theologiae sacra delineatio. Hamburgi, apud Herigium, 1629. 55 p. Fol.

Meisnerus Balthasarus. Philosophiae sobriae pars 2. Wittebergae, apud Richlerum, MDCXIX. 737 p. 8°.

Meisnerus Balthasarus. Quaestiones vexatae. Vittebergae, apud Gofmannum, MDCXX. 4°.

Melanchtonus Philippus. Annotationes in evangelia. Lipsiae, apud Papam, MDLV. 686 p. 8°.

Melanchtonus Philippus. Examen eorumque audientur ante ritum publicae ordinationis qua commendatur eis ministerium evangelii. Lipsiae, apud Rhambam, MDLXI. 8°.

Melanchtonus Philippus. Loci theologici. Wittebergae, apud Cratonem, MDLXIX. 749 p. 8°.

Miaskowski. Disputatio de Dei matre virgine Maria. Pragae, apud Fitzki, 1728. 211 p. Fol.

Micraelius Joannes. Syntagma historiarum ecclesiae omnium, Lipsiae, apud Ludervaldum, MDCLXXIX. 1264 p. 4°.

Micraelius Johann (Lütkeschwager dictus, Johannes). Syntagma historiarum ecclesiae omnium, pars 1-2, Stetini, apud G. Rhetium, 1660, 368, 478, 769 p. 8°.

Mose ben Maimon (Moise Maimonide). Aphorismi Ravi Moysis, medici antiquissimi ac celeberrimi . . . ex Galleno collecti . . . Basileae, apud Henricpetrum, MDLXXIX. 542 p. 8°.

Moses ben Maimon. Fasciculus sextus opusculorum, quae ad historiam ac philologiam sacram spectant, Rotterodami, apud Laeirt, MDCXCVI, 501 p. 8°.

Musculus Wolfgang. Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum parati, Francofordiae ad Oderum, apud Eichorn, MDLXXIII. 757, 210 p. Fol.

Nadasius Joannes. Annus caelestis Jesu regi et Mariae reginae. Thorunii, apud Laurerum, MDCXCVI. 414, 383 p. 12°.

Le Nourry Nicolas. Apparatus ad bibliothecam maximam veterum patrum. Parisiis, apud I. Anisson et I. B. Delespine, MDCCIII, 7377 p.

Le Nourry Nicolas. Bibliotheca maxima patrum, t. 2-27, Lugduni, apud Anissonios, 26988 pag. var. Fol.

Origenus. In sacrae scripturae commentarius, t. 1-2, pars 1-2. Rothomagi, apud I. Bertholinium, MDCLXVIII, 1322 pag. var. Fol.

Peristerus Wolfgang. Das geistliche antidotum, S. l., apud Nicolaum Voltzen, MDLXXXIII, 8°.

Petraeus Eschillus. Meditatio [sancta]. Aboe, 1654. 4°.

Pfaffius Johann Christoph. Dogmata protestantium. Tubingae, apud Coltam, MDCCXII. 134 p. 4°.

Pfeifferus August. Dubia vexata scripturae sacrae sive loca difficiliora Veteri Testamenti. Lipsiae et Francofurti, apud Brandium (impensis M. G. Hübneri), MDLXXXV. 958 p. in app. 216 p. 4°.

Philonus Judaeus. Opera, Francofurti, apud Meyerum, MDCXCI. 1210 p. Fol.

Philonus Judaeus Alexandrinus. Omnia opera, Francofurti, apud Megerum, MDCXCI. 1200 p. Fol.

[Plantin Christoffel]. Historia de vitis pontificum romanorum, p. 1-2. Coloniae Agrippinae, apud Petrum Cholinum, MDCXI. 425, 80 p. 4°.

Poliatrus Antonius Harlemensis. Dissertationes de origine idololatriae, p. 1-2, Amstelodami, apud Boom, MDCXCVI. 360, 764 p. 4°.

Полоцкій Симеон. Вѣнец вѣры католическія. Письмена, ч. 1-2. 1670. 487. 136 с.

Poly Matthaeus. Synopsis criticorum aliorumque sacrae scripturae interpretum. Londini, apud Hescher, MDCLXXI. 2050 p. Fol.

Poly Matthaeus. Synopsis criticorum aliorumque sacrae scripturae interpretum novi testamenti, t. 4, pars 1-2. Londini, apud Hescher, MDCLXXIV—MDCLXXVI. 1630, 2022 p. Fol.

Poly Matthaeus. Synopsis criticorum aliorumque sacrae scripturae interpretum tomi primi pars tertia. Londoni, apud Hescher, s. a. 1027 p. Fol.

Прокопович Феофан. Повѣсти о распри Павла и Варнавы с іудействующими. (Рукописная).

Псалтырь, печатана в Кіевской лаврѣ, 1733. 10,254 с.

Raemond Florimand de. Historia de ortu, progressu et ruina Haereseon huius saeculi, libri 8. Coloniae, apud Grevenbruch, MDCXIV. 638 p. 4°.

Raupius Jacobus. Bibliotheca portatilis hos est totius theologiae theoreticae nucleus et systema integrum. Libri tertii pars 5. S. l., apud Saher, MDCIV. 479, 239, 373 p. 4°.

Raupius Jacobus. Bibliotheca portatilis, pars practica, hoc est theologiae practicae systema integrum ... Francofurti ad Maenum, apud Wustium, MDCLXIII. 1482, app. 227 p. Fol.

Rivet Andre. Apologia pro sanctissima virgine Maria. Lugduni Batavorum, apud Hackium, MDCXXXIX. 384 p.

Saccus Siegfried. De academica pontificiorum dubitatione, S. l., apud Gisexen. 1569. 8°.

Salmasius Claudius (Saumaise Claude de). Librorum de primatu papae pars 1-3. Lugdini Batavorum, apud Elzevirium, MDCXLV. 367, 405, 134 p. 4°.

Schercerus Johann Adam. Collegii antisociniani CLIV, ante XII, et quod excurrit, annos, dissertationibus academicis absoluti . . . Lipsiae, apud Richter (N. Scipio), MDCLXXXIV. 1323 p. 4°.

Scherzerus Adamus. Collegii antisociniani CLIV, ante XII et quod exurrit, annos, dissertationibus academicis absoluti Lipsiae, apud Richterum, MDCLXXXIV. 1323 p. 4°.

Schlüsselburg Conradus. Oratio de vita et morte Martini Luteri]. Rostochii, apud Myliandrum, MDCX. 119 p. 4°.

Shlüsselburgius Conradus. Theologiae calvinistarum libri 3. Francofurti ad Maenum, apud J. Spies, MDXCII. 182, 168, 100 p. 4°.

Seckendorff Vitus Ludovicus (Veit Ludwig von). Commentarius historicus et apologeticus de luteranismo . . . , p. 1-2, Francofurti et Lipsiae, apud I. Gleditschi, MDCLXXXVIII. 164, 368 p. 4°.

Simonius Johannes. Lutherus triumphans. Rostochii, apud Myliandrum, MDCX. 348, 191, 135 p.

Socinus Marianus Junior. Consiliorum practicabilium. Lugduni, apud Frandin, 1550. 310 p. Fol.

Socinus Senensis Faustus Paulus. Lectiones Sacrae quibus auctoritas sacrarum litterarum praesertim novi foederis asseritur. Racoviae, apud Sternatium, 1618. 188 p. 8°.

Spangenberg Johann. Explicationes evangeliorum et epistolarum. Basileae, apud I. Oporinum, MDLXIV. 58,58 p. Fol.

Spanhimius Fridericus (Filius). Dubia vexata, pars 1-3. S. l., s. a. 1339, 695, 976 p. 4°.

Spanhimius Fridericus (Filius). Opera, t. 1-3. Lugduni Batavorum, apud Luchtmons et Leverinum. MDCCI—MDCCIII. 8435 pag. var. Fol.

Stegmann Josua. Photinianismus hoc est sucincta refutatio errorum photinianorum. Francofurti, apud Kempfferum. (Sumptibus haeredum C. Schleihii, A. C. Kleinii), MDCXLIII. 784 p. 8°.

Stockmannus Paulus. Elucidarius haeresium, schismatum, aliarumque opinionum et dogmatum cum fide orthodoxa pugnantium. Lipsiae, apud Sanckisium, MDCXCII. 453 p. 8°.

Tertullianus (Quintus Septimus Florens). Opera. Parisiis, apud Dezallier, MDCXCVI. 735 p. Fol.

B. Theodoretus. Opera omnia, t. 1-4. Lutetiae Parisiorum, apud Cramoisy, MDCXVII. 11999 pag. var. Fol.

B. Theodoretus. Operum tomus V. Lutetiae Parisiorum, apud I. Boudot, MDCLXXXIV. 726 p. Fol.

Valla Laurentius (Lorenzo della Valle dictus). De non morituris piis hominibus. Upsaliae, apud Wallianum, 1634. 550, 388 p. 12°.

Vallesius Franciscus Covarrubianus (Valles Francisco Covarrubiani). De iis, quae scripta sunt physicae, in libris sacris, sive de sacra philosophia singularia ... Francofurti, apud Havensteinium, MDCLXVII. 547 p. 8°.

Vossius Joannus (Gerardus). De theologia gentili et phisiologia christiana sive de origine as progressu idololatriae ... Francofurti, apud Hunnium, MDCLXVIII. 732 p. 4°.

Zeltnerus Gustav Georg. Historia crypto-socianismi. Altorfinae quondam Academiae infesta arcana, p. 1-2. Lipsiae, apud Gleditschium, MDCCXXIX. 1243, 704 p. 4°.

ERUDITIO, EDUCATIO ET INSTITUTIONES ACADEMICAE

Academiae Argentoratensis jubilaeum Lutheranum sive acta secularis gaudii quod in gratam memoriam ... Martini Lutheri... Argentoratensis Academia .. celebravit. Argentorati, apud Wirioth, MDCXVII. 426 p. 4°.

Academiae scientiarum imperialis sermones. Petropoli, in Academia scientiarum, s. a. 120, 120, 120 p. 4°.

Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae commentarii. Petropoli, in Academia scientiarum, MDCCXXVIII. 488 p. Fol.

Academia scientiarum Petropolitana. Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae, tomi 1-3. Petropoli, typis Academiae, 1728, 1729, 1730. 488, 520, 464 p. 4°.

Actiones Academiae. S. l., s. a. 888 p.

Bèzé. Ad acta colloquii montis Belgardensis. Genevae, apud I. le Preux, MDLXXXIX. 882 pag. var. 24 p. in app.

Buddeus Johann. De bonarum litterarum decremento nostra aetate non temere metuendo oratio. Jenae, apud Meyerum, s. a. 55 p. 4°.

Buddeus Joannus Franciscus. Orationes binae [de] juventutis acad. Jenensis vitiis. Jenae, apud Narturgium, MDCCXXIII, 8°.

Caffa Carolus. De educatione juventum. Augspurg, apud Hauser, 1694, 573 p. 12°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Orbis sensualium pictus . . . Aboae, apud Vinter, 1689. 317 p. 8°.

Faber Basilius. Thesaurus eruditionis scholasticae. Wittebergae, apud Schurerum, MDCXXIII. 788, 148, 402 p. Fol.

Faestum jubilaeum [Academiae Rostochiensis]. Rostochi, apud Pedanum, MDCXX. 506, 152, 91 p. 4°.

Finckius Caspar Gissensis. Postillae festivalis ecclesiastica et academica. Francofurti ad Maenum, apud Hampelium, MDCXXII. 608, 452, 279 p. 4°.

Franckius Hermannus. (Francke August Hermann). De formatione academiarum. Halae Magdeburgicae, in orphanotropheo, MDCCXXI. 8°.

Gloria et encomia universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis. Pragae, typis universitatis Carolo Ferdinande, s. a. 167 p. 4°.

Hersbachius Conradus (Hertzbach). De educandis erudiendisque principum liberis. Francofurti ad Maenum, impensis H. Feyerabend, MDLXX. 147 p. 4°.

Horniceus Davidus. De collegiis. Wittebergae, [1691]. 4°.

Kurtzer Berricht von der gegenwartigen Verfassung des Paedagogii regii. Waissenhause, 1720. 8°.

Laurenbergius. Methodus et leges studiorum. Rostochii, apud Reusnerum, 1632. 234, 120, 252 p. 8°.

Laurenbergius. Methodus et leges studiorum.

Loggan David. Oxonia illustrata sive omnium celeberrimae istius universitatis collegiorum scenographia. Oxoniae, e theatro Sheldoniano, MDCLXXV. Fol.

Loredan Giovanni Francesco. Bizzarie Academiche. In Venetia, apud Garzina, MDCXXXVIII. 222 p. 4°.

Mendosa Francisco de. Viridarium sacrae ac profanae eruditionis. Coloniae Agrippinae, apud Henningium, MDCXXXIII. 948 p. 8°.

О просвещении всенародном (книга письменная).

Orationum praepositarum in Academia Wittebergensi. Wittebergae, apud Schone, MDLXXI. 8°.

Pexenfelder Michael. Apparatus eruditionis tam rerum, quam verborum per omnes artes et scientias. Norimbergae, apud Fridericum, sumptibus M. et I. Endterorum, 1670. 1002 p. 8°.

Schade Petrus Mosellanus. Paedologia in puerorum usum conscripta. Lipsiae, apud Fabrium, MDXXXIX. 12°.

Schola Salernitana. Parisiis, apud Blackium, MDCXXV. 795 p. 8°.

Schröder Johann. Summa bibliorum... Francofurti, apud Saurn, MDCI. 324, 282 p. App. 83 p. 12°.

Selneccerus Nicolaus. Paedagogia christiana, continens capita et locos doctrinae christianae. [Francofurti], apud P. Brubachium, 1565. 802 p. 8°.

Vergerio Pietro Paolo. De ratione studii... Basileae, apud Lasium, MDXLI. 767 p. 8°.

VARIA

Alexandri ab Alexandro (Alexandri Alexandro). Genialium dierum libri 6. Francofurti ad Maenum, apud Vustium, MDCLXVII. 384 p. 8°.

Costerus Joannes. Affectuum totius corporis humani praecipuorum. Theoria et praxis tabulis exhibitae. Francofurti, apud Wustium, sumptibus V. Wetsteini, MDCLXIV. 399 p. 4°.

Dietrich (Johann Conrad Dietrich). Disputationes... Francofurti et Lipsiae, apud Heinrich, 1689. 360, 266, 269 p. 8°.

Eschacius Major Dabreboranus. Scrutinium ingeniorum. Lipsiae, apud Cottionem, MDCXXII. 743 p. 8°.

Francius Joannes. Veronica theczans, id est collatio Veronicae Europaeae cum thechinitico in duodecimo volumen. Lipsiae, apud Pfotenhaverum, MDCC. 158 p. 12°.

Georgius [*Cunrad*]. [Utile] vade mecum. Aboae, apud Vinter, 1684. 64 p. 8°.

Kenelmus. Theatrum sympatheticum. Amstelodami, apud Fontanum, 1661. 259 p. 12°.

Leydeckerus Melchior. Fax veritatis seu exercitationes ad nonnullas controversias, quae in Belgio... moventur. Lugduni Batavorum, apud Danielem, MDCLXXVII. 484 p. 4°.

Melanchtonus Philippus. Liber de anima. p. 1-2. Wittebergae, apud Cratonem, MDLXX. 8°.

Socolovius Stanislaus (Socolof Stanislav). Opera. Cracoviae, in architypographia regia et ecclesiastica Lazari, MDXCI. 789 p. Fol.

Taborus Johann Otto. Tractatuum. Lipsiae, apud Banedemannum, MDCLXXXVIII. 955, 692 p. Fol.

Taborus Johann Otto. Tractatus synoptici. Argentorati, apud Spoer, MDCXLVI. 1034 pag. var. 8°.

Theoboldus Johannes. Pezelii praecepta synathliaca, p. 1-2. S. l., s. a. 227, 163 p. 4°.

Vesthovius. Poemata. Rostochi, apud Pedanum, MDCXXI. 137, 143 p. 8°.

Wolfius Joannes. Lectionum memorabilium et reconditarum centenarii XVI. Lavingae, apud Rheinmichelum, 1600. 1012 p. Fol.

CATHALOGI, DICTIONARIA

Alstedius Johann Heinrich. Scientiarum omnium encyclopaediae. S. l., s. a. 2212, 810 col. 4°.

Bartholossi Julius (Giulio). Bibliotheca magna rabbinica de scriptoribus et scriptis hebraicis. Romae, in sacrae congregationis, MDCLXXV. 831 p. Fol.

Buxtorf Johann. Lexicon haebraicum et chaldaicum. Basileae, typ C. Waldkirchii, 1615. 950 p. 8°.

Buxtorf Johann. Lexicon haebraicum et chaldaicum. Basileae, apud König, MDCXXI. 960 p. 8°.

Cathalogus disputationum theologico-philologico-juridico-medico-mathematico-philosophicarum. Halae Magdeburgicae, apud Hencelium, MDCCXVII. 8°.

Cathalogus librorum anglicorum. Vendendum, apud Overledenem, 1730.

Cathalogus librorum juridicorum et politicorum, libellus. Amstelodami, apud Wacsbergios, MDCCXXI. 192 p. 12°.

Cathalogus librorum latinorum et gallicorum, Amstelodami, apud Wetstein et Sinith, 1739. 8°.

Cathalogus librorum medicorum, pharmaceuticorum, chymicorum, chirurgicorum etc. Amstelodami, apud Wacsbergios, MDCCXXI. 12°.

Cathalogus librorum theologicorum catholicorum, Amstelodami, apud Wachsbergios, MDCCXX.248 p. 12°.

Cathalogus librorum variorum theologicorum, juridicorum, medicorum, miscellaneorum, historicorum. 8°.

Cathalogus variorum librorum latinorum, gallicorum, italicorum, hollandicorum et germanicorum. 8°.

Coccejus Johann. Lexicon et commentarius sermonis haebrai-
ci et chaldaici veteris testamenti. Francofurti ad Maenum, apud
Wuolium, MDCLXXIX.1040, 125 p. Fol.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Lexicon januale, hoc est
latinae linguae syllabar ... S. l., MDCLXXX, 592 p. 12°.

Comenius (Komensky) Jan Amos. Lexicon januale latino-la-
tinum. S. l., MDCLXXX. 592 p. 8°.

Dictionarium graecolatinum. Basileae, apud Henricpetrum,
1615. 1856, in app. 188 p. Fol.

Dictionarium latino-haebraico-germanicum. Lipsiae, apud Gro-
sium, 1596. 8°.

Draudius Georgius. Bibliotheca classica, sive catalogus of-
ficinalis, in quae ... libri recensentur. Francofurti, apud N.
Hoffmannum, MDCXI. 1253, 563 p. 4°.

Galesina Pietro. Il perfetto dittionario, overo tesoro della lingua volgar latina ... Venetia., apud Cestarum, MDCLIX. 708, 96, 47 p.

Le grand dictionaire franco-latinum, S. l., apud Stoer, MDCIII. 1026 p. 4°.

Hoffmann Johann Jacob. Lexicon universale historico-geographico-chronologico-poetico-philologicum ... Lugduni Batavorum, apud Lychtmans, MDCXCVIII. 1950 pag. var. Fol.

Indices syntagmatis. S. l., MDCLXXXII. Fol.

Junius (Adrian de Junge, dit. Hadrianus). Lexicon graecolatinum. Basileae, apud Hyeronymum, MDLVII. Fol.

Lexicon. Basileae, MDLV. Fol. Auth.: Gesnerus Cunradus, Hadrianus et alii.

Marchand. Catalogus bibliothecae Feudtrier. Parisiis, apud Guillan, MDCCIX. 485 p. 8°.

Martini Matthias. Lexicon philologicum praecipue ethymologicum in quo latinis auctoribus usurpatae tum patriae, tum barbarae voces ex originibus declarantur . . . Bremae, typis Villerianis M. I. Willü et G. Hoismann, MDCXXIII. 4138 p. Fol.

Micraellus Johann. Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatorum. Stetini, apud Harnerum, MDCLXI. 1409 p. 4°.

Naudeus Gabriel. Bibliographia politica: Francofurti, MDCLXXIII. 336, 208 p. 12°.

Otho Johann Heinrich. Lexicon rabbinico-philologicum in quo ordine alphabetico notantur et referentur praecipuis ... Genevae, apud Widerhold, MDCLXXV. 682 p. 8°.

Pasorus Georgius. Lexicon graecolatinum. S. l., MDCXXIII. 750, 92 p. 8°.

Pasorus Georgius. Lexicon graecolatinum. Herbornae Nassoviorum, apud Corvinum, MDCXXXII. 750, 92 p. 8°.

Richter Christophorus Philippus. Lexicon ethicum omnium terminorum usitatorum ... Noribergae, sumptibus S. Halbmayerum, MDCXXVII, 485 p. 12°.

Thomasius Thomas. Dictionarium summa fide ac diligentia accuratissime... emendatum, Londoni, apud I. Legatum, 1695, 4°.

Tuscanella Horatio (Orazio Toscanella). Dictionariolum latino-graeco-gallicum, Rouen, apud Valentin, MDCXXXVI, 583, 256 p. 8°.

Vockerodt Gottfried. Catalogus bibliothecae Vockerodtianae, Lipsiae, apud Merium, s. a. 844 p. 8°.

СПИСОК ТВОРІВ Ф. ПРОКОПОВИЧА

У списку творів Ф. Прокоповича описуються усі відомі вітчизняним дослідникам друковані праці та рукописи, що знайдені у бібліотеках СРСР і не були надруковані чи їх друковані видання не збереглися. Для повноти у список включені й твори Ф. Прокоповича з пропонованого читачеві видання філософських творів у трьох томах. У деяких випадках описуються зібрання творів, а не аналітично окремі твори (малодоступні видання, невеликі за обсягом праці — вірші, «Слова», «Речи» тощо).

Описи творів Ф. Прокоповича об'єднані у чотири розділи відповідно до основних галузей його літературної спадщини. У кожному розділі подаються за алфавітом назв спочатку друковані праці, потім — рукописи.

Список творів Ф. Прокоповича оклала *В. М. Нічик.*

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

БАН — Бібліотека АН СРСР. Відділ рукописів.

ГБЛ — Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів.

ЦГАДА — Центральний державний архів давніх актів.

ЦГИМ/пи — Центральний державний історичний музей. Відділ писемних джерел.

ЦГИМ/р — Центральний державний історичний музей. Відділ рукописів.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

Сочинения — Прокопович Ф. Сочинения. Под ред. И. П. Еремина. М.-Л., 1961.

ПСЗ, 6—7 — Полн. собр. законов Российской империи. Т. 6-7. [СПб.], 1830.

Філос. твори, 1—3 — Прокопович Ф. Філософські твори. К., 1980.

Чтения. — Чтения в импер. обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. 1862. Кн. 1. М., 1862.

КУРСИ ЛЕКЦІЙ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА ТЕОЛОГІЧНІ ТВОРИ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Богословские сочинения: полного собрания часть 4. СПб., 1774.

Букварь славенский... . М., 1724.

Вещи и дела, о которых духовный учитель народу христианскому проповедати должен... М., 1784.

Christiana orthodoxa doctrina de gratuita peccatoris per Christum justificatione, quam in gratiam integerrimi amici sui Domini Jacobi Markiewic., viri in Parva Russia non minus natalium... Vratislaviae, 1769.

Christianae orthodoxae theologiae in Academia Kijoviensi [traditi et expositi]. T. 1-5. Regiomonti, 1773—1775. T. 6. Nosquae, 1776.

Christianae ortodoxae theologiae, eadem serie ac metodo adornatae et propositae. V. 1—3. Lipsiae, 1792—1793.

De arte poetica libri III usum et institutionem studiosae juventutis Roxolanae dictati Kioviae in orthodoxa academia Mohyleana. Mohiloviae, 1786.

Descriptio iesuitarum, S. 1., 1767.

Doctrina de blasphemia sive peccato in piritum sanctum ex sistemate thologico excepta, S. 1., 1767.

Erste Unterweisung der Jugend enthaltend ein ABC—Büchlein... auf Befehl Sc. Caes. Maj. Petri I in den Druck gegeben S. L., s. a.

Етика. Пер. з лат.— *Філос. твори, 2.*

Здѣ же и другие священных историй знатные слѣды в еллинских баснях обретающиеся прилагаются.— В кн.: Аполлодора Грамматика Афинейского библиотека или о богах. М., 1725.

Historia de certamine sanctorum apostolorum Pauli et Barnabae cum iudaizantibus... Lipsiae, 1782.

Истинное оправдание правовѣрных христиан, крещением поливательным во Христа крещаемых, неправедно же и злобно, аки бы таковое их крещение неважное было, невѣжами порицаемых. СПб., 1724.

Книжица в ней же повѣсть о распрѣ Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра Апостола о неудобноносимом игѣ пространно предлагается. М., 1784.

Libellus synodicus de duplici modo baptizandi., M. 1779.

Логіка. Пер. з лат.— *Філос. твори, 2.*

Математика.— Пер. з лат.— *Філос. твори, 3.*

Мнение архиепископа Новгородского Феофана об исправлении Библии.— В кн.: Описание документов и дел, храня-

щихся в архиве Священного Правительствующего Синода. Т. 2. Ч. 2. 1722. СПб., 1878.

Мнение пресвященного Феофана, архиепископа Новгородского, каковым образом и порядком надлежит багрянородного отрока наставлять в христианском законе.— В кн.: Бильфингер. Расположение учений его императорского величества Петра второго. Б. м. и. ч.

Натурфілософія, або фізика. Пер. з лат.— *Філос. твори, 2.* К., 1979.

О поэтическом искусстве...— Сочинения.

Первое учение отроком. СПб., 1723.

Предисловие к переводу книги Дидака Сааверды Факсардо «Изображение христианско-политического властелина символами, объясненное от Дидака Сааверды Факсарда».— В кн.: *И. В. Верховской.* Учреждение духовной коллегии и «Духовный регламент». Т. 2. Ростов-на-Дону, 1916.

Praefecio. — In: *Zernikov A.* Tractatum de processione Spiritus Sancti a solo Patre. Gothae, 1772.

Про риторичне мистецтво... Пер. з лат.— *Філос. твори, 1.*

Промова про заслуги та користь фізики.— *Філос. твори, 2.* Вміщено як передмову до «Натурфілософії».

Рассуждение о безбожии. М., 1774.

Рассуждение о нетлении... М., 1786.

Рассуждение о присяге или клятве, подобает ли християнам присягать или клястися всемогущим богом. М., 1784.

[*Рецензія* на твір В. М. Татіщева про викопного звіра, званого мамонтом. Адресована Г. Ф. Міллеру.] — *Філос. твори, 3.* Вміщена серед «Листів».

Різні сентенції. Пер. з лат.— *Філос. твори, 2.*

Священных историй знатные слѣды в еллинских баснях обретающиеся.— В кн.: Аполлодора Грамматика афинейского библиотеки о богах. М., 1725.

Сокращенное христианское учение... СПб., 1765.

Феофана Прокоповича четыре сочинения, а именно: 1. История о начатии и продолжении раздора между греками и римлянами о исхождении святого духа. 2. Православное христианское учение о хуле на духа святого. 3. Православное христианское учение о благодатном человека грешного через Иисуса Христа оправдании и 4. Особенное рассуждение о грехе смертном и простительном, выбранное из богословской его системы. М., 1773.

Христовы о блаженствах проповеди толкования. СПб., 1722.

Богословское учение о состоянии неповрежденного человѣка или о том, каков был Адам в раю. М., 1785.

Апология. ЦГИМ/р, № 101. XVIII в.

Duo primi et uberrimi rerum mathematicarum fontes Arithmetica et Geometria in gratiam studiosae Roxolanae juventutis in Academia Kijovomohylaeana explicatae annis domini 1707 et 1708. *ЦНБ*, ДА/П 485.

О монахах. ЦГАДА, ф. XVIII в, ед. хр. 81.

Отяготительные обряды римской и греческой церкви. *ЦНБ*, 367/221 П.

Показание пророченного прежде в словесах божих и давно уже явившегося в мир великого Антихриста.— В рукопись. кн.: Сборник сочинений Феофана Прокоповича. *ГБЛ*, ф. 178, музейн. 3051.

Рассуждения на дѣяния апостольские. (1712). *ЦГИМ/р*, Музейн. № 1953, XVII в.

Рассуждение новгородского архиепископа Феофана на изданную бывшим в России иезуитом Риберою книгу. 1734. *ЦГАДА*, ф. 153, ед. хр. 82.

Рассуждение о книге «Камѣнь вѣры» приписываемое Феофану Прокоповичу. *ЦНБ*, 341/714 С. Відоме під назвою «Молоток на Камѣнь вѣры».

Рассуждение о сотворении мира. Пер. с лат. *ЦГИМ/р*. Забил. № 409 (88), XIX в.

ПРАВО, ПУБЛІЦИСТИКА ТА ІСТОРИЧНІ ТВОРИ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Das Recht der Monarchen zu willkürlichen Bestellung der Reichs-Folge durch unsers grossmachtigsten Landesherren Petri publicierte Verordnung festgesetzt. Berlin, 1724

Духовный регламент. М., 1721.

История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. М., 1788.

История о избрании и восшествии на престол.., императрицы Анны Иоанновны. СПб., 1837.

Канон молебный о многолѣтнем здравии императора Петра Великого. М., 1721.

Lacrimae Roxolanae seu de obitu Petri Magni. Hamburgi, 1726.

Leichen rede auf das Begräbniss Petri des Grossen. S. l., 1725.

Надежда добрых и долгих лѣт российской монархии, сын богом данный государю Петру I Петр Петрович, всѣм от себя вѣдомая и извѣстная по должности же проповедию извѣщенная ректором Киевской академии Феофаном Прокоповичем. СПб., 1717.

О браках правовѣрных лиц с иновѣрными разсуждение... СПб., 1721.

Объявление когда и коей ради вины начался чин монашеский и каковой был образ жизни монахов древних и како нынѣшних исправить хотя по нѣкоему подобию надлежит.— *ПСЗ, 7.*

Объявление о предерзителях, неразсудно на мучения дерзающих.— *ПСЗ, 7.*

О возвышении имени патриаршего в церковных молитвах. Чесо ради оное нынѣ в церквах Российских оставлено. СПб., 1721.

О выписках, которые в книжицѣ Александра Яковлева по берегах и по порозжим листам прописаны.— *Чтения.* 1862.

О Кириллѣ и Мефодии святителях словенских.— В кн.: Орбини Мавро. Книга историография початия именѣ, славы и расширения народа славенского. СПб., 1722.

О смерти Петра Великого, императора российского, краткая повѣсть. СПб., 1726.

Ответы на преложенные из приказа церковных дѣл пункты о записанных и незаписанных раскольниках. М., 1722.

[Отрывок].— Чтения. Полемика с защитниками монастырских владений.

Panegyricus de celeberrima victoria, quam Petrus I de universis Suecorum exercitibus reportavit anno 1709, junio 27. Kijoviae, 1709.

Правда воли монаршей в опредѣлении наслѣдника державы своей. М., 1726.

Предисловие к доброхотному читателю.— В кн.: Книга устав морской. СПб., 1720.

Прибавка до поносительного письма на государев о монахах указ и до нашего на письмо оное возражение.— *Чтения.*

Рассмотрение сея повѣсти.— В кн.: Орбини Мавро. Книга историография, початая именѣ, славы и расширения народа славенского. СПб., 1722.

Рэестр государей российских...— *Філос. твори, 3.*

Розыск исторический коих ради вин и в яковом разуме были и нарицалися императоры римстии, как язычестии, так и христианстии понтифексами... СПб., 1721.

Russlands Thränen oder kurze Nachricht vom Tode Petri des Grossen. Hamburgi, 1726.

Слова и речи.— *Соч.*

Слова и речи поучительные, похвальные и поздравительные. Ч. 1—3. СПб., 1760—1765.

Слово в день вшествия на всероссийский престол... имп. Анны Иоанновны... СПб., 1733.

Слово в недѣлю... о Лазарѣ и богачѣ.— «Христианские чтения». Ч. 23. Изд. 2-е, 1838, ч. 23.

Слово на похвалу императора Петра Великого. СПб., 1725.

Слово о любви к богу.— «Христианские чтения», Изд. 2-е, 1838, ч. 23.

Собраніе от лѣтописателей краткого вѣденія.— *Філос. твори, 3.*

Увещание о наставлении и исправлении многих невѣжд. *ПСЗ, 6.*

Устав или изображение келейного жития монахов Александроневского монастыря. СПб., 1723.

РУКОПИСИ

Доклад епископа Псковского Феофана о семинарии времен Петра Великого. *ЦГАДА*, ф. 18 в, ед. хр. 30. 44.

Мнение преосвященного Феофана, архиепископа Псковского о брачных разводах. *ЦНБ*, 463/597.

[*Перечень князей и царей* росийских от Рюрика до Петра].— В кн. рукописн.: Новгородский лѣтописец с другими статьями. *ЦНБ*, 316/527 С.

Реляция что прежде и при отправлении назначенного от его императорского Величества Всероссийского в 22 день октября 1721 года торжества о заключении с короною Шведскою вѣчного мира чинилось.— В рукописн. кн.: Собрание трудов преосвященного Феофана Прокоповича.— *ЦНБ*, ДАП, 298.

Родословие великих князей и царей российских. *БАН*, 419—420.

Слово в недѣлю мытаря и фарисея в честь новобрачных Симона Мироновича и Анны Забеловны.— В кн.: Собрание трудов преосвященного Феофана Прокоповича. *ЦНБ*, ДАП 298.

Указ Вице-президента правительствующего Синода Феофана Прокоповича «дому новгородского архирея» — архимандриту Иосафу с братией. *ЦГИМ/пи*, ф. 334, ед. хр. 26.

ХУДОЖНІ ТВОРИ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Вірші. Філос. твори, 3.

Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz quae (proprter unam narrationem) iam orationes iam poemata, iam epistolas in se comprehendunt. Vratislaviae, 1743.

Miscellanea sacra Ed. 2-a. Vratislaviae, 1744—1745.
Стихотворения.— Сочинения.
Трагедокомедия Владимир.— *Сочинения.*

РУКОПИСИ

Разглаголствіе тектона си есть древодѣла с купцем... *ЦНБ*, ДА 300/л.

Разговор гражданина с селянином да с пѣвцом или дячком церковным. ЦНБ. *ДА* 300/П.

ЛИСТИ ТА БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Briefe Prokopovič aus Moskau an Bayer in Peterburg. — In: Grasshoff Helmut. A. D. Kantemir und Westeuropa. Berlin, 1966.

В высокопочтенную Преображенскую канцелярию доноше-
ние.— *Чтения.* Ответы Ф. Прокоповича на «пункты первые
о непристойных словах» и «на пункты вторые о церковных
противностях» в связи с обвинением его Маркеллом Роды-
шевским.

Epistola illustrissimi ac reverendissimi Domini Th. Proko-
powicz ad professores Academiae Kioviensis anno domini 1718,
august, 5 die, Narva missa. S. 1., 1767.

Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Proco-
powicz variis temporibus et ad varios amicos datae, nunc pri-
mum in unum corpus collectae et suo ordine digestae. M., 1776.

Листи. Пер. з лат., польськ. та старослов'ян.— *Філос. тво-
ри, 3.*

Регулы семинарии преосвященного Феофана, архиепископа
Великоновгородского и Великолуцкого.— В кн.: И. Чистович.
Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868.

РУКОПИСИ

Книга записная исходящим за подписанием преосвящен-
ного архиепископа Великоновгородского и Великолуцкого
Феофана Прокоповича к разным персонам (С 10 января
1728 г. по 16 декабря 1729 г.). *ЦНБ*, 436/602 С.

Копия с пунктов, сочиненных архиепископом Феофаном
Прокоповичем, писанных собственною его рукою, хранящих-
ся подлинником в библиотекѣ его сиятельства графа Петра
Борисовича господина Шереметьева.— В рукописн. кн.: Сбор-
ник конца XVIII в. *ЦНБ*, 455/593 С.

О завѣщании Новгородского архиепископа Феофана, о его библиотѣке о семинаристах, воспитываемых на его счет и пр. *ЦГАДА*, ф. XVIII, ед. хр. 83.

Ответ Феофана Прокоповича на обвинение его архимандритом Маркеллом Родышевским. *ЦНБ*, 455/593 С.

Письмо Арсению Берло, епископу Могилевскому 1729 г., *ГБЛ*, ф. 218/892.

Письмо архиепископа Феофана Прокоповича к рязанскому епископу с выговором от императрицы Анны Иоанновны за сочиненную им проповѣдь из притчи о неплодной смоковницѣ. *ЦГАДА*, ф. XVIII, ед. хр. 82.

Письмо Ф. Прокоповича к Бирону по поводу перевода книги «Придворный Грациан».— Письма Бирона и жены его к Феофану Прокоповичу и отвѣт его. *ЦГАДА*, ф. 11, № 535. 1735.

МАТЕМАТИКА

«Математика» — це переклад з латинської мови лекційного курсу арифметики й геометрії, записаного невідомим студентом і прочитаного Ф. Прокоповичем в Києво-Могилянській академії протягом 1707—1708 рр.

Цей курс являє собою частину філософського курсу, прочитаного Прокоповичем, а саме раціональної філософії, що свідчить про незавершеність процесу відокремлення від філософії конкретних наук. На сьогодні відомі два списки цього курсу, які зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР зі шифрами ДАП 43 /Р. 65/ та ДАП 485. В даному виданні курс математики подано за списком рукопису ДАП—43 /Р. 65/, до якого, окрім математики, входять також логіка, натурфілософія (фізика), етика. Математика займає в рукописі аркуші від 257 до 334 (арифметика — від 257 до 295 аркуша, а геометрія — від 295 до 334 аркуша). Заголовок її «Два перші й найщедріші джерела математики — арифметика й геометрія — викладені українській студентській молоді в Києво-Могилянській академії в роках господніх 1707 й 1708-му».

Курс арифметики складається з трьох книжок. Зі змісту геометрії, поданого Прокоповичем на самому її початку, видно, що автор початково поділив весь курс геометрії на чотири книжки: першу — «Про площини», другу — «Про тіла», третю — «Про спеціальну геометрію» й четверту — «Про вимірювання площин та тіл». Враховуючи те, що в обидвох згаданих списках курсу є лише перша й третя книжки, є всі підстави припускати, що друга й четверта книжки відсутні не тому, що не були записані студентом чи не збереглися, а тому, що курс математики Прокопович, обмежений часом, читав студентам Академії за рахунок скорочення курсу якоїсь іншої дисципліни, можливо, метафізики або логіки, й тому встиг викласти в практичному відношенні важливіший, на його погляд, матеріал.

В обидвох списках математики відсутні 5, 6, 7, 8 і 9-ий розділи третьої книжки «Геометрії», хоч у змісті на початку цієї книжки вони й названі. Незначні лакуни є також між окремими розділами й книжками, позначені в номерації аркушів на берегах сторінок даного видання.

Переклад «Математики» Прокоповича здійснила Ф. Й. Луцька. Складання приміток, відтворення малюнків здійснили Ф. Й. Луцька та М. Д. Рогович. Редакція перекладу М. Д. Роговича.

Текст «Математики» Ф. Прокоповича публікується вперше.

ПЕРЕДМОВА ДО АРИФМЕТИКИ Й ГЕОМЕТРІЇ

[1] У рукопису аркуш 3 зв. порожній. (*Ред*).

[2] *Пальм* (palmus) — міра довжини = 7,39 *см* (1/4 римського фута).

[3] *Лікоть* (cubitus) — міра довжини = 444 *мм*.

[4] Disciplina, doctrina, scientia (*лат.*).— знання, наука.

[5] *Антономасія* — вид метонімії, тропу, у якому частина виступає замість цілого.

[6] Далі текст рукопису відсутній (*Ред.*). Арифметика. Передмова.

[1] Початок відсутній. (*Ред.*).

[2] Numerus (*лат.*). 'αρυυμός (*гр.*) — число.

[3] *Йосиф* — мабуть, Йосиф Флавій. Див. примітку 1 до кн. VI «Риторика».

[4] *Авраам* — міфічний патріарх, описаний в Біблії.

КНИЖКА ПЕРША

[1] *Алгоритм* — позиційний спосіб позначення чисел, що одержав свою назву від імені відомого хорезмського вченого — Магомета бен Муси-аль-Хорезмі (тобто з Хорезма; помер близько 840 р.).

[2] *Евклід* — див. примітку 5 до кн. II «Натурфілософія». Йому належить перший систематичний науковий виклад геометрії. В основу його геометрії покладено аксіоми абсолютної геометрії.

Геометрія Евкліда відповідає усім вимогам практичного застосування, бо досить точно відбиває властивості реального фізичного простору.

[3] *Монада* — від старогрецького μονάς — одиниця.

[4] *Ератосфен* (≈ 276—194 рр. до н. е.) — старогрецький вчений. Працював у різних галузях науки (математика, астрономія, філологія, філософія, географія, музика). В математиці відомий спосіб знаходження простих чисел — «ератосфенове решето», що полягає у «відсіюванні» цілих чисел певного ряду (наприклад натурального ряду чисел, які діляться хоч би на одне з простих чисел, менших за $N\alpha \left(0 < \alpha \leq \frac{1}{2}\right)$.

Насправді «решето Ератосфена» визначається не так. За Ератосфеном, щоб відшукати прості числа (числа, які діляться тільки на 1 і на себе), треба відкинути з сукупності натуральних чисел ті, які діляться на 2, а потім ті, що діляться на 3 і т. д.

[5] Термін cifra в «Арифметиці» Ф. Прокоповича, як і в «Арифметиці» Л. Магницького, має тільки одне значення — «нуль». Те, що ми тепер називаємо цифрою, тобто числовий знак, Ф. Прокопович передає латинськими словами nota (знак), nota numerica (числовий знак), fiqura (образ, зображення), numerus (число). Щоб не було термінологічної плутанини і щоб зберегти стиль Ф. Прокоповича, в українському перекладі ми намагалися уникати терміна «цифра» в його сучасному розумінні, заміняючи словами «знак» або «знак зі значенням».

[6] Те, що тепер називають розрядами. (*Ред.*).

[7] Ф. Прокопович іноді не розрізняє понять «доведення» (demonstratio) і «перевірка» (probatio).

[8] *Золоті, флорени* (чи флорини), *богеми* — назви грошових одиниць. Приклад, наведений в кінці другого розділу, не закінчено.

[9] Мабуть, помилка переписувача. Має бути не на третьому, а на четвертому місці. (*Ред.*).

[10] Тобто перемножити. (*Ред.*).

11 Тобто різниці. (*Ред.*).

12 $(10-a)(10-b) = 100-10(a+b) + ab;$
$a-(10-b) = b-(10-a) = a+b-10;$
$10(a+b) - 100 + [100-10(a+b)+ab] = ab.$

Правило вірне, але автор не зауважує, що його не слід застосовувати, коли дистанції менші перстів.

13 *Піфагор.* Див. примітку 9 до кн. 2 част. 3 «Натурфілософії».

З його ім'ям пов'язують вчення про числа парні і непарні, прості й складні, а також про арифметичну, геометричну і гармонійну пропорції та про середні пропорціональні. Вважають, що Піфагор запровадив систему доказів у геометрії, розглядаючи її як науку абстрактну, розробив планіметрію прямолінійних фігур, створив вчення про подібність, займався побудуванням деяких правильних багатокутників, довів теорему, що носить його ім'я.

14 Для висловлення одного математичного поняття «добуток» Ф. Прокопович вживає чотири синонімічні терміни: summa, productus, multiplicatus, quaesitus.

15 «Був зверненний» у розумінні «стояв під». (*Ред.*). «На початку», якщо починати від правої руки до лівої (*Ред.*).

16 Перевірка методом дев'яток, що веде початок від математиків давньої Індії до XVIII ст., широко використовувалася у школах Західної Європи. Проте цей спосіб перевірки не є універсальний і точний і тому в сучасній математиці не вживається.

17 Геометрами ще в XIX ст. називали математиків узагалі.

18 *Квотієнт* — quotiens (лат.) — «скільки». Тепер цей термін витіснений словом «частка».

19 Квотієнт: (*Ред.*).

20 «І так далі», тобто $\frac{3|2|6}{4|3|7}$, — це три чверті двох третин шести сьомих.

21 Мабуть, з вини переписувача у прикладах, наведених у шостому параграфі, замість слова «дев'ятки» (novenarii), в рукопису раніше стояло слово «секстанта» (sextantis), але переписувач його закреслив. Ф. Прокопович хотів, очевидно, сказати, що $\frac{6}{4}$ секстанта — це і цілий секстант, і $\frac{2}{4}$. В наступному абзаці написано, що $\frac{10}{6}$ — це 10 секстантів. Дійсно, слово sextans у буквальному перекладі означає «одна шоста». Однак тут sextans — це іменоване число (назва грошової одиниці), а не дріб.

22 Автор шукає найбільший спільний дільник чисельника і знаменника.

23 Зауваження автора означає, що спільним дільником чисельника і знаменника є 1. Отже, дріб не скорочується.

24 $\frac{6}{12}$ можна ще скоротити. Тут, власне, йдеться про скорочення на 11, 111, 1111 і т. д.

25 Починаючи від правої руки. (*Ред.*).

26 $\frac{18}{3}$ написано тут скорочено замість вісімнадцять третіх десятка.

[27] Тобто до одного знаменника. (*Ред.*)

[28] Автор має на увазі послідовне виконання дій, якщо цих дій більше трьох (множення) або навіть двох (віднімання, ділення).

[29] Неточність. Якщо $a < c$, $в < d$, то не завжди $\frac{a}{в} > \frac{c}{d}$. Наприклад, $\frac{1}{2} < \frac{3}{4}$, хоч $2 < 4$. Треба спочатку порівнювані дроби звести до спільного знаменника і порівняти чисельники.

[30] У двох останніх параграфах (5. Множення мішаних чисел; 6. Ділення мішаних чисел) виклад неповний. Здається, автор має на увазі тільки множення та ділення цілого числа на дріб. Тому слово «мішані» тут слід розуміти не в його термінологічному значенні, а — два числа різних видів (одне ціле, друге дробове).

[31] Знак X тут не знак множення, а схема обчислення.

КНИЖКА ДРУГА

[1] *Клавій Христофор* — німецький математик, коментатор «Начал» Евкліда. Ф. Прокопович при викладі арифметики і геометрії користувався його книжкою «Euclidis elementorum libri XV» (1574 р.). Один примірник 1589 р. з написом «Належить Василеві Прокоповичу» зберігається в ЦНБ АН УРСР серед фондів Києво-Могилянської академії.

[2] Для позначення поняття «відношення» Ф. Прокопович вживає кілька синонімічних термінів: proportio, habitudo, ratio, віддаючи перевагу першому (proportio).

[3] *Антецедент* (antecedens) — попереднє, консеквент (consequens) — наступне. Ці терміни у вказаному значенні в сучасній математиці не вживаються. (Вживаються в логіці).

[4] В сучасній математиці діаметром фігури (тіла) називають найбільшу з відстаней між двома її точками. Отже, діагональ квадрата, яка ділить його на два прямокутні трикутники, є його діаметром.

[5] Терміни ці не збереглися. (*Ред.*).

[6] Тут, мабуть, студент щось наплутав. Має бути:
$$\frac{20}{5} = \frac{4}{1} = 4.$$

[7] Значення «відношення» Прокопович передає латинським словосполученням terminus proportionis.

[8] Йдеться про чисельник. (*Ред.*).

[9] Тобто $\frac{12}{6} = \frac{18}{12} = \frac{18}{6} = 3.$

[10] Для позначення поняття «пропорція» Ф. Прокопович користується терміном proportionalitas.

[11] Утворення прогресії за двома послідовними її членами.

[12] Автор не помічає, що фактично він задає різницю прогресії, а потім її шукає.

[13] Автор хоче побудувати геометричну прогресію цілих чисел з дробовим знаменником $\frac{a}{b}$. Суть способу полягає в тому, що за перший член прогресії береться належний степінь $в$.

14 $a < в < c; \frac{c}{a} = \frac{c-b}{b-a}$.

15 Христофора Клавія. (*Ред.*).

16 Це правильно, якщо припустити, що годинник після 12-ої години дня б'є не один раз, а 13 і т. д.— до 24 ударів опівночі. У тексті рукопису тут була допущена помилка, яку ми виправили: замість 300 стояло 290.

17 Правило, рівнозначне сучасно вживаному.

18 «Зведи їх до однойменних дробів», тобто до однорідних. Мається на увазі зведення мішаного числа до неправильного дробу.

19 Тобто четверте число у стільки разів менше за друге, у скільки третє більше за перше. (*Ред.*).

20 Задача сучасною мовою зводиться до неозначеного рівняння $2x + y - z - 5u = 0$, яке має безліч розв'язків (цього автор не знає, тому і називає правило суміші заплутаним і нераціональним). Лише у випадку двох компонентів відповідь однозначна.

У наведеному в рукопису прикладі була помилка, яку ми виправили: на другому місці стояло не $\frac{2}{9}$, а $\frac{2}{18}$ чи $\frac{1}{9}$.

21 Йдеться про розв'язання системи рівнянь. Так, у наведеному в тексті прикладі, коли припустити, що троє мають відповідно x, y, z золотих, одержимо систему: $x + y = 50$, $y + z = 70$, $x + z = 60$.

Автор міг би розв'язати цю задачу чисто арифметично, якби помітив, що сума $50 + 70 + 60$ є подвоєною сумою всіх трьох шуканих чисел.

22 E — від лат. слова excessus — «надлишок». (*Ред.*).

23 *D* — від лат. слова defectus — «нестача». (*Ред.*).

24 *Фрізій Гемма* (тобто з Фрісландії) Райнер (1508—1555 рр.) — астроном, математик, медик. Був професором медицини і математики в Лювені.

25 Десь у Емонській долині гончак на імення Ліциска.
Зайця помітив і гнав — швидко той мчав ланами.
Аж на п'ятнадцять стрибків випереджував заєць
собаку.
Але собака й на мить бігу свого не спиняв.
Поки в чотири стрибки скочив той заєць на гору,
Пес-переслідувач теж біг все швидше і швидше.
По два стрибки він встигав там робити, де зайцеві тричі
Треба стрибати було (зайця ж хотів-бо спіймать).
Ось і скажи ти мені, скільки має гончак той стрибати,
Щоб, наздогнавши, він міг бажану здобич схопить.

26 *Меланхтон Філіп* (1497—1560 рр.) — німецький богослов і педагог, активний учасник лютерівської реформації.

27 Два бурдюки з вином раб навантажував. Перший з них
Він прив'язав до ослиці, а другий повісив на мула
Мул же, коли озирнувсь, то помітив, що стомлена мати
Ледве вантаж той тягла, йдучи дуже повільно.
«Матінко рідна моя,— спитав він,— чому від натуги
ти стогнеш?
Можеш мені передать одну міру — тобі буде легше,
Я ж бо тоді потягну бурдюк, важкий твого удвічі.
Ну, а якщо би я зміг одну міру тобі передати,
Навпіл якраз би тоді ми вантаж розділили».

Отже, тепер поміркуй, матиматику, друже наш вчений,
й, підрахувавши, скажи, що то були за міри.

[28] Друга загадка, яку наводить Ф. Прокопович на с. 41 рукопису «Арифметики» — це відома задача-загадка Евкліда (Problema 2, II), віршований переклад якої латинською мовою належить Гуго Гроцієві (див. Erigrammatum Anthologia Palatina, vol. III. Parisiis, 1890, с. 563).

У Ф. Прокоповича в «Арифметиці» латинський переклад цієї загадки звучить трохи інакше, ніж у Г. Гроція, але в цілому зміст залишається той самий. І в перекладі Г. Гроція, і в перекладі, що наводиться у Ф. Прокоповича, «зерно», що його несли ослиця і мул в Евклідовій задачі, замінено «вином».

Подаємо грецький текст Евклідового оригіналу:

Ημιονος χαι ονος φορεουσαι σττον εβαινον. αυτας ονος στεναχιξεν επ' αχυει φορτου εοιο' την δε βαρυστεναχουσαν ιδουσ' ερεεινεν εχεινη: ,,Μητεζ, τι χλαιουσ' ολοφυρεαι, ηυτε χορη; ει μετρον εν μοι δοιης, διπλασιον σευεν ηηρα' ει δε εν αντιλαβοις, παντως ισοτητα φυλαξεις''. ειπε το μετρον, αριστε γεωμετριης επιιστορ.

[29] Тут «перевірка» в розумінні «розв'язання».

[30] *Олександр Великий* — Олександр Македонський.

[31] *Каллісфен* (≈370—327 рр. до н. е.) — грецький історик, придворний історіограф Олександра Македонського, учасник Східного походу. Автор «Грецької історії», яка дійшла до нас лише в уривках.

[32] На те, що особливе поширення десяткової системи пов'язане з кількістю пальців на руках людини, вперше звернув увагу Арістотель у своїх «Проблемах». У зв'язку з цим стає зрозумілим і походження таких арифметичних термінів, як «перст», «суглоб», які свідчать про те, що першим інструментом лічби була рука. Однак крім десяткової системи нумерації були й інші.

[33] У всіх наведених нижче прикладах діє якесь мнемонічне правило.

[34] Приклад неправильний. (*Ред.*).

[35] Приклад неправильний. (*Ред.*).

КНИЖКА ТРЕТЯ

[1] Малюнки подаються за рукописом. (*Ред.*).

[2] І тепер так робиться, тільки замість крапок під цифрою ставлять коми перед цифрою: $\sqrt{13, 32, 25}$.

[3] Число «глухе», «порожнє», «безглузде» (латинський термін у Ф. Прокоповича — surdus) — це те, що називається тепер «ірраціональним числом.

[4] Як основою правила знаходження квадратних коренів є формула $(a + b) = a^2 + 2ab + b^2$, так і тут в основі цього способу — формула $(a + b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$.

[5] Задача полягає в знаходженні за даними a, b двох чисел x, y, таких, що $ay = x^2$, $bx = y^2$. Виключивши з цих рівнянь y, одержимо вказане автором правило: $x^3 = a^2b$. Отже, $x = \sqrt{a^2b}$.

[6] Йдеться про ірраціональність. (*Ред.*).

[7] Тобто на лінії сходів. (*Ред.*).

ГЕОМЕТРІЯ

ПЕРЕДМОВА

1 *Прокл* (410—485 рр.) — грецький філософ, репрезентант пізнього неоплатонізму. Автор низки творів з філософії та математики, зокрема коментаря до «Начал» Евкліда.

2 «*Неперервна*» (continua) — автор не має на увазі неперервність у сучасному розумінні, а швидше у розумінні цілості, суцільності.

3 *Гномоніка,* або скіотерика — це різні способи астрономічних вимірювань за допомогою тіні від спеціального інструмента — гномона. Гномон — найдавніший і найпростіший астрономічний інструмент, основною частиною якого є вертикальна жердина. Спостерігаючи нахил і довжину тіні від цієї жердини на горизонтальній площині, можна встановити висоту Сонця над горизонтом, його нахил, а, отже, й визначити час (ідея гномона застосовується в сонячному годиннику). Проводячи такі вимірювання в моменти зимового й літнього сонцестояння, астрономи визначали також і нахил екліптики до екватора.

4 *Архімед* — відомий математик і механік давнього світу. Народився в Сіракузах у III ст. до н. е. В юнацькі роки під час перебування в Олександрії був учнем Евкліда. Після повернення на батьківщину присвятив себе науковим заняттям. Під час війни Риму з Сіракузами винайшов оригінальні військові механізми, за допомогою яких його рідне місто стримувало римські легіони протягом двох років. В той день, коли римляни нарешті захопили Сіракузи, Архімед нічого про це не знав, бо вся його увага була зосереджена на розв'язанні геометричних задач. Обурений тим, що римський легіонер, який наблизився до нього, заважав йому працювати, він крикнув йому: «Не чіпай моїх кругів!» Після цього римський солдат убив його.

5 *Гієрон* — цар сіракузян, який очолював Сіракузи під час війни з Римом (III ст. до н. е.).

6 *Платон* — Див. примітку 55 до кн. I «Риторики».

7 Геометрами називали математиків взагалі.

8 *Гіппократ* — Див. примітку 65 до кн. I «Натурфілософії».

9 *Філон Юдей,* або Філон Олександрійський ($\approx$20 до н. е.— 50 н. е.) — видатний представник єврейського елліністичного, центром якого була Олександрія. Філософ — еклектик, теолог, коментатор «священних» книг (головним чином «Книги Буття»). Був прихильником платонізму з домішками стоїцизму. Філон був першим філософом, що сформулював ідею абсолютного монотеїзму. Розробляв також проблеми космології, психології, етики.

10 *Еразм Ротердамський* (1465—1536 рр.) — один з найвидатніших гуманістів епохи Відродження, ворог схоластики й церковної моралі, сучасник і друг відомого англійського утопіста Томаса Мора. Писав свої твори латинською мовою, багато зробив для популяризації гуманістичної освіченості, античної культури та літератури. У своїх політичних і філософсько-публіцистичних трактатах полемізував з Ульріхом фон Гуттеном і Мартіном Лютером. Йому належить збірка афоризмів і анекдотів античних авторів — «Adagia» (1500 р.).

[11] *Арістіпп* з Кірени (народився ≈435 р. н. е.) — грецький філософ, учень і послідовник Сократа. Після смерті Сократа створив у рідному місті власну філософську школу, яка була відома під назвою кіренської, або гедоністської (від слова гедонізм — філософія насолоди).

[12] *Вітрувій* — римський архітектор та інженер, жив у другій половині I ст. до н. е. Автор «Десяти книжок про архітектуру». Вивчав основи механіки, машини та механізми, що застосовувалися на будівництві.

[13] *Діодор Сіцілійський* — грецький історик сіцілійського походження, сучасник Цезаря й Августа, автор «Історичної бібліотеки» (40 книжок), яка була створена ним у Римі грецькою мовою й охоплювала історію Сходу, Греції та Риму від міфічних часів до завоювання Галлії Цезарем.

[14] *Плутарх* — Див. примітку 56 до кн. I «Риторики».

[15] Тепер цей розділ геометрії має назву планіметрія.

[16] Тобто «плоска фігура». (*Ред.*)

[17] *Евклід Мегарянин* — засновник мегарської філософської школи, учень Сократа. Поєднував філософію Сократа з філософією Парменіда Елейського. До його імені додавали епітет Мегарський, або Мегарянин, щоб не сплутати з відомим геометром Евклідом, який походив з Олександрії.

[18] Терміном planum Ф. Прокопович користується і для позначення плоских фігур, і для позначення площин. Звичайно, ці геометричні поняття дуже близькі, але іноді їх слід розрізняти. Тому залежно від контексту ми перекладали термін planum двояко: в одному змісті — площини, в іншому — плоскі фігури.

[19] «Теорема» — від гр. υεωρἔω — «споглядати». Пізніше слово υεωρεω набуває значення — «дослідження», «вчення», «твердження», «правило»,

КНИЖКА ПЕРША

[1] Тут Ф. Прокопович дуже близький до визнання того, що математичні поняття — це абстракція від реальної дійсності.

[2] Йдеться, власне, про відрізок. Слід мати на увазі, що й далі Ф. Прокопович дуже часто вживає термін «лінія» (linea) в значенні «відрізок».

[3] Ф. Прокопович, можливо, ще не знав, що кут між двома кривими можна розглядати як кут між дотичними, проведеними до кривих в точці їх перетину.

[4] Неточно. Мається на увазі, що і дві прямі можуть мати спільний відрізок, лише зливаючись в одну.

[5] Далі у викладі теорем і задач Ф. Прокопович весь час посилається на відповідні твердження Евкліда. Встановлено також, що для створення курсу «Геометрії» Ф. Прокопович творчо використав підручник німецького математика й астронома Христофора Клавія — «Euclidis elementorum libri XV», який був теж написаний, як видно з його назви, на основних твердженнях Евклідової геометрії.

[6] Оскільки в рукопису «Геометрії» є лише посилання на креслення до теорем і задач, а самі креслення відсутні, ми вважали за необхідне відновити їх, щоб полегшити розуміння викладених геометричних тверджень.

[7] «Відстань», тобто радіус кола, при побудові тупокутного трикутника має бути меншою від AB, але більшою від $\frac{AB}{2}$.

[8] Нагадуємо, що йдеться про відрізок.

[9] Ф. Прокопович не формулює чітко в задачах, чим можна користуватися при їх розв'язанні (а користується циркулем і лінійкою). Не сказано також, як «поділити навпіл».

[10] У сумі. (*Ред.*).

[11] Цю теорему, як і низку наступних, Ф. Прокопович не доводить.

[12] У сумі. (*Ред.*).

[13] Далі розділ і книжка «Начал» Евкліда подається в дужках скорочено. (*Ред.*).

[14] «Діаметр», тобто «діагональ».

[15] «У величин ідентичність і рівність не розрізняються» — йдеться про геометричні величини.

[16] Мабуть, рівність площ.

[17] Це характерно лише для рівнобедрених трикутників, що далі й відзначено.

[18] Рівні-рівновеликі. Досить зауважити, що рівновеликими є трикутники AEG й AGH, GIC й GCF.

[19] Ф. Прокопович позначає чотиристоронні фігури двома літерами вершин протилежних кутів.

[20] «коли йдеться про числа» — тобто $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$.

[21] Теорема означає тотожність: $4ab+(b-a)^2=(a+b)^2$ Як і Евклід, Ф. Прокопович тут і в багатьох інших місцях суто алгебраїчну (арифметичну) формулу записує й доводить геометрично.

[22] Див. попередню примітку. Тут маємо тотожність:
$$\frac{a^2+b^2}{2}=\left(\frac{a+b}{2}\right)^2+\left(\frac{a-b}{2}\right)^2.$$

[23] Йдеться про поділ числа «а» на два доданки x, $a-x$ так, щоб було: $ax=(a-x)^2$, тобто $a^2-3ax+x^2=0$. Отже, геометрично розв'язується квадратне рівняння.

[24] Ф. Прокопович не дає точного визначення поняття «круг» і не вказує на те, чим відрізняється «круг» від інших криволінійних фігур. Термін «circulus» в «Геометрії» Ф. Прокоповича має два значення: «круг» і «коло».

[25] Тобто радіуси. (*Ред.*).

[26] Йдеться про те, що дві прямі перетинаються лише в одній точці, яка й є в даному разі центром кола.

[27] Мабуть, для Ф. Прокоповича теорема була очевидною. Насправді, потрібне доведення.

[28] Це краще сформулювати так: нехай точка B на AE теж належить дузі кола. Тоді AD = BD. Кут A — прямий, отже, й кут B має бути прямим, що є абсурдом.

[29] Сенс твердження в тому, що кут, про який ідеться, може бути як завгодно близьким до прямого, але лишається меншим від такого.

[30] «На дузі кола» — мається на увазі: «на дузі сегмента».

[31] Теорема важлива тим, що дає підставу для вимірювання кута дугою.

[32] Під фігурою тут розуміється багатокутник. «кут... торкається» — вершина кута лежить на боці (на межі).

[33] Задачі 2, 3 відрізняються від наступних задач 4, 5 тим, що в них дано не самий трикутник, а подібний до нього.

[34] Зазначене стосується правильних (мовою автора — «рівносторонніх і рівнокутних») багатокутників.

[35] Такі задачі цікавлять математиків і досі, бо їх зміст полягає в тому, що коли правильний багатокутник можна побудувати циркулем і лінійкою, застосованими скінченне число разів, то довжина сторони є алгебраїчним числом.

[36] Можна було б записати цю умову у формі:

$$x_1 = ax_2; \qquad x_5 = bx_2;$$
$$x_3 = ax_4; \qquad x_6 = bx_4$$

й одразу:

$$x_1 + x_5 = (a + b)x_2;$$
$$x_3 + x_6 = (a + b)x_4$$

Але Ф. Прокопович, йдучи за Евклідом, ще не користувався алгебраїчною символікою. У нього (як і в Евкліда) величини—це відрізки.

[37] Тут $x_1 = ax_2, \ s = at;$

$$x_1 - s = a(x_2 - t)$$

(див. попередню примітку).

[38] Тут $\frac{x_1}{x_2} = \frac{x_3}{x_4}, \ \frac{x_3}{x_4} > \frac{x_5}{x_1},$

$$\frac{x_1}{x_2} > \frac{x_5}{x_6}$$

(див. дві попередні примітки).

[39] Ідеться про площі.

[40] Йдеться, передусім, про вимірювання на відстані.

[41] Ще раз нагадуємо, що геометричною мовою формулюється і доводиться арифметичне твердження.

[42] «Перетворення однієї фігури на іншу» — це означає побудувати фігуру, рівновелику даній, за допомогою циркуля й лінійки, застосованих скінченне число разів.

[43] Квадратура круга завжди викликала у математиків зацікавленість, і декому з них здавалося, що вони дійшли до її розв'язання. Але тільки 1881 р. Ф. Ліндеман остаточно довів, що число *П*-трансцендентне, а отже, квадратура круга, тобто побудова квадрата, рівновеликого кругові, неможлива (задачі 1, 2 в «Геометрії» Ф. Прокоповича).

[44] *Диностpат* (народився $\approx$370 р. до н. е.) — грецький геометр, учень Платона. Твори його не збереглися. Опрацьовував теорію конічних перетинів. Найвідоміші його праці стосуються випрямлення кола за допомогою квадратриси.

[45] *Нікомед* (III—II ст. до н. е.) — грецький геометр, послідовник Архімеда у вивченні вищих кривих. Описав криву, що називається конхоїдомою, й винайшов простий прилад для побудови цієї кривої безперервним рухом.

[46] *Попп Олександрійський* (роки життя точно не встановлені) — грецький математик другої половини III ст. н. е., автор твору «Математична збірка» у 8-ми книжках, з яких дійшли до нас шість останніх. Перші дві були присвячені грецькій арифметиці, 3 — 5-та — переважно геометрії, 6-та — астрономії, 7-ма містить коментарі до творів Аполлонія й серед них — до «Конічних перетинів», 8-ма присвячена механіці.

У творах Паппа Олександрійського є багато ексцерптів з творів грецьких авторів, що не дійшли до нас, і тому його твори є цінним джерелом з історії грецької математики елліністичної епохи (див.: Pappi Alexandrini, Collectiones quae supersunt, ed. F. Hultsch, vol. 1-3. Berolini, 1876—1878).

47 Автор або не знав, або вважав за непотрібне (чи важке) подати точні визначення еліпса, параболи (й гіперболи) тощо. Він лише намагається дати інтуїтивне уявлення про згадані криві за допомогою наближеної їх побудови.

48 Нагадуємо: «площини» — це плоскі фігури та криві.

КНИЖКА ТРЕТЯ

1 «Вимірювання площин» — це обчислення площ, «вимірювання просторових тіл» — обчислення об'ємів.

2 Запропонований метод дає тільки можливість перевірити симетричність лінії CD. За цим методом CD вважатиметься прямою. Дивно, чому не рекомендується прикладання до виска.

ЛИСТИ

До цього зібрання ввійшли листи Ф. Прокоповича, перекладені з рукописних копій та оригіналів, що знаходяться переважно в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Деякі з них друкувалися в різний час мовою оригіналу. Так, 1776 р. Самуїл Миславський, вихованець Києво-Могилянської академії, видав у Москві збірку листів Ф. Прокоповича під назвою «Листи найславетнішого й превелебного Феофана Прокоповича в різний час і до різних друзів написані, щойно вперше докупи зібрані й впорядковані»[1], яка була, власне, другим, розширеним виданням листів Ф. Прокоповича (перше з'явилося 1743 р.). До збірки увійшло 30 листів, писаних латинською мовою до різних осіб. Уривки деяких листів подав І. Чистович у перекладі російською мовою на сторінках своєї монографії про Ф. Прокоповича[2]. Майже через 100 років були опубліковані ще 27 листів[3]. Видав їх В. Тарнавський. 1882 р. М. І. Петров під назвою «Интимная переписка Ф. Прокоповича и Я. Марковича» опублікував дев'ять додатків, чи постскриптумів, до листів Ф. Прокоповича[4].

Крім того, вже в наш час стали відомими два латиномовні листи Ф. Прокоповича, опубліковані в НДР, які він писав до німецьких учених з міста Ґалле А. Г. Франке та Ю. С. Шармідa[5].

Під час підготовки цього видання В. М. Нічик, В. Д. Литвиновим та М. Д. Роговичем було знайдено ще чимало листів, які зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів (далі ЦДАДА), в Ленінградському відділенні архіву АН СРСР (далі ЛВА АН СРСР) та ін. Вони

[1] Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Procopowicz variis temporibus et ad varios amicos datae, nunc primum in unum corpus collectae et suo ordine digestae. Typis Universitatis Caesareae Mosquensis, 1776.

[2] И. Чистович. Феофан Прокопович и его время. М., 1868.

[3] «Труды Киевской духовной академии», № 2, 4, 8, 10. К., 1865.

[4] Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 498—508.

[5] Eduard Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhunderte. Akademie—Verlag. Berlin, 1953, S. 355-356. 437-439.

написані до президентів Санкт-Петербурзької академії наук Й. А. Корфа та Л. Л. Блюментроста, академіків Т.-З. Байєра, Г.-Ф. Міллера, а також до Е.-Й. Бірона та інших осіб.

Перші 29 листів (без зірочок) опубліковані у збірці: Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Procopowicz...

Листи з двома зірочками (**) були різного часу надруковані («Труды Кіевской духовной академіи», № 2, 4, 9, 10, 1865; Н. И. Петров. Акты и документы, относящіеся к исторіи Кіевской Академіи, т. I. К., 1904; Н. И. Петров. Интимная переписка..., с. 498—508; С. Рункевич. Архиепископ Феофан (Прокопович) в его переписке с Петром Великим. По документам Государственного архива.— «Странник», 1906, февраль. СПб., с. 201—217; П. Пекарский. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. СПб., 1862, т. I, с. 561—564; И. А. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 120—122, 135—136; Eduard Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde im 18. Jahrhunderte, c. 335—336, 437—439).

Листи з трьома зірочками (***) перекладені з рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифри ДА/П. 110; ДА/П. 120; ДА/П. 298; 435/356 с.; 436/602 с.; 494/590 с.) та Центрального Державного історичного архіву в Ленінграді (ЦДІАЛ) (ф. 834, оп. 2, № 1327, 1833, 1834, 1835), а також в ЦДАДА та ЛВА АН СРСР, шифри вказані в коментарях.

Епістолярна спадщина Ф. Прокоповича відкриває для нас немало нових граней духовного життя, характеру, світогляду, інтересів, уподобань вченого. Вона допоможе глибше пізнати цю непересічну постать на ниві духовної культури XVIII ст.

До даного видання включено не всі, знайдені досі листи Ф. Прокоповича. Сюди не ввійшло більше десятка листів, адресованих різним духовним особам (переважно до єпископа Іродіона Жураховського) й які з наукової точки зору не мають великого значення. Переклад листів здійснили В. Д. Литвинов та М. Д. Рогович, редакція перекладу М. Д. Роговича.

[1] *Маркевич (Маркович) Яків Андрійович* (1696—1770 pp.) походив з козацької старшинської сім'ї. У 1740-х роках був генеральним підскарбієм, тобто генералом. Освіту здобув у Київській академії, де ректором на той час був Ф. Прокопович, з яким вони стали друзями, обмінювалися листами, книгами, повідомляли один одного про свої наукові праці.

[2] Мається на увазі Сильвестр Піновський — спочатку префект, а згодом ректор Києво-Могилянської академії (1716—1721 pp.).

[3] *Павло* — Див. примітку до «Риторики».

[4] *Короткий плащ* — військовий або дорожній.

[5] *Тога* — тут: цивільний одяг.

[6] «В апостольському одязі» — тут: в науці.

[7] Листи Ф. Прокоповича до Я. Маркевича складаються з двох частин: перша частина — це лист загального характеру, який можна було передати для читання й іншим особам; друга частина — приписка про свої особисті справи та інтереси. Ці приписки рідко зустрічаються у друкованих і

рукописних збірках листів Ф. Прокоповича, а тому були видані окремо. Перекладено з видання: Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 498—508.

[8] Йдеться про Полуботка Павла Леонтійовича (близько 1660—1724 рр.), наказаного гетьмана Лівобережної України, тестя Я. Маркевича.

[9] Очевидно, Іван Скоропадський.

[10] Йдеться про Стефана Яворського (1658—1722 рр.). Народився в містечку Яворові, на Львівщині. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, де лекції з філософії читали відомі на той час професори Йоасаф Кроковський і Варлаам Ясинський. Згодом учився у Львові, Любліні, Познані, Вільно, де слухав філософію та теологію, а після повернення на батьківщину викладав у Києво-Могилянській колегії риторику, поетику, філософію та теологію. Від 1700 р. С. Яворський — «местоблюстітель» патріаршого престолу, а від 1721 р.— президент синоду. Виступав проти заходів Петра І, спрямованих на підпорядкування церкви державі й секуляризацію монастирських маєтностей, захищав традиції давньоруського благочестя, віру в мощі, чудеса тощо. Разом з тим підтримував інші реформи Петра І, зокрема й організацію учбових закладів, для яких сам складав словники та інші посібники, однак вважав, що розвиток людського розуму й науки повинен підпорядковуватись авторитетові церкви й релігії. Яворський боровся проти «єретиків» і вільнодумців. Під час навчання Прокоповича в Києво-Могилянській академії був професором філософії; згодом став одним з головних його ідейних супротивників.

[11] Цей постскрипт М. Петров подає безпосередньо за текстом листа від 13 квітня 1716 р., замість поданого продовження цього листа, яке він відносить до листа «без дати» (див: Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 499, 502).

[12] Йдеться про твір Феофана під назвою «Про виправдання», виданий у Бреслау 1769 р.

[13] Згадується один із семи теологічних трактатів, які написав Ф. Прокопович у київський період свого життя. Виданий у Петербурзі 1774 р.

[14] Вже згадані сім трактатів (див. примітку 13).

[15] *Яків* — Див. примітки 132 до кн. І «Риторики».

[16] *Назіянзен* — Див. примітки до кн. «Риторики».

[17] Гомер відзначався тим, що міг дуже докладно розповідати про дрібні справи, проте мова твору від цього не втрачала простоти й легкості.

[18] *Антимах* — давньогрецький поет (IV ст. до н. е). Написав просторий епос «Фіваїда». Він засновник «вченої» поезії. Його твори розтягнуті й напушені, композиційно крихкі.

[19] Як видно зі змісту листа, а також з підпису, в якому зазначено місце написання, лист писаний не пізніше літа 1716 р., бо в жовтні його автор був уже в Петербурзі. Вказану дату й місце написання листа подає М. Петров (див.: Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 500).

[20] Йдеться, очевидно, про Якова I (1566—1625 рр.) — англійського короля (1603—1625 рр.) з династії Стюартів. Яків I посилив абсолютистські тенденції, які обгрунтував у трактаті «Істинний закон вільної монархії» (1603 р.), де

підкреслював божественність походження королівської влади і її незалежність від парламенту. «Апологією», мабуть, називає Прокопович цей твір Якова I.

[21] Йдеться про книжку Кріштофа Дорогостайського (1562—1611 рр.) «Hippika, to jest o koniach ksiega» — одну з перших праць у Польщі з ветеринарії.

[22] *Оронцій Фіней* (Fine Oronse) (1494—1555 рр.) — французький математик. З його творів найбільшої уваги заслуговують два: «Protomathesis» («Основи математики») (Париж, 1532), що складається з чотирьох книг, присвячених арифметиці, двох — геометрії, п'яти — космографії і чотирьох — гномоніці; «De rebus mathematicis hactenus desideratis libri quattuor» («Про математичні дії, яких ще бракує») (Париж, 1556), виданий по смерті автора астрономом Антуаном Мізо.

[23] Йдеться про власні твори Феофана. Одна з «Апологій» — на захист віри, як відповідь лютеранським теологам... Друга — відповідь на твір католика Йоана Гербінія «Про київські печери» («Kijovia subterranea»), виданий у Кенігсберзі 1675 р.

[24] Автор листа має, можливо, на увазі князя Д. М. Голіцина (1665—1737 рр.), київського губернатора під час перебування Феофана ректором. Голіцин був шанувальником С. Яворського, ідейного супротивника Прокоповича, до кінця його життя.

[25] Цей постскрипт М. Петров подає до листа з датою 24 травня 1716 р. (див.: Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 499).

[26] «Теогонікою» називає Феофан один зі семи теологічних трактатів, які він написав, перебуваючи на посаді ректора Київської академії та викладача теології.

[27] Йдеться про родину Гедеона Святополка-Четвертинського (р. н. невідомий — помер 1690 р.) — київського митрополита. 1686 р. відмовився від формальної підлеглості константинопольському патріархові й визнав владу московського патріарха над українською православною церквою.

[28] Цей лист, як видно зі змісту, також писаний до Я. Маркевича.

[29] Тобто сановні ченці.

[30] «...Si non pro episcopo cogerer agere histrionem. Ita enim fert corruptissimus status iste, nist corrigat illum divina sapientia». «...Если бы, вместо того, не пришлось разыгрывать комедій; ибо таково есть испорченнейшее состояние, если не исправит его божественная премудрость» (И. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 24). Цей переклад, нам здається, надто довільний і не лише не допомагає краще зрозуміти зміст листа, а, навпаки, затемнює його.

[31] Справді, після кількох років навчання в Римській колегії, не дослухавши повного курсу, Феофан повернувся на батьківщину. Причини, які спонукали його зробити це, невідомі. Враховуючи думки Феофана, висловлені в цьому листі щодо «божественних справ», є підстави вважати, що покинув він Рим з небажанням закінчити повний курс теології і тим самим стати «душпастирем». Так робили пізніше, наприклад, Г. Сковорода, С. Руданський та ін.

[32] 1715 р. Петро I велів Ф. Прокоповичу прибути до Пе-

тербурга. Феофан і його колеги в Києві сприйняли це як знак скорого висвячення його на єпископа.

33 Йдеться про «єдиного бога в трьох особах — отця, сина й духа святого» — один з догматів православної й католицької віри.

34 Так Феофан характеризує сучасний йому стан суспільства; сам він наполягав на тому, що церемонії і зовнішні обряди не мають суттєвого значення в справах віри.

35 *Ясман* — село неподалік м. Глухова. Феофан, їдучи до Петербурга, заїздив до маєтку Маркевичів. Про це він говорить на початку листа.

36 *Савицький Василь* — батько Стефана Васильовича Савицького, придворного проповідника першої половини XVIII ст., а згодом — бібліотекаря Московської слов'яно-греко-латинської академії.

37 1716 р., коли Ф. Прокопович вже прибув до Петербурга й мав стати єпископом, у Москві складено проти нього протест з метою перешкодити висвяченню його на єпископа. Авторами протесту були Стефан Яворський та професори Московської академії («друзі» ще з Київської академії) Гедеон Вишневський та Феофілакт Лопатинський (про них див. далі). Шукаючи підтримки, Феофан і звертається з цим листом до професорів Київської академії.

38 *Вишневський Гедеон* (помер 1771 р.) — випускник Києво-Могилянської академії, продовжував освіту за кордоном (у Польщі), де отримав ступінь доктора теології. По від'їзді до Москви став професором філософії та теології в Московській слов'яно-греко-латинській академії, а від 1722 р.— її ректором. У суперечці між Ф. Прокоповичем і С. Яворським став на бік останнього.

39 *Волчанський Йосиф* — ректор Києво-Могилянської академії й професор теології від 1721 до 1727 р.

40 *Отець Сильвестр* — мабуть, Сильвестр Піновський.

41 *Єзуїтський плащ* — тут: ступінь доктора теології, який він отримав у польській єзуїтській колегії.

42 *Чернігівський полковник* — очевидно, Павло Леонтійович Полуботок.

43 *Рязанський митрополит* — Стефан Яворський.

44 *Феофілакт Лопатинський* (р. н. невідомий — 1741 р.). Навчався в закордонних колегіях та Київській академії, а згодом викликаний до Московської академії на посаду викладача. Там від 1706 до 1708 рр. був префектом, потім до 1722 р.— ректором. 1725 р. призначений архієпископом і другим, після Ф. Прокоповича, віце-президентом синоду. Виступав проти Феофана на боці Гедеона Вишневського та Стефана Яворського.

45 *Феофілакт* — див. Феофілакт Лопатинський.

46 *Алексіад Йоан* — Мусін-Пушкін Іван Олексійович, граф, у минулому астраханський воєвода, потім сенатор і начальник монастирського приказу, з 1727 р. завідував монетним двором.

47 *Найвищий князь*,— певно, Д. М. Голіцин.

48 У зв'язку з тим, що ідейні супротивники звинувачували Феофана у відході від православ'я ще до призначення його єпископом, Прокоповичеві важливо було заручитись попередньою підтримкою не лише професорів Києво-Могилянської

академії, але й єрусалимського патріарха — відомого поборника «чистоти» правосла'я від впливів інших віровизнань.

[49] Зі змісту листа можна припустити, що він писаний до Я. Маркевича.

[50] Цей лист, як видно зі змісту, також писаний до Я. Маркевича.

[51] Цей лист, як видно зі змісту, адресований до Я. Маркевича.

[52] *Серапіон* (Концевич), а також Михаїл (Загурський) і Симон (Кохановський), професори Київської академії, які за рекомендацію Ф. Прокоповича були запрошені до Петербурга.

[53] *«Рутенські хронологи»* — руські історики.

[54] Йдеться про св. авву Дорофея (помер 620 р.), настоятеля монастиря в Сірії, який у своїх творах звеличував життя і діяння попередніх християн-аскетів. В них він писав і про їх мандрівки.

[55] *Христофор Целярій* (Крістоф Целяріус, Келер 1638—1707 рр.) — німецький вчений і педагог, професор історії та красномовства в Галльському університеті. Написав «Античну історію», «Античну географію», «Нову географію» і багато інших.

[56] *Варфоломій* (бібл.) — один з 12 апостолів. Проповідував християнство в Індії, а за деякими переказами — у Вірменії.

[57] Вирішивши заснувати нову форму церковного правління, Петро І доручив Феофанові скласти статут духовної колегії, який і був написаний 1719 р. під назвою «Духовний регламент».

[58] *Архімандрит Феодосій* — це архієпископ новгородський, віце-президент синоду Феодосій Яновський.

[59] І. Чистович (Ф. Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 48) подає переклад цього місця: «...Куплю,— говорит,— старинное русское седло (sella), которые употреблять запрещено, и средь белаго дня проедусь на нем по Москве, вопреки царскому указу: авось, быть может, попаду на казнь». «Русское седло», точніше — «рутенське крісло», очевидно, трон патріарха Московського, «мєстоблюстітєлєм» якого від 1700 р. був Стефан Яворський.

[60] *Дорпатум* — нині м. Тарту в Естонській РСР (називалося ще Дерпт, Юр'єв).

[61] *Лівонія* — стародавня назва території Латвії та Естонії (за назвою племені лівів, яке там проживало).

[62] *Нієрот Д. Б.*— Магнус-Вільгельм Нірод, шведський майор, а згодом віце-президент комерц-колегії в Петербурзі на службі в Петра І.

[63] *Галльська миля* — це «leuca». Вона дорівнювала 17 500 римським крокам, або 2225 *м*. Таким чином, Прокопович промандрував близько 445 *км*.

[64] *Кікін Олександр Васильович* — помічник Петра І й адміралтейств-радник. 1716 р. був страчений за те, що готував втечу царевича Олексія Петровича за кордон.

[65] За змістом — лист писаний до Я. Маркевича.

[66] Так, наприклад, під час перебування Я. Маркевича у Москві (грудень 1727 — травень 1729 рр.) Феофан рекомендував його гетьманові Данилові Апостолу, який незабаром

змінив своє негативне ставлення до Я. Маркевича на ласку.

67 Цей постскрипт М. Петров відносить до листа від 27 січня 1717 р., хоч у збірці немає жодного листа з такою датою (див.: Н. И. Петров. Интимная переписка..., т. II, с. 504—506). Гадаємо, що цей постскрипт найкраще підходить саме до цього листа.

68 Стефанові Яворському.

69 *Прибилович Стефан* — вітчизняний філософ, письменник. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Пізніше був професором цієї та Слов'яно-греко-латинської академій. Написав твори: «Summulae logicales», «Tractatus physicus» та ін.

70 *Шидловський* — генерал-майор, сучасник Прокоповича.

71 *Меншиков Олександр Данилович* (1673—1729 рр.) — російський державний діяч, найближчий прибічник Петра І. В 1708—1709 рр. брав участь у воєнних діях на Україні проти шведів і Мазепи.

72 *Апраксін Федір Матвійович* (1661—1728 рр.) — прибічник Петра І, генерал-адмірал військового флоту. Від 1700 р.— начальник адміралтійського приказу, від 1718 р.— президент адміралтійської колегії, від 1726 р.— член Верховної таємної ради.

73 *Долгорукий Яків Федорович* (1659—1720 рр.) — російський державний діяч, найближчий однодумець Петра І. Від 1717 р.— голова ревізіон-колегії, що відала контролем за державними прибутками й витратами.

74 *Чернишов Григорій Петрович* (1672—1745 рр.)— видатний російський військовий діяч початку XVIII ст., генерал-аншеф, сенатор, 1730 р. брав участь у боротьбі з «верховниками».

75 Феодосій Яновський.

76 Прокоповича зближала з С.-П. Кохановським спільність наукових інтересів, оскільки він також вивчав теорії походження держави. Кохановський, зокрема, відомий як перекладач російською мовою твору визначного бельгійського мислителя-гуманіста Юста Ліпсія «Увѣщевания и приклады политическіе от различных историков... собранные» (1721 р.), надрукування якого було, однак, заборонене (див. П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. І. СПб., 1862, с. 218—220).

77 *Князь Дмитро* — Голіцин Дмитро Михайлович.

78 *Апраксін Петро Матвійович* (1659—1728 рр.) — російський державний діяч, один з прихильників Петра І, брав участь у Верховному суді над царевичем Олексієм. 1722 р. був президентом юстиц-колегії.

79 Йдеться, очевидно, про справу царевича Олексія Петровича.

80 *Байєр Теофіл-Зігфрід* (1694—1738 рр.) — відомий орієнталіст, професор Петербурзької академії наук, викладач у школі Ф. Прокоповича. До приїзду в Росію (1726 р.) був бібліотекарем у місті Кенігсберзі. Автор низки праць з історії та географії Росії.

Байєр присвятив Феофанові свій твір «Museum Sinicum» («Опис Китаю»). У присвяті він, між іншим, писав: «...Мені здавалося, що я перебуваю в Греції, в тамтешніх поетичних і риторичних чи філософських школах усякий раз, як ви лиш починали про них мову. Я часто дивився на вас, як на

якогось Клемента чи Кирила, чи Євсевія, коли ви спростовували вигадки давніх народів чи найбезглуздіші думки філософів; так само ви немов би вводили мене до Рима чи до іншого якогось міста Італії, славного священними та громадськими пам'ятками; й коли зі мною згадували багато чого, з різних віків, мені здавалося, що я слухаю набагато освіченішу від інших людину як у словесних науках, так і у вищих мистецтвах. З яким задоволенням я слухав вас усякий раз, коли ви змальовували мені пам'ятки давнього часу, які ви бачили в Римі й інших містах Італії, а особливо стан науки, й розповідали інші ваші мандрівки і про свій, так би мовити, курс студій. Який розмай і рясота! В розповіді яка пам'ять про речі, яка сила в розміркуванні й з великою поважністю поєднана сприйнятливість духу, яка в поясненні, яка здатність думки й яка вишуканість як римської, так і італійської мов, яка, нарешті, приємність і грація в усьому мовленні, в усьому...» Його вважають також автором біографії Ф. Прокоповича (Vita Theophanis Procopovitsch — Nordische Nebenstunden. Th. I. Frankfurt und Leipzig, 1776, с. 251—270), виданої Шерером.

Цей лист є відповіддю на присвяту Байєра, у якій він вихваляє вченість Феофана.

[81] Скорочення. S. P. D. означає «salutem plurimam dicit» — «передає низький уклін».

[82] *«Синіка»* — вже згадуваний твір Байєра.

[83] *Х.-Ф. Гросій (Грос)* (брат Генріха Гроса — російського секретаря в Парижі). Німець за походженням. Вчений, професор імператорської академії, вихователь синів віце-канцлера, графа А. І. Остермана. Помер 1742 р.

[84] До якого саме князя звертається Ф. Прокопович, невідомо. Це могли бути князі В. Л. Долгорукий і Д. М. Голіцин, і А. М. Черкаський, і Антіох Кантемір.

[85] Йдеться, очевидно, про Петра II (1715—1730 рр.).

[86] Лист до невідомої особи.

[87] Йдеться про імператрицю Анну Іванівну.

[88] *Генріх-Теофіл Натцій* — це Генріх-Готліб [?] Натцій, лютеранський пастор у Петербурзі при німецькій церкві.

[89] Йдеться про учнів школи, яку заснував Прокопович 1721 р. на власній садибі в Петербурзі. Вчителями школи були відомі на той час вчені, професори академії, як, наприклад, Т. З. Байєр, Т. Ф. Федорович.

[90] *Йоган-Христоф Рігер* — лейб-медик російської імператриці Анни Іванівни.

[91] Лист написаний до Блюментроста, який був призначений президентом новоствореної академії (Лаврентій Лаврентійович Блюментрост (1692—1755 рр.) — лейб-медик багатьох членів царської сім'ї, з 1725 р. — президент Петербурзької академії наук).

[92] Підпис автора й дату написання листа додано за його рукописним варіантом — БАН СРСР, відділ рукописів, ф. І, оп. 3, арк. 110, № 11.

[93] *Бідлов* — Микола Бідло (помер 1735 р.), голландський лікар, професор анатомії та хірургії, лейб-медик Петра І, засновник першого в Росії медучилища.

[94] Лист написаний до києво-печерського архімандрита Иоанікія Сенютовича.

[95] *Феодосій* — Феодосій Яновський.

96 Справжнє прізвище нез'ясоване.
97 *Лукіян Самосатський* — Див. примітку 48 до кн. V «Риторики».
98 *Кассандра* (міф.) — дочка Пріама. *Пріам* — цар Трої (Іліону), яку зруйнували греки. Ці події описано Гомером.
Геракл — міфічний герой давніх греків. За наказом бога Зевса він здійснив 12 подвигів і заслужив безсмертя. Божеволів Геракл тричі: при першому приступі божевілля він убив трьох своїх синів; при другому — товариша, який допомагав йому в біді; при третьому — Ліхаса, який приніс йому від дружини насичений отрутою плащ, від чого Геракл жахливо страждав.
Медея — дочка царя Колхіди, дружина ватажка аргонавтів Ясона, яка допомогла грекам добути «золоте руно».
99 *Адріан* — римський імператор (117—138 рр.).
100 *Нова академія* — Києво-Могилянська. Новою називає її Феофан, мабуть, тому, що в Росії «академією» її стали називати від 1701 р. До того вона називалася колегією або просто «школою».
101 Йдеться про князя О. Д. Меншикова.
102 Лист до невідомої особи.
103 *Лугдунська академія* — академія міста Lugduni Batavorum (на території Голландії), сучасний Лейден.
104 За змістом — лист писаний до Я. Маркевича, очевидно, першої половини 1725 р., бо йдеться напевно про смерть Петра I.
105 Тобто очима.
106 За змістом — лист писаний до Я. Маркевича.
107 Розкривши скорочення T. S. D. як Theophilo-Sigefrido Dignissimo (Теофілові-Зігфріду Найдостойнішому), можна приєднатися до зауваження видавців книги листів 1776 р., яке вони дають у посиланні, що цей лист писаний до Т.-З. Байєра.
108 S. P. D. — див. примітку 81.
109 Лист писаний у середині 1728 р.
110 Йдеться про О. Д. Меншикова.
111 Лист до невідомої особи.
112 Лист, можливо, написано до Й.-Х. Рігера.
113 *Лібаній* — грецький софіст (315 — близько 391 рр.). Написав «Промови» (понад 60), «Риторичні вправи» (50).
114 «κύων, ʼκυνός» (гр.) — «собака, пес» починається від «к» («КАППА»), тому Прокопович називає цю літеру «собачою».
115 Текст листа доповнено за його рукописним (повнішим) варіантом, виявленим у ЛВА АН СРСР.
116 Прізвище адресата, місце і дату написання подано за рукописним варіантом листа.— ЛВА АН СРСР, т. 784, оп. 2, од. зб. 2, арк. 219—220 зв.
117 Йдеться, мабуть, про Антіоха Кантеміра (1708—1744 рр.).
118 *Остерман А. І.* (Генріх-Йоган Фрідріх) (1686—1747 рр.) — російський державний діяч, віце-канцлер, член Верховної таємної ради, перший кабінет-міністр.
119 *Бухвостов* (Бухвастов) Кузьма — секретар новгородського архієрейського дому, тобто Феофанів.
120 Йдеться, очевидно, про картину на відомий євангельський сюжет про Марію Магдалину.

[121] Ці листи видав у Москві 1776 р. шанувальник пам'яті Ф. Прокоповича, вихованець Києво-Могилянської академії, згодом митрополит київський і галицький, архімандрит Києво-Печерської лаври Самуїл Миславський. Помер 1796 р. Всіх листів 30, з них тут друкується 29.

[122] Лист до Іродіона Жураковського — архієпископа чернігівського.

[123] *Симонія* — практика продажу й купівлі церковних посад у католицьких та інших церквах.

[124] Лист, як видно зі змісту, писаний до вдови гетьмана Івана Павловича Скоропадського Насті Скоропадської.

[125] Йдеться про Петра II Олексійовича (1715—1730 рр.) — імператора всеросійського, онука Петра І, сина царевича Олексія Петровича й принцеси Софії — Шарлоти Бланкенбурзької.

[126] Очевидно, новообраний гетьман Данило Павлович Апостол.

[127] *Йов* (бібл.) — Див. примітки до кн. «Риторики»

[128] Лист написаний, напевне, до Д. П. Апостола (1654—1734 рр.), гетьмана Лівобережної України.

[129] *Обидовський Іван* — як виявляється з одної проповіді Стефана Яворського (1698 р.),— це «його царської пресвітлої величності стільник, війська запорізького полковник ніжинський», а недовго — наказний гетьман Лівобережної України.

[130] Лист писаний, мабуть, до дружини гетьмана Данила Апостола.

[131] Лист написаний до А. І. Остермана. Йдеться про емблему на фейерверк в день народження сестри царя Наталії Олексіївни.

[132] Лист написаний, здається, до гетьмана Данила Апостола 1729 р.

[133] Лист до невідомої особи.

[134] Лист писаний, мабуть, до гетьмана Данила Апостола.

[135] *Стефанович Василь* (1697—1773 рр.) — вітчизняний правознавець і державний діяч. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, а вдосконалював її в багатьох університетах Західної Європи (Німеччини, Чехії, Австрії, Італії). 1722 р. отримав диплом магістра Вроцлавського університету. Від 1724 р. був перекладачем з іноземних мов в імператорській канцелярії Петра І. 1729 р. за викликом гетьмана Д. Апостола Стефанович переїхав на Україну до Глухова, де протягом 8 років працював в урядовій комісії кодифікації права.

[136] За змістом — лист писаний до Іродіона Жураковського.

[137] Лист писаний, мабуть, до гетьмана Данила Апостола.

[138] Феофана при народженні названо Єлисієм (Елеазаром). Вже у зрілому віці він змінив своє ім'я, назвавшись Феофаном на честь свого дядька по матері Феофана Прокоповича І.

[139] Лист писаний до Іродіона Жураковського.

[140] *Павло* — Див. примітки до «Риторики».

[141] Лист написаний 10 вересня 1728 р. до Іродіона Жураковського.

[142] *Стародуб* — полкове місто Стародубського полку на Гетьманщині. Тепер м. Стародуб — центр Стародубського району Брянської області.

[143] Йдеться про гетьмана Данила Апостола.

[144] Лист написаний Феофаном до Могилівського братства з повідомленням, що для Могилева призначено єпископа з Росії.

[145] Йдеться про єпископа білоруського, Сильвестра Четвертинського, який помер 18 лютого 1728 р.

[146] Йдеться про Арсенія Берло, архімандрита Межигорського монастиря.

[147] *Долгоруков Сергій Григорович* — російський дипломат, страчений 1739 року за причетність до змови «верховників» (підробку «заповіту» Петра II).

[148] За змістом — лист адресований до новонаставленого могилівського єпископа Арсенія Берло.

[149] *Єзекіїль* (бібл.) — один з пророків Старого Завіту.

[150] На цьому лист закінчується. На полях рукопису написано: reliqua desunt («решти бракує»).

[151] Лист до невідомої особи.

[152] Як свідчить приписка на рукопису, лист адресований до Байєра.

[153] Лист написаний Ф. Прокоповичем. Затверджений і підписаний членами синоду.

[154] 1717 р., коли Петро І перебував у Франції, сорбоннські теологи звернулися до нього з пропозицією про об'єднання церков — католицької і православної. Поданий лист є негативною відповіддю Ф. Прокоповича від імені єпископів Російської імперії на цю пропозицію.

[155] *Іннокентій III* (1161—1216 рр.) — папа римський (1198—1216 рр.).

[156] До Іродіона Жураковського.

[157] *Миклашевський Іван*, син Миклашевського Михайла — генерального осаула (1685 р.), а згодом Чернігівського полковника (1690—1695).

[158] Флорентійський собор відбувся протягом 1439—1442 рр. На цьому була укладена так звана Флорентійська унія (1439 р.). Це була спроба об'єднання католицької й православної церков на чолі з папою римським, яка, однак, не була прийнята православними. Критиці рішень Флорентійського собору Прокопович присвячує спеціальний твір «Про Флорентійський собор», написаний ним під час його ректорства в Києво-Могилянській академії, в сатиричному дусі зображає він також Ліонські та Латеранський собори. Таке ставлення Прокоповича до соборів випливало не лише з його критики папства і католицизму, але й з того, що він церковні перекази (як і рішення соборів) не вважав взагалі за джерело віри. Під останнім він розумів лише Біблію. Об'єктивно ця позиція Прокоповича сприяла підриву авторитету церкви і кліру та зближала його з протестантами.

[159] *Василій Великий* — Див. примітки до «Риторики».

[160] До канцлера Головкіна від 1 листопада 1728 р., з приводу незгоди могилівського братства з архієрейським домом.

[161] До канцлера Головкіна від 5 листопада 1728 р. з приводу пропозиції послати до Могилева єпископа з Росії.

[162] Лист від 5 березня з Москви до Аарона — єпископа карельського й ладозького.

[163] До канцлера Г. І. Головкіна — начальника посольської канцелярії від 13 вересня 1728 р.

[164] До Анастасія Кондоїді, єпископа вологодського (або Лаврентія, єпископа великоустюжського), від 16 грудня 1729 р.

[165] *Строганови* — багаті російські купці й промисловці XVI—XVII ст. В XVII ст. Строгановим присвоєно звання «іменитих людей», в XVIII ст.— баронські й графські титули.

[166] Йдеться про Івана Обидовського. Лист надісланий з Москви до Глухова, мабуть, 1730 р.

[167] Лист до Остермана.

[168] *Сидоній Аполінарій* (Gaius Sollius Modeslus Apollinaris Sidonius) — талановитий галльсько-римський поет V ст.

[169] *Цар грузинський,* — очевидно, Бакар Вахтангович (помер 1750 р.), що виїхав до Росії 1724 р.

[170] *Катерина Олексіївна* — Катерина І (1684—1727 рр.) — імператриця російська (1725—1727 рр.), дружина Петра І від 1703 р. Прохання Феофана до імператриці про розпечатання в новгородськім архієрейськім домі й у єпархії хліба та грошей, запечатаних з приводу слідства над колишнім новгородським архієпископом Феодосієм Яновським.

[171] Лист написаний до І. С. Шаршміда — німецького вченого з м. Галле. Перекладено з надрукованого в латинському оригіналі (див.: Eduard Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde in 18. Jahrhundert. Berlin, 1953, с. 335—356).

[172] До кого написаний лист — невідомо. Можна припустити, що він адресований якомусь приятелеві закордон. На полях рукопису зроблено напис латинською мовою: Epistola eiusdem autoris «De iustificatione» (Лист того ж автора, що й «Про виправдання»); а також російською: «Ця епістола надрукована в Братиславі 1769 року й при ній твір «De iustificatione» («Про виправдання»). Обидві приписки відрізняються від листа почерком і чорнилом. Перекладено з списку, що зберігається в ЦНБ АН УРСР, у відділі рукописів (шифр ДА/П298, с. 855—860).

[173] *Ісайя* — біблійний пророк. Його іменем названа одна з книжок Біблії.

[174] Лист написаний до німецьких вчених з м. Галле, зокрема до А.-Г. Франке (Francke) (1663—1727 рр.), засновника сирітського будинку в Галле. Був пастором і професором східних мов у Галле.

Перекладено з надрукованого латинською мовою (див.: Eduard Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandkunde in 18. Jahrbunderte, S. 437—439).

[175] Нієрот 5.II 1687 р. отримав звання барона. 1710 р. він разом з іншими підписав віддачу російським військам міста й фортеці Ревеля; був ландратом в Естландії і віцепрезидентом комерцколегії. 1720 р. подав Петрові І прохання, в якому пояснював, що він у духовнім заповіті, складеному 1717 р., маєтки свої Альп[ум] «відказав на утримання влаштованої там ним школи і що в цей заклад виписані наставники з Німеччини: є доктор і більше 20 шляхетних і нешляхетних учнів». В школі, писав Нірод, «навчені будуть діти німецької, латинської і французької мов, гео-

графії, історії, філософії, арифметики, архітекства й живопису. Вони ж навчені будуть політики, моралії в політичних справах, також і танцювати...» Нієрот пропонував цареві свою школу для освіти також росіян.

176 Німецьку.

177 Йдеться про Толстого Петра Андрійовича — графа, члена таємної канцелярії.

178 Йдеться про Феодосія Яновського.

179 До Феофілакта Лопатинського, архієпископа тверського.

180 *Питирим* — архієпископ нижнєгородський, член синоду.

181 *Тішин* — секретар синоду.

182 До Варлаама Ванатовича. Був духовником Феодосія, архієпископа новгородського, а пізніше обер-ієромонахом флоту. 1719 р. настановлений архімандритом Тихвинського монастиря, а від 1722 р. архієпископ київський і галицький.

183 Йдеться, мабуть, про Феофілакта Лопатинського.

184 *Юсупов Григорій Дмитрович* (1676—1730 рр.).— російський державний діяч. Почав служити при Петрі I стільником; брав участь з ним в Азовських походах, був під Нарвою, Полтавою і Виборгом. При Катерині I був сенатором, при Петрі II — першим членом державної військової колегії.

185 До Лаврентія, єпископа великоустюжського.

186 До Рафаїла псковського з проханням посприяти ад'ютантові князя В. В. Долгорукого — А. І. Щербініну.

187 *Долгорукий Василь Володимирович* (1667—1746 рр.) — князь, генерал-фельдмаршал.

188 До гетьмана Д. П. Апостола.

189 До гетьмана Д. П. Апостола.

190 До гетьмана Івана Скоропадського.

191 *Юда* — Див. примітки до «Риторики».

192 *Йоан* — Див. примітку до кн. «Риторики».

193 Лист написаний до одного з вельмож імператриці Анни Іванівни.

194 *Анна Іванівна* (1693—1740 рр.) — російська імператриця (1730—1740 рр.), племінниця Петра I.

195 *Катерина Іванівна* — дочка царя Івана V Олексійовича.

196 *Анна Леопольдівна* (1718—1746 рр.) — «правителька» Росії від 9.XI. 1740 до 25.X. 1741 рр., внучка царя Івана V Олексійовича, дочка Катерини Іванівни.

197 *Анна* — «добродійна» (*євр.*).

198 *Михайло Франціск Мілярд* (Малярд) — француз, який втік з Англії від релігійних переслідувань до Петербурга й тут висловив бажання приєднатись до православної церкви. Працював при Академії наук перекладачем з латинської, французької та англійської мов до 1739 р.

199 *Ян Говій* (Johann Hovy) — голландець, прийнятий на російську службу 1697 р. серед інших 50 лікарів.

200 *Єремія* (бібл.) — один з пророків Старого Завіту. В приписуваних йому піснях оплакував зруйнований вавілонянами Єрусалим.

201 *Даниїл* (бібл.) — один з біблійних пророків.

202 *Йосиф* («Прекрасний») — міфічний біблійний персонаж, один з 12 синів патріарха Якова.

203 *Тит Лівій* — Див. примітку 44 до кн. I «Риторики».

[204] До Рафаїла Заборовського, який став на той час ректором Києво-Могилянської академії.

[205] З цих слів можна зробити висновок, що архієпископ Р. Заборовський клопотався перед Прокоповичем про те, про що й перед гетьманом Д. Апостолом і перед синодом, тобто: або про дозвіл збирати на Братський монастир і академію милостиню в столицях (як це пізніше було), або про відновлення видачі на академію з гетьманського військового скарбу по 200 крб. на рік, або і те й друге.

[206] Йдеться, мабуть, про 200 крб., що їх видавав гетьман на утримання Київської академії.

[207] Мабуть, Тихорського.

[208] *Тантал* , Τάνταλος — персонаж грецької міфології, син Зевса і німфи Плуто, лідійський чи фракійський цар. За міфами Тантал був улюбленцем богів, бенкетував з ними на Олімпі. Боги важко покарали Тантала за те, що він розголосив таємниці Зевса й обдурив богів. На тому світі Тантал, стоячи по шию у воді, не міг втамувати спрагу, бо вода відступала, коли він нахилявся, щоб напитися; над ним на гілках рясніли достиглі плоди, але він не міг досягнути їх. Звідси й походить вираз «терпіти танталові муки»

[209] Ні в Которських, ні в Косачівських лісах, звичайно, цинамону не було. Феофан тут удається до гумору.

[210] Лист адресований Й. Сенютовичу, архідияконові, намісникові Йоасафа Кроковського.

[211] Цитата подана з помилкою. Повинно бути: «Saepe premente Deo fert Deus alter opem» («Часто, коли один бог несе горе, то інший — добро») [Овідій, Трістії, I, I]. *(Ред.)*

[212] Лист до А. Кондоїді, домашнього вчителя дітей князя Д. Кантеміра в зв'язку з полемічним твором, написаним останнім і спрямованим проти «Першого учения отроком» Феофана Прокоповича. В цьому творі Д. Кантемір звинувачує Ф. Прокоповича в підриві віри в ікони, чудеса, мощі і т. д. Не погоджуючись з Кантеміром, але поважаючи його вченість, Прокопович пише листа до А. Кондоїді, сподіваючись, що той передасть його деякі, досить м'яко висловлені, контраргументи Д. Кантемірові.

[213] Лист до Петра I.

[214] Лист до синоду.

[215] Власноручне «донесення» Прокоповича цареві Петрові I.

[216] Лист Петрові I з проханням віддати Прокоповичеві книжки, взяті в Дерпту як військову здобич під час російсько-шведської війни.

[217] Лист до графа Федора Матвійовича Апраксіна з проханням надіслати Прокоповичеві тисячу «кленових деревців» для висадження їх у селі Ол'єші Копорського повіту, яке Феофан отримав у дар від царя Петра I 1720 р.

[218] Попередній проект складу духовної колегії, поданий на розгляд Петра I. Попереднім його можна вважати тому, що в ньому згадані члени синоду із світських, кандидатури яких були відхилені царем. З документа видно, що перше місце в синоді Феофан уступив не без боротьби. Й саме він претендував на першість, хоч, як відомо, президентом синоду 1721 р. було призначено митрополита рязанського й

муромського Стефана Яворського, першим віце-президентом — архієпископа новгородського й архімандрита Олександро-Невського монастиря Феодосія Яновського, а Феофана — лише другим віце-президентом, хоч фактично роботою синоду керував Прокопович. Проект складено Прокоповичем, хоч записано канцелярською рукою, очевидно, не духовної особи, судячи з правопису імені («Іоан», «Михайло»). Час написання проекту — до 1720 р., бо цього року він був виправлений Петром I і затверджений сенатом.

219 Лист до Петра I, написаний Прокоповичем. Він супроводив проект семінарії (академії наук) в Петербурзі, складений Феофаном ще до створення синоду. Проект надруковано (П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. I. СПб., 1862, с. 561—564). Феофан особисто цікавився справою будування приміщення для цієї семінарії.

220 *Олексій Васильович* — О. В. Макаров, кабінет-секретар Петра I, що перебував у час написання йому листа Феофаном у Ризі. Лист супроводжував «пункти» й «прохання» до царя щодо доцільності й потреби відкриття семінарії. Частина листа, що стосується семінарії, надрукована (I. А. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 135—136).

221 В оригіналі «палые деньги» — не з'ясований нами вид, очевидно, церковних прибутків. Можливо, «виморочні» гроші, тобто частина грошей за маєтки, власники яких померли.

222 Смоленським архієреєм 1721 р. був митрополит Варлаам Косовський (помер 4 травня 1721 р.).

223 *Михайло Петрович* — М. П. Аврамов, директор петербурзької друкарні, згодом — ворог Прокоповича. У боротьбі проти останнього відстоював принципово ті ж позиції, що й Стефан Яворський: вимагав обмеження розвитку розуму і науки авторитетом церкви, захищав давньоруське благочестя, поклоніння іконам, віру в мощі, чудеса, містичні візії, негативно ставився до вчення Коперника. Відкрито став на ці позиції лише після смерті Петра I, у співробітництві з яким розкаювався і визнавав, що воно було вимушеним.

224 Ця частина листа написана на окремому клаптику паперу.

225 Лист від імені Феодосія Яновського та Феофана Прокоповича, адресований кабінет-секретареві О. В. Макарову, який теж супроводив «прохання» синоду.

226 Лист Ф. Прокоповича від 6 вересня 1721 р. до Петра I.

227 5 червня 1722 р. синод подав цареві рапорт, в якому йшлося про те, чи й надалі українські митрополити та архієреї мають користуватись, за давнім місцевим звичаєм, під час церемоній килимами під ногами, двома «екгольпами», носити митру з хрестом і т. д., чи повинні відбувати церемонії за російським звичаєм. Рапорт супроводжувався цим листом Прокоповича, адресованим кабінет-секретареві О. В. Макарову.

228 Лист адресований кабінет-секретареві О. В. Макарову з проханням призначити на архієрейську кафедру до Іркутська радника синоду, архімандрита Феофілакта Лопатинського, колишнього ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії «за власним бажанням».

229 Лист Феофана Петрові I, який перебував тоді в Азовському поході, стосовно складання історії діяльності царя, «щоб пам'ять про неї не вмерла для нащадків». Лист написаний від імені Прокоповича й синоду.

230 Лист Феофана Петрові I, писаний щодо доручення, даного йому царем, а саме: про право монарха призначати своїм наступником на престол не обов'язково когось зі своїх дітей, а кого він сам забажає, і навіть людину, не споріднену кровно з династією царів.

231 Лист до Феодосія Яновського. Зберігається в Центральному державному історичному архіві в Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 834, оп. 2, № 1833.

232 Лист адресований членові таємної ради графові Петрові Андрійовичу Толстому про справи та листи, що стосувались ворожнечі й полеміки між Прокоповичем і Яворським (ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1834).

233 Лист Феофана до графа Івана Олексійовича Мусіна-Пушкіна, в якому йдеться про твір Прокоповича теологічного характеру з назвою «Книжица, в ней же повѣсть о распрѣ Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра Апостола о неудобоносимом законном игѣ, пространно предлагается». — ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1327.

234 Лист до обер-секретаря синоду Михайла Осиповича Дудіна щодо відомої Решилівської справи.— ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1835.

235 Лист до економа архієпископського дому ченця Герасима.— ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1835.

236 З додатка видно, що Феофан сам передав листа царському кур'єрові Василеві Бартеньовичу Максимову в Петербурзі, який, на державній яхті поїхав з дорученням повз Новгород, а назад до Петербурга мав намір повертатись на байдаці Прокоповича.— ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1835.

237 Лист до секретаря синоду Івана Тимофійовича Мурінова. Про дім якого «Литв[инова?]» йдеться в листі, не встановлено (ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1835).

238 Ці кілька записів, кожний на окремому клаптику паперу, стосуються згаданої Решилівської справи, суть якої полягала у виявленні й переслідуванні таємних прихильників відновлення патріаршества (ЦДІАЛ, ф. 834, оп. 2, № 1835.

239 Лист адресований, очевидно, Петрові II, в якому йдеться про видання виправленої Біблії. Справа полягала в тому, що острозьке видання Біблії, майже без змін передруковане в Москві 1663 р., у часи Петра I уже не задовольняло своїм правописом. Тому її доручено було «виправити» тодішньому ректорові Московської слов'яно-греко-латинської академії Феофілактові Лопатинському. По смерті Петра I справа зупинилась і, хоч указом Катерини I 1725 р. вимагалось переглянути переклад, а за наказом Анни Іванівни 1739 р. переклад навіть був надрукований з позначенням виправлень на маргінесі книжки, проте книжка була затримана в друкарні й не випущена в світ. За імператриці Єлизавети Петрівни переклад і виправлення біблії відновилися, переклад доопрацьовували Яків Блонницький, Іларіон Григорович до 1747 р., коли з Києва були викликані вчитель теології й грецької мови, ієромонахи Варлаам Лящевський

та Гедеон Сломінський, які завершили працю над перекладом Біблії. Варлаам Лящевський написав докладну передмову до перекладу і 1751 р. Біблія була надрукована й побачила світ, а ця праця дала Лящевському посаду ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії, хоч найважливіші виправлення були зроблені ще Феофілактом Лопатинським.

240 Проект семінарії (академії) в Петербурзі Ф. Прокоповича, поданий Петрові I 1721 р. (Кабін, спр. II, арк. 1—5, № 57), доданий до рапорту синоду Петрові від 15 березня 1721 р., де вказано, що «у регламенті духовних зборів заплановано бути при царському Санкт-Пітербурху семінарії, тобто навчальному закладові для юнаків».

241 Лист написаний, напевно, наприкінці 1718 р., бо 1 січня 1719 р. Іван Мусін-Пушкін сповістив сенат про те, що цар Петро I «наказав іменним своїм великого володаря наказом прибути до Санкт-Пітербурху з Києва Михайлівського монастиря ігуменові Варлаамові Лінницькому й ченцям: Симонові-Петрові Кохановському, Михайлові Загурському, а разом з ними третього, вибравши з учбової Київської колегії, до навчання придатного...» 10 лютого викликані з Києва люди уже були вислані до Петербурга: ігумен Варлаам Лінницький, ченці Симон-Петро Кохановський, Михайло Загурський та «знову вибраний Серапіон Концевич».

242 Адресовано, можливо, Г. Ф. Міллерові. Зберігається в ЛВА АН СРСР, ф. II, оп. 1, од. зб. 207, арк. 197 зв—199. Ця рецензія Ф. Прокоповича на трактат відомого російського історика В. М. Татіщева міститься в рукопису під назвою «Про бивні й кістки, знайдені в Сибіру й химерній тварині, званій мамонт, всюди приписувані...»

Перший варіант цієї праці В. М. Татіщева під назвою «Geneross. Dn. Basilii Tatischow Epistola ad D. Ericum Benzelium de mamontowa kost, id est bestiae Russis mamont dictae» було опубліковано 1725 і 1729 рр. («Acta literaria Sveciae», т. 2, с. 36—43) в Стокгольмі окремою брошурою. Новий текст цієї праці, над якою автор працював до кінця 1730 р., був посланий автором до академії на апробацію. Академія передала трактат на рецензію Ф. Прокоповичу, яку він і написав у вигляді поданих вище «міркувань».

243 Невідомий філософ.

244 Невідомий автор.

245 Лист написаний до Л. Л. Блюментроста (1692—1755 рр.), лейбмедика Петра I та президента Академії наук у Петербурзі (1725—1733 рр.). Листи 102—108 зберігаються там же, де й лист 101.

246 Йдеться про Петра II Олексійовича (1715—1730 рр.), російського імператора (1727—1730 рр.), онука Петра I.

247 Лист до академіка Х. Ф. Гроса.

248 *Хрістіан Брайтгаупертус* — невідомий автор.

249 *Д. Геремус* — невідома особа.

250 Байєр був родом німець і мріяв про повернення на батьківщину. Помер, проте, у Петербурзі 1738 р.

251 *Карл XII* (1682—1718 рр.) — шведський король від 1697 р. Вів Північну війну з Росією (1700—1721 рр.). Зазнав нищівної поразки під Полтавою 1709 р.

252 *Август* — Август II Сильний (1670—1733 рр.), поль-

ський король (1697—1706 і 1709—1733 рр.). Союзник Петра I у Північній війні (1700—1721 рр.).

253 *Лівонія* — Див. примітку 61 до «Листів».

254 *Флемінг,*— очевидно, Л. К. Флемінг (1621—1699 рр.), шведський полководець у війнах з росіянами, поляками, данійцями.

255 Слова «Дмитра Кантеміра Історія Туреччини» у рукопису стоять на полях і написані іншим ніж у листі почерком. Д. Кантемір (1673—1723 рр.) — вчений і політичний діяч Молдавії та Росії. Від 1710 р.— молдавський господар. Виступав за звільнення Молдавії від турецького іга і союз з Росією. Після невдалого Прутського походу Петра I переїхав до Росії. Д. Кантемір — видатний вчений, член Берлінської академії наук, автор низки історичних і політичних праць, одна з яких є згадувана в листі «Історія утворення й занепаду Оттоманської імперії».

256 Йдеться, очевидно, про історичний твір Т. З. Байєра «О варягах».

257 *Погонат* — в перекладі з давньогрецької означає «бородатий» (від πώγων, ωνος — борода).

258 *Гераклій,*— можливо, візантійський імператор (помер 641 р.), брат Константина Погоната.

259 *Константин Погонат* — Константин IV Погонат (помер 685 р.) візантійський імператор.

260 *Константин* — Костянтин Великий (близько 274—337 рр.), римський імператор (306—337 рр.). Заснував 326 р. м. Константинополь, яке 330 р. перетворив на столицю Римської імперії.

261 *Юстиніан* — Юстиніан II, східноримський (візантійський) імператор (від 685 р.); син Костянтина IV Погоната. Вбитий 711 р. В один з періодів свого правління був схоплений повсталим народом і покараний через відрізання носа і язика. Звідси його прізвисько «ріноттмет» — «відрізаний ніс» (ῥινος + τμητος).

262 *Пандекти* (ξι πανδέκ — ται) — книги, енциклопедичний словник.

263 *Беверегій* — невідома особа. Можливо, йдеться про Віль'яма Беверіджа, відомого юриста XVII ст.

264 *Роддіус* — за деякими даними (див.: П. Пекарский. История Императорской Академии наук в Петербурге, т. I. СПб., 1870, с. 185—492), «пастор Родде з Нарви», автор «Каталогу російських письменників» (Catalogus scriptorum (sic) russicorum). Вперше познайомив Байєра з тунгузькою й монгольською азбуками. Від нього довідався Байєр про надрукований у Чернігові твір протестантського автора Гергарда «Святі роздуми» (Meditationes sacrae), звернув увагу на слов'янську етимологію деяких німецьких слів.

265 *Кодекс Беверегія* — йдеться, очевидно, про згадувані вище пандекти цього автора.

266 Лист до І.-А. Корфа (1697—1766 рр.) — директора, чи «головного командира» Петербурзької академії наук (1734—1740 рр.) у відсутність Г.-К. Кейзерлінга, який формально вважався президентом, але перебував за кордоном.

267 Йдеться про Анну Іванівну.

268 *Тідеман* — академічний нотаріус (від 1735 р.). Помер 1742 р.

269 Лист писаний єпископові рязанському й муромському,

очевидно, Феофілактові Лопатинському, який по смерті Стефана Яворського посів що єпископію. (Зберігається в ЦДАДА, ф. № 18, од. зб. № 11, арк. 1—2 зв.).

[270] Лист написаний до Е.-Й. Бірона. Зберігається в ЦДАДА, Держархів, ф. XI, Духовне відомство, од. зб. 535, 1735 р.

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

Феофан Прокопович — один з найяскравіших представників вітчизняної культури початку XVIII ст. Визначний політичний діяч, близький сподвижник Петра I в його перетворювальній діяльності. Прокопович був не лише поетом, теоретиком літератури, філософом, але й істориком.

В творчості Прокоповича петровська епоха знайшла своє найповніше відображення. Боротьбу за здійснення петровських реформ цей «просвітник у рясі» (за виразом М. К. Гудзія) вважав головною справою свого життя. Ще в період викладацької діяльності у Києво-Могилянській академії він написав і 1705 р. здійснив постановку трагікомедії «Володимир». Вперше у вітчизняній літературі XVIII ст. Прокопович обрав сюжетом твору епізод з рідної історії. В трагікомедії розповідається про події X ст., що передували хрещенню Русі київським князем Володимиром Святославовичем. У п'єсі йдеться про внутрішню боротьбу, яка відбувається в душі Володимира, коли він вирішив відмовитися від «поганства». Разом з тим п'єса Прокоповича мала гостре соціально-політичне звучання. Тема боротьби просвіти й прогресу, яку вів Володимир Святославович з користолюбними і неосвіченими жерцями, була вельми злободенною і в той час, коли Петро I боровся проти реакційного духівництва та боярства.

Звернення до загальноруської історії не було випадковим епізодом в творчості Прокоповича. Він багато й плідно займався вивченням давньоруських літературних творів, які знайшли відображення в його численних публіцистичних працях, в історичних екскурсах, що передували «Духовному регламенту» та «Правді волі монаршої».

Історичні твори Прокоповича — найменш відома сторона його наукової діяльності, оскільки до цього часу вони не були знайдені, незважаючи на те, що в листі до Я. А. Маркевича від 10 травня 1720 р. (опублікованому П. П. Морозовим) йдеться про те, що 1719 р. він написав твір з історії Росії. Феофан писав, що це коштувало йому значних зусиль, оскільки доводилось перечитувати польських істориків і руських літописців і критично зіставляти їх дані.

Як свідчить радянський дослідник історії книги С. П. Луппов, бібліотека Прокоповича, що складалась майже з 4 тис. книжок, «була унікальним явищем як за кількістю книг, так і за своїм складом» [1].

У бібліотеці, що відображала різноманітні інтереси Прокоповича, були зібрані твори античних і візантійських істориків: Геродота, Юлія Цезаря, Тацита, Плутарха, Саллюстія, Светонія, Корнелія Непота, Ксенофонта, Йосифа Флавія, Діо-

[1] С. П. Луппов. Книга в России в послепетровское время 1725—1740. Л., 1976, с. 265.

дора Сицилійського та ін. Тут же зберігалися «Аннали» Цезаря Баронія, праці С. Пуфендорфа («Вступ до історії європейської», «Історія Карла-Густава», «Історія великого курфюстра», твори польських істориків (М. Стрийковського, Я. Длугоша, М. Кромера). Загальна кількість книг, що стосувалися всесвітньої й вітчизняної історії, становила 507 [1].

Крім друкованих історичних книг, в бібліотеці Феофана були зібрані найцінніші давньоруські рукописи, отримані ним з зібрань Петра I та царевича Олексія Петровича [2]. Навіть їх короткий перелік дає уявлення про те, що Прокопович користувався основними джерелами з історії Русі від найдавніших часів:

Хронограф XVI ст. (редакція 1599 р.) з додатком витягу з Никонівського літопису, Києво-Печерського патерика та інших пам'яток (БАН, 31.6.27).

Хронограф 1512 р. разом з Псковським літописом особливого складу, першої половини XVI ст. (БАН, 34.4.32). Хронограф містився у зібранні Петра I. На полях записи, зроблені В. М. Татіщевим.

Хронограф XVII ст. з витягом з «Просвітителя» Йосифа Волоцького (БАН, 16.12.13).

Хронограф особливого складу XVIII ст. (БАН, 34.4.15).

Хронограф Дорофея Монемвассійського XVII ст., що належав Петрові I (БАН, 16.12.14).

Воскресінський літопис XVI ст. з вкладним записом патріарха Никона 1658 р. в Ново-Єрусалимський Воскресінський монастир (БАН, 34.5.24).

Симеонівський літопис з додатками XVI ст. (БАН, 17.8.24).

Никонівський літопис з додатками XVI ст. (БАН, 32.14.8).

Никонівський літопис у 2-х томах з вкладним записом 1661 р. патріарха Никона в Ново-Єрусалимський монастир (БАН, 17.2.5). На полях записи, зроблені В. М. Татіщевим.

Степенна книга разом з літописними статтями, що належала царевичу Олексію Петровичу (БАН, 32.8.3).

Степенна книга з зібрання Петра I (БАН, 32.8.5).

Розрядна книга від 1557 до 1601 р. з літописними зауваами (БАН, 34.6.57).

В зібранні Ф. Прокоповича, ймовірно, було значно більше рукописів. Так, наприклад, В. Татіщев, який постійно спілкувався з «премудрим священиком», як назвав його Антіох Кантемір, бачив давній список «Правды Русской», для якої Феофан склав коментар. В. Татіщев у примітці 23 до «Правды Русской» писав: «Про числення цих грошей в історії дуже темно пам'ятаю, що в архієпископа Прокоповича бачив присланий його дяком список, але не переписав, і тут за деякими обставинами дізнаюсь, що гривна 20 кун, куна 3 резані, отже 60 резан у гривні, нагат у резані 2, в куні 6, у гривні 120» [3].

По смерті Прокоповича його книги і рукописи віддано частково до Новгородської семінарії при монастирі Антонія Римлянина, а частково до школи при Олександро-Невському

[1] С. П. Луппов. Книга в России в послепетровское время 1725—1740.

[2] Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук. Вып. 1, XVIII век. М.—Л., 1956, с. 211—212.

[3] Продолжение Древней российской вивлиофики. Часть I.

монастирі. Рукописи передано в Бібліотеку Академії наук але, можливо, частина їх разом з книжками потрапила до названих шкіл. Крім того деякі рукописи Феофана зберігались у бібліотеці Софійського собору в Києві і в Київській духовній академії.

Але навіть і ці рукописи, що надійшли з книжкового зібрання Прокоповича в Бібліотеку Петербурзької академії наук і нині зберігаються в Бібліотеці Академії наук СРСР, становлять основний фонд найавторитетніших свідоцтв з історії давньої Русі. Досить сказати, що Никонівський літопис, вперше виданий А. Л. Шльоцером 1767 р. у восьми частинах за списком XVII ст. (БАН, 17.2.5), у другій половині XVIII ст. ввійшов до наукового обігу. Воскресінський і Симеонівський літописи також є першорядними джерелами для відтворення історії IX—XVII ст.

Для яких же праць використовував Феофан ці літописи й хронографи? Відомо, що Петро I надавав великого значення вивченню історії Росії. 1708 р. начальник Монастирського приказу І. А. Мусін-Пушкін передав директорові Московської друкарні Ф. П. Полікарпову-Орлову наказ Петра I про написання «Історії Росії» від найдавніших часів до сучасних подій. Протягом кількох років Ф. Полікарпов працював над «Історією Росії»: зберігся первісний варіант її основної редакції. Остаточна редакція «Історії про володіння російських великих князів стисло», складена 1715 р., була передана до Бібліотеки Петербурзької академії наук 1739 р. з зібрання Я. В. Брюса [1]. На початку 1716 р., після того як Петро I переглянув твір Полікарпова й висловив своє незадоволення ним, за створення історії Росії від найдавніших часів взявся Ф. Прокопович. Він одержав від Петра основні літописні першоджерела й вже завдяки цьому методика його роботи над історією Росії значно відрізнялась від методики Ф. Полікарпова, який в характеристиці найдавнішої історії використав цілі розділи з друкованого Синопсиса.

В листі до Я. А. Маркевича від 1 травня 1720 р. Прокопович, повідомивши, що попереднього (1719 р.) він багато часу віддав складанню історії Росії, називає свою працю «Каталог великих князів та імператорів російських, починаючи від першого государя Рюрика і до монарха, що царює нині, з коротким переліком найвидатніших справ їх і точним позначенням року смерті» [2].

Є. Болховітінов, укладач «Словника історичного про колишніх в Росії письменників духовного чину греко-латинської церкви», характеризуючи діяльність Феофана, повідомляє, що він склав і надрукував 1720 р. «Родовідний список великих князів і царів російських до государя Петра Великого, що вміщує короткий опис діяльності кожного і час смерті з гравійованим зображенням кожного государя» [3].

содержащая «Правду Русскую». Судебник царя и великого князя Ивана Васильевича, с примечаниями г. Тайного Советника Василья Никитича Татищева. СПб., 1786, с. 18.
[1] Г. Н. Моисеева. «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы.— Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века, Сб., XVIII в., вып. 9. Л., 1974, с. 81—92.
[2] П. П. Морозов. Феофан Прокопович как писатель. СПб., 1880, с. 219.
[3] Евгений Болховитинов. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-латинской церкви, т. II, СПб., 1827.

Можливо, про цю книгу йшлося в об'яві книгопродавця Герасима Зотова (відомого тим, що в цей час він продавав «Подорож від Петербурга до Москви» Радіщева, яка була опублікована 10 травня в «Санкт-Петербургских ведомостях»: «В Гостинному дворі в Суконній лінії, в книжній лавці під № 16, у книгопродавця Герасима Зотова продаються щойно надруковані книги... 10-а Таблиці російських государів, 1 крб. в оклад[инці][1]. Це видання, що не збереглося (або ще не знайдене) в бібліотеках, бачив В. С. Сопіков. В «Спробі російської бібліографії» він писав: «№ 1054. Список родословний великих князів і царів російських до імператора Петра Великого, з коротким описом найвидатніших справ їх, з гравійованим кожного портретом. Твір Феофана Прокоповича. СПб., 1717, в 4°, дуже рідкісна»[2].

В наш час в Центральній Науковій бібліотеці АН УРСР В. М. Нічик виявила три рукописні твори Прокоповича з історії Росії від найдавніших часів до царювання Петра І. В складі Новгородського III літопису знайдено первісний нарис твору Феофана «Родовід великих государів і великих князів російських». Він починається з повідомлення про нащадка «римського кесаря Августа» — Пруса, спадкоємець якого Рюрик на прохання новгородців прийшов від Прус[3]. Ігор тут помилково названий не сином, а племінником Рюрика. «Родовід» закінчується повідомленням: «Петра Олексійовича діти — благовірні царевичі і великі князі Олексій Петрович і Петро Петрович. Царевича Олексія Петровича син великий князь Петро Олексійович»[4].

Завдяки «Родоводу» ми маємо можливість досить точно визначити час роботи Ф. Прокоповича над цим первісним коротким варіантом. Внук Петра І Петро Олексійович народився 12 жовтня 1715 р., син Петра І царевич Петро Петрович народився 28 жовтня 1715 р. З нагоди народження Петра Петровича Прокопович написав «Слово похвальне в день народження найблагороднішого государя царевича та великого князя Петра Петровича»[5], проголошене 1716 р. в Троїцькому соборі. 1717 р. «Слово» було надруковане окремою брошурою. 1718 р. після страти царевича Олексія Петро Петрович був офіційно проголошений наступником престолу. 25 квітня 1719 р. царевич Петро Петрович несподівано помер. З цього короткого огляду випливає, що первісний нарис «Родоводу» був написаний після жовтня 1716 р., коли Феофан готував по приїзді до Петербурга своє перше, виголошене в Троїцькому соборі, «Слово похвальне» Петру Петровичу, й до 1718 р. — року страти Олексія Петровича.

Список Новгородського III літопису, в одному збірнику з яким переписаний «Родовід», має водяний знак — герб Амстердама, який датується кінцем XVII — першими роками XVIII ст. Збірник, очевидно, був переписаний в кінці 10-х років XVIII ст.

Другий варіант — «Родовід великих князів і царів російських». Рукописи у списку початку XIX ст. збереглись у

[1] Д. С. Бабкин. Процесс А. Н. Радищева. М.— Л., 1952, с. 81.

[2] В. С. Сопиков. Опыт российской библиографии, ч. 1, 1813, № 1054.

[3] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, шифр 316/527, арк. 94.

[4] Там же, арк. 95 зв.

[5] Феофан Прокопович. Сочинения. М.— Л., 1961, с. 38—48.

збірнику, що належав митрополиту Є. Болховітінову (ЦНБ АН УРСР, шифр 341/714б). Нині Г. М. Мойсеевою в Бібліотеці АН СРСР знайдено друкований текст цього видання 1717 р. з гравірованими портретами російських князів і царів, виконаних Пікартом. Історію видання «Родоводу великих князів і царів російських» в наш час можна уявити так. Прокопович приїхав до Петербурга за викликом Петра I у жовтні 1716 р.[1] Петро I в цей час перебував за кордоном, і всі державні справи були доручені О. Д. Меншикову. Ймовірно, Меншиков і передав Ф. Прокоповичу доручення царя — написати історію Росії. В кінці березня — на початку квітня 1717 р. О. Д. Меншиков, який регулярно повідомляв Петра I про справи, писав закордон: «До цього додаю, на прохання Прокоповича, до вашої величності лист, тут ним складений генеалогії вашої. І якщо щось зволите на ньому змінити, скоротити чи додати, то прошу на тих листах відзначити і сюди той лист надіслати, який би вже на міру поклавши, велів таку дошку зробити»[2].

Петро I повернувся до Петербурга 10 жовтня 1717 р. «Родовід», розкішно надрукований, з гравірованими портретами російських великих князів і царів з Петром I у центрі, був піднесений царю. Є. Болховітінов, що перший повідомив у «Словнику російських письменників духовного чину» про цей друкований твір Прокоповича з російської історії, помилився, вказуючи рік видання: не 1720, а 1717.

Але Прокопович, очевидно, не був задоволений цим коротким «Родоводом» і продовжував роботу над російською історією, про що він повідомляв в листах до Я. А. Маркевича. Можна вважати, що цей третій, більш детальний варіант історичного твору Ф. Прокоповича, був названий ним «Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками». Рукопис зберігся у списку кінця XVIII ст. (ЦНБ АН УРСР, шифр 455/593). Найдавніша історія від Рюрика до Петра I викладена на аркушах 2—9 зв. Тут більш детально, ніж у друкованому «Родоводі», показано давню історію Києва «від трьох братів Кия, Щека і Хоріва, який в своє ім'я створив літа 5938 або 430» і Новгорода. Дані додаткові відомості про княжіння Володимира Святославовича, Володимира Всеволодовича Мономаха, Олександра Невського, Дмитрія Донського, Івана III. Починаючи від розділу «Царі російські» (арк. 6 зв), Ф. Прокопович дає широкі характеристики діяльності Івана IV, Федора Іоанновича, Бориса Годунова і, нарешті, царів з роду Романових — Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Іоанна Олексійовича.

Але найбільший розділ «Витягу з літописців» займає характеристика державної діяльності Петра I (аркуші 10—11 зв.). Цей опис за ідейними і літературними особливостями цілком співпадає з численними «Словами», присвяченими Прокоповичем Петру I, та його «Історією імператора Петра Великого від народження його до Полтавської баталії», вида-

[1] И. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 24—25.

[2] И. И. Голиков. Деяния Петра Великого.., собранные из достоверных источников и расположенные по годам. изд. 2-е, т. VI. М., 1838, с. 592.

ною у 1773 р. Оскільки про Петра І йдеться у «Витязі з літописців» як про живого, то очевидно, що він написаний до 28 січня 1725 р. — дня смерті Петра І. «Витяг з літописців» закінчується повідомленням про коронацію Катерини І: «Государиня імператриця Катерина Олексіївна коронована була. А від початку царювання царя Михайла Федоровича, до 725 року, 112 років» (арк. 11 зв.).

Можливо, Ф. Прокопович мав намір надрукувати «Витяг з літописців» разом з гравірованим портретом Катерини І, в оточенні медальйонів з портретами російських князів і царів від Рюрика до Петра І. Така гравюра була видана у 1725 р. Олексієм Зубовим. Але там немає текстового пояснення, як на гравюрі Пікарта 1717 р. Можна вважати також, що смерть Петра І вкрай ускладнила становище близьких до нього людей, серед яких був і Ф. Прокопович, його ідейний прихильник, активний пропагандист перетворювальної діяльності царя. Але те, що в нашому розпорядженні є рукописна копія кінця XVIII ст. з цього твору, свідчить, що дана праця Прокоповича була відома і поширювалась у списках.

Четвертий варіант, який, можливо, безпосередньо передував друкованому текстові 1720 р. (до нас не дійшов), зберігся у збірнику, що належав митрополитові Є. Болховітінову з написаними ним змістом, заувагами й додатками (ЦНБ АН УРСР, шифр 341/714 с). Вище вже йшлося про те, що Є. Болховітінов першим повідомив в «Словнику» про друкований «Родовідний список великих князів і царів російських», виданий в четвірку 1720 р. Але рукописний текст, що зберігся в збірнику Є. Болховітінова, названий «Реєстр государів російських від самого Рурика до государя імператора Петра Великого, яких нараховується 33» (в дужках рукою Є. Болховітінова додано: «Твір Феофана Прокоповича»), доповнено повідомленням про смерть Петра І: «Славетний воістину муж, завжди запальний у ділах, невтомний у трудах, скрізь і завжди предивний, всіх попередніх государів виявив добродійства. Помер року 1725»[1]. Така коротка приписка, що йде за характеристикою Петра у теперішньому часі, свідчить про те, що запис про смерть зроблено поспіхом і формально, а робота закінчена ще за життя Петра І. Ймовірно, це й є рукописний текст друкованого видання «Родовідного списку» Феофана, виданого 1720 р.

«Родовідний список» Прокоповича, складений на підставі першоджерел — руських літописів, хронографів, степенних книг, польських хронік,— був першим некомпілятивним друкованим твором з історії Росії. У XVIII ст. цей твір Прокоповича користувався великим авторитетом. Про це свідчить і характеристика історичних праць Феофана, що подається М. І. Новіковим у «Спробі історичного словника про російських письменників», як «філософа глибокодумного, що за просвіченим розумом слідує, політика проникливого, історика вмілого й працьовитого давнини дослідника»[2] (розрядка наша.— *Г. М.*). У «Санкт-Петербургских ученых ведомостях», що видавались М. І. Новіковим, поряд з підписами до портретів Ломоносова, Кантеміра, Поповського та інших

[1] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, шифр 341/714 с, арк. 78 зв.

[2] Опыт исторического словаря о российских писателях..., собранный Н. И. Новиковым.

видатних діячів російської культури XVIII ст., вміщено вірш В. І. Майкова «До зображення Феофана Прокоповича»:

Великого Петра дел славных проповедник,
Витийством Златоуст, муз чистых собеседник;
Историк, богослов, мудрец Российских стран:
Таков был пастырь стад словесных Феофан [1].

Величезний вплив мав Ф. Прокопович-історик на формування історичних поглядів Ломоносова. Коли Ломоносов після повернення з Німеччини в 1741 р. приступив до вивчення російської історії, давньоруські рукописи з зібрання Ф. Прокоповича (який помер у вересні 1736 р.) вже знаходились у Бібліотеці Петербурзької академії наук і Ломоносов уважно їх вивчав. На багатьох сторінках цих рукописів збереглися зауваження Ломоносова [2].

1760 р. Ломоносов видав «Короткий російський літописець з родоводом», який за стилем, методом викладу і загальною характеристикою історичного процесу дуже близький до «Родовідного розпису великих князів і царів російських» Ф. Прокоповича. Така схожість не випадкова. Вона є наслідком уважного вивчення Ломоносовим цього твору Ф. Прокоповича.

Можна висловити досить обгрунтоване припущення, коли саме Ломоносов познайомився з «Родовідним розписом» Ф. Прокоповича. 1 січня 1736 р. Ломоносов вперше приїхав до Петербурга разом з 11 кращими вихованцями Слов'яно-греко-латинської академії. Прибулі були зараховані студентами при Петербурзькій академії наук і спочатку поселені в приміщенні академії. Але з 23 березня 1736 р. для «московських учнів» були найняті «палати з двох апартаментів... на загальному монастирському дворі» в будинку, що належав новгородському архієпископу Ф. Прокоповичу. Орендоване приміщення знаходилось «на Василівському острові, в першій лінії йдучи від великої Неви-ріки з лівого боку» і називалось «двір новгородських семи монастирів» [3]. В цьому будинку, що належав новгородській єпархії, містилася канцелярія Ф. Прокоповича. Тому цілком можливо, що в період п'ятимісячного проживання в «апартаментах» новгородського архієпископа (від кінця березня до 8 вересня 1736 р.) [4] Ломоносов міг особисто спілкуватися з Ф. Прокоповичем, який завжди брав найдіяльнішу участь у справі освіти «вчених росіян». На своєму подвір'ї, на Карпівці, Ф. Прокопович мав, як відомо, школу, в якій викладались науки і «мистецтва». Троє «московських учнів» (Ломоносов, Райзер і Виноградов), що готувались до від'їзду для навчання закордон, не могли не зацікавитись Ф. Прокоповичем, який завершував свою освіту на Заході. Цілком ймовірно, що особисте спілкування з «щонайвченішим» архієпископом привернуло увагу до його праць, і серед куплених Ломоносовим книг у 1736 р. на вперше одержані перед від'їздом до Німеччини гроші були не лише «Новий і короткий спосіб до складання російських

[1] «Санкт-Петербургские ученые ведомости», 1777, № 22, с. 171.

[2] Г. Н. Моисеева. Ломоносов и древнерусская литература. Л., 1971, с. 122—140.

[3] Материалы для истории императорской Академии наук, т. 3 (1736—1738). СПб., 1886, с. 45, 162.

[4] Летопись жизни и творчества М. В. Ломоносова. Под ред. А. В. Топчиева, Н. А. Фигуровского и В. Л. Ченакала. М.— Л., 1961, с. 32—33.

віршів... через Василя Тредіаковського», а й «Родовідний розпис великих князів і царів російських» Ф. Прокоповича. А можливо, що Ф. Прокопович подарував свою книгу допитливому юнакові, який так жадібно прагнув до знань. Важливо одне — твір з російської історії Ф. Прокоповича знайшов продовження і розвиток у працях Ломоносова.

Висока повага до особи найближчого сподвижника Петра І, поета, теоретика літератури і вченого-історика, була тією основою, на якій складалася творча спадкоємність доробку Ф. Прокоповича в працях Ломоносова.

[1] Після слова «Реэстр» рукою Євгенія Болховітінова додано «Сочиненіе Феофана Прокоповича».

[2] Буква «и» Болховітіновим перекреслена і зверху написано: «князя».

[3] Після слова «вѣчному» Болховітіновим додано слово «житію».

[4] Після слова «Россіи» Болховітінов вставив зверху слово «имя».

[5] Слово «россійскаго» виправлене Болховітіновим на «Ростовскаго».

[6] Слово «потом» виправлене Болховітіновим на «патриарший».

[7] Слово «Ливонию» додане Болховітіновим замість іншого, перекресленого, яке не читається.

[8] Слово нечітко читається, воно виправлене Болховітіновим на «Тавад с Густом».

[9] Слово «споспѣшествовал» Болховітіновим викреслено і зверху написано «спасительных».

[10] Після слова «муж» в друкованому варіанті твору Ф. Прокоповича «Родовід великих государів і царів російських», текст якого збігається з текстом «Реэстру», сказано «Многоочен, в совѣтах искусен, в дѣлах не истомлен, в трудах вездѣ, всѣгда и во всѣх дивен. Всѣх прежних государей показа добродѣтели быти в себѣ послѣдний. Воистину Петр Первый, Петр Великий. На сего смотри, аще хощеши добре царствовати». Оскільки в «Родоводі» про Петра І йдеться як про живого, а в «Реэстрі» вказується дата його смерті, то звідси видно, що рукописний «Реэстр» є пізнішим варіантом друкованого «Родоводу».

[11] Після цифри 1725 зроблено прочерк і рукою Болховітінова додано «До сего Феофан Прокопович».

ВІРШІ

Ф. Прокопович був не тільки талановитим теоретиком літератури, а й обдарованим поетом, досі належно не оціненим. Причин цьому кілька.

По-перше, тому, що він писав вірші чотирма мовами: латинською, староукраїнською, російською та польською. А дослідники його творчості, якщо й цікавилися поетичною спадщиною Прокоповича, то лише російсько- та староукраїнськомовною, яка ні за формою, ні за змістом у нього не є найкращою. Що ж до латиномовних віршів, то значна їх частина опублікована в оригіналі (і тому малодоступна) або має такі невдалі переклади, що в них не помітно не тільки та-

ланту чи майстерності автора, але й поезії взагалі. Вони здаються такими ж сірими й убогими, як і незліченна продукція багатьох тодішніх віршомазів, які, забувши істину — «поетами народжуються» (а не стають завдяки вправлянню та наслідуванню), віршували, за словами Прокоповича, «до нудоти»[1]. Саме тому ці вірші й не привертали належної уваги дослідників його творчості.

По-друге, значна частина віршів Прокоповича, передусім латиномовних, залишається й досі в рукописах, а тому взагалі не відома дослідникам.

По-третє, деякі вірші Ф. Прокоповича, як тепер виявлено, мали яскраво виражений антиклерикальний зміст, а тому не публікувалися в дореволюційних виданнях і були забуті.

Доводити талант Прокоповича-поета нема потреби. Досить того, що він високо цінувався багатьма визначними діячами вітчизняної культури. Ось що писав, наприклад, відомий російський теоретик літератури й реформатор російського вірша В. Тредіаковський після того як прочитав одну з од Прокоповича: «...Говорячи про греків, римлян і французів, не можу змовчати про превелебного Ф. Прокоповича..., який воістину, як другий Горацій, так благородно й високо, славно й чудово вознісся у вельмиславній своїй оді, написаній ним латинською мовою»[2]. Не менш високу оцінку дав поетичній творчості Ф. Прокоповича визначний радянський вчений І. М. Голенищев-Кутузов, який виділив серед багатьох українських латиномовних поетів XV—XVIII ст. як найбільш гідних уваги Ф. Прокоповича та Павла Русина з Кросна[3].

Зміст майже половини вміщених тут віршів Ф. Прокоповича має виразно антиклерикальне спрямування. Поет виступає борцем проти обскурантизму будь-якого гатунку — католицького чи православного,— оскільки обидва, на його думку, однаково гальмують науковий і суспільний прогрес.

Вороги прогресивних соціально-економічних перетворень, які здійснював Петро І, зображуються в епіграмах та сатирі цілком реальними, конкретними особами. Це лідер православних ортодоксів і консервативних кіл російського суспільства, ростовський архієпископ Г. Дашков, який завзято боровся проти підпорядкування церкви державі, прагнув відновити стару форму церковного правління — патріархат, щоб самому стати на чолі російської церкви.

На початку XVIII ст. в Росії точилася запекла боротьба між старою боярською знаттю — «довгими бородами» та новим дворянством, яке здобувало чини й почесті завдяки власному талантові, здібностям чи хоробрості. Причому перші виступали проти реформ і нововведень Петра І, другі їх відстоювали.

Питання, що вище цінувати — «талант чи породу», було в той час дуже актуальним. Його не обминув і Прокопович. Своє ставлення на користь «таланту» він чітко висловлює в другій епіграмі на Г. Дашкова, а особливо у сатирі на

[1] Epistolae illustrissimi ac reverendissimi... Th. Procopovicz. M., 1776, Ep. № 20.

[2] П. Пекарский. История императорской Академии наук в Петербурге, т. II. СПб., 1873, с. 46.

[3] И. Н. Голенищев-Кутузов. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963, с. 72.

цю особу. Як видно з тексту, лютих нападок зазнавали від Г. Дашкова і його однодумців особливо ті, які «запущені справи в судах розв'язати волюють, а чи народні звичаї приводять в порядок уміло» («Сатира на Г. Дашкова», рядки 12—13), тобто різночинці. Прокопович відкидає звинувачення цих «людей і вітчизни палких оборонців» (рядок 14) у користолюбстві як необгрунтоване.

Інші вірші Прокоповича мають жартівливий характер, у яких, незважаючи на високу церковну посаду, він постає аж ніяк не аскетом, а людиною цілком світською, якій притаманні світські клопоти, життєрадісний гумор, жарти.

Наведені факти, з'ясовані внаслідок аналізу поданих нижче невідомих та маловідомих віршів Прокоповича, свідчать про його гуманістичний світогляд і доповнюють образ визначного представника раннього просвітництва в нашій країні, яким він постає перед нами з інших своїх творів.

Мовою оригіналу (латинською) вірш «Похвала Дніпрові» вперше був опублікований у «Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Procopowicz». (Vratislaviae, 1733, с. 166), а повторно — Г. Кониським у складі «Поетики» Ф. Прокоповича «De arte poetica libri III...», Mohiloviae, 1786). Крім того, латинський оригінал і прозовий переклад російською мовою опублікував І. П. Єрьомін у кн. «Феофан Прокопович. Сочинения» (М.— Л., 1961, с. 265—266, 377—378). Віршовий переклад українською мовою вперше здійснив В. Д. Литвинов.

«Польський кант», написаний автором, очевидно, ще в київський період його творчості, мовою оригіналу (польською) повністю не публікувався. Український переклад, здійснений М. Д. Роговичем, вперше був опублікований у журналі «Вітчизна» (1969, № 10, с. 178). Рукописний список польського оригіналу зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифр 526/П, 1748, арк. 15 зв.— 16).

Латинський оригінал і прозовий переклад російською мовою віршів «Жарту про Венеру...» та «Двовіршів — пересторог...» вперше опубліковані В. М. Нічик і М. Д. Роговичем у журналі «Русская литература» (1976, № 2, с. 93—94). Переклад українською мовою здійснив М. Д. Рогович. Оригінали віршів зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифр 526/П, 1748, арк. 21 зв.).

«Пѣсня свѣтская», написана Ф. Прокоповичем, мабуть, ще теж у Києві, і вірш «К требователю сатиры Г. С. А. К.» — твір петербурзького періоду,— списки яких зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифри: І, 174 (ДА/П. 664), арк. 39 зв. — 40), вперше опубліковані В. М. Нічик і М. Д. Роговичем у журналі «Русская литература» (1976, № 2, с. 92—93).

Вірш «Про папський вирок Галілеєві», поданий тут у перекладі В. Д. Литвинова, в українському віршовому перекладі опублікований вперше М. Д. Роговичем у журналі «Вітчизна» (1969, № 10, с. 177), а в російському віршовому перекладі ним же — в «Историко-астрономических исследованиях» (вип. XII. М., 1975, с. 368). Уривок з латинського оригіналу та його прозовий переклад опубліковано в «Истории русской литературы» (т. III. М.— Л., 1941, с. 171). Рукописний список вірша зберігається в ЦНБ АН УРСР (шифр ДА/П, 298, арк. 864).

Латинський оригінал вірша «Про проворність Штеллера» вперше опублікував І. Чистович у кн. «Феофан Прокопович и его время» (СПб., 1868, с. 623), а П. Пекарський перевидав у кн. «История императорской Академии Наук в Петербурге» (т. І. СПб., 1870, с. 589). Українською мовою в перекладі М. Д. Роговича публікується вперше.

Переклад віршів «До вчителів Луки Конашевича та Варлаама Скамницького...», «До читача, прихильного до книжки Кваткевича...», «Феофана а[рхієпископа] н[овгородського] на Дашкова [епіграма]», «Того самого... на того самого... епіграма», а також переклад та ідентифікацію «Сатири на Г. Дашкова», цитованої в своїх творах А. Д. Кантеміром, і виявленої В. М. Нічик, здійснив В. Д. Литвинов. Авторський переклад російською мовою першого з названих віршів опублікував І. П. Єрьомін у кн. «Феофан Прокопович. Сочинения» (с. 221). Рукописи названих віршів та сатири зберігаються в Бібліотеці АН (далі БАН) у Ленінграді (відділ рукописів. Шифр «Тек. пост. № 142», арк. 245—248). «Сатира» Ф. Прокоповича публікується вперше.

Латинський оригінал і прозовий переклад російською мовою вірша «До Теофіла-Зігфріда Байєра...» був опублікований у «Трудах Киевской духовной академии» (1865, № 3, с. 268—269). Поданий тут український віршовий переклад, здійснений М. Д. Роговичем, був опублікований у журналі «Вітчизна» (1969, № 10, с. 177—178).

«Елегія...» Ф. Прокоповича латинською мовою (мовою оригіналу) була опублікована Г. Кониським у могилівському виданні «Поетики...» Ф. Прокоповича. Латинський текст і прозовий переклад російською мовою вдруге був опублікований І. П. Єрьоміним у кн. «Феофан Прокопович. Сочинения» (с. 246—249, 357—359). Віршовий переклад українською мовою, який публікується вперше, здійснив Ю. Ф. Мушак.

[1] *Морська Німфа* — (міф.) дочка морського бога Нерея.

[2] *Титан* — (міф.) бог сонця.

[3] *Венера* — (міф.) богиня кохання і вроди у давньоримській міфології.

[4] *Купідон* — (міф.) бог кохання у давньоримській міфології (те саме, що й Амур, Ерот).

[5] *Кіприда* — (міф.) один з постійних епітетів богині кохання Афродіти у давньогрецькій міфології.

[6] *Штеллер* (Steller, Stoeler), Георг Вільгельм (1709—1746 рр.) — мандрівник і натураліст, ад'юнкт Петербурзької академії наук (від 1737 р.). За національністю німець. Прибув з Німеччини до Петербурга 1734 р. Брав участь у Великій північній експедиції. Проводив дослідження Камчатки, берегів Америки, о. Берінга. Залишив чимало праць, які мають важливе наукове значення. З Прокоповичем Штеллер познайомився зразу після прибуття до Росії й до 1736 р. працював у нього домашнім лікарем. Прокоповичеві імпонували не тільки весела вдача й грунтовна освіта Штеллера: він побачив у ньому перш за все дослідника, вченого, а тому незадовго до смерті рекомендував Академії наук послати Штеллера на допомогу вченим, що виїхали досліджувати Сибір. Рекомендація була, як відомо, прийнята і покладену на нього надію Штеллер виправдав.

[7] *Парка* — (міф.) богиня людської долі в давньоримській міфології. Те саме, що і Мойра в давньогрецькій міфології. Вважалося, що кожна людина має свою мойру, чи парку.

[8] *Феб* — (міф.) один з епітетів Аполлона, бога сонячного світла в давньогрецькій та римській міфології. Вважався також покровителем поезії, музики, співу.

[9] *Квяткевич* — Мартин Квятковський (Martyn Kwiatkowski), Плахта (Plachta), польський письменник XVI ст. Основні твори: Приємні і дуже корисні книжечки про добропорядне виховання і в різних вільних науках навчання... діток (Ksiażeczki rozkoszne a wielmi i użyteczne o poczciwym wychowaniu i w rozmaitych wyzwolonych naukach ćwiczeniu... dziatek (Кенігсберг, 1564); Опис усієї Ліфляндської землі... (Wszystkiej Lifflandskiej ziemie... opisanie) (Кенігсберг, 1567); Про вельми широке використання і дуже велику користь слов'янської мови (De latissimo usu et maxima utilitate linguae slavonicae) (Кенігсберг, 1569) та ін.

[10] *Катон Марк Порцій Старший* (M. Porcius Cato Maior) (234—149 рр. до н. е.) — визначний державний діяч і письменник Давнього Риму. Займаючи посаду цензора, виявляв незвичайну суворість, боровся з розкішшю та іншими надмірностями у житті римських громадян.

[11] В оригіналі заголовок епіграми поданий у вигляді криптонізму: T. A. N. in D. A. R., що розшифровується так: Theophanis Archiepiscopi Novogrodensis in Daszkow Antiste Rostoviensis (Феофана, архієпископа новгородського на Дашкова, першосвященика ростовського). Г. Дашков — син боярина. Від 1718 р. — єпископ, а від 1726 р. — архієпископ ростовський. Представник «старої партії», яка виступала проти прогресивних реформ Петра І. 1725 р. Дашков стає віцепрезидентом синоду й головним претендентом на посаду патріарха, що мала відновитися по смерті царя і за відновлення якої він завзято боровся. Знаменно, що молодий сатирик А. Кантемір теж висміював Дашкова у своїх сатирах. Зокрема, про його «вченість» він писав: «Пред Егором Виргилий двух денег не стоит» (І сатира). У грудні 1730 р. Дашков був позбавлений сану й засланий спочатку до Кам'яного Вологодського монастиря, а згодом до Нерчинського, де й помер 17 квітня 1739 р.

[12] Г. Дашков, маючи власний кінний завод, справді охоче дарував знатним особам коней, аби здобути у них собі прихильність. Про це засвідчує також А. Кантемір: «Задумчив, как хотевший патриархом стати, Когда лошади свои раздарил не кстати» (III сатира).

[13] *Консул* — найвища державна посада у Давньому Римі. Тут: найбільша цінність, межа прагнення.

[14] *Морфей* — (міф.) бог сновиднь у давньогрецькій міфології. Зображувався в людській подобі, іноді з квіткою або головкою маку, сік якого сприяє засипанню.

[15] *Євполем* (ἐν — πόλεμος) — (*давньогр.*) войовничий той, хто успішно воює, щасливий на війні. Таким епітетом Ф. Прокопович нагороджує царя Петра І.

[16] Йдеться про посаду патріарха російської церкви, яку 1721 р. було замінено колегіальною формою правління — синодом і якої ревно домагався для себе Г. Дашков.

[17] *Фаларид* (φαλαρίς) — сіцілійський тиран VI ст. до н. е. Відзначався неймовірною жорстокістю, зокрема, спалював

людей у мідному бику. Першою жертвою, що була страчена в такий спосіб, став, за переказом, сам майстер, бо вимагав у тирана плати за роботу.

[18] *Діомед* — (міф.) син бога війни Ареса, фракійський цар. Мав диких і невгамовних коней, що живилися людським м'ясом. Геракл (9-й подвиг) приборкав Діомедових коней, а самого господаря кинув їм на поїдання.

[19] *Олексій* — царевич Олексій Петрович (1690—1718 рр.), старший син Петра I. В наведених словах сатири він натякає, очевидно, на негативний вплив Дашкова як представника реакційного крила духівництва на поведінку марновірного і дуже побожного царевича.

[20] Ідеться, очевидно, про фанатиків з числа розкольників, які спалювали себе на вогні. «Нещасні» — тут ті віруючі, що вважали їх за святих. Проти самоспалювання було видано кілька указів Петра I. «Оголошення», «вмовляння» звернені до розкольників, писав також Ф. Прокопович.

[21] Під «дітьми Авраама» слід розуміти людей взагалі, оскільки Авраам, за Біблією, вважається родоначальником нового (після потопу) покоління людей.

[22] Можливо, криптонім Г. С. А. К. слід розшифровувати як «Г[осподину] С[атирику] А[нтиоху] К[антимиру]», що засвідчує, очевидно, зміст вірша, де трапляється й саме прізвище цього російського сатирика.

Г.-Т. З. Байєр

[1] Вважається, що автором «Життєпису» є Г.-Т. З. Байєр. Знайшов його Й.-Б. Шерер 1769 р. в синодальній бібліотеці в Москві, а видав 1776 р. в часописі «Nordische Nebenstunden» (Th. I, Frankfurt und Leipzig, с. 251—270). Р. Штупперіх у дописі «Прокопович у Римі» до часопису «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» (5, 1931, с. 327—340) на с. 328 аналізує такі життєписи Прокоповича: А. Життєпис Ф. Прокоповича в «Nordische Nebenstunden», який тут подається. B_1. Життєпис Проколовича — автора «Historia controversiae... de processione Spiritus Sancti», в кн. «Descriptio iesuitarum (б. м. в.), 1767. B_2. Перероблений життєпис 1767 р. вміщено в «Tractatus de processione Spiritus Sancti (Gotha, 1772), автором життєписів B_1 і B_2 вважається Дамаскін Руднєв [Дмитро Семенович Руднєв (1737—1795 рр.)] — видавець згаданого твору. С. Маркел Радишевський. Житіє еретика Феофана Прокоповича.— «Чтенія в императорском Обществе Истории и древностей российских при Московском университете» (т. 1, 1862).

[2] За даними життєписів B і B_2 Ф. Прокопович народився 1681 р.

[3] *Варлаам Ясинський* (помер 1707 р.) — український освітній діяч, вихованець Києво-Могилянської колегії, освіту вдосконалював за кордоном (у Польщі та Чехії). Після повернення на батьківщину, як став ректором академії, закріпив там курс вищої школи.

[4] *Гедеон Одорський* — відомий громадський та церковний діяч, професор філософії й теології, ректор Києво-Могилянської академії (1701—1702 рр.).

[5] За життєписом B_2, Феофан був і керівником церковного хору.

[6] За життєписом С, Феофан прибув спочатку до міста Володимира Волинського (за даними митрополита Євгенія — навіть до Вітебська), де з іменем Єлисія поступив до уніатського чину отців Василіян. Уніатський митрополит Залонський призначив його до місцевої школи вчителем поетики, риторики, а згодом і префектом. Звідси володимирські уніяти послали Феофана до Рима вдосконалювати свої знання.

[7] Хорватії.

[8] Падую.

[9] Болонью.

[10] У реєстрі «Registro degli Alumni» (volumen 13/14 від 1698 р.), що зберігається в архіві Конгрегації «de propaganda fidei» (Грецької колегії) у Римі, на який посилається Р. Штуперіх (вказ. допис, с. 334), стосовно успіхів Прокоповича в науках як студента-філософа другого року зазначено: «Великих здібностей та найвищого успіху. З відзнакою захистив прилюдно всю філософію».

[11] *Урбан* VIII (Мафео Барберіні) — папа римський (1623—1644 рр.), який поновив булу «In coena Domini», 1627 р. створив колегію пропаганди, прокляв систему Галілея.

[12] Едуард Вінтер пише, що «звідти (з Collegium Graecum.— *М. Р.*) він відвідував лекції в єзуїтській Collegium Romanum. Філософію там викладав Жан-Баптист Толомаї. Свого слухача він намагався, крім схоластики, ознайомити передбачливо також з модерною думкою» (E d u a r d W i n t e r. Frühaufklärunq. Berlin, 1966, с. 330).

[13] За даними Р. Штуперіха (вказ. допис, с. 336), отець єзуїт пропонував Прокоповичеві «поступити до чину єзуїтів, але він, звичайно, відмовився».

[14] Олександр Брінкер зауважує, що ще в Римі Прокопович остаточно відійшов від схоластики, а, прибувши до Києва, доводив її неспроможність, чванливість та безплідність (див.: A l e k s a n d e r B r ü c k n e r. Historia literatury rosyjskeij. Tom pierwszy (987—1825). Lwów — Warszawa — Kraków, 1922, с. 334—335). Такої ж думки дотримується й Е. Вінтер: «Прокопович виступив як рішучий противник неосхоластики та чину Ісуса» (E d u a r d W i n t e r. Вказ. праця, с. 331).

[15] *Казимир Сарб'євскі* (1595—1640 рр.) — польський вчений, родом з Мазовії, вихований на класиці, викладач Віленської єзуїтської академії (словесних наук, філософії та теології). Папа Урбан VIII увінчав його в Римі лавровим вінком, а деякі з його гімнів наказав включити до бревіарію. Ліричні його вірші читали, пояснювали та вивчали напам'ять у всіх европейських школах XVII ст. нарівні з одами Горація.

[16] *П'этро Бембо* (народився 1470—1547 рр.) — італійський вчений, поет-гуманіст, один з чільних членів Вченої Академії Венеції, історіограф Венеціанської республіки й бібліограф бібліотеки св. Марка. Підготував до видання італійські вірші Петрарки й «Божественну комедію».

[17] *Яків Садолето* (1477—1547 рр.) — письменник і церковний діяч, один з найвидатніших і найосвіченіших членів гуртка при папській курії. Його твори присвячені філософ-

ським, педагогічним, публіцистичним та теологічним питанням.

[18] *Антоніо Палеаріо* (Antonio della Paglia 1503—1570 рр.) — відомий італійський гуманіст XVI ст., філософ. Зацікавився реформаційним рухом. Написав «Trattato utilissimo del beneficio di Giestu Christoetc.», який сприяв поширенню протестантизму в Італії, за що 1568 р. був заарештований і 3 липня 1570 р. страчений.

[19] *Латино-Латиній* (1513—1593 рр.) — автор твору «Bibliotheca sacra et profana», в якому він зібрав і виклав варіанти, поправки та зауваги до творів Тертуліана та багатьох античних авторів.

[20] Доведенням цього може бути вірш Ф. Прокоповича латинською мовою, спрямований проти папи римського, в якому він захищає Галілея (див.: «Про папський вирок Галілеєві»).

[21] *Іннокентій* XII (Antonio Pignatelli з Неаполю) — папа римський (1691—1700 рр.).

[22] *Климент* XI (Giovanni Francesco Albani) — папа римський (1700—1721 рр.).

[23] За Штуперіхом (вказ. допис, с. 337), саме в Римі Феофан уважно приглядався до організації та управління церковною державою (Ватіканом), вивчав римську церкву. Набутий досвід у цій справі йому вельми знадобився пізніше при проведенні, за наказом Петра I, реформ православної церкви.

[24] Згідно із згаданим реєстром (vol. 13/14, «Registro degli Alumni» від 1698 р.) про вибуття Феофана з Collegium Graecum сказано: «Втік з Колегії 28 жовтня 1701 р. без жодної [на це] причини з великим скандалом (і ніколи не був віднайдений)». Про те, що долею Прокоповича цікавилися й далі, свідчить пізніший запис, здійснений іншою рукою під рубрикою «Після вибуття»: «Нарешті стало відомо, що він повернувся до Києва на свою батьківщину й там впав у шал».

[25] Йдеться про війну за іспанську спадщину (1701—1714 рр.).

[26] Р. Штуперіх (вказ. допис, с. 338) пише: «У Швейцарії... Феофан ще більшою мірою отримав змогу ознайомитись з реформаційною традицією, яку він пізнав ще в Польщі». Як відомо, твори вчених-реформаторів він вивчав і далі. Це видно з його курсів філософії й теології, прочитаних у Києво-Могилянській академії. Саме за схильність до ідей Реформації його звинувачували як Стефан Яворський, так і Маркел Радишевський. А що ця схильність у Прокоповича була, свідчить такий безсторонній вчений, як Петер фон Гавен. Він підкреслював: «Цей пан сприяв церковній реформації...» (Peter von Havens Bekantschaft mit dem Bischoff von Novogrod.— «Reise im Russland. Aus dem dänischen übersetzt von H. A. R.» Coppenhagen, 1744, с. 22—23; фон Гавен (1715—1757 рр.) — датський вчений, теолог, професор в Soroë 1736 р. мандрував по Росії). Оцінюючи діяльність Прокоповича, Вінтер також відзначив: «...До протестантизму він ставився прихильно. Особливо у питанні виправдання він думав так, як Лютер, з творами якого він начебто ознайомився в Римі... Філософія не була для нього служницею теології, але мала свою власну вартість. Філософське мис-

лення він будував не на авторитетах, а на здоровому людському глузді, освітленому розумом. В теології, яку він відділив від філософії, спирався насамперед на грецьких отців» (Eduard Winter. Вказ. праця, стор. 331).

[27] Отже, авторові біографії було невідомо, що новий метод у викладах філософії та теології у Києво-Могилянській академії був започаткований ще раніше. Найяскравішим репрезентантом новаторства був Йоасаф Кроковський, а Прокопович лише продовжував, підтримував його лінію.

[28] *Адам Чернігівський* (А. Зернікау) — прозеліт православної церкви з лютеранів, жив у кінці XVII ст., філософію вивчав у Кенігсберзькому університеті, теологію — в Оксфорді та Лондоні; переїхав на Україну й поступив на службу до українських гетьманів (в інженерні війська); згодом став ченцем і написав відомий твір «De processione Spiritus Sancti a solo Patre», який вельми хвалив і навіть використовував Прокопович; сам назвав себе «чернігівцем». За свідченням Вінтера, Зернікау займався не лише теологічними питаннями, а й історією та фортифікацією. Впорядковував і укомплектовував гетьманську бібліотеку в Батурині (Eduard Winter. Вказ. праця, стор. 329).

[29] *Фразонський* — прикметник від імені пихатого й хвалькуватого воїна Фразона (Thraso) в комедії Теренція «Скопець».

[30] Що представниками й поборниками забобонів, «неуцтва та відсталості в Росії були прихильники старого «благочестія», старих порядків, бачимо з листів східних патріархів до російських царів. Єрусалимський патріарх Досіфей 1686 р. писав цареві: «...Не подобает вѣрним прельщаться чрез философію и суетную прелѣсть. О, дабы благочестивый и на Москвѣ сохранен был обычай, по древнему уставу, еже не было бы игумена и архимандрита от козацкого рода, но москали на Москве и в козацкой землѣ...» (И. Чистович. Очерк исторіи Западно-Русской церкви, ч. II. СПб, 1884, с. 339). Досіфей у листах до Петра I 1702 й 1704 рр. кілька разів застерігав його, щоб він ні в якому разі не призначав патріархом московським Стефана Яворського: «Не может быть патріарх из малоросіян или бѣлоруссов, потому что они, имѣя сношения с латинами, принимают многіе нравы их и догматы... Аще пріидуть отсюда или сербы, или греки, или от иного народа, аще бы и случайно были мудрѣйшія и святѣйшія особы, ваше державное царствіе да никогда сотворит митрополитом или патріархом грека, серба или русянина, но московитинов, и непросто московитян, многих и великих ради вин, аще и не мудріи суть. Москвитяне хранят отеческую вѣру непремѣнную, сущіи нелюбопытательные и нелукавніи человѣцы...» (С. М. Соловьев. Історія России с древнѣйших времен. СПб., 1851—1879, т. XV, с. 115, 377, 383). Звичайно, Петро на такі поради не звертав уваги, а здебільшого чинив навпаки.

[31] Оцінюючи діяльність Прокоповича, О. Брікнер наголошує на тому, що «політику Петра щодо релігії провадив винятково Феофан», ставши «невдовзі правою рукою царя при організації нової церкви, синоду, духовного життя... Він скоріше був політиком, ніж теологом, завзятим ворогом усякого папізму, теократії, аскетизму...» (Aleksander Brückner. Вказ. праця, с. 335).

32 Р. Штуперіх (вказ. допис, с. 335) відзначає, що Феофан і «пізніше з любов'ю займався філософськими проблемами; з генералом Я. Маркевичем він читав Бекона, Декарта та Будея». При цьому, як пише фон Гавен, на якого посилається Штуперіх, «він мав невимовно великий потяг до математики». Зокрема, фон Гавен зауважує, що Прокопович, який добре знав європейські мови, в себе на батьківщині не хотів розмовляти чужими мовами, крім латинської, яку він знав так, «як найкращий академік» (Peter von Haven. Вказ. праця, с. 22). Про схильність Прокоповича до точних наук пише Е. Вінтер: «Він займався багато математикою, фізикою та астрономією». Цілковиту слушність має твердження Е. Вінтера про те, що «й від Арістотеля з його природничими поглядами Прокопович відмовився, як від образу світу, випередженого класичною фізикою, й визнавав геліоцентричну будову світу» (Eduard Winter. Вказ. праця, с. 330, 331).

33 Про вчене товариство Прокоповича див.: И. Чистович. П. Морозов. Ученый кружок Феофана Прокоповича.— В кн.: Антіох Дмитріевич Кантемир, его жизнь и сочиненія (Сб. историко-литературных статей, сост. В. Покровскій). М., 1910; Н. Г. Высоцкій. Феофан Прокопович и его сотрудники.— «Русский архив», 1913, № 8.

34 На так званому Аптекарському острівці річки Карпівки був літній будинок Прокоповича, про який він згадує в одному зі своїх листів.

35 Йдеться про грузинів-утікачів, вигнаних 1720 р. персами після того як запланований похід грузинського царя Вахтанга VI й Петра I на Персію не відбувся. За спробу Грузії укласти політичний союз з Росією перси посадили на грузинський престол свого протеже, а Вахтанг VI зі своїм оточенням змушений був жити у вигнанні. Місцем поселення він вибрав Україну, яка стала йому та його спільникам другою Батьківщиною. Згодом, коли Прокопович став новгородським архієпископом, то й на його обійсті жив грузинський митрополит-вигнанець Христофор.

36 *Данило Тупталенко* (Туптало) відомий як Дмитро Ростовський (1651—1709 рр.) — відомий вітчизняний письменник, громадський та церковний діяч. Написав: «Руно орошене» (1680 р.), «Четьї — Мінеї» («Життя святих») (1684—1704 рр.), «Розыск о раскольнической брынской вѣрѣ..» (1709 р.) та низку творів історичного характеру.

37 Людей, які торгували церковними посадами. Сама назва походить від імені Симона — керівника «єретичної» секти гностиків.

38 Це видно хоча б з «Регламенту духовного» від 1719 р., який «поривав з забобонами, від духівництва вимагав навчання, осуджував його виняткову окремішність, а в очах старовірців він (Феофан) був явним поборником ненависної єресі» (Aleksander Brückner. Вказ. праця, с. 335).

39 У запалі політичної боротьби Феофан, сповнений ненависті до поборників старих порядків, нерідко переслідував не лише їх, а й цілком невинних людей, які теж були прихильниками нововведень, передовішого світогляду, але їм не подобались окремі форми втілення нових ідей, надмірна жорстокість щодо переможених, яка інколи межувала з варварством. Брікнер зауважує, що він «постійним втру-

чанням до політики, інтригами, застосуванням найнеморальнішої зброї у боротьбі проти однаковою ж мірою безоглядних і неморальних ворогів... нагадує перших князів церкви...» (Aleksander Brückner. Вказ. праця, с. 336).

[40] Голландців.

[41] *Рібера Рібейра* — іспанський чернець чину домініканців, колишній домашній священик іспанського посла в Росії герцога де Лірія. Написав «Responsum ant-apologeticum ecclesiae catholicae contra calumniosas blasphemias J. F. Buddei nomine evulgatas in orthodoxos latinos et qraecos, quo «Petrae fidei» a Stephano Javorskio ad evertendum Lutheri Pantheon, jactae repetitur ictus», або «Echo fidei» («Відгомін віри»). За одними даними, ця праця була видана у Відні 1730, а за іншими — 1731 р. і спрямована переважно проти твору Буддея «Про непримиренність грецької та латинської церков», на захист відомого твору Стефана Яворського «Камінь віри». Свою працю за бажанням та порадою герцога де Лірія Рібейра присвятив імператриці Анні Іванівні.

[42] *Гуго Гроцій* (1583—1654 рр.) — відомий голландський державний діяч, юрист та письменник, теоретик філософії права та вчення про загальне державне й міжнародне право. Написав коментарі до святого письма, яким Лейбніц віддавав перевагу над іншими, «Про правдивість релігії християнської» (1662 р.) та «Шлях до миру церковного», «Про право війни та миру» та ін.

[43] *Жан Лябадій* (1610—1674 рр.) — діяч реформації, противник схоластичного методу в навчанні, критик протестантських догм, був професором і ректором Монтабанської академії. Найбільший вплив мав у Голландії та Німеччині.

[44] *Герцог де Лірія* (1695—1733 рр.) — посол Іспанії в Росії, який завжди сприяв домініканцям, єзуїтам, взагалі католикам.

[45] *Вільгельм Штратеман* (1629—1684 рр.), відомий німецький протестантський вчений, автор історичного твору «Феатрон, или позор гисторическій», доведеного до 1680 р., який від 1749 р. в Росії був заборонений. Вченому світові твір цей з назвою «Феатрон или позор гисторическій... Вильгельма Стратемана» відомий у перекладі Г. Бужинського (виданий 1742 р.), але не з німецької, а з латинського перекладу Крамера. Гавриїл Бужинський — вичунь Києво-Могилянської академії, від 1706 р. — професор Московської слов'яно-греко-латинської академії і т. д. Бужинський — один з палких прихильників Петрових реформ. Він уважається укладачем першого в Росії світського букваря «Юности честное зерцало» (1717 р.), «Служба и синаксаріи, т. е. сокращенное повѣствование о житіи благовѣрнаго великаго князя Александра Невского» (1725 р.) та інших творів. Відомий як перекладач гуманістичних і просвітницьких творів, зокрема «Эразмови дружескіе разговоры» (1717 р.), «Введеніе в историю европейскую...», «О должностях человѣка и гражданина по закону естественному» (1724 р.) Самуїла Пуфендорфа та ін. Багато його книг конфісковувались і заборонялись.

[46] *Йоган Гібнер* (1668—1731 рр.) — німецький вчений-географ, письменник та педагог, ректор університетів у Мерзебурзі та Магдебурзі. Написав твір «Kutze Fragen aus der alten und neuen Geographie» (1693 р.), який перевидавався

36 разів і перекладений всіма європейськими мовами. Крім того Гібнер вивчав історію реформації.

47 З перелічених творів переконуємося, що авторові біографії Прокоповича невідомі його рукописні філософські курси, прочитані у Києво-Могилянській академії.

48 *Християн Вольф* (1679—1754 рр.) — німецький філософ, математик, вчитель Ломоносова. Сприяв запрошенню на кафедри Петербурзької академії наук, почесним членом якої він сам був, таких німецьких учених, як Микола й Данило Бернулі, Герман та Більфінгер. Вольф намагався популяризувати філософію Лейбніца. Йому належить твір «Про практичну філософію загальну, математичним методом написану» та ін.

49 *Йоган-Франц, Буддей* (1667—1729 рр.) — відомий німецький вчений, професор філософії в Галле та теології в Єні, опонент Вольфа. Прихильник ідей реформації, гуманізму та просвітництва. Написав низку творів з філософії, філософії права, історії філософії та теології.

50 *Пауль-Ернст-Даніель Яблонскі* (1693—1757 рр.) — кальвіністський теолог, орієнталіст, президент королівської академії наук у Берліні. Написав чимало праць (латинською, та німецькою мовами), що стосуються питань лінгвістики та теології.

51 *Готліб-Теофіл Зігфрід Байєр* (1694—1738 рр.) — відомий орієнталіст, професор Кенігсберзького університету, академік Петербурзької академії наук, прихильник вільного розвитку навчальних закладів, приятель Прокоповича, якому він присвятив свій «Museum Sinicum» («Опис Китаю»). Феофан присвятив йому вірша латинською мовою, написаного з приводу смерті Байєрового сина (див.: Мирослав Рогович. Неопублікований Феофан Прокопович.— «Вітчизна», 1969, № 10, с. 177). Присвята «Опису Китаю» вельми нагадує «Життепис Феофана Прокоповича», переклад якого подаємо. Вважається, що автором «Життепису...» є сам Байєр. Такої думки дотримується Олександр Брікнер, зауважуючи: «Він [Прокопович.— *Ред.*] лише не знайшов свого Каллімаха..., бо біографія його, яка належить перові академіка-історика Байєра, лишилась далеко позаду італійського панегірика, якого він був би набагато гіднішим» (Aleksander Brückner. Вказ. праця, с. 336).

52 *Георг Бернгард Більфінгер* (1693—1750 рр.) — німецький вчений, приятель і послідовник Хр. Вольфа, за рекомендацією якого його прийняли в члени Петербурзької академії наук, але внаслідок переслідувань з боку Шумахера він покинув Росію. Працював у галузі філософії й природознавства, є автором праці, надрукованої 1735 р. в Тюбінгені «Stefani Javorskii metropolitae Resanensis et Muromiensis discursus de poena haereticorum», написаної для спростування відомої книжки Рібери. Написав ще низку творів, серед яких «De harmonia animi et corporis» («Про гармонію тіла й душі»), що потрапила до «Index librorum prohibitorum» (покажчик книжок, заборонених папою римським). Відомий як атеїст.

53 *Йоган-Лоренц Мосгейм* (1694—1755 рр.) — відомий лютеранський теолог, професор у Гальмштадті, а згодом у Гетінгені, противник лютеранської ортодоксії та її ворожості

до науки й освіти, прихильник Сервета, що видно з його «Vulkanische Bibliothek» (збірника творів людської думки, спалених за наказом духовної та світської влади). Написав чимало праць з теології та «Історію Сервета».

[54] *Христофор-Матвій Пфафій* (1686—1760 рр.) — професор Тюбінгенського університету, протестантський теолог. Відомий як палкий прихильник об'єднання лютеранів з іншими реформаторами, якому він сприяв своїм твором «De originibus juris ecclesiastici» (1719 р.).

[55] *Йоган-Петер Коль* — член Петербурзької академії наук (1698—1778 рр.) — По виданні праці «Лютеранізація грецької церкви» (Любек, 1723 р.), був запрошений до Петербурзької академії наук, але по двох роках його вислали з Росії за «амурні» справи. Був автором низки праць з історії церкви. Зробив першу спробу виявити зв'язки між слов'янськими мовами та історико-літературного дослідження старослов'янського письма.

[56] *Християн Мартіні* (1699 — рік смерті невідомий) — німецький філософ, академік. Рекомендований Вольфом Блюментростові, 1725 р. був запрошений до Петербурзької академії наук. Через переслідування з боку Більфінгера 1729 р. виїхав з Росії. Серед інших творів написав «Nachricht aus Russland», третій розділ якого присвячено викриттю змов у Петербурзі 1727 р.

[57] *Філіп Юхан Штраленберг* (1676—1747 рр.) — відомий німецький вчений, автор праці географічного характеру «Описаніе...», переклад якої здійснив В. М. Татіщев.

[58] Thomas Conset. The present state and Regulations of the church of Russia. London, 1729.

[59] *Архієпископ Феодосій* — віце-президент синоду Феодосій Яновський.

[60] Поданий тут переклад Життєпису Ф. Прокоповича з латинської здійснив М. Д. Рогович, редакція перекладу В. М. Нічик.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аарон, єпископ карельський і ладозький, т. III, с. 251.
Август Гай Октавій (Гай Юлій Цезар Октавіан), імператор, т. II, с. 413, 414, 486; т. III, с. 313.
Август II Фрідріх, Сильний, король польський і курфюрст саксонський, т. III, с. 303, 333.
Августин Аврелій, т. I, с. 138, 209, 240, 301, 412, 419, 420, 423, 425, 429; т. II, с. 132, 162, 167, 175, 177, 233, 248, 292, 293, 297, 301, 302, 305, 306, 374, 424; т. III, с. 261.
Авентин — див.: Турмайр Йоганн.
Аверроес (Ібн Рошд), т. II, с. 155, 333.
Авіценна (Ібні Сіно Абуалі), т. II, с. 48, 144, 155, 336, 338, 475, 476.
Аврамов Михайло Петрович, т. III, с. 283, 285.
Авзоній (Авсоній) Децим Магн, т. I, с. 395.
Агелла, т. II, с. 498.
Адольф, єпископ любекський, т. III, с. 368.
Аквінський (Авінат) Фома (Тома), т. I, с. 176; т. II, с. 79, 98, 108, 149, 155, 204, 205, 335.
Аларих I, король, т. II, с. 457.
Алімпій, т. III, с. 294.
Алківіад, полководець, т. I, с. 149, 292.
Алорк, т. I, с. 332.
Альберт Великий (граф фон Больштедт), т. II, с. 137, 302, 414.
Альдровонді Уліс, т. II, с. 307.
Альфонс X, астроном, король іспанський, т. II, с. 325, 348.
Амброзій (Амвросій) Міланський, т. I, с. 159, 327, 399, 402, 425—427, 429; т. II, с. 175, 282, 297—299; 302, 305, 309, 312, 337.
Амінт, т. I, с. 231.
Амміан Марцеллін, т. II, с. 411.
Аммоній Олександрійський, т. II, с. 39.
Ампл, т. II, с. 307.
Анаксагор Клазоменський, т. II, с. 134, 174, 201, 340, 450, 514.
Анаксарх, т. II, с. 313.
Анаксімандр Мілетський, т. II, с. 201.
Анаксімен Йонійський (Мілетський), т. I, с. 108, 110; т. II, с. 122, 123.
Анастазій Сінайський (Сінаїт), т. I, с. 427, 429, 431.
Анастасія Романова, цариця, т. III, с. 329.
Андріан Публій — див. Елій П. А. (Г.).
Андронік, ієромонах невський, т. III, с. 282.
Анна, сестра імператорів Костянтина і Василія, дружина Володимира Святославовича, т. III, с. 317.
Анна Василівна, княжна, дружина імператора Мануйла Палеолога, т. III, с. 321.
Анна Леопольдівна, онучка царя Івана V Олексійовича, т. III, с. 270.
Анна Іванівна, імператриця, т. III, с. 226, 227, 246, 270, 368, 370.
Анній Тіт, т. I, с. 256.

Антимах Колофонський, т. III, с. 192.
Антисфен Афінський, т. II, с. 514.
Антіох II, т. I, с. 217, 218.
Антон Мануйлович, т. III, с. 264.
Антоній Великий, чернець, т. I, с. 301.
Антоній Марк, консул, оратор, т. I, с. 108, 121, 149, 200, 222, 227, 230, 265, 301, 326, 358, 360, 362; т. II, с. 244—251.
Антоній Печерський, т. I, с. 420; т. II, с. 427.
Апелла, Юдей, т. II, с. 223.
Апеллес Ефеський, маляр, т. II, с. 152.
Апіон, т. I, с. 342.
Аполлоній Тіанський (Фікарейський), т. II, с. 183, 378.
Апостол Данило Павлович, гетьман український, т. III, с. 232, 233, 234, 236, 237, 239, 267, 268.
Апостол Олена Василівна, дружина гетьмана Данила Апостола, т. III, с. 233.
Аппій Клавдій Цекус, цензор, т. I, с. 379, 380, 462.
Апраксін Петро Матвійович, граф, т. III, с. 210, 295.
Апраксін Федір Матвійович, граф-адмірал, президент адміралтійств-колегії, т. III, с. 209, 282.
Апулей Люцій, т. I, с. 130, 173.
Аріан, т. I, с. 429.
Арій Олександрійський, пресвітер, т. I, с. 412, 422; т. II, с. 292.
Арістарх Самоський, т. II, с. 286, 287.
Арістід, полководець, т. I, с. 342.
Арістіпп Киренський, сократик, т. III, с. 85.
Арістотель Стагірит, т. I, с. 112, 118, 138, 166, 178, 180, 242, 253, 283, 291, 294, 315, 316, 329, 391; т. II, с. 9, 25, 29, 34, 35, 38—42, 44, 45, 55, 58, 60—62, 87, 88, 90, 92—94, 97, 109, 117, 119—123, 128, 129, 134—136, 140, 142, 145, 149, 150, 153, 157, 158, 166, 174, 177, 191—193, 195—197, 199, 201—203, 214, 219, 225—228, 232—234, 237—240, 267, 269, 270—274, 276, 277, 279—283, 288, 291—295, 312, 317, 319—324, 326, 327, 337, 338, 362, 363, 370, 378, 380, 385, 387, 388, 396, 415, 416, 436, 437, 443, 446, 448, 450—454, 460—462, 464, 467, 472, 480, 489, 497, 507, 509, 510; т. III, с. 68, 69, 375.
Аркадій, імператор, т. I, с. 196.
Арндт Йоган, т. III, с. 376.
Арріага Родріго, т. II, с. 45, 96—97, 98, 190, 197, 198, 205, 212, 214, 215, 216, 223, 224, 225, 228, 257, 259, 260.
Артаксеркс I, Довгорукий, шах перський, т. I, с. 340.
Артісценс, т. III, с. 218.
Архелай Афінський, т. II, с. 122, 123.
Архій Авл Ліціній, т. I, с. 204, 255.
Архімед Сіракузький, т. II, с. 154, 209, 371, 372; т. III, с. 84, 85, 86.
Арчіл, цар імеретинський, т. III, с. 331.
Асклепій, т. II, с. 163.
Аскольд (Оскол), князь київський, т. III, с. 313.
Атанасій (Афанасій) Олександрійський, т. I, с. 158, 425, 429; т. II, с. 175, 294, 297, 316.
Аттал III Філометр, цар пергамський, т. I, с. 308.
Аттік Тіт Помпоній, т. I, с. 244, 293.
Аттілій Марк, т. I, с. 454.
Ауреол, т. II, с. 206.

Афер, т. I, с. 308.
Афінагор, т. I, с. 158.
Афіней, письменник, т. I, с. 123.
Афтоній Антіохійський, ритор, т. I, с. 151.
Ахмат Кічіахмедович, хан золотоординський, т. III, с. 323.

Бавгіні Жан, т. II, с. 496.
Байєр Теофіл-Готліб Зігфрід, т. III, с. 211, 223, 229, 243, 244, 301, 303, 304, 349, 361, 371, 375, 461.
Бакар Вахтангович, цар грузинський, т. III, с. 255.
Бароній Цезар, т. I, с. 340; т. II, с. 427.
Батий Джучевич, хан золотоординський, т. II; с. 404; т. III, с. 319, 338, 339.
Беверегій Вільям, юрист, т. III, с. 304, 305.
Бекон Френсіс, т. III, с. 376.
Беллармін Роберт, т. I, с. 339, 423, 432; т. II, с. 248, 427.
Бембо П'єтро, т. III, с. 362.
Бергаве Герман, хімік, т. III, с. 375, 377.
Березицький Адам Едуардович, т. II, с. 524.
Березицький Олександр, березицький сотник, т. III, с. 234, 235.
Берке Батиєвич, хан золотоординський, т. III, с. 321, 338.
Берло Арсеній, єпископ могилівський, т. III, с. 241, 242.
Бернуллі Якоб, математик, т. III, с. 375.
Берос Халдейський, т. II, с. 294.
Бідлов (Бідло) Микола, лікар, т. III, с. 215.
Білик Михайло Йосипович, т. II, с. 284, 334, 407, 408, 442, 452, 465.
Більфінгер Георг-Бернгард, академік, т. III, с. 371.
Бірон Ернст-Йоган Карлович, обер-камергер, герцог курляндський, т. III, с. 308, 461.
Блюментрост Лаврентій Лаврентійович, президент Академії наук, т. III, с. 211, 215, 301, 305, 461.
Богомодлевський Йоаким, чернець, т. III, с. 265.
Боден Жан, т. I, с. 342; т. III, с. 376.
Боецій Аніцій, т. II, с. 178, 242
Бойль Роберт, т. II, с. 266; т. III, с. 375.
Болеслав I Пяст, Хоробрий, король польський, т. III, с. 317, 336.
Бореллі Джованні Альфонсо, т. II, с. 263, 264.
Борзаковський Василь, протопопа глухівський, т. III, с. 190.
Борис Володимирович, князь, т. III, с. 315, 317, 336.
Браге Тихо де, астроном, т. II, с. 282, 289, 354.
Брайтгауперт Хрістіан, т. III, с. 301.
Брунінгій, генерал, т. III, с. 225.
Брут Марк Юній, т. I, с. 230, 290, 294, 362; т. II, с. 122.
Брюс Яків Вилимович, генерал-фельцехмайстер, граф, генерал-фельдмаршал, т. I, с. 249
Брячеслав Володимирович, князь луцький, т. III, с. 317.
Буддей (Будей) Йоган Франц, філософ, т. III, с. 371, 376.
Бухвастов Кузьма, секретар архієпископський, т. III, с. 230.

Вайгель Валентин, теолог-містик, т. III, с. 376.
Валерій Максим, письменник, т. I, с. 175, 403, 454, 456—458, 460, 462, 464; т. II, с. 442.

Валла Лоренцо, т. III, с. 375.
Ванатович Варлаам, єпископ київський і галицький, т. III, с. 265.
Варлаам, єпископ суздальський, т. III, с. 282.
Варлаам, сенатор, т. II, с. 429.
Веррон Марк, т. I, с. 145, 168, 244, 332; т. II, с. 294.
Василь Великий (Кесарійський), т. I, с. 122, 136, 145, 158, 184, 196, 215, 226, 278, 280, 355, 360, 363, 364, 366, 399, 402, 427, 430, 443; т. II, с. 132, 184, 250, 282, 299—304, 306, 337, 370, 374, 379, 467, 484.
Василь III Іванович, князь московський, т. III, с. 322, 339.
Василь II Романович Македонський, імператор, брат Костянтина IX, т. I, с. 368; т. II, с. 427; т. III, с. 317.
Василь IX Шуйський — див.: Шуйський Василь Іванович.
Василь, ключар церкви Строганових, т. III, с. 253.
Василь, скарбник Прокоповича, т. III, с. 254.
Василь Дмитрович, Красний, князь московський, т. III, с. 320, 321, 339.
Василь II Васильович, Темний, князь московський, т. III, с. 320, 321.
Васквез (Васкез) Марсилій, філософ і теолог, т. II, с. 258.
Ватіній Публій, т. I, с. 311.
Вегецій Флавій Ренат, т. I, с. 145, 210.
Величківський Іван Іванович, т. III, с. 274.
Велізарій, полководець, т. I, с. 306.
Вергілій Публій Марон, т. I, с. 120, 124, 145, 157, 173, 229, 243, 247, 277, 263, 297, 298, 316, 327, 335, 346, 438, 439, 440—442, 446, 452; т. II, с. 177, 268, 284, 334, 407, 408, 426, 439, 442, 452, 464, 465, 472, 473, 485; т. III, с. 362, 375.
Веррес Гай Корнелій, пропретор, т. I, с. 109, 168, 192—194, 208, 209, 217—219, 221, 239, 254, 258, 266, 267, 270, 279, 309, 386, 401.
Верховський П. В., т. III, с. 374, 376.
Вишеслав Володимирович, князь новгородський, т. III, с. 315.
Вишневський Гедеон, ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії, т. III, с. 197, 198, 199, 200.
Вібій Курій, полководець, т. I, с. 310.
Вівес Михайло, учень Прокоповича, т. III, с. 229.
Вівес Хуан-Людовик, філософ-гуманіст, т. II, с. 376.
Віклеф Джон, теолог-реформатор, т. II, с. 205.
Вітовт Кейстутович, князь литовський, т. III, с. 321, 339.
Вітрувій Полліон, архітектор, т. I, с. 145, 210, 244; т. III, с. 85.
Возій Йоган Гергард, т. III, с. 376.
Воєйков Іван Петрович, т. II, с. 235.
Воїн Іван, учень Прокоповича, т. III, с. 229.
Воїнов, т. III, с. 285, 296.
Волинський Артем Петрович, генерал-ад'ютант, кабінет-міністр, т. I, с. 179.
Володимир Святославович Великий (Василь), князь київський, т. II, с. 427—429; т. III, с. 314, 315, 325, 336.
Володимир Всеволодович Мономах, князь київський, т. III, с. 318, 319, 338.
Волчанський Йосиф, т. III, с. 197.
Вольф Християн, філософ, вчений, т. III, с. 371, 376.
Воронцов Яків, учень Прокоповича, т. III, с. 229.
Всеволод Володимирович, князь володимирський, т. III, с. 317.
Всеволод Олегович II, брат Ігоря Олеговича, т. III, с. 338.

Всеволод Юрійович (Георгійович), Мономах, князь володимирський, т. III, с. 318, 319, 338.
Всеволод Ярославович (Великий), князь київський, т. III, с. 317, 316, 336.

Габіній Авл, т. І, с. 272, 276.
Гайдер В., т. III, с. 376.
Гайдукевич Ярослав Михайлович, т. II, с. 524.
Гайна, полководець, т. І, с. 108.
Гален, т. II, с. 148, 173, 306; т. III, с. 377.
Галілей Галілео, т. II, с. 315, 341—345, 379, 381, 543; т. III, с. 348, 375, 377.
Гамільтон, шведський генерал, т. III, с. 333.
Ганнібал Барка, полководець, т. І, с. 123, 343, 410.
Гарвей, т. III, с. 377.
Гаунольд, т. II, с. 108.
Гегесій, філософ, т. І, с. 125.
Гекатей, т. II, с. 514.
Геласій Кизикський, т. І, с. 427.
Геліодор Гемеський, письменник, т. І, с. 172.
Геллер Йоахим, т. III, с. 65.
Геллеспонт Ферм, т. І, с. 357.
Геллій Авл, т. II, с. 341.
Георгій Леонтійський, т. І, с. 109, 119, 237.
Геракліт Ефеський, т. II, с. 122, 123, 378, 514.
Герард, купець, автор «Карти світу», т. II, с. 426.
Герасим, секретар синоду, т. III, с. 256, 264.
Герасим, економ архієрейський, т. III, с. 292.
Гербіній Ян, т. II, с. 416—426.
Геремус Д., т. III, с. 301.
Гереннй, т. І, с. 131, 138, 144, 190, 202.
Геренцій, т. II, с. 309.
Геріке Отто, т. II, с. 261, 543.
Герман, диякон чудовського монастиря, т. III, с. 327.
Герман, патріарх, московських часів Г. Отреп'єва, т. III, с. 327.
Гермоген Тарський, ритор, т. І, с. 110, 136, 151, 313.
Гермоген, патріарх московський, т. III, с. 325.
Геродот, т. І, с. 149, 343; т. II, с. 400, 406—408, 410, 413, 466.
Гесіод Аскрійський, т. II, с. 122.
Геснер Конрад, т. III, с. 375.
Гібнер Йоган, вчений, т. III, с. 370.
Гієрон Сиракузький, т. II, с. 372; т. III, с. 84,
Гієрофант, жрець, т. II, с. 293.
Гіппас Метапонтійський, т. II, с. 122, 123.
Гіппія, т. І, с. 195.
Гіппократ, т. II, с. 173; т. III, с. 85, 377.
Гліб Володимирович, князь муромський, т. III, с. 317, 336.
Гней Доміцій, т. І, с. 230.
Гоар, домініканець, т. II, с. 431,
Гоар Яків, т. III, с. 255.
Говій (Говія) Ян, голландець, лікар, т. III, с. 272, 273.
Годунов Борис, Боголіпний, т. II, с. 433; т. III, с. 324, 325, 327, 339.
Голіцин Дмитро Михайлович, т. III, с. 206, 210.
Головачов, монастирський суддя, т. III, с. 264.

Головкін Гаврило Іванович, граф, канцлер, президент колегій іноземних справ, т. III, с. 244, 250, 252.
Головчич, ректор Києво-Могилянської академії, т. III, с. 274.
Гомер, т. I, с. 113, 401; т. II, с. 291, 293, 426, 434; т. III, с. 192, 375.
Горацій Квінт Флак, т. I, с. 120, 127, 154, 157, 223, 243, 332, 388, 439, 446, 450, 452, 477; т. II, с. 185, 415; т. III, с. 362, 369.
Горацій Коклес, т. I, с. 175, 314.
Горгій, т. I, с. 123.
Гортензій, Квінт Гортал, т. I, с. 109, 149.
Гостомисл, князь новгородський, т. III, с. 313.
Гофман Готфрід, т. III, с. 192.
Граціан, імператор, т. I, с. 395.
Григорій Богослав, Назіанзін, т. I, с. 122, 136, 145, 158, 206, 213, 247, 273, 284, 305, 312, 314, 320, 355, 360, 363, 364, 386, 399, 402, 422, 426, 427, 432; т. II, с. 24, 162, 167, 175, 184, 292, 309, 469; т. III, с. 192.
Григорій Діалог (Великий), папа, т. I, с. 159; т. II, с. 167.
Григорій Кнапський, т. I, с. 246.
Григорій Ніський, т. II, с. 309.
Григорій XIII, папа римський, т. III, с. 361.
Григорій Чудотворець, письменник, т. I, с. 206, 207.
Гронов Й., т. III, с. 375.
Грос (Гросій), академік, т. III, с. 211, 228.
Гроцій Гуго, т. III, с. 302, 369, 376.
Гугуревич, ректор Києво-Могилянської академії, т. III, с. 274.
Гус Ян, т. II, с. 205.

Давид Техмирович, цар грузинський, т. III, с. 325, 329.
Дамаскін Йоанн, т. I, с. 158, 304, 339, 428; т. II, с. 162, 168, 176, 295, 297, 330, 337, 370, 371, 384, 450, 467.
Данило Олександрович, князь московський, т. III, с. 320, 321, 338.
Дарій Ахеменід, шах перський, т. I, с. 175, 291, 306, 350, 353, 404, 405.
Дашков Георгій, архієпископ ростовський, т. III, с. 350.
Дейотар, цар, т. I, с. 189, 229.
Декарт Рене, т. II, с. 263, 288; т. III, с. 376.
Деметрій Фаленський, т. I, с. 109.
Демокріт, т. II, с. 123, 174, 219, 291, 339, 450, 514.
Демосфен, т. I, с. 108, 113, 122, 145, 150, 155, 160, 260,279, 285, 314, 315, 351, 411, 412; т. III, с. 362, 375.
Дзевксис, маляр, т. II, с. 186.
Диностраг, т. III, с. 153.
Дир (Дір), князь київський, брат Аскольда, т. III, с. 313.
Діавл, т. I, с. 311.
Дідим Олександрійський, т. I, с. 427, 430.
Діоген, т. I, с. 132; т. II, с. 311, 339.
Діоген Аполлонійський, т. II, с. 122, 123.
Діоген Лаертський, т. I, с. 294.
Діодор, т. I, с. 309.
Діодор Сіцілійський, т. I, с. 337; т. II, с. 336, 413, 450.
Діон Кассій, т. II, с. 413.
Діон Хрізостом, ритор, філософ, т. I, с. 110, 320.
Діонісій Ареопагіт, т. I, с. 430; т. II, с. 129, 162, 359.
Діонісій Галікарнаський, т. I, с. 336, 348, 351; 352.

Діонісій, митрополит московський, т. III, с. 325.
Діонісій Сіракузький, т. I, с. 123.
Діос, «інтерпретатор», т. II, с. 306.
Длугош Ян, т. III, с. 376.
Діоскорид, т. II, с. 497.
Дмитро Іванович Донський, князь московський, т. III, с. 320, 321, 338.
Дмитро Іванович, царевич, т. III, с. 324, 325, 339.
Дмитро Розстрига. (Лжедмитрій I), т. III, с. 327, 339.
Дмитро Ростовський — див.: Туптало Данило.
Дмитро Фесалонійський, т. II, с. 425.
Долабелла, Гней Корнелій, т. I, с. 318; т. II, с. 463.
Долгорукий Василь Володимирович, князь, т. III, с. 266.
Долгоруков Сергій Григорович, дипломат, т. III, с. 242.
Доміціан Тит Флавій, імператор, т. I, с. 106.
Долгорукий Яків Федорович, т. III, с. 209.
Дорту де Меран Жан-Жак, секретар Французької Академії наук, т. III, с. 374, 376.
Дотуров Іван, поручник, т. III, с. 265.
Друз Марк Лівій, трибун, т. I, с. 262.
Дудін Михайло Осипович, обер-секретар синоду, т. III, с. 228, 289—291, 295.

Ебутій Секст, т. I, с. 254, 265.
Евклід, т. II, с. 202, 324, 375, 454; т. III, с. 16, 43—45, 48, 56, 81, 84, 86, 87, 90, 93, 95—106, 108—118, 120—153, 157.
Евкомій, т. II, с. 306.
Евріпід, письменник, т. II, с. 414.
Егарт Пауль, т. III, с. 376.
Езоп, байкар, т. I, с. 314.
Елеат — див.: Зенон Елейський (Елеат).
Елій Публій Андріан (Геродіан), т. I, с. 127.
Еліан, Клавдій, т. I, с. 291; т. II, с. 174.
Емілій, т. I, с 312.
Емпедокл Акрагантський, філософ, т. II; с. 174, 339.
Еннодій, т. I, с. 130.
Епамінонд, полководець, т. I, с. 403.
Епіктет, стоїк, т. I, с. 234, 235.
Епікур, філософ, т. I, с. 276; т. II с. 174, 291, 313, 498, 514.
Еразм Роттердамський, т. I, с. 122, 138, 158, 174, 314; с. 85.
Ератосфен, т. III, с. 17.
Ересій, т. I, с. 110.
Есхіл, письменник, т. I, с. 212.
Ефестіон, т. III, с. 66.

Євгеній IV, папа, т. II, с. 107.
Євдем Родоський, т. II, с. 145.
Євномій, т. I, с. 428, 430.
Євсевій Емісенський, т. I, с. 433.
Євстафій Антіохійський, єпископ, т. I, с. 110, 399; т. II, с. 282, 299, 302.
Євтропій, т. I, с. 156, 232.
Євтропій, євнух, т. I, с. 320, 321, 403.
Єлисавета Петрівна, імператриця, т. III, с. 368.
Єналій (Еналій), хан казанський, т. III, с. 323.

Єпифаній Кіпрський, т. І, с. 431; т. II, с. 302.
Єпифаній, архімандрит ніжинський, т. III, с. 281.
Єпифаній, ієродиякон Олександро-Невського монастиря, т. III, с. 374.
Єршов Василь, т. III, с. 283, 285.
Єфрем, скарбник архієпископський, т. III, с. 230.

Жигмонт — див.: Зигмунд.
Жураховський Іродіон, епископ чернігівський, т. III, с. 231, 235—239, 242, 248, 251, 462.

Заборовський Рафаїл, архієпископ, митрополит, т. III, с. 273, 287.
Заварикін, учасник «решилівської» справи, т. III, с. 290, 291, 294.
Завратинський, т. III, с. 190.
Загурський Михайло, т. III, с. 298.
Захара Ігор Степанович, т. II, с. 524.
Зенон, філософ-стоїк, т. II, с. 219.
Зенон Елейський (Елеат), т. II, с. 55, 109, 192, 219—222, 225—227, 337.
Зеньковський Олексій, т. III, с. 244.
Зеров Микола Костянтинович, т. II, с. 177, 310.
Зигмунт (Жигмонт), король польський, т. III, с. 327.
Златоуст Иоанн (Хризостом), т. І, с. 106—108, 110, 122, 125, 136, 141, 142, 145—147, 155, 156, 159, 160, 165, 226, 232, 277, 305, 318, 321—324, 329, 403, 425, 430, 433; т. II, с. 132, 162, 166, 175, 282, 299, 300, 302, 337, 373, 424, 426; т. III, с. 228, 365.
Зороастр (Заратуштра), т. II, с. 284.
Зосімов, т. II, с. 424.

Іван II Іванович, Красний, князь московський, т. III, с. 320, 321, 338.
Іван III Васильович, князь московський, т. III, с. 322, 339.
Іван IV Васильович, Грозний, князь, цар московський, т. III, с. 322, 339.
Іван V Олексійович Романов, цар російський, т. III, с. 330, 331, 340.
Іван Данилович Калита, князь московський, т. III, с. 320, 321, 338.
Ігідій, патріарх московський часів Г. Отреп'єва, т. III, с. 327.
Ігнатій, патріарх московський, т. III, с. 327.
Ігор Олегович, князь, брат Всеволода II-го, т. III, с. 318, 319, 338.
Ігор «Рюрикович», князь, т. III, с. 312, 313, 315, 336.
Ідан, т. І, с. 345.
Ієронім, т. І, с. 312.
Ієронім Євсевій Софроній, т. І, с. 110, 136, 157, 158, 172, 247, 246, 345, 346, 364, 399, 425, 427, 430; т. II, с. 301, 302, 374, 424, 467.
Ізидор Пелузіот, т. І, с. 364.
Ізяслав Володимирович, князь полоцький, т. III, с. 315.

Іннокентій III, т. I, с. 374; т. III, с. 248.
Іннокентій X, папа, т. I, с. 345.
Іннокентій XII (Антоніо Пігнателлі), папа римський, т. III, с. 362.
Ірина Федорівна, цариця, сестра Бориса Годунова, т. III, с. 325.
Іриней Ліонський, т. II, с. 337.
Ісидор Севільський, письменник, т. I, с. 429.
Ісократ, оратор, т. I, с. 109; т. III, с. 375.

Йоанн VIII, папа римський, т. II, с. 428.
Йоанн Єрусалимський, т. II, с. 302.
Йоанн, протопопа троїцький, т. III, с. 283.
Йоанн Цимисхій, імператор, т. III, с. 315.
Йов, патріарх московський, т. III, с. 325.
Йосиф — див.: Флавій Йосиф Юдейський.
Йосиф, ватіканський бібліотекар, т. III, с. 244.
Йосиф, архієпископ псковський, т. III, с. 280.
Йосиф, архімандрит троїцький, т. III, с. 323.
Йосія, учасник «решилівської» справи, т. III, с. 290, 291.

Кавсін Ніколя, т. I, с. 123, 130, 132, 138, 237, 403.
Казимир, король Саксонський, т. III, с. 298.
Казимир Ян, т. I, с. 135.
Калиновський Стефан, професор, т. III, с. 370.
Каллікст Никифор, т. I, с. 156.
Каллістрат, т. I, с. 454.
Каллісфен, т. III, с. 66.
Кальвін Жан (Йоган), т. II, с. 108; т. III, с. 376.
Камерарій (Камермайстер) Йоган, т. III, с. 375.
Кампанелла Томазо, т. III, с. 376.
Кантемір Антіох Дмитрович, т. III, с. 229, 354, 355.
Кантемір Дмитро, т. III, с. 303.
Капреол, т. II, с. 206.
Кардано Джіроламо, т. II, с. 63, 151, 476, 498, 543; т. III, с. 375, 376.
Кардіналі Адріг, т. I, с. 244.
Карл Великий, король, імператор, т. III, с. 298.
Карл XII, король шведський, т. III, с. 303, 333.
Карл Фрідріх, принц гольштинський, т. III, с. 225, 226, 367, 368.
Картезій Ренат — див.: Декарт Рене.
Касіян, т. I, с. 182.
Кассій Гай, т. I, с. 230.
Катерина Іванівна, княгиня, дочка царя Івана V Олексійовича, т. III, с. 270, 369.
Катерина I Олексіївна, імператриця, т. III, с. 256, 335, 369, 370.
Катіліна Люцій Сергій, т. I, с. 108, 163, 193, 250, 253, 260, 332, 343.
Катон Марк Порцій, т. I, с. 175, 450; т. III, с. 349, 375.
Каузей, шведський генерал, т. III, с. 333.
Кашуба Марія Василівна, т. II, с. 524, 542.
Квінктій, т. I, с. 189, 190, 271, 282.
Квінт Курцій Руф, історик, т. I, с. 253.

Кальвін Жан (Йоган), т. II, с. 108; т. III, с. 376.
Камерарій (Камермайстер) Йоган, т. III, с. 375.
Кампанелла Томазо, т. III, с. 376.
Кантемір Антіох Дмитрович, т. III, с. 229, 354, 355.
Кантемір Дмитро, т. III, с. 303.
Капреол, т. II, с. 206.
Кардано Джіроламо, т. II, с. 63, 151, 476, 498, 543; т. III, с. 375, 376.
Кардінали Адріг, т. I, с. 244.
Карл Великий, король, імператор, т. III, с. 298.
Карл XII, король шведський, т. III, с. 303, 333.
Карл Фрідріх, принц гольштинський, т. III, с. 225, 226, 367, 368.
Картезій Ренат — див.: Декарт Рене.
Касіян, т. I, с. 182.
Кассій Гай, т. I, с. 230.
Катерина Іванівна, княгиня, дочка царя Івана V Олексійовича, т. III, с. 270, 369.
Катерина I Олексіївна, імператриця, т. III, с. 256, 335, 369, 370.
Катіліна Люцій Сергій, т. I, с. 108, 163, 193, 250, 253, 260, 332, 343.
Катон Марк Порцій, т. I, с. 175, 450; т. III, с. 349, 375.
Каузей, шведський генерал, т. III, с. 333.
Кашуба Марія Василівна, т. II, с. 524, 542.
Квінктій, т. I, с. 189, 190, 271, 282.
Квінт Курцій Руф, історик, т. I, с. 253.
Квінтіліан Марк Фабій, т. I, с. 113, 118, 119, 138, 139, 141, 151, 153, 155, 163, 178, 180, 192, 202, 236, 238, 239, 240, 288, 289, 307, 308, 310, 314, 327, 336, 348, 352, 400, 408; т. II, с. 17; т. III, с. 362.
Квяткевич Ян, т. I, с. 346; т. III, с. 349, 376.
Кгедік, т. II, с. 306.
Кеплер Йоган, астроном, т. III, с. 375, 377.
Кий, князь, легендарний засновник Києва, т. III, с. 313.
Кипріян, т. I, с. 138, 158, 173, 186, 235, 278, 364; т. II, с. 293; т. III, с. 294.
Кирило, єпископ єрусалимський, «єретик», т. I, с. 346.
Кирило (Костянтин), брат Мефодія, т. III, с. 315.
Кирило, т. I, с. 345, 430.
Кирило Єрусалимський, т. II, с. 297, 302.
Кирило Олександрійський, т. I, с. 158, 429.
Кирило, єпископ переяславський, т. III, с. 265.
Кікін Іван Васильович, брат Олександра Кікіна, т. III, с. 280.
Кікін Олександр Васильович, адміралтейств-радник, т. III, с. 207, 280, 283, 294, 296.
Кінегір, т. I, с. 175.
Кіней, посол Пірра, т. I, с. 110, 379.
Кір, шах перський, т. I с. 154; т. II, с. 411, 412.
Клеопатра Єгипетська, т. II, с. 485, 486.
Кірхер Атаназій (Афанасій), т. II, с. 154, 185, 293, 314, 342, 345, 346, 381, 543; т. III, с. 375.
Клавдіан Клавдій, поет, т. I, с. 320; т. II, с. 307, 439.
Клавій, Христофор, т. II, с. 209, 288, 354; т. III, с. 43, 45, 51, 52, 80, 83, 84, 86, 87, 106, 107, 110, 112, 152, 153.
Климент XI (Джіованні Франческо Альбані), папа римський, т. III, с. 363.
Климент Олександрійський, Тит Флавій, т. II, с. 294.

Климентій, т. II, с. 337.
Кліт, перипатетик, т. III, с. 66.
Клітомах Карфагенський, т. II, с. 40.
Клодій Публій, т. I, с. 163.
Клюенцій Авл Габіт, т. I, с. 265, 276.
Кодін Георгій Куропалат, т. I, с. 110.
Колумелла Люцій-Юній-Модерат, т. I, с. 145, 210, 244.
Колумелла Олекса, учень Прокоповича, т. III, с. 229.
Коль Йоган-Петер, академік, т. III, с. 371.
Коменський Ян Амос, т. III, с. 375.
Конашевич Лука, вчитель, т. III, с. 349.
Кондзьолка Володимир Володимирович, т. II, с. 524.
Кондоїді Анастасій, т. III, с. 253, 277, 283.
Кониський Георгій, т. I, с. 421.
Консет Томас, пастор, т. III, с. 371.
Констанцій II Костянтинович, імператор, т. I, с. 212, 213.
Копернік Миколай, т. II, с. 282, 287, 289, 325, 352, 355, 460, 543.
Корнелій Гай Цетег, прибічник Катіліни, т. I, с. 312.
Корф, Йоган-Альбрехт, барон, камерарій Академії наук, т. III, с. 305, 461.
Косовський Варлаам, архієрей смоленський, т. III, с. 284.
Костка Станіслав, т. I, с. 275.
Костянтин I Великий, Гай (Марк) Флавій-Валерій, імператор, т. I, с. 110; т. II, с. 426; т. III, с. 317, 369.
Костянтин IV Костянтинович, Погонат (Бородатий), імператор, т. III, с. 304.
Костянтин VIII Львович, Багрянородний, імператор, т. III, с. 315.
Костянтин IX Мономах, імператор, т. III, с. 338.
Кохановський Симон-Петро, т. III, с. 203, 209, 281, 298.
Кохановський Ян, поет, т. I, с. 246, 342.
Крайц, шведський генерал, т. III, с. 333.
Кратет, т. II, с. 514.
Красс Люцій Ліціній, оратор, квестор, цензор, т. I, с. 107, 121, 248; т. II, с. 267.
Крез, син Аліатта, цар лідійський, т. I, с. 453.
Кріспін, святий західної церкви, т. I, с. 320.
Кромер Марцін (Поляк), історик, т. I, с. 339, 342.
Крузій Мартин, т. II, с. 431, 432.
Ксенарх Кілікійський, перипатетик, т. II, с. 202.
Ксенофан з Колофону, т. II, с. 122, 201, 339.
Ксенофонт, історик, т. II, с. 411, 412.
Ксеркс, шах перський, т. I, с. 123, 383, 410, 439.
Ксиландер Ілько, учень Ф. Прокоповича, т. III, с. 229.
Кулябка Сильвестр, т. III, с. 197.
Кунцевич Йосафат, т. I, с. 346.
Кур, хан печенізький, т. III, с. 315, 336.
Куріон Гай Скрибоній, сенатор, т. I, с. 147, 361.
Курцій Марк, віщун, т. II, с. 468—469.
Курцій Квінт, т. I, с. 110, 157, 231, 236, 243, 244, 256, 267, 270, 291, 300, 336, 351, 353, 404—441, 446, 450; т. II; с. 413, 466, 468, 469.

Лавксман, т. I, с. 138.
Лаврентій, епископ великоустюжський, т. III, с. 266

Лаврентій, архімандрит воскресінський, т. III, с. 287.
Лаврентій, слуга князя Четвертинського, т. III, с. 194.
Лактанцій, Фірміан, т. I, с. 159; т. II, 175, 176, 292, 307; т. III, с. 306.
Латино-Латиній, вчений-гуманіст, т. III, с. 362.
Лев X, папа римський, т. I, с. 420; т. II, с. 297.
Лев Великий, т. I, с. 430.
Лев Премудрий, імператор, т. III, с. 336.
Лев Аллатій, т. II, с. 299, 302, 431—434.
Лев III, папа римський, т. II, с. 427.
Левкіпп, т. II, с. 123, 219.
Лентул, т. I, с. 310.
Леон Діогенович, імператор, зять Володимира Мономаха, т. III, с. 315.
Леонід, полководець, т. I, с. 410.
Леонід, архімандрит петрівський, т. III, с. 282, 283.
Леонід, архієпископ сарський і подонський, т. III, с. 266.
Леонтій, єпископ Цезареї Каппадокійської, т. I, с. 427.
Леонтій, цар грузинський, т. III, с. 329.
Левенгаупт, шведський генерал, т. III, с. 333.
Лизогуб Семен, т. III, с. 238.
Литвинов Володимир Дмитрович, т. II, с. 524, 542; т. III, с. 461—462.
Литвинов, т. III, с. 292.
Лібаній, ритор, т. I, с. 110; т. III, с. 228, 229.
Лівій Тит, т. I, с. 110, 126, 155, 156, 236, 244, 258, 260, 302, 304, 332, 336, 343, 350, 351, 379, 406; т. II, с. 442, 475; т. III, с. 272.
Лівія, т. I, с. 326.
Лігарій Квінт, т. I, с. 280.
Лiготій Христофор, т. I, с. 243.
Лікосфен, т. I, с. 175.
Лікург, законодавець, т. I, с. 279.
Ліпсій Юст, т. I, с. 157, 244, 387; т. II, с. 511, 543; т. III, с. 201.
Ліпський Анджей, т. I, с. 342, 351.
Лірія, герцог, іспанський посол, т. III, с. 369.
Лісій, оратор, т. I, с. 200.
Лойола Ігнатій, т. I, с. 274, 346.
Ломоносов Михайло Васильович, т. III, с. 374, 376.
Лопатинський Феофілакт, ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії, т. III, с. 197, 198, 199, 265, 287, 374.
Лукан, Марк Анней, поет, т. I, с. 247.
Лукіан Самосатський, т. I, с. 314, 336—341, 346—348, 350—353; т. II, с. 412; т. III, с. 219.
Лукрецій Кар, т. II, с. 294, 497.
Лукреція, т. I, с. 175.
Лукцій, т. I, с. 359.
Луцілій Гай, поет, т. I, с. 121, 292, 331.
Луцька Фріда Йосипівна, т. III, с. 451.
Лютер Мартин, т. I, с. 419; т. II, с. 416; т. III, с. 376.
Лябадій Жан, вчений, реформатор, т. III, с. 369.
Ляпіде, Карнелій, т. II, с. 303, 306, 307, 311.

Мавсак, т. I, с. 348.
Магомет II, султан, т. II, с. 432.

Маєвський, т. III, с. 293, 294.
Мазепа Іван, гетьман, т. III, с. 333.
Майорагій (Майораджо) Маркантоніо, поет, т. I, с. 386.
Макабій Юдей, т. II, с. 457.
Макарій, т. II, с. 425.
Макаров Олексій Васильович, кабінет-секретар Петра I, т. III, с. 283, 285, 286.
Макіавеллі Ніккольо де Бернардо, т. III, с. 376.
Макробій Амбросій (Феодосій), письменник, т. I, с. 311.
Максимов Василь Бартеньєвич, царський кур'єр, т. III, с. 292.
Мальхійон, т. I, с. 348.
Мамай, хан золотоординський, т. III, с. 321, 338.
Манілій Марк, т. I, с. 204, 228, 264, 335, 386, 406; т. II, с. 250.
Мануйло Палеолог, імператор, т. III, с. 321, 339.
Мануціус Альдус (Альдо Мануціо), т. I, с. 244.
Марій Гай Марк, консул, т. I, с. 108, 124, 306, 318.
Марк Антоній де Домініс, т. I, с. 320; т. II, с. 463, 486.
Маркевич (Маркович) Яків Андрійович, генеральний підскарбій, т. III, с. 189, 190, 191, 193—195, 218, 373, 461.
Маркіон, т. II, с. 306.
Марко, св., т. I, с. 426.
Марко Аретузький, т. I, с. 212, 213.
Марсілій Падуанський, вчений, т. II, с. 498.
Марсіліо — див., можливо, Фічіно.
Мартіні Християн, філософ, академік, т. III, с. 371.
Марцелл Марк Клавдій, т. I, с. 194, 204, 271, 277, 281, 282, 362, 386, 395, 396; т. III, с. 85, 86.
Марціал Марк Валерій, т. I, с. 109, 120, 121, 126, 137, 155, 284, 294, 307—314, 450, 451, 453, 457; т. II, с. 478, 485, 486; т. III, с. 362, 375.
Марцій, т. II, с. 442.
Марцін Поляк — див. Кромер М.
Марція, т. II, с. 446.
Масса, т. I, с. 313.
Махмет, хан казанський, т. III, с. 323.
Медічі, рід, т. II, с. 434.
Медічі, Козімо (Космо), т. II, с. 341.
Меланхтон Філіпп, т. III, с. 65, 375, 376.
Меланф, т. II, с. 182.
Мелісс, т. II, с. 121, 122.
Мельхіор Юній, т. I, с. 119, 138, 154, 155, 161, 200, 262, 263.
Меммій Гай, т. I, с. 278.
Мендоза, т. I, с. 138.
Менший Іван, учень Ф. Прокоповича, т. III, с. 229.
Меншиков Олександр, князь, т. III, с. 209, 210, 226.
Мессала Марк Валерій Корвин, оратор, полководець, т. I, с. 111, 150.
Метелл, жрець, т. I, с. 412.
Метродор, т. II, с. 339.
Мефодій, брат Кирила, т. III, с. 315.
Меценат Гай Цільній, т. I, с. 452.
Мечислав, князь польський, т. III, с. 317.
Миклашевський Іван Михайлович, сотник лохвицький, бунчуковий товариш, т. III, с. 248.
Миренський Микола, єпископ, т. II, с. 425.
Миколай, папа римський, т. II, с. 427, 428.
Микола Святоша, князь саднітіоменський, т. II, с. 429.
Митрополит Фіваїдський, т. III, с. 255.

Михайло Сиріянин, митрополит київський, т. III, с. 315, 317
Михайло Палеолог, імператор, т. II, с. 427, 431.
Михайло, отець — див.: Підгурський.
Михайло Федорович Романов, цар московський, т. III, с. 328, 329, 335, 339.
Міллер Гергард-Фрідріх, т. III, с. 462.
Мілон Тіт Анній, трибун, т. I, с. 163, 165, 189, 249, 253, 256, 280, 281, 326, 406.
Мільтіад Молодший, полководець, т. I, с. 301.
Мілярд Франциск-Михайло, академічний перекладач, т. III, с. 271.
Мінуцій Квінт Ферм, т. I, с. 218.
Мітридат IV Євпатор, цар понтійський, т. I, с. 124, 164, 174, 335, 407.
Млодзяновський Томаш, т. I, с. 132, 133, 137, 138.
Могила Петро Семенович, засновник Києво-Могилянської академії, т. II, с. 433; т. III, с. 298.
Моліна Педро, т. II, с. 379, 491, 499.
Моренський Стефан, т. I, с. 138, 139.
Моргоф Д. Г., т. III, с. 375.
Мосгайм Йоган-Лоренц, вчений, протестант, т. III, с. 371.
Мстислав Володимирович, князь тмутараканський, т. III, с. 317.
Мстислав Володимирович (Мономахів), князь, т. III, с. 318, 319, 338.
Мурен, т. I, с. 313.
Мурена Луцій Ліціній, т. I, с. 196.
Мурінов Іван Тимофійович, секретар синоду, т. III, с. 292.
Мурмур, т. I, с. 311.
Мусін-Пушкін Іван Олексійович, граф, сенатор, т. III, с. 198, 199, 209, 289.
Муцій, т. I, с. 124.
Мушак Юрій Федорович, т. III, с. 489.

Назідіан, т. I, с. 313, 314.
Наталія Олексіївна Романова, сестра Петра I, т. III, с. 234, 286.
Натцій Генріх-Теофіл, т. III, с. 214.
Ней, т. III, с. 299.
Неофіт, митрополит ефеський, т. III, с. 319.
Непот Корнелій, історик, т. I, с. 292.
Непотіан, т. I, с. 247.
Нерон Тіберій Клавдій Германік, т. I, с. 243; т. II, с. 462; т. III, с. 353.
Несс Публій, т. I, с. 309.
Нестор, т. I, с. 113; т. II, с. 414, 428.
Нестор, брат Ф. Прокоповича, т. III, с. 203.
Никифор, т. II, с. 180, 323, 424.
Никифор Ксантопул, патріарх, т. I, с. 212.
Нієрот Д. Б., барон, віце-канцлер комерц-колегії, т. III, с. 206, 255, 262, 263.
Нікобул, т. III, с. 192.
Нікомах, т. II, с. 507.
Нікомед, т. III, с. 153.
Нічик Валерія Михайлівна, т. II, с. 517; т. III, с. 443, 461, 482.
Новат, т. I, с. 183.

Ноній Педро, т. II, с. 426.
Нума Помпілій, т. I, с. 453.

Обидовський Іван Іванович, син наказного гетьмана, т. III, с. 233, 267.
Овідій Публій Назон, т. I, с. 109, 127, 157, 169, 230, 237, 291, 292, 295, 297, 298, 327, 328, 355, 437, 440—446, 450; т. II, с. 103, 122, 154, 250, 284, 292, 307, 310, 319, 335, 407, 450, 452, 468, 485, 486; т. III, с. 362, 375.
Овієдо, т. II, с. 228, 230, 258, 259.
Овсяніков Варлаам, ієромонах, т. III, с. 283.
Огігій, т. II, с. 294.
Одноокий (Монокул) Яків, учень Ф. Прокоповича, т. III, с. 229.
Одорський Гедеон, професор Києво-Могилянської академії, т. III, с. 361, 363.
Октавіан Август, т. I, с. 309.
Олександр, брат імператора візантійського Льва Премудрого, т. III, с. 336.
Олександр Афродизійський, т. II, с. 145, 149, 333, 370.
Олександр Македонський (Великий), т. I, с. 108, 110, 124, 125, 175, 231, 232, 291, 294, 300, 302, 337, 340, 350, 353, 401, 404, 405, 410, 438, 451; т. II, с. 117, 152, 313, 412, 413; т. III, с. 66, 313, 335.
Олександр Ярославович Невський, князь новгородський, т. III, с. 320, 321, 338, 372.
Олександр, цар грузинський, т. III, с. 329.
Олександрійський Олександр, т. II, с. 411, 412.
Олексій Комнін, імператор, т. III, с. 319.
Олексій Михайлович Романов, цар російський, т. III, с. 328, 329, 340, 341.
Олексій Петрович, царевич, т. III, с. 295, 353.
Ольга, княгиня, дружина Ігоря «Рюриковича», т. III, с. 313, 314, 315.
Онесикріт, т. I, с. 341.
Оріген, т. I, с. 131, 416, 425; т. II, с. 302, 323.
Оріховський Станіслав, т. III, с. 376.
Оріховський Станіслав, т. III, с. 192, 193, 210, 376.
Оронцій Фіней, математик, т. III, с. 192, 193, 210, 376.
Остерман А. І., барон, віце-канцлер, кабінет-міністр, т. III, с. 230, 255.
Отреп'єв Григорій, Самозванець (Лжедмитрій), т. III, с. 326, 327.

Павло, чернець, учасник «решилівської справи», т. III, с. 293.
Пагенкампі, хірург, т. III, с. 215.
Пальєаріо Аоніо (Антоніо), філософ, т. III, с. 362.
Папірій Пет, т. I, с. 253, 363.
Парменід Елейський, т. II, с. 121, 122.
Парменіон, полководець, т. I, с. 405.
Паррасій, маляр, т. I, с. 403.
Патріарх Антіохійський, т. III, с. 245.
Пауліні Х. Ф., т. III, с. 375, 376.
Пелагій, єресіарх, т. I, с. 427; т. II, с. 169.
Перейра Бенедикт, т. II, с. 106.
Персій Авл Флак, поет, т. I, с. 314; т. II, с. 185.

Петерсон Говерс, купець, т. III, с. 285.
Петро II, т. III, с. 225, 251, 291, 295, 369.
Петро, архімандрит симонівський, т. III, с. 282, 283.
Петро, ієрей самсонівський, т. III, с. 283.
Петро Олексійович Романов (Петро I), т. I, с. 473; т. III, с. 212, 225, 247, 262, 279, 281, 282, 286—288, 294, 295, 330, 335, 336, 339—341, 364, 368—370, 372—374, 377.
Петроній Сабін, т. I, с. 454.
Питирим, єпископ нижнєгородський, т. III, с. 264.
Підгурський Михайло (отець Михайло), т. I, с. 418, 420; т. III, с. 203, 206, 207.
Пізон Люцій Цезонін, т. I, с. 223, 272, 276, 311.
Пікколоміні, т. II, с. 231.
Піперфельт, граф шведський, т. III, с. 333.
Пірр, цар епірський, т. I, с. 124, 307, 379, 380, 381.
Піфагор, математик, філософ, т. I, с. 261, 340; т. II, с. 123, 219, 284—286, 292, 407, 462, 514; т. III, с. 26, 33, 74.
Плавт Тит Макцій, т. I, с. 157, 158, 314.
Планк Люцій Марк Мунатій, легат, т. I, с. 358.
Плакідія, т. I, с. 399.
Планцій Гней, квестор, т. I, с. 252.
Платіна Бартоломео, т. II, с. 430.
Платон, філософ, т. I, с. 112, 119, 132, 138, 200, 234, 282, 391; т. II, с. 34, 35, 55, 59, 60, 62—66, 123, 134, 142, 150, 163, 168, 174, 212, 284, 292, 316, 323, 337, 338, 378, 380, 407, 456, 514; т. III, с. 85, 306.
Пліній Гай Секунд Молодший, т. I, с. 157, 210, 294, 386, 402—406, 412, 450; т. II, с. 174, 180, 184, 293, 294, 336, 340, 369, 411—413, 439, 445, 446, 460, 462, 463, 466, 468, 474, 475, 478, 484, 486, 497, 500; т. III, с. 375, 377.
Пліній Старший, т. II, с. 439.
Плутарх, історик, філософ, т. I, с. 113, 125, 149, 343, 351, 391, 451; т. II, с. 174, 175, 292, 311, 313, 339, 345, 370, 378, 411, 413—415, 443, 450, 460, 470, 486; т. III, с. 85, 375.
Погонат, грек-мандрівник, т. III, с. 304.
Полідор Віргілій, т. I, с. 343; т. II, с. 294.
Полієвкт, патріарх константинопольський, т. III, с. 315.
Помпей Гней Великий, консул, т. I, с. 164, 174, 228, 235, 253, 264, 301, 388, 399, 406, 407, 410.
Понтано Яків Шпанміллер, т. I, с. 138.
Попп Олександрійський, т. III, с. 153.
Порта Йоанн Батиста, де ла, т. II, с. 410.
Порфирій Тирський, т. II, с. 58, 64, 71, 75, 149, 183.
Посидоній, т. II, с. 450.
Прибилович Стефан, т. III, с. 209.
Прокл, т. III, с. 83, 87.
Прокопович Феофан (Теофан II), архієпископ, т. I, с. 293, 319, 349, 421, 463, 473; т. II, с. 125, 339, 517, 523, 524, 541—543; т. III, с. 189, 192, 194, 196, 198, 202, 205, 207, 211, 215, 217, 221, 228, 236, 247, 251, 257, 258, 262—271, 277, 280—283, 285—292, 295, 297—305, 308, 337, 340, 350, 361—364, 367, 368, 370—377, 443, 451, 461, 462.
Прокопович Феофан I, дядько Прокоповича II, т. III, с. 237, 361.
Птолемей, астроном, т. II, с. 285, 286, 289, 326, 348; т. III, с. 377.
Птолемей, цар, т. II, с. 413; т. III, с. 84.
 Пульхерія, т. I, с. 399.

Пурбах, т. II, с. 355, 543.
Пуфендорф Самуель, т. III, с. 376.
Пфаф Христофор-Матвій, вчений, теолог, т. III, с. 371.

Рабірій Гай Постум, т. I, с. 277.
Радер Матвій, письменник, т. II, с. 413, 485.
Радзивіл, князь, гетьман, т. II, с. 400.
Радишевський Маркел, т. III, с. 291.
Раме П'єр, де ля, т. II, с. 21, 543; т. III, с. 376.
Рафаїл, єпископ псковський, т. III, с. 266.
Регіомонтан (Міллер) Йоган, математик, т. III, с. 375.
Реншельт, шведський маршал, т. III, с. 333.
Решилов ієромонах-розстрига, т. III, с. 293—295.
Рібаданцір, т. II, с. 108.
Рібейра (Рібера) Беригард Франциск Баркрінонський, єзуїт, т. I, с. 463; т. III, с. 368, 369.
Рігер Йоган-Христофор, т. III, с. 214, 215.
Рогволод (Роговолод), князь псковський, т. III, с. 317.
Рогнеда (Рогнуда), дочка Роговолода, княжна, т. III, с. 317.
Рогович Мирослав Дмитрович, т. II, с. 186, 485, 517, 524.
Роде (Роддій), пастор, т. III, с. 305, 377, 451, 461, 462.
Розенблют Костянтин, перекладач духовної колегії, т. III, с. 285.
Романов Федір Микитович (Філарет), патріарх московський, т. III, с. 325, 339.
Росцій Секст Амерін, т. I, с. 162, 165, 184, 188, 229, 250, 253, 264.
Рубрій, т. I, с. 267.
Роденський (Роде) Рувій Антоній, т. II, с. 116.
Родович, ієромонах, економ Києво-Братського монастиря, т. III, с. 274.
Роттердамський Еразм Десидерій, т. III, с. 375.
Рулл (Рулліян) — див.: Фабій Максим Рулл (Рулліян).
Рутка, Теофіл, митрополит, т. II, с. 427.
Руф (Руфус) — див.: Фест Руфус, історик.
Рюрик (Рурик), легендарний князь новгородський, т. III, с. 204, 312, 314, 325, 329, 336.

Саавердо Факсардо Дидак, т. III, с. 217.
Сабіней, т. I, с. 126.
Сабурова Соломія, т. III, с. 323.
Савицький Василь Васильович, протопопа, т. III, с. 196, 210.
Сагітарій К., т. III, с. 376.
Садолето Джакопо (Яків), письменник, т. III, с. 362.
Саллюстій Гай Крисп, історик, т. I, с. 156, 236, 244, 258, 278, 336, 339, 343, 350, 351, 406; т. III, с. 362.
Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович, т. III, с. 374.
Сальвіаті, т. II, с. 344; т. III, с. 298.
Санназарій Джакопо Акцій Сінцерій, поет, т. I, с. 328.
Сарб'євський Казимир М., т. III, с. 362, 376,
Сатурній, т. I, с. 277.
Сафкирей (Саф Гирей), ханенко кримський, т. III, с. 323.
Светоній Гай С. Транквілл, історик, т. I, с. 111, 141, 243; т. II, с. 413; т. III, с. 362.
Свіда, т. I, с. 149, 156.
Святополк Володимирович, князь туровський, т. III, с. 315, 336.

Святополк Ізяславович, князь, т. III, с. 318, 319, 336.
Святослав Володимирович, князь деревлянський, т. III, с. 316, 317.
Святослав Ігорович, князь київський, т. III, с. 314, 315, 336.
Святослав Олегович, князь, т. III, с. 318, 319.
Святослав Ярославович, князь київський, т. III, с. 336.
Секстій, т. I, с. 333.
Селевк, т. II, с. 201.
Селена, т. I, с. 217.
Селій, т. I, с. 310.
Сенека Люцій Анней, т. I, с. 107, 125, 127, 132, 157, 158, 183, 222, 292, 295, 297, 306, 316, 322, 329, 331, 364, 365, 399, 402, 403, 406, 440, 444, 453, 455, 457, 461, 464; т. II, с. 64, 147, 163, 175, 339, 443, 445, 457, 460, 462; т. III, с. 375.
Сеннерт Даніель, т. II, с. 136—140, 231, 233, 239, 242, 284, 328, 350, 379, 382, 388, 390, 394, 398, 404; 418, 419, 444, 445, 454, 460, 461, 481, 484, 488, 495, 496, 498, 500; т. III, с. 375.
Сенютович Йоанікій, архімандрит, намісник митрополита Йоасафа Кроковського, т. III, с. 215, 277, 287.
Серапіон, чернець, т. III, с. 203.
Серафим, намісник єпископський, т. III, с. 251.
Сервій Марій Гонорат, граматик, т. II, с. 407.
Сервій Сульпіцій Руф, оратор, консул, т. I, с. 195, 329, 358, 362.
Сервій Тулій, т. II, с. 442.
Сергій, патріарх константинопольський, т. III, с. 317.
Сергій III, папа римський, т. II, с. 430.
Сестій, т. I, с. 272, 276, 311.
Сидоній Аполлінарій, т. III, с. 255.
Сидько Семен, учень Ф. Прокоповича, т. III, с. 229.
Сильвестр, єпископ — див.: Четвертинський Сильвестр.
Симон Маг, т. II, с. 292.
Симон — див.: Кохановський Симон-Петро.
Симон, митрополит московський, т. III, с. 323.
Сирен, т. I, с. 109.
Сігізмунд, т. I, с. 138.
Сікст V, папа римський, т. I, с. 340.
Сімпліцій, т. II, с. 145.
Сінезій, єпископ, т. I, с. 158.
Скалігеро Джуліо Чезаре, т. I, с. 140; т. II, с. 136, 138—140, 151, 382, 461, 497, 499, 543; т. III, с. 376.
Скамницький Варлаам, вчитель, т. III, с. 349.
Скарга Петро (Павенський), письменник, т. I, с. 339.
Склерей, математик, т. II, с. 379, 381.
Скопін-Шуйський Михайло Васильович, князь, т. III, с. 327.
Скоропадська Анастасія Марківна, дружина гетьмана І. Скоропадського, т. III, с. 232, 233, 239.
Скот Йоанн Дунс, т. I, с. 176; т. II, с. 68, 79, 108, 144, 212.
Сократ, т. I, с. 206, 411, 462; т. II, с. 19, 63, 64, 65, 94, 514.
Софія Вітовтівна, княжна литовська, т. III, с. 321.
Софокл, т. I, с. 212.
Софроній, т. II, с. 424.
Социн Маріян Молодший, т. III, с. 376.
Спиридон, розстрига, т. III, с. 294.
Станіслав Лещинський, король польський, т. III, с. 333.
Стацій Публій Паплій, т. II, с. 250.
Стефан VIII, папа римський, т. II, с. 430.
Стефанович Василь, т. III, с. 236.

Страбон Гай Фаній, т. I, с. 111; т. II, с. 416; т. III, с. 375.
Страда Фаміан, історик, т. I, с. 138, 157, 343, 351.
Стратон Лампсакійський, т. II, с. 291.
Стрийковський Мацей, історик, т. III, с. 376.
Строганови, т. III, с. 253.
Судислав (Подвист) Володимирович, князь псковський, т. III, с. 317.
Сулла Люцій Корнелій, диктатор римський, т. I, с. 124, 318, 334.
Сульпіцій Сервій, т. I, с. 254, 256.
Схоларій Генадій, т. II, с. 432.
Сцевола Луцій, т. I, с. 174.
Сціпіон Публій Корнелій Африканський, т. I, с. 220, 221, 267, 301, 302, 462.
Сціпіони, рід, т. I, с. 380.

Танел, т. II, с. 379.
Тарквіній Люцій Коллатин, цар римський, т. I, с. 380.
Тарквінії, рід, т. I, с. 454; т. II, с. 122.
Тассо Торквато, поет, т. III, с. 376.
Татіщев Василь Микитович, т. III, с. 299, 300.
Тацит Публій Корнелій, історик, т. I, с. 113, 139, 141, 157, 247, 343, 351, 406; т. III, с. 362.
Тегріс Антоній Карфагенський, т. II, с. 313, 314.
Темір-Аксак, хан золотоординський, т. III, с. 321, 339.
Теміст, т. II, с. 149.
Теодор (Феодор) Аскида, т. I, с. 416.
Теодорет (Феодорет), т. II, с. 150, 158, 175, 176, 282, 297—303, 305, 309, 311, 337, 374, 514.
Теодорович Гаврило, префект Київо-Могилянської академії, т. III, с. 282.
Теофілак Симокат, т. I, с. 339.
Теофраст, т. I, с. 272; т. II, с. 174, 277, 283, 450, 458, 497.
Теплов Григорій, учень (син?) Ф. Прокоповича, т. III, с. 229.
Теренцій Публій Афер, поет, т. I, с. 157, 314; т. III, с. 375.
Тертуліан Квінт Септимій Флоренс, т. I, с. 123; т. II, с. 306, 307.
Тиберій Клавдій Нерон, імператор, т. II, с. 414.
Тирон, т. I, с. 357.
Тихорський Єпифаній, архієрей білгородський, т. III, с. 275.
Тигран, цар вірменський, т. I, с. 407.
Тімей, т. II, с. 378.
Тідеман, т. III, с. 305.
Тішин, секретар синоду, т. III, с. 264.
Тогін, т. I, с. 156.
Толето Франціск, т. II, с. 136, 137, 140.
Толомаї Жан-Батист, т. III, с. 362.
Толстой Петро Андрійович, граф, сенатор, голова таємної канцелярії, т. III, с. 257, 264, 288, 289.
Томасій Християн, т. III, с. 376.
Томе Людвік, хірург, т. III, с. 228.
Траян Марк Ульпій, імператор, т. I, с. 110, 294, 402, 404, 406
Требоній Гай, т. I, с. 230, 318.
Трисмегіст Меркурій Гермес, т. II, с. 122, 162, 284.
Трог Помпей, т. II, с. 294.
Туан (де Ту) Жак-Огюст, історик, т. III, с. 376.
Туберон Елій Луцій, т. I, с. 196.

Туліста, дочка М. Т. Ціцерона, т. II, с. 408.
Туллій — див.: Ціцерон Марк Туллій.
Тупильський, т. III, с. 269.
Туптало Данило (Дмитро Ростовський), т. III, с. 367.
Туретін, т. III, с. 369.

Урбан VIII, папа римський, т. III, с. 362.
Ушаков Андрій Іванович, граф, генерал, начальник таємної розшукової канцелярії, т. III, с. 294.

Фабій Максим Рулл (Рулліян) Кунктатор, полководець, т. I, с. 108, 248, 259, 332.
Фабулл, т. I, с. 312.
Фаворин, т. II, с. 341.
Фаларид, тиран агрігентський, т. I, с. 220.
Фалес Мілетський, т. II, с. 122, 123, 183.
Фалій, т. I, с. 309.
Фантонем Себастіян, т. II, с. 288.
Федим, єпископ, т. I, с. 206, 207.
Федір Іванович, цар московський, т. III, с. 324, 325, 329, 339.
Федір Борисович, син Б. Годунова, т. III, с. 326, 327.
Федір III Олексійович Романов, цар російський, т. III, с. 328, 329, 340.
Фемістій, т. II, с. 39, 145.
Фемістокл, полководець, т. I, с. 113, 301.
Феодор, єпископ ростовський, т. III, с. 317.
Феодор, філософ, т. III, с. 299.
Феодарет — див. Теодорет.
Феодос — див. Яновський Теодосій.
Феодосій Великий, імператор, т. I, с. 108, 156, 165, 226, 321—324, 399; т. II, с. 463.
Феодосій Печерський, т. II, с. 410, 427.
Феодул, пресвітер, т. I, с. 427.
Феокріт (Теокріт), поет, т. III, с. 375.
Фердинанд I, король чеський, т. III, с. 298.
Ферекид, письменник, т. II, с. 462.
Фернель Жан, т. II, с. 220, 388, 543.
Фессал, син Гіппократа, т. III, с. 85.
Фест Руфус, історик, т. с. 137, 310.
Філарет, патріарх московський — див.: Романов Федір Микитович.
Філіпп II, т. I, с. 108, 113, 337, 403, 411.
Філіпп Македонський, т. II, с. 152.
Філіпп, лікар, т. I, с. 405.
Філодам, т. I, с. 267.
Філолай, т. II, с. 286, 287.
Філон Юдейський, філософ, т. II, с. 162, 299, 311, 316, 336; т. III, с. 85.
Філон, т. I, с. 337, 338, 340, 341, 348—350, 352.
Філопон Йоанн, т. II, с. 39, 145.
Філософ — див. Арістотель.
Філострат, письменник, т. I, с. 110.
Філот, полководець, т. I, с. 231.
Фічіно Марсіліо, т. II, с. 498.
Флавій Йосиф Юдейський, т. I, с. 342; т. II, с. 180, 294, 301, 448, 449, 457; т. III, с. 14.

Флемінг, шведський полководець, т. III, с. 303.
Флор Люцій Анней, історик, т. I, с. 406.
Флуд Роберт, т. III, с. 183, 184.
Фокілід Мілетський, поет, т. I, с. 443.
Фома, єпископ володимирський, т. III, с. 317.
Форніеро, т. II, с. 403.
Фоскаріні Паоло Антоніо, астроном, т. II, с. 288.
Фоссіус Йоанн, поет, т. I, с. 244.
Фотій, патріарх, т. I, с. 168; т. II, с. 428.
Фракасторо Джіроламо, т. III, с. 376.
Фрізій Гемма, т. III, с. 65, 73.
Фукідід, історик, т. I, с. 149, 157, 343, 351, 352, 391.
Фульгенцій Євстахій, т. II, с. 238, 274.
Фурній Гай, трибун, т. I, с. 358.

Херофонт, т. I, с. 411.
Хмельницький Богдан-Зиновій, гетьман український, т. III, с. 329.
Хоніат Микита, т. I, с. 374.
Хорів (Харів), брат Кия і Щека, т. III, с. 313.
Хрізіпп, філософ, т. II, с. 184, 187.
Христофор, митрополит грузинський, т. III, с. 252.
Хрущов Андрій Федорович, секретар адміралтійської контори, т. III, с. 294.

Цан Йоганн, т. II, с. 263, 292, 302, 313, 345, 403, 414.
Цезар Гай Юлій, т. I, с. 157, 163, 194, 195, 204, 206, 223, 224, 235, 243, 244, 258, 320, 343, 395, 399.
Целій Марк Руф, т. I, с. 271; т. II, с. 408.
Целос Авл Корнелій, т. III, с. 244.
Целярій Христофор, т. III, с. 204.
Цетег Марк Корнелій, консул, т. I, с. 260.
Цецилій Стацій, т. I, с. 310.
Цеціна Авл, римлянин, т. I, с. 254, 264, 265.
Цінна Люцій Корнелій, полководець, консул, т. I, с. 318.
Ціннам, т. I, с. 308, 309.
Цінцінат Люцій Квінтій, т. I, с. 175.
Ціцерон Марк Туллій, т. I, с. 106—108, 110—113, 118—122, 124, 138, 141, 142, 145—147, 155, 157, 160, 165, 167,, 168, 180, 188, 189, 192—194, 202—217, 219, 220, 222, 227—230, 233, 238, 239, 242, 244, 246—255, 257, 258, 260—262, 264—266, 270—272, 276, 277, 280—282, 285, 289, 293, 294, 300, 303, 307—311, 314, 318, 325, 327, 330, 332, 333, 335—337, 346—348, 352, 355—372, 375—378, 388, 395, 396, 400, 401, 406, 439, 450; т. II, с. 30, 122, 154, 175, 267, 408; т. III, с. 362, 375.

Чарнуцький Христофор, т. II, с. 517.
Чернишов Григорій Петрович, т. III, с. 209.
Чернігівський (Зернікау) Адам (Прус), т. III, с. 363.
Черноцов Алімпій (Олександр), секретар єпископа тверського, т. III, с. 293.
Четвертинський, князь, т. III, с. 194.
Четвертинський Сильвестр, єпископ білоруський, т. III, с. 241.

Шайнер Христофор, астроном, т. II, с. 342.
Шаршміт Юст Самуель, пастор, т. III, с. 257, 258, 461.
Шидловський Федір Володимирович, генерал-лейтенант, т. III, с. 209.
Шліпенбах, шведський генерал, т. III, с. 333.
Шпетак, т. III, с. 210.
Штакельберг, шведський генерал, т. III, с. 333.
Штеллер Георг, лікар, вчений, т. III, с. 273, 348.
Штраленберг Філіп-Юхан, шведський полковник, вчений, т. III, с. 371.
Штратеман Вільгельм, вчений, протестант, т. III, с. 370.
Штурмій (Штурм) Йоган-Христоф, вчений, т. III, с. 376.
Шуйський Василь Іванович, т. III, с. 325—327, 339.
Шушерін, капітан, т. III, с. 256.
Шушманов, економ Строганових, т. III, с. 253.

Щек, брат Кия і Хоріва, т. III, с. 313.
Щербінін Андрій Григорович, т. III, с. 266.
Щигалій, хан казанський, т. III, с. 323.

Ювенал Децим Юній, поет, т. I, с. 314, 320; т. II, с. 293; т. III, с. 362, 375.
Юдей Імерінський, т. II, с. 123.
Юліян Флавій Клавдій (Відступник), імператор, т. I, с. 110, 192, 213, 273, 320, 386, 402.
Юлія Моліанська, т. II, с. 425.
Юній, т. I, с. 309.
Юрій (Георгій) Володимирович Долгорукий, князь, т. III, с. 318, 319, 338.
Юстин Марк Юніан, історик, т. I, с. 244.
Юстин, філософ, т. I, с. 158, 163, 339, 439; т. II, с. 292, 294.
Юстин-мученик, т. II, с. 302, 336.
Юстиніан Рінотмет, імператор, т. III, с. 304.
Юсупов Григорій Дмитрович, князь, т. III, с. 265.

Яблонські Пауль-Ернст-Даніель, президент Королівської академії наук у Берліні, т. III, с. 371.
Яворський Стефан, архієпископ рязанський, т. I, с. 269; т. III, с. 198, 200, 205, 209, 289, 306, 364, 369, 370, 374.
Яків I Стюарт, король англійський, т. III, с. 192, 193.
Яніш Вадим Болеславович, т. II, с. 517.
Яніш Валерія Євгенівна, т. II, с. 517, 524.
Яновський Теодосій (Феодосій), архімандрит невський, т. III, с. 200, 205, 209, 210, 216, 273, 283, 288, 299, 372, 264.
Ярополк Володимирович (Мономахів), т. III, с. 318, 319, 338.
Ярополк Володимирович Великий, князь київський, т. III, с. 377.
Ярополк Святославович, брат Володимира Святославовича, т. III, с. 315.
Ярослав Володимирович Хоробрий, князь ростовський, т. III, с. 316, 317, 336.
Ярослав II Всеволодович Великий, князь новгородський, т. III, с. 318, 319.
Ярофій, архімандрит, донський, т. III, с. 282, 283.
Ясинський Варлаам, митрополит київський, т. III, с. 361.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Ф. Прокопович в останні роки життя 4
Титульна сторінка «Математики» Ф. Прокоповича . . . 11
Сторінка з рукопису з курсу «Математики» 172
Вимір віддалі на відстані. З книжки Р. Флуда 183
Вимір висоти вежі секстантом з діоптрами. З книжки Р. Флуда 184
Я. Маркевич (1696—1770) 191
Ю. Ліпсій (1547—1606) 201
Титульна сторінка твору Д. Сааверда Факсардо «Ідея християнсько-політичного володаря...», перекладеного Ф. Прокоповичем російською мовою 217
Титульна сторінка твору Ф. Прокоповича 297
В. М. Татіщев (1686—1750) 300
Титульна сторінка твору Г. Гроція «Про право війни та миру», який використовував Ф. Прокопович . 302
Автограф твору Ф. Прокоповича «Слово похвальное о преславной над войсками свейскими побѣдѣ» . . 337
Сторінка передмови, написаної Ф. Прокоповичем до книжки «Устав морской» 340
А. Д. Кантемір (1709—1744) 355

ЗМІСТ

МАТЕМАТИКА

Передмова до арифметики й геометрії 9
Перша й основна галузь математики арифметика, яка вивчає дискретну кількість, або природу чисел і числові розрахунки, викладена в Київській академії року господнього 1707 //. Передмова. Назва, зміст, предмет і поділ арифметики, її необхідність, переваги та розподіл матеріалу у творі . 13

КНИЖКА ПЕРША

ПРО ПРИРОДУ ЧИСЕЛ І ЧИСЛЕННЯ, ПРО ПОДІЛ ЇХ НА ВИДИ ТА ПРО СПОСОБИ ВИВЧЕННЯ

Розділ перший. Визначення числа, поділ чисел та їхні ознаки, визначення числення і поділ його на просте, порівняльне та інші види 16
Розділ другий. Перший вид порівняльного числення, або алгоритму,— додавання 20
Розділ третій. Другий вид алгоритму — віднімання . 22
Розділ четвертий. Третій вид алгоритму — множення 24
Розділ п'ятий. Четвертий вид алгоритму — ділення . . 29
Розділ шостий. Про дробові числа, або дроби 34
Розділ сьомий. Про додавання і віднімання дробових чисел 39
Розділ восьмий. Про множення і ділення дробових чисел 40
Розділ дев'ятий. Про мішане число, що складається з цілих і дробів 41

КНИЖКА ДРУГА

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧИСЛАМИ, ЩО НАЗИВАЮТЬСЯ ВІДНОШЕННЯ І ПРОПОРЦІЯ, І ДЕЯКІ ПРАВИЛА, ЯКИМ ВОНИ ПІДЛЯГАЮТЬ

Розділ перший. Що таке відношення і скільки воно має різновидів? 44
Розділ другий. Додавання і віднімання відношень . . 47
Розділ третій. Що таке пропорція, скільки існує її різновидів і, передусім, про арифметичну пропорцію 48
Розділ четвертий. Про геометричну пропорцію і пропорцію гармонійну, або музичну 50
Розділ п'ятий. Про числову прогресію 53
Розділ шостий. Про золоте правило 55
Розділ сьомий. Про подвійне правило 57
Розділ восьмий. Про правило суміші 58
Розділ дев'ятий. Про правило товариства 60
Розділ десятий. Про правило «хибного припущення» . 61
Розділ одинадцятий. Деякі загадки, або привхідні питання арифметики 65

КНИЖКА ТРЕТЯ

СПЕЦІАЛЬНА АРИФМЕТИКА, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ В ГЕОМЕТРІЇ

Розділ перший. Що таке квадратне і кубічне числа і що розуміти під їх коренями? 71
Розділ другий. Спосіб добування квадратних коренів . 73
Розділ третій. Спосіб добування кубічних коренів . . . 76
Розділ четвертий. Про знаходження середнього пропорціонального 79
Розділ п'ятий. Показується застосування добування квадратних і кубічних коренів на деяких геометричних прикладах 80

Геометрія 83

Передмова. Назва, походження й зміст геометрії, її необхідність, значення й розподіл. Розташування матеріалу у творі 83

КНИЖКА ПЕРША

ПРО ПЛОЩИНИ

Розділ перший. Дефініції, постулати й аксіоми . . . 89
Розділ другий. Про трикутники 95
Розділ третій. Про паралельні лінії та утворені з них паралелограми 102
Розділ четвертий. Про квадрати 110
Розділ п'ятий. Про кола 117
Розділ шостий. Про вписування й описування плоских фігур 133
Розділ сьомий. Про відношення величин взагалі . . 140
Розділ восьмий. Про окремі види відношень між величинами 143
Розділ дев'ятий. Про перетворення однієї фігури на іншу, а також про квадратрису й квадратуру круга 152
Розділ десятий. Про овали, еліпси, параболи, гіперболи й спіралі 157

КНИЖКА ТРЕТЯ

ПРО СПЕЦІАЛЬНУ ГЕОМЕТРІЮ І, ПЕРЕДУСІМ, ПРО ВИМІРЮВАННЯ ДОВЖИНИ, ВИСОТИ Й ШИРИНИ

Розділ перший. Про загальновживані прості міри . . . 165
Розділ другий. Про геометричні інструменти 166
Розділ третій, де викладаються деякі фізичні й математичні закони, на яких грунтуються суть і можливість застосування геометричних інструментів 179
Розділ четвертий. Про вимірювання відстаней на місцевості, доступній з одного боку 183

ЛИСТИ 187

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ 309

Собрание от лѣтописателей 311
Реестр государей российских от самого Рурика до государя императора Петра Великаго, которых счисляется 33 336

ВІРШІ 343

ДОДАТКИ. ПРИМІТКИ 359

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 499

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ 521

АКАДЕМИЯ НАУК УССР

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ
ФИЛОСОФСКИЕ СОЧИНЕНИЯ
В ТРЕХ ТОМАХ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
В. И. ШИНКАРУК (председатель),
В. Е. ЕВДОКИМЕНКО,
В. М. НИЧИК

СОСТАВИТЕЛИ
МИРОСЛАВ ДМИТРИЕВИЧ РОГОВИЧ,
ВАЛЕРИЯ МИХАЙЛОВНА НИЧИК

ТОМ 3
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

ДРУКУЄТЬСЯ ЗА ПОСТАНОВОЮ
ВЧЕНОЇ РАДИ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ
АН УРСР

РЕДАКТОР
О. Х. МОРОЗ
ОФОРМЛЕННЯ ХУДОЖНИКА
В. І. ЮРЧИШИНА
ХУДОЖНІЙ РЕДАКТОР
І. В. КОЗІЙ
ТЕХНІЧНИЙ РЕДАКТОР
М. А. ПРИТИКІНА
КОРЕКТОРИ
В. М. СЕМЕНЮК,
Л. М. ТВОРКОВСЬКА

ІНФОРМ. БЛАНК № 4624.
ЗДАНО ДО НАБОРУ 06.06.77.
ПІДП. ДО ДРУКУ 16.12.80.
БФ 00241. ФОРМАТ 84 × 100/32.
ПАПІР ОФСЕТ. № 2.
ЛІТ. ГАРН. ОФСЕТ. ДРУК.
УМ. ДРУК. АРК. 25,54.
ОБЛІК.-ВИД. АРК. 30,58.
ТИРАЖ 10 000 пр. ВИД. № 397.
ЗАМ. 0-232. ЦІНА 3 крб. 50 коп.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА».
252601, КИЇВ,
МСП, РЕПІНА, 3

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА
ФАБРИКА «КОМУНІСТ»
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВИРОБНИЧОГО
ОБ'ЄДНАННЯ «ПОЛІГРАФКНИГА»
ДЕРЖКОМВИДАВУ УРСР
310012, ХАРКІВ-12, ЕНГЕЛЬСА, 11.

бы сами исполнены, и
давати ли когда нам
тела нашего от покойн
что дати еще в Мос
оним быти: а так у
вписании отвотов
данскаго: понеже
секретаря имели, а
не было. А того н
стало мне за свою
не пристати титися

3 крб. 50 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»

THEOPHANES PROCOPOWICZ

OPERA PHILOSOPHICA